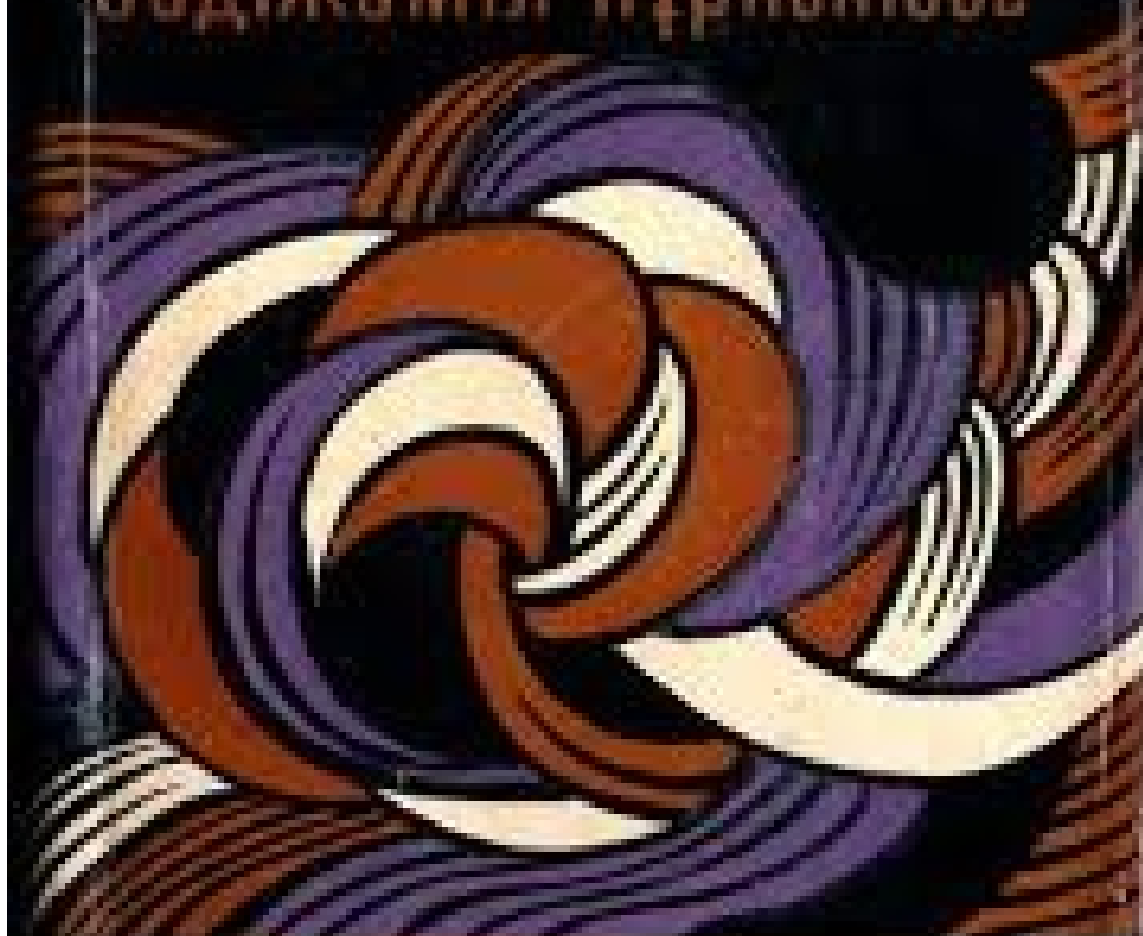

КАН

Әбдіжәміл Нұрпейісов

ТЕР

Әбдіжәміл Нұрпейісов
Қан мен тер

I КІТАП

ЫМЫРТ

БІРІНШІ БӨЛІМ

— Бетім - ай!.. Масқара - ай!..

Тырыли арық Қарақатын жерқазбаға танаурап сөйлей кірді. Құшағындағы отынды аласа қазандықтың жанына аудара тастады. Салпыетек бөз көйлектің бір шалғайын жоғары көтеріп ышқырлығына қыстыра салды да, қызыл қарын жас немересін алдына алып ыңылдап отырған қайын ененің қасына қол таяна тізе бүкті.

Жерқазбаның терезесі дәл төбесінде; оған шелін алған шыңылтыр қой қарнын тұтқан-ды; батып бара жатқан күннің соңғы сәулесі қой қарнынан өлеусіреп қана түсіп тұр. Үй іші күңгірт. Қарт ананың жүзі көрінбейді. Тек қақырадай биік ақ жаулығы бозғылданады.

— Ене - ау, не есіткенің бар? Әлгі Қаратаздың... қойлы таздың інісі бар емес пе? Тәңірберген деген сері інісі бар еді ғой,- деп, Қарақатын енесіне қарай тағы бір ысырылып отырды. Сонан әрі бейуақ кешті біртүрлі құпиялы сырға бөлеп, ерні сүйреңдеп сыбырлай сөйледі. — Не басынды ауыртайын сенің. Сол сері жігіт кеп, Еламанның үйіне түсті. Аты қара тер.

Қанжығасында бір қоян, бір түлкісі бар. Қояны ақ тушадай - ау, ақ тушадай! Ақбала сыртқа шығып, сері жігітті аттан түсірді. Ал екеуінің қалай көріскенін көрсең... Масқара - ай!.. Бетім - ай! О, жүзіқара! О, қарабет!..

Қалың киімді біреу жер қазбаның аласа есігіне сыймай, үсті - басы сықырлап кіріп келе жатты. Қарақатын тезірек от жағып жібермек болды. Оттың іздеп жанталасып жүріп, жолда тұрған қара құманды қағып кетті. Онан шелекке сүрініп, үй іші даңғыр - дұңғыр болды да қалды.

— О, көк тігілгір! О қара байланғыр! Есіз қалғырдың мүлкі, түге. Тап жаңа ғана тап -тұйнақтай ғып, орын - орнына жинап қойып едім. Баласы құрғырлар - ау, жүретін жолға қойған.

Үй иесі үнсіз. Осының бәрін күнде - күнде көріп, есітіп жүргесін әбден еті өліп кеткен. От басының берекесіз ластығына, қатынының салақтығы мен

шаңқылдаған ащы даусына да үйренгенді. Ол қолына ұстай кірген бір асымдай тоң балықты босағаға тастай салды. Сонан соң жеңінің ұшына мұз қатқан су - су киімін босағада тұрып шешіп, етігімен төрге шықты. Қарақатын бықсып жанбай жатқан отты үрлей түсті де, әлде - неге мырс етті:

— Еламанды айтам - ау!.. Сорлының үйі бүгін сонша ұятты қалай көтеріп тұр екен?

Ақкемпір келініне көз қиығын тастап: «Ә, Құдайым!- деді ішінен,- қайтейін?!.. Бұ да өзгеге күледі, өзіне күлетін кісі жоқ па екен?!»

Қарақатын отты тастай сала енді күйеуінің асты - үстіне түсіп, жалпылдап:

— Бізді асыраймын деп жаныңды жалдап жүрсің. Күн ұзын нәр татпаған кісінде әл қайдан болсын?! Кел, етігіңді тартып жіберейін,- деп еді:

— Өзім шешем! Асыңды болдыр!- деді Дос. Қарақатын осы ауылда Ақбаламен өш. Ақбаланың жастығын, сұлулығын көре алмайды. Бәрінен бұрын күйеуі ұрысқан сайын: «Өзіндей Ақбалаға қараш! Жүріс - тұрысына ішпей - жемей ырза боласың», - деп сұлу келіншекті бұның бетіне салық қып басатын.

— Еламанның үйі жаққа көзің түсті ме?...- деді Қарақатын сиқырлы жүзі жымыңдап. — Ақбаланы айтам - ау... Күйеуінің көзі тірісінде, тапа - тал түсте жігіт күтіп алып... Сонда ол сорлы еркектің кәдесіне жараса екен - ау! Анау шытыр жеген түйедей шермиіп отырған түрі.

— Әй, жетер! Қой, енді!- деді Дос етігін шешіп жатып. Қарақатын қолындағы көсеумен ошақтың аузындағы шаңды бұрқ еткізіп салып қалды.

— Қой, қой деп маған қожаңдағаны несі?! Маған қойғызғанмен ел аузына қақпақ бола алмайсың. Өне, қыз күніндегі желігін келіншек болғасын да жасыра алмай жүр. Осы өңір тегіс көріп отыр. Айта берсең, Ақбаланың ішіндегі баланы да Тәңірбергендікі екен деп...

Дос байпақты етікпен қатынын көк желкеден қойып қалды. Желкесіне тиген зілдей етік Қарақатынның жұлынын үзе жаздап, көзінен жас ыршып кетті. Дос қолындағы етікті қайта сілтей бергенде Ақкемпір ұстай алды. Баласының қолынан етікті жұлып алып, есікке қарай лақтырып жіберді.

— Тарт қолыңды! Берекетін алма отымның басының! - Дос тіл қатайын деп еді, Ақкемпір ақырып, тыйып тастады:

— Тыңдамаймын сөзіңді. О заман да бұ заман, жаман қатынды сабап жақсы еткен жігітті көргем жоқ.

Қарақатын күйеуінің енді қол қата алмасын біліп, бүк түсіп отыра қап, ошаққа маңдайын сүйеп солқылдап жылады. Ол, әрине, көз жасымен күйеуінің жүрегін жібіте алмасын білді. Үй ішінен өзіне жақтасатын жанашыр да іздеген жоқ; ол дәл осы арада өзінің дәрменсіз сорлылығын

мойындап, сағы сынып налып жылап еді. Үй ішінің лаңынан запы боп қалған балалар әлден үрейі ұшып, шырқырап жылап, шам жақпай, қоңыр кеугім үйдің іші әп - сәтте азан - қазан болды да кетті.

Дос далаға жүгіре шықты. Өн бойын ессіз өшпенділік кернеген жігіт босағада сүйеулі тұрған тоқ шотты қолына ұстай ұмтылып еді. Томырың дөкір жігіттің ашу үстінде бір лаңды істеп салуы сөзсіз еді. Үйіне жақындап қалған Еламанды көрді де, қолындағы сығымдап ұстаған шотты лақтырып жіберді. Ол тек Еламанның үйі алдында қаңтарулы тұрған күміс ер - тұрманды бәйге күреңге жалт етіп тістене қарады:

— Туы! Неше, сірә, қатынжанды болғанда да...- Дос ызаға булыққан қалпы ішке кірді.

* * *

Бас тоқсан кіргелі әлдеқашан. Бірақ көптен күн жылымықтанып, ұлы теңіз ұстаса қоймады. Биылғы жел біртүрлі есірік. Жағалау қаймақтанып, кілегейлене бастаса - ақ, арқадан шыққан қатты жел әлсіз мұзды бет ашыққа айдап, қуып әкетіп тұрған. Кешеден бері күн ызғары шұғыл қатайып, бір түннің ішінде Тұщыбас бұғазы көз ұшына дейін ұстасып, Еламан, Мөнке, Дос, Рай қазандық балық үшін бастарын қатерге тігіп, мұз үстіне шығып жүр. Әлсіз мұз сәл салмақ түссе майысып, сықырлап қоя бергесін бұлар шоғырланып жүруге қорқады. Онда да әзір тереңге бармай, аз ғана ауын теңіздің тайыз басына салып, үй ішінің қазан қайнатқанын нәпақа көреді.

Бұған Еламан дән ырза. Екіқабат әйеліне жас сорпа ішкізгенге мәз. Қолтық ұстасқалы ұйқысы қашып кетті. Таң атқанша әлденеше тұрып, жағаға барады. Жаңа ұстасқан жағалаудың мұзын теуіп, ертең өздері көп кісі боп шыққанда көтере ме, жоқ па, байқап көреді. Кеше де күн батар алдында теңіз жаққа көз салып еді; қара қатқан суың күшке мініп қылшылдап тұр екен. Еламан әбден қас қарайғанша тұрды. Ай туған жоқ. О шеті мен бұ шетіне көз жетпейтін аспанға шоқтай маздаған жұлдыздарды әлдекім быжынатып шашып жібергендей. «Ертең күн шағырмақ, ашық болар», - деді Еламан. Ертеңіне бұл тіпті ерте оянды. Түнімен тырп етпей шыққан Ақбаланың ұйқысын бұзғысы келмеді де, төсектен ақырын түсті. Үй ішінде де сыбдырсыз ақырын қозғалып, кеше жатар алдында пешке жайған киімдерін киді. Күндегі әдетпен бүгін де түннен қалған бірдеңені талғажау етті де, Ақбала екеуі «жылауық неме» деп ат қойған жаман есікті сықырлатпай ақырын ашып, сыртқа шықты. Есіктен шығып бара жатып бұрылып артына қарап еді, Ақбала оянбапты, жаңа өзі қымтап кеткен көрпе

астында қол-аяғын бауырына алып, тып - тыныш жатыр екен. Бүкіл ауылда бұнан басқа бір жан оянбапты.

Еламан теңізге тартты. Түнде жел тұрған ба, таяуда жауған үлпілдек қардың бет жағы борап, жағалаудың мұзы қайсыбір жерлерде кәдімгідей жалаңаштанып, ар жағы көктайғақтанып ырсиып қапты. Сонан бұл аң қар, көк мұз үстінде күні бойы жалғыз. Мұз ояды. Ау қарайды. Теңізге шыққанда, сірә да, маңындағы кісі - қараның бар - жоғын байқамайтын. Төбеде көк аспан. Табан асты көк теңіз. Екі дүние арасында жабырқау ойды жанына серік қып, күні бойы күйбеңдеп жүріп өмір жөнінде ойлайды. Өзі жөнінде ойлайды. Өзінің теңіз үстінде ғана емес, өмірде де жалғыз екенін ойлайды. Әке - шешеден ерте айрылды. Әкесімен бірге туған ағасы - Есбол бұл арадан бір күншілік жерде тұрады. Баласыз, жалғыз жетім шалдан қайыр шамалы. Ендігі жанашырдан - немере іні - Рай. Бірақ ол жас. Өзі сияқты о да әке - шешеден жастай жетім қалды. Қазір қарт әжесі екеуі өз алдына түтін түтетіп отыр.

Еламан күрсінді. Аяғы астында жатқан бір- екі балықты етігінің тұмсығымен теуіп, өзінен әрегірек ысырып тастады да, аудың арқалығын ұстады. Қас қараймай тұрғанда, үйге тезірек жеткісі кеп еді; бірақ жалғыз кісіге ой үйір келе ме, күтпеген жерден қайын атасы есіне түсті. Тікбақай тентек шал ел ішіне сыйымсыз. Отбасына да мазасыз. Сыртына зәр жиып, жыландай ысқырып отырғасын, ол барда үй іші қай жағынан шығамыз деп қыпылдап отырғаны. Еламанды «балықшы» деп атап, бұған айтқан қай сөзді де әзілге шаптырып осқырынып отырады. Оған бұл үйренген. Кеше де қатынаған біреуден «балықшыға сәлем айт, ауыз ашқасын барам», - деп хабар жіберіпті.

Бұған Ақбала қатты қуанды. Қыз дәурені қырда өткен Ақбала теңіз өңірінің тірлігіне үйрене алмады. Жаз аптап, ыстық. Маса. Сона. Балық сасыған ауа да бұған жат. Балықшы жігіттің босағасын аттаған күннен бастап сыртқа шықпай, үйге тығылып алды. Ауыл -үйдің арасында ала көз, күңкіл көбейді: «Жабайы», - деді. «Тәкаппар», «менмен» деді. Балықшы ауылға келін боп түскесін де оның қыз кездегі сәні мен салтанатын тастамай, үйде де, түзде де үсті - басы үлпілдеп киінгенін күндеп, әсіресе үйі іргелес отырған Қарақатын «тұтақ» деп ернін шығарар еді: «Тұтақ! Адыра қал! Күнде қыз болғанда бұл ауылда кімнің көзіне түсем дейді екен?»

Ақбала бәрін естіп, бәрін білсе де, иманы селт еткен жоқ. Қайта сөз тасып, сыпсыңдаған сумақай қатындардың алдынан өтерде, кім білсін, әйел нәсіліне тән сайқалдың па, елде ауылдас әйелдер айтса айтқандай менмен тәкаппарлық па, әйтеуір миығына мысқыл шаптырар еді де, сосын Құдай берген ажар - көрікті, қасақана әлгілерге «Ал, көр! Көріп ал!» дегендей,

тәкаппар басын шалқақтата тік ұстап, аяғындағы қылмиған қазық өкше етікті аналар іші күйсін дегендей сықыр-сықыр басып алдарынан өтер еді. Байдың қызы болмаса да, Ақбала бұрын дәл бұндай өмірді көрген емес. Бұрын, ой, несін айтасың, мал жайымен қыста теңіз жағасын сағалаған қалың ел сонан көктем шығар - шықпаста қырға қаптай көшер еді. Бірі ілгері, бірі кейін көшкен елдің алды кең жайлауға аяғы қалай жетті, солай оты, суы мол салқын сабатқа аппақ үйлерді біріне бірін жарыстырып қаз - қатар тігер еді! Қатар қонған екі ауыл, кейде үш ауылдың үлкендері қонаққа шақырысып, ана жақта келелі кеңес құрып жатса, мына жақта суға барған қатындар құдық басында шұрқырасып, ымы - жымы ыңғайласып, ыдыс - аяқтар араласа бастар еді; жастар жағы бәрінен бұрын жол тауып, күнде - күнде күн батқанын асыға күтер еді де, қалай қас қарайды, солай ауыл сыртындағы жасыл төбенің астында бас қосар еді; сонан қашан жазғы таң сары белден ағарып атқанша ақсүйек ойнап, алтыбақан теуіп, ән шырқап ұлы дүрсіл салар еді; қыста қалың түскен қар қайсыбір жылдары көктем шығар - шықпаста қауырт еріп, көл табанға жиналған ағыл - тегіл мол суға қаз - үйрек жаз бойы қанаты сатырлап ұшып - қонып қиқу сап жатар еді. Сонан сары шілденің әне бір аспан айналып жерге түскендей ыстығы шындап күшке мінгенше ауыл іргесіндегі сай, жыраларда қар суы кенерінен асып күркіреп жатар еді. Кең жайлау шұбартқан мал. Сағым ойнаған салқар даланың сонау шетінде, көз ұшында тырнадай тізіліп көш кетіп бара жатады. Мына жақтан салт атты жолаушы қыр астынан сылаң етіп шыға келеді. Сонан ол бір қырдан бір қыр асып жуық арада қарасы көзден үзіліп болмайды. Ол кім? Қайда асығып барады? Алдында әлде үміт, әлде бір аңсаған арман күтіп тұр ма?О, дариға, көктемде бір көрінген қызғалдақтай қыз байғұстың басындағы қып - қысқа дәуреннің несін айтасың?! Қырда отырған ауыл кешкісін өрістен мал келерде кәрі - жас түгел дүрлігіп, сүріне - қабына сыртқа шығар еді - ау! Өрістен қайтқан малдың алдында ботасы ауылда қалған жас інген жер түбінен боздап, сиырлар мөңіреп, қойлар маңырап, ауыл үсті әп - сәтте азан - қазан болар еді де, үй болған үйден қарына шелек ілген әйелдер шығар еді; тұлымы желкілдеген кіп - кішкентай Ақбала да анасына қолғабыс беріп, өздеріне қараған аз ғана саулықтың қозыларын көгендеп, аяғы - аяғына тимей зырлап жүргені. Сонан қашан сауын мал сауылып болғанша бұған да тыным жоқ, тек сонан бір кезде көз байланып, ымырт үйіріліп ап - сап болғанда ғана ошақта от жанып, үй - іші кешкі аста бас қосып, дастархан басына жиналар еді; ол өмірдің несін айтасың?! Ірге түрулі. Есік түсірілген. Түндік ық беттен жартылай ашылған. Үй іші асқа отырғанда сыртта көген басында жатқан қойлар мекіренеді. Оқта - текте түйе пысқырады. Көшпелі

өмірдің бұ да кішкентай бала кезден қанға сіңген қимас бір қызығы еді ғой! Кім білсін, соны ойлай ма, Ақбала қазір тіпті көңілсіз. Бір жолы жылап отырған үстінен шықты. «Төркін жұрттан жайсыз хабар есітті ме?». Зәресі ұшқан Еламан: «Не болды? Жайшылық па?»- деп еді, Ақбала ләм демей, сырт айнала бере жасын сұртті. Қипақтап қасынан кетпей тұрған бұған көз қиығын салмастан сыртқа шығып кетті. Сонан бері бұнда маза жоқ. Күн ұзын теңізде боп, сонан кеш түскесін, бірде ерте, бірде кеш үйге келгенде табалдырықтан аттай бере сырт киімін шешпестен бұрын Ақбаланың ажарына қарайды. Үндемесе де, ішінен азып жүр. Қандай да жанын жеген дерт... Оны бұның өзі де біледі: қыр мен ойдағы елге паш болған Ақбала мен бай ауылдың жас мырзасы екеуінің арасындағы әлі де үзіле алмай жүрген махаббатты білсе де, бұл бірақ тілінің ұшына алмады.

Ақбаланы аяды. Сүйеу қартты сыйлады. Айтқанынан қайтпайтын қиқар шал дегенін істеп, қызын балықшы жігітке қосты. Тағдырдың кесігі солай болып, шарасыздық басқа түскесін, амал қайсы, Ақбала лажсыз көнген еді. Ой қажытты ма, кешке қарай Еламан өз денесін өзі әрең қозғады. Баттиып іскен саусақтар икемсіз. Кешкі қатқыл жел іштен шыққан демін ақшудалап ыққа қарай әкетіп тұр.

Кешкі ымырт тез тұтасып, төңірек тұнжырай бастады. Еламан ертең болмаса, ауды бүгін басқа жерге аударып салуға үлгіре алмасын білді. Шынында да, бұл кезде батып бара жатқан күн алыстағы жалдың біріне иегін сүйеп, еңкейіп қалған еді. Құбыла бет тұтас қызарып, жел жыртып дода - додасы шыққан бұлт батар күннің шапағына бауырын бояп алаулап апты. «Апыр-ай...»- деп Еламан құбыла беттен көзін алмай, ұзақ қарады. «Апыр-ай, ә?! Не қылса да, кең әлемді құшағына алып тұтасып келе жатқан мына түн қараңғылығына жол бермей, жанталасып шарпысып жатқан жер бетіндегі жалғыз тірлік осы - ау! Ендеше, өмір мен өлім сияқты қараңғы мен жарық та бірін - бірі кезек жеңіп, тірлік үшін бұлар да тартысып жата ма, қалай? Сонда, бәтір - ау, әр тірлікке төнер бір- бір зауал болғаны ма? Ана қарашы, кезегі келгенде күн басына да зауал төніп, қара кебінге оранып, бар әлем тіл тартпай, түн құшағына кіріп бара жатқандай...»

Еламан күрсінді де, балық салған қапты көтеріп иығына салды. Бүгін күні бойы әйелін ойлап, мазасы болмады. Үйге жеткенше асығып, бет жағын кірбік қар шалған мұзды тайғанақтап басып келеді. Ауыр етіктің астына түскен қиыршық қар қышыр - қышыр. Ойында Ақбала. Теңізге шығар алдында отын - суын ішке кіргізіп беріп кетсе де, алды түн болғасын күні жуықтап қалған жас келіншек жалғызсырап қалды ма деп қорқа береді. Өзі жоқта жалғызсырап, елегізіп қалғандай көреді. Осы күні Ақбала қатты

кіржисе де, зәресі қалмайды. Бойына біткен балаға, не өзіне зақым бола ма деп, сәт сайын жүрегіне суық үрей шабады. Өзі түзде жүргенде тұңғыш құрсақ көтерген тұмса келіншектің қасында бас-көз боп отыратын естияр біреудің болмағанына қынжылады.

Еламан үйінің алдына тоқтаған салт атты біреуді көрді. «Кім екен?»- деп ойлап, салт аттыдан көзін алмады. Бұл өңірдің балықшылары - бір тайпа ел. Жұмыртқасын жалаңаш құзға салған тау қыранындай, жел - құздың өтіне қоныс тепкен. Жапырайған жерқазбаларын ұлы теңізге төніп тұрған биік жардың басына мінбелете салғандықтан, әдетте, мұз үстінде жүрген кісінің көзі балықшылар аулына мол жететін - ді.

Еламан көріп келеді. Жолаушы хабарлас қылды, білем, эне, іштен ақ көйлекті әйел шықты. Ат тізгінін ұстады. Құрметпен күтіп алғанына қарап, мынау кім де болса, сыйлы адам. Кім болды екен? Әлде?.. Әлде Сүйеу қарт па? Иә, сол! Сол болды. Қайтсін пақыр, баласын көргенше шыдамай, уәделі күннен бұрын келген ғой. Еламан екі көзін қонақтан айырмады. Ақбала жолаушыны алып ішке кірді. Іле - шала шолақ мұржадан түтін бұрқ етті. Асыққанда жар басына қиялап шығатын жолды қашықсынып, үйінің дәл өкпе тұсына келді де, тік жарға төтелеп салды. Бір қолымен арқалаған балықты ұстап, екінші қолымен қарсы баурайға біткен алабұта, кендір жусан, қырбың қызыл түзгенге жармасып, мысықша тырмысып өрлеп келеді. Қадірлі қонағына соятын малы болмаса да, ажарлы балыққа дөп келгеніне қуанып, жар басына асығып алқынып шығып еді, осы арада... қаңтарулы тұрған бәйге күреңге көзі түсті. Аң қуғаны көрініп тұр. Еті қызып апты. Бір орында тақат тауып тұрмай, сулығын шайнап шиыршық атып тұр екен. Жаны қапелімде аяғының басына кеткен Еламан жар кемерде сілейіп тұрып қап еді. Әлдеқайдан жүгіріп келген сары қаншық бұның үстіндегі балық иісі шыққан киімді иіскеді. Сосын мұп-мұздай тұмсығымен қолын жалағанда сұлық тұрған жігіт бойын жиып ала қойды...

* * *

Өз үйіне өзі әзер кірді. Және кірер жерде күйбеңдеп біраз бөгелді. Суық қапқан бойы сықырлап, аласа есіктен ақырын кіріп келе жатқан үй иесін көргенде төрде отырған жас жігіт осыған дейінгі нығыз қалпынан айырылып қап, лып етін жеп-жеңіл түрегелді:

— Ел - аға... ассалаумалейкүм!

Еламан салқын амандасты. Сонан артық тілге келмей, суық қапқан киімі сықырлап, есік алдында теріс қарап тұрып шешінді. Ә дегенде Ақбала іштей абыржып қалса да, бірақ іле-шала өзін де, өңін де оп-оңай билеп ала

қойды. Қолындағы шаруасын тастай салды да, қашанда өзін ұстай білетін сабырлы қалпын сақтап, көк сауыр кебіс киген ып-ықшам аяғын ақырын ырғаң-ырғаң басып есік алдында шешініп жатқан Еламанға барды. Қолынан су киімдерді алды. Алуын алса да, бірақ оны қайтерін білмей, өзінен қашыртып әрегірек ұстап тұрды да, сосын ошақ жанындағы отын үстіне тастай салды. Әдетте, теңізден келгенде Еламанның су киімін пешке жаятыны есіне кейін түсті. Соған өзі ыңғайсызданып қалса да, бірақ қонақ жігіттің бұны көзінің астымен бағып, жымып күлімсіреп отырғанын байқады да, отын үстінде жатқан су киімге қолын созбады. Төрде мұрты жылтырап, түк білмегенсіп тымсырая қалған жас мырзаға бұрылып сазара бір қарады да, сосын қайтып оған көңіл бөлген жоқ. Ендігі қылығының бәрі оған бейне «күлсең күле бер. Тәңірі маңдайыма осы балықшыны жазғасын қайтем?.. Ендігі жерде осының отын жағам, осыған қызмет етем» деп, ар жағында айта алмай, ішін өртеп жүрген ызасын ашынғанда бір- ақ аңғартты да, осыдан кейін қысылмай да, қымсынбай күйеуінің бар жағдайын істеп, пеш түбіне төсек салды, иығына шапан жапты. Еламан қонақ жігіт көзінше өзіне көрсеткен Ақбаланың ықыласына дән ырза.

— Ел - аға, біз көріспегелі қай заман?! Қалай, ауыл - ел аман ба?

— Шүкір.

— Балық талабы қалай?

— Қайдағы балық?..

— Иә, мұз қатпай тұр ғой. Қыстың кештегені мал ұстаған шаруаға жақсы болса да, сендерге қиын екенін білем.

Еламан үндемеді. Тәңірберген оның ыңғай бермеген сыңайын байқаса да, бірақ түк болмағандай түсі шіміріккен жоқ. Иығындағы түлкі ішіктің екі шалғайын тақымының астына басып, ырғалып қойды да:

— Ел - аға,- деп әңгімені әріден қозғады,- көрші отырған қоныстас ауыл едік. Қуанышымыз бен көрер қызығымыз ортақ емес пе еді? Аталас болмасақ та, екі ауыл аядай жерде іргелес отырғасын бір дәнді жарып жеп, бір малдың сүтін бөліп ішкен бүтіндік емес не еді көздегеніміз? Солай емес пе, Ел - аға?

Еламан мырс етті. Бірақ бұл жолы да үндеген жоқ.

— Шынымды айтайын, кеше сен үйленгенде тойыңа шақырар деп дәметіп едім...

О, залым! Бұл не, мазақ па? Тым құрыса, түзде де емес, үйде, төрінде отырып... Зығыры қайнаған Еламан аузына сөз түспей, ішінен тынып, түсі бұзылып отыр. Қанша қиын болса да, осы кеш мына залымның алдында сыр бермей, шыдап баққысы кеп еді; оған бірақ өзін ұстаса да, өңін билей алмай, салқынқандылығын сақтау қиын боп бара жатқасын басын

бауырына тартып, түсін бермей томсарып отырып мұртына қатқан мұзды бір- бірлеп үгіп түсіре бастады. Тәңірбергенге әлі назарын тіктеп қараған жоқ; Ақбалаға да қарамауға тырысты. Дәл қазір Ақбалаға қараса көптен көкірегін қарайтып жүрген талай күдіктің бетін ашатындай қорықты. Әншейінде жаннан жасқанбайтын ала көз тұнжыраған қабақ астына тығылып қалған. Бұл қазір қарамайын десе де, қарамауға тырысып бақса да, бірақ... Осылай отырып та көкірегі құрғыр бәрін сезіп отыр. Бала көтергелі Ақбалаға отырып - тұру қиындап қалғанына қарамай, үйге қонақ келгелі бәйек боп ұшып-қонып жүр. Өне, сыртқа шықты. Міне, ішке кірді. Сыртқа шығып, ішке кіріп ұшып-қонып жүріп шай демдеді. Ұшып-қонып жүріп дастархан жайды. Жас қонақтың асқа қарамаймын дегеніне болмай, әлі сол аяғы жерге тимей, ұшып қонып жүріп әкесіне сақтап отырған сыбағалы мүшені солайымен қазанға салды. Жоқ, мынау бұрынғы Ақбала емес. Басқа. Мүлде... мүлде басқа. Өне, ең аяғы үйде жоқ нәрсені осы ауылға келін боп түскелі есігін ашпаған ана көрші, мына көршіге жүгіріп, біреуден ана жоқты, біреуден мына жоқты сұрап әкелді. Еламан өзін әзер ұстады. Ақбалаға жекіп «отыр, шайынды әкел!» дегісі кеп әлденеше оқталса да, бірақ соның бәрінде де дәл айтар жерде аузы бармады. Соның үстіне Мөңке келді.

— Ақсақал, төрге шығыңыз!- деді қонақ серпіліп, жоғарғы жағынан орын беріп.

— Тырп етпе! Қазақ баласы сендер төрде жүрсеңдер біздің басымыз жерде қалмас,- деп Мөңке қонақтан төменірек отырды да,- ие, бала,- деп Тәңірбергенге бұрылды,- келе қоймайтын ауылың еді ғой бұл. Жай жүрсің бе?

— Аң аулап шығып едім.

— Ә, аң аулап жүрсің бе? Қалай қанжығаны қандадың ба?

— Өткен жолы осы маңнан қашқан бір түлкіден айырылып қалғам. Сәті түсіп соған кездескенім.

— Апыр - ай, ә?! Жолың болған екен.

— Сары қаншық түлкіні көп қумаушы еді. Осы жолы біраз шалды. Тап мына сіздің ауылдың сырт жағындағы қоңыр төбеге келгенде жетті.

— Е- е, келетін ойым жоқ еді, түлкі әкелді де. Мақұл! Мақұл!..- деп Мөңке лекіте күлді де,-бала, осы сенің інің қайда?- деді.

— Жасанжан Орынборда, оқуда ғой. Жақын арада келеді, - деп Тәңірберген тілдесетін кісі табылғанына қуанып, Мөңкеге қарай бұрылып еді. Бірақ Мөңке арғы жағында отырған Еламанға бұрылып, екі балықшы өзара шүйіркелесіп кетті.

— Сені Оралскі байы шақырды деді ғой?

— Иә, шақырды. Мұз үстіне қашан шығасындар дейді.
— Сен не дедің?
— Не дейін... Мұз әлсіз, көп адам боп шоғырланып жүру қауіпті дедім.
— Дұрыс айтқансың. Ал, Шодыр не деді?
— Не деуші еді, балық керек деп шолтандап тұр.
— Е, байға балық керек болса, кедейге жан керек емес не екен?
Еламан үндемеді. Қарт балықшы енді Тәңірбергенге бұрылды:
— Қонақ бала, мен осы бір әңгіме есіттім ғой... Сенің қойлы ағаң болыстың сайлауына түсті деген не? Рас па?
Құдайменде байды ел арасы кемсітіп Қаратаз дейтін. Мөңке бұл арасын сыпайылап келтірсе де, бірақ ар жақ көмейінде «қойы болмаса, тәйірі со да кісі ме?!» деген кекесін тұрды. Көңілі жүйрік жігіт соны сезсе де, сыр бермей:
— Иә, ол кісі сайлауға түсті, - дей салды.
— Қадамы қайырлы болсын!
Шын көңілден тілектестік білдіріп жатқан сияқты еді. Жас мырза да солай қабылдап еді, бірақ Мөңке тағы да аяқ астынан мінез шығарып, қасында отырған Еламанды тақымынан басып қойып:
— Көрдің бе, бала?! Азуы пышақтай, арқасы ошақтай ағаларың, эне, үйірге түскісі кеп жүр. Ертеңгі күні құтпан айғырдай, ел шетін торып, азынап шыға келер, әлі-ақ! - деп тағы да лекіте күлді де, - жә, мен кетейін, - деп түрегелді.
— Асқа қара!
— Рақмет! Ауру баққан үйміз ғой... Жеңең жалғыз. Үйге барайын.
Мөңке жас қонаққа назар да салмай, сырт орай берген суық қалпы шығып кетті.

* * *

Тәңірберген Ақбаланы жаңа көргендей. Бағанадан бері жұпыны үйдің бір жағын тұнжыратып отырған мына үй иесі есіне түскенде ғана мойын бұрғаны болмаса, қалған уақытта көзі де, көңілі де Ақбалада. Ақбала қыз кезінде талдырмаш нәзік еді, бала көтергесін толығып, иегі астына болар-болмас бұғақ пайда бопты, тұла бойындағы қалған мүшесі де бұл білетін баяғы қыз кезіндегіден балғын тартқан. Қашанда бойын күте білетін Ақбаланың бұл жолғы киімдерінің бұрынғыдан сәні де, ажары да бөлек екен. Әйел болғасын да ақ жібек шәліні басына жаулық қып тартпай, екі шетін қайырып әкеп желкесіне әншейін немқұрайды байлай салғаны да жас келіншектің сымбатына ерекше үйлесім тауыпты. Үстіндегі ақ торғын

көйлекті де бала көтергелі толыға бастаған денеге лайықтап қынамасын қыспай, әдейі кеңдеу, молдау тіккен. Ақ торғын көйлектің отырса да, тұрса да жел шақырып делиіп ала жөнелетін етегі бұл келгелі тыным көрмей ұшып-қонып жүрген келіншектің үй ішіндегі қимылынан дүркіреп хабар беріп, екі еркек елең ете қап отыр. Өне, есік ашылды. Шапшаң ашылған есіктен әуелі аппақ көйлектің етегі көрінді. Делиген етек ар жақтан аппақ келіншекті ешқайда бұрылдырмай, тұп-тура қақ төрде отырған қонаққа әкелді. Қолына ұстай кірген құрт - ірімшікті қонақтың алдына төккелі бұл кезде әжептәуір толығып қалған денесін сәл иіп, тізесін сәл-пәл бүккенде, о, Алла, әлдебір ақ құс ғайыптан пайда боп, дастархан шетіне қонғандай, әлгі аппақ ақ торғын көйлектің делиген етегі қапелімде жан-жағына жайылып, айналасын ақшаңқандап көміп жіберді. Жас мырза ес-түсінен айырылып, ақтарылып қалған. Бұл не? Өң бе? Әлде түс пе? Әлде, осы күндері әйелінің қасында жатып та Ақбаланы ойлағанда нәпсісі құрғырды ұстай алмай, ақсары әрқашан баяғыны аңсайтын... сонда дәл осындай әдемі ғажап елес есін алмаушы ма еді? Тәңірберген дастарханға құрт - ірімшік төгіп жатқан Ақбалаға «Кетпеші!» дегелі ұмтыла түсті де, өзін әзер тоқтатты. Иә, мынау өңі болмас. Баяғыда, қайсыбірде екі ауыл қатар қонатын. Сонда ел тегіс ұйқыға кеткенде Ақбала екеуі ауыл сыртындағы күркіреуде кездесетін. Екеуден - екеу оңаша кездескен сол бір айлы түндерде екі ынтық екі жақтан жүгіріп кеп ыстық құшақтар үнсіз айқасып, ұзақ жабысып тұрар еді де, сонан айрылысар жерде бұл ылғи да осылай «Кетпеші! Тоқтай тұршы!» - деп қиылушы еді ғой?!

Тәңірберген Ақбалаға үйлене алмағанына өкінді. Не қыласың, бұның өзінен болды. Екі ағаның дегенінен шыға алмады. Қоңсылас отырған бір іргелі елге арқа тірегісі келді де, Ақбаланы жылатып, Ұлықұм бойын жайлаған Тілеу - Қабақ руының белді бір жуанының қызына үйленіп еді. Сонан бері Ақбалаға кездесуге беті шыдамай жүрген-ді. Сүйтсе, ой, айналайын-ай! Кісі асылы, әйел затынан садаға кетсе болмас па?! Апыр-ай, бұған не өкпе, не наз, кінә артып, опасыздығын бетіне баспады - ау.

— Шай алсаңшы, - деді Ақбала бұған кесені өз қолымен әперіп жатып.

Бұнда келгелі жас мырзаның көзі көп нәрсеге жетті: Ақбала күйеуге шыққасын да Еламанға баяғыдай салқын; тек ата, ана қосқасын шарасы құрып, лажсыз көнген. Ал, бұған деген махаббат бәз - баяғыдай. Қыз кездегіден бұны артық сүймесе кем сүймейді. Қайта, сүйгеніне қосыла алмаған әрбір әйелдей, бұрынғыдан да арман үздіге түскен бе?

Ынтызарлық па, құштарлық па, қайсысы болса да, тағат, сабыр таусылып, шыдам шегіне жеткен кез осы ма? Соған дәл келді ме? Ана қарашы, қасында қабағын қарс жауып, тұнжырап отырған осы үйдің еркегі бар ма,

жоқ па, тіпті ойына кіріп-шыққан жоқ. Әлгінде дастархан үстінен қолын созып кесені беріп жатқанда бұған екі рет көзін іркіп қарап еді; әсіресе соңғы қарағанда кірпік астынан ұзағырақ қадалған қара көздің шоқтай маздаған жанарында құдды түнгі өрттің сәулесі шарпып өткендей, енді сәл кідірсе өзімен қоса бұны да өртеп жіберетіндей жалындап тұр екен. Жас мырза дірілдеп кетті. Осы үйге жолы түскесін келе қалған әлдебір кездейсоқ қонақ емес, тіпті әрілесе үй қожасы дастархан басында мұртына қатқан мұзды үгіп отырған ана жаман балықшы да емес, осы үйдің нағыз қожасы бұның дәл өзі сияқты. Өзіне деген Ақбаланың ықыласын көргесін ол енді өзін ертеден бері үй ішінің шырқын бұзып, тұнжырап отырған мына немеге сыртын беріп, көбіне Ақбала екеуі сөйлесті. Дастархан жиналғасын тымағы мен қамшысын алды.

— Сау бол, Ақбала.

Есікке жақын тұрған келіншек сәл кейін шегініп, сыртқа беттеген жас қонаққа жол берді. Қоштасар жерде Еламан ернін қимылдатқаны болмаса, отырған орнында тырп етпей отырып қалды. Шабалақдаған иттер бейуақта аттанған қонақты ауыл сыртына ұзатып салды. Ат тұяғының дүбірі әбден ұзағанша Еламан тырп етпеді. Ол бағана бір кергенде -ақ мына бәйгі күрең бұл өңірдегі өзі білетін жылқылардан түсі бөлек мал екенін білген -ді.

Шамасы, бұ да қаншалек Кәленнің қолынан шыққан ұрлық мал болар деп ойлаған. Мынау шынында да қуса - жетіп, қашса - құтылатын ат.

Баяғыда... құдық басында болған төбелесте бұның әкесін Тәңірбергеннің әкесі Абыралы қуып жетіп, көк сүңгіні салғанда да Абыралының астында дәл осы бәйгі күреңдей жүйрік ат болмады дейсің бе?!

— Тұр, төсек салайын!

Көрпені көкірегіне қысып дікектеп тұрған әйелге Еламан көз салмады. Дала тастай қараңғы екен. Жел бағанағыдан да қатая түсіпті. «Мұзды қуып кетпесе қайтсін?»

Еламан ішке қайта кіргенде Ақбала шамды сөндіріп, жатып қалған екен. Еламан иығындағы тонды іргеге тастай салды да, сыртын беріп теріс қарап жатқан Ақбаланың жанына қисайды. Көзіне ұйқы оралмады. Есіне бәйгі күрең түсті. Арысы Түрікпен, берісі Адай, Табыннан келген сүйегі асыл жануар! Кәлен ұрымен қос болғалы Құдайменде мен Тәңірбергеннің жылқысында осындай қыл құйрық жүйріктер көріне бастады. Әкесі пақыр аты нашар боп сорлады, әйтпесе, бірме-бір шайқаста Абыралыға алдырмас еді. Араларында кикілжіңі бар екі ауыл бір жолы Ақмарқаға қатар қонды. Малды-жанды ауылдың әпер - бақан жігіттері қоңсылас отырған кедей ауылмен қырғи - қабаң. Көбіне-көп жер жетпей, жайылым үшін қырқысатын, кейін ауыз суға іштарлық қып, құдық басына барған қатын -

баланы сабап жіберетін болды. Сол күні де бай ауылдың сотқар жігіттері бұлардың азғантай малын суартпай, құдық басында екі жақ кеуде тіресіп тұрып алды. Келісімге келе алмағасын, ақыры екі жақ атқа қонды. Абыралы найзагер. Атқа да тақымы мықты. Науан әп-сәтте бай ауылдың екі жігітін ұрып жығып, енді жер түбінен зығыры қайнап жүрген жауы - Абыралының өзіне тап берді. Қолындағы қару бұзау тіс қамшы; осындай төбелеске лайықтап, өзегіне қорғасын құйған. Бірме-бір ұрыста бұ да көк сүңгіден кем түспейтін қару. Ол тек әлгі алас-қапаста белді ат қолға түспей, белдеуде тұрған мінезсіз, үркек байталға жайдақ міне шапқанды. Екі жау айқаса кеткенде желқуық байтал нақ бір табан тірескен жағаласта жалт берін басын ала қашты. Осы сәтті күткендей, анау да астындағы атын бұның ізіне салып жіберді. Ө дегенше алымды ат сыпыртып жетіп барды. Абырлы аттың басын ірікпей, көк сүңгіні қатарласа бере Науанға қос қолдап салған бойы ағызып өте шықты; бірақ ат үстінен аударып түсіре алмай, найзаның ұңғысы омырылып, бір тұтам мұздай темір Науанның сегіз көзінде кетті. Науан ат басын бұруға шамасы келді. Есік алдында еңіреп құшақтай алған жас келіншегінің қолына құлап түсті. Қан шаптырған бүйірін қос қолымен басып мықшиып отырып, кішкентай Еламанын бауырына қысып: «Сорлы жетімегім!.. Ендігі күнің не болар?...» деп еді, сонан артыққа шамасы келмей, жаны шыққан дене сылқ етіп құлай кетті. Жас ана жесір қалды. Өздерінің абызынан шығарғысы келмеген ағайын-тума жесір әйелді тасқұлақ, керең шалға берді. Бір жыл өтпей, анасы қайтыс болды да, жетім бала бай ауылдың қозы-лағын бақты. Ер жеткесін жеті жыл Құдайменденің жылқысын бақты. Бір жолы кешкісін жылқыны серігіне тапсырып, Көлқора табанында отырған Сүйеу қарттың ауылына қонып келуге кеткен-ді. Әкесі көзі тіріде Сүйеудің бесіктегі қызын кішкентай Еламанға атастырып қойған екен. Еламан Сүйеу қарттың өзін бөтен көрмейтінін байқағасын орайы келгенде, қалыңдығына із суытпай барып тұратын-ды. Бұның сорына сол күні түнде жылқыға қасқыр шауып, Құдайменденің Аяққұмдағы құдасынан алған жүйрік атын жарын кеткен-ді. Хабар тиген бойда Құдайменде бір топ жігітпен жылқышы қосына сау ете қалды. Еламан оған «Ассалаумағалейкум» деп қос қолын соза беріп еді, Құдайменде: — Әй, ит! Сен үйірге салатын айғырым ба едің? Сен менің жылқышым бола - туң, - деп ақырып, Еламанды қамшымен қақ бастан тартып жіберді. Еламан атына қарғып мінді. О да атын омыраулатып, тебініп келіп қалғанда, Құдайменденің қасындағы жігіттер жібермей, жолын кес-кестеп тұра қалды. — Әй, Құдайменде!.. Жылқың эне! Мен кеттім. Дүние кезек. Күнім туса көрермін,- деді де, Еламан ат басын бұрып, құйындатып ала жөнелді. Теңіз

жағасынан промсол ашып жатқан бай орысқа жалданды. Қазақ арасында бірде Шодыр, бірде Тентек Шодыр атанған Оралскі байы зәті қатты кісі еді; әсіресе, қарауындағыларға атал. Орыс - герман соғысы басталғалы балықтың бағасы күрт көтерілді де, орыс байы бұларды бір күн бел шешіп отырғызбай, күн-түн теңізге қуалап әбден ақ иық боп жүрген-ді. Тек мұз қатар алдындағы осынау аз ғана күн абыржыда Тентек Шодырдың амалы құрып, бұларға үндей алмады. Бұлар да абыржының аз ғана күнін дәтке қуат қып, ұлы теңізге ілгерілеп бармай, жағалаудың кілегей көкше мұзына бір тартым, жарым тартым ау салып, үй ішінің күнделік нәпақасын айырып жүрген-ді...

Еламан бұл түнді ұйқысыз атырды. Ақбала да теріс қарап жатқан күйінен тырп еткен жоқ, түнімен көз ілмеген Еламан тек таң алдында талықсып кеткен-ді, жел тұрыпты. Көзін ашқанда жағалаудың әдеттегі жынды желі шырт ұйқыда жатқан ауылдың үстінен аса соғып әуіріп тұр екен. Жапқысы жоқ бір мойын пештің көмейі гүрілдеп, үй іші ызғып кетіпті. Әлгінде сыртын беріп ары қарап жатқан Ақбала тоңғасын бұған бұрылып, бар денесімен бауырына кіріп жабысып алған екен. Қолы, аяғы мұздай. Еламан құшақтай алды. Түндегінің бәрі есінен тарс шығып кетті. Бұлар қазір күнде осылай төсекте табысатын боп жүр. Еламан бойына бала біткелі денесі толыға бастаған Ақбаланың күн санап екеуара жатқан төсектің көбін оның ала бастағанына қуанады. «Босануға қанша қалды екен?»- деп ойлады. Ақбаладан сұрауға бата алмады. Қазір ана жатырындағы баланың бойында бар мүшесі түгел. Құдай қаласа, енді екі айдың о жақ, бұ жағында... «Ары жат, қысып тастадың»- деп, құдды ашу білдіргендей, әлде бір бітімсіз дене бұның дәл Ақбала жақ бүйірінен бүлк-бүлк етті. Еламан шапшаң серпіліп, ары ысырылып жатқанын сезбей қалды. Ет - бауыры соншалық елжіреп кетті. Бұрын - соң татпаған, мүлде беймәлім ыстық сезімнен жүрегі шым етті. Көрмейсің бе, әлден тірілігін танытып, тыпыршып жатқан мына кішкентай немені бауырына қысқысы кеп кетті. Қарап тұрып жылады. Соған өзі қысылып, күліп басын шайқады. Тез киінді. Есіктен шығар жерде соңыра үйге асымдық балықты салып әкелетін қапты еңкейіп ала бергенде, отын үстінде жатқан ақ тушадай қоянға көзі түсті.

* * *

Балықшы ауылға қадірлі қария - Есбол келді. Кезінде ел арасының сөзін ұстаған кісі. Рай мен Еламанға жақын туыс болған себепті баласы жоқ, жетім шал бұл екеуін сағалайды. Жылда осы кезде бір соғып, Райдың

үйіндегі бастас жеңгесіне сыбаға әкелетін-ді. Осы жолы үйткен қой келді. Рай қарт әжесіне тұтас қойды бұзып, жары етін қазанға салды да, көршілерді шақырды.

Ой, несін айтасың, балықшылар көңілді! Ет иісімен қуана демалып, үйді басына көтере қауқылдасып жатыр. Қыс - аязда, жаз - ыстықта, өмір бойы бір ыстық бір суықта жүріп шыныққан, шетінен сіңір қара шойдым. Күлсе де, сөйлесе де, құдды қу қайық секектеген көк долы теңізде жүргендей, ауыз тола тіс ақсиып, бірнешеуі бірден самбырлап жарыса сөйлеп кетеді. Осы қазірде мұз үстінде балық бөлісіп жатқандай гу-гу, ду-ду... Олар мына жақта осылай дуылдасып, ана жақта бұрқ-сарқ қайнаған қазан маңында қатындар пыш -пыш... шу-шу... Ақ жаулықтар екеу-екеу, үшеу - үшеуден түйіседі. Кейде үш, төрт ақ жаулық түйісіп, сыбыр - сыбыр, пыш - пыш. — Ақбала қайда, пыш - пыш? Бетім - ау, оған не болған, пыш, пыш... шу - шу...

— Қойшы әрі! Қайтесің ол бейшараны...

— Иә, ол байғұста не сын бар, тұңғыш көтерген баласы. Күні толғасын аяғы ауырлай береді ғой.

— Адыра қалсын! Кеше емес не еді, сері жігіт келгенде желдей есіп, аяғы аяғына тимей кеткені? Бір үйден кесе, бір үйден дастархан, бір үйден табак жиып, есімізді алып біткен жоқ па еді? О, жүзіқара! О, қарабет!..

Мосқалдау бір әйел Қарақатынды түртіп қалды. Дереву Еламанды ымдап, ернін тістеп «қой» дегендей ишара етті. Еламан ана жақта әңгімеге араласпай, тұйық отыр. Қалғандары сол гу-гу... ду-ду!..

— Биыл мұз кеш катуға қарады - ау,- деді біреу.

— Иә, ашқа тартқан кешке тартады,- деді екінші біреу.

— Қайта, басат - басат ұстасып, абыройынды жауып тұр ғой.

— Есеп бар ма?! Мен бүгін қаяз ұстадым. Бұйырған деген, аудың жалғыз көзіне сақалынан ілініп тұр екен.

— Ау, ол неменің асау болатыны қайда?

— Жазда ғой, қыста, тәйірі, балықта қауқар қала ма?! Жалғыз көңгеге ілінсе тырп етпейді.

— Балықтың ішінде, жарықтың, бекіре ғой жуас. Қойға мінетін көбең тұғырдай қолға тұра береді.

Ертеден бері үнсіз отырған Мөңке осы арада басын көтеріп алды.

— Қой әрі! Аузы төмен қарағасын қасқайып жүр. Өйтпесе, аузына түссе аяйын деп жүрген ол жоқ. Ақылсыз, әумесер неме ғой.

Есбол шиқ-шиқ күлді. Ол Мөңкені баяғы бала кезден біледі. Ел қыдырып жүріп, бір жолы біраз адам түстеніп отырғанда бұлардың үстіне аласа, бірақ шойыннан құйғандай сом тұлғалы қара бала кіріп сәлем береді.

Сонда оған жұрттан бұрын Есбол назар аударып: «Өй, мынау қай бала? Бадамшасын - ай өзінің.

Көлдің тоқпақ бас қара мөңкесіндей екен», - деп жұртты ду күлдіріп еді. Аузы дуалы қарияның сол айтқаны елдің есінде қап, Рәбіл баланың атын жұрт әр саққа шаптырып: «Қара Мөңке», «Тоқпақ бас Мөңке», «Балықшы Мөңке» деп, ақырында Мөңкеге тоқтап еді.

Мөңке ерте үйленді. Қара тырыспай жылы жастай өлген ағасының үлбіреп отырған уыздай келіншегін ағайындары зорлап бұған алып беріп еді.

Жеңгелей алған әйелден он бала көрді. Тек қолы құтаймады. Соның көбі аяғы шығар - шықпаста бірі қызылша шығып, бірі өкпесіне салқын тиіп, Әлиза көтерген тоғыз құрсаң қазір түгелдей қара жердің астында. Ата - ананың қолында қалған соңғы алданыш - оныншы бала бір айдан бері ауру. Есбол қария қара жұмысқа болдырмайтын қайратты жігіттің кәдімгідей қажыры қайтып, моқап қалған сынық жүзіне аянышпен көз салып отырып: «Пұсырдан қалған жалғыз із, соңғы зурият! Ойдәйт десейші!...» - деп, басын изеп - изеп қойды.

Мөңке асқа қарамады.

— Қара білек, мықты жігіт!

— Шынында да, кейде осы имансызда жан жоқ па деп қалам. Ертеден қара кешке мұз ойғанда, бұл заңғар бір терлемейді - ау.

— Тесік өкпе ғой! Өзін тек бала мұқатып жүр. Жылына бір баласы өледі.

Ет асқан тайқазан сарқылдап қайнап жатыр. Қазан маңында жүрген бір әйел Райдың қарт әжесіне тұзын көр деп, зеренге сорпа құйып берді. Сорпа ішінде тіске жұмсақ бір жапырақ ет бар екен, кәрі әже соны қызыл иегімен қажап, қос ұрты бүлкілдеп жұта алмай отыр.

Осы кезде біреу:

— Ассалаумағалейкүм! - деп кіріп келді. Онымен бірге ішке лап берген мұздай желден есік жакта тұрған соқыр шам сөніп, үй іші тастай қараңғы болды.

— Уа, бұл қайсың?

— Өзіміз. Ауылдан тайлақ іздеп шығып едім... - Балықшылар ду күлді.

— Е, дегендей. Тайлағыңды тайқазанға былқытып асып жатырмыз.

— Өй, шам жақсаңдаршы!

Шам жанып, жұрттың бәрі әлгі ішке кірген кісіге қарап еді. Ақ сенсең тымақ астынан тұздай көк көз, сары сақал, сары кісі ылжырап күліп тұр екен. Үстінде ақ тері тон. Белін кендір арқанмен көкірек тұсынан шарт буып алған. Қаратаздың есігінде жүрген жалшы Жалмұрат. Ел іші оны реңінің сарылығына қарап «Орыс Жалмұрат» деп атайтын.

Балықшылардың алдына ет келді. Жаңа ғана қауқылдасып жатқан жұрт

демде үні өшіп, үй іші тына қалды. Тек Рай: «Жалеке, бұйырған малға тіс тисін, кәне, кел, тайлағыңның етіне тойып ал», - деді күліп. Астан кейін балықшылар Жалмұраттан: «Аулында келді - кетті не бар?» - деп сұрап еді, Жалмұрат кірпігі жыпылықтап:

— Бай, бәйбішеден басқа... олардан басқа кісі көзіме түспеді, - деді де, ілешала, - бай... үйінің тайлағы... сол жамалдатқыр, күнде мал қоралар кезде жоқ боп шығады...

— Судыр Ахметтен сұрауың ғой. Ол байғұс сені талай ізге салар еді ғой!

— Әй, қысыр әңгімені қайтесіңдер?! Жалмұрат қарағым, аулында қандай жаңалық бар? Болыс кім болды?

— Жаңалық... жаңалық білмедім... Сары тайлақ жоғалып... Өзім басым қатып...

Балықшылар тағы да ду күлді. Айрықша, Рай мәз, ішегі үзілгенше күлгені сонша әлі күнге Еламанға балаша еркелейтін жігіт қасында отырған ағасының иығына асыла кетті:

— Сендер қызықсыңдар. Жәлекеңнен әңгіме сұрап қайтесіңдер?! Онан да сары тайлақты сұрасаңдар, әлқисса ғып жырлап берер еді ғой.

Бүгін болыс сайлайтын күн болғасын бұл жақтағы жұрт құлақ түріп отырған-ды. Жалмұрат кеткесін балықшылар қайта қауқылдады. Бірі - осы сайлауда Құдайменде болыс болады деді. Екіншісі Торжымбай руының жуаны Ожар Оспан шаппай бер деді. Ояз алдында Құдаймендеден көрі соның абыройы басым көрінеді десті. Оған аналар көнбей, үй іші даурыға бастап еді. Кәрі әже құлағын басып:

— Әй, өңшең шуылдақ! Кім болыс болғанда сендерге ауыр - жеңілі не?! Бір ел жақсысы болар, - деп еді, ертеден бері үнсіз отырған Еламан басын көтерді:

— Әй, әже - ай! Баяғы ескі көңілмен ел жақсысы дей бересің! Елде жақсы қалды ма? Қазір жаманның бағы өрлеп тұрған жоқ па?! Бір жақсының бағы артып бара жатса, бәрі соған жабылады. Су түбіне батырғанша асығады. Ұйтпей қайтсін, жақсының қасында жүрсе, жұрт оның жамандығын күнде көрер еді ғой.

Есбол қария кеудесіне түскен басын изеді:

— Иә, ел жақсыларында пиғыл бұзылған. Жаман тымағын миқитып киеді. Жаман тұғырға жарбиып мінеді. Қосшы-қолаңын ертіп, жемтік аулаған құзғындай шығады ел жағалап. Оу, осыдан басқа көсіп қылмаған жақсыда қасиет қала ма?! Қатын - баланың қамын жемей, әлі жеткендер аузындағы асын тартып алып жүр ғой, түге. Ойдай, заман-ай! Сорлы елге содыр басшы тап келіп, титықтап тұрмыз ғой, қалай да.

Төңкерген кесенің түбіне май құйған сығыр шам иістеніп, түтеп жанып,

аласа жерқазбаны алакөлеңкелеуге ғана жарап тұр. Үй іші лық толы. Төрде қонақ шал. Басында қара сырмақ тақия. Ақ жаға көйлектің сыртынан қара зәгінен бешпет киген. Біреуге тіктеліп тіл қатқанда болмаса, қалған уақытта дәл бір тас басына қонған көрі күшіген тәрізденіп тобы кішірейіп, аққұйка басы кеудесіне түсіп мүлгіп отырғаны. Рай атасының мұншалықты қартайып қалғанын бұрын неғып байқамағанына таң қалды. Еламан шолақ сары тонын киіп, тымағын алып тұрды да жүре берді.

Балықшылар қыбыр етпеді. Рай да үнсіз. Осы ағасы біртүрлі: әншейінде, ауыл - үйдің әңгімесінен бойын аулақ ұстап, түкпен ісі жоқ адамдай ештеңеге араласпай өзімен өзі жүреді. Жуас. Соның арқасында жұртта есесі кетіп, ең ар жағы кеше бай ауылдың жас мырзасына, қойнында жатқан қатынына дейін басына шығарып алғандай көреді. Еламан кеткесін қалғандар да кідірмей, бір- бірлеп тарай бастады. Есбол үй оңашарғасын бастасына бұрылды. Кемпір оның арғы жағында өзіне оңашалап айтқысы келген бір әңгіме барын аңғарды да, кимешек астынан құлағын шығарып, бастасына қарай ысырылып отырды.

— Мырзанды үйлендірмейсің бе? - деді Есбол. Кемпірдің түсі кіріп қоя берді.

— Осы күнгі жас ойындағысын ойласпай істейді ғой. Сүйтсе де байқаймын... баланың көңілі ауып жүрген бір сайқал бар.

— Қатын ба?

— Жоқ, қыз. Бірақ, бала - ау, анау-мынау қатынға бергісіз.

— Не дейді?

— Шошыма! - деп кемпір жүзіне жылы нұр теуіп жымыңдап алды,- ол қызды сен де білесің. Мөңкенің әйелі - Әлизаның туған сіңлісі бар емес пе?

— Ау, оның Әлібидің кіші қызы болды ғой?

— Иә, сол! Ұлы болмағасын, Әліби осы қызын еркекшора ғып киіндіріп жүрген.

— Ә-ә!..

— Сол айналайын, қызбын деп ызылып жатпайды. Оты бетіне шығып, жарқылдап тұрған бала.

Осы арада ерке қыздың бір мінезі есіне түсіп, кемпір күліп жіберді. Сүйтіп отырып көзіне жас кеп, кимешегінің шалғайын іздеді:

— Осында жиі келеді. Домбыра тартады. Ән салады. Кейде мойнымнан тас қып құшақтап, құлағыма сыбырлап: «Әже!.. Әжеке, саған келін болайын? Мені жібермеші», - деп қиылады. Енді қайтейін?!

Есбол дыбысын шығармай, шик-шиқ күлді.

— Қой, сен де бұзылайын деген екенсің.

Есбол іргеде жатқан шидем күпісін алып түрегелді. Кемпір онан қалмай,

есікке дейін еріп барды:

— Жыныстасың ғой! О баланың Еламан екеуіңнен басқа кімі бар?..

Ақылыңды айт! Құлағына құйып кет менің арманымды. Не ойлап жүргені бар екен?

Есбол қария қоламтада тұрған құманды алып тысқа шықты.

* * *

Ауру бала әл үстінде. Бүгін түс ауа қол-аяғы мұздады. Құр қаңқасы қалған кішкентай кеудеде тыныс сарқылып, әке-шеше үмітін үзіп барады. Талай баланы қара жерге беріп, заразат боп жүрегі шайлығып қалған анада зәре жоқ. Дауыс салуға Мөңкеден қаймығып, баланың бас жағында үнсіз егіліп отыр.

— Әлиза, мықты едің ғой... Шыда!

Әлиза бұрын да тоғыз баласын жерлеген әйел: алты ұл, үш қызы ауыл сыртындағы қара молада. Енді, міне, бұлардың соңғы алданышы... қырықтан асқанда көтерген сүт кенжесі... Соңғы шырағы сөніп барады. Ішке Әліби кірді. Онсыз да өзін шаққа ұстап отырған Әлиза әкесін көргенде аңырап, құшақтай алды.

— Құдай-ай!.. Не пиғылымнан таптым?

— Балам, шаршаған шығарсың... Демал.

Әліби қызын сүйеп апарып, төсегіне жатқызды. Жанынан үлкен ақ шыт орамал алып, көзін сүртті.

— Балам, бекем бол!.. Құдайдың салғанын көрерсің,- деп қызын жұбатпақ боп отырып, көңілшек шал қосыла жылады. Сосын өзінің осалдығын жуып-шаятын сылтау іздегендей,-біздің үйдің тентегі ере келмек боп еді...- деді.

Бұл үй таң атқанша кісіден құр болмады. Ел жата Есбол, Еламан, Рай келді. Кейінірек Дос келді. Өзге балықшылар да кезектесіп келіп қара көрсетіп жүр. Олар кешелі-бүгін Мөңкені ауру бала қасында қалдырып, ауын қарап қайтқылары кеп еді. Оған Еламан көнбеді. Ауру жанында езіліп отыра бергеннен оның қайта бір мезгіл мұз үстіне шығып қайтқанын жөн көрді. Осыған пәтуа басқан соң, Еламан таң біліне Мөңкені алып теңізге шықты. Қасында Рай, Дос, Құлтума бар. Құлтума Қабақ руынан. Оның ішінде Уақ деген іргелес отырған аз ағайын. Күнкөріс қиындап бара жатқасын ол биыл кәсіп іздеп, қатын-баласын ата қоныста қалдырып, салт басы сыбай келді. Қол жұмысына қабілетсіз болса да, айтқанды қайт етпейтін елгезек, үлкен-кіші алдында елпілдеп тұратын кішкентай, қағілез жігіт. Ептеп әңгілеу. Өлең айт десе іркілмейді. Домбыра орнына көзгелдек сұрап алып, аузын

желпіп жіңішке даусы безілдеп, бебеулей жөнеледі. Сондағы айтатыны:

Шөп те өлең, шөңге де өлең, өлең де өлең,
Шоқытып көк есекпен желіп келем.
Ой қасқа, қасқа, қасқа, қасқа, қасқа...
Басында көк есектің кендір нокта.
Көк есек барың болса, ырғалақта,
Ой, қасқа, қасқа, қасқа, қасқа, қасқа...

Балықшылар мұз үстінде қолы қалт еткенде оған «ой, қасқаны» айтқызып, күліп мәз болатын. Бүгін онан тыйылды. Бәрінің бағатыны - Мөңкенің қабағы. Оның күні бойы қолы жұмысқа бармай, қайғыға уланып жүргені бұлардың жанына батады. Мөңке олардың алдында сыр бермегенсіп, тістеніп шыдап бағады. Тек анда-санда күпті көңілге суық үрей шауып, басын көтеріп ауыл жаққа қарайды.

Бүгін ауға балық тәуір түсіпті. Асымдықтан ауысқан бес-он қадақты гірге өткізгісі келген балықшылар күн кештете бір- бір ит шана сүйретіп промсолға тартты. Орталарында Мөңке. Қарын үрлеп тастаған көкше мұзды тайғанақтап басып қауқылдап келеді:

— Байқадыңдар ма, балық бүгін де аудың тайыз басына түсіпті.

— Апыр-ай!.. Не қылса да кешелі-бүгін балық тайыздан соғып тұр-ау?!

— Қыстағы балықта мәлім жоқ. Қашан арқасын мұз, бауырын қайыр қаққанша жосып тарта беретін әдеті ғой.

Бұлардың ілгергі жағынан, биік қар шоқалақтарды баурайлай салған ашпақ үш үй көрінді. Балық тапсыратын промсол осы. Олардан сәл берігіректе шомдап буған қамыстан іргесін тұрғызып, қара балшықты әншейін қара қотырлап ұра - ұра салған алқа бел ұзын сарай: бұл - балық тапсыратын мұзқала. Іші көлдария. Сырттан кірген кісіге шикі балықтың шырыш иісі лап береді. Қыс түгіл алты ай жазда да мұзқаланың сонау күн түспей, қара кеугімденіп тұратын түп жағынан кісі тәні түршіккендей ызғар айықпайды. Сол жақтан балық сойып жатқан әйелдердің жаулығы ағарандады. Сырттан дабырлап сөйлей кірген балықшылардың даусын есіткен бойда мұзқаланың түкпірінен еңгезердей біреу шықты. Бұл - Федоровтың бедіретшігі Курнос Иван. Федоровтай емес, бұл өзі балықшыларға іш тартқансып, жылы шырай беріп алдынан күліп шығады. Ол осы жолы да:

— А, Еламан!.. Еламанушка,- деп анадайдан арсалаңдап күліп келе жатқанды.

— Мынаны байқайсың ба, екі өкпесін қолына алып келеді ғой,- деді Рай.

— Осыны қойшы! Не бауыры бітіп барады дейсің?.. Дорбандағы бес - он

қадақ балығың да көңілін босатып келе жатқан,- деді Еламан. Ішке кіргесін де ол әлдекімді іздегендей алақтап жан - жағына қарады.- Сары бала қайда?

— Андрей ме? Осында, керегі бар ма еді?

— Мына балықты қабылдамай ма?

— Мен қабылдаймын ғой. Кәне, бері жүріңдер! Еламанға мынаның жалақтаған түрі ұнамады.

Өздерінің жазу - сызуға шорқақтығын пайдаланып, балықты ылғи кем жазады. Еламан оған қайырылмады. Мұзқаланың түп жағындағы үлкен есікке кіріп кетті де, іле-шала шашы жалбыраған ұзын бойлы сары жігіт екеуі күліп шықты. Бұл - осы промсолда қара жұмысшы. Қыста мұзқалаға мұз үйеді. Балық қабылдайды. Жазда балықты ыстайтын да, тұздайтын да осы.

Қазіргідей теңіз әлі қата қоймаған аласапыран абыржыда жұмыс аз. Көбіне қол бос. Сондайда осы сары бала салып ұрып қазақ аулына барады. Оның қарапайымдылығын ұнататын қазақтар көрген жерде «сары бала» деп оған кәдімгідей іш тартып тұратын. Андрей де балықшыларды көрсе үйіріле кететін бауырмал. Қазір де жайрандап күліп, балықшылардың мұздай қолын бір- бір қысты. Еламанды оңашалап шетке алып шығып «Мөңкенің, бәрәшүгі қалай?»- деп сұрады.

Бұлар азын-аулақ балықты тапсырып, сыртқа шыққанда, анадай жерде бір топ қара киімділер тұр екен. Ішінде промсол ұстайтын бай орыс.

Қаталдығына қарап, бұл өңір оны «Тентек Шодыр» дейді. Биыл күз жел - құзды болды да, мұз қатпай, абыржының аяғы ұзаққа созылып, Тентек Шодыр ұрынарға қара таппай жүрген-ді. Бұндайда Еламан оның көзіне түспеуге тырысатын. Көріп тұрып соқпай кетудің тағы да ретін таппады да, амалсыздан қорқа-қорқа барып еді:

— Ну... балық қалай?- деді Тентек Шодыр.

— Қырсыққанда, мұз...

— Немене, балық жоқ па?

— Аз.

— Аз?

— Ие, аз. Кісі басына қырық - отыз қадақтан тапсырдың.- Федоров сөніп қалған трубканы күректей шеңгелімен сығымдап ұстап, ұзын қоныш етік киген аяғын әр кездегідей шіреніп, қара жерді нығарлай басып тұр.

— Көріп тұрмын, азғантай балықтың жарым - жартысын өздерің әкетіп бара жатырсыңдар...

— Тақсыр, асымдық...

— Бұл жаққа мен иман іздеп келгенім жоқ. Ендігі жерде менен ұлықсатсыз бір шабақ алмайсыңдар.

— Тақсыр... бұл қалай?

— Солай! Қашан көп балыққа кенелгенше, жалғыз шабақ... есіттің бе, сыңар шабақ алмайсыңдар. Үйлеріңе алып бара жатқан ана балықты тапсырыңдар!

Еламан осы орыстан қорқатын. Оған кездескенде назарын тіктемей, кезін төмен сала беретін. Осы жолы әдеттегі именшектігін ұмытып, орыс байының алдында безеріп алды.

— Жарайды, тақсыр.

Сүйдеді де, бұрылып жүре берді. Анадай жерде өзін тосып тұрған балықшыларға бара сала Мөңкеден басқаның балығын түгелдей лабазға апарып төге салды.

— Еламан қарағым - ау, мұның не?

— Бала-шағамыз аш жата ма?

— Менде не тұр?.. Ана сары сайтанға айт.

Орыс байының анадай жерге ұзап кеткенін көрген Құлтума күшке мініп, едірендеп шыға келді.

— Әй! Әй, мені жаратқан жалғыз Құдай қарашекпеннің байы емес еді ғой. Бұл қай қорлағаны? Жібер қолымды!

— Өшір үніңді. Жүр - р!- деді де, Еламан кішкентай қагілез жігітті дедектетіп сүйрей жөнелді.

* * *

Күн екіндіге тақау еді. Салт атты біреу Бел - Аранның кезіне ілікті. Өкше ізі Көлқора. Астындағы қара білек мықты торы ат қатты терлеген. Омырауын қырау шалып, тықыр түгі тегіс қылаңданып бусанып алған. Сонда да жүріске берік. Бел - Аранның кезіне ендікпей сыдыртып шықты. Осы арада ат үріккендей қос құлағын тігіп, өкпе тұста қалып бара жатқан оба тасқа оскырына қарады.

Шидем күпілі, сеңсең тымақты, бұжыр қара кісі ат.үріккен жаққа жылан көзін жылдам тастады да, тізгінін тежеді. Бел - Аранның кезіне шыққанда бар өңір көз алдына жайылып сала берді. Айрықша, Бел - Аранның ығында отырған төрт-бес ауыл түп-түгел көз алдына келді: иек астында Пірмән, Шірмән. Онан әрегіректе, биік жар кемердің ұшар басында балықшылар аулы. Ал, олардан да гөрі әрегіректе, теңіз жағалауындағы ығы мол нар шоқалақ арасында Әліби қыстауы. Судыр Ахметтің қыстауы да сол маңда. Ал, теңізден былай, қырға қарай шықсаң - шағыл құм - Ақбауыр жатыр сұлап. Құм арасында құдық көп, шөбі де шүйгін болғасын Абыралыға қараған бай ауыл қыстауын осы құмның іргесіне тақап салған-ды. Кешкі

тымықта бай ауылдың түтіні аспанға тік шаншылып, суыт келе жатқан жолаушыға көш жердей «мен мұндалап» тұрғандай. Осы жақтан үрген иттің даусы естіледі. Қораға қамаған қойлар маңырап, сиырлар мөңіреп, түйе боздап, малды - жанды ауылдың дағдылы әбігерін танытты. Өне, тай мінген бір бала төбе басына шауып шықты. Тайдың басын тежеп, айнала өңірге көз жіберді. Іздеген жоғын көрді ме, кенет бала тайдың басын бұрып, құнжындап тебініп қалды да, теңіз беттегі бұйратқа құйғытып шаба жөнелді.

Жолаушы атының басын Ақбауырға бұрды. Өзі аса ірі. Екі тізесі аттың екі құлағын қаққандай. Күпінің ұзын жеңінен қамшы ұстаған қолы көрінбейді. Шидем күпілі сом дене ерге құйын тастағандай. Сонан күн бата бергенде салт атты жолаушы биік ақ шоқалақтың ық бетіне арқасын тірей отырған бай ауылдың шетіне ілікті. Бір атадан тараған бұл ауылда асыранды итте есеп жоқ. Үй басына бес-алты маң төбет, дорбауыз қайық қаптал мен қасқыр алатын дегдар тазыны аталас жігіттер бір-бірінен асырғысы кеп, бәсекелесіп асырайтын. Осы ауылдың итінен қорыққан көршілес ағайынның қатын-баласы аяқ баспайды. Ер жүрек жігіт те бұл ауылдың қызын оятам деп дәме қылған емес.

Жолаушының қарасы көрінгенде шеткі үйден саққұлақ, ақ қаншық шәу етті. Сол сол-ақ екен, әр үйден он - ондаған ит шығып, арсылдап аттылы кісіге ұмтылды. Бірақ мынау айылын жияр емес. Кең күпінің мол шалғайын қымтап, тақымына басып алды. Сосын дойыр қамшыны оң қолына қымқыра ұстады да, бұлаң құйрық бүлкекпен ел шетіне кіре берді.

Ат басын туралаған еңсесі биік үйдің есік жақтағы екі терезесінен от жылт етті. «Ә, Алдекең ауыз ашуға отырған екен», - деп ойлағанша болмай шұнақ құлақ, күж қара төбет аттың мінер жағынан арс етті. Жолаушы бұрылған жоқ. Әншейін жасқай салғандай, қамшысын сілтеп еді, қара төбет оған қайтпады. Кісіге шапқандағы машықпен алдыңғы аяғын аттың сауырына тіреп, жолаушының сырт жағынан арс етіп шапши бергенді. Жолаушы бұл жолы әлгіден кәрі қамшыны қаттырақ сілтеп қағып жіберді. Қамшы иттің қақ тұмсығына тиіп, қара төбет тымақтай ұшып түсті. Бірақ тайдай қызыл қайың қаптал оған қараған жоқ, бұ да осындайдағы жаужүректігіне басып, сояудай - сояудай тістерін ақсита ұмтылып еді, жолаушы оны да бір қағып, ұшырып түсірді де, жөніне тарта берді. Сосын қой қораны сыртынан айналып өтіп, әлгіде екі терезесінен от жылт еткен үлкен үйдің алдына атын байлады.

— Кеш жарық!

— Уа, қай баласың?.. Ә, Кәленбісің?! Көзім көрмей жатыр. Сені сирағыңнан танымын ғой. Құста көкқұтан, адамда сен сирақтысың ғой, - деп бұрыл

сақалды, бұғақты семіз қара шал кеңкілдеп күлді де, сыртында жатқан жастыққа шалқалап құлай кетті.

Бұл Құдайменде мен Тәңірбергеннің ағасы - Алдаберген. Кеше осы елдің тері-терсегі мен жүн - жұрқасын жиып сауда-саттық істеген кісі. Қалтасы қалыңдаған бір кезде болыстыққа таласып, қыруар малды желге шашып, ақырында жер соғып қалды. Сонан бері тәубаға кеп, дүниеуи әңгімеден тыйылып жүр.

— Ау, шалғайың жыртылмапты ғой! Әлде ауыл адамының біріне ілесіп келдің бе?

— Жоқ, өзім келдім.

— Апыр-ау, нанайын ба, жоқ па? Ана үйлердің иті болса бір сәрі... бұл ауылға келген кісіні біздің үйдің Аламойнақтары шаужайдан бір алып қалатын еді ғой. Аузы бір іліксе Аламойнақтар арыстан ғой! Онсын аузында кісінің саны кетеді, не шалғайын әкетеді, ха-ха-ха!

Кәлен мырс етті. Аулына келген кісіге баласынан бұрын итін мақтайтын бұл әулеттің әдеті.

— Шыныңды айтшы. Тек жасырма!.. Аламойнақтың тісі қай жеріңе тиді?

— Әй, Алдеке - ай, күшігінен қолда өсіргесін дәріптей бересің ғой. Әйтпесе, Аламойнақ дегенің де ала күшік емес пе? Күшік кісі қауып не қиратсын?!

— Тәубе!.. Сұбыхан Алла! Саған дауа болмас.

Кәлен сараң шалдың жоғары шық, дәм тат деп айтпасын біліп, есік жақтан кеткісі келді де, самауыр құйып отырған жас келіншек - Алдаберген софының былтыр үйленген, ел арасына «Ақ туша» атанған үшінші әйелінің жанында жатқан тері тулаққа тізе бүкті. Аяғында бітеу бас етік. Үстінде шидем күпі. Бұл өңірдің үлгісінен бөлек тігілген жалпақ төбе, елтірі қара тымақтың құлағын шарт байлап алған екен. Тымақтың жалбыр жүнінен Кәленнің бұжыр қара беті жарылып көрінеді. Бауырсақ шайнағанда қалың тымақ астында шықшыт сүйегі бүлкілдеп, қасы, қабағы қозғалып, бір сондай қатты ынтымақ, қауырт қимылды танытқандай. Алдаберген оның осы түріне шошына қарады. «Оңаша жерде кездесе, мынау ма... мынау ұры кімді де аямас».

Кәлен бұл үйде айналмай, тез шықты да, тура Құдаймендеге барды. Алдабергендей емес, Құдайменде қонақасыға мырза. Әсіресе, пейілі түскен кісіге ағыл - тегіл. Күні бойы аттан түспей, қарны ашып келген Кәлен осы үйден асқа тоятынын біліп келген-ді. Құдайменде сәлемін салқын алды. Және бұған сыртын беріп, теріс қарап отырып ысылдап, пысылдап етігін кие бастады.

— Бір жаққа жүргелі жатырсың ба?

— Шаруа бар. Ал, кәне, маған не айтасың?

— Әңгіме көп. Тек, көңіліңді аулап сөйлейін бе, әлде ащы да болса ел арасынан көріп келген шындықты айтайын ба?..

Құдайменде бір етікті аяғына киіп, екінші етікті енді кигелі қолына ұстай берген-ді. Ту сыртында отырған Кәленге ол бар денесімен біржолата бұрылды.

— Сенің нағашың ел жайлауға көшкенде құсаған, бақырауық түйесіне жаман жаппасын артып, жұрттың соңында қалатын, әлгі, ана, Қарабас Кәрібай еді ғой. Соған тартпасаң қайтсін?! О да барған аулының итін сабайтын-ды.

— Е, итті сабаса қайтеді? Қатын мен итті қазақтың қай еркегі сабамап еді?!

— Қой әрі! Иттерді сабап, ауыл үстіне қамшы үйіріп, бізге істеген бұл қай қырың?- деп Құдайменде бұған енді түйіле қарады.- Сен бір әңгімені бықсытып, шетін шығарып отырсың. Сыртымнан мен жөнінде бірдеңе дейтін көрінесің?.. Соны өз аузыңнан есітейін. Ер болсаң, қане, өзіме айтшы!

Е, енді белгілі болды: бұның неге қырысы тарқамай, қыржиып отырған себебін енді білді. Осыдан үш-төрт күн шамасында Құдайменденің «алып кел», «барып келінде» жүрген бір жігіті Кәленнің үйінен түстік жеген-ді. Дастархан басында біраз кісі - қара отырған. Оңнан, солдан жиналған кісілердің алдында әлгі Ебейсін имансыз Құдаймендені жер-көкке сыйғызбай мақтап ала жөнелсін. Кәлен басқа бір әңгімеге бұрғысы кеп еді, оған Ебейсін көнбеді. Көнбегені былай тұрсын, әлгі әлгі ме, енді оны тіпті көкке көтеріп:

— Несін айтасың, бұл өңірде Құдекеме тең келетін жігіт туған жоқ,- деп жынына тигені. Кәлен шыдамай:

— Қой ері! Жер бетінде Қаратаздан басқа жақсы құрып қалды дейсің бе?!

Қанша мақтасаң да, сол Қаратаз дүние боғын домалатқан қара қоңыз емес пе?!- деп ақырып тастады. Мына залымның ертең бұның сөзін бұлжытпай Құдаймендеге айтып барарын білді. Біле тұра соны әдейі айтты. Кесек денелі Кәлен қалың күпі жамылғанда үй ішіндегі кісілердің бәрінен иығы асып, дастарханның бір шетінде қырындап отырып, үлкен бас шекерді тізесіне қойып, шапашотпен асықпай жарпақтап шауып түсіріп жатып:

— Құдай өзі берген жанын өзі алар. Соңырағы күні зауал шағымда менің жан аларым Қаратаз болса, қайтем, пешенемнен көрермін. Жеткізер болсаң, әй, залым, осы сөзімді де жеткіз,- деп бойындағы бар ызғарын баяғы бала жаста оспа жеп тастаған қара сұр бұжыр бетке жиып, әсіресе осы тұста Ебейсінге қадала қарап айтып еді. Дуалы ауыз емес пе, сол сөз қапелімде ел арасына тарап, Қаратазды кеміткісі келгендер оны қазір «Дүние боғын домалатқан қара қоңыз» деп мысқылдап күліп жүрген. Әсіресе, болыс

сайлауына түскен бақталастар жағы Кәленнің осы сөзін оңды-солды айтып, Қаратаздың қытығына тиіп болған-ды.

— Кәне, сен ер болсаң ел арасына таратып жүрген сөзіңді өзіме айтшы! Осы қазір айт!

Кәлен етігін киді. Күпі сыртынан қайыс белбеуін буды. Сосын қамшысы мен тымағын қолына ұстады да, Қаратазға бұрылды. Кеждікке біткендей кішкентай құлағының ұшы дуылдап баратты.

— Мен саған адал көңілмен келіп едім. Сен сыртыңды беріп отырсың. Өкінерім жоқ. Уа, жалынбаймын да. Ал, бірақ... ел арасының өзің туралы не ойлайтынын айта кетейін.

— Сен осы не дей - туң? Не деп оттай - туң, а?

— Мен оттап отырғам жоқ. Ел арасында көтіңді өзің боқтап алып отырсың. Ертең болыс сайлауында аяғың аспаннан келгелі тұр. Саған соны айта келдім.

Құдайменде Кәленнің ін түбінен, әріден қадалған көзіне жасқанбай тура қарады:

— Ой, сорлым - ай! Бұрын бір ұры досым артық болатын, енді көп болса, бір ұры жауым артық болар. Менен қашқан кісілердің бәрі жар басындағы жаман балықшыларды сағаларын білем. Сен де ендігі жерде маған кезеген ағаш оғыңды сол жақтан атарсың. Бар, жолың ашық!

— Е, барса қайтеді? Барам. Қосылам, - деп Кәлен, жаны кіріп қоя беретін ежелгі ақкөз ерлікке басып, қолындағы жуан дойырды сығымдап қысып алды.- Ендеше бар- ау, мен сені өз отыңның басында, қатын-балаңның көз алдында...- деді де, орнынан атып тұрды. Ол тап қазір иесіне түскен ызалы бүркіттей, ірі кара кісінің үстіне төніп қалып еді, Құдайменде есіктің ар жағында тұрған жігіттерге айқайлап:

— Әй, қайдасындар, мына ұрыны байлап тастаңдар!- деп еді, есік шалқалап ашылып, ішке енгезердей екі жігіт кіріп келді. Құдайменде орнынан тұрам дегенше, Кәлен оны қақ бастан тартып жіберді де, әлгі жігіттерге өзі тап берді. Олар да осы ауылдың қарулы, ұр да жық жігіттері еді, бірақ жылан көз, бұжыр қараға бата алмай, бөгеліп қалды. Кәлен оларға ес жиғызбай, жуан дойырды үйіріп, төбесінде ойнатып:

— Өлгілерің келмесе, жолымнан кет былай!- деп аңырғанда, ана екеу жалт етіп, босағаға жабысып тұра қалды. Кәлен сыртқа атып шықты. Торы атқа тақымы тигесін асықпай, тебініп жүріп кетті. Бұжыр қараға бұл ауылдың иттері де бата алмай, бөксесін үйге тығып үрді.

* * *

Құдайменде дәл бір тас тиген жыландай, көпке дейін отырған орнынан қозғалмады. Жаңа басын қорғамақ болғанда, Кәленнің қамшысы оң қолының топшысына тиіп еді; сүйегі сынғандай білегі, қары, бүкіл бір иығының басы ұйып, қолын көтертпеді.

— Құдеке - ке... Құдеке, қалайсыз?- деп, есін жиған жаңағы екі жігіт қасына келіп еді:

— Шық!.. Шық үйден, өңшең ез!- деді Құдайменде. Жігіттер жұмған аузын ашпай, сүмсііп шығып кетті.

Құдайменде үстіне кірген әйеліне де үндемей, киімшен бойымен теріс қарап жатып қалды. Өзіне салғанда бұған болыстықтың түкке керегі жоқ Қоралы қойы, өрісте мыңғырған малы, жиған-терген байлығы бір басына жететін-ді. Жөніне тыныш қарап жүрмей, қайдағы пәлені бастаған софы ағасы. Оны Тәңірберген қостап, екеуі екі жақтап жабысты да, бұл лажсыз көнді. Басында құлықсыз болса да, бел байлап түскесін бұның өзіне де жел бітті. Ала-бөле кейінгі күндері басқа шаруаның бәрін жиып тастап, болыс сайлауына құлшынып кірісіп еді. Жаңағы ұры, көрмейсің бе, «ертең аяғың аспаннан келеді», - деп зіл тастап кетті. «Десе қайтеді, дей берсін, шындап кіріссе халық қимаған сол болыстықты, бұйырса, бұған ақтылы ала қойы алып бере - туң», - деді Құдайменде. Осыдан кейін өзіне сенім пайда болғаны сонша, ол енді шынымен-ақ болыс боп сайланып қалғандай күшке мініп: «Сендермен сонда сөйлесермін. Сен, Кәлен, сен, Еламан, тұра тұр! Соңыра бойларыңды көздетіп, қазынаның қолына бір берсем... торлы терезенің ар жағынан мойныңды созып тұрғандарыңды көрсем еді!..»- деді ішінен.

* * *

Ойхой, теңіз жайында әңгіме шерткен қандай ләззат?! Құй өзің сөйле, құй өзгені сөйлетіп қойып, жиын арасында ұйып тыңда мейлің. Өзің сөйлесен де, сен, бәрібір, бір құлағыңды қауқылдаған көптің әңгімесіне тігіп қоясың да, ар жағыңды қыштап тұрған ойыңды ортаға саласың. Өзіңнің айтатының да, өзгеден есітетінің де баяғы бір ескі жыр. Биыл балық талабы қалай? Тереңге неге кетті? Тайызға қашан соғады? Күн қызарып бұлтқа батты, ертең аспан ашық бола ма? Жел бола ма, жоқ па?

Райдың үйіне жиналған балықшылар бүгін де теңіз жайын, балық жайын, ауа райын әңгімелеп, әр саққа жүгіртіп жатыр еді, аттылы біреу кеп есік алдына тоқтады. Дүрс етіп аттан түсті. Шылбырын босағаға байлай салды да, сәлем беріп кіріп келді.

— Ағажан, отырыңызшы! Жаман үйді мойныңмен іліп әкетерсің,- деді Рай

күліп.

Кәлен жас жігіттің әзілін құлағына да ілген жоқ, ішке кірген бойда бірден Еламанға жетіп барды:

— Шаруам сенде. Қысқасын айтқанда, кәсіп іздеп келдім.

— Ау, ағасы - ау, біз адал кәсіппен күн көріп жүрген ауылмыз ғой. Сізге лайық кәсіп...

Кәлен Райға жалт қарады. Әр талы айғыр жалындай сұйқылтым мұрт тікірейіп, қара сұр бұжыр бет қатты бұзылып кеткен екен. Мұның арты бір шатаққа апарып соғарын білген балықшылар сақтанып, бәрі бойын дереу жиып ала қойып еді, Кәлен күтпеген жерден күрт жадырады:

— Ой, күшік. Бала ғой деп жүрсем, сен де башайдан тартуға жарап қапсың ғой.

Жұрттың арқа - етегі кеңіп сала қойды.

— Шаруанды айт!- деді Еламан.

— Саған кісі керек дейді ғой.

— Иә, керек.

— Ендеше, мені жұмысқа ал!

— Қаратазың қайда?

— Әй, бала, өткенді қазбалап қайтесің? Олай десең, бір кезде сен де сол таздың қосын жеккенсің. Өзіңе мұз оятын адам керек пе?

— Ал, керек.

— Ендеше мені ал!

— Шодырға бар... Билік сонда.

— Міне сөз! Қаратазды қайтесің?! Ендігі жерге сендермен бірге қарашекпеннің де қосын жегіп көрейік. Әуселесін кейін көре жатармыз.

— Уә, болыс кім болды?- деді Есбол қария.

— Болысың - Қаратаз!

— Ой, Құдай - ай!.. Бақыттың да көзі соқыр сорлы екен ғой,- деді Рай.

Есбол қария мырс етті:

— Уә - ә!.. Итсигек екеш итсигек те мәуелеп өседі - ау бір... Балықшылар жамырап сөйлеп кетті:

— Енді оңарсың. Олай бассаң Қаратаз, былай бассаң қарашекпеннің байы...

— Е, Құдайым! «Бақ адасса, батпаққа қонады»...

— Қой әрі! Сол шіркіннің де құны төмендеп кетпеді ме?.. Татар байының дүкеніндегі қызыл ала кездеме сияқты, қалтасында пұлы бар қазақ бақты да сатып алып жүр ғой.

Еламан әңгімеге араласпады. Құдайменденің жайы бұған белгілі. Мың жерден болыс болса да, ендігі билік жас мырзада. Құдайменде оның қолындағы қара шоқпар ғана. Сілтегенде зілдірек тию үшін ағасын әдейі

болыс қып отыр.

— Қора-қора қойлардың арқасында Қаратаз да кісі санатына кірді... Қатарға қосылды,- деп еді Дос, Еламан:

— Қой әрі! Ол таз қой баға білді. Бірақ халық қой емес еді ғой. Көрерміз әуселесін,- деді.

— Жақсы айттың - ау, балам,- деді Есбол қария. Сәл үндемей отырды да, өзінің әлгі бірде жұмбақтап бастаған ойына қайта оралып,- Естерінде бар ма, балалар... Қатындар күзде сабын қайнатамыз деп итсигек шауып, күл ғып өртеп жататын еді ғой. Қаратазды да тосқан алдында күзі бар шығар,- дей бергенде, сырттан бір оғаш дауыс шықты.

Мынау не аңның ұлығанына, не адамның күңіренгеніне ұқсамайтын дауыс. Әйелдің жоқтауына да келмейді. Ер кісінің гөй-гөй, азалы дауысы да емес. Не де болса, мынау салған жерден кісінің сай-сүйегін сырқыратып, жанын шығара бебеулетіп ала жөнелген зарлы үн оқыс шықты да, құлақта ұлып тұрып алды. Бірде ішін тартып соққан күзгі қара суық желдей уілдесе, енді бірде ботасын жоқтап, тұлыпқа боздаған інгендей ақырап кетеді. Қайдан шықса да, салғаннан қара түнді қақ жарып, күңіреніп шыққан сұмдық үннен бұндағылардың төбе құйқасы шымырлап кетіп еді.

— Ой, әттеген - ай! Мынау Әлизаның даусы ғой.

Ешкім үндемеді. Ұйткені бұнда отырған кісілердің бәрі қарт әйелдің даусын білетін. Ал, мына дауыстың түрі басқа. Сонан келе жұрттың есіне осы ананың әл үстінде жатқан баласы түскен-ді.

* * *

Жұрт дүрліге көтеріліп, сыртқа шықты. Әншейінде аяғы ауыр Еламан да орнынан атып тұрды. Көйлекшең. Жалаңбас. Жолындағы кісілерді қағамаға жұрттан бұрын сыртқа атып шыққан-ды. Тастай қараңғыда көзі түк көрмесе де, аңырап дауыс шыққан жақты бетке ұстап жүгіріп келеді.

Қазалы үйге басқалардан бұрын жетті. Тек кірер жерде әлденеге именгендей кілт тоқтады да, қайта жүрді. Онда да алдына осы ауылдың үлкендерін салып, өлік жатқан үйге аяғын ұшынан басып, ақырын кірді. Мөңкенің үйіне кісі қара қапелімде толып қалды. Соқыр шам есік жақта сығыраяды. Сығыр сәуле ішке кірген кісілердің аяғына түсіп, сатырлаған қайыс етіктердің ақжем тұмсығын бозғылдауға ғана жарап тұр. Және қазанда қайнаған судың буынан бірде - біреудің бет-жүзі жөнді көрінбеді. Ал, әрегіректе тұрған кісілер қарауытып, ауыр қаза астында еңсесі түсіп мүлгіп қалған.

Еламан Есбол атасы бастаған шалдарды төрге өткізіп жіберді де, өзі есік

жақта, елеусіз көптің арасында тұрып қалды. Ішке кіргелі Әлизадан көз айырған жоқ. Әлиза әлі де болса, баласының өлгеніне сенбейтін сияқты. Кісі - қара келгелі жылауды қойған. Жасын да тыйыпты. Жалғыз баласын оң жаққа салып қара жамылған анадай емес, мына түрі құдды ауру баласы ұзақ шеккен азаптан кейін, қазір, шүкір, тәуір болып, тап осы қазір көзі ілініп кеткендей. Топырлап кіріп жатқан мына кісілер бұған көңіл айту үшін емес, қуанышына құтты болсын айтуға келіп, үй-іші абыр - сабыр болып жатқан сияқты. Сондай әлсіз үмітке ана шынымен алдарқатып, өң мен түстің арасындай есірік халде есін жия алмай отырғандай. Басынан сыпырылып түсіп кете беретін жаулықты жөндеп қайта тартпақ боп әлек. Бірінен кейін бірі келін жатқандарға ілтипат көрсеткісі келгендей, елпілдеп ұшып тұрғысы келе ме, орын ұсынғысы келе ме, қалай? Өзіне қалғанда ұшып тұрар еді. Бірақ екі әйел екі жағынан тырп еткізбей, етегінен басып отырғанына түсінбей оларға алақтап қарай береді. Бұрын бұған түсінікті нәрселердің бәрі бүгін неге бұлай түсініксіз бола қалғанына ақылы жетпей дал боп, әркімге бір алақ-жұлақ қарап отыр еді. Рай мен Дос табытта жатқан баланың бетін жауып, сыртқа алып шықпақ болғанда, қарт ана қапелімде есін жиып ал қойды.

— Ойпырым - ай!..

Жаны ышқынған қарт ана әлгі әлгі ме, енді қатты өкіріп, жас жуған бетіне тырнақ салып, қанын ағыза осып - осып алды. Қанша кісі жабылса да, күйік көтерген әйел қолда тұрмай, «Жан ботам - м!»- деп зарлап, табытқа қолын созып ұмтыла берді де, құлап түсті. Жыламаған жан қалмады. Еламан да жылады. Үш - төрт жігіт жылап жүріп, ес - түссіз жатқан әйелді көтеріп апарып төсекке салды. Балықшылар басы салбырап мүлгіп қапты. Әйелдер жаулықтың шетімен аузын басып, үнсіз егіліп жас төгеді. Төр жақтан Құран оқыған қартандау біреудің мыңқылдақ мақамы естіледі. Әлиза оқтын - оқтын тұрғысы келгендей, қолымен ауа қармап, «а - аһ!..»- деп қайта құлайды. Мөңке табытта жатқан баланың бетін жабарда өкіріп, теріс қарап құлай кеткен-ді. Сонан қайтып қыбыр етпеді. Жұбатпақ болған бірде - бір адамның сөзіне құлақ аспай, дүниеден түңілгендей боп жатқанда қасына Есбол қария кеп отырды. Тіл қатқысы кеп оқтала түсті де, тамағына жас тіреліп тоқтап қалды. Сосын біраз отырып барып:

— Уәй, Мөңке,- деп өктем тіл қатты,- уа, жарқыным, басыңды көтер! Құдай өзінің бергенін өзі алды. Алланың әміріне қай пенде араша боп еді? Сен неге төңірегіңе қарап, тәубаға келмейсің?! Уа, мен сенен кем бе едім? Сен өлген балаңа жылап жатырсың, менің, тым құрыса, молада да тілекшім жоқ екенін неге ойламайсың,- деп өмір бақи тірі жанға тісінен шығармай, өзегін ортеп жатқан ащы сырды - өзінің баласыз, жалғыз, қу бастығын айтты да,

тоқтады.

Мөңке басын көтерді. Күш шақырып, шынтағы астына қойған жастыққа сүйеніп отырды. Сол күні шалдар Әлиза мен Мөңкенің қасында қалып, қалған жұрт үйді-үйіне тарады.

Еламан өзімен бірге сыртқа ере шыққан Ақбаланы байқаған жоқ-ты. Сонан тек үйіне жақындағанда арт жағында солқылдап жылап келе жатқан әйел даусын естіп, тоқтай қалды. Ақбала жаулық шетімен аузын басып апты. Өзін тосып қарайлап тұрған күйеуін қасына келгенде көріп, өкіріп иығына құлай кетті. Еламан жұбатқысы келсе де, бірақ аузына сөз түспей, құшақтап бауырына тартты. От жанбаған үй ызғып тұр екен. Бұлар шам жақпады. Қараңғыда сырт киімдерін шешіп, пеш түбіндегі жер төсекке қисайды. Ақбала бұған сыртын беріп, ары қарай аударылып түсті. Сонан қайтып қыбыр етпеді. Еламан оны ұйқтап кеткен болар деп ойлады. Көзіне ұйқы оралмай, ұзақ жатқан-ды. Бір кезде қарсы беттен сәл жел тұрса да сықырлап, маза алып болатын «жылауық немені» әлдебіреу ақырын ашып ішке кіріп келе жатты. Еламан басын көтерді. Қараңғыда кісі рабайсыз үлкейіп көріне ме... Еламан өзіне қарай келе жатқан мына кісінің репетінен сескеніп, қолымен маңайын сипалай бастап еді:

— Мен ғой... Сыртқа шығып кетші,- деді ішке кірген кісі.

Еламан «Сары баланы» даусынан таныды. Оның мезгілсіз уақытта келісінен секем алса да, сыр берген жоқ. Көрпе астында қол-аяғын бауырына алып тып-тыныш жатқан Ақбалаға мойнын созып қарады да, қараңғыда қолына іліккен киімді иығына іліп, Сары баланың соңын ала сыртқа шықты.

Бірақ Ақбала ояу еді; есік жабылған бойда ұшып түрегелді. Жалаң аяң. Жалаң бас. Табанын қарып бара жатқан мұздай еденді қорғалақтап басып, есікке жетті. Аттай тулап кеткен жүрегін қолымен басып, жаңағылардың соңынан жабылған есіктің саңылауынан сыртқа көз салып еді; әлгі екеу ұзамапты. Есіктің ар жағында бұған сыртын беріп тұр екен. Ақбала Еламанның бір кісіге еркін әлі жететін қарулы екенін білсе де, бірақ мынау да осал емес сияқты. «Курнос Иван емес пе екен?» деп ойлады. Осы бір кәржік мұрын қара орыстан қорқатын. Сыртқа құлағын тігіп еді, ызғырың жел олардың сөзін дұрыс есіттірмеді. Мыналардың сөзінен бар ұққаны - жаңа сайланған болыс Тентек Шодырда қонақ боп кетіпті. Бұған орай Еламан «оның маған оқ атпаған күні бар ма?..»- деді. Бұдан кейінгі сөз естілмеді. Тек, әйтеуір, бір аңғарғаны мынау кім де болса, бұларға жау емес. Жылы төсектен желең шыққан Еламан жел өтінде ұзақ тұра алмай, үйге арқасын беріп жақындай түсті. Ақбала енді мыналардың сөзін анық есітті.

— Федоров ертең бес жүз құлаш қара тормен бәріңді мұз үстіне шығарғалы жатыр.

— Мұз әлсіз емес пе?

— Оны мен де айттым. Бірақ Федоров тыңдамады. Сақ бол!

Ақбала жүгіріп барып төсегіне жата қалды. Күйеуіне төнген қандай да бір қатерді жүрегі сезіп тырп етпей, тып-тыныш бола қалды. Еламан көрпе астына кіріп, аяғын ақырын көсіле беріп еді, әлгінде ғана мұздай жер басқан әйелдің аяғына аяғы тиіп кетті.

— Сен ояу ма едің?- деді Еламан. Ақбала аударылып түсті. Үн-түнсіз құшағына кіре берген әйеліне бұл да шұғыл ұмтылды. Жас мырза келіп кеткелі түсі кірмей, томсарып жүрген Еламан осы жолы тағы да тар төсекте қалай табысып қалғанын байқамады. Өкпе -кінәнің бәрін ұмытып, бұл шақта құшаққа сыймай бара жатқан әйелдің толық денесін ақырын бауырына тартты.

— Жаңағы кім?

— Қайтесің?! Өзіміздің адам.

— Өзің... болғанда ол кім?

Еламан қалай түсіндірерін білмей, іркіліп қап еді. Жаңа ғана Ақбаламен екеуін бір- біріне жақындатпай, тіреп тұрған сыйымсыз қарынның ар жағынан әлдене бұлқынып қалды. «Ой, тентек!..»- деп, Еламан әр кездегідей, ет - бауыры елжіреп кетті. Өзін бірден баурап алған осы бір ыстық сезім Ақбалаға әбігер әкелген әлгі сұрақты да ұмыттырып жіберіп еді. Бұның отбасына таяу арада Ақбала мен өзінен басқа тағы бір тәтті тірліктің дүниеге келетінін ойлап, осыдан қашан көзі ұйқыға кеткенше күлімсіреп жатты.

Ол оянғанда үй іші әлі қараңғы еді. Ұйқысы қанбапты. Зіп-зілдей бас көтертпей жастыққа тартып жыға бергесін, ұйқы қысқан көзін жұма түсті де, іле қайта ашып алды. Түндегі ауыр қаза есіне түсті. Бықырсыған ауасы тар бөлмеде өлікті ұзақ ұстау қиын. Қалай да бүгін жерлеу керек. Соның қамына жедел кірісіп, қабір қазатын қарулы жігіттерді ауыл сыртындағы қара молаға жөнелту керек. Күрек, кетпен сайлы болмаса тоң жерді қазу да оңай шаруа емес. Айтпақшы, орыс байына барып, бір күнге пұрсат сұрап алу керек екен -ау?

* * *

Бұл өз басы Құдаймендеден қай кезде де жақсылық күткен емес-ті. Оның болыс болғаны басқадан бұрын алдымен балықшыларға сор боларын білген. Бірақ бұларға қаны қанша қатса да, жаулыққа тап осылай шұғыл

кірісе қояр деп ойлаған жоқ-ты. Сары бала сақтандырған түндегі әңгімеден кейін орыс байына салып ұрып бірден жетіп баруға тайсалып, әуелі Курнос Иванды баспалдақтап көргісі келді. Бұл келгенде Курнос Иван ас ішіп жатыр екен. Есікті ашар - ашпаста үй ішінен қазақтар жиіркенетін қышқыл капуста мен күлімсі қандала иісі мұрынға келді.

— А, Еламан... Еламанушка, кел! Кел!- деді Курнос Иван; ол, бірақ астан басын алмай, түннен қалған балықты қарпытып асай берді. Екі шықшытын сидалап толтырып апты. Таңырайған танауы балық шайнағанда, әсіресе, қатты шуылдап, жампаңдап жатып:

— Неге келгеніңді білем. Сен... Иә, сен әуелі Федоровқа бар. Тек абайлап сөйлес,- деді.

Түн асқан кебіртек балықты жұтпақ болғанда, түйілді ме, әлде қақалды ма, көзінен жас ыршып кетті. Еламан Курнос Иваннан шыға салысымен тура Федоровқа барып еді; орыс байы тұрған екен. Ауызғы бөлмеде ас даярлап жатқан келіншек ісін қоя салып, қолын алжапқышқа сұртті де, үстіне кірген кісіге көзі түсті де, таңданды ма, тамашалады ма, бақырайып қарап қалды. Мынаның қайратты ірі тұлғасында өзі көріп жүрген қыр қазақтарынан гөрі, әйел нәсіліне ұнайтын қандай да бір тартымды бірдеңесі барын байқады. Сұғанақ көз Еламанның басына бір, аяғына бір қарап ішіп-жеп барады. Бұрын -соң әйел баласынан дәл бұндай әдепсіздікті көрмеген Еламан қысылды ма, ұялды ма, бетін қашырта берді. Келіншек оның дап-дардай басымен беті жалындап қысылғанын қызық көріп, сықылықтап күліп жіберді.

— Бай... үйде ме?

Келіншек үндеместен зып беріп төргі бөлмеге кіріп кетіп еді, төбедегі аспалы шамнан түскен сәулеге жаңағы келіншектің аппақ балтыры шағылысып, тұра қашқан ақ бөкеннің таңындай бір жарқ етті де, көзден ғайып болды. Еламан: «Мына сайтан қайтеді, әй?»- деп, назарын басқа жаққа аударар бергенде, Еламанның көзі тұсына кілем ұстаған болыскей кереуетке түсті. Кереуетке жиған қос мамық жастық та дала қазағына «бұл қайдан жүр?...» дегендей екі құлағын едірейтіп тігіп қалған екен. «Сары сайтанның салымдысын көрдің бе? » Еламан тағы да әлгі аппақ келіншек жөнінде ойлап бара жатқан күнәһар көңіліне ызаланып: «Осы бүгін маған не болды? Әлгі сайқал қайда?»- деді ішінен. Әрі-бері күтсе де ешкім көрінбеді. Сосын ел қазағының осындайда алды-артына қарамай, омыраулап, баса - көктен кететін мінезіне бағып бұ да төргі бөлмеге кіріп барып еді. Келіншек сықылықтан күліп, Федоровтың құшағынан сытылып шыға берді. Желкесіне сырғып кеткен ақ шыт орамалды басына жөндеп қайта тартып жатып шынтағының астынан Еламанға қарап көз қиығымен

тағы бір шарпып өтті. Сосын көйлек астынан құйрығы бұлтындап, аппак балтыры жарқылдап шығып кетті.

Федоров жасында кара жұмысты көп істеген апайтөс, ірі сары орыс болатын. Түсі суық. Ашулы түрі тіпті жаман еді. Сүзеген бұқадай басын бауырына алып, тұздай көк көз түйілген қабақ астынан қадалып, Еламанға жақындай берді.

Еламан: «Күте тұруым керек пе еді?»- деп ойлағанша болмады, Федоров: — Аз- и- ат! Дикарь!- деді де, Еламанды жағынан тартып жіберді.

— Тақсыр!.. Мөңкенің жалғыз баласы... Бүгін жерлейтін...

Федоров енді оны басқа, көзге ұра бастады.

— Тақсыр, мұз жұқа... Қауіпті... Мұз үстіне шығатын кісілер әр үйдің маңдайындағы бір-бір...

Федоров бұл жолы бойындағы бар күшті оң қолының жұдырығына салып, құлақ шекеден қойып жіберді. Еламан көзі қарауытып кетті.

— Жок, біз баланы жерлемей, мұз үстіне шықпаймыз,- деді де, Еламан бұрылып жүре берді. Федоров есікке барып қалған Еламанның соңынан ұмтыла түсті де, тұрып қалды. Алақаны шоқ басқандай дуылдап, өзі де дір-дір етіп тұр. Балықшы жігіттің мына қылығын аяқсыз қалдырмасын білді. Тек не істесе де, ашу үстінде асығыс істегісі келмеді де, дірілдеген қолымен темекі тұтатты. Ащы темекіні үсті-үстіне құныға сорды да, лақтырып жіберді. Сосын орындыққа шалқалап отыра бергенде көзі қабырғада ілулі тұрған алтын жиекті рамадағы жас офицердің суретіне түсті. «Неге хабар болмай кетті? Соғыса жіберіп қоймады ма екен?» деп ойлады. Хат-хабар кідірген сайын жақсы көретін жалғыз бала әлде қайтеді деп, зәре жоқ. Былтыр Аралға келіп, Марковтың кіші қызына үйленіп кетіп еді. Ал, Марков... Арал өңірінде түү дегенде түкірігі жерге түспей тұрған атақты бай. Бірінші гилді көпес. Аралда алғаш өндіріс ашып, үлкен үйлер салғызып, шіркеу, мейманхана салғызып, «Хиуа» атты акционерлік қоғам ашқан адам. Арал теңізінің балығы мен Хиуа хандығының тай-тай мақтасын ешкіммен бөліспей, бір өзі дербес қожа боп отырған көкжал. Марковпен құда болғалы бұның да Құдайы беріп тұр. Бұрын бірде тұз жетпей, бірде ағыл-тегіл балықты дер кезінде жөнелте алмай, кіріптарлық басына күнде-күнде түсіп жатса, енді қазір төрт құбыласы түгел. Бұрын қит етсе алдын орал кете беретін бақталас жауы -Ақсақ Жагорға қазір бұның өзі тізесін батыра бастады. Өткен жазда құдасы Ақсақ Жагорға тұз бермей, қыруар балығы екі рет шіріді. Ендігі арманы - ақсаң сайтанның Көкарал мен Сарыбасаттағы промсолын өзіне қаратып алу. Соны құдасына өзі айтқаннан гөрі баласы мен келіні арқылы істеткісі кеп, оларға хат жазғысы келіп еді; бірақ, бір пәлесі, қолына қалам ұстаса қара терге түседі. Сосын

ұйқысы келеді. Сосын есінеп, әш -шәпісі шығады да, қолын бір сілтеп тұрып кетеді. Кеше де, жатар алдында «Менің сүйікті Һәм теңдесі жоқ келінім мен балам», - деп жаза бастады да, бірақ, Құдай қылса қайтесің, өткендегідей, бұл жолы да ұйқысы келді ме, есінеді ме, хатқа түскен әлгі азғантай жазудың қиы-жиы әріптері су шайғандай ірімтікпеніп, өзі жазғанды өзі танымады. Хатқа құнтсыздығына ызаланды. Сосын кеше бастаған хатты, сәті түссе бүгін ұйқысын қандырып, шай - суланып алғасын аяқтармын деп отыр еді, үстіне жаңағы ақ балтыр келіншек кіріп келді. Жұп - жұмыр білегін мойнына асып, құшағына кіріп жабысып тұрған үстіне, жаңағы азиат баса-көктеп кіріп жынына тигені. Өлгенін білмейтін өжет неменің осы жолы жынын басып, біржолата нөкталап алғысы келді де, Курнос Иванды шақырды.

— Аналарға бар. Бірі қалмай мұз үстіне шықсын! Егер... Естіп тұрмысың, егер бүгін шықпаса, айта бар, менен жақсылық күтпесін. Күні ертең бәрін қуам.

— Мұз әлсіз ғой.

— Ол сенің шаруаң емес.

— Дегеніңіз білсін. Мен тек ау - құралдан айырылып қалмайық деп...

— Оларға ескісін бер.

Курнос Иван жөнеле берді. Оның сүмсііп шығып бара жатқан сүдінін жана көргендей, Федоров соңынан көзін тігіп ойланып қалды. Осы бейшараның бүтін болмысында кісі көкірегінен бірде аяныш, бірде ыза шақыратын болымсыз мүсәпірлік бар. Иә, бұл Аралдан промсол ашқалы ертең, бүрсігүні жүретін болып апысы кіріп, күпісі шығып жатты. Оқитын балалар болғасын үйін әзірше жылы орнынан қозғамай, жеке басы сыбай - салтаң кеткенді жөн көрді. Үй ішімен алдын ала осыған келісуі келіссе де, бірақ қайдағы бір меңіреу далада мал табудан басқа ермегі жоқ қайратты еркекке ұзақ жыл әйелсіз тұру қиын боларын білді. Бірақ дәл жүрер алдында ана шаруа, мына шаруамен табаны жерге тимей жүргенде Аралға өзімен бірге ала кететін әйел есінен тарс шығып кеткен-ді. Бір күні жеңіл тарантаспен Орал қаласының орталық көшесінде зырлап келе жатқанда, шіркеу алдында қайыр-садақа сұрап тұрған жас қызға көзі түсті. Үсті - басы ебіл - себіл. Жұпыны, жүдеу. Бірақ тірлікте талай ұрғашыға тақымы тиген кәркесте еркектің қырағы көзі бейшара қыздың басқа мүшесінен бұрын, ө дегенде, оның оқтаудай түп - түзу аяғы мен торсықтай аппақ балтырларына түсті. Соңыра өзі сияқты күші қайтпаған қайратты еркектің манжамына бір түссе... Ехе - хе, соның ар жағында мына ақ балтыр қыздың қалай-қалай құтырып шыға келерін білді де, Федоров қарқ-қарқ күлді. Бұрын - соң татпаған зәруін тапқан жас тән еркектің астына бір түсіп

шықса болды, сол күннің ертеңіне қарға аунаған қаншық түлкідей түгі түлеп шыға келер - ау әлі-ақ! Бұндай шаруаның талайын із - тұзын білдірмей істеп, әбден кәнігіленіп алған жырынды көпес ұзақ жолға жүрер алдында әйелінің көңіліне сезік туғызғысы келмеді де, әлгі қызды Курнос Иванға алып берді. Оны да дәл жүретін күні қас пен көздің арасында істеп еді. Үсті-басын малындырып киіндірген әп-әдемі жас қызбен қол ұстасып, шіркеуге кіргенде Курнос Иванның төбесі көкке жеткен-ді. Онсыз да түбі түскен шелектей кең танауы әдеттегіден гөрі қаттырақ шуылдап, тойға жиналған кісілердің көзінше Федоровты бас салып құшақтап сүйіп алды. — Ақымақ!- деді Федоров сол есіне түскенде Курнос Иванның сілекейі бетінде әлі былжырап тұрғандай жиіркеніп.

* * *

Курнос Иван Шураны көрген сайын әрқашан осылай ауыр сезім бойын мартудай басып, өз-өзінен азып-тозып қалатын. Балықшылардың аулына көңілі құлазып келді. Балықшыларға Федоровтың әмірін бұлжытпай, дәлме-дәл жеткізді де, «бұған не дейсің?» дегендей көп ішінен Еламанға қарап еді, Еламан онан назарын тайдырып әкетті. Тілін алмасаң, орыс байы ау - құралды сыпырып алады.

— Өздерің шешіндер!- деп Еламан салмақты балықшылардың өзіне салды. Балықшылар әрі-бері толқып, ақырында Тентек Шодырдың дегеніне көнейік деген пәтуаға келді. Бұларды қинаған ендігі жай- Мөңкенің баласы. Мөңке бұл әңгімеге араласпай, бір шетте отыр еді. Мыналардың қиналған түрін көргесін:

— Жігіттер, өлген бала үшін тірі балалардың обалына қалмайық. Ертерек келсек, бәлкім бүгін де жерлерміз,- деп байлауын өзі айтты.

— Онда кеттік!- деді де, Еламан ширақ басып сыртқа шықты.

Бар әлем бүркеу. Суық жел ызғырып, төңірек шақытып тұр. Қиғаш түскен қиыршық қатты қар кісі бетін тілгілеп шып-шып ұрады. Қабағын түйген қытымыр күннен қаңтардың таяу тұрған қаңары сезіледі. Еламан күн мінезін жақтырмай, жүрегі мұздап тұр еді, қасына қауқылдап сөйлесіп бір топ кісі келді. Ішінде Мөңке, Дос, Рай бар. Бәрі де күн қабағынан байқаған қорқыныштарын айта бастады:

— Сөз жоқ, дауыл болады.

— Өшір үніңді. Аузыңнан жақсы сөз шықсайшы.

— Өй, Құдай-ай, сөзбен жарылқауға болса, жақсылықты төбеңнен үйіп тастар едім.

— Иә, мұз әлсіз. Жел арқадан шықса, аяқтай мұзды алады да кетеді.

— Тентек Шодырмен тілдесіп көрсе қайтер еді?

— Ештеңе шықпайды.

— Апыр-ай, бұл не деген безбұйрек ит?!

Кісі - қара жинала бастады. Итжемес те осылай қарай маймалаңдап келеді.

Итжемес -Сүйеу қарттың абызындағы адам. Сүйеу қарт оған биыл әйел әперіп, еншісін беріп, өз алдына бөлек шығарған-ды. Бірақ әлі де өздігінен аяғына мініп кете алмай, сыйлы қарттың абыройын сыртынан азық қып, ел арасында қақпай - соқпаймен күн көріп жүр. Кейде кіре тартқандарға ілесіп қалаға барады. Кейде Еламанды сағалап, қазіргідей көкше мұз тұсында балықшыларға соғады. Алғашқыда апырып - жапырып жіберетіндей бір-екі күн аянбай қимылдап, күшін сарқып алады. Сүйеу қартты сыйлайтын жұрт жұмысқа шалағай жігітті бәрібір үлестен қалдырмай, қыс бойы әлі сыбаға боп еді. Сол Итжемес тағы келді. Қалаға қатынап жүріп бір орыстан алған ба, үстінде тозығы жеткен ескі қара күрте. Жеңін қайырып алыпты. Соның өзінде әкесінің иығынан ауысқандай қолп - қолп етеді. Рай оның бас - аяғына сықақтай қарап:

— Қарашекпеннің байы екен десем, ау, құда, өзің бе едің?- деп күліп еді, жігіт салған жерден салдырлай жөнелді:

— Бұ - бұрын қара киімдіден қорқатын едім. Өзім қара кі - киім кидім де, ехе - хе, енді жұртты өзім қорқытатын болдым.

Біреу алқымнан алып буындыра қойғандай, тұтығып, көзі жыпылықтап, әркімге бір қарап тұрды да:

— Мұ - мұзға шық - шыққалы жатқан көрінесіндер. А - ал, іске сәт! Талап қайырлы болсын. Теңіз ба - балықты болсын! Ме - мені де серіктеріңе алыңдар. Мал ортақ, жан ортақ,- деп ие бермей, төпеп бара жатыр еді, Рай:

— Әй, жарқыным, тоқташы,- деді.

— Жо - қ, тоқтамаймын,- деді Итжемес, өзі болмаса, өзгенің сөзіне құлақ аспайтын әншейіндегі әулекілігіне басып.

— Ау, тым құрыса тыңдасаңшы.

— Ой, әк – ке – ке - сінің аузын... тыңдаймын, деп қолын сілтеп, маймалаңдай жөнелді. Кетіп бара жатып та қашан қарасы ұзағанша самбырлаған дауысы құлақтан үзілмеді. Кеткені жақсы болды, әйтпесе аузын қышытсаң адамға десте бермей, есіріп кететін әулекі. Тұтықпасы демесең, тұмсығын құдды желге төсеп жүгірген ақ киіктің танауындай кең танауы желпілдеп, үсті-үстіне сөйлеп бергенде, оны тоқтату мүмкін емес-ті.

Еламан үйге келгенде Ақбала пеш түбінде отыр екен.- Ақбала, біз мұз үстіне шыққалы жатырмыз. Сен қорықпа...

Еламан аңдаусызда аузынан қалай шығып кеткенін білмей қалды. Енді оны

қайтып жуып-шаюдың есебін таппай, қолғабын іздеген боп үйдің ішін әбігер қылды. Ақбала қосыла іздеді. Қолғапты тез тапты да, Еламанға беріп жатып:

— Неден қорқасың?- деп сұрады.

— Жо-жоқ, ештеңеден қорқып тұрғам жоқ.

— Менен жасырма,- деді Ақбала.

Өткен түнде таң алдында ұрланып келген кісі Еламанды оңашаға шығарып алып «сақ бол!» деп ескерткелі Ақбалада зәре жоқ еді. Еламан бұлтара алмасын білді де, әйелін бауырына тартып:

— Күн райы ұнамайды. Терістіктен бұлт шығып, түнеріп тұр. Ал, сен қорықпа! Біз нені көрмеген бейбақ?!- деп күлді де, құшағын жазып, кетуге ыңғайлана берген еді, Ақбала жолын кеселеп тұра қалды.

— Күн райы маған да ұнамайды. Қорқам... неге екенін білмеймін. Мені бүгін жалғыз қалдырмашы.

Әрине, тұңғыш көтерген баласы. Сонан ба, күні жақындаған сайын қасынан кісі - қараның кетпегенін қалайды. Оңаша қалғасын өзіне-өзі келе алмай, қол - аяғынан әл кетіп бара жатқасын босағаға сүйеніп тұрып қалды. Үй іші аңғал-саңғал. Кешке дейін жалғыз қалса құсадан өліп кетердей.

Анада жас мырза келіп кеткелі осындай мүшкіл хал басына жиі түсіп жүр. Бұрын үйге сыймағанда, сырлас абысын - Әлизаға баратын. Енді... Оның күні анау! Үй ішінен ойын бөлетін ермек іздеп еді, бірақ отын кіргізулі. Су әкелулі. Үй ішінің азғантай дүние - мүлкі де орын - орнында, тап-тұйнақтай. Ақбаланың аяғы ауырлағаннан бері Еламан күнде - күнде ерте тұрып үйдің бар шаруасын өзі істеп, жинап кететін боп жүр.

Басқа ермек таппағасын күбіге көже асып құйғысы келді. Көрші үйден келі, келсап әкелді де, бір табақ бидайды бұрқыратып түйе бастады. Сосын ақтаған бидайдың қауызын сыртқа шығып желпіді де, тай қазанды толтырып көже асты. Ескі пеш тартпай жүрген-ді. Көмейіне күл толып қалған ба, бүгін тіпті тартпай, ащы түтін кейін лоқсыды.

— Үйің өртеніп жатыр екен десем... беу, адам - ау, пештен шыққан түтін бе еді?!

Ақбала қасына қол таяна отырып жатқан Қарақатынға қарамауға тырысты.

— Келіншек - ау, не білдің... күннің сыңайын байқадың ба? Жаңа отынға барып едім, жағалаудың мұзы қабажақтай - ау, қабажақтай... Жас баланың еңбегіндей... аяқ асты былқ - былқ...

Ақбала жүрегі аузына тығылып, бара жатқасын қазандыққа сүйеніп отыра кетті. Іші қатты түйіліп, тырп етпей, ернін қырқып тістеніп отырды да:

— Алда разы болсын... қойыңызшы!..- деп еді, Қарақатын:

— Сорлы - ай! Сорың қайнап қалмаса не қылсын,- деп, енді байбалам

салып, Ақбаланы ай - шайға қаратпай сырт жағынан қапсыра құшақтай алды. Ақбаланың әлсіз қарсылығын елемей, зорлап апарып пеш түбіндегі төсекке жатқызды.- Неден шошыдың? Көзіңе не елестеді? Тіліңді кәлимаға келтір. Жеті айлық бала, біреу тәйт десе де түсе қалады. Қазір нағыз шепік кезі... ақ ауыз шағы ғой.

— Ал - да- ай!.. Маза берші...

Қарақатынның түсі лезде бұзылды. Онсыз да кірпік - қасы үйітілгендей, қан - сөлсіз қара сұр кескінін долылық буып:

— Не дейді? Мазанды алатындай мен не қылыппын?- деп екі бүйірін таянып, тепсініп шыға келді.- Тұңғыш құрсак көтерген тұмса келіншек қой деп, ақылымды айтсам, о несі, әй? Мендей абысының айтпағанда, кім айтады? Маза берші деп... Адыра қал!

Осыдан кейін үйден үйге кіріп: « Ақбала шошып, бала тастай жаздады. Барындар!.. Барып шығындар!»- деп суық хабарды әп - сәтте таратты да жіберді. Қарақатын кеткесін де Ақбала өзіне өзі келе алмады. Көңіліндегі күдік пен қауіпті әлгі қара пәленің дәл өз аузынан есіткенде, тап бір төсегінен жылан шыққандай үй іші үрейге толып кетті. Көзі түскен нәрсенің бәрінен шошып, қол-аяғы дірілдеп отырған үстіне көрші қатындар топырлап келді де, дүрлігіп шығып кетті. Сонан кейін Ақбала, тіпті, үйге сыймай, сыртқа шығып еді, қиыршық қар әлі қыламықтап тұр екен. Балықшылар көз ұшында қыбыр -қыбыр. Олардан арғы жақ әлі қатпаған, шалқыған қара су. Сол беттен, сонау аңғардан зор гүріл талып естіледі. Ұлы теңіз бір кез осылай күші бойына сыймай гүрілдеп жатады да, сосын қаңарын қаптатып әуіріп кетеді.

Ақбалада зәре жоқ. Қарақатын бір жақтан шыға келетіндей, алақтап, жан-жағына қарап тұр еді, бір топ қара қарға әлденеге әбігері шығып азан-қазан боп қанаты сатырлап, ыққа қарай ұшып бара жатты. «Тегін болса жарар еді?» Үйден, түзден тағат таппаған әйел жүгіріп жағаға барды. Жел әлгіден де гөрі қатая түсті. Жағалаудың селдір қамысы суылдап, жел астында елбек қағады. Мұз жиегін қызыл су қаптапты. Қарғалар енді көрінбеді. Олардың жаңағы азан-қазан әбігері тегін емес сияқты.

Ақбала үйге келсе, бидай көже қайнамай, түбіне шөгіп қалған екен. Ақбала отты үрлеп жібергісі кеп еңкейе беріп еді; бірақ оған іші тіреп, иліктірмеді; сосын шала жанған қамысты қазандықтың көмейіне қарай ары ысыра берген-ді, жаңа ғана бықсып жатқан пештің көмейі кенет гүр етті. Әлде бір ғаламат күш Ақбала ұстай берген қамысты уысынан жұлқып, күл - қоңыр, қоламтамен қоса сыртқа тартып әкетіп бара жатты. Ақбала жүрегін ұстап отыра кетті. Көзі қарауытып бара жатқасын басын ошаққа сүйеді. Әл жиғасын тұра сала сыртқа ұмтылып еді, есіктен шыға бергенде сүрініп

құлады. Сол бойда ұшып тұрды. Көйлегінің етегін көтеріп, сыртқа жүгіріп шығып еді, қырдан соққан қара дауыл үйден шыға берген бұның басынан жаулығын ұшырып әкетті. Беті - аузын құм сабалап ала жөнелді. Қаптай соққан қатты жел бұның өзін де қаңбақ құрлы көрмей, табанын жерге тигізбей, дедектетіп әкетіп бара жатты. Ақбала бір жығылып, бір тұрып жағаға жетті. Осы арада, жыңғыл ма, түзген бе, қолына іліккен әлдебір бұтаға жан -дәрмен жабысып ұстай алды. Аузына тығылған өкпесін әзер басып, мұз жаққа қарап еді. Шашы бұрқырап, көзін жауып кете берді. Сосын шашын қайырып, мұз үстіне қайта қарап еді; осыған дейін зәресі қалмай қорыққан сұмдықты көріп:

— Ел - а- ман!- деп жаны ышқына шыңғырды да, шалғы қырыққандай есінен танып құлап түсті. Дәл сол сәтте ана даусымен ілесе шар ете қалған шарана даусын қаптай соққан қара дауыл қағып әкетіп еді...

* * *

Жалмұраттың үстінде ақ сеңсең тон. Астында жүрдек ақ ауыз атан. Алдында бір қора түйе. Әншейінде кісі - қара алдында құты қашып, ыбылжып отыратын жуас жігіт, алдына бір қора түйе салып берсе аруақтанып кететін-ді. Ол ақырғанда қандай қашаған қысыр інгендер қайқаңдап қоя беретін. Жалмұрат қазір де шетке шыққанын қайырып, қалың көпірге қуып тығып, бар түйені тайрақтатып теңізге айдап келеді. Көп түйе ішінен мұрны тесілмеген сары тайлаққа ала-бөле құсы түсіп, қит етсе ақырып жағаласып болды. Сары тайлақ жөнге түссе болды, Жалмұрат бір қора түйе ішінен сары інгенді іздейді. Үкі жүні желкілдеген сүтті сары інгенге шығарда жаны басқа.

Сары інген биыл жылдағыдан ерте қайыды. Соңыра буаз інгендердің ішінде ерте боталайтыны да осы болғасын көшкен, қонғанда оған жүк артқызбай, бай үйдің әйелдерімен жағаласып болатын. Сары інген көп түйе ішінде мұрны шуылдап, аяғын әлде неге қиналып ауыр алып келе жатқанды. Жалмұрат оны байқады ма, жоқ па, белгісіз. Ал, ауа райын бай, бәйбішенің қасы, қабағындай топшылайтын жігітке көк жүзін сеңдей басқан қорғасындай қара қошқыл бұлт ұнамады. «Дауыл болмаса қайтсін...»- деп ойлады.

Балықшылар майлыққа жақындап қалған екен. Еламаннан сыралғы алып дән татып қалған жігіт, бүгін де қатын-баласына жас сорпа ішкізгісі кеп, түйелерін қуалап отырып теңіз жағасына құлатты. Жағада жүрген екі қара киімді кісіге көзі түсті. Бұл өңірдің орыс -қазағын түстеп танитын Жалмұрат мына екеудің әне бір қорбиғаны - Курнос Иван да, ал оның

қасындағы Андрей екенін танып, оларға алыстан ыржиып, күлімсіреп келе жатыр еді; қалай болғанын байқамай қалды, жаңағы ызғырық жел әп-сәтте арқа бетке шықты да, салған жерден ышқынып соғып жіберді. Жағалаудың қамысы жаппай жапырыла құлап, топырақ борап, дем арасында дүние алай-түлей болды да кетті. Жалмұрат табан тірей алмай, тері тонның екі етегі тізесін сабалап, ыққа қарай дедектеп бара жатты.

— Сары бала! Са - а... баа - а...

Андрей ышқынып соққан айқай желден басқа ештеңені есіткен жоқ-ты. Әлдебір жақтан әлдебірдеңе шатыр етті. Әлдебір - дененің беломыртқасы үзілгендей, күтірлеп ала жөнелді. Андрей түкке түсінген жоқ. Әркім өз басын қайттаған алағай - бұлағайда не болып, не қойып жатқанын да білген жоқ; тек осыдан кейін жаңағы шатырлаған, күтірлегеннің аяғы не боп, немен тынғанын білмесе де, ол бірақ аспан астының бір сәтте ұйқы - тұйқысын шығарып ышқынып соққан мына айқай желмен, мына бір басқа, көзге сабалап, құйындай үйіріп әкетіп бара жатқан жанталаста жалғыз бұлар емес, дәл осы қазір мұздың да басына бір зобалаң туғанын жүрегі сезді. Бірақ ол не қылған зобалаң, оны білген жоқ. Бұл ес жиям дегенше, көбесі қақыраған мұз қара жерден қапелімде іргесі ажырап, бүкіл аумағымен аңғарға қарай жөңкіп ығып бара жатты.

— Жүр, қайықты суға салайық!- деді Андрей.

— Есің дұрыс па?- деді Курнос Иван.

— Әне, қоралы кісі ығып барады.- Көре - тұра... Курнос Иван қолын бір сілтеді де, промсолды бетке ұстап жүгіріп ала жөнелді. Онан күдер үзген Андрей енді не істерін білмей тұрғанда, көзі қасында қалбалақтап жүрген түйеші жігітке түсті де, оны ай - шәйге қаратпай жетелеп ала жөнелді. Жағада тұрған қайықты екеулеп суға түсірді. Андрей қайыққа қарғып мінгенде, мына жақтан түйеші жігіт те тері тоны қаудырлап қайыққа кеудесімен асылды. Табаны суға тиер - тиместе қара дауыл қуған қайың қаңбақтай ұшып ала жөнелді. Өмірі теңізге шығып көрмеген түйеші жігіт сәл қозғалса суға кететіндей, түс жоқ, өң жоқ, қалш-қалш етіп қайықтың кенерінен тас қып ұстап, жабысып алды. Андрей қайықтың басын бұра алмай, жанталасып жүргенде, бұлар жағадан ұзап та кетіп еді; теңіз үстінің дауылы тіпті әлемет. Толқындар ірілене бастады. Қаптай соққан қара дауыл аралдың әупірім айқай желіне ұласты да, теңіз үсті түтігіп, уылдап-шуылдап, үйдей -үйдей толқындар су бетіне ереуілдеп ойнап шығады. Жалмұраттың басы айналды. Көк запыран кілкілдеп кеңірдегінде тұрып алды. Қайда қараса да қара жер көрінбеді. Табан асты түпсіз құрдым. Қайнаған теңіз көз алдында дөңгеленіп үйіріліп бара жатқасын бұл көзін жұмып алды. «Иә, Құдай... Өзің... Өзің сақта! Сақтай көр!» Үйдей

толқындар енді ес жиғызбады. Үстінен баса қалатындай, бірінен кейін бірі гүрілдеп келіп. онсыз да бір батып, бір шығып малтығып келе жатқан қайықты сүзеген бұқадай қағып етеді. Қайық төңкеріле жаздап, екі қапталымен су сабалай бастады.

Андрей мұзға ыққан кісілерді құтқара алмасын білді, қайықты жағаға бұрып еді, әлгінде ыққа қарай құлдилап шапқан қайық желге қарсы аяғын баспай, төсімен толқындарды сабалап, бір орында тұрып алды. Андрей алқынғанына қарамай, қос ескекке күш салып, есе берген-ді. Бір ескектің қалақ басы омырылып, қайық ыққа қарай қисайып ала жөнелді.

— Енді бітті. Құрыдық.

Андрей сыңар ескекті лақтырып жіберді де, қайықтың бел ағашына сылқ етіп отыра кетті. Күн батты ма, жоқ па, белгісіз. Айнала төңірек қарауытып, бар әлем бір уыс боп сығылып", түсі суың дүниеге тілсіз тартылып жұтылып бара жатты.

Бір кезде қайықтың тұмсығы үлкен мұзға тірелді. Қолы, аяғы қалшылдап әкетіп бара жатқан Андрей ес жиям дегенше кейінгі жақтан қатты жел қуған тағы бір мұз аудандап келіп қалған-ды. Бірақ оны Андрей байқаған жоқ...

* * *

Балықшы ауылда бұл түні бір жан көз ілмеді. Қатын-бала у-шу. Мұзға ыққан ер-азаматтардың алдын орап кісі шаптырайын десе, бүкіл ауылда аяқ артатын көлік табылмады.

Ақбала әлсіз. Көрші әйелдер шала туған жеті айлық баланы құрақ көрпеге орап, анасының ірге жағына салып берді де, үйлеріне кетті. Ақбала қол созым жерде тұрған шамды жаға алмай, түнімен көрдей қараңғы үйде жалғыз жатты. Олизаның халі онан да нашар; жалғыз ұлын оң босағаға салып отырған ана да құр сүлде. Түнімен есін білмей, сандырақтап шықты. Қарақатыннан қайыр жоқ. Ол кешеден бері басына қара салып, үй мен үй арасында еңіреп жүр. Таң атқалы Судыр Ахметтің үйіне екі рет барып, мұзға ыққандарға құмалақ салғызды. Судыр Ахмет құмалақты алғашқыда әспеттеп, төрге жайған ақ тоқымға салып еді; соңғы жолы тер алдында жатқан жыртық алашаға қырық бір құмалақты құр шашып жіберді. Өзгелерден бөлініп шалғайырақ шетке түскен бес-он құмалаққа иегін уыстап, көз жіберіп отыр. Қарақатынның орамал - шаршысын көрмегесін көңілсіз. «Кісінің ұйқысын бұзып, жып-жылы төсектен суырып алғанда жақсы. Тым құрыса, бір- екі қақпыш балық әкелсе қайтеді?.. Балаларға тартқылатып қойсаң, түс ауғанша тамақ сұрамас еді ғой», - деген реніш бар

көңілінде. Сонан болар, Судыр Ахмет салған жерден суырыла жөнелген жоқ; бес тал сақалдың ұшын тістеп, көзін тас қып жұмып алып еді, Қарақатынның зәресі ұшты. Бірдеңе деуге бата алмай, жалаңаш құйрығымен тікен үстіне отырғандай қипақтап қозғала бастады Бірақ тіс жарып түк демеді. Ертеден бері аузын бағып отырған әйелге құдды әулиелігінің құдіретін көрсеткісі келгендей, зарықтырып, жанын тылсымға тақап алды. — Құмалақ жақсы емес. Қорқам. Пәруәрдігер жар болмаса... пақырлардың басына, қалай да бір зауал төніп тұр.

— Алда - ай!.. Қайнаға - ай! Қайнағаеке - ай, қайта тартшы.

— Қой әрі! Құмалақты қайталап тартып, Құдайдың кәрін жеңілдететін әулиені көргем жоқ, - деді де, Судыр Ахмет күпісінің шалғайын ашулана қағып, түрегеліп кетті.

Қарақатын сыртқа шыққасын көй - көйді үдетіп, үйіне қайтып келе жатқанды. Бір топ атты тұсынан тасырлатып шауып өтті. Кіл қара шекпенді. Ішінде Федоров пен Курнос Иван бар. Атқа міне сала шабатын Федоровтың тақымы астында алысқа сілтейтін ат. Құдаймендеден құнын беріп сатып алған атты биыл жаз бойы жемге байлап баптап мініп жүрген-ді. Бел - Аранның кезінен асқанша тоқ аттың өкпесі қарлығып, аяғын ауыр алып келеді. Көп ұзамай қос құлақтың түбінен тер білінді; екі-үш аттан оп-оңай басып озып, оқ бойы алға шығып кеткен Курнос Иванның атымен құйрықтасты, бірақ басып оза алмады. Құла қасқаның емініп созған басы енді ана аттың құйрығымен деңгейлесе бастап еді, сонан екі ат көл - қораның құлауына жеткенше бірінен - бірі оза алмай, жаға буды боп келе жатқан. Бір кезде құла аттың мойны тегіс терледі. Ат мінезін жақсы топшылайтын Тентек Шодыр әлгідей емес, құла аттың аяқ алысы жеңілдеп, қиналмай, еркін сілтей бастағанын байқады. «Ой, жануар, саған берген ақшам адал екен ғой».

Көлқораның табанына құлағасын Тентек Шодыр бұрылып артына қарап еді, Курнос Иван көрінбеді. Тентек Шодыр ат басын тартпады. Екі көзін алдына тігіп емініп алған. Қаратүп шыңына жақындап қалды. Тентек Шодыр жасаурап бара жатқан көзін сүрткелі қамшы ұстаған қолын көтере бергенде, құла ат оскырынып жолдан шыға жалт берді. Федоров ер үстінен ұшып кете жаздады. Тізгінін тартып, ат үріккен жаққа қарап еді, қарсы алдында жолын кеселеп біреу тұр екен. Федоров аттан қарғып түсті.

— Сен бе?

— Иә, мен.

— Ау - құралдарың қайда? Еламанның үсік шалған беті қап-қара. Еріндері тілім-тілім. Федоровқа түлкі тымақ астынан қадала қараған көз өңменінен өтіп барады. Орыс байының да түсі демде бұзылды:

— Ау - құралдарың қайда?- Еламан темір сүйменді дос қолымен сығымдап ұстап алған еді. Тентек Шодыр оны енді байқады.

— Ау - құрал қайда?- деді ол аңырып.

— Сен ит!.. Иттің баласы, адамдарың қайда деп неге сұрамайсың?

Еламан қарсы ақырып темір сүйменді құлаштай сілтеп еді, Тентек Шодыр тізгін ұстаған қолымен басын қорғап бұғып қалды. Ат ата жөнелді.

Иығының басына тиген соққыдан орыс байы есеңгіреп кеткен-ді. Бірақ есін тез жиды. Басын шайқап жіберді. Қалың киімді бойымен Еламанды астына бүгерлеп баса қалмақ боп еді, бірақ Еламан артына қарай ытқып, орыс байының құшағынан сытылып шықты да, іле-шала қайта ұмтылды. Бұл жолы сүймен Федоровтың дәл қара құсына тиді. Құлақшынның астынан қан сау етіп бетін жуып кетті. Қалың киімді, батыр тұлғалы ірі кісі гүрс етіп етпеттей құлады. Еламан сүйменді лақтырып жіберді.

* * *

Балықшылар қараңғыда қайдан шыққандарын білмесе де, қара дауыл қуған үлкен мұздың ілгері жағы бір тұйыққа тірелгенін сезген-ді. Таң атқасын болмаса, көз байлаған тастай қараңғыда қалай қарап жүрерін білмей, дағдарған кісілер аядай жерде иіріліп тұр. Онсыз да, түнде бет ашыққа шыққасын өкірген теңізде тоқымдай - тоқымдай мұздың бірінен біріне секіріп жүргенде Итжемес аяғы тайып, суға кеткен-ді. Онан басқа үш балықшы өлі-тірісі белгісіз, суға кетті ме, әлде ыққан мұзбен бет ашыққа көз асып кетті ме, оншасы әзір бұларға белгісіз. Қол-аяғы үсіген Құлтума қозғалуға шама жоқ, анадай жерде күресін мұздық ығында ыңырсиды. Әзір іштеріндегі тыңы - Еламан, Кәлен, Мөңке, Дос. Райдың аяғындағы қайыс етікке су өтіп, таң алдындағы сары аяз шыдатпай, жас жігіт жаурап Еламанға тығыла береді. Сонан бір кезде дауыл басылып, бозарып таң атты да төңірек көріне бастады.

— Қаратүп!..

— Әй, мынау Қаратүп қой!

— Біз Қаратүптен шығыппыз.- Балықшылардың түрінен адам шошығандай. Сақал-мұрты мұз. Қасы, кірпігі, үсік шалған беттің әр түгі ақ қырау. Қаратүп шыңын көргесін бәрі жан-жағына сергек қарап, даурығып абыр-сабыр болды да қалды.

— Әй, ана қарайған не?

— Қайсы?

— Әне! Әнекей!- деді де, Кәлен жүгіре жөнелді. Мөңке, Еламан, Рай, тағы бірнеше кісі оның соңынан жүгірді. Бұлар жақындағанда әлгі қарайғанның

үстінен қарғалар ұшты. Кәлен жеделірек басып қасына келсе қарайғанның бірі түйеші Жалмұрат та, ал онан небәрі қол созым жерде көк мұзға қолын ілгері соза құлаған Сары бала...

— Еламан, сен тезірек елге жет,- деді Кәлен,- біз жарымжан кісілерге бас-көз боп, осы арада қала тұрайық.

Еламан жөнеле берген-ді, Кәлен соңынан қуып жетіп, қолына мұз оятын темір сүйменді ұстатын жатып:

— Мә, мынаны ал! Шың астымен жүресің ғой. Ит-құс кездесіп қап жүрер,- деген еді...

Еламан бұл жолы да үндемеді, ішіне не түйгені белгісіз. Көктайғақ мұзды табанына нәл қаққан ауыр етікпен кірш-кірш басып кетіп барады.

* * *

— Осы сендер не ойлай - туң? Ал мен көресіні мына Кәленнен көріп жүрмін ғой. Болыстық қолыңа ұстаған қанды қара балта болса, әуелі Еламан мен Кәленге сілтесем қайтеді?- деді Құдайменде ағасы мен інісін оңашалап, ақылдасуға шақырып алып отырып.

Болыс болғалы ел аралап, ұзақ жүріп қап, сонан тек өткен түні қас қарая келген-ді. Ертең ел арасының тағы бір шұғыл шаруасымен жүретінін аңғартып отырып: «Ертеңгі шайды бізден ішерсіңдер, ақылдасатын шаруа бар»,- деп еді; ас-суы әзір үйге барам деп ойлаған софы көңілденіп келсе де, бірақ құр шайдан басқа тіске басатын ештеңе болмағасын қабағы түсіп кетті. Өңгімеге ықылассыз. Екі көзі сыпылдап ішке бір кіріп, бір шығып жүрген даяшы әйелде. Софы ағасының көңілін жер түбінен танитын жас мырза бұнда келгелі оны көзінің қиығымен бағып, мұртынан күліп отырған-ды.

— Неге үндемейсіңдер?- деді Құдайменде,- Кәленді айдатсам қайтеді деп отырмын ғой?

— Онымен ұстасып қайтесің? Ол ұры от алғалы тұрған қара мылтық. Өзіңді жазым етіп жүрмесін,- деді софы.

— Е, ол мені қалай жазым ете - туң?

— Ол арасын бір Алла біледі. Менің білетінім өзіңнің тыныштығыңды ойласаң, онымен тату бол.

— Омай, шіркін- ау. Ол сондай-ақ кім екен?! Қолынан екі келсе, бірін қылсын. Олай десең бар- ау, оразамды ашпай тұрып, өзімнің құттыхана мешітімде, не тілеудің үстінде отырып айтайын, мен де оны аямасқа ант етем. Сібірге айдатам.

Кәленмен жауласқанды Тәңірберген де мақұл көрмейтін. Кәлен өздерінің желісіне мал әкеліп байлап жүрген қара білек мықты ұрысы еді; ол және тышқаншылап ауыл арасының тайлы - тұяғын ұрламай, сонау Қоңырат, Шымбай асып, иір мойын үлек әкелетін. Маңғыстау жаққа жалғыз жортып, Адай, Табыннан үйірге салатын құтпан айғыр, ел ақтаған саңлақтар әкелетін де осы Кәлен еді. Жас мырза әдетте сырт көзге ауыл - үйдің мал-жанымен ісі жоқ сияктанып, дүниеуи пенделік істен бойын сырт салып жүрсе де, бірақ шынына келгенде мал қамын мына екі ағасынан артығырақ ойламаса, кем ойламайтын. Қолдағы малды асылдандырмақ боп жүргенде, келеңсіз, ұр да жық ағасы Кәленді қолдан шығарып алды. Татуласудан дәме қалмады. Сондықтан кетіскесін, бір есептен, Кәленнің көзін құртқан дұрыс. Тек болыс ағасымен екеуінің арасында ұстайтын бұл сырды софы ағасының көзінше айтқысы келмеді де, алдына жайған дастарханның өз жақ шетін қайырып түрегелді. Інісінің түк демей, үн-түнсіз кетіп бара жатқанын көргенде, Құдайменде қабағы түсіп кетті.

— Тәйірі, әлгіні қайтесің?.. Жақсы атқа мінесің, әлем-жәлем киініп, қыз-келіншегі бар ауылды қырындап, көлендеп жүрсің.- Софы түк басқан жалпақ бетін жоғары көтеріп, кеңілдеп күлді. Сосын бауырсақ жеп, шай ішіп отырып,- Абыралыға қарағанда сенен малды, сенен бақты ішкім жоқ. Ақылдымыз да сенсің. Өз жолыңды өзің аңғарасың ғой. Тек саған айтар бір әңгімем бар. Оны құй ал, құй алма, ерік өзінде,- деді.

Мамық жастықты қолтығына басып, дастарханның бір жақ шетінде дөңкиіп жатыр. Жасында палуан болған; денесі кесек, сақал-мұрты сияқты қасы да бурыл; бетінің әр жерінде тал - тал ұзын қыл бар. Ұйқы мен ояу аралығында, бей-жай халде маужырап, мүлгіп жатыр. Құдайменде үндемегесін, ол асықпай, ақырын ығыстыра сөйледі.

— Сен, асылы, Кәленнен аулақ жүр. Өз басым онан қорқам. Ол әнебір кезде ауыз ашып отырған үстіме келді. «Біздің үйдің Аламойнақтары шалғайыңды жыртқан жоқ па?»- деп едім, ол күліп: «Ой, Алдеке - ай, күшігінен асырағасын құр дәріптей бересің ғой. Әйтпесе Аламойнақ дегенің ала күшік емес пе?!»- деді ғой... Астафир Алла! Жағамды ұстадым! Софы ағасы енді бірдеңе дегенде, онсыз да терісіне сыймай отырған Құдайменде тілге келіп қалатын еді. Абырой болғанда, Алдаберген софы ауыр денесін ақырын, баяу қозғап түрегелді. Пұшпақ ішігін киіп, күміс деңментпен белін буды да, жылысып басып сыртқа шықты. Ол кеткен бойда іле-шала ішке Тәңірберген кірді. Төрге шығып жайғасып отырғасын: — Шайды жина,- деп жеңгесіне әмір етті де, дастарханның бір шетінде кірпідей жиырылып жатқан ағасына бұрылды:- Болыс аға, бақыт басыңа мықтап қонды. Бірақ бақыт ер салып, құйысқандап мінетін ат емес. Ат

туласа да тақымыңның астында. Бақыт -басыңа қонған құс, қолына шыбық ұстаған баладан да үркеді. Бұқараңа сақ бол. Шеңгеліңнен сәл босаса сырығын басыңа ойнатады. Үкімің жүріп тұрғанда, бұғалығыңнан шығып жүрген ана Кәлен, Еламанға істеріңді істеп қал. «Жау аяған -жаралы». Аумалы-төкпелі дүние ғой, бірде жауыңның үстіне шықсаң, бірде астына түссең де арманың жоқ.

Бір қыржиса Құдайменде күрмелген жіптей, қабағы тұнжырап түйіле беретін. Ол бұған да үндемеді. Бұнысы жас мырзаның қаперіне кірмеді. Ағасының өз дегенінен шықпасын білгесін, қамшысы мен тымағын қолына ұстай түрегелді. Құдайменде ол кеткесін де қозғалмады. Інісі осы жолы да өз ойынан шықты. Екеуінің үні үндес шыққанын ұнатып, Кәлен мен Еламанға істер жаулығын ішінен ойлап отырған үстіне біреу келді. Етігін есік алдында тұрып шешті. Сосын кілем төсеген еденді мәсісімен имене басып, Құдаймендеге көш жерден қос қолын созып келе жатты.

Бұның бәрі бұл үйге келген кісілердің дағдылы мінезі болғасын Құдайменде жиі қойған жоқ. Ертелетіп жүрген жүрісіне қарап, мынаның бұ жолы да ел ішінің бір әңгімесімен келгенін шамалады. Бірақ қашан өзі тиіп айтқанша асықтырмай, ала тақия киген басын бауырына алып отыр.

Анау:

— Байеке...- дей түсті де, тоқтап қалды. Бүгінде Құдаймендені «болысеке» деудің лайық екенін біліп, аңдаусызда тікен үстіне отырып қалғандай қипақтап, жасқаншақ жанар жаутаңдап Құдаймендеге қарап еді, Құдайменде жаратпай, дүңк етті:

— Неге бөгелдің? Жайшылық па?

— Жайшылық дейтін жайшылық та емес. Ауыл арасының бір жаманатын...

— Ол не? Қандай жаманат?

— Еламан бар емес пе?..

— Иә, болса ше?

— Сол Тентек Шодырды өлтірді.

Құдайменде басын көтеріп алды. Болыстың ажарына қарап анау да өзі ойлағандай, мынау бұл үйдің жандарына жаманат емес, ең бір жақсы хабар екенін білді. Сосын жайраңдан, көңілденіп сала берді.

— Орыстар Еламанды шанаға таңып промсолға әкелді. Айтпақшы, қасында Рай бар. Промсол басы бұлан - талан...

— Ие?

— Шодырдың үйінде ақ келіншек бар емес пе еді?..

— Ие, ал?

— Сол келіншек Курнос Иванның қатыны боп шықты. Некелі қатыны екен. Шодыр өлгесін Курнос Иван нені тыңдасын?.. Шодырдың үйіне баса -

көктеп кіріп барған да, қатынды...

— Жә, оны қой, Еламанның жайын айт.

— Еламанды орыстар сізге әкеліп, әкті - мәктісін жасатып, дереу уйезге жөнелтеді деп есіттім...

— Ә, солай де?!- деп Құдайменде ыңыранып отырды да,- әй, Ебейсін,- деп хабар әкелген кісіге қарады.- Сен пешірді тап... өзімізге қараған үйдің біріне қонып шыққан шығар?..

— Айта беріңіз, Алдекеңнің үйінен шығып жүргенін көрдім.

«Сол үйге үйір боп кетті. Сұм жігіт софының ақ тоқалымен көңілдес болмасын?.. Онда біздің қатынның сезігі дұрыс болды ғой».

— Жә, мейлі... Сен пешір баланы маған жібер!- Ебейсіннің үйден шығуы мұң екен, Құдайменде сыртында жатқан құс жастыққа шалқалап құлай бере үйді басына көтере қарқ-қарқ күлді. Кескен томардай кеспелтек жұмыр денесі селк - селк.

— Есем кетіп жүр еді. Құрығы ұзын Құдай оның да тағдырын... ха – ха - ха-а...

* * *

— Әже, үйге қонақ кеп қалды.

— Атамнан әрмен! Кетсін әрі. Қондырмаймын!

— Қой, әже! Ұят болар. Бірі - оқыған жігіт. Теңіз жағасын қыстайтын жалпақ ел -Жақайым руынан. Қабырға болысы Құдайменденің...

— Кімнің?

— Құдайменде деген болыс бар емес пе?

— Астафыралла! Аты қалай еді, пәтшағардың?!- деді кемпір күбірлеп. Бірақ әлгідей емес, беті қайтып қалған. Мына қонақтар қыс болса қалада тірек ұстайтын орыс, татар байларына тоң балық тасып, шұбырып жататын кіреші емес. Қаладан көйлек - көншектік мата, шай - шекер алып қайтуға шыққан қалашы емес. Мына келген қонақтар Құдайменде болыстың інісі болғасын қыстың көзі қырауда үйіне қондырмай, қуып жіберудің ыңғайсыз екенін білді. Бірақ асығыстық жасап қондырмайтынын айтып салғасын, енді ізінше райдан қайтып, тізгін еркін балаға бере салу да ыңғайсыз. Кемпір үндемеді. Осындайда бала-шағаға сыр бермей, сыртын суық ұстап алатын мінезі болушы еді. Қасында өзінен ризалық тосып тұрған баласын көрсе де, әлі де болса оған рай бермей, ағаш кереует үстінде күлге шөккен түйедей, бөксесін көрпемен қымтап алған. «Қонақ шіркін, тек қонып кете ме?.. Мұсалдат боп мойныға міндетін арта келеді. Өзіне ет керек, атына шөп керек. Ол иттер таң атқанша от жақтан қол салып, қыз - қырқыныға

тағы тыным бермейді», - деп ойлап, өз көңілінен тек наразылық іздеп отырған-ды.

Үсті-басының қарын қағып, суық қапқан киімдері сықырлап екі адам кіре берді. Бірі -төртпақ, жатаған. Екіншісі - жұқа, қагілез. Екеуінің де қасы, кірпігі қырау. Жұқа өнді қагілез жігіт қала үлгісімен тіккен қара драп пальтоның сыртынан қасқыр ішік киген. Ішке кіргесін төрге озбай, есік алдында тұрып қасқыр ішікті иығынан сыпырып тастады. Ал төртпақ жігіт онан бұрынырақ кіріп үйдің иесі кемпірге сәлем берді. Сосын бойындағы киіммен төрге шығып, көрпе үстіне жайғасып отырды. Сонан соң ғана басынан тымақты алды. Аяғындағы табанына сіреу қатқан бітеу бас етікті бәрінен кейін шешті. «Қайда тастасам екен?»- дегендей қолындағы етікті көтеріп үй ішіне қарап шықты. Жаңа ішке кіргенде төрге жайған қара текеметке аяғындағы ауыр етіктің ізі ақ қар боп жосылып қалған екен. Ол бірақ қаперіне кіріп - шыққан жоқ. Қолындағы етікті дүрс еткізіп өзінің ірге жағына тастай салды. Сонан соң:

— Жасанжан, қарағым, былай шық!- деп жас жолдасына қасынан орын көрсетті. Төріне бір шыққан қазақтың барған үйіне қожалық етіп, билеп - төстеп кететін әдет.

Жасағанберген аяқ киімі мен сырт киімін есік алдында тұрып шешіп, төрге бойын жеңілдеп шықты. Күнұзын от жақпай, есік - терезеден жел ызырып тұрған үйде қолын уқалап, бүрісіп отыр. Жолдасы оған көз қиығын тастады. «Қара суықта жүнін қырыққан ешкідей бүрсеңдеуін».

Бұлар бүгін Шалқардан күн шықпай атқа қонған-ды. Аттары мықты болғасын қалай да Ханжалында көк мешіт ұстап отырған ишанға қонбақ болған. Оған аттары болдырды. Өздері де шаршады. Ұзақ жүріске аттан да көрі, әсіресе, Жасағанберген шыдамай, белі талып, тақымын ер қажап тастады. Төрге шыққасын да құрысқан аяғын біресе ілгері созып, біресе өзіне тартып мазасы болмай отыр. Қонатын үй де көңілден шықпады. Абажадай бір бөлме аңғал-саңғал. Төр жақтағы тұтас бір қабырғаға бірінен кейін бірін құйрықтастырып қойған екі ағаш кереует тұр. Екеуі де ою-өрнексіз. Және ұсынақты шебер қолдан шықпағаны көрініп тұр. Екі кереуетке жиған көрпе - төсек пен тұсына ұстаған терме алашаға дейін, бәрі – бәрі - бұл үйдің ер - азаматында екі қатын бар екені айтпаса да белгілі болды. Қысқа күнде қырық қырқысатын күндес қатындардың бірінің бойына бір суыртпақ артық жібермей, іштар қызғанышпен тайталасып өмір сүретін әдет.

Шымылдық пеш түбіндегі кереуетте екі ұрты салбыраған кемпір.

Қолағаштай үлкен мұрынның бір танауында бүйідей қара мең. Сол меңнің сыпыра көбелігінде сояудай ақ қылдар тікірейіп, кемпірдің онсыз да еркек

тақылеттес кесек бітімін суыта түскен.

Жас жігіттің қасындағы серігі - бай ауылдың «барып кел», «алып келінде» жүретін -Ебейсін төрге шыққасын кемпірге тіл қатып еді, кемпір жақтырмай, алақанымен құлағын қалқалап, кереует үстінен еңкейді.

— А?.. Қаттырақ айт!

Құлағы мүкіс екен деп ойлаған Ебейсін, енді даусын көтеріп:

— Қай туған боласыңдар?- деп еді, кемпір тыжырынып: «Іші - бауырыңа кіруін қарашы», -деп ойлады да, өңі әлгіден де гөрі салқын тартты.

Қонақтың жауап күтіп отырғанын байқаса да, оған назар аударған жоқ, бөксесін орап алған түйе жүн көрпенің астында бүлкілдеген әлденеге «тыныш жат!»- деп салып қап еді, ол бала екен, үйді басына көтере аңырап қоя берді. Ебейсін саңырау кемпір есіте қояр дейсің бе деген оймен қасындағы жігітке:

— Қонысымыз келіскен екен. Көре қал, мына қақпас қара су татырмайды, - деп еді, кемпір иығы бүлк етіп, жымыып қойды.

Ішке екі келіншек кірді. Бірі - ақ сұр. Ұзын бойлы. Онан кейін кірген келіншек қараторы. Анадан бойы аласа, бірақ тығыншықтай толық. Екеуі де үстіндегі белін бұйда жіппен тас-тай ғып буған шекпеннің етегіне толтырып сары қи әкелді. Күні бойы қолдағы азғантай малдың астын жайлап, қой қора мен түйе қорада жүрген келіншектердің үстінен көң мен қойдың күлімсі шайыр иісі шықты. Екі келіншек төрде отырған қонақтарға еріндерін қимылдатты да, бұрылып кетті. Сонан қайтып ол жаққа назар салмады. Қараторы келіншек от жақты. Қазанға ас салды. Үй іші әлгіден аздап жылынғанмен, бірақ жас жігіттің ту сыртындағы қой қарнын тұтқан терезеден сырттың уілдеген ызғырық желі көкжелкеден қадалып ұрып тұр. Әсіресе, кірген - шыққан кісілер есікті ашқан - жапқанда жаман. Есікті ашып қалғанда, ішке лап берген желмен терезеге тұтқан қарын «уф - ф!» деп сыртқа теуіп, үрген қуықтай торсиып кетеді. Ал, есікті жауып қалғанда, әлгі қарын кейін теуіп, «фуф - ф!» деп, үй ішіндегілерге ұртын торсита қояды. Есік енді бір ашылғанда, ішке лап берген ауадан әлгі шыңылтыр, жұқа қарын тырс етіп жарылып кетті де, терезеден мұп - мұздай суық жел уілдеп соғып берді.

— Біте, ана жау жегірді!- деді кемпір.- Әлгі осы үйдің қызы қайда?

— Көрші ауылға кетті ғой...

— Е, онда не бар екен?

— Отырмақ болады дей ме...

— Тұра тұр, сен қыз!

Кемпір қолына қоламтада тұрған құманды алып, сыртқа шықты. Ебейсін жалма - жан жанындағы жігіттің құлағына сыбырлады:

— Қосшым, жағана түкіре бер. Бұл үйде қыз бар екен.- Қазан астына қалаған сары қи маздап жанып, үй іші жылына бастады. Қара торы келіншек жалыны басылғасын қазан астындағы қызыл шоқты көсеумен бермен тартып еді, төңкерген кесе түбінде сығырайған май шамның жарығы ала көлеңкелеуге ғана жарап тұрған абажадай үйдің ішіне көктен күн сәулесі түскендей, көңілденіп сала берді. Соны сезді ме, әлгінде кемпір бөксесін ораған көрпе астынан екі бала басын шығарды. Бірі естияр, екіншісі бауырын жаңа көтерген бала мысықтай құр бел. Екеуі де көзі жылтырап, тәмпіш мұрнын ілгері созып, қи шоғының иісімен қуана дем алды. Ошақ алдына тартқан қып - қызыл шоқтың сәулесі жас балалардың жанарында ұшқындап, әуелі қазанға, сосын қазан маңында жүрген аналарына қарады. Онан төрде отырған қонақтың көзіне көзі түсті де, басын жалма-жан көрпе астына тығып ала қойды. Жасағанберген күлімсіреді де, жолдасы екеуі атты жайлап келмек боп сыртқа шықты. Үй оңашарған соң ересек бала көрпе астында жатып бүлік салды. Әуелі кішкентай баланың табанын қытықтап, ықылық аттырып қойды. Бұл қылығы өзіне ұнады да, көрпе астында бүркеніп жатып кішкентай інісін ана бүйірінен бір, мына бүйірінен бір түртіп, ақырында балтырын бұрап үзіп алды. Бала жылан шаққандай шар етті. Ақ сұр келіншек:

— Мына ар - р- рам ит қайтеді, әй?!- деп ұмтылып еді, қараторы келіншек күндесінің жолын кеселеп тұра қалды.

— Кәйтесің, бала ғой.

— Бала емес, бәле! Құрттай баланы өлтіреді. Ендеше, ол арам итті мен өлтірейін.

— Өлтіріп көр, өзің тірі қалар ма екенсің.

Дәл осы кезде сырттан үйге қарай келе жатқан еркектің жөтелі естілді.

— Тұра тұр, бәлем!..

Сүйдеді де, ақ сұр келіншек аңдаусыз тұрған күндесін аш бүйірден ыңк еткізіп бір түйді де, бұрылып жүре берді.

Үй иесі жігіт ішке кірді.

— Тоңып келген шығарсыңдар?.. Шайды от алдында отырып ішейік,- деді ол өзінің соңын ала кірген қонақтарға.

Шайдан кейін Жасағанберген жылынды. Әсіресе ошақтағы қызыл шоққа беті қызып, маужырай бастады. Ебейсін мен үй иесі жігіт дастархан жиналғасын да әңгімелерін үзген жоқ. Бір- бір жастықты шынтағына басып, бас түйістіріп жатып, олар биыл суық жылдағыдан гөрі ерте түскенін, қораға алған қолдағы азын-аулақ малдың жазда шапқан азғантай шөпті әлден жеп, тауыса бастағанын үлкен уайыммен әңгімеледі. Кешкі астан кейін көңіл бірлеген Ебейсін мал қыстатуға қырдай емес, қалай десе

де, теңіз жақтың тиімді екенін айтты. Тіпті бар- ау, қайсыбір қақаған қарлы - боранды қыста ит тұмсығы батпайтын қалың қамысқа қыруар малды айдап жіберсең, ығы да жетеді, корегі де табылады. Ең аржағы қамыстың қауылдырығы мен қабығын қажаса да, қыстан жан созып, қоңы жығылмай шығады деп, үй иесін еліртіп қойды. «Қиындық көріп бара жатсаң, тура өзіме кел» деді, «мал - жаныңа пана беретін, шүкір, жағдайым бар» деді. Жасағанберген мыналардың әңгімесіне араласқан жоқ. Ұйқы қысып, көзі құм түскендей түйіліп отыр. Ондайда ана екеуінің дауысы алыстап, әлдеқайдан күңгірлеп естіледі. Кейде қара қазанда былқып қайнап жатқан сүр иісі танауын қытықтап, асқа аңсары ауып, басын шыдамсыздана көтеріп алады.

Май шам сөніп барады. От сәулесі түскен ошақ алды ғана жарың. Басқа жақ, айрықша, абажадай үлкен үйдің бұрыш-бұрышына қара көлеңке үйіріліп, тұнжырап тұр. Қара торы келіншек күйеуімен тақымдасып, шай құйып отыр. Ұзын бойлы, ақ сүр келіншек қазан маңында; қи шоғына оның да беті қызып, гүл - гүл жайнапты.

* * *

Ебейсін астан кейін ақау татыған ірімік ағарғанның бір зеренін ар жағына төңкеріп құлата салды. Ішін қысып бара жатқасын тон шалбардың ышқыр бауын босатты. Әлгіде өзіне кереует үстінен оқтай қадалған кемпірдің көзін байқаса да, бірақ оған көңіл бөлген жоқ. Ондай оқты көздер бұның талай көрген жауы. Ас - су ішіп, бүгінгі күннің басты бір шаруасын бітіргесін иығына жамылған тонның бір шалғайын астына басып, төр алдында теңкиіп жатыр. Неге де енжар?.. Әңгімеге тіпті зауықсыз. Үй иесі жігіттің атын ұмытып қала береді. Анау да ерінбей, жалықпай, оған атын қайта - қайта айтып, есіне салып бақты. «Есімім Төлеу», - дейді анау. «Ә, Төлеусін бе?» - дейді бұл. Сүр ет пен құрт езген майлы сорпаның иісі айыға қоймаған қапырық, ыссы үйдің ауасына тұмсығын төсеп, көзін бір ашып, бір жұмып манаурап жатқан-ды. Үй ішінің төсек салатын ыңғайын байқаған соң Жасағанбергенді оятып, тысқа шықты. Қора шетінен иттер үрді. Қасқыр ма деп, иттер үрген жаққа қарай бұлар жүре түсті де, тоқтады. Ай жарық еді. Қос атты парлап жеккен жеңіл шаналы біреулер бұлардың жанынан жез қоңырауы шылдырап, ағызып өте шықты да, сонан тек қораға кіргесін ат басын тартты.

Шанада отырған төрт кісінің бірі - ат айдаушы да, екіншісі - кім екені белгісіз, тонға оранып алған. Қолында мылтық. Қалған екі кісінің қол - аяғын кісендеп, шананың жапсарына таңып тастапты.

— Бұлар кім болды екен?- деді Жасағанберген.

— Еламан ғой.

— Кім? Кім дедің?

— Е, сен сұлу келіншегі бар балықшы жігітті білмеуші ме едің?! Ол келіншекке бір кезде мырзаның көңілі құлап, біраз әуейленген - ді.

— Ал?..

— Еламан сол сайқалдың байы. Қасындағы інісі - Рай. «Құтырған бура иесіне түседі» деп... жақында қара шекпеннің байын өлтіріп...

— Ал?

— Шырағым - ау, сенің бұл «алың» қай «ал»? Кісі өлтіргесін оны кім аясын?! Мен жолға шығарда болыс қол - аяғын кісендеп, бойын кездетіп, қалаға айдатқалы жатыр еді... Мынау, дәу де болса, солар.

Жасағанберген иығынан сыпырылып түсіп бара жатқан пальтоны жағасынан жоғары тартып үйге беттеді. Төлеу мен Ебейсін үйге онан сәл кейінірек кірді де, төрге шыға бергенде есік қайта ашылып, ішке екі жас кірді; екеуі де көңілді. Әсіресе, қыз бала есіктен кірер жерде сықылықтап күліп, өзінен бұрын кірмек болған ағасы - томай құлақ, дөкір жігітпен тайталасып, оны иығымен итеріп жіберді. Қыздың қазіргі түрі адам күлгендей: үстінде қалың қара тон. Аяғында байпақты етік. Үстіндегі осы бір қолапайсыз, ерсі киімдерді баскадан бұрын қыздың өзі қызың көріп, күлкісін тыя алмай, сықылықтап жатыр еді, қараторы келіншек құлағына еңкейді.

— Еркем - ау, саған не болған? Үйде қонақ бар ғой. Қыз тыйыла қалды.

Бірақ қонақтар жаққа көз салмады.

Қала мен теңіз арасында қыста да, жазда да аяқсымай шұбырып жататын көп жолаушының бірі болар деп ойлап еді; жеңгесі қайын сіңлісін шешіндіріп жатып, үй ішіндегілердің көзін ала бере, құлағына қайта сыбырлады:

— Үйде оқыған жігіт отыр.

Қыз шам жарығы ала көлеңкелеп тұрған абажадай үйдің қонақтар отырған төр жағына бұл жолы мойнын созып қарады.

Қыз назарын байқаған жас жігіт көсіліп жатқан аяғын тез жинады. Қыз басқалардан гөрі шаш қойған, орысша киінген, арық, аққұба жігітке көзін іркіп қарады да, бұрылып кетті. Өңі қызғылт тартты. Киімін шешіндірмек болған жеңгесінің қолын қағып, ешкімнің көмегінсіз өзі шешінді.

— Айғанша қарағым - ау, осынша кеш жүргенің не?- деді Төлеу.

Салқын ауада жүріп қайтқан Ебейсін әлгідей емес, қазір бойы сергек.

Қызды көргенде ұйқысы шайдай ашылды. Бас - аяғы абажадай бір бөлме үйде бой тасалайтын жер болмағасын теріс қарап тұрып шешіне бастаған

қыздан екі көзін айырмай, тұла бойын тінткілеп қапты. Үстіне қабаттап киген киімдерді бір- бірлеп шешкен сайын ар жағынан құдды қауызын жарған гүлдей қыздың талдырмаш бойы, қынама белі мен сәл - пәл қозғалса да арқасындағы білектей қос бұрым бұлғақтап, карамайын десе де көзін тартып алып тұр. Қызды көзімен ішіп - жеп бара жатқан Ебейсін қасындағы жас жігіттің тақымын шымшып, мазасын алып бітті. Осы кезде сырттан кірген екеу:

— Ассалаумағалейкум!- деп қосарлана боздап еді, бірақ оқыған жігітті көргесін ілгері баспай есік алдында тұрып қалды. Сосын оның басқа емес, оқудан қайтып келе жатқан Құдайменде болыстың інісі екенін білгесін:

— Оу, Жасанжан!.. Ой, айналайын... Ал, аман - сау барсың ба?- деді, әлгі екеу екі жақтан жалпылдай бастады.

— Аға, жеңгелерің де аман.

— Ал, өзің қалайсың? Өңің қандай құп - қу?..

— Апыр - ай, бетінде тіпті қан жоқ. Оқу адамды жеп тастайды деген рас - ау!

— Денсаулығың қалай?

— Ауылды сағынған шығарсың?

— Аға, жеңгелерің де сенің жолыңа қарай - қарай, екі көзі төрт болды. Ебейсін өзіне таяу отырған қаба сақалды жуан қараны бүйіріне түртті:

— Қастарыңда тағы біреулер бар емес пе еді?

— Ой, енесін с... екі балықшы ғой. Шалқарға айдап апара жатырмыз.

— Олар қайда?

— Түйе қораға қамап тастадың.

— Күзет қойдыңдар ма?

— Ит жер дейсің бе?- деді қаба сақалды кеңк - кеңк күліп,- қашып кете алмайды, қол - аяғы кісендеулі.

Айғанша қара кемпірдің қасында қос тізесін құшақтап отыр еді. Шалқақтап күлген қаба сақалдыға көзі енді түсті.

— Оларды ішке алса қайтеді? Тоңады ғой,- деді Жасағанберген.

Ебейсін мырс етті. Жалма - жан сырт айнала бере, ірге жақта жатқан бір жастықты өзіне тартып, жұмарлап бауырына басып алды.

— Ағалар - ау, бұларың қалай... Мына суықта... мал қораға қамап... Ұят қайда?..

— Жасанжан - ау, олар қылмысты кісі емес пе?- деді қаба сақал.

— Солайы... солай шығар. Бірақ, ағалар - ау, олар да адам... адам баласы ғой...

— Түсінсем не дейсің? Кісі өлтірген кісіге аяныш бола ма?

Осы арада жас жігіт бұған қарсы айтатын ұтымды сөз аузына түспей, өзіне,

әлде айтқанын құлағына ілмей қойған аналарға ызаланды ма, әйтеуір қараптан қарап қызарақтап күйіп -пісті. Соны байқаған кемпір:

— Әй, залым,- деді қаба сақалдыға,- мына бала жалынғанда адам түгіл, қара тас та бір төңкеріліп түсер еді ғой. Сенің дәтің неғып шыдап отыр?

— Жә, қайтесің?! Бұл сен араласатын іс емес.

— Не дейсің? Мына залым не дейді, әй? Кәне, сен залым жаңағыңды қайта айтшы!

Айғанша анасының бұрын - соң дәл мұндай қатты бұзылған түрін көрмеп еді, Кемпір енді кереует үстінен еңкейіп:

— Бұл үйге қонғың келсе, бар, аналарды алып кел,- деді ақырып.

— Қария - ау, олар кісі өлтірген, қылмыс...

— Қой әрі! Қанша кісі өлтірсе де, олардың қылмысы тап сенің күнәңнан артың болмас.

Ебейсін қаба сақалдыны бүйірінен нұқып қалды.

— Қарсыласпа. Бүгінше осы қақпастың айтқанын істейік!

Сүйдеді де, ананы ай - шайға қаратпай сыртқа алып кетті. Айғанша анасына дән ырза. Жас қонаққа да білдірмей көзінің астымен бір- екі қарады. Мынау өзі көріп жүрген кісілерден жөні басқа. Бұл әне бір күнде төрінде қонып жатып, жұрт көзі ұйқыға кетер - кетпесте от жақтан қол салатын әумесерлерге мүлде ұқсамайды. Ұяты бар, инабатты. Бірақ, сонымен бірге, адам көкірегінен аяныш шақыратын әлдебірдеңе бар. Қыз көзіне әлдеқалай көзі түссе де ұяң жігіт ұялып, жұқалаң өңіне лып етіп қан жүгіреді де, төмен қарап кетеді.

Ебейсін мен әлгі қаба сақал қара екі кісіні алдына сап ішке кірді. Екеуі де қатты жаурапты. Әсіресе бала жігіттің қалшылдап ұшып бара жатқанын көргесін Айғанша жүгіріп барып пеш түбіндегі жылы орынға төсек жайды.

— Отқа жақындандар!- деді кемпір.

Бала жігіт қалш-қалш етеді. Ішке кірген бойда ошақ алдына отыра қап, қып-қызыл қи шоғына шабынып оттың үстіне түсіп барады. Онан кейіндеу кірген еңгезердей ірі кісі де қаңтардың қақаған суығында қатты жаурапты. Бірақ төрдегі кісілердің арасынан болыстың оқудан қайтқан кенже інісін көрді де, отқа жақындамай, төрге шығып отырды.

Оның ұстамдылығына ырза болған кемпір:

— «Жүздің түсін білгенше, бірдің атын біл» деген, шырағым, есімің кім?

— Ел — а - ман...

— Мына бала ше ?

— Менің інім. Аты - Рай.

— Қай рудан боласыңдар?

— Жақайымбыз.

— Іргелі елдің баласы екенсіңдер ғой?

— Жоқ, қадірлі ана, біз теңіз жағасында тұратын балықшылар аулынанбыз.

— Е - е! «Адамның басы - Алланың добы». Не боларына кімнің көзі жеткен?!- деді кемпір. Сәл отырғасын жүзін Еламанға қайта тіктеді,- жөніңді білмесек те, жүзіңді көріп отырмын. Мыналар сені кісі өлтірді дейді. Қайдан білейін, адам аласы ішінде ғой, түріңе қарасам, иманмен қаптап қойғандай,- деп еді.

Еламанның үсік шалған беті сұрланып, біраз отырып барып:

— Кісі өлтіру кәсібім емес еді, қадірлі ана. Балықшы едім. Қара торға түскен азын - шағын балықты тірлікке талшық қып жүргем - ді. Құдіреті жүріп тұрған кісілер оған қойды ма?..-деп ол демі дірілдеп тоқтады да,- қысқа күнде қырық өле бергесін, қайтейін, тым құрыса, бірін өлтіріп жастығымды алып жатқым келді. Қадірлі ана, біздің жайымыз осы,- деді. Үй іші жым-жырт. Еламанның еңтігіп, ауырлау дем алған тынысы ғана естіліп тұр. Айғанша онан көз айырмай, иегін тізесіне сүйеп қапты.

— Әй, Төлеу,- деді кемпір үлкен баласына,- тұр, мына балаға бір малыңды сой да, жақсылап қонақ асы беріп жөнелт!

— Апа - ау... осы үйде өлі ет те бар ғой...

— Қой әрі! Ас таусылғанда үнемшіл болатын жаман қатындардай, бұл шіркіннің қолдағы барды құртып алғасын мал жанды болғанын қайтейін. Бар, кіші қара тоқтыны сой. Қалған етін кейін балалар қызылдар.

Төлеу екі әйелін ертіп, сыртқа шықты. Айғанша анасының үлкен, кесек бітіміне сүйсіне қарады. Осы қара кемпірдің жатырынан шықса да, бұл өз басы әлі күнге ана сырына жете түсініп болған жоқ-ты. Басқа тартса аяққа жетпейтін тапшы дүниесі құрғырдың тарлығын көп көргесін бе, былайғы уақытта үй ішінің қазан-аяғына, ішкен - жегеніне араласып, әрі -берідесін келіндерінің қазан-аяқ ұстағанына ырза болмай, зәрін төгіп отыратын таркол, қытымыр ананың кейде тап осындай кісінің кісілігі сыналатын жерде қолы ашылып кететіні бар. Ондайда аз ғана дәулеттің алды-артына қарамай, лақ еткізіп төге салатын жомарт.

Ебейсін қалғып отырған-ды. Мал сойылатын болғасын оның көнмен қаптағандай тобарсыған бетіне күлкі тепсініп, жанындағыларды шынтағымен түрткілеп жымырандап сала берді. Кемпір үй ішіндегі кісілерге назар аудармай, Еламан екеуі өзара сөйлесіп кетті:

— Бір істі істеп салған екенсің. Оң - терісін біз қайдан білейік?! Тек, әйтеуір, өзіңнен төмен әлдекімдерден қорлық көріп, күнде-күнде өле бергенше, бір тірлікте бір өлген де дұрыс шығар,- деді.

Бойы жылығасын Рай асқа қарамай, ағасының тізесіне басын салып ұйықтап кетті. Еламанды да ұйқы қысып, өзін зорға ұстап отыр. Астан

кейін Айғанша үлкен жеңгесі екеуі қонақтарға төсек салды. Қараторы келіншек Еламанның басы астына салатын жастық таба алмай тұр еді, Айғанша жүгіріп барып, өзінің жастығын әкелді:

— Еркем- ау, өзің?..

— Асты жұмсақ болсын, тағы бір көрпе сал! Шамды сөндірмей, сығырайтып, білтесін басып қойды. Кеш жатқан жұрт жастыққа басы тиер - тиместе қор етті. Қатты қалжырап отырған Еламан тап жатар жерде ұйқысы ашылып кетті. Бұны айдар алдында қоштасуға біраз балықшы келген-ді. Әлсіз Ақбала келе алмады. Шала туған жеті айлық бала тыныш, аса кеп жыламайды деп балықшылар жұбатпақ болды. Оған Еламан онша илана қоймады. Шала туған баланың адам боп қатарға қосылуы екіталай. Түнімен ой қажытқан Еламан сонан тек таң алдында көзі ілініп бара жатыр еді, қаба сақал:

— Әй, тұр,- деп, Рай екеуін бір- бір теуіп оятты. Еламан денесін зорға қозғады. Райдың да ұйқысы қанбаған. Бойын билей алмай, былқ-сылқ тұрған інісін Еламан қолтығынан алып, сүйемелдей берді. Қол-аяғындағы темір кісен шылдырап, ағалы-інілі екеу ақырын қозғалды. Есіктен дәл шығар жерде, түндегі жас қыз жүгіріп кеп, қоламтадан жаңа шыққан ып - ыстың күлшені Еламанның қойнына тыға сала, дереу жалт бұрыла берген-ді. Еламан оның нәзік білегінен ұстай алып, жібермей, кеудесіне қысып тұрып:

— Айналайын-ай! Не дейін, аман бол. Жамандық көрме, мұңсыз өс!- деді де, қызды маңдайынан сүйді.

* * *

Теңіз жағалауымен аттылы екеу ақырын аяңдап келеді. Бірі - Жасағанберген, екіншісі -ана жолы оны Шалқардан алып қайтқан Ебейсін. Сонан бері ол жас жігіттің қасынан бір елі қалған жоқ. Оны әуелі ағайын-тумаларға апарды. Онан ағаларының сілтеуімен бұл өңірде билігі жүріп тұрған рубасы ақсақалдарды адақтап, әуелі Көлқора табанында отырған Рамберді, Жылқыбай секілді байлардың үйіне бір - бір түстенді. Сонан кейін ғана мойнындағы мықты бір парыздан құтылғандай боп теңіз жағалауымен үйге қайтып келе жатқан беті еді. Жас жігіт шаршаған. Көңілсіз. Қабағында ұйқы бар. Күнұзын талай үйден ет жеп, іркіт ішіп, ер үстінде отыра алмай, былқ-сылқ келе жатқанда бұлардың алдынан шөккен қардай үлкен ақ шоқалақтың ығында отырған бір қыстаудың төбесі көрінді. Іле-шала үрген иттің даусы шықты.

— Мынау Сүйеу қарттың қыстауы емес пе?

— Ой, оны қой. Болыс ағаң, қызыл көз шалмен қырғи-қабақ.

— Қызық екенсіз, Ебейсін аға...

Жасағанберген ат басын дереу жалғыз қыстауға бұрды. Сүйеу қарт үйде екен. Аппақ құдай шалдың сақал-шашы ту сыртындағы терезеден түскен қысқы күннің сәулесіне шағылысып, қақ төрде қазықтай шаншылып апты. Қонақтарды көрсе де қозғалмады. Қағысып қасынан орын да ұсынбады. Сендерге лайығы осы дегендей, өзінен төменірек жерді иегімен нұсқап: — Бала, отыр! Елге келген хабарыңды есітіп жатырмыз...- дей түсті де, іркіліп қалды.

— Ие, ақсақал, елге келгелі біраз болды.

— Ә- ә! Ә! Бізге деп келгені осы болғаны да. Жарайт, жарайт!.. Бұл үйге қайтып бара жатқан бетің шығар?

— Ие, ақсақал,- деді Жасағанберген, бұл жерде де бұлтара алмай қалып.

— Өзім де солай шамал ап едім. Жол үсті той. Бой жылыта кеткендерің бөтен емес.

Ебейсінде үн жоқ. Түлкі құлақшынды көзіне түсіре басып киіп алған. Төмен қарап тұқырайып апты. Үндемесе де қасындағы серігіне «өзің де керегі осы еді. Ал, қарық бол!»- деп ішінен табалап отыр. Сүйеу қарт оның бар- жоғын тіпті байқап отырған жоқ сияқты. Жақсы көретін күйеу баласы ұсталғалы көңілсіз. Үй ішіне тіпті қатал. Шалқарда түрмеде жатқан Еламан мен Райға бара алмағаны жанына батып, ызасын кімнен аларын білмей, от басындағы бала-шағаға жыландай ысқырып отыр еді. Бұнда келгелі қасында қол-аяғы бүрісіп отырған жас жігітке қызыл көздің қиығын тастады.

— Бала, тағы оқисың ба?

Бұнысы, бейне «жұрт сені төре деп төбесіне көтере берсін. Өзің де төре болуға тырысып, өңіріңе жез түймелерді жалтыратып таға бер... Бешпет, шалбарды да сыптай ғып тарылтып, қанша тыраштансаң да, сен әлі шіп-шикі баласың»,- деген кекесін сияқты.

Елге келгелі Жасағанберген қошаметті көп есітіп, көңілі кәдімгідей өсіп қап еді; соның бәрін мына қызыл көз шал дәл бір жол торыған ұрыдай, тұла бойын тұттай жалаңаштап сыпырып шешіп алғандай. Жас жігіт келуін келсе де, енді бұл үйден қалай шығып кеткенше асығып, шайды да бір шыны аяқ ішті де, кесесін қисайта салды.

— Бала, неге аз іштің?

— Рақмет, ақсақал.

Жасағанберген сыр бермей, үй ішімен сыпайы қоштасып жүріп кетті.

Былай шыққасын Ебейсін:

— Бармайық дегенім осы ғой. Бұл шал тіліне у - зәрін жиып отырған осы

даланың улы жыланы,- деп еді, жас жігіт оның ренішті күңкілін есіткісі келмей, атын тебініп шаба жөнелді. Ауылға Ебейсіннен бұрын жетті. Келе сала шешініп жатып қалды. Сонан ол ертеңіне қан сәскеде бір- ақ оянды. Шай-суын ішкесін бұл әулеттің өз арасында қалыптасқан дағдылы әдет бойынша бұл әуелі софы ағасына, сосын болыс ағасына барып сәлем берді. Үстінде қара костюм, сары жез түймелі жұқа пальто. Құдайменде есіктен кіріп келе жатқан інісіне күле қарады:

— Жасанжан қызық. Тірек ұстайтын татар байлары құсап, бұты - қолын сыптай ғып қалада киетін қара шекпенін ауылда да тастамайды.

Осы ағасының тілін қызық көретін Жасағанберген төрге озбай, үй ортасында аш мықынын таянып, сылқ - сылқ күліп тұр.

— Қой, шырағым, қала сәнін ауылға әкеліп опа таппайсың. Абайла, бала, абыройдан айырылып қап жүрме.

— Неге?

— Ауыл арасын қалаңдай көресің бе? Тамына тамы бөксесін тақап тұрған қалада кісі тоңады дейсің бе? Мықтаса, көп бөлмелі татар байының үйін аралағандай шығар. Қыс бойы бір үйден шыға сала қол созым жердегі екінші үйге кіріп, көбең боп жаман үйренбей кәйттім дейсің.

Жасағанберген бұл жолы да сылқ - сылқ күліп, деректесетін жерде де ағасымен белдесуден қашып тұр. Құдайменде інісінен әлі де көз алмай, басы мен аяғына тосырқай қарады. «Әй, мына күшік немене, қалада болған аз уақытта күлкісіне дейін өзгертіп қайтқан ба? Апыр - ай, ә?! Бала кездегі баяғы қылуа мінездерін Орынбордың қай көшесі, қай үйінің бұрышында қалдырып кетті екен? » Қаладан келгелі талай жерде байқап жүр, інісі бірде болмаса да бірде қызып кетіп, желпініп сөйлеген емес. Бұл шіркіннің сезімін ар жағында біреу қолға үйретіп алып, тізгіндеп тұратын сияқты.

Күлсе де, сөйлесе де сараң қатынның қолынан шыққандай сығымдап, сыртқа шым-шымдап тек шетін шығарып отырады. Өзінің осы байқағандарын бір жолы үйде софы ағасы отырғанда Тәңірбергенге айтты:

— Сен осы күшікті оқытып, алтын иық төре етем деп жүрсің, ал көре қал, осы бала бұзылып кете - туң.

— Иә, көре қал, түбі, бұл өз үмбетімізден шығып, шоқыншық орыс боп кетеді,- деді софы.

— Ой, аға - ай, оның несіне шошыдың? Орыс болса, қайта оязға бастық болады.

Құдайменде іркіт құйған местей, лықылдап майға бөккен төртбақ денесін әрі-бері шайқап, ырқ-ырқ күлді. Тәңірберген ірге жағында жатқан түлкі тымағын алып түрегеле беріп еді:

— Әй, сен тоқтай тұршы,- деді Құдайменде,- сен жар басындағы

балықшылардың аулына жиі барып жүретін көрінесің ғой?

Тәңірберген болыс. ағасының аржағындағы ниетін аңғарса да, бірақ ойда жоқта бастаған мына әңгімені ақырына дейін айта түскенін іші қалап, үнсіз тосып тұр.

— Бір есептен соның дұрыс,- деді Құдайменде,- қазір жолыңа тұратын адам жоқ. Құдай атқандай, күйеуі келмеске кетті.

— Тағы не айтпақсың?

— Кеулің шапса қатын үстіне ал! Баяғыда екеуің Ләйлі - Мәжнүңдей едіңдер ғой.

— Қазаққа қатын алу қиын емес. Оны кезінде көрерміз. Әуелі басқа шаруамызды бірыңғайлап алайық.

— Ол не тағы?

— Кәленді айтам. Баста сол пәлемен жауласпай, аулақ жүру керек еді.

Жауласқан екенсің -тартынба. Екінің бірі. Айтпады деме: қазір оның көзін құртпасаң, соңыра ол сенің басыңды алады,- деді Тәңірберген. Сосын түсін бермей, үнсіз томсарып жатқан ағасына күле қарап:- Әлде сол ұрыдан шыныменен - ақ жасқанып жүрсің бе?- деді. Ағасын бір іске айдап саларда әуелі дәл осылай қытығына тиіп, қайрай түсетін - ді.

— Көрерміз,- деді Құдайменде.

— Елге ұлық шығады деген не? Рас па?- деді Тәңірберген.

— Рас. Таяу арада келіп те қалар.

— Е, онда сәті келіп тұр екен. Аянатын не қалды?! Ол желіңнен мал алып жүрген ұры. Ұрлығы ештеңе емес, ертеңгі күні Еламан сияқты бұ да кісі өлтіреді.

Құдайменде үндемеді, бірақ інісінің мына сөзі бұның өзінің көңілінде жүрген күдігі еді, мынау соның дәл үстінен түсті.

— Шодырдың бал асы Аралға келіпті ғой,- деді Тәңірберген.

— Ие, сондай бір сыбыс бар.

— Анық көрінеді.

— Болса болар. Әкесінің құнын қуып келе жатқан шығар.

— Орыс құнды қайтсін?! Есіткенім рас болса, әкесінің промсолын сататын сияқты. Дәмелі кісілер осында жиналатын көрінеді.

— Апыр - ай, ә? Малға айырбастай ма екен, әлде тазалай ақшаға сата ма екен?

Тәңірберген күліп жібере жаздап, өзін күшпен тежеп қалды. Болыс ағасының мұндайда құйттайдан кілт ете қалатын кінәмшіл мінезін білетін-ді.

— Ақшаға сатады ғой,- деп ол іркіле түсті де,- байқайсың ба, болыс аға, заман өзгеріп барады - ау! Кешегі ата-баба тұсында қай қараша бетіңе кеп

сөз айтушы еді?! Құлақкесті құлың еді ғой. Қазір малшы-жалшыға құлаш-құлаш тіл бітті. Көңіліне жақпасаң, қосынды жекпейді. Қатын-баласын жетелеп, іргенде отырған балықшылар аулына тайып тұрады. Бүйте берсе, көре қал, түбі малыңды бағатын кісі қалмайды.

«Осы-ақ білгішсіп, алдыңды орай бере - тун. Аузын ашса, сары уайым... ақыр заманды үстіңе төндіре бастай - тун», - деді Құдайменде ішінен.

— Болыс аға, осы жайды ойладың ба?

— Ал, ойладым. Сонда қайт дей - тун маған?

— Жөн білетін кісілер «заманына қарай амалы» демеуші ме еді?..

«Не айтқың кеп отыр осы сенің?» - деген кескінде Құдайменде інісіне бұрылды.

— Шодырдың промсолын сатып алсақ қайтеді?

— А?

— Промсолды сатып алсақ деймін. Ертеден бері қырысы жазылмай отырған Құдайменде осы арада әлденеге шұғыл жадырап, қарқылдап күлген бойы сырт жағында жатқан жастыққа шалкалап құлай кетті:

— Жоқты соға - тун. Тәйірі, орыстың кәсібі қазақтың қолынан келетін бе еді?..

— Е, несі бар. Орыс та өзіміздей адам емес пе?..

— Қой, айналайын, қанша Құдай болсаң да орыстың өнеріне жете алмай - тун. Сенікі жөн дегенге жоқты соға берме...

— Жоқ, аға, жөн айтып отырмын. Промсолды қолыңа алсаң, осы даланың Құдайдан кейінгі қожасы өзің боласың. Ол кезде кедей - жалшының барар жері, басар тауы қалмас еді.

Құдайменде інісінің ар жақ ойын енді аңғарды. Промсолды өз қолына алса, ол кезде, шынында да, балықшылар ауылын уысында бүріп ұстап отыратыны сөзсіз. Алғашқы сәтте мынаған Құдайменде де ауаланып, қызығып қалса да, пәтуа байлар жерде қолын бір сілтеді:

— Қой, шырағым, ата-бабаң әуестенбеген кәсіп, соңыра халық алдында күлкі боп жүрерміз.

* * *

Тентек Шодырдың баласы Арал қаласына келіп, күдіретті қайын атасының үйінде жатыр екен деген хабар дүңкілдегелі қашан?! Басында алыпқашты қауесет сияқты еді, кейін расқа айналды. Әкесінен қалған мұраны сатпақ болған жас офицер сонау Петроградтан әдейі арнап кепті. Соны есіткелі Тентек Шодырдың промсолынан дәмесі бар қалталы кісілер бұл жаққа ойдан-қырдан ағыла бастады. Көбі орыс. Соның бірі - Ақсақ Жагор.

Қалтасы жұқарып қалса да, Федоров өлгесін еңсесі көтеріле бастаған. Олардың соңын ала Шалқардан Темірке келді. Бұ да осы өлкенің белгілі байы. Ұлықұм бойында қыруар малы бар. Шалқар қаласындағы ең үлкен дүкен осынікі. Екі - үш ояздың жүн - жұрқасы мен тері-терсегі осының қолынан өтеді. Көптен бергі арманы - теңіз еді. Бұның тілегіне орай Федоров қаза тауып, Темірке қыстың көзі қырауда көп кісімен теңіз жағасына кеп Құдайменденің аулын басып жатыр.

Татар байына Тәңірберген бала күннен үйірсек болатын. Бұл жолы, ол бірақ қадірлі қонағының қасында бола алмады. Теміркеден осы жаққа урядниктің келе жатқанын есіткелі жас мырза пешірді шақырып ап, үстеріне ешкімді кіргізбей, екеуден екеуі оңаша үйде ұзақ шүйіркелесті. Көлденең кісіден тек Ебейсін кіріп - шығып жүр. Онда да Ебейсінді көрші ауылдарға жұмсап, керек кісілерін шақыртып ап, қысқа-қысқа тілдеседі де, әмір беріп аттандырып жібереді.

Осының бәрін сырттай байқап жүрген Темірке бір күні қасындағы жігіттеріне Тәңірбергеннің үйі жақты иегімен нұсқап:

— Нағыз болыс шушының өзі ме деп қалам,- деді.

Күн бата урядник кеп, болыстың үйіне түсті. Бұл ауылдағы орысша білетін жалғыз кісі -тілмаш пешір балаға «тез келсін!»- деп дереу кісі жүгіртті.

Пешір келгенше Құдайменде ұлық алдында «тақсыр - тақсыр» дегеннен басқа түк айта алмай, сақау кісіше өзара ымдасып қана отырған. Екі жағы да әдепкіде ауыз тұшытып сөйлесе алмағандарына қиналып еді, артынан урядник ашулана бастады. Онан сайын болыс қайтерін білмей, қара терге түсті. Соның үстіне Тәңірберген келді. Ол ұлықпен жақсы таныс екен.

Нағыз таныстық өткен жазда басталыпты. Сол жолы Тәңірберген қалаға көп мал айдатып, базарға апарып Ебейсінге сатқызып тұрған үстіне осы урядник кеп амандасыпты. Қашаннан бері қазақ байларымен араласып, жырындықор боп қалған урядник сол арада Тәңірбергенді қолынан жетелеп әкеп, қаланың қақ ортасынан салғызып жатқан көк шатырлы үйін көрсетіп тұрып: «Мирза, байгази бир»,- деп өзі білетін екі ауыз қазақшасын кәдеге асырыпты. Мұндай жерде мал аямайтын Тәңірберген екі ірі қараның пұлын урядниктің қалтасына салып жіберген еді. Тәңірберген келді де, тым-тырыс үйге тіл бітіп жүре берді. Құдайменде сияқты Тәңірберген де орыс тілін білмейтін. Ол бірақ болыс ағасындай, білмейтінін өз басының мініндей көріп қысылған жоқ. Салған жерден жайрандап, еркінсіп, күліп келді де, ұлықтың қос қолын алып амандасты. Сонан кейін орыс қонақтың дәл қасына таңымдасып отырып ап, қазақша сөйлей жөнелді:

— Тақсыр, қош келдің!

— Раки - мет!..

— Ат-көлігің аман ба?

— Ра – ки - мет!..

— Жол ұзақ, қыс іші, қалай, шаршаған жоқсың ба?

— Ра –ки - мет!..

Құдайменде інісіне бір, ұлыққа бір қарады. Ұлық алдына барған сайын өзі әрқашан ойындағы сөзін айта алмай, ал тілмаш арқылы сөйлескенде біртүрлі айызы қанбай, шала құмар боп, булығып шығатын-ды. Ол енді інісіне қарап аң-таң. Орысша білмегені інісінің ойына да кіріп-шыққан жоқ. Қазақша білмегеніне оның алдында қайта ұлықтың өзі қысылып, қипақ қаға бастады.

—Әй, бала, сен өзің пәлесің ғой, ә?- деді Құдайменде бір қаға берісте Тәңірбергенді қолынан ұстай алып. - Мына ұлықпен осы ауылдағы көп қазақтың біріндей шұрқырастың ғой. Мұнымен қашаннан бері таныс едің?

— Ағаң болыс болса, жер бетінде ініні білмейтін ұлық бар ма?

Құдайменде кеңк-кеңк күлді. Тәңірберген болыс ағасының осы бір пейілді кезін пайдаланып қалғысы кеп:

— Кәленнің ісін дереу қарату керек,- деп еді, Құдайменде үндемеді, бірақ ертеңіне шай үстінде ұлық ел ішінің жайын сұрағанда, Құдайменде осы әңгімені ұлыққа өзі бастады:

— Ұры-қары көбейіп кетті, тақсыр.

— Мал ұрлай ма?

— Ие, мал ұрлай - туң. Маза бермей - туң.

— Кісі өлтіріп жатқандар да бар,- деді Тәңірберген. Урядник аузына апара берген асын кейін тартып ап, болысқа көк көзі шатынай қарады:

— Бізге неге хабарламадың?

— Тақсыр, үлгіре алмай жатырмыз.

— Безобразие! Ну, олар кімдер?

— Еламан деген бір ұры таяу арада орыс байын өлтірді. Оны айдатып жібердік. Енді Кәлен деген ұры шықты. Қауіпті. Кісі өлтіруден тайынбай - туң.

— О, конечно... Ондай кісіні ұстау керек.- Тәңірберген ұлыққа таман ысырыла түсті:

— Тақсыр, Кәленнің мал - мүлкін үптеп, Сібірге айдату керек.

— Фактісі толық болса, конечно...

— Актысы бар. Кәленнің қолындағы малдың бәрі әр ауылдан ұрланған. Қазір иесі шығып жатыр.

Құдайменде інісінің сөзін жақтырмады. Урядниктің көзін ала бере ол інісіне таман қисайып, күңк етті.

— Шамадан аспа, шырағым. Соңыра тексере қалғанда өтірігің шығып, ұлық

алдында ұятты боп қалмайық.

— Бір ауыз өтірігі жоқ, бәрі шын.

— Иелері шығып жатқаны да шын ба?

— Шын болғанда қандай?! Арыздары бар.

— Оны мен неге білмеймін?

— Сенің мұршаң боп жатыр ма? Жарғақ құлағың жастыққа тимей, ел қамымен жүрген жоқсың ба?! Ал, арыз пешіріңе түсіп жатыр.

Құдайменде ойланып қалды. Інісі қанша сендірсе де, болыстың көңілінде әлі де болса күдік бар:

— Ол кісілерің... Кәленнің қолындағы малдардың түрі - түсін біле ме?

— Білгенде қандай?! Пагорнойына дейін бар.

— Нанайын ба, жоқ па?! Дем арасында біреудің қорасындағы малдың түрін, түсін, таңбасын қайдан біле қойдыңдар?

— Болыс ағам қызың. Ол ұрының қорасындағы бар малы - бір кезде өзіміздің қолымыздан шыққаны қайда?!.

Құдайменде жас жігіттің қара мұрты қиылған сұлу жүзіне таңдана қарады.

Шынында да, енді ойлап қараса інісінің айтқаны рас: баяғы көңіл түзу кезде Кәленді бұл ауыл көп пайдаланбады ма?! Кәлен ат тұяғы жететін

алыс жерге қасына жан адамды алмай, ылғи да жалғыз жортатын ер көңілді. Ол және сырттан әкелген олжа малдың басы-көзіне қарамай, бұйдасынан тізіп әкеп, Құдайменде мен Тәңірбергеннің желісіне байлай салатын. Құдайменде мен Тәңірберген оған бойына сіңімді болсын деген сылтаумен өз малдарының ішінен тайлы бие, тайлақты түйе беретін. Олар да бұлардың тел малы емес, әр ауылдан әлдеқалай келіп қалған олжа малдар.

Құдайменде енді ойлап қараса, шынында да, Кәленнің қолындағы бар малы - бұларға түрі, түсі танымал. Ұрлап алған мал деп ұлыққа көрсетуге сыйымды - ақ! Жаулық ниетке шындап мінген Тәңірберген пешірге алдын ала Кәленнің қолындағы бар малын пагорнойлатып, қаттап қағазға түсіріп апты. Сонан кейін осы малдардың бәрін қабырға болысына қарасты елдерден ұрлаған етіп, әр ауылдан иесін шығарып арыз түсіріп тастаған екен. Құдайменде басын шайқады: «Апыр - ау, осының бәрі... басына қайдан келе бере -туң? »

* * *

Сәскелете болыс аулына келген Кәленнің қасында Мөңке мен Дос. Бәрі жаяу. Құр қол. Тек Кәлен жуан дойырын қолына ұстай шыққан. Баяғы ат жалын тартып мінген кезде өзегіне қорғасын құйдырып, бұзау тіс қып,

мығымдап өргізген дойыр. Жарымын ұзын жеңінің ішіне тығып, екі бүктеп алған. Ауылдан шыққалы үнсіз. Бір пәлені іші сезіп томсарып алған. Оқта-текте Мөңке ғана:

— Ай, Қаратаз... сол кәпір таз қыстырылды - ау бұл араға,- деп көңілдегі күдікті айтты.

Кәленнің ойында Еламан. Айдап әкеткелі хабар-ошарсыз. Әнебірде артынан іздеп бармақ боп, буынып-түйініп отырғанда, жағаға суық хабар тарады; Судыр Ахмет секілділер Шодырдың баласы әкесінің құнын қуып келе жатқан көрінеді деп көйіткесін, Кәлен Еламанның қатын-баласын тастап кете алмай, қарайлап жүр еді, елге урядник келді де, дереу бұны шақыртты. Кәлен қасына адам алмай, жалғыз барғысы келіп еді, бірақ оған балықшылар көнбей, сойыл соғарлығы мол екі-үш жігітті ертіп жіберді. Ақбауырда отырған болыс ауылы бұлардан онша қашық емес-ті. Былай шыға бергенде бұларға ауыл сыртындағы бұйратта аң аулап жүрген Тәңірберген кездесті. Кәлен мен Мөңке байқамаған сыңай танытып, тілдеспей өтіп кеткісі келіп еді, бірақ жас мырза бұларды анадайдан көріп, әдейі бұрылып келді. Жақындағанда аттан түсіп, жасы үлкен кісілерге сәлем берді.

— Ауыл - елің аман ба, шырағым?- деді Мөңке.

— Шүкір. Жол болсын, ағалар?

— Сенің аулыңа бара жатырмыз.

— Е, дегендей. Шақырып келтіре алмайтын қадірлі кісі екенсіздер. Ауылда болыс ағам да жоқ; еді, мен бармасам болмас. Ал, ағалар, жүріңіздер.

— Рақмет, шырағым. Ұлық шақырып жатыр дегесін келе жатырмыз.

— Е, оның сіздерде не шаруасы бар екен?

— Білмедік. Құдай алдында кінәміз болса да, ұлыққа жазығымыз жоқ еді.

— Жә, кеттік!- деді Кәлен мыналардың сөз іләмін жақтырмай.

Тәңірберген атының қанжығасынан алтайы қызыл түлкіні алып, қарт балықшының алдына тастай салды:

— Теңіз секілді ұлық та тілсіз жау ғой. Беті қатты бір іспен бара жатыр екенсіздер, жолдарың оң болуына, жақсы тілекпен тартам.

— Рақмет! Өз теңіңнің алды бол!- деді Мөңке. Былай ұзап шыққасын ол жанындағы екі жолдасына қарап,- не десе де, осы жігіт әдепті. Ағасындай емес, жүзінде иман бар,- деді.

Кәлен үндемеді. Ел қазағы ұлық үстіне ұлықсат сұрап кіретін. Кіргесін де ұлық алдында бас киімін алып, иіліп-бүгіліп сөйлесетін әдет болатын-ды. Басын қатерге тіккен Кәлен ол кәдені белден басып, екі жолдасын бастап, ұлық үстіне баса-көктеп кіріп барып еді, урядник ірі орыс екен. Жалаң бас. Сары шашы үрпе-түрпе. Қоңырға да, сарыға да жатпайтын күл түстілеу

мұртынан темекі иісі аңқыды.

Ұзын мұрттың қос шалғайлығы қазақы күпінің жеңі тәрізденіп, төмен қарай салбырап кетіпті. Қалың киімді үш кісі ұлықсат сұрамай, қарлы аяғы сықырлап, сырттағы аязды ішке ала кіргенде, урядник кең үйдің төсек жайған төрінде екі қолын артына ұстап, арлы-берлі кезіп жүр екен. Мына кісілердің ай-шай жоқ баса-көктеп кіріп келе жатқанын көріп, бейқам бойын жиып алды. Жайшылықта өзінің дала қазағына істейтін тоң айбатын шақырып, салақтап санына соғып жүрген сары ала қылышты сол қолымен ұстады. Ол тіктеліп қараса, әдетте, қандай ер қазақ та шыдамай, көзін тайдырып әкетуші еді. Ал, мынау ығатын емес. Сенсең тымақ астынан кірпік қақпай қадалған кішкентай жылан көз өңменінен өтіп барады. Урядник арт жағында тұрған тапалтақ жігітке бұрылып: «Бұл кім?»- деп сұрады. Тапалтақ жігіт оқу бітіріп кеп, болысқа пешір боп орналасқалы қарны шығып, бас-аяғы домалана қалған-ды. Таңқы танау. Бүйректей беті быттыып бедірендеп тұратын қызыл қоңыр жігіт урядниктің Кәленнен ығысып қалғанын байқаған-ды. Урядник сескенген кісіден өзінің айылын да жимайтынын көрсеткісі кеп, урядник пен Кәленнің екі арасына кимелеп тұра қалды. Өзінен қол созым биік кісіге бұл сұқ қолын шошайтып, ызғармен безеп:

— Кәлен деген ұры осы!- деп еді.

— Калинин?- деп урядник қайырып сұрады.- Вот что, царь Калинин?- деп Кәленге тікелей тіл ката түсті де, оның орысша түсінбейтіні есіне түсіп, тағы да пешірге бұрылып,- ел ішінен ұрлаған малдарын мойнына ала ма екен?.. Соны сұра!- деді.

— Есіттің ғой! Ұлыққа шыныңды айт!

— Әй, жарқыным, әркімнің атар таңы, батар күні бар ғой...

— Ақсақал, күн-түнді қайтесің?! Онан да ұрлаған малдарыңды мойныңа ал.

— Інім, ұрлығың не? Мен бүгінде ол кәсіпті қойған кісімін. Мына жігіттер айтсын,- деп Кәлен қасында тұрған Мөңке мен Досты куәлікке тарта сөйледі.- Осы күні маңдай теріммен тапқан адал нәсібімді қалжалап жүрмін. Мені қажай бермесін, соны айт! Өз сөзімдей ғып бұлжытпай жеткіз, мына аузы түкті көпір...

— Тіліңді тарт! Сенің қайтіп тірлік ететініңді білеміз.

— Е, дегендей, көргенің болса айта ғой.

— Айтам. Бұның ұлық пен төре алдында ақ етек ишан бола қалуын. Сені түнде, ел жатқаннан былай қарай көрер ме еді... қоралы елдің ортасына кіріп, қотаннан қой алып қашатын өгіз мойын көкжалдың нағыз өзі болар едің ғой.

Кәленнің айғыр жалындай мұртының әр талы ызғармен тікірейіп барады.

Ол бір аттап пешірдің үстіне төне түсті. Енді бір қимылмен пешір баланы желкесінен бүріп алатындай еді. Жұрт сондай сойқанды күтіп, дем алмай тым-тырыс бола қалғанда, әлгі Кәлен аяқ астынан жадырады. Мөңке мен Досқа бұрылып:

— Е, пәруәрдігер!.. Мына Таңқы Мұрын, Торы шолақ бала ғой, ұлық пен Құдайменденің алдында құрдай жорғалайды, ал бізге келгенде бұның өзі Құдай бола қалғанын қарашы,- деді күліп.

Өркімнің бір әлі жетері бар ғой,- деді Мөңке. Бұлардың үстіне әлгінде Жасағанберген кірген-ді. Бірақ оны біреу көріп, біреу көрген жоқ-ты. Ол жаңа Кәленнің пешірді тайға таңба басқандай таңбалап атағанына мәз болса да, бірақ күле алмай, құр булығып, иығының басы селкілдеп тұрған. Пешір бүйректтей беті ду қызарып, аузына қапелімде сөз түспей булығып қалды. Түкке түсінбеген урядник аң-таң. «Ах, черти азиаты. Не болды? Не деді?»- деп, пешірге бір, Жасағанбергенге бір қарады. Пешір есін жиды. — Тақсыр, бұл баукеспе ұры. Кісі өлтірген. Осы қазір сізге де тілін тигізді. Урядниктің көк көзі ежірейіп кетті:

— Ах, мерзавец? Сібірде шірітейін өзінді.- Мөңке мен Дос бір- біріне қарады:

— Бұл орысқа тіл тигіздік пе? Атаң жақсы, анаң жақсы дегеннен басқа не айттың бұған?

Пешір бала әлгі әлгі ме, ол енді Кәленді өлтіре жамандап, көрер көзге қол-аяғын матап беруге қарап еді. Сөзге Жасағанберген араласты:

— Сені де халқың оқыған, көзі ашық азаматым дейді-ау! Орыс тілін сен өз әлсізінді талау үшін үйренген екенсің ғой.

Сонан соң ол мұнда болған жағдайдың бәрін урядникке бұлжытпай, дәл жеткізді. Кәленнің пешірге қойған атына дейін айтқан-ды. Урядник көзінен жас аққанша күлді.

— Ай, түсің жаман екен. Сірә, ел арасында мал ұрлап, кісі өлтіргенің рас болса рас шығар,- деді, әлі де болса Кәленнің кескініне сенімсіздене қарап. Жасағанберген оның сөзін қазақшаға аударғанда, Кәлен күліп:

— Тақсыр - ау, тергеудегі кісінде түс қайдан болсын?! Қайта кеудемнен жаным шықпай, тірі тұрғанымды айт,- деп еді, урядник Кәленнен тезірек құтылғысы келді білем:

— Айда, кет!- деп қолын сілтеді.

— Жасанжан, өмірлі бол! Өркенің өссін! - Жасағанберген қашан есіктен шығып кеткенше екі көзін Кәленнен айырған жоқ. « Желіден мал алуды ғана білетін ұры ма десем, бұл өзі ақылды да қазақ екен », - деп ойлап, жүкке жауырынын сүйеп тұрып қалды.

* * *

Қолына тиген болыстықты қастасқан кісіден кек алатын қара шоқпар көретін Құдайменде осы күндері ертеректе есесі кетіп жүрген кісілерден кек ала бастаған-ды. Ел ішіндегі талай жақсының басына оның құрығы мен сырығы тиіп жатқан. Құрығы әуелі Еламанға түсті. Енді бүгін ол құрығын Кәленге салмақ болғанда кіші інісі араласты да, бітіп тұрған істің бетін қайтарып тастады. Соны есіткен бойда Құдайменде Түбектегі шаруасын тастай салып ауылға шапты. Келе сала ол Тәңірберген мен пешір баланы шақырып алды:

— Бұнда не боп жатыр, кәне, бәрін түгел айтыңдар?- Ызадан жарыла жаздап отырған Тәңірберген:

— Ойбай, Құдай - ай, басқаны қайтейін, өз күшігіңнің өзіңді қапқаны жаман болды ғой,-деп еді.

— Ол кім?.. Жасанжан ба?

— Ие, сол. Оқу бітіріп азамат болады, әліміз келмей жүрген ел ішіндегі жауларымызды мұқатып береді екен десек, бұл күшіктің өзімді қапқанын қалай кешірейін?..

Құдайменде алдымен Тәңірбергенге ызалы. Өзінің тілін алмай, Орынборға апарып орыс оқуына беріп жүрген басқа емес, осының дәл өзі.

— Сен кеткелі тағы бір жаңалық Алдаберген ағаңның екі қара аты жоқ...- деді Тәңірберген.

— Қасқыр қуып кеткен шығар?

— Адамның қасқыры болмаса қайтсін...

— Не дей - туң?.. Сонда ол кім бола - туң?

— Болыс ағам қызық. Жоғының ізіне мені сала береді,- деп Тәңірберген көзін темен салып, мырс-мырс күліп отырды да, - мал жоғалса - ұрыдан іздемеуші ме еді осы?.. - деді.

Уәй, сонда... Тоқта, сонда ол қай ұры бола - туң? Тәңірберген бұл жолы да Құдаймендені болыс екен деп айбынып жатқан жоқ. Оған қайта өктемдік сездіріп, сыздана қарап отырып, көңіліндегі күдігін айтты:

— Екі қара атты алған жау алыста емес, қыс айында алыстан ұры келмейді. Құдайменде дереу іске кірісіп, аулына рубасыларды шадырып алды. Осы күндері болыс үйінде ел жақсыларының басы жиі қосылатын боп жүргенді. Тәңірберген мен пешірден басқа бұл жиынға урядник қатысты.

Жасағанберген кештеу келді.

Құдайменде урядникке жалтақтап қарап, жасқаншақтап сөз бастады:

— Кәлен қашанда осы елдің желісіне шабатын ежелгі көкжалың еді. Оны осылай тыюсыз жібере бересің бе?! Әне, софы ағамның екі қара атын тағы

әкетті.

Жаңа ғана асқа тойып алған урядник тісін шұқып отырып тыңдады. Рубасылар бір ауыздан «Сібірге айдату керек» деп даурығып, үйді басына көтеріп бара жатты. Урядник әдепкіде «не деп жатыр» деп пешірден сұрап отырған-ды. Кейін жалықты. Онан ұйқысы келді. Онан әрі - берідесін мыналардың әңгімесі іш пыстыра бастады да, ұзаққа созылғанына ызаланып, қолын сілкіп тұрып кетті.

— Черт вас разберет. Сенің інің... оқыған азамат соның жағында. Әуелі ініңмен сөйлесіп, өзара келісіп алыңдар. Ал, ана ұрыны... аты қалай еді?..

— Кәлен!

— Иә, Калин. Оны ұстау бізге қиын емес,- деді де, урядник сыртқа шығып кетті. Оның соңын ала қалғандар да түрегелді. Құдайменде мен Жасағанберген жұрт соңында оңаша қалып еді; Жасағанберген екеуден екеу оңаша қалғасын да қырысы тарқамай қыржиып отырған ағасын ұялтқысы кеп, ар-ұят, намыс жөнінде біраз маслихат айтып еді; Құдайменде қыбыр еткен жоқ. Тек інісіне көңілдегі барды айтқызып алды да, қолына тымағы мен қамшысын ұстай түрегелді. Інісіне керек десе назар салмай, есікке беттеп бара жатқан-ды. Оның бұл қылығына түсінбеген жас жігіт ағасына тандана қарап, көзімен ұзатып тұрғанда, Құдайменде есіктің сыртына бір аяғын салып, енді шығып кетеді - ау дегенде кілт тоқтады. Қайырылып артына бұрылды. Онда да бөксесін сыртқа салып тұрып:

— Сен ар дей - туң... адамгершілік дей - туң. Орыстың кітабындағы сөзді бұл араға салма. Бұл араның ары да, адамгершілігі де онан бөлек. Сен әлі шіп-шикі баласың. Түктің мәнісін білмей - туң,- деді де, інісі тіл қатам дегенше есікті тарс жауып, шығып кетті.

* * *

Ебейсін ішке сүріне-қабына кірді.

— Мырза... көз ұшынан бір қарайған көрінді.

— Сол болар...

— Басқа кім дейсің, әрине, сол!

— Иә, Алла, қолдай гөр. Ал!.. Ал, жүріңдер! Жаңа ғана шіреніп, сыздап отырған ығайлар мен сығайлар, жапырыла қозғалды. Бәрі бірдей есікке ұмтылды. Қарбаласқан абыр-сабыр асығыста бірінің алдына бірі түскісі кеп, бірін-бірі кимелеп жатыр. Бұлардың бірі -Құдайменде болса, бірі - Темірке. Бірі - Тәңірберген. Ақсақ Жагор, Курнос Иван... Ақсақ Жагор бір аяғын сылтып басатын, ісік кеуде, ірі қара орыс. Байлығы жүрмеген кезде, осындайда күшке, омырауға салып кететін озбыр. «Келе жатыр»,- деген

хабар тигенде, Ақсақ Жагор жанындағылардың бәрінен бұрын тұрды. Бұрынырақ есікке жетті. Салған жерден алға түсіп, күміс шалулы таяғын шалт сермеп, бұрынғыдан да гөрі қаттырақ ақсаңдай басып жұрттың алдына түсіп бара жатыр еді, жас мырза Теміркені шынтағымен түртіп қалды:

— Көрдің бе? Құдай бір аяғынан айырып қойғанның өзінде алдыңды орап кеткенін. Бұл көк соққанның екі аяғы сау болса қайтер еді, ә?

— И-й, айтпа, айтпа. Ул шоңыншақ арам вит... арам.

— Иә, арамдыққа аяқтың да керегі жоқ шығар?! Промсол алды иін тірескен халық. Ығы-жығы. Абыр-сабыр. Әлдекім әлдебіреуге дауыстап, әлденеге жанталасып құйқылжып жүрген кісілер. Қонақ түсетін үйді күні бұрын әзірлеп қойған-ды. Енді қазір біраз кісі есік алдының қарын күреп, топырақ сеуіп жатты.

— «Күлшелі бала сүйеге жақсы» деген - ау!...- деді Темірке.

— Апыр - ай де! Тап бір губернаторды күткендей болдық қой,- деді Тәңірберген.

Осыдан кейін ешкім үндемеді. Құлдилап келе жатқан көз ұшындағы қарайғанға мына жақта тұрған жұрт қолын көлегейлеп, мойнын созып шыдамсыздана қарап қапты. Ақ қар күн сәулесі астында жалтырап, жылт-жылт етіп кісі көзін қарып барады. Бұлар көп күткен жоқ Соңында бес-алты салт атты нөкері бар, жеңіл шанаға мінген жас мырза аттарын ақ қырау қып ағызып кеп, өзін күтіп тұрған жиын алдына кілт тоқтады. Сол бойда жанында отырған жылпос жігіт шанадан шапшаң секіріп түсіп, кілем жапқан жайлы орында отырған офицерге қолын созып, шанадан түскенін күтіп тұра қалды. Жас Федоров қасқыр ішікті иығымен кейін серпіп, бойын жеңілдеп алды. Бір жанға көз салмай, сыртын суық ұстап, сыздаған қалпы зер пагоны жарқ-жүрқ етіп, шанадан әуелі бір аяғын, сосын екінші аяғын шығарып, ақырын түсті.

Құдайменде, Темірке, Ақсақ Жагор бас боп, сол арада алдынан шығып күтіп алған бар кісінің бәрі жас Федоровтың алдында жел соққан қамыстай жапырылып, иіліп - бүгіліп жатыр. Тілі жеткені орысша, жетпегені қазақша, татарша амандасып:

— Аман, тақсыр!

— Здрасти, тақсыр!

— Ассалаумалейкүм!

— Добро пожаловать, ваше высокородие!- деп шулап жатты.

Офицер оларға басын сәл изеді де, тоқтамай тұсынан тезірек басып өтіп кетті. «Нәлет атқырлар», - деді ішінен. Оның ойынша азиялықтар шетінен алаяқ, айлакер, ұры. Бойыңды тартып ұстамасаң, бауырыңа қалай кіріп

кеткенін білмей қаласың. Өзін күтіп алған мына шұбар ала топ та бұны алдап соғу үшін әдейі өп-өтірік өліп - тіріліп, иіліп - бүгіліп жатқандай. «Иә, бұлар осылай», - деп ойлады да, бір жанға пейіл бермей, салған жерден сыртын суытып ала қойды.

Тентек Шодырды жақсы білетін Тәңірберген бір көргеннен - ақ жас офицердің әкесіне қатты ұқсайтынын байқады. Бұ да әкесі сияқты ірі, кесек. Бұның да ат жақты беті сүп - сұр. Бұл да әкесі сияқты сырын сақтап, бірде - біреуге рай бермей, суық томсарып алады. Кішілеу көк көзі кісіге қарағанда, әсіресе, әкесінің көзіне ұқсап, себепсіз тұнжырай қалады екен.

— Кәпірдің әкесінен аумай қалғанын қараш, - деді Тәңірберген.

— Апыр - ай де!.. Иттің сідігі қандай асыл еді! - деп қоштады Құдайменде, - жүр, жақынырақ барайық!

Тәңірберген қозғалмады. Басқалардай ол көзге түсуге тырысқан жоқ. Иіліп - бүгілген де жо. Қайта мына көп шуылдақтың қылығы бұның өзіне де ерсі көрінгендей, бетіне мысқыл шауып, мұртынан күліп, бір шетте жалғыз өзі оқшау тұрып қалған-ды. Жас Федоров шуылдаған шұбар ала жиынға тек әншейін жай ғана, немқұрайды көз салып келе жатып, кенет Тәңірбергенге көзі түсті. Қайта қарады. Жалбақтаған қазақ байлары мен татар, орыс көпестерінің ішінде сұлу бойы иілмей, жалғыз өзі оқшау тұрған тәкаппар, паң жігітке қызықтап қарап қалғанын өзі де байқамап еді. «Ишь ты, как степной принц!»

— Как зовут? - деді Федоров.

Тәңірберген түсінбеді. Соны байқай қойған Темірке елп етіп жетіп барды.

— Есімің нешік деп сұрайды.

— Тәңірберген.

— Қалай? Тан... Тяни...

— Ваше высокородие... бұл аса бай жігіт. Тәңірберген деген мырза, - деді Темірке.

— Тян... Тяни-бр-р...

Федоров тілі келмесін білді де, қабағын шытып тоқтап қалды. Жас мырзаға әлгіден артық көз салмай, өзіне күні бұрын алдын ала даярлап қойған үйге барды. Жуынды. Қырынды. Киімін алмастырды. Сол үстіне қасына еріп келген қосшысы - жылпос жігіт кірді.

— Ваше высокородие, қалай, ұнады ма?

— А а?..

— Амал қайсы, Азияның аты Азия. Әсіресе, алғашқы кезде қиын. Кейін бірақ үйреніп кетесің. Сізді бүгін күтіп алған кісілер... Бұлардың бәрі кезінде сіздің әкеңізбен істес болған кісілер. Ептеп тілдескенінде болатын еді...

— Ну их!..

Федоров ас - суланып, біразырақ тынышқасын сыртқа шықты. Жылпос жігіт ере шықты.

— Марқұм әкеңізден қалған... промсол осы,- деді ол теңіз жағалауындағы екі - үш үй мен лабазды көрсетіп.

Федоров төбеге ұрғандай тоқтай қалды:

— Ты что?.. Шутить изволишь?

— Не дегеніңіз, мырза?! Промсолдың кемі жоқ.- Федоров сенген жоқ.

Сосын қасына Курнос Иванды ертіп, промсолды армансыз аралап шықты. Курнос Иванда ес - түс жоқ. Жас Федоровқа тіл қатқалы оқтала береді де тоқтап қалады. Аузын ашса болды өкпесі аузына тығылады да, демі жетпей бара жатқасын тұтығып, қақалып - шашалып қала береді. Аралға келгелі ішпей - жемей жиған азын - аулақ ақшасы барды. Федоровтан кейін ешкімнің қосын жеккісі келмеген жігіт бес жүз құлаш қара торды сатып алып, ендігі жерге, не көрсе де, өз бетімен жеке талап қылуды арман етіп жүр еді.

— Қадірлі мырза... Ғұмыр бойы ұмытпайын. Дұғама кіргізіп, құлық боп өтейін...

— Что - о?

— Құлық боп өтейін, маған әкеңнен қалған...

— Не - е?..

— Әкеңнен қалған ескі қара тор...

— Тор - р?

— Иә, тор... невод...

— Поверенныйға бар! Соған айт!

Иван жүгіре жөнелді. Жас Федоров бала кезде Волга бойынан ірі бай көпестердің талай -талай балық заводын көргені барды. Әкеден қалған мұра солардай жүздеген адам істейтін үлкен өндіріс болмаса да, бұның өміріне жететін біраз байлық өзін алдында тосып тұрғандай көріп еді. Сүйтсе, о, Құдай... әкеден қалған байлықтың сиқы... Небәрі... Болып болғаны... Сонша: жерден ат сабылтып келген еңбегіне тұрмайтын бірдеңе. Федоров келгеніне өкінді. Абырой болғанда, әскери қатал тәрбие тезінен өткен жігіт көңіл күйін қасындағыларға сездірмеді. Осы сапарға өзімен бірге әйелін ала келмей, әкесінің үйінде қалдырып кеткеніне қуанды. Әйтпегенде, бай көпестің ерке, шолжақ қызы бұны мазақтап итін шығаратын еді. Онсызда бұл өз өміріне ырза емес. Кішкентай күннен әке тәрбиесін көрмеді. Оқуға жасы толар - толмаста әкесі бұны Самар қаласында тұратын досына жіберді. Он жылы сонда өтті. Оқуын бітірген бойда бұны әскерге алды. Сонан бері күні де, түні де әскер өмірінің

мазасыз, сартыл - сұртылда өтіп, ата - ана тірлігінен шеттеп, бауыры суып кеткенін өзі де сезбепті. Рас, ішер ас, киер киімге тарыққан жоқ. Әкесі артынан ай сайын жіберіп тұрған ақшаның бет - жүзіне қарамай, ретті - ретсіз судай шашты. Өзі судай шашып жүрген ақшаның ана жақта әкесіне қандай қиындықпен түсіп жатқаны жас Федоровтың миына кіріп - шыққан жоқ-ты. Енді бақса... әкесі байғұс, керек десе көзі тіріде адамға ұқсап дұрыс өмір сүре алмапты. Қатын - бала анда, өзі бұнда. Ат аяғы жетпейтін қу дала, құба мекенде, тілі, діні бөлек жабайы халық арасында есіл - дерті мал табам, бай болам деп жанын жалдап жүргенде, ақырында кісі қолынан қаза тапты. Сүйегі далада қалды. Өлігін күл шыққандай, ауыл сыртындағы әлдебір төбеге апарып, тізеден қазған шұқырға көме салыпты. Қабір басына шанышқан ағаш кресті де кейін түйе сүйкеніп құлатып кетіпті. Жас Федоровқа Шура қатты ұнады. Тек әкесі өлгеннен кейін бейшара келіншек ештеңенің парқын білмейтін қасиетсіз неменің қолына түскен де, қапелімде ұйпалақталып қалған екен. Бұған кездескенде назарын тіктеп қарай алмай, басы иіліп, өңіріндегі түймені тартқылап тұрып қалды. Әкесі сияқты, әйел нәсіліне бұның өзінің де көңілі жүйрік еді. Заманында, Құдай біледі, мына бәлекей келіншек талай еркектің жүрегін дірілдеткен болар-ау деп ойлады. Әкесін мал табудан басқа түк білмейтін тиын қуған қаймана көптің бірі көретін-ді. Сүйтсе, жо - қ, о да әйел нәсілінен салымсыз болмапты.

Жас Федоров езу тарта түсті де, тез тыйыла қалды. Жылпос жігітті қасына шақырып алды:

— Балықшы киргиздар қайда тұрады?

— Ана жақта... Жар басында.

— Көп пе?

— Жетеді... жүзден астам үй. Ваше благородие, барып көргіңіз келсе...

«Қайтып кетсем бе екен?»- деді Федоров ішінен. Көңілі құлазып тұр.

Келгеніне өкінді. Осы сапарға аттанарда өзін ана жақтағы жолдастарының қалай шығарып салғаны есіне түссе бетінен оты шығады. Рахаты аз әскер өмірінің сарт - сұртында күзетке бірге тұрып, қызға бірге барып, күні де, түні де бірге өтіп жүрген өңкей сарала иық жас офицерлер жүретін күні бұны бәрі қаумалап жолаяқ жасатты. Арақ судай ішілді. Шекесі қызып алған желөкпе жас немелер әкесінен қалған иен байлыққа кенелгелі бара жатқан бақытты жігітке қызығып, бәрі көтермелеп, қолпаштап бақты. Әрі - берідесін бұны өз атымен атамай, бірде Ротшильд, бірде Рябушинский, Рокфеллер деп, әкесінен қалған байлыққа әлден қалтасын қалыңдатып жатты. Бұған бәрінің бауыры бітіп, бәрі дос, қанды көйлек жолдас болуға жанын салып, өліп-өшкен еді. Бұнысы жас Федоровқа ұнады. Былайғы

кезде қабағы ашылмай, тұнжырап жүретін көк көзде күлкі ұшқындады. Бұл жүрген күні сырт аяз еді. Орнынан жылжып, қозғалып бара жатқан пойызға шаққа үлгерді. Қанша күн жүргені есінде қалмапты. Әйтеуір, жол ұзақ болды. Күн жүрді. Түн жүрді. Ұйқыдан тұра сала ұмтылып тұсындағы терезеге қарайды. Қашан қараса да терезенің арғы жағы аппақ ақ қар. Сарылған ұзақ жол. Өмірі көрмеген ел. Қарт Азия. Киіз үй. Әлдебір Арал теңізі. Қырғыз-қайсақ елі. Әкесінен қалған мұра. Ағыл-тегіл байлық... Араққа қызып алған офицерлер бауыры бітіп бара жатқандай, бұны бірінен кейін бірі құшақтады. Бір құшақтан босаса, екінші, үшінші құшақ жабысып, оңашалап шетке алып шығып, соңыра қарызға ақша берерсің деп қиылған еді.

Енді... Енді, міне... ана жақта жолдастары қалыңдатып жіберген қалтасын, бұл жақта өзін күтіп алған әлгі алаяқтар алдап соғып, қу тақырға отырғызып кеткендей. Жас Федоров сол күннің ертеңіне төсектен тұра сала жылпос жігітке:

— Атты даярла,- деді.

— Ау, мырза... Бұныңыз қалай? Ертең торг... Басы - қасында болғаныңыз дұрыс қой.

— Басы - қасында өзің бол! Мен қайтам.

Іле - шала қос ат жеккен жеңіл шана үй алдына кеп тоқтады. Көлдей қасқыр ішікке оранып алған жас Федоров жан адаммен қоштаспай, ат шананың жез қоңырауын сылдыратып жүріп кетті. Алда ұзақ жол!

* * *

Кәлен күн кештете Көлқора табанында отырған үйіне келген-ді. Бірер күн балалардың қасында боп, мауқын басқасын Шалқарда түрмеде жатқан Еламанға барып қайтпақ болды да, ұзақ жолға мінетін торы атты таң асырып, кір - қоңын жудырып жатқан. Әдетте, үйде отырғанда үстіне келі түйіп жатса да қыңқ етпейтін Кәлен, қашанда от басына тыныш. Балалар әкесін сағынып қалған екен. Әсіресе, кішісі - Кәленнің өзіне тартқан шот маңдай, шүңірек көз қара бала кешеден бері әке қасынан екі елі шыққан жоқ.

— Ой, ит - шошқа,- деді Кәлен - Жаман неме... Кімге ұқсап елжірек болған...

— Қайдан білейін, осы балаң сен дегенде шығарда жаны басқа,- деді Жамал.

— Жаман ит, не біліп жақсы көреді екен?

— Сорлы бала, сен келгелі жапырағын жайып, бір жасап қалып еді. Ертең сен кеткесін тағы да жүдеп қалатын болды. Еламанмен дидарласқасын

босқа жата бермей, тезірек қайтарсың.

Жамал бір еркектің орнына жүретін қайратты әйел, Кәлен көбіне түзде жүргендіктен бұл үйдің бар шаруасы бір өзінің мойнында. Отынын, шөбін шабады. Балаларын бағады. Малын жайлайды. Жайшылық өмірде үй ішінің тірлігі қаперіне кіріп - шықпай, өмір бойы әйеліне арқа сүйеп, ат үстінің сарт - сұртымен жүрген Кәлен өзі жоқта от басында не боп, не қойып жатқанын ойлаған емес-ті. Кейде шырқап алысқа кетіп, ат арқасында айлап жүріп қалғанда да, бұл артында өзінің бар- жоғын ойлатпай, от басын құстың ұясындай көңірсітіп ұстап, бауырындағы балаларға қамқор, қайырымды ана болғасын ылғи да бойдақ адамдай етек-жеңін кеңге салып, мүлде қаперсіз жүретін. Балықшылармен қос болғалы бұл тіпті ат ізін салмай кеткен-ді. Кәлен әйелін шын аяды. Бүгін төсектен тұрғанда жолға шыққанша Жамалға қолғабыс бергісі келіп еді. Қолдағы аз ғана қара -құраға көз қырын салып, қораның қиын ойып, көңін сыртқа шығармақшы еді. Бұл ойдан да ештеңе шықпады. Үй ішінің тірлігіне келгенде әдетте кежегесі кейін тартатын да тұратын ыждағатсыздығы әсер етті ме, әлде, кім білсін, шай үстінде басына қайдағы-жайдағы ренішті бірдеңелер келді де, көңілі аяқ астынан ит талағандай болды. Шайға да зауқы шаппай, кесесін төңкере салды. Өзіне көлденеңнен көз тастаған әйелінен назарын бұрып әкетті. Аузына қайдан түскенін, ішінен: «Әй, осы ит өмір!»- деді. Айтса да, өмірін ат үстінде өткізді. Қасына қара ертпей, жалғыз жортып ел асып, жер асып, оты, суы бөлек өзге жұрттың желісін қиып нар алды, аруана алды. Бір елдің маңдайына балаған сәйгүлік жүйрігін алды. Ол жесірдікі ме, жетімдікі ме, оны ойлаған жоқ; зар еңіреп қалған сорлының ол кездерде бұл обал-сауабын ойлап басын қатырды ма? Керек десе, көз жас пен қарғысқа да шайтаны селт етпей, тек жетегі мен қосарының мол болғанын ойлапты. Ол кімге ырыс, несібе болды? Қай мұратына жетті? Қаратаздың қорасын малға толтырса толтырған шығар, ал бірақ ерлігімді елге танытам деп жүріп қанша жұрттың көз жасы мен қарғысын арқалағанын ойлады ма?

Кәлен ертеңіне де ауыр ойдан айыға алмады. Шайдан кейін көңіл күйін бір кез домбыра сазынан іздеп, қос ішекті саусақ ұшымен шертіп отыр еді, үй сыртынан ат тұяғының дүбірі шықты. Жалма-жан тұсындағы терезеге созылып, сыртқа көз тастап еді, тасырлатып шауып кеп үйге ат тұмсығын тірей тоқтаған бір топ кісінің түрін ұнатпады. Ішінде - Құдайменде, Ебейсін. Құдайменде қора жаққа қамшысын сілтеп, тіл қатып еді. Төрт - бес кісі аттан домалап түсе - түсе сала, шабаландап үрген иттерді қамшымен жасқап, мал қораға ұмтылды.

— Сен отыра тұр,- деді Жамал,- мен барып біліп келейін.

— Білетін ештеңесі жоқ, мынау - жау.

Бұл үстіне бірдеңе ілем дегенше есікке жақын отырған Жамал желең бойымен сыртқа жүгіріп шығып еді. Мал қораның аузы аңқайып ашылып қапты. Таң асырып қойған Кәленнің торысын біреу жетелеп әкетіп барады екен.

— Азаматтар - ау, бұларың қалай? Тал түсте малымызды талауға салғандай біз не жаздың?

Аналар әйелді жыр демеді. Жамал мына лаңның басқа емес, Құдаймендеден келгенін білді де, ат үстінде шіреніп отырған болыстың шылбырына оратылды.

— Азамат емессің бе, тоқтатпайсың ба мыналарыңды?!- Болыс Ебейсінге күңк етті:

— Не істеп жүрсіңдер? Мына қатын аяққа оратылып... Ебейсін қамшысын көтеріп Жамалға ұмтылды.

— Кәлен, қайдасың?

— Е, ол не істейді бізге?!- деп Ебейсін атын омыраулатып келді де, қатынды қақ бастан тартып жіберді. Жамал бетін басып отыра қалды.

Кәлен іштен дәл осы кезде шықты. Оны үйде жоқ деген оймен еркін кетіп жүрген жігіттер алып денелі, бұжыр қара кісіні көргенде жетектегі малды тастай сала аттарына жүгірді. Олармен Кәленнің ісі болған жоқ. Үйден атып шыққан бойда ол бірден Ебейсінге тап берді.

Құдайменде аттың басын асығыс бұрып, сырттап жөнеле берді. Тек былайырақ ұзап шыққасын Кәленнің жалғыз және қарусыз, құр қол екенін көрді де, ат басын тартты. Сол екі арада жігіттер де есін жиып, Құдайменденің төңірегіне жиналып қалған еді.

— Қаптаңдар!

Кәлен тізесіне салып мыжғылап жатқан Ебейсіннің үстінен атып тұрды. Бірақ құр қол екені есіне түсіп, айналаға асығыс көз тастап еді, қамыс қораға сүйеп қойған жиде қадаларды көргенде қуанып кетті; ытқып барып соның жуандау бірін ұстады.

Құдайменде жалғыз болғанмен Кәленді ала алмасын білді де, өңкиген ұзын қараға: «Мойнына арқан таста», - деді. Жігіттер екіге қақ бөлінді. Қамыс қораға арқасын тіреп тұрған Кәленді екі жақтан ортаға алып, бірақ бата алмай аңдысып тұр еді, әлгі имек қара астындағы аң жал айғырды тебініп, құрың бойы жақындап келді де ер үстінен көтеріле бере қолындағы қыл арқанның тұзақтаған басын Кәленнің мойнына тастап жіберді. Сүйтті де арқанның қолындағы ұшын тақымына баса сала аттың басын жалт бұрды. Кәлен жан -дәрмен арқанға жармасты. Бірақ салған жерден сығып ала жөнелген қыл арқанды мойнынан шығара алмай, ағыза жөнелген ат

соңында бір құлап, бір тұрып сүйретіліп бара жатты. Құдайменде ат үстіндегі ұрысқа мықты еді. Қолы да қарулы. Ағызып кеп қамшымен Кәленді қақ бастан тартып өтті. Келесі соққы тіпті қатты тиіп, көзі қарауытып бара жатқанын білді.

Бір кезде есін жиды. Қол - аяғы байлаулы. Кішкентай екі баласы қасынан кетпей дірдектеп жылап жүр. Жамал да анандай жерде ақ қарда қол - аяғы байлаулы бұған басын көтеріп қарады.

— Тірі екенсің ғой.

Қамсыз отырғанда қапы қалғанына күйінді ме, қатын - бала алдында көрген мына зәбір жанына батты ма, Кәлен әйелінің бетіне қарай алмады.

— Мына ауылға жүгір,- деді Жамал қасында шырылдап жүрген балаларына. Кәлен дыбысын шығармай тістеніп алған. Мынау бұның бұл тірлікте өзіндей жұмыр басты адамнан көрген жалғыз қорлық еді. Аанада балықшыларға кәсіп іздеп өз аяғынан баруын барса да, бұл әлі де болса баяғы өмірді аңсап, кейде көз қиығы төр жақта ілулі тұрған жуан дойырға қадала қарап отырғанын байқап қалатын. Мынадан кейін Кәлен биыл жаз шығып, жер аяғы кеңігесін үй ішін балықшылар аулына көшіріп алатын боп нық байламға келді.

* * *

Сәске түс еді, қаладан қайтқан кірешілерге ілесіп Рай келді. Әбден жүдепті. Үсті - басы ебіл - себіл. Мойнына қиып салған қылмысы болмағасын біраз ұстапты да, қамаудан босатыпты. Аанада мұзға ыққанда екі бетінің ұшы суыққа шалдығып үсіген еді. Түрмеде емдемей, беті қара қотырланып, ұсқыны қашып кеткен екен. Қарт әже оны даусынан таныды.

— Қоңыр қозым, ботам, келші! Келші бермен!- деді құшағын ашып.

Рай шайдан кейін Ақбалаға барды. Жеңгесі баладан кейін өзіне - өзі келе алмапты. Бұрын үйде де, түзде де бойын сәндеп күтіп жүретін әйелдің үстіндегі киімдері де иініне қалай болса солай, олпы - солпы іліне салыпты. От жанбай, ызғып тұрған үй көңілсіз екен. Ақбала орнынан ақырын тұрды, ақырын қозғалып төрге төсек салды.

— Аман - есен оралдың ба?

— Шүкір...

— Ағаң аман ба? Бізге... не айтты?

Рай өзін ұстайын десе де, көзінде мөлтілдеген жастан қысылып, сырт айнала берді. Жым -жырт үй ішінен екеуінің дірілдеген демі ғана естіліп тұр. Райдан көрі қайта Ақбала өзін тез биледі. Сызылған сабырлы қалпы қазанға ет салды. Онан самауырға шай қойды да, Кәлен, Мөңкеге, Досқа

бала жүгіртті. Жасы үлкен кісілер алып - жұлып бара жатқан шаруа болмаса, басқа уақытта ер - азаматы жоқ үйге өз бетімен кеп бас сұға қоймайтын. Райдың түрмеден босанып келген сылтауымен Ақбала осы ауылдың ендігі бас көтерерлерінің басын қосып, қонақ қып жібермек болған-ды.

Ақбала жоқ - жітік жайын тілінің ұшына алмады. «Жағдайың қалай?»- деп Рай да сұрамады. Онсыз да жеңгесінің жұпыны, жүдеу өмірін көріп отыр. Ақбала шай демдегенше бұл пеш түбінде құндақтаулы жатқан баланы қолына алды. Құрақ көрпе арасынан шарананың бір шөкім бетін шаққа тапты.

— Мырзамыздың түрі осы,- деді Ақбала. Тағы да түк дей алмаған Рай бауырындағы балаға бетін басты да, құрдан құр ернін тістелей берді. Ағасын Сібірге айдарда аяғындағы темір кісенді шылдыратып сыртқа шығарды. Екеуі түрменің ауласында тұрған ат арбаның жанында тұрып қоштасты. Бұл сонда да дәл қазіргідей жас жуған бетін ағасының иығына салып, дыбысын шығармай дірілдеп жабысып алғанда, екі солдат бұларды эзер айырған еді. Ат арба ақырын қозғалды. Ағасы құп - қу. Бетінде қан, көзінде жас жоқ Аяғындағы ауыр кісен шылдыр етіп, бір басып, екі басып жүріп кетті. Артына жалтақтап қарап бара жатып: «Сорлы жетімегімнің сенен басқа кімі бар, көз қырыңды сала жүр»,- деп еді. Сол мынау. Жұмыртқасын жарып шыққан ұядағы құс балапанындай, тыңкитып ораған құрақ көрпе арасынан бір шөкім беті эзер көрінеді. Дем алған тынысы да естіліп тұрған жоқ.

Рай көзіндегі жасты құрақ көрпеге үйкеді де, түү болмағандай жадырап: — Мына күшік қайтеді, әй? Үйіне қонақ келсе де ұйықтай бере ме? Әй, тұр! Тұр енді!- деп Рай құндақта жатқан баланың танауын шымшылады. Бала көзін ашпады. Кішкентай аузымен әлдене іздегендей, қаймаңдап ернін қозғады.- Жеңеше, домбыра қайда? Мен мұны, ендеше, әнмен оятайын,- деп Рай күле түсті де, бір қолымен баланы бауырына қысып отырып, домбыраға даусын қосып ақырын ыңырсыды. Ішке Кәлен, Мөңке, Дос кірді. Төрге шыққан бойда Мөңке мен Дос Ақбалаға тіл қатып:

— Келін қарағым, қалайсың?

— Бөпең өсіп келе ме?- деп амандық - саулық сұрасты. Кәленнің көз қиығы Райда. Ағасының үйіне келгесін жас жігіттің есіне әр нәрсе түсіп, көңілі бұзылып отырған үстінен шығам ба деп ойлап еді; оның орнына жас жігіттің жарқын жүзін көргенде Кәленнің өзі де жадырап сала берді. Төрге шыққасын иығына жамылып келген шидем күпіні шынтағымен бір серіпті де, бойын жеңілдеп алды:

— Бала, бері әкел,- деп, Райдың қолынан домбыраны алды. Әуелі тиегін

дұрыстады. Сосын құлағын келтірді. Сонан соң ол домбыраны құшырланып, қаттырақ қағып - қағып жіберді де, салған жерден Сарының әнін шырқай жөнелді. Кәлен жігіт кезінде қасына қыз -бозбала ертіп біраз серілік құрған-ды. Бұл өңір сол кезден оның әніне құштар. Күні кешеге дейін ол қатысқан ойын-сауыққа аяқ жетер жердегі халық іздеп баратын. Өзі көңілденгенде ешкім қолқалап сұрамаса да, кісі басы құралған алқалы жиында арқасы ұстап кететін. Ондайда бұл жазбастан Батақтың Сарысын шырқайтын. Иегі түбіттенген бозбала күннен Сары ел ішінде ылғи да құдіреттілермен жұлдызы қарсы болды да, сонан қашан қыршыннан қырқылғанша өмірі ат үстінде өтті. Серілік пен бөрілікті діттеген қыршын жас тарлан атпен Арал, Каспий арасындағы қара жонда талай жортқан-ды. Кәлен осы жолы да Райдың қолынан домбыраны ала сала көйлектің омырауын жалаңаштап ашып тастады да, құрықтай мойнының өндірішегін бұлт еткізіп тамағын кенеп алды. Сосын қалт етіп тына қалған үй ішіндегілердің ешқайсысына назар салып қарамай, көзін әуелетіп үйдің алысырақ бұрышына қалды да, әне бір серілік қып жүрген жас кезде айдалада ат үстінде сар желіп келе жатып ән салғандай, асқақ зор дауыспен шырқай жөнелді. Ол ән салғанда көршілер үйлерінде отыра алмай, көтеріле сыртқа шықты. Шамалыдан кейін Ақбаланың үйі лық толды. Кәлен жазбастан Сарының әнін шырқады. Басқа жұрт қайғырса да, Сары өз бойын сергек ұстап, әніне де, өлеңіне де әзілін араластырып, көңіл күйін қырық құбылтып отыратын өр жан еді.

«Басына шықтым шауып Айырықтың,
Даусымнан құйқылжыған айырылыппын.
Он екі ай қыз көрмеген сорлы басым,
Қатынға тезек терген, әәә - о, әй, қайырылыппын».

Мынау Жармола түрмесінен босанып шығып, енді ағайын - тумаға, сұлу жары Қыз Қосанға асығып келе жатқан Сары емес, осы мына үй толы жұртты бір өзіне табындырып қойған Кәленнің дәл өзі сияқты. Балықшылар қыбыр етпеді. Кемпірлер құлағын кимешектен шығарып ұйып қапты. Кәлен бір кез Батақтың Сарысының әдеттегі шырқау әндерін сабасына түсіріп, жұрттың өңменінен өте жаздайтын шүңейт көздің зәрін сындырып үй толы кісілерге жымың етті. Енді баяу қоңыр дауысқа сап, жабырқау, мұңды әндерді айтты.
«Кезінде көл шайқаған Әлима едім,
Қор болдым Қоңыраттың шабағына», -
деп әлдебір заманда осы ел, осы жерде туып - өскен әнші, ақын қыздың

сонау «ат жетпейтін, атан жетпейтін » Қарақалпақ еліне көз асып кетіп бара жатқандағы зарын айтқанда әйелдер жағы көз жасы кілкілдеп, мұңайып қалды. Кезінде көл шайқаған қайран қыз ендігі өмірінің бас билігін алыс жұрттан ат сабылтып келген әлдебіреудің қолына беріп, елсіз, сусыз үстіртте қараңғы түнді жамылып кетіп бара жатқандай. Аспанда жұлдыздар жымыңдайды. Сарылған ұзақ жол жеткізбейді. Қай жерден басталып, қайда барып бітетіні белгісіз. Балықшылар түн ортасы таяу болса да үйлеріне қайтар емес. Ертең таң қараңғысынан тұрып, мұз үстіне шығатыны естен шығып кеткен. Ақбала астан кейін қайта - қайта шай демдеді. Рай мен Кәлен кезектесіп ән айтқанда шаруаға қолы бармай, үй толы кісілердің шет жағына кеп тізесін құшақтап отыра қалады. Рай көз қиығын жеңгесінен айырмады. Қыз кезде өзі сүйетін әнді айтқанда Ақбала дауыс қосып, Кәлен мен Райға қосылып кетіп отыр.

Кәлен қолына көптен домбыра ұстамаған-ды. Шаршап қалғанын сыртқа шыққасын сезді. Бүгінгі кешке ырза. Еламан ел азаматы еді. Аз ғана уақыт бірге болғанда балықшы ауыл атанған көп тобырға оның өз көкірегінде құрттай да алалық болған жоқ-ты. Қосы басқа балықшылар кейде қазан қайнататын балық ұстай алмай, салы судан шығып қайтқанда, Еламан оларды шақырып алып, қолдағы барын бөліп беретін. Іші тар кісілер реніш білдіре қалса, Еламан:

— Қой әрі. Онсыз да ат төбеліндей азғантай қазақты алалап, бірін жат, бірін жақын тұта алмаспын. Маған балықшылар ауылының бәрі туыс. Біз ру, туыс қуалап табысқан жоқпыз. Бізді тағдыр табыстырды. Ал, тағдыры бірдің - қазаны бір,- деп үнемі бүтіндікке, бірлікке шақыратын. Балықшы ауылдың басын қосатын ұйытқысындай еді. «Қайран, Еламан!» Ол бүгін Еламанның үйінде болып, қатын - баласының хал - жайын білгеніне қуанды. Көптен көңілінде жүрген бір шаруасы тынғандай болды. Көзі үйінің алдына түйесін шөгеріп жатқан қатынға түсті. «Бұл кім болды екен? »- деп ойлап, тезірек басып келсе... әйелі екен, қуанып кетті. Қараңғыда қалауыш арасын тінтіп, балаларын тауып алып жатып:

— Мына әтеңе нәлеттер қайда тығылып қалған?!- деп күлді де, екі баласын екі қолтығына қысып ішке кірді. Кіші баласы көзін ашпады. Кәлен оны ұйықтап жатыр екен деп ойлап, маңдайынан иіскеп сүйе берген еді. Ернін шоқ қарып алғандай, баланың денесі лапылдап жанып жатыр екен. Шошып қалды. Үлкен баласы әлдекімнен көрген зәбір - жапасын шаққысы келгендей, иегі кемсеңдеп қалды.

— Мыналарға не болған?

— Кешір... балаларыңды ауыртып алдым.

— Не дейді?..- Жамал жаулығының шетімен аузын басып, жасын жұтып

отыр еді. Кәлен шыдамай:

— Не болды? деді ақырып.

— Сен кеткесін Қаратаздың жігіттері қайта айналып соқты ғой. Балаларды дірдектетіп далаға айдап шықты. Қора - қопсыға Көлқора табанында отырған халықтан салыққа жиып алған малдарды қамады.

Кәлен бұл түнді көзінен атырды. Таң ағарып атқанша әл үстінде жатқан балалардың жанында тырп етпей, күзетіп шықты. Таң алдында үлкен баланың маңдайынан мұздай тер шықты. Сол шипа болды ма, тыныс - демі біраз кеңіп, қалжыраған тән бір сәт рахат тауып ұйқтап кетті. Ал, өзі үйде болғанда күнде жатарда ыңырсып ән айтып ұйқататын кіші баласы көзін ашқан жоқ. Қайта жылы үйге кіргесін көкірегі сырылдап, екі иінінен еңтігіп ауыр дем ала бастады. «О, қаныпезер... оқ атсаң - өзім бар емес пе едім. Балада нең бар еді?»

Таң алдында киімшен бойымен қисайған Жамал көзі ілініп кеткен екен. Іле-шала шошып оянды. Неге оянғанын өзі де білмеді. Апалақтап ашқан көзі қара кеугім үйде Кәленнің қарауытқан ірі тұлғасына түсті. Ауру бала жатқан төсектің бас жағында басы иіліп отырған күйеуіне: «Шаршаған шығарсың, азырақ көзіңді іліндіріп, мызғып алсайшы», - дегісі келген-ді. Кенет күйеуінің екі иығының басы дір-дір етіп, өксіп қалғанын көргенде, иманы ұшып кетті. Атып құрды. Ауру балаға құдды қапырық үйдің ауасы жетпей, тұншығып бара жатқандай, кіп-кішкентай аузы әнтек ашылып, кішкентай қылқанақ тістер ақсиып жатыр екен. Жамал өкіріп баланың үстіне құлап түсті.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

— Уу - у! Қандай суық?!- деді, үсті - басы аппақ қар Курнос Иван үйге аюдай қорбаңдап, сөлекеттеу кіріп келе жатып.

Ызғырық жел есіктің қарсы алдынан соғып тұрған. Курнос Иван есікті жабам дегенше ар жақтан ақтүтек айқай боран ішке лап беріп, үй іші әп-сәтте уілдеп ұлып, әсіресе, ауызғы бөлме ызғыды да кетті. Иван үстінің қарын есіктің алдында тұрып қақты да, ұлтанына сіреу қар қатқан етігін сықырлата басып төрге өтті.

— Шура, асың әзір ме?

Шура терезе алдында сыртқа көз салып отыр еді. Орнынан созалаңдап ақырын түрегелді. Иван сырт киімін ас ішерде де шешпеді. Тұла бойынан

сырттың суығы мен шикі балықтың иісі шығады. Суық шалған бет қара қошқылданып, қабарып кетіпті. Соған қарамастан көңілді. Қолын укалап - укалап жіберді де, асқа отырды. Жылы үйге кіргесін қасы - қабағындағы қырау еріді. Танауының іші қарауытып түктене бастады. Бір түйір тамшы жалғыз қыл ұшына ілініп тұрған-ды. Балықты қарбытып асай бергенде, о да мөлт етіп, омырауына үзіліп түсті.

— Балық көп шықты. Бес мың пұттан асады,- деді Иван, кешеден бері сан рет айтқан сөзін тағы қайталап.

Шура үндемеді. Жағын бастыра бір тартқан ақ шыт орамал жүдеу бетін бүрістіріп, шүңқитіп жіберген. Курнос Иван өз қуанышына өзі мәз...

— Осы жасқа дейін қуғаным байлық еді. Қолыма бүгін түсті. Шура, слышешь... енді маған мұрагер керек. Өзіңе жібек көйлек әперем.

Шура Орал қаласындағы бір кішілеу шіркеудің звонарының қызы еді; ауру шешесі төсектен тұрмай ыңырысып жататын да қоятын. Өмірінің ақырғы шағында ішкілікке салынған әке ақыры бір күні удай мас қалпымен қоңырау қағатын мұнараға тәлтіректеп көтеріліп бара жатқанда құлап, екі күн ессіз жатты да, үшінші күні жан тапсырған-ды. Кішкентай қыз кейде әкесіне еріп шіркеуге баратын. Әсіресе, кәделі мерекелерді жақсы көретін. Сондай күндері әкесі сонау биік мұнараның басына шығып, әлемді күмбірлетіп қоңырау соққанда, мына жақта құдды айт, тойға жиналғандай қызыл ала киінген ығы-жығы халық екі бетін айқара ашып тастаған абажадай есікке шұбап кіріп жатады. Сол маңда қол жайған қайыршы көп. Қанша күннен бері нәр татпаған кішкентай қыз қысыла -қысыла шіркеуге барды. Баруы барса да, бірақ екі беті дуылдап бір жанға назар тіктеп қарай алмады. Кісі - қара жоқта қолын созса да, қасына біреу жақындаса шидей саусақтар дірілдеп қолын бауырына тартып ала қоятын. Кішкентай қызға өзінен кәрі сәл-пәл естиярлау қайыршы бала күн көрсетпей қойды.

Шіркеуге барса әлгі кіп-кішкентай қылжақбас сап етіп алдынан шығады. Аузы-басын қисандатып мазақ қылады; бір күні бала соңынан қуып жетті. Онан қандай да бір сорақы қылың күткен Шура сасып қап еді; жоқ, бұл жолы мыж-мыж кепкада шылдыраған тиын-тебенді қыздың сумкасына ақтара салды. Онан бұны күтпеген қыз аузын ашам дегенше, бала: «Қайыр сұрағанша, бикеш, күйеуге шықпайсың ба?!»- деді де жүгіре жөнелді. Сотқар баланы сонан қайтып көрген жоқ. Ай өтті. Жыл өтті. Бір күні, шамасы түс кезі. Күн ыстық, қайнап тұрған. Зілдей бақырлар Шураның алақанын шоқтай қарып жатқанды. Біреудің күректей қолы қыздың ілгері созған қолын алақанында жатқан бақырлармен қоса уысына қысып алды. Қыз дір етіп, басын көтерсе... қира сары сақал, шүңірек көз еңгезердей біреу қарсы алдында бұған күлімсірей қарап тұр екен. «Жүр, кеттік », - деді.

Қыз дір-дір етіп тартыншақтай берді. «Қорықпа! Жүр. Қарның тоқ болады», - деді көпес. Соның аяғы... Соның аяғы, бұның дәм-тұзы көтеріліп Арал теңізінен бір- ақ шықты. Көзі тірісінде, обалы не керек, Федоров бұны алақанына салып бақты - қақты. Ол тек бір- ақ рет көңілін қалдырды. Аралға келгесін бір жылдан кейін бала көтерді. Шура бойына біткен баланы сақтағысы кеп жалынып та, жылап та көрді. Федоров жібімеді. Қыстың көзі қырауда Шалқарға апарып, таныс дәрігер арқылы бойындағы баланы түсіріп тастап еді. Өлген адамды кінәлап соңынан өкпе-наз артқысы келмесе де, қаныпезер жанның қаталдығын ұмыта алмай-ақ қойды. Федоровтың көзі тірісінде лажсыз ішінен тынып жүрген Курнос Иван ол өлген күні ертеңіне бұның үстіне удай мас боп, баса-көктеп кіріп келді де «сенің Құдай қосқан қосағың мен... мына менмін», - деп, ай-шай жоқ Шураға тарпа бас салды. Сонан бері Шураны талай сабады. Бір рет жығып сап, өлтірем деп жатқанда көршілер үстінен шығып арашалап алды. Дүние қадірін білмейтін дала суан неме аз уақыт ішінде екі бетінен қан тамған уыздай жас келіншекті ұйпалақтап тастады. Соңғы кезде Курнос Иван тағы бір мінез шығарды. «Жақында байимын. Соңыра өзім өлгенде малыма ие болатын мұрагер тап... Бедеу қатын маған қажет емес», - деп, Шураға қыңқылдап жүр.

Курнос Иван асын жеп болғасын аузын сүртті. Қос өңірі ас ішкен баланың омырауындай бір қылқан, бір балық.

— Шура!- деді ол тұрып жатып. Орнынан қозғала қоймаған әйелді иығынан сығымдап ұстады да, о жар қимылымен өзіне қарай жүлқып қалды.

Әйелінің көзіндегі жасты көріп,-немене, Федоровты азалап отырсың ба?

Қой енді! Ну!...- деп жекірді.- Шура, мен бүгін кеш қайтармын. Бәлкім, келе алмаспын. Маған тамақ жеткізіп бер. Ұқтың ба?

Шура басын изеді. Курнос Иван далаға шыққанда сырт әлі ақ түтек екен.

Қар көктен жауып, жерден борап тұр. Промсолдан екі дауыстай жерде, ақтүтек мұз үстінде мол балық үйіліп мұнартып көрінеді.

Осы өңірді қыстайтын төрт-бес ауылдың адам - қаралары балық басына жиналған. Аттысы, жаяуы бар, бас-аяғы жүзге тартады. Иттер де көп. Әр иттің аузында бір балық. Көк жүзі қарғадан көрінбейді. Курнос Иван жақындай бергенде бір пәле бастарына төнгендей, қарғалар оқыс дүрлігіп, қарқылдап ұша жөнелді.

— Бұрын маған бір жан жуымайтын. Енді, ана қарашы!.. Байлыққа қалай үймелейді. Көздері жеп барады. Қара қарғаларға дейін менің байлығымды бір- бір шұқып қалмақ.

Курнос Иван қаракұрым жиыннан бөлініп оқшаулау шығып тұрған бір топ кісіні көрді. Қалың киімді шетінен өңшең балпанақтай жуан. Аттары да семіз. Өзге малдардай ық іздеп тықыршымай, қаптай соққан желде құйрық, жалы суылдап, ыққа қарай күлтеленіп желп-желп етеді. Курнос Иван тани кетті.

— Әй, болыс, аман-сау барсыз ба?- деп ол Құдаймендеден бастап шіреніп тұрған осы елдің байлары, билерімен амандасып шықты. Курнос Иванның тақырайған танауына қар кіріп тығындап тастаған еді. Ол судан шыққан балықтай, көбіне аузымен дем алып,- бұрын байдың қосын жегетін едім, енді өзім баймын. Қарқалләзи боп жатырмын. Сыралғы қонақ болдыңдар. Ал, кәне, сыралғы алыңдар!- деді саңқылдап. Қиын сөзге де мүдірмей, дәл бір қазақтың өзіндей тақпақтап сөйледі. Аналар үндемеді. Бірақ тегін олжаны бөтен көрмей тұрғанын біліп, Курнос Иван майлық аузында үйіліп жатқан балыққа қарай беттеді. Аналар да соңынан еріп, аттарын тізгіннен жетелеп келеді. Құдайменде өзімен қатар келе жатқан семіз сары кісіге - өзі бай, өзі би - Рамбердіге мойнын бұрып:

— Ыссы тары көженің де буы бола - туң. Ал, байлықтың буы тіпті әлемет - ау! Мына кәржік мұрын қара орыс қалай паңқып тұр, ә?!-- деп күліп еді, Рамберді Курнос Иван естіп қалды ма деп қауіптеніп, Құдайменденің осындай жердегі келеңсіз әңгілігін жаратпайтын әдетпен кіржің етті.

Сұйық сары мұртын сипап, өзінің әншейіндегі әрі маймақ әккілігіне бағып:

— Мұн - дай- да үндемеген о — за - ды,- деп ыңырсыды да,- ауызға түсейін деп тұрған несібеңді аяғыңмен теппе, бала,- деп, сөзінің аяғын мұрнымен созып, ыңылдап бітірді. Онан ол Кәленді ымдап:

— Досынды көрдің бе?- деді.

— Ой, енесін...

Кәлен оларды көрсе де, көрмеген сыңай танытты. Курнос Иван майлың аузында бірнеше жерде жал боп үйіліп жатқан балыққа келді. Тоң балықты аяғымен қақ жарып, мыналарға беретін сыралғыны бір шетке қарай бөліп келе жатқан-ды. Рамберді осы арада шегіншектеп, жұрттан жырылып кейіндеу қала берді. Ол жан - жаққа қарап алды да, ана жақта қалып бара жатқан көп балықтың ірілеуін аяғымен қағып, сыралғыға қарай сырғыта бастады. Курнос Иван оны байқап қап:

— Қақ! Қақ, Рамберді! Қағатын сапарың бұл! - деп күлді. Осы арада Кәлен сап ете қалды. Ол Курнос Иванға:

— Алудың есебін үйретпей - ақ қой. Халық үстіндегі адам қағып та, соғып та жей береді,- деді.

Құдайменде тіс жарып түк айтпай, бұрылып жүре берді. Рамберді де атына қарай аяңдап бара жатып әлденені міңгірлеп, түсініксіздеу ыңылдады.

Курнос Иван саскалақтап:

— Ау, байеке,- деп, жүгіріп барып Құдайменденің шалғайына оратылып еді, ашулы болыс қолын қағып жіберді:

— Кет әрі!

Рамберді былай шыққасын Құдаймендеге қатарласты.

— Ұры досың қырғидай тиді ме, қалай?

Олардың қарасы ұзағасын Курнос Иван Кәленге тап берді:

— Есің дұрыс па? Болыспен ұстасып өле алмай жүрсің бе?

— Әй, неге әкіреңдейсің? Болысың өзіңе...

— Кет! Қараңды батыр!

— Мен жалғыз кетпеймін. Өзіммен бірге мына кісілерді ала кетем.

— Жарайт...- деді Курнос Иван міңгірлеп.

Кешегі торгта ол промсолды сатып алған татар байының алдын орап, бұл араның тәжірибелі, талапкер балықшыларын таңдап алған-ды. Осы деректі татар байымен екеуінің арасында аздаған кикілжің де бар еді. Кәлен өлген - тірілгенін білмей, балық сүзіп апыр-жапыр боп жатқан кісілерге келді. '

— Аналарың немене... жер бетінің жемтігін тауысып, енді теңіз түбін тіміскілеуге шыққан ба?

— Әй, соларды қойшы! Қанды ауыз қасқыр емес пе? Қызылға келіп жатқан да. Әйтпесе, мұз үстінен иман іздеп жүр деп пе едің?!. Маған бер сүзгіңді.

* * *

Болыс аулына белгілі бай - Темірке келді. Ол қазір осындағы промсолдың қожасы. Аңада Федоровтың промсолын сатып ала алмағанына Тәңірберген әлі өкінеді. Ағалары тап бір тәуекелге бел буатын жерде тізгін еркін бұған бермей, тартыншақтады да, тегін байлықты татар байы аузынан қағып әкеткендей көреді. Көп нәрсені көңілі танығанмен де, бұның өзі де жеме-жемге келгенде кем талап, бұнан бұрын да талай сыбағадан қағылды. Ақша өнетін жерде кісі, асылы, мына Ебейсіндей бетіне көн қаптап алғандай, ештеңеден жүзі шімірікпейтін имансыз болу керек пе, қалай? Тіпті, осы Теміркелердің өзі көк дүкенге кіргенде қазан - аяқ ұстаған қатындай, прилавканың ар жағына тұра қап, кір, ластан жиіркенбей, көк нілге дейін оймақтап сата жөнеледі. Осындай шаруаға араласса бұл құдды бір жерін ластап алатындай, бойын аулақ салып, басқа біреудің қолымен пай да таппақ болады. Осы ниетпен ол Ебейсінді саудаға шығарып еді. Ол қазір Қабырға болысының жүн-жұрқасын жиятын жалдап. Қалаға қатынаған сайын Тәңірбергенге соқпай кетпейді. Мырзаның базарға салатын малдарын үйір - үйірімен айдап апарып, ақшаға айналдырып қайтып жүр. Бай ауылдың кездемесі мен шай - шекері де соның мойнында.

Татар байы бүгінде Ебейсінмен әмпей. Оны шынымен жақсы көре ме, әлде қазір іш тартқансып, кейін осының бәрін оның ар жаң пиғылын анықтап біліп алғысы кеп істей ме, жас мырзаға бұл арасы әзір дүдәмал. Бірақ бір анық білетіні - татар байының бір тұста Ебейсіннен жүрегі шайлыққан жері бар. Сонан бері Ебейсін әңгіме бола қалса, татар байының түсі қашып, тақия киген басын шайқап: «И- и, ул әпендені қой! Ул, ул бик қиын жігіт», - деп күбірлеп отырғаны.

Тәңірберген болыс ағасы мен татар байын безбеннің екі басына қойып, үнемі іштей салыстырып жүреді. Ағасы қазір төрт құбыласы түгел, өрісі малға толды. Басына бақ қонып болыс боп, ел билігі қолына тисе де, шынтуайтқа келгенде әлі де болса мына ілмиген қалқан құлақ татар байының қойнына кіріп кетуге әзір.

— Курнос Иван сыралғы екен. Есіткен шығарсың, тағы да майлатып салды, - деді Тәңірберген.

— Күп мә?

— Бес мың пұттан асады деседі.

Аңдаусызда үстіне мұздай су құйып жібергендей, Темірке қол - аяғын бауырына жиып, бүрісе қалды. Тәңірберген оған көз қиығын тастап, жымия қарап:

— Сенің промсолыңа жұмыс табылды. Бес мың пұт балықты қабылдау

саған да оңай болмас. Тек, қайдам, тұзың жетсе...- деп еді.

— Иоқ, иоқ!- деді Темірке қолын сілкілеп.- Мен Иваннан бір қадақ та балық алмаймын. Шуші күні өз балығымды солит итәргә дә тұзым иоқ, вит.

— Сонда, ол сорлы қайтеді?

— Онда менің шаруам қанша?! Маған десе балығын суға ағызсын.

Тәңірбергеннің Курнос Иванда ала алмай жүрген өші жоқ. Болыс ағасына берген сыралғы балықты бұл кеше екі түйе қып, Шалқарға жөнелтіп жіберген-ді.

Үй іші үнсіз. Темірке әлі де болса күйген терідей бүріскен күйі.

Құдайменде болса -болмаса да көмейінде тұрған сөзді қалай бастаудың ретін таба алмай күрмеліп отыр.

— Болыс ағамның көптен бері сізге айтқысы кеп жүрген бір шаруасы бар еді,- деді Тәңірберген.

Темірке кенет қан иісін сезген кәрі жыртқыштай дүр сілкініп, басын көтеріп алды. Осыған дейін бір ашып, бір жұмып отырған шүңірек көздің жанарына шоқ түскендей жарқырап кетті.

Ол алақанымен құлағын қалқалап, бар бойымен Құдаймендеге созылды.

— Иә, бай?... Құдайменде ырғалып қойды.

— Біз... ертең жайлауға көшеміз...

Інісі итермелеген әңгімені құлықсыз бастады. «Кәленді құртқаннан іс бітпейді, сәті түсіп, орайы кеп тұрғанда онан да мына іргенде күнде лақ сап отырған балықшылар аулына тізе батырып алайың?»- деп күнде - күнде қыңқылдап, құлағының құртын жеп болды. Бұның өзіне салса, алдымен Кәленді құртпақ. Майдың басында болған кешегі оқиғадан кейін Кәленге әсіресе қаны қатып өшігіп алған-ды. Құдайменде қазір қастасқан кісіні шетінен қол-аяғын кісендеп Сібірге айдатқысы келеді де тұрады.

— Біз ертең жайлауға көшеміз,- деп болыс құлықсыз бастаған әлгі әңгімеге қайта оралды.-Сонан қашан күз түсіп, жерге кірбік қар жауғанша жағаға келмейміз. Мойын алысқа түскесін ел тізгінін ұстаған кісі басқа жаққа бұрыла алмай кете - туң.

— Әлбетте! Ие, бай?..

— Көңіліңе келмесін, сендердің балықшыларың түктің мәнісін білмей - туң. Бәрі де анадан туғалы түйе баққан қыр қазағы... Өздері қыр құсы сияқты, тіпті тобығы бататын судан қорқа - туң.

Темірке көйлек жағасынан қылқиып шыққан қылдырықтай мойнын

Құдаймендеге құлықтана созып, қалқиған құлағын оның дәл аузына тосты:

— Ие, ие, бай?

— Ана, жар басындағы балықшыларды білесің ғой?

— Әлбетте, әлбетте, бай...

— Білсең, олар анадан туғалы теңіз кешіп, тор сүйретіп жүрген кәсіпшіл кісілер. Теңіздің астын өз отының басындай біле - туң.

Тәңірберген шынтақтап жастықты ысырып, Теміркенің дәл қасына тақымдаса отырды.

— Сырт кісі көреген келеді. Мен де байқап жүрем: балығы көп жерге олар ау - торын жайып, сенің кісілеріңді қақпайлап шетке ысыра береді.

— Мырза бик... бик дұрыс айтып отыр,- деді Темірке.

— Асылы, сен балығы көп жерлерді болыстың қағазымен өз меншігіңе қаратып ал,- деп, епті жігіт бұлардың басына келмей отырған бір ойды көземелдей қойды.

Құдайменде шошып кетті:

— Әй, қайдам... қиянаттың да шегі бар. Ол дұрыс болар ма екен?

— Болады. Әбден болады. Бұл, бик ғажап ақыл. Жас мырза, матур. Бик матур жігіт,- деп татар байы Тәңірбергенді арқасынан қағып - қағып қойды да, сосын Құдаймендеге бұрылды,- Ендігі жерде біз балығы көп жерлерді запретная зона істейміз.

— Қазірет дейсің бе?- деді Құдайменде.

— Жоқ, запрет... запретная зона. Ондай жерге болыстың ұлықсатынсыз ешкім өз бетімен барып балық аулай алмайды. Заң, бит. Матур заң.

— Әсіресе, ана Кәлен, Мөңке, Рай, Дос сияқтылардың аяғын қия бастырмау керек.

— Иә, иә, мырза дұрыс айтады. Запрет жерлерге олар ау салса...

— Ауын сыпырып ал! Қайтарып берме.

— Матур жігітсің, бик, бик матурсың... Ауын қайтарып бермейміз.-

Тәңірберген рахаттана күлді.

— Байдың бұнысы асық ойнағанда әлмендірек баланың: «Бүк түссе де менікі, шік түссе де менікі»,- дегеніндей болды ғой.

Темірке жас мырзаның өзінен сыбаға дәмететін сыңайын байқады да, қылқиған құрықтай мойнын ішіне тартып, бір уыс бола қалды:

— Сенің еңбегіңді, мырза, іншалла ұмытпаспын.

* * *

Жұмыс істеп, кішкене жаны қиналса, үй ішінен жанжал шығаратын сылтау іздейтін Қарақатын бір арқа отынды есік алдына жыға салып: «Уһ, қара байланғырдың арқаны иығымды қиып кетті ғой»,- деді. Ақкемпір үндемеді. Ал, Қарақатынның дәл аузынан түскендей, астыңғы ерні үстіңгі ернінен бір сүйем сүйриіп озып, сөз тілеп тұратын бойжеткен қыз - Балкүміс төр алдында тізесін құшақтап отыр еді. Қызының бет - аузын долылық буып

сазара қалған мекерлігін жаратпаған Қарақатын:

— Ой, бетің тіліңгірі Ақбала құсап бедіреюін қараш!- деп еді:

— Өзіңнің бетің оқып тұрған шығар!- деді қыз.

— Е, менің бетімнің несі бар? Көп болса бетім отын арқалап, жаным қиналғасын қарайса қарайған шығар.

— Ие, басқа кезде аппақ деген...- Қарақатын қызына оқты көзімен ата қарады:

— Мөңкенің қатыны құсап, балпылда да отыр солай.

— Өзің балпылдамайтын шығарсың?..

— Тұтақ! Сен мендей де бола алмайсың. Ана Судыр Ахметтің қатыны құсап, соңыра байың күнде - күнде шашыңнан сүйреп, таяқ астында жүрерсің - ау, сен бейбақ.

Басынан сөз асырып алғанына күйінген қыз ызадан іші өртеніп жаздап, жылап жіберді. Қызының бетін қайтарғанына көңілі көншіген Қарақатын әлгідей емес, енді көңілденіп, қызыл тілді безеп, сөз таластырған салғыласта алдына жан салмайтын ділмарлығына ырза болғаны сонша, ол енді өзінің де ұл өсіріп, қыз тәрбиелеп отырғаны есіне түсіп:

— Сен жақсы болсын деп айтам,- деді бықсып жанбай жатқан отты үрлеп,- соңыра барған жерінде абысын - ажындарың «айтса да өнегелі, көргенді ананың қолынан өсіп - өнген қыз ғой»,- десе, өзіңе де, бізге де жақсы. Көрінгеннің аузында сөз болатын сен әлдекімнің қызы емессің. Құдайға шүкір, анаңды ел біледі. Осы елдің бас - аяғы... Әй, мына жау жегір отқа не болды? Неге тұтамайды?

Қарақатын ошақ алдына тізерлеп отыра қап, еңкейіп әрі - бері үрлеп еді, отын бәрібір тұтамады, көк түтін көзіне кіріп, қақалып - шашалып әпі-шәпі боп жатқанда, қастан шықпағыр Ақкемпір, сыртқа апарып көрпе - төсекті қағып, ішке бір кіріп, бір шығып жынына тигені:

— Осы үйді ұстап отырған сен бе едің?! Осы үйі құрғырда төсек қағатын кісі бар емес пе?!

Үй ішінің тыныштығын ойлайтын кемпір үн - түнсіз пеш түбіндегі өзінің дағдылы орнына барып отырды.

— Отты жағып қойсаң қайтеді? Қолыңа жұғатын ба еді?

— Үйде отын болмады ғой.

Қарақатынның көктен тілегені жерден табылды. Қайыс қара бетке қапелімде мысқыл ойнап, кеудесі қайқаңдап, қос бүйірін таянып шыға келді:

— Отын жоқ болса, отынға барсаң қағынды келетін бе еді саған? Ас ішіп, аяқ босатқанда бәрімізден артықсың.

— Ей, жарқыным, асың өзіңе. Тыныштығымды берсең болады.

— Тыныштың па саған?!

Ақкемпір келініне қарап еді, төсегінен шұбар ала жылан шыққандай, тұла бойы тітіркеп кетті. Арық әйелдің қан - сөлсіз бетінде рахымның ізі жоқ екен. «Қазинесі кең Құдай - ай, бұл пәлені жалғызымның маңдайына қайдан тап қылдың? »

Қарақатын балаларын тамақтандырғасын, күйеуінің келуін күтпей, сығыраң шамның білтесін басып жатып қалды.

Дос бұл күні де түн ортасы ауа келді. Үсті - басы малмандай су. Аяғын басқан сайын су шұлғау селіккен байпақты етік қорқ - қорқ етеді. Киімшен бойымен қисайған кемпір орнынан тұрып баласының сырт киімін шешіндірді. Шұлғауын сығып алды.

— Мынау не көрім?! Таңның бір уағында кетіп, түннің бір уағында келдің. Жаурап өліпсің ғой, сорлы балам.

Келіні тұрам дегенше, Ақкемпір от жақты. Ошақ алдына көрпе жайды.

Қазан астында маздаған қызыл шоқты бері тартып, баласының арқасына жылы киім жапты. Соның өзінде Дос тұла бойы жылымай, дірілдеп ұшып бара жатты.

— Балықтарың не болды? Өткізе алдыңдар ма?- деді кемпір.

— Құрыды. Ит пен құстың аузында кетті.

— Не дейді? Ана Темірке шіркін ақыры алмады ма?

— Жоқ.

— Қайырымсыз, қатыгез екен, шіркін неме.

Таң алдында бір сағат ғана мызғыған Дос ояна салысымен анасы әзірлеп қойған асты апыл - ғұпыл ішті де, сыртқа шықты. Дала тастай тұман. Теңіз жағасына жақындаған сайын ақсұт тұман дүниені басып тұрды. Дымқыл сыз ауа да тынысты ауырлатып, Дос дем арасында алқынып қалды.

Кәлен мен Мөңке үйге қайтпапты. Қасында бес - алты кісі. Тау - тау боп үйілген балықтың басы - қасында жүр екен. Бәрі бірдей иіні түсіп кеткен. Биыл қыс басынан қайрат қылған осы кісілердің бұл өңірде сүзбеген теңіз түбі қалмаған-ды. Әуелі бұлар Көлқораның, онан бекіре, қаяз жүретін дәмелі қайырым еді деп Бозбиенің тұсын сүзді. Бірақ қай жерді қалай сүзсе де балық шықпай, салы судан қайтып жүргенде, Құдай беріп, Қаражардың астындағы қайырымнан қарық боп еді. Бұлардың сорына қарай, татар байы келісімге келмей, қасарып отырып алғасын, басқа жол іздеді. Ту сонау Қазалы, Қамбаш, Шалқар шаһарларында тірек, дүкен ұстап отырған орыс, татар байларына тоң балықты арзан бағаға сататын болып келіскесін ел арасынан кіреші іздеп еді. Оған жүк тартатын мықты көлік шықпады.

Көлігі бар байлар несиеге сенбей, ақшанды әуелі алақанға сал деп отырып алды. Соның арасында он күн етіп еді. Балық ит-құстың аузында кетті. Ол

аз дегендей, көктем күні шұғыл жылып, қар еріп, мұз үсті шұрқ-шұрқ тесіліп қызыл су басып барады. Бүгін, әсіресе, түске қарай күн қатты жылып, тоң балықтар су бетіне қалқып шықты. Түс ауа әлсіз мұз әр жерден жарық ашып, бұлардың көп балығы теңізге кетті. Бұлар не істерін білмей, шарасы құрып тұрғанда промсол жақтан Курнос Иванның қарасы көрінді. Түнімен ұйқы көрмей, жылап шыққан ба, көзінің алды күлтілдеп ісіп, жанары қанталаған қып-қызыл. Бір жанға не көз салмады, не тіл қатпады. Қызыл су бетінде қалқыған балықтың әрқайсысын бір теуіп, құтырған қасқырдай ерсі-қарсы кезіп жүрді де, кенет «эх – х - х!» деп, өз басын өзі жұдырықтап төпелей бастады. Есірік халде екі көзі түк көрмей, теңселіп жүр еді, аяғы астындағы жарықты байқамай, тұңғиық қара суға күмбір - самбыр құлап түсті. Сол арада тұрған кісілер жабылып судан әрең шығарды.

— Үсіп өлесің. Сорлы, тезірек үйге жет!

Курнос Иван ешкімге құлақ аспай, тұла бойынан су сорғалап қалшылдап ұшып бара жатып та өз басын өзі жұдырықтап зарлап жүріп алды. У ішкен иттей ыңырсып, тісін шықыр-шықыр қайрап жүр.

— Құртты! Құртты мені, қу татар! Қайда өзі, жарып өлтірейін...

Сүйдеді де, аяғындағы ішіне су толған етікті қорқылдатып жағаға жүгірді. Дәл осы кезде үй алдындағы биік ақ шоқалақтың басына шығып тұрған Темірке сонадайдан Курнос Иванды көріп: «Ә, шоқыншық, саған бұл әлі аз», - деді. Курнос Иванға қаны қататын реті бар. Федоровтың промсолын сатып алғасын ол іле-шала Курнос Иванға сөз салды: «Балықтың мәнісін білесің ғой. Маған бедіретшік бол», - деп өтініп еді, ол көнбеді, табыс ортақ «пай шерік» деген қолқасына да құлақ аспай, бұл неғұрлым жалынса, ол соғұрлым шалқайып жатып алды. Онымен де қоймай, торг кезінде Теміркенің алдын орап, жиған-терген бар ақшасына Федоровтың ау - құралын түгелдей сатып алды. Теміркемен де, онан да басқа бір кісімен қос болмай, өз алдына дербес талап қылғысы келді де, осы өңірдегі өзі білетін кәсіпқой, тәжірибелі кісілердің бәрін түгелдей жалдап алып еді.

— Әй, Темірке! Кәкетай!..

— Нәрсә? Нәрсә деп тұрсың?

— Тым құрыса... қалған балығымды...

— Иоқ, иоқ! Сенің үсіп кеткен балықтарың маған керекми.

— Байеке- ай!.. Аяғыңды жалайын... қалған балығымды алшы!

— И- и, Алла! Қой енді. Нешік биберекет адам едің өзің. Сенің үсіп кеткен балықтарың түгіл, өзімнің балығымды солит итәргә дә тұз иоқ. Ал, қош! Темірке үйіне кіре берді, тек есікті жабар жерде артына бұрылды. Үсті - басы су - су, сілейіп тұрған Курнос Иванға күлімсірей қолын көтерін:- Қош,

әпенде Иван!- деді де, ол бірдеңе дегенше бұл есікті жауып алды. Үміті әбден қырқылған Курнос Иван осыдан кейін енді қайтып балықтың басына барған жоқ. Үйіне аяғын сүйретіп құр сүлдері әзер жетті. Күйеуінің түрінен шошып кеткен Шура сасқалақтап артына қарай шегіне берді. Кенет жауырыны жарға тірелін тұра қалды. Курнос Иван дір - дір еткен әйелге осылай төніп келді. Қос қолымен әйелді иығының басынан манжамды шеңгелмен қатты қысып ұстап, көзін көзінен айырмай тесіле қарап тұрды да, кенет қарқ-қарқ күлді:
— Мұрагер!.. Ха – ха – ха - а!

* * *

Кәлен қолы сәл босаса, жұрттан жырылып оңашалана беретін боп жүр. Кейде түннің бір уақытына дейін ұйқтамай, қараңғы үйде көзі ашық жатады. Осындайда басына қайдағы -жайдағы келіп, бірде Курнос Иванды ойлайды. Сорлы қаңғып кетті. Теңіздің бұл бетіне қазір татар байы бір өзі қожа. Онымен осы өңірдегі орыс байлары да есептеседі. Оның алдында Құдайменде болыс қол қусырып тұрады. Ең ар жағы не істесе де бір жанға ым -жымын білдірмей істейтін айлалы, әккі Тәңірбергеннің өзі бірде болмаса бірде аңдамай татар байының тырнағына ілігіп қалатындай сескеніп, оның алдында үнемі етек - жеңін жиып отыратын болды. Ал, Курнос Иван қоңқалақтап жүріп Теміркенің бір тарпығанынан шықпады. Осыған дейін Курнос Иванның қол астында істеп келген балықшылар күнделік қазан қайнатып отырған күнкөріс кәсібінен айырылып қалды, Темірке керек десе оларға ау - құрал бермеді. Баяғыдай емес, бұл күнде балыққа жалданатын кісі кеп. Жұтқа ұшыраған қыр қазақтары жыл сайын атақонысын тастап, теңіз жағасына ағылады да жатады. Олардың сорына биылғы аласапыранның аяғы ұзаққа созылып, балықшы ауыл қатты күйзеліп тұр еді. Бұндайда бір мезгіл аққа иек артатын мал - тегене де жоқ. Балық аулайтын ау - құрал тағы жоқ. Басқа көсіп таба алмаған соң көктемдегі ала қардың тұсында Кәлен осы өңірдің қалаға балық тасыған кірешілеріне ілесіп, Шалқар шаһарына жол тартып еді, бір жетіден кейін қайтып оралды. Үсті - басы сары ала батпақ. Сақал - шашы өсіп, көзі үңірейіп жүдепті. Қалада тұратын таныстарынан ау тоқитын аз ғана жіп әкеп, әр үйге бөліп берді. Бұнан кейін де Кәлен қол қусырып отырмай, тағы да талап қып, қасына Райды алып, Түбектегі ауылға тартты. Осы сапарда Рай Есбол атасының бурасын алып, Кәлен ел ішіндегі көңілдес бір досынан түйе мініп қайтты. Сосын өздеріне қарасты үйлердің іске асар лыпасын жиып

алды да, Рай екеуі көрші ауылдың астықшыларына ілесіп Қоңырат асты. Қоңырат сапары қашанда қауіпті. Қалашылар жүретін керуен жолда ұрылар көп деген суық хабар естіліп жататын.

Ақбала Райдың барғанына қарсы болды. «Улап - шулап жатқан бала - шаға жоқ, көппен бірге күнелтерміз», - деп қайнысын азғырып көріп еді, бірақ Рай көнбей, түс ауа жолға шықты. Қасына Бөбекті ерткен Ақбала қайнысын ауыл сыртына ұзатып салды. Жастар қысылмасын деген оймен Кәлен ілгері озып кеткен қалашының ізіне түсіп, түйесін тайрақтатып желе жөнелді. Тақымына басып алған қара шоқпары бар. Қалың тымақ, қалың күпі киген нар тұлғалы ірі кісі жазылы түйе үстінде отырғанда сырт қараған кісіге тіпті айбатты екен.

Кәленді көргесін Ақбаланың жүрегі аздап орнына түсті. Тек Кәлен бір қыр асып, көрінбей кеткесін үрей қайта биледі. Бұрын бұндай емес-ті. Әкесіне тартқан Ақбала бұрын қандай жағдайда да өзін де, өңін де билеп, әншейіндегі сырбаз, жайдары қалпын сақтап отырар еді. Осы жолы бұған бірдеңе көрінді. Кім білсін, алыс жолға бара жатқан қайнысын уайымдады ма, әлде өз жайының қайтеріне көзі жетпей, алаңжарлы боп жүрген екіұдай жағдайын уайымдады ма, айырылысар жерде жаулығының шетімен аузын басып үнсіз жылады. Бөбек те жылады. Рай сыр бермеуге тырысып еді, бірақ олар ғана емес, өзінің де көңілі босап бара жатқанын көрді де, жеделдетіп желе жөнелді.

Бұл күндері Ақбала үйге сыймады. Оңаша қалса, өзінің жалғыздығын сезеді. Аңғал-саңғал үйде көңіл бөлетін ештеңе жоқ. Құндақтаулы балаға көз тоқтамады. Күні толмай туғасын ба, тым құрыса, жыламайды. Мезгілімен оятып емізбесең, өздігінен оянбайды. Сондайда өліп қалғандай көріп, жүгіріп барып құндағымен көтеріп алуын алса да, бірақ көзін ашпай сұлқ жатқан шарананы қайтерін білмей ақырып отырып қалады. Еламан ұсталғалы үйден шықпады. Ана жолғыдан кейін Судыр Ахмет те аяғын баспай қойды. Райдың әжесінен басқа бір үйге бас сұқпай күндіз-түні қаңыраған үйде қос тізесін құшақтап, көңілі құлазып отырады да қояды. Дәл осылай жалғыздың қинап, жер бетіне сыймай қойғанда, тым құрыса, жас баланың жылағанын аңсаушы еді.

Қайнысын шығарып салған күні бұған, әсіресе, қиын болды. Өз үйіне өзі беттемеді. Ішке кірерін де, кірмесін де білмей, есік алдында іркіліп біраз тұрды. Бір кезде өзін еңселегендей боп зорға дегенде табалдырықтан аттай берді де, қалшиып тұра қалды. Мына адыра қалғыр үйге кіргесін де аяғын ілгері баспай, есік алдында аңтарылып қалды да, сосын бұрын - соң от басында істемеген әдетін істеп, жолда тұрған ыдыс-аяқтарды теуіп, үйдің ішін әңкі-тәңкі қылды. Күйік көтерген әйел бұған да місе тұтпай, тұла

бойын долылық буып қалшылдап көгеріп алды. «О, Құдай, көрсетпеген нең қалды? Бәсе... енді не қалды? Әлде...» Жанары жалындаған көз балық соятын пышаққа түсті. Бұрын басына келмеген сұмдық ойға ниеті ауып, түсі бұзылып тұр еді, дәл қасынан «пыс» еткен дыбыс шықты. Құдды ұядағы балапан үніндей, құлағы шалған еміс-еміс дыбыстан селк етті. Күнде осы мезгілде емізетін баласы екен. Иманы ұшқаны сонша, жүгіріп барып пеш түбінде жатқан баланы құндағымен көтеріп алды. Иманын ұшырған жаңағы сұмдық буынын әкетті ме, аяқ астынан әлі құрып баратты. Баланы қолынан түсіріп алатындай қорқып, жалма-жан бауырына тартып, қысып ала қойды да, аяғы басып тұрған жерге отыра кетті. Әлгі бірде өзі тыңқитып ораған құндақ арасынан шала туған нәрестенің бір шөкім беті әзер көрінді. Күнде-күнде осы мезгілде тарының түйіріндей жанары жылтырап, оқта - текте бір пыс етіп ернін қайзап жататын бала бүгін оянбады. Аузына апарған емшекке де селт етпей, ернін жымқырып алды. Сосын Ақбала үш жағы тершіген төмпіш танауын шымшып еді, бала «пыс» етті де, бетін өрмен бұрып әкетті.

— Әй! Әй, азаматым!- деді де, Ақбала тоқтап қалды. Енді бірдеңе десе, көзіне құйылғалы тұрған жасты күшпен тежеп, біраз отырып барып.- Әй, қасымдағы қарам. Құлыным. Құлыным - ау, деді демі дірілдеп,- қашанғы ұйқтай бересің? Ояншы! Көзіңді ашшы, құлыным!

Бала бұған да селт етпеді.

— Құдай - ау, не жаздым? Не пиғылымнан таптым?- От жанбаған үй ызғып тұр. Ана көкірегін жарып шыққан жаңағы ыстық сезім тұтана түсті де, оты өшкен ошақтай сәтте суып, жалғыздың зарын тартқан әдеттегі шерлі, налалы халін қайта тапты. Құндақтағы бала қолынан түсіп, тізесінде жатыр. Күн батты ма, жоқ па, белгісіз. Ымырт үйірілген, құлазыған жайдақ бөлменің бұрыш - бұрышы түксиіп, қаракөлеңке жан - жақтан тұтасып келеді. Күндегі тірлік осы. Бұндайда қолы ештеңеге бармайды. Кейде қазан көтермей, қызыл іңірден баласын қасына алып мұздай төсекке қисайып жата кетеді.

Еламан айдалып кеткелі көз жасы құрғамады. Әсіресе, алғашқы күндері қиын соқты. Құлазыған үйде жалғыз жатқанда елегізіп, таң атқанша көз ілмей шыққан күндер болды. Сосын әке - шешені сағалап біржолата көшіп алғысы кеп анасы арқылы сөз салып еді; бірақ айтқанынан қайтпайтын әке «көзім. тіріде Еламанның шаңырағын құлатпаймын », -деп бет бақтырмады.

Астықшылар кеткен күні теңіз беттен дауыл тұрды.. Соқыр шам жалп етті де, сөніп қалды. Жапқышсыз қысқа мойыны пештің көмейі гүрілдеп, топсасы босаған жаман есік сықырлап, і жел ызғыған тас қараңғы үйдің іші

әлдебір қараң-құраң көлеңкеге толып кетті. Құндақты бауырына қысып алған Ақбала тас қараңғы үйдің бұрышына тығылып, дыбыс шығаруға қорқып, дір-дір етіп отырғанда есік сықыр етті. Әлдекім ар жағынан сып беріп ішке кірді. Ақбала шыңғырып жіберді.

— Қорықпа. Бұл мен... Мен ғой.

Сүйдеді де, әлгі кісі аяғын ілгері басып, сырттан әзірлеп келген оттықты шағып жарығын алдына туралады.

— О, Тәң - ір... Тәңірім!..

Ышқынып шыққан бір үзік дауыс сонан ары өрістемей, кілт үзілді.

Сүйткенше үрей ұшырған қара түнекті кейін серпіп, түлкі тымақты, қара мұртты жігіт оттық ұстаған қолын ілгері созып ұмтылып келді де, құндақ қолынан түсе жаздап, ес - түссіз, дір-дір етіп тұрған әйелді бас салып құшақтай алды. Екеуін жақындатпай арасында тіреп тұрған әлденені кейін сезді. Жас мырза дереу құшағын жазып, кейін шегіне берді. Әйел қолындағы құндақты алуын алса да, бірақ оны қайтерін білмей, ақырып қалды. Басқа амал таппағасын қараңғы үйдің әрегірек бұрышына апарды да жерге қоя салды. Өлі де есін жия алмай тұрған Ақбаланы құшақтап бауырына тартты. Ақбала сұлқ. Үрей есін алып кеткен. Әй-шәйге қаратпай, баурап әкетіп бара жатқан ыстық құшаққа құлай кетті. Қызусыз, жалынсыз құр сүлде. Жана есі шығып қорыққанда иен дүниеде өзін іздеп тауып, пана болған ыстық құшаққа кірді де, тып-тыныш бола қалды. Тәңірберген де соны қалады. Сорлы әйелдің өзіне-өзі кеп, тынышталғанын күтті де, шашынан иіскеп тұр еді. Ақбала кенет өкіріп жылап жіберді.

Тәңірберген үндемеді. Жұбатқан да жоқ. Құшағында өкірген әйелдің дір-дір еткен денесін тас қып бауырына қысты да, басын шалқалатып сырт жағындағы төсекке жыға берді. Төсекке жыққасын тіпті ай - шәйге қаратпады, осындайдағы өктем қимылға басып өліп-тіріліп аймалап, шашынан, маңдайынан сүйді. Келесіде көзінен, тағы да маңдайынан сүйіп, алаулаған ыстық ерні аймалап жүріп Ақбаланың ернін тапты да, сүліктей қадалып, жабыса қалды. Осыған дейін солығын баса алмай, солқылдап жатқан құр сүлде ерніне ерін тигенде құдды, жас тәнге шоқ түскендей дір етті де, дереу жасын тыйып ала қойды. Өзі де өрттей тұтанып, шап беріп жас мырзаны мойнынан қысып алды. Осы сәттен бастап жалғыздығы есінен тарс шығып кеткен еді. Адыра қалғыр дүниесі құрғырдан шеккен зәбір - жапа да ұмытылып, тірлік шіркіннің тәттілігін тағы да сезген еді. Жігіт денесіне өз денесімен жабысып, жалаңаш төсіне бетін басты да, нәпсісі құрғырдың қашаннан құлқынын құртып жүрген зәруіне қайта қауышып еді...

Жас мырза енді Ақбаладан шошынды. Балықшылар ерте тұрады. Көзге

түспей тұрғанда із - тұзын білдірмей кеткісі келсе де, оған бірақ құтырынып алған әйел жібермеді. Мырзаны қайта - қайта аймалап, жалындаған жас денесімен жабысып алды.

Сонан тек таң саз бергенде әрең босанды. Есіктен шыға бергенде маңдайшаға маңдайын ұрып алды. Бірақ асыққанда оны да елең қылмай, сыртқа атып шықты. Сол бойда дереу бұға қап, ауыл сыртындағы қоңыр төбенің астына қалдырып кеткен атына келді де, аяғын үзеңгіге салып тұрып ауыл жаққа көз тастады. Ол енді асықпады. Мұртын сипап, миығынан масаттана бір мырс етті де, ілгері жүріп кетті.

* * *

Сол күні Ақбала сәске түсте оянды. Былайғы күнде ұйқыдан тұрғанда денесін ауырлап, кейде басы ауырып, түкке зауқы шаппай сүлесоктанатын. Бүгін қалжыраған денені қозғауға ерініп біраз жатты. Тәтті кіреуке тұтқан көзінің алды тұманданып, тастөбедегі шелін алған шыңылтыр қой қарнын тұтқан терезеге тек немқұрайды салғырт көз салғаны болмаса, осы қазір зейін қойып, дендеп қарап жатқан жоқ-ты. Есіне не түскенін қайдам, ол кенет жастықтан басын шұғыл көтеріп алды. Әлденеге аяқ астынан абыржып, айналасын асығыс сипалады. Бірақ қолына ештеңе ілікпеді. Соған түсінбеген әйел есіне әлдебірденені түсіре алмай, қабақ шыта қиналып отырғанда, кенет шұғыл жадырап басын көтеріп алды. Түнде төсектен аулақтатып, тастай қараңғы үйдің бір шетіне құндағымен көтеріп апарып тастаған балаға не бара алмай, не қарай алмай, беті өртеніп белі бүгіліп отырып қалды. Соның үстіне әкесі келді.

Сүйеу қарт күйеу баласы ұсталғалы қызына жиі қатынап жүрген-ді. Бұрын шай, құрт, ірімшік әкелетін. Бұл жолы үйіткен қой етін бұзбай тұтас әкелді. Арқасындағы зілдей ауыр қапты қазандықтың жанына дүрс еткізіп тастай салды да, төрге шықты. Тымағы мен етігін сосын шешті. Көзі қырағы шал жаңа ішке кірер - кірместе қызының төсегінен аулақ шетте жетімсіреп жатқан құндақты көзі шалған еді де, ақ кірпігін ашулана қағып, қалт етіп тұра қалған-ды. Төрге шыққасын да қызының ажарына қадалып қарады. Оның бүгін неге көзін көтермей, шай құйғанда да бетін ары бұрып сырттай берген қазіргі түріне түсінбей, аппақ ақ кірпігін лып-лып қағып осқырынып қалды. Бірақ үндеген жоқ. Шайды да аз ішті. Дастархан жиналысымен түрегелді.

Ақбала қазанға ас салғысы кеп еді, Сүйеу қарт рай бермеді. Есіктен шығып бара жатып үйдің түп жақтағы құндақ жатқан бұрышына бұрылып қарады. Сосын:

— Шешең қуатты. Сәлем айтып жатқан,- деді де, сонан артық тілге келмей шығып кетті.

Қызына келген сайын бір соғып кететін бұл өңірдегі өзінің жақсы бастасы Әлібиге барды. Сүйеу дегенде Әлібидің де шығарда жаны басқа. Әлібидің кемпірі қыстан қалған сүрді қазанға толтыра асты да, сыртқа самауырды ала жүгірді.

— Шайға дейін бесін намазын оқып алайық.

— Не дейді?.. Болып та қалғаны ма?

— Мұнан өтсе қаза жіберіп аламыз.

— Рас шығар. Бесін намазың бір пәле. Көктемдегі сауын малындай, тым мазасыз,- деп Сүйеу түрегелді. Далаға шығып іш дәрет алып келді. Бесін намаздан кейін, бастас екі шал сары бауырсақ, сары ірімшікті ат жал ғып төккен үлкен дастарханды ортаға алып, шайға жаңа отыра берген - ді. Бір жігіт сүріне - қабына кіріп, сыртта Алдаберген софының аттан түсіп жатқанын хабарлады. Әншейінде ауыр қозғалатын Әліби түрегелді.

Асыққанда кебісін кие алмай, қалбалақтап сасып:

— Кемпір, тұр. Оттың басын былай қағып - сілкіп... Бол, бол,- деді.

Сүйеу қарт бастасының мына қылығын жақтырмай, кіржің етті де, тұсындағы терезеден сыртқа көз салып еді; үй алдына адам - қара жиналып қапты. Қошеметшіл көптің ішінен Алдаберген софының ірі денесі көзге басқалардан бұрын түсті. Пұшпақ ішіктің екі омырауын ашып тастапты. Қамшы ұстаған қолымен бір бүйірін таянып, көп алдында тұмсығын көтере сөйлеп тұр.

— Паһ, паһ!.. Мына жаманның жер бетіне сыймай тұрғанын - ай! - деді Сүйеу қарт.

Ішке бес - алты кісі кірді. Алдаберген софы төр алдында отырған Сүйеу қартты көрсе де, оны көзіне ілген жоқ. Сүйеу де сұп - сұр, оған жонын тосып теріс қарап бұрылып алды. Жібитін емес. Бұл екеуінің бұрыннан келе жатқан ішараздығын білетін Әліби өз отының басында бір бүлік шығып кете ме деп Сүйеу мен Алдабергеннің алдында қалбалақтап жатыр:

— Жақсы болды. Асқа дегендей келдің.

— Бұл менің мақтап жүретін үйім ғой,- деп софы сүр иісін сезіп, қазан жаққа көңілдене көз тастады. Асқа отырардың алдында әуелі бесін намазын оқып алғысы келген софы сырт киімін шешіп бойын жеңілдеп жатып:

— Қыстыгүні жоғалған екі қара атым табылды. Ұры алыстан емес, мына өзіміздің қоңсылас көршіміз - Қабақ руынан таптым. Соның дауынан қайтып келе жатқан бетім еді,- деді.

Осы екі аттық жаласын Құдайменде анада Кәленнен көріп, күшпен

мойнына қиып салған жағдайды білетін жұрт іштей абыржып қозғалақтап қалды. Соны ішіне түйген Сүйеу қарт тақайымы қашан келеді деп бағып отырған-ды. Әдетте оның жағына пышақ жанығандай құп-қу, боп-боз бетінде атжалданып тұрған қыр мұрнының танауы қусырылып, ақ кірпікті ашумен қағып-қағып қалды. Ашқарақ софы дастархан басына тезірек отырғысы кеп, іш дәреттің ырымын ғана істеді. Асыққанда төс қалтасынан тастамай алып жүретін мәсуегін де ұмытып, аузын құмандағы сумен шая салып еді. Сүйеу соны сөзге ілгіш қып:

— Әй!.. Әй, Алдаберген,- деп шаңқ етті,- әнебір жолы көргенімде аузыңды қазықпен арлы - берлі сұңқылап, іш дәреттің де кәдесін қиындатып жіберіп едің. Бұл жолы өйтпедің ғой. Әлде екі қара ат есінді алды ма? А? А?

Алдаберген софы түк басқан бетін салмақпен бұрды:

— Е, сорлым - ай! Сенің тілің зәр ғой. Бірақ, есінде болсын, менің қоңым қалың. Шыбын шаққан құрлы көрем бе екен?!

— Ә!.. Ә, дегендей! Доңызға таяқ қана өтеді деген ғой...- Софы түтігіп кетті. Жанжалдан қорыққан Әліби «сендерге не болды, қойсаңдаршы»,- деп басалқы айтып көріп еді, софы өреки түсті:

— Ей, ақшұнақ шал, абайла! Ақ патшаның кісені жетеді. Күйеу балаңның қол - аяғына салған кісен, шындасам, саған да табылады.

— Ә! Ә, зымиян! Түсіндім. Бір ерге бата тиіп, бір ерге қате тиіп жүргені рас. Ал!.. Ал, бірақ дүние кезек. Абыралы әулеті, соңыра келдек басы өзіңе тигенде... сенің әуселеңді сонда көрерміз.

Алдаберген асқа қарамады. Бесін намазын оқыды да, асығыс киініп, жүріп кетті. Сүйеу үнсіз. Әліби тіл қатып көріп еді, оған да қыбыр етпеді. Ақ кірпігін анда - санда бір қағып, тіп - тік боп тура алдына тесіле қарап отырды да, кенет әлденеге осқырына мырс етті:

— Тұтақ!.. Тұтақ, шіркін! Пұшпақ бөркін бір шекесіне осқырта киіп, өзі де маған одырая қарайды. О, жаман!

Әліби бұл жанжалдың арты тегін кетпесін, түбі бір пәлеге ұрындырарын білді де, дастархан жиналғасын да қыбыр етпей, ауыр ойға шөгіп отырып қалды.

* * *

Үй ішіне қара көлеңке үйірілген кешкі зауал шақ; бірақ әлі бір үй шам жаққан жоқ; қаладан қашық тұратын ауылға бәрі қат, бәрі зәру, кіріптарлын басына күнде түсе берген қазақ әйелдері керосинге дейін үнемдеп, қас қарайғанша шам жақпай, көбіне қазан астында жанған оттың сәулесін жарық қып жүдеу өмірді онан сайын жұтата түседі. Кей үйдің шамы төсек

саларда ғана сығыраятын.

Осы бүгін Әліби үйінің шамы жанбады. Бағана ас ішер кезде Бөбек үйден үн-түнсіз шығып кеткен-ді.

— Кемпір, тентегің неге көңілсіз жүр?- деді Әліби.

— Қайдан білейін?..

— Сен бірдеңе деген жоқсың ба?

— Мен не деуші едім?.. Құдайға жазықты болсақ та, оған жазығым жоқ.

— Енді неге көңілсіз? Жүзі сынық қой.

— Мен қайтейін? Қолдағы жалғыз бала болғасын қасы - қабағына қарайсың. Қайдам, сорлы ата-ананың көңілі балада болғанда, баланың көңілі басқа жақ...

— Қой әрі! Не деп бықсытып барасың?

— Құдай - ай, «Жаны күйген Тәңірісін қарғайды» деп, сен де маған дап - дайын тұрасың. Бір ілгіш тауып, найзаңды бүйірімнен сұққылайсың да жатасың,- деді де, кемпір табақта жеусіз қалған етті көтеріп ала жөнелді. Бұрын мыңқ етпейтін. Енді бір ауыз сөзді көтере алмай, аяқ астынан тулағанына Әліби аң - таң. Кемпіріне барлай қараған күйі от сәулесінің жарығында ойланып қалды. Кемпір бұрын істемеген жат мінез көрсетіп, өрешедегі ыдыс - аяқтардың ойранын шығарып даңғырата бастады.

— Баланды жақсы көретінің шын болса,- деді сол жақтан даусын көтере сөйлеп,- көзіңнің тірісінде құтты жеріне қондыр.

— Әй, қойсаң...

— Мен не деп қоям?.. Көз бар ма өзінде, әне, көрмейсің бе, қызың бой жетіп...

Ішке Бөбек кірді де, кемпір аузындағы сөзін аяқтамай, үні өше қалды. Бөбек кірген бетте назарын көтеріп әке - шеше ажарына қарады. Өмір бақи бір- біріне жел боп тимеген момын жандар бүгін қалай да өзара тіл табыспай, түс шайысып қалған сынай байқалды. Бөбек оны сұрамады. Бірақ қыздың іші бірдеңені сезді. Оны жаңа ішке кіргенде бұған бұрылып қараған әке жанарындағы үнсіз сұрақтан аңғарды да, көзін көтермей бөлмеге өтіп кеткен-ді.

Анасы пақыр екі құрсаң көтерді. Екеуі де қыз. Үлкені - Әлиза. Кішісі - бұл. Қолдағы жалғыз алданыш болғасын, қайтсін, әзірге осыдан жұбаныш іздеп, кемді күн дәтке қуат көрген ата - ана бұны өздеріне ертең арқа тірер азамат көріп, еркек бала ғып өсіріп еді. Онан не тапты? Еркек бала киімі астында қыз жүрегі гүлдеп өсіп келе жатқанын білді ме?!

— Болды! Жетер енді!- деді Бөбек. Даусы қатты шығып кеткенін кейін сезді. Бірақ ана жақтағы әке - шешеден қысылады. Естісе мейлі. Бүгін болмаса, ертең естиді, түбі бәрібір жұртқа жария болатынын білгесін, бір есептен

кейінге созбай, қазір, тап осы қазір жұртқа бұның қыз екені жария болғаны жақсы. Жігерге шындап мінген қыз кенет құтырынып кетті. Үстіндегі бозбала киетін киімдерден де осы қазір біржолата құтылғысы келді де, басындағы бөрікті, беліндегі кішкентай әдемі кездік байлаған күміс тоға былғары белбеуді, сол кездегі қала үлгісімен жұтындырып тіккен тік жаға зәгірен бешпетті -бірінен кейін бірін тез - тез шешті де, жытырып бұрышқа лақтырды.

Сосын ертең үстіне не киетінін ойлап, сәл дағдарып қалды да, төсекке бетін басып жата кетті. Жылағысы кеп еді, көзінен жас шықпады. Кеше астыққа кеткен қалашыларды бұл ауылдың қыз - келіншектері біраз жерге ұзатып салған-ды. Сонда қоштасарда Рай бұның құлағына сыбырлап «астықтан келгесін үйленеміз. Саған осы жолы қалыңдыққа лайық қос етек ақ бәтес' көйлек, өңіріне зер салған қынама бел қамзол әкелем»,- деп еді; «Тек аман - есен, тез оралса екен»,- деді Бөбек. Рай кеткелі зәре жоқ; мына Ұлықұм басынан Қоңырат, Шымбайға қалашылап кеткен астықшыларды сонау Үстірттің кара жонындағы" жапан түзде жол тосқан ұрылар тонапты деген суық хабар бұл жаққа да дүңкілдеп естіліп, зәресі ұшқан жұрттың жүрегі қазір май ішкендей. Қорқыныш - қауіп күшейгелі бал ашушылар; құмалақ тартып жолға қараушылар көбейді. Ес - түс қалмаған жұрт түнде түс көріп, төсектен тұра сала шай - суын ішпестен Судыр Ахмет пен Қарақатынға жүгіреді. Түсін жорытады. Бөбек те түс көріп, ұйқыдан шошып оянды. Қай ел, қай жер, қай мекен екені белгісіз, күндіз, не түн екенін де білмейді. Әйтеуір, аңылжыған дала. Тастақ даланы тасырлатып қиқулап қаптай шапқан аттылылар. Бастарында көзіне түсіре басып киген бір-бір қойдың терісінен тіккен қауқиған - қауқиған сеңсең бөрік. Жалақтаған қылыш. Астықшылардың көшіне тиген жол тонаушылардың ішінен қауқиған кара бөрікті, шүңірек көз, қан-сөлсіз бетте рахымның ізі байқалмайтын біреу қолында жүзі жарқылдаған қайқы қылышты қайқайып көтеріп, енді Райды шапқалы кезене бергенде Бөбек шыңғырып жіберді. Шошып оянғанда өз даусын өзі есітті. Аттай тулаған жүрек дүрсілдеп, басын жауып бүркенін алған көрпе астында сонан қашан таң атқанша төсектен тұрмай дір-дір етіп жатқан-ды.

Сонан бері ұйқтауға қорқады. Бір жолы түн ортасы ауса да салулы төсекке жатпай, мұржалы шамның білтесін жоғары көтеріп, сәулесін самаладай ғып жағып отырған үстіне анасы келді. Бөбек анасын мойнынан құшақтай алды. Сонан ол құшағын жазбай, анасына жабысып отырып: «Түсті қалай жору керек? »- деп сұрап еді; қарт ана қызының өңіне сыр тартқандай, көзін іркіп қарады. Қызының ар жағында ашып айта алмай түйткілденіп тұрған әлдебір қорқынышты аңғарды.

— Қайдам... Біз не білейік? Бұрынғылар «Түсінде қорықсаң, өңінде қуанарсың» деуші еді,-деп жұбатпақ болды. Сосын сәл үнсіз отырып, қызына көзін қайта тіктеді:- Немене... сен астықшыларға түс көргеннен саумысың?

Бөбек үндемеді. Ана мойнынан құшағын жазып түрегеліп кетті.

* * *

Биыл көктем кеш шықты; қар бір еріп, бір жауып, жазғытұрғы сілемік күн ел еңсесін көтертпей қойды. Көк жүзіне қайта - қайта бұлт айналып, сүйектен өткендей суың жел жұрттың зықын алып тұрған. Бұл өңірдің ауқатты байлары ерте көктемнің осындай жайсыз мазасыздығына қарамай, асығыс қимылдағандардың алды жайлауға әлдеқашан көшіп кеткен-ді. Малдары күйлі. Киіз үйлері жылы. Ақтүтек үскірік соғып кетсе де ығы мол. Ер-азаматтары да сайлы. Ал, бірлі-жарым мал ұстаған шаруалардың жөні басқа. Олар өздерінен гөрі қыстан қоңсыз шыққан арық - тұрақ мал жайын көбірек ойлап, көктемнің құбылмалы ауа райының ақысын аңдып, әуелі қай ауыл бастап көшер екен деп біріне-бірі қарайлап отырғанда, ұсақ мал төлдеп қалды. Жылы қорадан шыққысы келмей, сылтау іздеп, бойкүйезденіп отырған алакөбең шаруаға о да етек басар. Енді осыдан қашан жас төлдің қаратабанданып жер басып кеткенін күтеді. Қыстан қалған аз ғана шөп күн сайын ақсирақтанып, сақ тартып барады. Жаңа тебіндеген жас көк ауыз толтырмай, сауын мал ақ үрпіленіп божырап кетті. Теңіз жағалауындағы ауылдарға етек басар болып отырған тағы бір жай-қалашылар. Үшкөнді қоныстанған үш ауыл - Судыр Ахметтің, Пірмән, Шірмән, Әліби ауылы қалашыларға қарайлап елі қорада отырған-ды. Осы үш ауыл бүгін үлкен әбігерде. Таң алдында Қоңыраттан астықшылар келді. Судыр Ахметтің құмалағына түскендей, айтары жоқ, ат- көліктері аман. Бөктергілері мол, олжалы. Бәрі де түйелердің жүгін толтырып, ырғап-жырғап келген. Астықшылардың қуанышты хабары жұрттың аузында. Бірінің аузынан шыққан алыпқашты әңгімені қалғандары сол сәтте қағып әкетіп, ел асырып, жер асырып әр саққа жүгіртіп, ақырында алыпқашты аңызға айналдырып жатқан кез. Бұрын ел ішінде көзге шыққан сүйелдей ит түрткі боп жүрген әлдекім кеше астыққа бір шығып келді де ауызға ілікті. Бұл күндері бала екеш балалар да қарық. Қолына ұстатқан бір-бір кірендерді қалай жеудің, кімге көрсетіп мақтанудың есебін таппай, үйір-үйір, у-шу боп үй-үйдің арасында шапқылап жүр. Жүгері қуырмай, сөк ақтамай жатқан үй кемде-кем.

Бүгін жар басындағы балықшылар ауылы тіпті қарық. Кәлен мен Рай кісі

басына алты -алты қаптан астың әкеп, кіре беріске үйіп тастай сапты. Кәленнің үйі кісіге лық толы. Көбін Кәлен танымаса да, бірақ жүзі сынып, иіні ебіл-себіл мына кісілердің түріне қарап, өздері қалашылап кеткеннен кейін қыста малы жұтқа ұшырап, тігерге тұяқ қалмағасын теңізді сағалап, қырдан көшіп келген келімсектер екенін іші сезіп отыр. Басқалардай емес, бұлар еңбекақы сұрамайды. Ау - құрал бергенге ырза. Сондай босқындар биыл айрықша Ақсақ Жагордың промсолына көп құлапты деп есіткен-ді. — «Таланты ерге нұр жауар» деген. Енді, міне, бір жылдың азығыңды әкелдің,- деді Дос.

— Айналаң аузын ашып отырғанда, кісі қарны тойып ас іше алады дейсің бе?..- деді Кәлен.

— Е, несі бар. Әркім тапқанын ішеді. Халықтың бас-аяғын түгендеу қай пенденің қолынан келген?!

— Дос аға... жапан түзде жалғыз үй отырғам жоқ, халықтың арасындамын. Өле жегенше, бөле жеймін. Әй, қатын, бар, халықты жи,- деді Кәлен. Жамал қолындағы барын көршілерімен бөлісіп отыратын қолы ашық әйел еді; ол күйеуінің ниетіне түсінді. Ішінен оны құптап, ширақ басып сыртқа көңілденіп шықты. Дос өлі де болса, Кәленнің сөзіне сенер - сенбесін білмей, екі ойлы, енжар отырған-ды. Жоқ, шынға айналған сыңайын байқағасын:

— Әй, Кәлен,- деді бір кезде,- осы сен ойланбай айтып отырсың - ау. Алты қап астығың бір үйге алты ай азық болса да, көпке шашқанда қай тобырдың аузынан табасың?! Көпті жарылқай алмайсың.

Кәлен Досқа түсі бұзыла қарады:

— Ол ақылың өзіңе. Бір қатын, бір баламды беліме байлап жүріп жұмыс істесем де, тамақ тауып берем.

Дос ләм-мим деп тіл қатпастан тұрды да, шығып кетті. Оның ренжігеніне Кәлен қынжылмады. Хабар құлағына тиген ауыл адамдары қапелімде жиналған-ды. Кәлен шайдың аяғына қарамай, орнынан тез тұрып сыртқа шықты. Екі-үш жігітті қасына шақырып ап:

— Мына астықты бөліп беріңдер,- деп әмір етті де, баласын қолынан жетелеп, жүріп кетті. Беті - ауыл сыртындағы қара мола. Қыстыгүні қайтыс болған баласы осы қорымға жерленген-ді.

Бүгін Райдың үйі де толған кісі. Рай қарт әжесіне Қоңырат базарынан әкелген базарлығын беріп жатыр. Бірақ қарт әженің базарлықпен ісі болған жоқ. Сүйікті немересін ендігі жерде көзінен екі елі таса қылмасын айтып, қос қолын тас қып ұстап жабысып алды.

Рай әлденеге қосүрей. Астықтан келгелі көңілі орнықпай, үйде аузы-мұрнынан шығалық толы кісілердің ішінен Ақбаланы көре алмай, тақат -

сабырын тауысып, тынышсызданып отырды да, ақыры шыдамады.

— Еламан ағамнан не хабар бар?

— Ешқандай хабар жоқ. Жер түбіне айдап әкетті емес пе?..

— Ие, сабаз ер, ақыры ат жетпес, атан жетпес жерге көз асып кетті ғой. Жоқ болды ғой!

— Баласы аман ба?

Есік жақтан Қарақатын күңк ете қалды.

— Сол көрдемше өлетін бе еді?..

— Ақбаланың күйі - жайы қалай?

Балықшылар үндемеді, бұл жолы тағы да Қарақатын күңк етті:

— Оның несін сұрай береді?! Алты қап астық әкелген сенен күйлі.

Рай осы үйдегі кісілердің жаңағы жерде Қарақатынды беттен қағып, тыйып тастамағанына таң қалып отыр. Соған қарап, Райдың өз көңілінде де күдік оянып, ойы жаманшылыққа ауып бара жатты. Осыдан кейін ол көңілсізденіп, үй ішіндегі әңгімені тыңдамай, кәрі әженің қасында қоңырайып отыр еді.

— Әй, өңшең шуылдақ! Үйлеріңе барыңдар! Баламмен оңаша қалдырыңдар, түге!- деді кәрі әже. Осы ауылдың үлкені болған соң Райдың әжесі балықшыларға өзімсініп, әмір ете сөйлейтін. Және айтқанын істететін-ді. Балықшылар үн-түнсіз бір- бірлеп тарай бастады. Үй оңашарғасын да кәрі әже бұйығы қалпынан сергімеді. Қос тізесін құшақтап, бір уыс болып отырған қалпынан қозғалмай, тек немересіне жекіп:

— Еңкей! Құлағыңды әкел!- деді. Бөбек жөнінде бірдене айтарда, әжесі әрқашан дәл осылай түсін суытып, зілдене тіл қататын әдеті еді. Рай әжесін құшақтай алды.

— Сен неме, не біліп қуандың?

Рай тіл - жағы байланғандай, түк айта алмай, бар болғаны, кәрі әжесін құшырлана қысып, жабыса түсті.

— Ой, жәдігөй, ой, шірік неме! Әжеңе әншейінде жабыссақ қайда қалдың?!- деп күліп,-сенің әлгі жүгірмегің кеше де келіп кетті. Маған келеді дейсің бе, сен ғой оның ынтығатыны. Бәлденіп, зарықтыра бермей, барып қайт!- деді.

Әлібидің қыстауы жақын, үрген иттің даусы естіліп туратын жер. Сыртқа атып шыққан Рай зырлап құстай ұшып келе жатып, қыстаудың сырт жағына тіккен алты қанат боз үйдің алдында тұрған бір топ кісіні көрді. Ортада Алдаберген софы. Үлкен - кіші соның аузына қарап қапты. Соған жыны келген Рай қасақана, алдымен софының қолын алмай, шетінен амандасты. Қиқар жігітке қарт софы да қырыстанып, сырт айнала берді. Ақ

боз үйдің бет алдындағы сай бойынан бір тал үкі бұлғақ етті. Соны көзі шалып қалған Рай кілт тоқтай қап бұрылып қарап еді. Қараторы қыз бауырына қысқан кішкентай қошақанға сай бойының жаңа - жаңа тебіндеген жас көгін жұлып беріп отыр екен. Райды о да көрді. Орнынан лып етіп ұшып тұрды. Қос етек көйлектің етегі дүркіреп жүгіріп келіп, жігітті құшақтай алатындай еді, бірақ қыз ұяты сонан артыққа жібермеді ме, құшағындағы қозыны бауырына қысып, құшырлана сүйіп - сүйіп алды. Сыртта тұрған кісілер қауқылдап, даурыға сөйлеп үйге беттеді. Ішке кірер жерде Рай кісілерге жол берген боп кейіндеп қала берді. Соңғы кісіні ілгері жіберіп, енді өзі кірер жерде сөл іркіліп, есікті жамылып тұрып Бөбекке бас изеді де, ішке кіріп кетті.

* * *

Алдаберген софы қолтығында құс жастық. Қақ төрде дөңбектей боп көлбеп жатыр. Шаңырақтан түскен көктем шуағына маужырап жатады да, ара-арасында қалғып кетеді. Қалашы әңгімесіне құлықсыз. «Ененді... с... жаман балықшылар, бес-алты қап астың әкелдім деп, көйлегіне сыймауын қарашы. Қоңырат шаһарын шауып келгендей, түге», - деп ішінен боқтап қояды.

Өз аулының астығы әкелулі. Малы бағулы. Осы үйдің қайнап жатқан шайы мен асылып жатқан асын күткеннен басқа алып-жұлып бара жатқан шаруа жоқ. Мал, дүние тізгіні тетелес інісі - Құдайменде мен Тәңірбергенде. Олар тұрғанда ата малының мұрты шағылмасы кәміл. Тек діндар шал екі інісінің Алла тағаланың ырзық - несібесіне шүкірлік етпей, барған сайын ындыны ашылып бара жатқан нысапсыздығынан қорқады. Осы жолы да олар софының қарсы болғанына қарамай, кеше осы өңірдің елі жайлауға көшерде алдағы жылдың қамын ақылдасты. Жыл сайын малына мал қосылып мыңғырып байып бара жатқан бай ауылды көбіне-көп шабындың жайы қинайтын. Құдаймендеден де гөрі Тәңірберген осы биыл теңіз жағасының шұрайлы шабындығын өздеріне қаратып алғысы кеп жүр. Әсіресе көзін тіккен жер - Қандыөзек. Қоңсы отырған Әліби мен Пірмән, Шірмәннің, Судыр Ахметтің ауылы осы Қандыөзектің екі бетіндегі құрақты талай жылдан бері бөліп шауып келе жатқан. Үш - төрт ауылдың малына аузы-мұрнынан шығатын. Теңіздің бұл бетінде көк құрақтың қаулап шығатын бітік жері де осы еді; тек бір қиыны -суы терең. Қайықпен ормаса, жаяу кісіні барғызбайды.

Тәңірбергеннің ақылын тыңдаған Құдайменде биыл Қандыөзектің құрағын бір өзі дербес шаппақ. Сол ниетпен жағадан көше қоймаған ауылдарға

софы ағасын жіберіп, Әліби мен Пірмән, Шірмәнға сәлем жолдады: «Биыл өзектің екі бетінің құрағын мен алайын. Сендер жағалаудағы менің шабындығыма ие болыңдар. Қолында қайығы жоқ кісіге Құдай қосқан жер. Суы тайыз, сарықтық. Шөпті шапқан жеріңе суындап үйіп, шөмелелеп жинап кете бересің», - деп Құдайменде бұларға қолқа салды. Ондағы ойы - Қандыөзекке табаны бір іліксе, ол жерге бұдан былай да өзі қожа болмақ. Кісі жүзін жыртпайтын Әліби мен момын шаруа Пірмән, Шірмән да соңырағы күні шаршы топқа түсетін шама жоқ. Егер өтінішін орындамаған күнде де Құдайменде мен Тәңірбергеннің есебі түгел. Ағайынның күні бұрын алдынан өткенін сылтау қып, соңыра пішеншілерін бұлардан бұрынырақ жіберіп, өзектің екі бетіндегі құрақты құлатып тастамақ. Оларда дауласатын дәрмен жоқ.

Алдаберген софы інілерінің бұл ойын кейі ұқты. Болыс інісінен көрі бұның бәрі Тәңірбергеннің ісі екенін іші сезіп: «Әй, сұм! Сұм - ау!» - деп, басын шайқады. Сонан соң ол түстеніп отырған үйдің қазанын ойлап, сыртта ошақ басында күбірлеген әйелдердің сөзіне құлақ тікті. Ас қамымен ішке кіріп-шығып жүрген әйелдерге тұмсығын бұрып, қазандағы астың иісін аңғармақ болады. Бауырсақ иісін анық сезді. Сүр иісі де сезіле ме, қалай? Ішке Бөбек кірді. Төр алдында мүлгіп жатқан қарт софы басын көтеріп алды. Алдына жайған дастарханды, атжал қып төккен сары бауырсақты көргенде, қарт софы көңілденіп:

— Иә, балам, ләппай, - деп Райға бұрылды. - Сонымен... Сүйтіп сендер Қоңыраттан бері қарай шұбалып шықтыңдар ғой... Кәне, сонан кейінгі жөндеріңді ұқтыршы!

Рай ыссы шайды бір- екі ұрттады. Ұй толы кісілердің назары ауғанын байқағасын ба, әлде шай құйып отырған Бөбектің жұртпен бірге бұған қарап иегін тізесіне сүйеп, қыбыр етпей қалғанынан қысылды ма, әйтеуір сөзінен жаңылып қала берді. «Иә, Қоңыраттан шықтық. Қоңыраттан шыққалы жатқанда... Ие, сонымен біз Қоңыраттан шыққанда...»

— Ау, балам - ау, Қоңыраттан шыға алмай - ақ қойдың ғой...

— Жо - қ, неге, шықтық қой. - Жұрт ду күлді.

— Қоңыраттан біз алдымызды түн қыла шықтық. Кіре басы Кәлен ағам. Онан бергі жағында да Кәлен ағам үш ауылдың қалашысын өзі бастап отырды.

— Ұры - қары кездеспеді ме?

— Жоқ. Кәлен ағам ылғи түнде, қараңғы жамылып жүрді. Күндіз көзге түспейтін тасаға бекініп...

— Несін айтасың?! Кәлен жауға алдырмайды ғой. Ал, сонан кейінгі әңгімеңді айтшы.

— Жер қара қатқақ еді. Қоңыраттан шыққасын Әзберген бағына көлігіміз талмай жетті.

— Қалашыға, сірә, Әзберген бағынан бергі жер ғой қиыны...

— Иә, бергі жол ауыр соқты. Қар әлі айықпаған, кей жер ала қанат.

Қайсыбір жерлерде табанқар жатқан ерте көктем емес пе?! Біз шық жағалап, сыпыра үстіртпен тартып отырдық. Астымызда семізден қатқан жардай атандар. Несін айтасың, жолға түсіп бір жүріп кеткесін түйе жарықтық бой бермейді ғой. Тек Қасқажол, Қаратамаңка келе бергенде теңіз беттен қатты жел соғып, жапалақтап қар жауып берсін... Сонан табандатып тоғыз күн жауды.

— Құдай сақтаған екен.

Алдаберген үнсіз. Көп ішінен көзін Бөбектен айырмай бағып қапты.

Әлібидің осы қызы Ожар Оспанның жарымес баласына атастырулы екенін білетін. Кейін Рай мен Бөбектің көңілі жақын деген сыбыс шыға бастағанды. Осында келгелі соның растығын өзі де байқап отыр. «Ризамын. Енеңді с... Қара түндікті Торжымбай көптігіне сеніп, күпсіп жүргенде, мына жігіт жесірін іргесінде жатып, хе – хе - е, реттеп апты». Болыс інісіне тізгін бермей жүрген Ожар Оспанның осы арада белін бір сындырғандай болды. Райға да ырзалықпен қарады.

— Ал, сонымен қарға не амал істедіндер?- деді софы.

— Қар бел алып жауа берді. Қиын кезде Кәлен ағам бәрімізге күш берді.

Түйелерді шөгеріп, теңді түсіргесін үстіне сайғақ, сырғауыл шаншып, өзімізге баспана істеп алдық. Азық мол. Ық бар. Айылымызды жияйық па?! Қоңырат базарынан алып шыққан етті қарашықтап, тары көже мен жүгері көжені асып түсіре бердік.

— Е, ас ішіп, аяқ босатар болдың де?! Көлікті қайттыңдер?

— Үш ауылдың ортасынан сайланып шыққан сақадай жігіттер емес пе?!

Ішімізде мына кірме күйеудей нар жігіттер де бар.

Рай қасында отырған топай ауыз, торсық ұрт жігітті нұқып қойды.

Бұған жұрт ду күлді. Алдаберген софы өзінің сауалын мына жігіттің тағы да қиқарланып күлкіге шаптырып отырғанын ұнатпады. Ол кеудесіне түскен көк шулан сақалды уысына толтырып, төр алдында дөңбектей боп жатқан-ды. Кенет басын көтеріп, Райға мысқылдай қарады.

— Япыр-ау, осы сен бала не деп отырсың? Сол Қоңыратқа баяғы жас кезімізде біз де барған едік... Қостанып керуен тартып, көп түйемен астық әкелгеніміз бар. Сонда көріп едік... Шыңның сырт жоны кіл қарабаялыш болатын. Жолсыз жүрісте түйенің табанын сояды. Жайылымға кеміс еді ғой. Түйенің бабын таптың деп жеңістік бермейсің. Өз басыңды білмеймін, ал әкенді көріп едім... Пақыр қызыл сөзді желге шашқан, дуасыз ауыз еді,-

деп қарт софы кеудесін көтеріп, кеңк-кеңк күлді.

Райдың қараторы беті ду етті. Софы сөзі Бөбектің де шамына тиіп, шай құйып отырған кеселерді шатыстырып алды.

— Аталас болмасақ та, қоңсы отырған көрші едік. Оның үстіне әкеммен тұстас болған соң, сізді бөтен көрмейміз ғой. Әке орнында сыйлауға парызбыз...- деді Рай.

— Е- е, адасқан жоқсың. Осы бетің нағыз жау түсіретін жігіттің тәсілі,- деп көңілдес бір жігіт Райды көтермелеген боп отырып, қолтығына дым бүрікті. Алдаберген өзінің ағат кетіп қалғанын ұқты. Мына жігіттің енді аямасын біліп:

— Е, бұл бала сыйлы сөзбен сазайымды тарттыруға қарады,- деп қауқарынан айырылып, жанында жатқан жастыққа жантая кетті.

— Әй, Рай, қарағым, қоя ғой, енді,- деді Әліби.

Бұл Бөбектің жұрт алдына шығып алғаш шай құйғаны еді; Рай мен софының сөз алысып қалған тұсында екеуіне жалтақтап кезек қарап отырғанда, алдына келген кеселерге шай құйылмай иіріліп қалып еді.

Сырттан екінші аққұманды демдеп әкелген келіншек қонақтардың көзін ала бере қайын сіңілісін бүйірінен түртіп қалды. Жалт қараған Бөбекке:

— Шайың кесіліп қалыпты ғой, енді демдеп әкелген аққұманнан құярысың,- деп сыбырлады да, сыртқа шығып кетті.

Үйдегі кісілер қалашы әңгімесіне қайта оралды:

— Ал, түйені қайттыңдер?

— Бәсе соның жөнін ұқтыршы. Шың үстінде қотырқара, баялыштан басқа түйенің тісіне ілінетін не бар дейсің?

— Жоқ, шың үсті керім от, іріп тұр екен. Несін айтасың, бой алып өскен сарбалақ бұйырғын кілк-кілк етеді. Жүк тартқан түйе нені шыдатсын, ерні үйіргеннің бәрін шалып оттап отырды.

— Ау, қатты желде қай мал да жайыла алмай, ықтап кете беретін еді ғой, сендер қайттыңдер?

— Кәлен ағам бұған да тәсіл тапты. Түйелерді түнемелікке қарай қостың ығына шөгеріп, тізерлетіп тастады. Ал күн шыға бар түйені тізіп алады да, борап жауған қарға бет қояды. Желге қырындамай, тіке тартып кетеді.

Сонан ол барып-барып түйелердің бұйдасын мойнына салып, ыққа қарай қоя береді. Шетке шыққанын қайырып, қара беріп отырсаң өзге малдай емес, түйе жануар табан тіреп іркіле жайылады екен..

— Апыр - ай, ә?..

— Рас шығар - ау! Кәленнің көріп - білгені жалғыз осы ма?! Жол жүрген адам ғой, мал сырын білетін. Әйтпесе, кісі қанша мал ұстап, бірер қараның сүті мен қоңына иек артып машықтанғаны болмаса, мал сырын біле

бермейтін көрінеді ғой.

Кірме күйеу осындайда сөзге кіріскісі келіп, билігі қыштап отыратын.

— Қазір осы елдің жүн-жұрқасын жиятын кім?- деді ол.

Оның сөзіне жөнді жауап бермейтін жұрт осы жолы да тәлкек қылды:

— Е, оны қайтесің? Қай түйеннің жүнін өткізейін деп едің? Әлде өз бойындағы қыл-қыбырынды күзеп бермексің бе?

— Шын айтам. Мініп келген атанымның мойын шудасын жұлып едім...

— Ендеше қарық бола ғой. Қазір бұл елдің жүн-жұрқасын жиятын Ебейсін.

— Сорлы орнын жаңа тапқан екен,- деді Рай күліп. Күні кешеге дейін Алдаберген осы өңірдің жүн-жұрқа, тері-терсегін жинап, жұртты безбеннен жеп зар қақтырған еді. Төр алдында дөңкиіп жатқан софыдан есесін қайтаратын ыңғайдың орайы келгенін білген Рай көңілденіп:

— Апыр-ай, сол Ебейсін бет-аузы көнмен қаптағандай. Өзі де жылы қанға тұмсығын тығып, ел ішін іреп жатуға лайықты еді. Қап, не қыласың, қонысы келісіп кеткен екен,-деп күлді де, үйден шығып кетті.

Күлкіге булыққан қыз кісілерден бетін бұрып сырт айнала берді. Баяғыда Алдаберген ауылға келер еді. Ол келгенде кішкентай қыздар түнімен ұйқы көрмейтін: Бөбек Құдайдан түннің қараңғы болғанын тілейтін. Ай туғанша іргесінде жатқан түйелердің мойын шудасы мен балақ жүнін жұлып, бір етек қып Алдабергенге апаратын. Сонда Алдаберген бетінен оты шығып тұрған кішкентай ұялшақ қыздарға: «Ә, балам, кел! Бері кел! Тек жүнің аз екен, өлшеуге толмайды», - деп етегіндегі жүнді шеңгелімен бүріп, қанар қаптың түбіне зытырып жіберер еді де, сосын бұлардың қолына бес-алты түйір өрік салатын. Бөбек қанша жасырғанмен келесі күні анасы оның ұрлығын біліп қап: «Түйенің бар жүнін жұлып алыпсың ғой», - деп ұрсатын еді.

Күлкіге булыққан Бөбек кесе-аяқты шаққа жиды.

* * *

Астықшылар келердің алдында аз ғана бұрын ел ішіне Еламан өліпті деген жаманат хабар тараған-ды. Өз ажалынан өлмеген, Жаманқалаға айдап апара жатқан жолда қашпақ болғанда солдаттар атып тастапты. Қарт әжеден қанша жасырса да бәрібір білетін сияқты. Астықтан келгесін, бір жолы Рай шам жақпаған қоңыр кеугім үйге кіріп еді. Қарт әже Еламанның атын атап, көй - көйлеп күңіреніп отыр екен.

— Еламан есіме түсті. Қандай қарағым еді? Жұрт не демейді, бірақ өз көңілім жамандыққа қимайды.

Райға бәрінен бұрын Ақбаланың азары жанына батты. Астыққа жүрерде

көрер көзге азып-тозып кеткен жеңгесін ана жақта бір айдай жол жүріп, қайтып келгенде танымай қалды. Жұп-жұмыр әдемі аппақ иек астына кәдімгідей болар-болмас бұғақ білініпті. Басқа да бар мүшесі балғын тартын, баяғы бақытты кездегі ажарын қайта тауыпты. Келіншектің қазіргі түрінде көзі түскен кісіні ықтияр - еркіне қоймай қандай да бір сиқырымен арбайтын ажар пайда болған. Рай да кездескенде көз тоқтатып қараса күнәкар болатындай, назарын алып қаша берді. Сөйлескісі кеп қанша оқталды, бірақ соның бәрінде де кісіге сөзін жібермейтін әйел: «Сүйікті қайным - ау, осы сен не деп тұрсың? Қай жігітті қойнымнан ұстап алып едің? »- десе не дейді.

Бұрынғыдай емес, қазір Рай сирек қатынайтын боп жүрген-ді. Бір күні «Жас мырза ел жата келеді екен» деген сыбыс шықты. Рай жүгіріп Кәленге барды. Қолы боста қарап отырмай, әр нәрсені бір істейтін ұсынақты Кәлен астықтан келгелі әйеліне етік тігіп жатқан-ды.

— Кәлен аға!- деді Рай,- Ақбала ардан безді.- Кәлен етігін тіге берді.

— Басқасын қайтейін, Тәңірберген сұм түнде келіп жүретін көрінеді...

Кәлен етікті ірге жаққа тастай салды да, Райға бұрылды:

— Қой, өтірік болар?..

— Рас, Кәлен аға.

— Өз көзіңмен көрдің бе?

— Жоқ, бірақ көрген кісі бар. Таң алдында Ақбаланың үйінен шығып бара жатқанын Қарақатын көріпті.

— Жә, кете бер!- деді Кәлен.

* * *

Қыс бойы иттері үріп, адам - қаралары улап-шулап жататын теңіз жағалауындағы малды-жанды ауыл бұл өңірден әлдеқашан көшіп кеткен. Ақ ауыр жақ жым-жырт. Көп ауыл Қоңыраттан астықшылар келгесін үйлерін жығып, асығыс жөнеп кеткен-ді. Қазір теңіз жағасында балықшылар аулы мен Әлібиге қарасты бес-алты үй ғана. Және ой жақтағы қыстаулардың бірінде төбесі шошайып Судыр Ахмет отыр. Жылдағы әдетіне бағып, ол биыл да ерте дүрліккен-ді. Оның өз отының басына салған әбігері энебір тұста қоңсы отырған көрші ауылдарға да мазасыздың әкелген еді. Құдайменденің бәйбішесі ертеңгі шай үстінде:

— Ау, осы сен не ойлап жүрсің? Көші-қон жөнін ауызға алмай кеттің ғой.

Мына Судырақтың аулы көшкелі жатқан көрінеді,- деп күйеуіне құлаққағыс қылып еді, Құдайменде кесесін қоя сап, қарқ-қарқ күлді:

— Ой, қатын - ай, сен не біле - туң?! Судыр Ахметтің жайын менен сұра.

Кәпірдің нағашысы мына Кішікұм бойындағы Бестоқал Бақай, Шақай деген ағайынды екі мазасыз еді. Бұл Судырақ та жылда елден бұрын дүрлігіп, ақыры өзі бар елдің соңында бақырауық інгенімен жалғыз үй қала - тұң,- деген-ді.

Құдайменденің айтқаны шынға соқты. Қазір Судыр Ахмет бүкіл бір ауылдың жұртында жалғыз үй төбесі шошайып отыр. Ол кеше де жатарда қатынына ертең ертелете көшеміз, буынып-түйініп әзір отыр деп әмір беріп еді. Ертеңінде сәскеде бір- ақ оянды. Онда да әйелі бас жағында байғыздай қақсап отырып алған соң, Судыр Ахмет көзін уқалап жіберіп, күзен бел ұзын денесімен созылып сыртқа терезеден көз салды. Сосын әйеліне тап берді:

— Тал түс қой! Шекең күнсіп, бұрымың сірке - сірке боп тал түске дейін жатқансың ғой?..

— Оятқанда тұрдың ба?..

— Ана қарашы, сөзінің сиқын қарашы. Әйел болып, бір күн ерте тұрсаң қайтеді? Енді, осы ыссыда жалғыз түйені қан сорпа ғып, көшпек пе ақылың? Өшір үнінді! Ой, ақымақ. Ой, иттің асыраған төлі!

Мұндайда бетіне келген - шамы. Бетіне келген кісіге Судыр Ахмет дедектеп жетіп барады. Жеп жіберетіндей, ұзын мойнын өршелене созып, шықшытындағы күре тамырлар білеудей көгеріп, бастырмалатып үсті - үстіне сөйлеп кететін-ді. Әйелі үндемеді. Судыр Ахмет бел ала берді:

— Мен көшелік дегелі қашан?! Осылай боларын біліп, саған... сен келеңсізге орта тоқсаннан қақсадым ғой. Ау, қатын - ау, «Көшейік! Көшейік!»- деп құлағыңа құюмен келдім ғой.

— Көшелік десең... мен бе сені көшірмеген?- Судыр Ахмет бұған дем арасында дерек таба алмай, қатынына қамшы ала жүгірді. Асылы, көші - қон жөнінде кінәласқысы келмейді. Кінәласса өзіне қиын соғарын біледі. «Көшелік» деп үй ішін ерте бастан әбігерге салып қойып, тап көшер жерде атына мініп, ел аралап кетті. «Амандық болса бір- екі күнде оралам. Мына Көлқора табанындағы ауылдардан көшкенде жүк артатын бір- екі түйенің майын сұрап әкелем. Қатын, сен үй-ішін буып-түйіп бұйдақты есіп, жазықты жамап әзір отыр», - деп кеткен-ді. Ол бірақ сол кеткеннен мол кетті. Көлқора табанындағы Рамберді ауылы мен Жылқыбай ауылын өз қолынан көшірісіп ұзатып салды. Онан жолшыбай қонған, түстенген үйлеріне бай ауылдардың малдары ығы-жығы боп қара құрттай қаптап, жайлауға қарай ұбап-шұбап көшкенін аузынан суы құрып, жыр ғып айтып отырды. Сөйтіп жүріп жылы көктемнің қалай келгенін білмей қалды. Бойға жұққаны жоқ. Не жетекке алғаны жоқ, жаман тұғырын жалына қақпалап, жағада жалғыз үй қалған қатын-балаға жетті. Әйелі жалғыз түйемен жүкті

жеңілдеп көшкенді қалап еді, оған Судыр Ахмет көнбеді:

— Ау!.. Ау, қатын - ау! Күл шыққан адамдай жалғыз үй көшкен ырымға жаман - ды. Жоқ, қатын, қара керек! Мына арадағы Пірмән, Шірмән аулына барып келейін.

Пірмән, Шірмән аулы ертең таң біліне көшетін боп, үйлерін жығып, дүние-мүлкін теңдеп отыр екен. Судыр Ахмет олармен бірге көшпек боп уәделесіп қайтты. Жүрісі жаман торы ат жол бойы қайта-қайта құмалақ тастап, сиырбүлкілге салып жұлынын үзе жаздады. Судыр Ахмет ызаланып, торы атты түтіп жердей боп: «Осыдан Хан жайлауға көшіп алған соң, сен арам қатқырдың көзіңді құртпасам ба», деп кәріне мініп келе жатқан-ды. Кенет көз қиығы бір бұру қалып бара жатқан балықшылар аулына түсті. Онан жар басында жарбиған жерқазбалардың мұржасынан будақ-будақ шыққан түтінге көзі түсті. «Құдай біледі, осы үй, дәу де болса, балық асып жатыр», - деп шілкүйрық сақалының ұшын тістеп ойланып қалды. Көші-қон жайы ойында тұрса да, былқып піскен жас балыққа ақсары ауып кетті де, сол жолы Қарақатынның үйіне түсіп еді.

Ақкемпірмен араз. Доспен де онша емес. Сондықтан бұл үйге келсе, көбіне Қарақатынмен шүйіркелесетін. Осы жолы да ол Қарақатынға қарап сұңқылдап отырып, түннің бір уақыты болғанын байқамай қалған-ды.

Сыртқа шығып жұлдыздарға қарағасын ғана санын соқты:

— Алда, Құдай - ай. Таң атып қапты - ау!

Судыр Ахмет қалбалақтап асыға басып атына барды. Шылбырдың ұшын беліне қыстырып, ат арқасына қонғалы бір аяғын үзеңгіге енді сала берді де, «ау!» - деп оқыс ойланып қалды. «Ау!.. Жеті қараңғы түнде қайда барам? Онан да ертең елең-алаңда кетсем... О, тәйірі, атты кісі көзді ашып-жұмғанша жетіп бармай ма?!» - деп ойлап, үзеңгіден аяғын алды. Ертең елең-алаңда жүретін болғасын шешінбей, Қарақатын салған төсекке киімшең бойымен қисая кетті. Қақпа шекпенмен басын тұйықтап бүркеп алып, үнсіз жатқан-ды. Бір кезде жылан шаққандай, шекпенін аяқ жаққа қарай серпіп тастап, атып түрегелді.

— Ойбай... ойбай, жарып кетті!.. Жарып кетті! Шырт ұйқыда жатқан үй шошып оянды. Дос басын жастықтан үрейлене көтерді:

— Аха, не болды?

— Не дерің бар ма?! Қандала... Өзі де тайдай екен! Міне, алақанымда тулап жатыр.

Ақкемпір іргеге қарай аударылып жатты: «Заңғардың тынышсызы - ай! Пайғамбар жасында болып тұрғаны мынау, бала кезінде қандай болды екен? Анасы сорлы ошаққа түсіріп, отқа күйдіріп алмай, қалай өсірді екен десейші?!»

Осыдан кейін де Судыр Ахмет ұйқтай алмай, жыбыршып болды. «Ертең көшкенде қиын. Көрші ауылдың қызын оятып, өрелі таңды көзінен атырған жігіттей... ат үстінде басым бұлғаңдап кесір қылады - ау», - деп ойлады. Осы ойы өзіне де қызық көрініп, шекпен астында бүркеніп жатып шиқ-шиқ күлді. Осыдан тан, алдында ғана көзі ілінді. Аңшылар сияқты балықшылар да ерте тұратын. Достың үйі, тіпті, ерте тұрды: Судыр Ахмет те ұйқысы қанбай, терісі тарылып, қытымырланып түрегелді. Оның үстіне түнде байқамай аты құрғырға тұсауды кең салыпты. Торы ат ұзап кетіп, түске тарта тапты. Ертеңгі салқынмен көшкен Пірмән, Шірмән ауылы бұл кезде, сөз жоқ, Үйобаның, не Сырғақтының деңгейінде кетіп бара жатқан болу керек...

Судыр Ахмет кімге ұрынарын білмей, бойын ашу кернеп келсе, әншейінде ісі өнбей, шұлғауына сүрініп жүретін әйелі үй ішін көшуге әзірлеп, жалғыз інгенді есік алдына шөгеріп қойған екен.

— Өй, әтеңе нәлет! Ой, ернің аққа тимегір! Мал көрмеген көргенсіз!- деді Судыр Ахмет; аузынан сөз шыққан сайын иегінің ұшындағы шілқұйрық сақал шошаңдап, шоршып тұр. -Былқылдап боталайын деп тұрған інгенді тал түске дейін матап тастағаны несі? Әй... әй, ол қай қылығың, ә?

— Маған қайт дейсің?.. Көшеміз деп дүрліктірген...

— Ана қарашы! Тілі сала құлаш!.. Көшеміз дегенде, саған... сен көргенсізге буаз түйені тал түске дейін матап таста деп пе едім? Кәне, айтшы? Қашан сүй деп едім?

Судыр Ахмет ішке кірді. Қатын-баланың қай жерінен мін табам деп, өңін бермей келген-ді. Алдынан шыққан екі-үш баласына да жүзі жылымады. Көзіне түсіріп киген киіз қалпақ астынан үй ішіне ызғарлана көз тастап, табалдырықтан аттай берді де, есік алдында қалтиып тұра қалды. Көшуге әзірленіп отырған үй іші астаң-кестең. Төсек-орындар артып жүре беретіндей, тең-тең ғып буып-түйіп қойған екен. Судыр Ахмет жүктің әрқайсысын бір теуіп, ыдыс-аяқтарды сындырып, үй - ішін опан - топан қылды. Онан босағаға жабысып тұрған қатыны мен балаларын бөріктіре сабап, тыныш отырған үйді көзді ашып - жұмғанша у - шу қылды да, жөн - жосығын айтпастан атына мініп тартып кетті.

* * *

Әліби зәті жуас. Үй ішіне де қыры жоқ. Биыл қызы мен кемпірінің дегенінен шыға алмай, осы ыссыда маса - сонаға таланып жағада отырып қалғаны жанына батады. Сыртына шығарып айтпаса да ішінен ренжулі. Көршілерге де қатынамады. Күнде қызыл іңірден жататын. Бүгін де таң

намаздан кейін көзін ілмей ояу жатса да ертеңгі асқа тұрмай, басын көрпемен бүркеп алған-ды. Кемпірі сырттан сүріне-қабына кірді:

— Әй, тұр!.. Тұр!..

Әліби қозғалмады. Кемпір жұлқылай бастады.

— Тұр!.. Тұр деймін, ойбай!

— Не? Не боп қалды?

Әліби күңкілдеп іргеге қарай аударыла берді де, осы арада кемпіріне көзі түсіп шошып, басын көтеріп алды.

— Жай ма?

— Тұр, ойбай. Қыр жақтан дүбір шығады...

— Дү - бір?

— Иә, дүбір...

Әліби көйлекшең, дамбалшаң бойымен сыртқа ұмтылды. Есіктен шығар жерде сүрініп кетті. Үй сыртына кісі - қара жиналып қалған екен. Бәрі де түс жоқ, өң жоқ. Әліби жалтақтап әркімге бір қарады. Құлағы шулап, қол - аяғы қалтырап барады.

— Түрі жаман екен. Тегін болмас. Түрікпендер... апыр - ай, солар емес пе екен?..

— Жап... жап аузыңды!

— Кемпір... әй, кемпір... Тентек қайда? Оны көзден тасалай тұр.

— Иә, иә, сүйтейін... Бө - бек... Бөбекжан!

Дәл осы кезде ауыл сыртындағы жасыл белге жиырма-отыз атты шауып шықты. Әліби тілін кәлимаға келтірді. Түрікпен шапқыншыларын талай көрген. Олар басына қара елтіріден қайғадай құрайш киетін. Ал, мыналар... Апыр-ау, бұлар кім болды екен? Бәрі де басын ақ шыт орамалмен шарт байлап апты. Қолдарында сойыл. Шоқпар. Сыртта үрпиісіп ұрған кісілерді көрсе де, әдеп сақтап ат басын тартпады. Бейбіт ауылдың итін шулатып, төбеңді тесетіндей тасырлатып шауып келді. Сәлем-сауқат жоқ, үй алдында үрпиісіп тұрған кісілерді баса жаздап, аттарын омыраулата тоқтады. Жиырма-отыз жігітті бастап келген қаба сақал қара шоқпарын сығымдап ұстап тебініп қалды да, бүйірін соғып еңтігіп тұрған аттың тұмсығын Әлібидің кеудесіне тірей бере тоқтады:

— Бізді таныдың ба?

Әліби жігітке назарын көтеріп қарай алмай, көзін төмен салып тұрған.

Кеудесіне тіреген ат тұмсығы да о жар ауылдың жігіттері әкелген озбырлық сияқты. Қара тер ғып шауып келген аттың қос танауынан шыққан ыстың дем шал денесін түршіктіріп барады.

— Ұмытайын деген екенсің. Танымадың - ау деймін?- деді қаба сақал.

— Таныдым ғой... Танып тұрмын, қарағым. Құда, құдағи қалай? Дені-қарны

сау ма?

— Дені-қарнынды қой. Әуелі мынаны айт: сенің қызың, біздің болашақ келініміз қайдағы бір қара борбай балықшымен ашына дейді...

Әліби аузына сөз түспей, еріндері дірілдеп кетті.

— Шырақтарым - ау, тым құрыса шашымның ағын аясаңдар нетті?! Бәрің де ұл өсіріп, қыз асырап отырсыңдар ғой...

— Біздің қызымыз жаман балықшымен жүрмейді.- Жігіттер қарқ-қарқ күлді. Әп-сәтте Әлібидің жанына ауылдастар жиналып қалған еді; олар момын шалға ара түспек болғанда, қаба сақал тірі жанға бет бақтырмай, аузын ашқанды қақ басқа тартып қап тұр. Қаба сақал атын кимелетіп, Әлібиге қайта шүйлікті:

— Бізді құдаң жіберді. Жанжал керек болмаса дереу жайлауға көшсін деді. Жаңа жұртта, жақсы тілеу үстінде екі жастың тойын жасап, некесін қиямыз деді. Көнсең осы. Көнбесең, онда обалың өзіңе. Онда мыналар,- деп анталап тұрған әпербақан жігіттерді көрсетті:-Қызды күшпен әкетеміз. Әлібиге қараған бес-алты үй сол күні лаң тигендей әп-сәтте үйін жығып қырға бет қойғанша Ожар Оспанның әпербақан жігіттері кетпей, анталап тұрып алды. Олар Бөбектің де аяғын қия бастырмады. Керек десе, Әлиза апасымен қоштасып қайтуға рұқсат етпеді.

Қас қылғанда сол күні балықшылар аулынан бір жан қатынамай қойған-ды. Әлібиге қараған аз ғана ауыл араға екі қонып, үшінші күні Жаман Боташтың етегіндегі кең алқапқа ілікті.

— Құдама сәлем айтыңдар. Антты аттап, батаны бұзайын деп жүрген мен жоқ. Рас, бетіне қарап отырған жалғыз бала болғасын ел қызынан ерекшелеу өсірдік. Балаға деген ата-ана көңілі белгілі ғой. Өзімізге салса, әлі бес жасар бала сияқты...- дей беріп еді.

Құда аулының бір жігіті күліп жіберді. Көкірегі көпті танығанмен кісіге қыры жоқ, момын жан тағы да жер боп қалды. Көзінде мөлтілдеген жасты анталап тұрған әпербақан жігіттерге көрсеткісі келмей, төмен қарап, жер шұқылап отыр.

— Біз жүреміз. Ал, құдаңа не дейсің?

— Сәлем айт! Бір жетіден кейін тойын жасаймыз. Өзім той қамымен болам ғой. Қыздың сырын кім білген?.. Күйеу баланы жіберсін. Ендігі жерге жесірін өздері көзінен таса қылмасын.

Әліби бір жанның бетіне қарамай, көзін төмен салған күйі үстіндегі түйе жүн шапанның етегі жер сызып, ауыл сыртына бет түзеп ақырын ұзай берді.

Осы күннен бастап Әліби үйіне жуымай, жатарда да көршілеріне қонып жүрді. Оған, айрықша, Бөбекті көру қиын.

Көңілшек шал қит етсе қызымен қосыла жылайтындай қорқады. Ол Ожар Оспанның бұл қылығына қайран. Күні кешеге дейін үн-түнсіз жүріп кеп, бұлайша аяқ астынан тулағанына түсінбеп еді, себебін кейін білді. Пәле Алдаберген софыдан шығыпты. Аанада шабындық жайымен теңіз жағасына келгенде, ішінен Райға қаны қарайып кеткен екен. Сол жолы үйіне бара сала алты-жеті ауылдасын шақырып апты. «Тәйірі, Ожар Оспанда көз бар ма?! Ана жақта жаман балықшы жесіріне іргеден қол салып, хе - хе, қызығын көріп жатқан көрінеді. Биыл Әлібидің жайлауға көшпей отырғаны да содан екен», - деп сол отырыста оқшау өсекті ел ішінің сыбыр - жыбырын баққан су - маңайлардың құлағына құйып жіберген екен. Бұл әңгіме қара түндікті Торжымбайға бір күнде тарапты. Бұндайда рас - өтіріктің шындығына жететін Ожар Оспан ба, әлгі әңгімені ести салысымен, ол өзіне қараған ауылдардың ұр да жық есерлерін жиып алыпты да, дереу құдасына шаптырыпты. «Дәм - тұзым атсын», - деді Әліби Алдаберген софыға ренжіп.

Сол күні қосшы - қолаңын ертіп күйеу келді. Ата жолын қуып ұрын келген сапары болса да, әдеп сақтап жатпады. Оқыс жігіт бұл ауылға өзімен бірге ожар әке мінезін ала келген еді. Үлкен - кіші деп жатқан жоқ, кісі - қара арасында келіспеген бірдеңелерді түйеден түскендей дүңк еткізіп айтып салып, оған өзгеден бұрын өзі мәз болып қарқ-қарқ күлетін, қыли көз, құж қара жігіт. Қайын жұртын өзінің алдында кінәлідей сезді ме, келген бетте бұларды қырып жібере жаздады. Қаһарын ала бөле қалыңдығына төгіп, өзі тоқтаған үйдің дәл жанына тіккен отауға қамап қойды. Қыздың аяғын қия бастырмай, күндіз - түн көз алдында ұстады. Бөбек үйден шықса, ере шығады. Ең арысы, жеңгелері тілдессе де, оқыс жігіт қасында қарақшыдай барып тұрғаны. Той үстінде де екі көзін қалыңдығынан айырмай, әр қимылын аңдумен болған-ды. Осыдан той өтіп, үйге кіргізіп алғасын көңілі көншірін біледі; салт бойынша бүгін той тарасымен екі жас оңаша үйде қалатын күн. Отау үйде екі жастың төсектері әлден салулы тұрғанын қасындағы қосшы жігіттер бұған күні бұрын хабарлап кеткен-ді. Сонан бері дегбірі қалмады. Той тарқай қоймай, ойын-сауық неғұрлым ұзаған сайын, ол соғұрлым ыза болып, жастарды боқтады: «Енеңді с... Ой, өңшен жөркелеш, желөкпе!...»

Жастардың жуық арада тарайтын ойы жоқ. Әнші қыз, домбырашы жігіттер кезек-кезек өлең айтып, домбыра тартып, алты қанат үйде асыр салып жатты. Ойын-сауықтың қызған тұсында төрде отырған Бөбек орнынан тұрды. Оның тысқа шығатын ыңғайын байқағасын үш-төрт қыз шашбауы шылдырап өре түрегеліп еді, Бөбек:

— Отыра беріңдер. Жезделерің күзетші болуға жарап тұр,- деді. Айтса да,

күйеу жігіт есікке қыздан көрі бұрынырақ барып қалған еді. Тысқа оның соңын ала шыққан Бөбек есіктен дәл шығар жерде күні бұрын босағаға сүйеп қойған темір мосыны білдірмей қолтығына қыса кетті. Аспан ала бұлт екен; төбеден ауып бара жатқан толық ай бұлт тасасын қорғалап, ұзақ уақыт көрінбей қойды. Бірақ той боп жатқан ауылдың бар тынысы Жаман Боташтың кең жазығынан аның сезіледі. Ошақ басында табақ көтерген жігіттер, шаңқылдаған әйелдер қарандайды. Бөбек соларды сезді ме, жоқ па, белгісіз, артында аңдушы болғасын аяғын әдейі асықпай, сабырмен басып ауыл сыртына қарай ұзай берді. Үйден шыққалы артына бұрылып қарамаса да, ізін өкшелей басқан оқыс жігітті шөптің сытыры мен аяң дыбысынан анық естіп келе жатқан-ды, кенет қалт тоқтады.

— Әй, малғұн!.. Боқ жейтін ит емессің ғой. Қалатын кезің болды ғой.

Күйеу қанша жетесіз болса да, осы жолы өз ісінің шынында оғаш болғанын сезді де, төбеге ұрғандай тұрып қалды. Күдік туғызғысы келмеген қыз онша ұзаған жоқ; анадай жерге барды да, шапанын басына бүркеп, бір түп шидің ығына бой тасалай отырды. Жігіт қыздан көз жазбады. Сүт пісірімнен асты, бұл әлі тырп етпей, табанынан сарсылып тұр. «Әкеңнің көрі... Немене арқан... жатырма?» Бір орында сарсылып тұра - тұра, әрі - берідесін аяғы талды. Шыдамы да таусылып барады. Бірақ дыбыс беруге дәті бармай, онсыз да ызадан жарыла жаздап тұрғанда ауыл жақтан бұны іздеген кісілердің даусы шықты. Кідірмей бір топ жігіт жүгіріп келді.

— Ау, не болды? Неғып тұрсың?

— Жеңгеміз қайда?

— Жеңгең бар болсын!

— Е, неге түңілдің? Не болды?

— Не болсын... Отыр той, әне!

Жігіттер ши түбінде қарайған бірдеңені көріп, бірін - бірі шымшылад мырс-мырс күле бастады.

— Атаңның басына күлесіңдер ме? Ой, өңшең дуылдақ! Өңкей жөркелеш!- деп Ожырай оларға зекіріп тыйып тастады. - Қалай, ана жақтарыңда дырду бітетін бе?

Шеткерек тұрған жігіт қасындағыға күңк етті: «Сорлы, қайтсін?!

Қалыңдығы қолына тимей, өліп-ақ тұр екен». Ет пен қымызға тойып есіріп алған жігіттер бір есептен көңіл ашар ермек табылғанға мәз. Есерлеу бірі бұта түбінде қарайғанға ай-шай жоқ жетіп баратындай ұмтылып жүре түсті де, кілт тоқтады. «Жеңеше! Әй! Әй!» деп дауыстап еді, бірақ жауап болмады. Ожырайдың қасына қосшы қып ертіп жүрген мына жігіттердің бәрі де оған еліктеп шетінен боқтампаз, ожар, сотқар болатын. Күні ертең өздеріне жеңге болғалы тұрған мына қыздың бұлар көк желкесіне тақап кеп

әрі-бері дыбыс берсе де, бірақ қызы құрғырдың үндемей қойғанына әуелі танданып бір-біріне қарады. Сосын ызаланып: «Ой, әкеңнің көрі...» деп ожырайшылап боқтады да, ши түбінде отырған қызға сырт жағынан төніп келді де «Әй, жеңеше! Жеңеше!..» деп тағы да дыбыс беріп еді, бірақ қыз бұл жолы да қозғалмады. Сосын есерлеу біреу:

— Жеңгіміз ғой, несіне ұяламыз?!- деп күлді де, басына бүркеншік жамылған қызға жетіп барды. Сырт жағынан төніп, мойнын созып қарады. — Мәссаған - н!.. Ой, әкеңнің көрі... Әй, әй, бері келіңдер! Бері, бері келіңдер!

Кейінде тұрған Ожырай қасындағы жігіттермен бірге жүгіріп келе бергенде, әлгі әумесер жігіт мосыға жапқан қыз қамзолын сыпырып алып лақтырып жіберді. Сүйтсе, манадан бері бұлардың сыртынан торуылдап тұрғандары қыз емес, үш аяқты темір мосы боп шықты. Қыз мосыны аласалау ғып құрып, үстіне мақпал қамзолын бүркепті де, өзі қараңғыны жамылып тайып тұрыпты.

* * *

Бөбек қанша жүгіргенін білген жоқ-ты. Жолында ұшырасқан қарайғанның бәрінен қорқып, бұға-бұға өзінде де зәре қалмады. Бағана күн батар алдында ауыл сыртында жайылып жүрген бір топ аттарды байқағаны барды. Шамасы, құдалардікі болу керек, ерін алмай шылбырдың бір шетімен тұсап жіберген үш аттың үстінен шықты. Екі күннен бері мүшеге шауып, борбайын созып тастаған аттар терін әлі баспапты.

Бөбек қолына түскен атқа міне сала шапты. Сонан қан сорпасы шыққан ат таң алдындағы қоңыр салқын қарсы алдынан қос қолтығы мен омырауына соғып, кішкене көтеріле түсті де, сәлден соң аяғын ала алмай тапырақтай бастады. Бұл кезде жазғы таң да жақын қалған-ды. Сәлден соң шығыс жақтан күн шапағы кәдімгідей саз беріп, сары қабақтана бастап еді. Ат басын бірден Бел - Аранға туралаған қыз балықшылар аулына қалай да қуғыншылардан бұрын жеткісі келді де, қан сорпасы шыққан атты үсті - үстіне тепкілеп бірде шоқытып, бірде сыдырып келеді. Шығыс жақ алаулап қызара бастағанда, қыз тақырға тұрған қаңқа килікті. Айналып өтсе уақыт өтетін болғасын толарсақтан келетін шалшық суды тақымы астында аяғын тәлтіректеп басқан атпен шалпылдатып кешіп өтті. Әуелі ат шашасынан келген қақ суы ілгері барған сайын қайсыбір жерлерде тереңдеп, аттың бауырын шайып отырды. Енді тереңдейді - ау дегенде, қаң су қайтадан тайыздап, тағы да ат шашасынан кеп, шалпылдатып кешіп келеді. Кейде ат тұяғы су астындағы тасқа тиіп, шақылдап кетеді. Бөбек бір сәт ат үстінен

еңкейіп, шалпылдаған су мен шақылдаған тасқа құлақ тіге түсті де, қуғыншы есіне түсіп асыға бастады.

Ат алқынып қалды. Бөбек атты «шу-шулеп!», артына қайта-қайта жалтақтап қараумен келеді. Кейінгі жақтан әзір шаң көрінбеді. Түндегі ала бұлттың қазір етегі ыдырап, аспан шайдай ашылды. Жаз шыққалы мал жайылмаған жағалаудың реңі тіпті жақсы екен. Көз жеткен жердің түгі түлеп, әсіресе, күн шапағы түскен шөп басындағы сіркедей шықтар жылт-жылт етеді. Ілгері жүрген сайын жан-жағынан ақырған ащы жусан иісі аңқып, басы айналды ма, тақымы босаңсып бара жатқан сияқтанды. Дәл сол сәтте бұта түбінде қонақтаған бозторғай аттың аяғының астынан пыр етіп, жоғарыға шырқай көтерілді. Бөбек бойын жиып алды. Тастөбеде қыбыр етпей тұрып алған торғай емес, бұның өзі де бір орында тапжылмай тұрып алғандай шошып кетті.

— Шүү! Шүү, жануар!

Бел - Аранның кезіне ат ырсылдап әзер шықты. Ілгергі жақтан жарты әлемді алып жатқан ұлы теңіз жарқырап қоя берді. Сол жақтан өгіз шағалалар өкірді. Онан жар басында жарбиған жер қазбалардың жер қазбасын көргенде, қыз күліп жіберді. Бел - Аранның кезінен аса бергенде артына бұрылып еді, бұл жолы көз ұшынан шаң керінді.

— Шүү! Шүү, жануар!.. Айналайын, көкетайым, жалынам! Өне, анау біздің ауыл... басшы аяғыңды! Басшы!

Бөбек атты тепкілеп, басқа-көзге сабалай бастады. Бірақ ат әбден болдырған еді, ырсылдап, аяғын әзер алып келе жатқан-ды. Балықшылар аулының көк желкесіне келгенде тілерсегі дірілдеп, аяғын ілгері бір басты, екінші басқанда гүрс етіп құлап түсті. Бөбек ұшып тұрды. Ат тізгінін тастай сала басынан жұлып алған орамалды бұлғап, шырылдап, жанұшырып жүгіріп ала жөнелді. Бұл кезде қуғыншылар Бел - Аранның кезінен бермен асып, аттарын борбайлап келе жатты. Олар Бөбекті көрді. Бөбекке көмекке жүгірген балықшыларды да көріп, аң көз жігіттер атқа қамшы басып, бар даусымен «Қапта! Қапта!» - деп ұран тастап келеді.

— Рай... Райжан... Құтқар!

Жанұшырған қыз жігіт құшағына құлай кетті. Балықшылар жан-жақтан жүгіріп кеп жатыр. Кәпелімде қырық - елудей кісі қызды ортаға алып, қиқулап келіп қалған көп аттылының жолында иық тірестіріп тұрып алды. Аналар да сойыл-шоқпарын оңды-солды сілтеп ағызып келген беті бірден лап берген жоқ. Құдды жарға соққан толқындай, аттарын шапшытып, суық сұспен бетпе-бет тоқтады. Бәрінің көзі Кәленде. Өз тобының алдына шығып, құлаштан астам болат сүйменді қу таяқ құрлы көрмей, шірене басып тұрған нар тұлғалы жылан көз бұжыр қараны көргенде қай кісінің де

жүрегі шайлығып қалғандай. Кәленнен тек Ожырай ығар емес. О да өз елінде аты шыққан ақ көз. Астында Оспанның әйгілі ақбақайы. Оң қолын шынтағына дейін сыбанып апты. Сол қолымен ат тізгінін тежеп, ал білегін сыбанып алған әлгі оң қолымен емен найзаны сығымдап ұстап дір-дір етеді.

— Уа, ағайын,- деп Мөңке өз тобының арасынан суырылып алға шықты.- Ағайын, ақылға кел! Қайтыңдар!

— Жесірімізді бер!

— Жесірімізді алсақ, өзіміз де қайтамыз.

— Бөбек саған жесір болса, маған балдыз емес пе еді?.. Әйелімнің туған сіңлісі еді ғой. Бұта түбін қорғалаған бір балапан торғай шырылдап кеп бауырымызға тығылған да...

— Уай, ондай мәмілең өзіңе. Әй, жігіттер!.. Не тұрыс бұл?.. Уа, қапта! Қаптаңдар!..

Сүйдеді де, ана жақтан қаба сақалды еңгезердей біреу ұзын сойылын зәрлене көтеріп алды. Иін тірескен аттылар лап беретіндей ілгері ұмтыла бастап еді. Бөбек жүгіріп ортаға шықты.

— Мыналардың аяйтын түрі жоқ. Қайтем, тағдырдың салғанын көрем де,- деді де, қыз ар жағында анталап тұрған аттыларға қарай жүгіре жөнеліп еді, мына жақтан Рай да жүгіріп қызға аналардан бұрын жетіп, көтеріп алды. Сол сәтте Ожырай:

— Ой, атаңның көрін... деп атқа тақым басты.

Иін тірескен нөпір лап қойып, екі жақ апыр-жапыр айқаса кетті. Аттар кісінеп, сойылдар сартылдап ала жөнелді. Екі жақта да үн жоқ. Тек бір-біріне ұмтылған кісілердің тістері шықыр-шықыр. Құлшына сілтеген қайың сойылдар сарт-сұрт. Екі жақтан да соққыға жығылған кісілер қансырап құлап жатыр. Ана жақтың осындайда қайрат көрсетер жігіті -қаба сақалды қара бірден Кәленге тап берген-ді, Кәлен жалт беріп сойыл астынан сытылып кетті. Екінші айқаста өзіне сілтеген сойылды Кәлен денесіне тигізбей, темір сүйменмен қағып жіберді де, қаба сақалдыны қақ шекеден көздеп еді, бірақ аттылы кісіге қолы жетпей, сілтеген сойыл иықтың басына тиді. Қаба сақалды талықсып, құлай жаздап, жан - дәрмен ат жалына жабысты.

Алғашқы айқаста Ожырай Райға тап берген-ді. Бірақ бер жақтан көмекке ұмтылған балықшылардың ортасына түсіп қап, оңнан - солдан соққылар жауып бара жатқасын Ожырай тайқып шықты. Аттың басын іле-шала бұрып Райға қайта шүйлікті. Райды қорғамақ болған жас жігіт қадасын көтеріп қарсы ұмтылып еді; Ожырай оны аттың омырауымен қаға бере көк сүңгіні дәл жүректен салды. Әлі де найзасын ырғап, ұңғысы бойлап

кіргесін ғана қайта суырып алмақ болғанда үлгіре алмай, ат екпінімен ағып өтті. Қолынан шығып кеткен найзаға қайрылмады. Көзіне қан толып кеткен. Шаң арасында қаша ұрыс сап бара жатқан Райды көре сала ақтабан атты тебініп қалды. Қалың топты жарып, омыраулап келді де, дойырман Райды ұрып жықты. Бөбек шыңғырып жіберді. Кәлен Райды көзінен таса қылмай жүр еді. Жас жігіттің соққыға жығылғанын көргенде, өзін ортаға алып, жан-жағынан анталап тұрған аттыларға ақыра ұмтылды. Темір сүйменді онды - солды сермеп, жолын кес-кестей берген екі жігітті аттан ұшырып түсірді. Бірақ Кәлен жетем дегенше, Ожырай ақтабан атпен шүйлігіп келіп, қызды көкпар лағындай іліп әкетті. Аттың басын асығыс бұрған күйі қызды алдына ұзыннан сұлата салды. Қалғандары да аттарын бұрып, Ожырайдың соңынан құйындатып шаба жөнелді. Кәлен жүгіре түсті де, ат шаңына тұншыға тұрып қалды. Қолындағы темір сүйменді лақтырып жіберді. Қасына Рай келді. Қос самайдан аққан қан бетін жуып кеткен. Көзінде жас.

— Ағаеке - ай, қ орлығы өтті-ау мыналардың. Мынадан кейін бүйткен тірлігі құрысын! Құрысын!

* * *

Анада кеткеннен Судыр Ахмет теңіз жағасында, иесіз қора арасында жалғыз үй қалған қатын - баласына екі айдан кейін ғана оралған еді. Ой, несін айтасың, аты күйлі. Өзі ажарлы. Омырауын айқара ашып тастаған аң көйлектің жағасы кіршіксіз аппақ. Ердің артына бөктерген жетім қозы қарнындай екі бөлек түйіншегі бар.

Судыр Ахмет үйге жеткенше шыдамай, анадай жерден айқайлап, балаларының атын атап келеді. Осы түрі қаланы базарлап, іші-сырты майланып ырғап-жырғап қайтқан кісідей. Ол асыққанмен, бірақ астындағы алқабел торы аяғын басар емес. Жаз шыққалы көкке тойып қабырғасын жауып алған тұғыр жағаға жақындап, кеше көктем жылт етісімен қырға көшкен ауылдардың иесіз қыстауы, қора-қопсысынан үркіп осқырынады. Оның үстіне жаз бойы ылғи кең жайлау, салқын сабатқа қанат жайып қаз-қатар қонған ақ үйлердің белдеуінде тұрып малды-жанды ауылға үйреніп қалған-ды. Енді мына айналасына қамыс шәлі тартқан, үңгір - шүңгірі көп, үнсіз мелшиген қыстау үрей туғызып, торы ат қос құлағын төбесіне тіге осқырып, аяғын ілгері баспай, артына ығысып, шегіншектей берді. «Ау! Ау, бұ қалай? Тірі жанның жоғы несі?»- деп ойлап, Судыр Ахметтің жүрегіне суық үрей шапты. Үзеңгіге тіреген аяғының басы дірілдеді. Өндірішегі тоқпақтай ұзын мойнын ілгері созып, қамыс шәлі үстінен созыла қарап:

— О, қатын!- деп еді, есік-терезесі жоқ, үңірейген иесіз там іле жаңғырығып: «О, қа...ын – н - н!» - деп қайталады.

Судыр Ахметтің екі көзі атыздай болды. Әншейінде, от басында, қатын - бала алдында отырғанда ерсігені болмаса, бұл өзі зәті қорқақ. иесіз қыстау мен, әсіресе, елсіз жердегі қора, молалардан қорқатын-ды. Енді мына есік-терезесі жоқ, иесіз қаңыраған үй бейне екі көзін ойып алған кісідей, қамыс шәлінің ар жағынан үңірейе қарады. Судыр Ахмет тілін кәлимаға келтіруге жарады. Бірақ атының басын бұра алмады. Үркек ат оқырып жалт бергенде, ол ерден түсіп қала жаздады. Онда да қос қолымен ердің қасынан ұстай алған Судырақ тақымының астынан суырылып шығып бара жатқан аттың жан - дәрмен жалына жабысты. Қанша шапқанын білмеді. Қай жерге келгенін де шамалай алмады. Бір кезде торы аттың шабысы жайылып, ырсылдап қалғанын сезіп тізгінін тартты. Әншейінде басына қоңырайтып киетін киіз қалпақ көзіне түсіп кетіпті. Жаңа ес-түсі қалмай шапқанда үстіндегі қақпа шекпеннің қос шалғайы тақымынан шығып, құс қанатындай жалпылдан келеді екен. Есін жиғасын қараса, жаңа ғана ердің қасында ілулі тұрған ат дорба ұшты -күйлі жоқ, қайда түсіп қалғаны белгісіз.

Ол ат үстінде дұрысталып отырып, айнала төңірекке көз тастап еді, күншығыс жақ тұтасып жатқан теңіз. Кәдімгі өзінің желсіз тымықтағы дағдысы: күн сәулесі астында үлкен айдын аппақ боп жалтырайды.

Шырадай аң тымық! Теңізден көз ала бергенде, берегіректе отырған балықшылар аулының түтіні көрінді. Осыдан кейін ғана Судыр Ахметтің жүрегі орнына түсті. Ауыл іргесіне келіп тұрып есі кеткенше шапқаны оның өзіне әлде оғаш, әлде қызық көрінді ме, әйтеуір сасық күзендей шақ-шақ күлді.

Судыр Ахмет үсті-басын дұрыстап, ағаш ерге қайтадан қоңырайып отырды. Атын ақырын бастырып Бел - Аранның баурайындағы терең сайға жалғыз аяқ ешкі ізбен қиялап түсіп келе жатып көз салып еді, несін айтасың сай бойының реңі тіпті басқа екен. Талдыбекенің көгі сірә да қалың, көлеңкелі табанына құба тал біткен. Тал арасында беке - бұлақтар сылдырап ағады. Және осыдан қашан жаз аяқталғанша шілденің ыстық аптабы шалмайтын сай бойы керім от, іріп тұр. Басқа жерден гөрі бұлақ маңының шөбі қау. Айрықша, бір- бірімен бой жарыстыра таласа өсетін сарысолма, изен, таспа боз кер жусан бойшаң, балғын. Бәрі де бауырына көлеңке сақтап, хош иіс аңқып тұр.

— Паһ! Паһ! Түлеп-ақ тұр екен! Жарықтық, несін айтасың, осы мына Талдыбеке жер шұрайы ғой,- деп Судыр Ахмет анадайдан мұрнын жарып қоя берген көк жусан иісімен құшырлана дем алды.

Ол енді асықпады. Оу, несіне асығады?! Міне, көрмейсің бе, жағада отырған балықшылар аулына келді. Үй болған үй қазан-ошағын сыртқа шығарып, есік алдына құрып апты. Сыртта, жіп кермеде бауырынан жарып қақтаған балықтар алыстан көз құртын жеп барады. Судыр Ахмет шұқбырып бара жатқан сілекейін аузына жиып тартып алды. Ауыл іргесіне тақап келгенде шыдамай, атын үстін - үстіне тебініп қаттырақ бастырып, емпелендеп келе жатқан-ды. Кенет көзі шеткі жолым үйге түсті. Онан желі басында жатқан жас ботаны көргенде көңілденіп кетті: «Ә, қараша інген... О, жануар, аман-есен боталаған екен ғой». Үй жанында май шаңдақты бұрқылдатып, шауып жүрген қара домалақ балалар - бір ұл, екі қыз көзіне оттай басылды:

— О, қозыларым!.. Боталарым!..

Көзіне жас келді. Балаларының атын атап дауыстайын деп еді, оған бірақ қапелімде даусы шықпай, көмейі бүлкілдеп, мұрны суланып бара жатқасын ат үстінен еңкейіп мұрнын дың еткізіп бір сіңбірді.

Судыр Ахмет қатынына дән ырза. Өзіне де ырза. Өзі жоқта екі-үш керегенің басын қосып, лаждап қусыра салған жаппаның қақ төріне шығып отыр. Екі тізесінде - екі қызы. Алдында - ұлы. Өзі орасан көңілді. Сұңқ-сұңқ етеді:

— Е, сөйтіп көшіп алдым де... Ал, қатын, мұның ақыл болған.

— Ақыл болды ма, әлде ағаттың істедім бе, тап сол арада өлшеп - пішкен мен жоқ. Мойның алысқа түсіп кеткенін білдім де, балықшы қайныларымның қасына көшіп алдым.

— Міне, ақыл! Ау!... Ау, Бибіжамал - ау, мен ел қыдырып кеткенде, сенің бұл жақта осылай өзіңе үйір табатыныңды біліп кеттім ғой. Ал, сонан қараша інген боталады де! Үйге де береке келді десейші...

— Ие, ерніміз аққа тиді. Балалар балыққа тойып, оңып қалды.

— Осал екенсің! Бәсе, біздің қатын бас пайдасын білсе керек еді ғой. Ау, қатын - ау, үй шаруасын артымда сен бітірсең, тұз шаруасы менен де қалмады. Осы сапар мен де қармақты талай жерге салып келдім. Алғаным да бар, алмағаным да бар. Бірақ, қатын, тұра түр... түбі бір қарым қылам. Әлгі ала қоржын қайда?

Судыр Ахмет ірге жаққа қол созды. Қоржын деп қампайтқаны - ер артындағы екі түйіншек. Оның бірінде көк бүйрек ақ құман. Екінші түйіншекте - бір-екі қадақ шай, арзанқол кәмпит. Оны да Шалқарда тұратын бірге туған ағасы - Нағымет әперді. Нағыметтің баласы жастайынан кәсіп қуып қалаға кетіп, аяқ жолын білгендей орысша үйренген-ді. Өлермендігінің арқасында соңғы кезде сот кеңсесіне тырнағы ілікті. Қазір сотта болмашы бір қызметте. Сонан келе ел көзінде нағыз сот

өзі секілденіп көшеге сыймай жүреді. Жұрт ұғымында да солай. Айрықша, алып қаштысы көп ел іші оны сот деп дәріптеп, істі болған кісілер осы күні Нағыметтің шалғайына оралады. Судыр Ахмет те «сот» інісіне жиі барғыштап жүр. Нағымет пен Ахметтің арасын адам түсінбейді. Ағасының баласы « сот » болғалы бұл екеуі айрықша қырғи қабақ. Судыр Ахметтің көңілінде қуаныш та, қызғаныш та бар. Қалаға барған сайын жұрттың Нағыметті -«соттың әкесі» деп құрметтеп жүргенін көреді. Істі болған кісілердің Нағыметке қошемет көрсетіп, жалпылдап жатқанын көргенде, Судыр Ахмет қызғаныштан жарылып кете жаздап, оңашада: «Ау, бұл қалай?»- деп ойлайды, - Нағымет Маралбайдың баласы болғанда, мен... обай - ау, мен жерден шықтым ба екен? Бұл халың мені неге «соттың ағасы» демейді? Әлде... ерегіскенде көшенің ортасында тұра қалып, өзім айғайласам ба? »

Қалаға келген сайын жұртқа ол езін қалай да «соттың ағасы» деп айтқызғысы кеп әбігерге түседі. Кісі - қара көзінше келініне таза көрпе салғызып, қақ төрге қақшиып отырып алады. Сырт кісі болса тіпті жаман. Онсын осы үйдің бар жанын бір өзі билеп-төстейтін кісідей, от басының болмашы ұсақ-түйек шаруасына араласып, әркімге бір әкірендеп зықын алып бітеді. Үйде інісі болса, Судыр Ахмет оның жанына барып отырып алады да: «Қабенжан!..»- деп оның асты-үстіне түсіп бітеді. Ал Қабен осы ағасын онша жақтырмайды. «Сот» інісі осы жолы Судыр Ахметке: «Е- е, сонымен үйің биыл жайлауға көшпей, жағада қалды де? Ендігі жерде ел ішіне «балықшы Ахмет ата-анам десеңші!» -деп күлді. Сол күні кісі - қара да ойдан-қырдан жинала қалған екен. Осы заманның кісілері де жасы үлкенді сыйлауды қойған. Шетінен ыржақай, жәркелеш. Және аузы қисық болса да атқа мінгенді сыйлайтынын қайтерсің?! Қабен айтқан әлгі сөз тап бір Құдайдың өз аузынан шыққандай қапелімде қала-далаға тарап, ел іші құлақтанып кетті де, бұл ыза мен намыстан өле жаздады. Бірақ, амал қайсы, көпке күл шашасың ба? Судыр Ахмет тап сол сәтте: «Сен итті енді көрмеспін», - деп ойлаған-ды. Бірақ тегін кісі сот бола ма?! Арам неме кейін ағасына көйлек-дамбал кигізді. Жеңгесіне арзан - қол шыттан көйлек, жаулың әперіп, аз нәрсемен ағасын ырза қып аттандырып еді. Сүйтсе де Судыр Ахметтің көңілінде дық кетті. Шаршы топтың алдында «балықшы Ахмет» деген зәбірі есінен кетпеді. Теңізге жақындаған сайын осы атақ аршыл жанына аяздай батқаны. Маңдайына қара күйелеп баттитып жазып жіберген қорлық таңбадай жол бойы көзі шалған, құлағы есіткен дыбысқа дейін бұған «балықшы Ахмет!» деп ызыңдады да тұрды. Кісінің қадірі кетейін десе қайдағы - жайдағының бәрі үйір, не болса сол иықтан басатынын қайтерсің?! Қаладан шыға бере - ақ бұған бір шымшық тал

болсын. Е, Алла... адам қор болайын десе аяқ астында. Сол шымшық қалып та қоймай, озып та кетпей, торы аттың алдына түсіп ап, таяқ тастамдай жерге ұшып - қонып, құйрығы қылп-қылп етіп, бұған бейне «балықшы Ахмет... Балықшы Ахмет...» деп шик-шиқ ететін сияқтанғаны.

Тәңірі жарылқағыр, Тәңірберген... Сол айналайын... Айтатыны жоқ, азамат қой. «Сот» інісінен көңілі жүдеп қайтқанда, сол... Иә, сол айналайын, бұнымен терезесі тең адамша сөйлесті - ау! Бұның жағаға кетіп бара жатқанын есіткенде... апыр-ай, жас мырза бұның жанынан шықпай жабысып алғанын қайтерсің?! Оу, бұ да Құдайдың бергені ғой! Сонан ол бұны жібермей қонақ қылды. Анау-мынау емес, тура хан... Тура ханның өзіне қызмет еткендей... хе-хе, астында атлас көрпе, қолтығында құс жастық. Ал! Ал, кәне, бұған не дейсің?! Әркім сыйлағанның құлы. Кісі осындай азаматтың жолында өліп кетсе де арман жоқ. Сонан, не керек, Тәңірбергенжан өзімен терезесі тең адамша асты-үстіне түсіп сыйлап отырып, ой, айналайын - ай, сол арада бұған өлердегі сөзін айтып, егер соңыра осы өтінішімді орындасаң астыңа ат мінгізем деп уәде берді. Иә, уәде берді ғой. Көрерсің де білерсің, айтты - бітті. Уәдесін орындайды. Жас мырзаның аулынан көңілденіп қайтқанда алдынан, міне, мінекей, қатын, баласы... балалары... «Сот» інісінен көрген зәбір, қорлық қазір бұның есінде де жоқ. Қатын-балаға қауышты. Қараша інгеннің аман боталағанын есітті. Желіде бай л аулы жатқан ботаның жанына барып, тұмсығынан шымшылап қайтты. Сонан соң балаларына қаладан әкелген базарлығын үлестіріп, үй ішін қарық қылды. Өзі де көңілді! Өзі әкелген кәмпитті тістеп, өзі әкелген шайға қара тер боп қанып алды. Қатын-балаға қауышқалы бетінен қағатын бір жан жоқ, өзі би, өзі қожа, сұңқылдап сөйлеп отыр. Ал, сыртта есік алдында бір қазан балық былқып пісіп жатыр. Түрулі есіктен сұр балықтың жеңсік иісі мұрнына кеп, танауын қытықтап барады.

— Қатын, түсіретін уақыт болған жоқ па? Тәйірі, сұр балық бір бүлк етсе пісіп қалатын еді ғой,- деп Судыр Ахмет өндірішегі тоқпақтай ұзын мойнын қазан жаққа қайта-қайта созып үңіреңдеп, ашқарақтана көз тастап қояды. Осы қазір қатын-балаға ықыласы артықша. Айдары күңсіп, үсті-басы балық сасыған балаларын тізесіне мінгізіп:

— Әкең жақсы ма? Қаладан кәмпит әкеліп берді ме? Ә- ә! - деп қыт-қыт күледі. Бір кезде аяқ астынан Ақбаланы еске алып,- пақырға бір қайнатым шай, бір тістем кәмпит берші! Тірі жетім боп отыр ғой,- деді мүсіркеп. Сұр балыққа тойып алғаннан кейін, Судыр Ахмет тіпті көңілденді.

— Ана жақтағы ауылдар... кедейің бол, байың бол, бір ағарғанмен отыр. Қара азық емге жоқ. Тісіңе дән тимейді. Оу, оу, Бибіжамал - ау, теңіз... бұл теңіз ше... мына үй іргесінде шалқып жатқан көк теңіз бар- ау, түбі жоқ

ырзық қой. Көктен салбырап түсіп тұрған несібең ғой... Пісулі асың ғой бұл! Тек шалқаңнан аузыңды ашып жат та, қылғып жұта бер!.. Жұтуға ерінбесең болғаны,- деп мұндағы бар шаруаға көңілі бітіп, ырза боп кетіп,- қатын, не қыласың, биыл бізге Құдайдың қарасуының кемі жоқ,- деп қатынының тізесін құшырлана басып-басып қойды.

Ас-суын ішіп бола бергенде Судыр Ахметпен сәлемдесуге ауылдастар келді. Жаз бойы сол анау Хан жайлаудың қызығын көріп, қалаға шығып базар базарлап қайтқан кісіден көрген, білгенін сұрап сұхбаттасқан да бір ғанибет! Садағаң кеткір Судыр Ахмет, бұндайда қамшы салғызбайды. Жаңалық білмекке келген кісілерді зарықтырып, аузына қаратып қаңтарып қоймай, кім не сұраса да құдды тиегі салулы, ішек - пернесі тағулы, құлағын келтіріп қойған шыққыр домбырадай, тек шертсең болғаны - сайрай жөнеледі. Амандық-саулықтан кейін-ақ шаһарлы жердің жаңалығын өзі қозғап, аузына қарап ақталап отырған кісілердің зәресін ала сөйледі:

— Халық басына бір нәубет келгелі тұр.

— Тәйт! Аузың қандай жаман еді.

— Аузымның жаман - жақсысын кейін білерсің. Ал, қазір айтарым - Ақ патша қазақтан солдатқа жігіт алғалы жатыр.

— Астафиралла, не дейді?!

— Қой, жарқыным, айдың күні аманда жамандық шақырып...

— Ау, мен бе?.. Мен бе екен жамандық шақырушы?.. «Естіген құлақта жазық жоқ». Ана жақта қала іші гу - гу. Айтатын әңгімесі осы. Кеше түсте жас мырзаның үйінде қонақ боп отырғанда Құдайменде болысты ояз шақырып әкетсе... ойбай - ау, мен қайтпек екем?.. О несі - әй, пәле шақырдың деп маған тиіскені несі?!

Балықшылар сенер - сенбесін білмей, алақтап бір- біріне қарады. Дәл қазір бұлар қарсы бірдеңе десе Судыр Ахмет жеңсік бермей, езеурей түрегеледі. Жағалаудың тайыз суынан шабақ аулап жегеннен басқа түк білмейтін мына қара сирақ жаман немелердің жүрегін суылдатып, зәресін ұшырғанына дән ырза.

— Көрерсің де білерсің. Ояздан оралғасын, Құдайменде болыс та қарап жатпас, өзі де бір хабарын берер!

Балықшылар жамандық есіткен жерде ұзақ отырмай, үйді - үйіне тарады. Олар кеткен бойда құрым киіз қостың есігі іле-шала қайта ашылып ішке Ақбала кіріп келе жатты. Құшағында құндақтаулы жас бала. Өңі жүдеу, бірақ есесіне үсті - басы мұнтаздай таза. Ақ бәтес көйлек шағаладай аппақ. Көйлек сыртынан көк масаты қамзол киіп, қос бұрым ғып өрген ұзын шаштың бір тұтамын өрмей, баяғы қыз кездегі сәнмен күлтелеп төмен түсіріп жіберген. Балықшылар кеткесін құдды бүгінгі күннің басты

шаруасын бітіргендей, өз үйінің төрінде шалжиып жатқан Судыр Ахмет Ақбаланы көргенде басын жастықтан жұлып алды.

— Амансың ба, қарағым?! Былай... төрге шық! Мында кел, өз қасыма отыр. Судыр Ахмет келіншектің қандай оймен келгенін іші сезді. Сібірге айдалып кеткелі Еламаннан әлі хабар-ошар жоқ - тұғын.

— Оу, орыс байын өлтіргесін аман жіберетін бе еді?.. Ол енді су түбіне кетті ғой. Бейшара топ басы болмаса да, әлгі жаман балықшылардың ішіндегі іліп ал ары сол еді.

Бұл осылай мәймөңкелеп отырып келіншектің қытықты жеріне тиіп бақты. Қанша ұстамды болса да Ақбаланың сырғалы құлағының ұшы сәл қызарып, күн тимеген аппақ маңдайын ыстың қан шарпыды.

— Иманды болсын пақыр! Өзін жақсы көруші едім. Дұғама жиі кіргізем.

Судыр Ахмет көзіне кәдімгідей жас алып, мырсылдап отырды да, әлденеге әйеліне шыға тұр деп ымдады. Екеуден екеу оңаша қалғасын, ол көйлегінің жеңімен көз жасын сүртіп, құдды аяғы шықпаған мешел баладай Ақбалаға құйрығымен ырғақтап ысырылып отырды. Осы үйде өздерінің сөзін тыңдайтын бөгде ешкім болмаса да, әуелі жалтақтап жан-жағына қарап алды да, сосын аузын Ақбаланың құлағына тақап, құпиялар сыбырлады:

— Өлгенмен бірге өлмек жоқ... тірі кісі тірлігін істеген. Шырағым, Ақбалажан, сен де қор болмас жағыңды ойла. Беліңнің күші, бетіңнің қызылы барда қатарыңды тап! Иә! Иә, сүйт,- деп, Ақбаланың қолын қос қолымен ұстап, қыңулап қысып - қысып қойды. Сыр сүзіскен көңілдес құрбы-құрдас сияқты. Қам көңіл келіншектің іші - бауырына кіріп барады. Ақбала бұрын бұл ауылдың кісілерінен ылғи көңіл делбегендей жұбаныш есітетін-ді. Содан өзі әжептәуір дәтке қуат алатын. Енді көрмейсің бе, мына жексұрын бұның сол азғантай ілдәлда үмітінің әлсіз тамырын түбінен қырқып үзе бастады. Еламанды ана жақта өз қолымен жерлеп, жаназасын шығарып келген кісідей, бұған аки -таки «үміт үз» деп отыр. Онсыз да Сібір айдалып кеткелі хабар болмай қорқып жүргенде мына сұмырай жұбату орнына, түсі суық бір жамандықтың шетін шығарып отыр. Ақбала аузына сөз түспей, әдемі иегі дірілдеп, өксік буып, булығып қалған-ды.

Судыр Ахмет соны пайдаланып:

— Сөз салған ешкім жоқ па?- деді. Беті шыдамаған келіншек Судыр Ахметтен жалма-жан бетін бұрып, сырт айналып отырды. Бірақ Судыр Ахмет құтқармады, дедектеп барып, келіншектің қарсы алдына жүзбе-жүз отырып алды:- Шырағым, саған бұл дүниеде тілегі түзу бір адам болса, бір адамды дос көрсең, сырыңды сенетін бір жан бар деп білсең... Ақбалажан, ол кісі - мен.

Жасы кіші ғой деп қысылған жоқ. Қайта Ақбала қысылған сайын ол

еркінсіп:

— Осы, мына Тәңірберген сөз салды ма?- дегені.

Ақбала ду етті. Шоқ қарығандай беті өртеніп бара жатқасын алақанымен дереу баса қалды да, тез тартып алды. Қорыққаны ма, әлде кінәлағаны ма, әйтеуір, Судыр Ахметке жас ішінде жанары дірілдеген көзі үрейлене қарады. Осы кісінің кескінін тап қазір көргендей қорқып кетті. Өн бойында ойдағыдай ғып жасаған бір мүше жоқ екен. Не артық жасап арбиып кеткен, не кем жасап, ойсырап мін боп тұр. Бір бас пен бір бет алдының өзінде талай оғаштық бар. Ұстарамен тықырлап алғызған басы шақшақайдың жұмыртқасындай көгіс. Төбе жағы сопақ. Сонысына қарамай құлағы аса үлкен, ақжарғақ, аламан құлақ. Алыстағы бір дыбысты сезіп, соған елең етіп, жарғақ құлағын алдына қарай шұғыл тігіп, тың тыңдап қалғандай, қапысыз сәт бар. Ақбаланың тұла бойы мұздап кетті.

— Ақбалажан, сырыңды менен бүкпе! Мен саған дос адаммын. Тілекшіңмін мен.

Ақбала үнсіз. Судыр Ахмет қайта төніп:

— Кіммен қара болсаң, сонымен ағар деген, шырағым,- деп қадала түсті.

Тақа болмағасын, Ақбала:

— Мынаны қайтем?..- деп қолындағы емізулі жас баласын көрсетті де, беті шыдамай бұрылып отырды.

Судыр Ахмет бір жайды шұғыл ойлап кеткендей, иегінің ұшындағы бес тал сақалын түбінен сығып ұстады да, тас қып көзін жұмып отырып қалған-ды. Бір кезде көзін ашып алды.

— Ә, таптым...- деп өз санын өзі салып қалды.- Ал енді бұны... бұл балақайды... Аты қалай балақайдың?

— Әшім...

— Ә, Әшім бе? Аты жақсы екен... Алда, айналайын - ай! Құртақандай екен өзі де... Бұл балақайдың туғанына қанша болды?

— Алты ай...

— Е, алты ай де?! Өзі біразға келген екен ғой. Қарақұлақтанып қалған екен ғой! Қытық -қытық... Асылы, адам баласы шабан өседі - ау! Алты айдағы сиқы мынау. Тіпті бір жаста да бала түк емес. Қаз балапаны... ана көгілдірлердің жұмыртқасын жарған бойда жаутылдап суға мініп - мініп алатынын қайтерсің?!- деп Судыр Ахмет шықылықтап күлді де, кенет Ақбалаға қарай еңкейіп:- Ақбалажан, бұ балақайды сен әке-шешеңе апарып бер. Сүйекең баласын бақпай не бітіреді?.. Асылы, сен сөйт! деді сыбырлап.

— Күйеуге шығатынымды білсе... әкемнің жайы белгілі, мені үйінің маңынан да жүргізбейді.

— Ал, анаң ше?

— Анам байғұс шыдамас еді... Бірақ әкем жібімейді. Оның мінезі белгілі ғой.

Судыр Ахмет көп ойланған жоқ: бұл жолы да тез ақыл тауып, соған қуанғаны сонша алақанын алақанына шарт еткізіп салып қалды:

— Оларға күйеуге шығатыныңды айтпа! Тіпті, сездірме! Жас бала мойнымды бұрғызбайды де. Асымды да пісіріп іше алмай жүрмін де. Мына жиендеріңді өздерің бақ, қақ де, апарып таста... Сонда олар қалай қолқ етіп түсе қалмас екен. Иә, иә, сүйт! Сүйт!

Ақбала отырған орнынан бауырындағы баласын құшақтай түрегелді.

Есіктен шығар жерде әлдене айтқысы келгендей, артына қайырылды да, бірақ ләм - мим деместен жүре берді. Ол ызалана басып есіктен шыққан бойда Судыр Ахмет шұғыл жадырап, санын алақанымен салып қалды:

— Болды бір қызық!

* * *

— Ойбай!.. Ойбай! Мынау азап қой, нағыз дозақ мұнда екен ғой. Бағана ішкен асымның қайда кеткенін білмеймін.

Судыр Ахмет тастай қараңғы үйде жаны қыдырып жүгіріп жүр. Сары маса сыңсып тұр. Бірін өлтірсең, бірі келеді. Және құлағыңның дәл түбіне кеп, ызылдап тұрып алғанда, бейне біреу шекеңе бұрғы сап тесіп жатқандай. Тақа болмағасын Судыр Ахмет сыртқа жүгіріп шықты. Үй маңында үюлі жатқан тезекті тұтатып түтіндік салды. Қараңғы түнде үстіндегі ақ көйлек, ақ дамбал қылақытып отқа жүгіріп барды да, көк ала түтіннің ішіне сүңгіп кетті.

— Ал!.. Ал!.. Ер болсаң, сен енді келші. Ә, солай ма? Хе – хе - хе!

Бірақ бықсып жанған ащы түтін астында тағат тауып тұра алмады.

Сәлдесін - ақ көмейі мен көзіне түтін кіріп, дем ала алмай тұншығып бара жатқасын түтіндік астынан жүгіріп шықты. Шырт ұйқыда жатқан ауылдың сыртына қарай соңынан иттерді шулатып алау-далау боп жүгіріп барды да, өкпесі алқынып тоқтады. Түсі басқа кісіні танымай шабаландап үрген иттер ді жеті атадан боқтап, кесектеп қуалап салды. Бұнда да жаны сая таппағасын жаппаға қайтып келді. Сары маса өлі сықсып тұр. Соған қарамастан әлгінде өзі тұрып кеткен төсектің от жағында, керек десе, үстіне лыпа жаппай қаннен-қаперсіз ұйқыны соғып жатқан әйелін көріп, одырайып тұра қалды: «Осы ит-шошқа өліп қалғаннан сау ма?» Өлі - тірісін білгісі келді ме, еңкейіп әйелінің кеудесіне құлағын төседі. «Әй, тірі ғой...»- деді таңданып. Өзі жанын қоярға жер таппай жүргенде, бұл қайсаптың рахаттанып ұйқтап жатқанына ыза болды.

— Неше, сірә, «қатынның қырық жаны болғанда» да, ой, найсап? Атаңа нәлет... Тұр!- деп Бибіжамалды бүйірден теуіп қалды.

— А - а?! Жайшылық па?

— Жайшылық болса жатпас па едім. Тұр, үйді жық! Көшеміз.

— Таң атсын да.

— Таң атқасын менің өлігімді көрмексің бе?

— Құдай шебер - ай, шыбын шаққаннан өлген кісінің моласын көргем жоқ.

— Сұбыхан Алла! О, дінсіз!.. Көрмесең, енді көресің. Мына маса өлтірмей қоймас. Өлтірер!.. Өлтірер!- деп Судыр Ахмет қақпа шекпенмен басын тас қып бүркеп ап, зарлап жатты да,- ау, ау, қатын - ау...- деп, шыдамай басын қайта көтеріп алды. «Мына сары маса самсаған сары қол ғой. Бір де кем емес! Міне! Міне, ызылдап келді. Өзі ілмиген әп -әлжуаз. Қолыңа ұстап қарасаң тұмсығы да мүлік емес. Ал, сонан келе, сол тұмсықпен кісіні

шаққанда... тап бір найза сұққандай! Міне - е!..

Алақаны арқасына сарт етті. Қақпа шекпенмен басын қайта бүркеп, қол - аяғын бауырына қысып бүрісіп жатыр. Осылай біраз саябыр тауып жатып, ара - арасында баж етіп ыршып түседі. Сонан ол таң алдында көз ілді. Онда да таң алдында теңіз беттен салқын самал соқты да, сыңсыған маса сап болды. Сонан Судыр Ахмет ұйқысын қандырып оянғанда бұл ауылдың балықшылары ауларын қарап келген екен. Сыртта, жер ошақ маңы қатын-қалаш. Жаулың ағараңдайды. Бибіжамал кісідей сары сазанды шыптаға салып, қабыршықтап жатыр еді. Судыр Ахмет үстіндегі шекпенді аяғының басына қарай серпіп тастап, атып тұрды. Дамбалшақ. Көйлекшең. Жалаң аяң. Жалаң бас. Төсектен тұрған күйі қыт-қыттап күліп, балық сойып жатқан қатынының қасына келді:

— Осал екенсің!- деді де, күйбеңдеп Мөңкеге тартты.

Үй тола кісі. Араларында Кәлен, Рай, Дос. Рай жаралы басын ақ шыт орамалмен таңып апты. Балықшылардың әңгімесіне араласпай, босаға жақта жүдеп-жадап көзін төмен салып отыр. Судыр Ахмет мұнда болған төбелесті анада Шалқарда жүріп есіткен. Ожырай қазір кең жайлауға жазыла қонған жалпақ елдің аузында, аты шулы батыр. Оның бір балықшыны түйреп өлтіріп, Райды ұрып жығып, қызды алдына өңгеріп әкеткен ерлігіне бұ да қанық еді. Судыр Ахмет Райдың мұңды жүзіне мысқылдай қарады. Қызынан айырылып қалған жігітті кекеткісі кеп, тілі қышып отыр. Басқа жағдайда бұл өзін тежемес еді, қазір Кәленнен қаймығып, оған көз қиығын тастап қояды. «Кәпірдің бетін аулақ қыл! Бұл ма... бұл кісі өлтіруден тайынбайды».

Судыр Ахмет Ақбаланы жаңа кіріп келе жатқанда көрген-ді. Көңілге болмаса келіншектің өңі бүгін ала бөле сынық көрінді. Екі көзі қызарып кетіпті. Шамасы, түні бойы көз ілмей шыққан. Судыр Ахмет оны жақсы нышанға жорыды. «Ие, дұрыс. Дұрыс. Оу, қатынның көңіліне желік кірді дегенше, Құдай ұрды десейші», - деп ойлады да, Тәңірберген беретін атқа тақымы тигендей, көңілденіп сала берді. Байқап отыр: Құдайменде аулы әңгіме болса, Ақбала ықыластана тыңдайды. Соны байқағасын, Судыр Ахмет салған жерден сөзді бай ауылдан бастады:

— Биыл олар Ақмарқаны жайлады емес пе?! Несін айтасың, су жарықтық ел ырысы ғой. Мол су қоймапты. Жылда көңі құрысып жататын Ақмарқаның беткей, бөктері биыл кілем түгіндей құлпырып тұр. Құдайменде болыстың аулы көктемде бес - алты қап бидайды жусан арасына шаша салған екен... қазір сол далалыққа көк егін қақалып шыққан. Тұнып тұр - ау, тұнып тұр!

Мөңке мен Судыр Ахметтің әйелі екі-үш атадан қосылатын апалы-сіңлілі

еді. Мөңке Судыр Ахметтің өз басын қанша жек көрсе де, тума-туыстың жағынан байлана беретін.

— Қой әрі! Сол Қаратазды биыл жұрт көбеңдеу атап жүр еді ғой,- деп еді, Судыр Ахмет шап етті:

— Көбеңі несі? Қазір Құдайменде болыстың көкке сермеген құрығы айға түсіп тұрған жоқ па?!

— Не дейді, нанайын ба, жоқ па?

— Нан, нанба, еркің білсін. Қазір оның дәулеті тасып дәуірлеп тұрған шағы. Жеті атасына бітпеген дәулет Құдайменде мен Тәңірбергенге бітті ғой. Өз аяғымен жайылатын малда есеп жоқ. Қырдағы жусанның жүзі қойдан көрінбейді. Ал, үйден суарылатын қызыл қозылар дуадақтай! Есік алдынан құйрығын тарта алмай өткенде көзіңнің құртын жеп -жеп кетеді.

Судыр Ахмет сөйлеп отырып та көзі жылтындап Ақбалаға қарап қояды. Келіншек жалғыз Судыр Ахмет емес, өзіне басқалардың да назары ауып, көзінің астымен бағып отырғанын байқағанда қайда кетерін білмей, үйде қалған жас баласын сылтау ғып орнынан тұра берді. Судыр Ахмет жымың етті: «Құдай қаласа, бай мырзасының бір сәйгүлігі біздің тақымға түскен шығар ». Осыдан кейін ол өзінің мініп жүрген атына ызасы келді: «Сол жамандатқырдан құтылсам екен. Арқасы қырғыштай. Кішкене жүрсең құйрығың ойылып қалады. Ит бүлкілі де ішінді түсіреді».

— Әй, сүкіт!...- деді Мөңке, Қаратаздың мақтауын жеткіздің. Саған оның арманы жоқ. Жә, сен енді қаланың әңгімесін айт. Ақ патшаның қазақтан жігіт алатыны рас па? Сол сөзіңнің түбі шикі емес пе?..

Судыр Ахмет аяқ астынан тулады.

— Құдаймендедей бола алмайсыңдар. Оның басқан ізіне де тұрмайсыңдар. Сүйдеді де, тұрды да жүре берді. Үйге бара сала жаман жаппасын жығып, ақ пен қызыл арасында Ақбаланың жерқазбасының жанына тігіп алды. Ол енді бұл ауылда Ақбаланың үйі болмаса, басқа бір жерге бас сұқпады. Көп ұзамай екі үйдің арасын жол қып тастады. Жүргенде күзенбел ұзын дене күйбең қағады. Кебіс киген аяғы бірде асығып, жортаңтап, бірде құдды ашу буғандай дыбырлап, жол шаңдағын бұрқ-бұрқ басады. Дене қимылында да бір түрлі күйбектік, тежей түскендік бар. Өзі аса ызалы. Үйіне келгелі әлі түк бітірген жоқ. Атын тұсап жібергелі бір жеті. Іздегісі кеп оқталады. Талай рет ноктасын қарына іліп, сыртқа шығуы шықты - ау. Бірақ, пәле қылғанда, соның бәрінде де болмашы бір сылтау есіне түседі де, ізінше кері қайтады.

Кеше де атын іздемек боп шынымен жігерге мінгенде, сәті түспейін десе қойсайшы, сол арада қараша інгеннің мұрындығы есіне түсті. Әйелі әнебір күні шоқалақ арасынан бір тұтам қызыл түзген сындырып әкеп,

«Аққозының әкесі, мынаны түйеге мұрындық істеп берші», - деген-ді. Есінен шықпай тұрғанда, әуелі түйеге мұрындық істеп тастағысы кеп, әйелі әкелген түзгенді қолына алды. Онан түзгенді жонып отырғанда қылпып тұрған өткір пышақ қолын кесіп кетті. Қан тыйылмай, әуелі топырақ сеуіп, сосын әйелі киіз күйдіріп басып, үй іші әпі - шәпі болды. Онан басы қышып, шашын алдырғысы кеп Мөңкенің үйіне барып еді, бұның сорына о да қолға түспеді. Кәсіпқор неме ауын басқа жаққа аударып салмаң бон, жағаға кетіпті. Сол Мөңке бүгін де қолға түспеді. Сосын атын іздемек бон жүгенін қарына іліп сыртқа шығып еді. Үй жанында күлге шөгіп жатқан қараша інгенді көрді. Жаз шыққалы балаларды аз ғана ағымен алдарқатып отырған қолдағы жалғыз түйе адам аяғандай, іші-бауыры жабысып мықшиып қапты... Мұрнына құрт түскен бе, басын шайқап, пысқыра бергесін бұл жатты да ашуланды.

Асылы, Судыр Ахметтің бар қылығы балаға ұқсайтын. Егер ертеңгі күні жалғыз атты қасқыр жеп, не ұры алып кетсе, ол өзін кінәламайды. Тым құрыса, өткен жолы атын іздемек боп үйден шығып тұрып, ізінше кері қайтқанына да өкінбейді. Сол арада оның есіне мұрындық түседі. Оның ар жағын қазбаласаң, түйеге мұрындық істе деп түрткі болған әйел. Шоқалақ арасынан түзген сындырып әкеліп жүрген де сол! Сайып келгенде, ескі қазақ аулында келдектің қай басын басса да қайырылып әйелге тиіп, не басы жары лады, не көзі шығады.

— Ойбау - ау, өзіме қалғанда әлдеқашан тауып әкелетін ат еді ғой. Осы қатынның - ақ ісі бітпейді... Ананы істе, мынаны істе деп кісінің қолын байлап... ақыры, міне...

Судыр Ахмет дедектеп, жүгіре басып жаппаға кірді. Бірақ көп айналмады. Әлдене салдыр - күлдір етті. Күйіп - піскен ызалы кісінің шаққылдаған даусы шықты. Сүйткенше болмай, ол жаппадан жын ұрғандай алау - далау боп жүгіріп шықты.

— Ақбала! Уа, Ақбала! Қайдасың? - деп көрші үйге жеткенше шыдамай сырттан дауыстап келеді. Кебісін киюге де асыққан. Жалаң аяқ. Жалаң бас. Енді болмаса өрт ішінде қалатындай, есіктен ентігіп, сүріне-қабына кірді.- Ақбала қарағым, кешке біздің қатын отыннан келерде соғарсың.

— Жай ма?

— Қайдан жай болсын? Ойбай - ау, жай болса, сені шақырам ба? Үй ішін жинап жүріп, аққұманды сындырып алдым... Аңада қаладан әкелетін көк бүйрек аққұман. Нағмет ағакем сатып әперетін аққұман.

Ақбала аң-таң. Бұның өзі сындырған аққұманға отынға кеткен қатынның қандай қатысы барын біле алмай, дал боп тұрған-ды.

— Ойбай - ау, мен... Мен бейбақ бұндайда шыдамаймын ғой. Сынған

аққұманның ызасын кемпірден алам ғой. Ақбала қарағым, соңыра кемпір келерде соғарсың,- деді де, Судыр Ахмет шығып кетті.

Ақбала ойда. Осы Судырақтың ақылымен анада баласын ана сүтінен айырып, ата-ана қолында қалдырып кеткен-ді. Жөргектегі жас бала бие сүтін ашырқанып лоқсып құсып, жылап қалып еді. Сондағы шырылдаған даусы әл күнге Ақбаланың құлағынан үзілмей, жүйкесін жұлып, безек қағып тұрғандай. Айрықша, жерқазбада жалғыз отырғанда қиын. Оңаша қалса-ақ ойына баласы оралады. Ондайда шырылдап жылаған даусы үй алдына келіп-қайтып: «Қайдасың, анам!.. Анам!.. Анам!»- деп қақылдап тұрып алғанда бұл құлағын баса қала жаздайтын. Бала зары кейде тастай қараңғы үйде жалғыз жатқанда сырттағы желмен ілесе келетіндей. Қайсыбірде бала үні дәл қасынан шыққанда шошып оянып, төсегін сипалап қалатынды шығарған-ды. Кеше күн айналып жерге түскендей ыстық болған-ды. Үй іргесінен көлеңке іздеді ме, Қарақатынның екі лағы топырлап жүгіріп кеп, сыртта, есік алдында нәзік бір үнмен маңырағанда құдды бұның құлағына жас баланың даусы сияқтанып, ана жүрегі елеңдеп қалып еді.

Бір жолы осы екі лаққа шөлдеп жүрген шығар деп су берген-ді.

Келіншектен мұндай мейірім күтпеген лақтар оған үркектей қарады.

Ақбала мына лақтарға оңашада баласына айтатын ең бір мейірімді сөздерді айтып, өз қолымен су ұсынды. Екі лақ әлі де болса әйелге жаутаң-жаутаң қарап кішкене ауыздары шөпілдеп, суды шымшып ішті. Онан сайын Ақбаланың жан-жүйесі езіліп, қанша тежесе де ар жағында ағытылғалы тұрған жасқа ақыры ие бола алмады. Сосын ол жаулығының шетімен аузын басып, дыбысын шығармай, иығының басы дірілдеп отырды да, іші - бауырын күйік өртегенде баласы мен өзін осындай халге душар қылған тағдырына ма, Тәңірбергенге ме, әлде Судыр Ахметке ме, өзіне ме, кімге де болса лағынет қарғыс айтып, байдан да, байлықтан да безіп, бәріне талақ дегісі кеп кетті. Мойнына бұршақ сап, құс қанаты күйгендей ыстықта жазықсыз жас сәбиін... жетім лағын іздеп кеткісі келді. Кішкентай жетімегінің әлдеқайда айдауда жүрген әкесін аяды. Бала Ақбаланың бойына біткенде, ол сорлының қуанғаны есінде. Ана құрсағында баланың алғаш қимылдағанына мәз болған-ды. Қыста қақаған суықта күні бойы теңіз үстінде болып қайтқанда, басқа қалжыраған кісілер аяғын баса алмай қалғанда ол сорлы өмірі шаршау, қабақ шыту дегенді білмеді. Қайын жұртына барып, қалыңдығын көріп қайтқан жігіттей, үнемі үйге шаттанып күліп кіретін. Балық салған дорбасын босағаға тастай салып, келе сала үй шаруасына кірісіп кететін. Ондайда Ақбалаға ойын-шыны аралас: «Адам өзін шаққа алып жүргенде, сен дардай бір кісіні көтеріп жүрсің ғой. Маған

бер», - деп күліп, үй шаруасын өзі істеп тастайтын. Ана жатырындағы балаға қаралай қуанып мәз боп жүргенде, енді міне, қол-аяғына кісен түсіп айдауда кетті. Судыр Ахмет секілділер оны әлдеқашан жерлеп қойды. Ас артынан Құран оқып, қол жайып, тие берсін айтып жүр. Ақбалаға да: «Шырағым, тие берсін де! Өлі аруақ артында қалған адамнан дұға дәметеді», - деп зорлап отырып, бір- екі рет тие берсін айтқызды.

* * *

Кешкі қара көлеңкеде өз қайғысына өзі уланып отырған Ақбаланың үстіне Судыр Ахмет кірді. Бұл жолы да бар кездегідей етегіне сүрініп, даурығып келді:

— Ау, Ақбала - ау!.. Ақбалажан - ау!.. Қарағым - ау, кел дегенім қайда? Есік ашылған сайын қараймын. Өне келер, міне келер деп күтіп, өзімді ұстап - ақ бақтым. Қайтейін, келмедің... Сосын, көрмейсің бе, кемпірімді шиедей ғып сабап келдім.

— Ұрдың ба?

— Я, ұрдым! Басын жардым. Келіп арашаламадың... Енді, оны өзің барып жұбат. Мен осында күте тұрайын.

Ақбала түрегелді. Есіктен шығар жерде Судыр Ахмет оны соңынан қуып жетіп, қолынан тартып ішке алып кірді.

— Ал, Ақбалажан...- дей түсті де, әлденеден сақтанғандай үй ішіне айнала қарады. Ес-түсінен айырылып, сілейіп қалған Ақбаланы ол өзіне қарай тартып, аузын құлағына тақап, құпиялай сыбырлады, буынып - түйініп әзір отыр. Бүгін... Иә, бүгін таң алдында келеді. Қамсыз болма, білдің бе?

Ақбала түк дей алмай, тұрған жеріне отыра кетті. Қуанғаны, әлде қорыққаны белгісіз, тұла бойын діріл алып барады.

Ертеңіне балықшылар аулы у-шу болды да қалды. Тәңірберген тан, алдында бір топ жігітпен кеп, Ақбаланы алып қашқан-ды. Ақбала киім-кешегін буып-түйіп үйден шыққанда Тәңірберген сенімді жігіттерімен ауыл сыртындағы қоңыр төбенің астында аттарын тізгінінен ұстап тұрған-ды.

Бай мырзасының мына қылығына ыза болған балықшылар у-шу боп жатқанда, ертеден бері бір шетте сөзге араласпай үнсіз тұрған Мөңке бір аттап ілгері шықты.

— Жігіттер, күнде-күнде намысқа тиіп, басындыра бермей, бізге де қимылдайтын кез келді,- деді.

Онсыз да қанына қарайып тұрған ызалы жұрт жуық арада көтеріле қоймайтын қарт балықшының өзі бұлай деп тұрғасын делебесі қозып дуылдап шыға келді:

— Қаптаймыз. Қырғын саламыз!

— Дұрыс! Дұрыс айтып тұр. Аттанамыз! Кегімізді аламыз.

Ызалы жұрт жан-жақтан шулап, дүрлігіп бара жатыр еді,

Судыр Ахмет ортаға жүгіріп шықты:

— Әй, Мөңке! Әй, сен де... Сендерде ес бар ма? Қазір көкте - Құдай, жерде - Құдайменде емес пе? Тұтақ! Құдаймендеге бәрің жиналсаң да түк істей алмайсыңдар.

Кәлен Тәңірбергенге әйелді шығарып берген өздерінін; арасында біреу барын жүрегі сезетін. Бірақ оның кім екенін білмейтін-ді. «Ә, сұмырай!»- деді ол тістеніп. Көзін Судыр Ахметтен айырмай, түйіліп келді де, қоян ілген бүркіттей желкеден бүріп алды.

— Құдаймендеге түк істей алмасам да, ал, бірақ, сені, сен итті суға атпасам... Кәлен атым құрысын!

— Ойбай!.. Ойбай, өлдім! Бибіжамал... Бибіжамал, қайдасың?!

Бір жан тырп етпеді. Бибіжамал да үнсіз. Үрейі ұшқан балаларын бауырына қысып апты. Мыналардың ішінде өзіне ара түсетін бірде-бір жанашырдың жоғын көргесін Судыр Ахметтің есі шығып, ит талаған мысықтай шар-шар етті. Кәлен оған қараған жоқ; қол-аяғын тыпырлатып қолтығына қысып алған. Осы бетінде түп - тура теңізге апарып, оны шыныменен суға ататындай еді; теңізге тақап келе бергенде тап жаңа қол-аяғы тыпырлап ойбай сап жатқан Судыр Ахмет кенет сап боп тыйыла қалды. Оның себебін түсінбеген жұрт таңданып, біріне-бірі қарады. Судыр Ахметке жаны ашыған қайсыбір көңілшектер: «Қайтсін бейшара, өлімге пейіл боп, басын бәйгіге тіккесін өмірінің ақырында бұған да Құдай дес беріп, өлсе де дыбысын шығармай, тістеніп өлейін деген ғой», - деп ойлағанша болмады, Судыр Ахмет бұтындағы дамбалдың ауын толтырып, жаман иісті мұңкітіп жіберіп еді.

Кәлен бетін бұрып:

— Ту, хайуан!- деді де, Судыр Ахметті басынан асыра жоғары көтеріп, анадай жерге тері тулақтай лақтырып жіберді.

Анау есінен танып, талып түсті. Бір жан қасына барып басын сүйемеді. Тек Бибіжамал ит те болса балалардың әкесі ғой деп, бір қолымен мұрнын басып жүріп үсті - басын жуып, аузына су тамызды.

* * *

Қазір ел ішінен біреуді біреу табу қиын. Жігіттерді майданға алатын болғалы ер- азамат үлкен әбігерде. Жастар жағы осы ыссыда аттарын сабылтып, ауыл мен ауылдың арасында жүйткіп жосып жүрген-ді.

Кәлен атын Сүйеу қарттың үйінің белдеуіне байлап жатып, ауыл тірлігіне көз салды: өрістен мал келетін күндегі дағдылы кез болған соң ауыл ішінің қазіргі қимылы, әсіресе қауырт екен. Қатын, бала қозы, лағын көгендеп, бота, бұзауын қуалап әбігер. Боташ тауының биік тұмсығын ықтай қонған ауылдың үсті у-шу, азан-қазан. Сүйеу қарт та ат үстінде жүргесін, Кәлен оның кемпірімен амандасып төрге шықты. Сосын үй ішіне көз салып отырып:

— Шеше, Еламанның баласы қайда?- деп сұрады.

— Қарағым, қорықпай - ақ қой. Бала тірі. Атасының тымағында жатыр. Күніне толмай, шала туған баланы он айға дейін тымаққа салып, керегенің шұнақ басына іліп қоятын ескі ауылдың ежелгі ырымы болатын. Кәлен амандық-саулық сұрап отырып, ағаш төсек тұсындағы керегенің шұнақ басында ілулі тұрған сеңсең тымақтан көзін айырмады.

— Келе бермейтін бала едің, отырып ас - су ішіп кет.

— Рақмет. Асығыспын. Ағарғаннан ауыз тигізсеңіз болады.

Кәлен ат соғып, шөлдеп келген-ді. Жылы ағарғанды мейірі қанып іше алмай, бір- екі ұрттады да қайырып берді. Сонан соң өзінің ештеңеден тартынбайтын мінезіне басып, Тәңірбергеннің Ақбаланы алып қашқанын айтты да, кереге басындағы тымақты алды. Талай бастың шайыры сіңген ескі тымақ ішінде қара тер боп танау қағып жатқан сәбиді көргенде, аяныш қысқан жүрегі дірілдеп кетті. «О, пақыр!...»- деді ішінен. Сосын баланың жалындаған ыстық маңдайынан сүйді де, тымағымен көтеріп апарып кереуетке жатқызды.

Кемпір Кәленнің қалай кеткенін байқаған жоқ. Қайырып берген зеренді де алмай, ұршық ұстаған қолы тізесіне түсіп отырып қалған-ды. Ертеңіне Сүйеу келді. Шалының ашулы түрін байқаған кемпір аяғын ұшынан басып жүріп үй ішінің оны - пұны шаруасын істеді. Ол кеткеннен бері баланың әлсіреп қалғанын да айта алмады. Ақбаланы тіпті тілінің ұшына алған жоқ. Сүйеу қарт балаларының ішінде осы қызын өлердей жақсы көретін. Еламан айдалғалы оның орнын құлатпай, баласын барып, артын күтіп отырғанына тіпті ырза еді. «Менен ұл туған жоқ... тек, осы қызым... Ақбалам...»- деп үйде де, түзде де көлденең көк аттының бәріне мақтанатын. Жұртқа намысын қолдан бермейтін ызақор, ашушаң шал ел ішінде қайда бағы өрлеп тұрған кісілермен ұстасатын. Соған бағып, ол Құдаймендемен де бірде араз, бірде текетірес дұрдараз жүрген-ді. Енді көрмейсің бе... қызы құрғырдың қарт әкенің өмір бақи оты-суы қосылмай жүрген бай ауылдың жас мырзасына қатын үстіне шыққанын қайтерсің?! Бұны естісе... аршыл шал ызадан жарылып кетер... Кемпір бата алмады.

Үй іші оңаша. Дала шыжғырып тұр. Қозы, лақ үй іргесінен көлеңке іздеп,

топырлап жүгіріп кеп, үйге сүйкенді. Ірге түрулі. Аңызак аптап шарпып бетке соғады. Кейде жынша ойнап, кереге көгінде ызылдайды. Сүйеу төрде. Тіп-тік боп шаншылып алған. Ай татырда, ін аузында шаншылған саршұнақтай. Үстінде ақ бөз дамбал. Ақ бөз көйлек. Өзі де қан-сөлсіз арық. Және аппақ. Сақал-шашы да аппақ қудай. Бармағына толтыра салған көк бұйра насыбайды екі танауына кезек апарып күсілдетіп, құшырлана тартады. Екі көзі жасаурай түсіп, бүтіл беті жыбырлап отыр. Шалының түрінен қаймыққан кемпір көзін тоқтатпай тартып алады.

Сүйеу кісі ажарын танығыш еді. Ол кемпірінің сынық түрін байқады. Және бірдеңе айтқысы келгендей, оқтала түсіп тоқтап қалғанын байқады. Сүйеу жасқаншақ кісілерді жаратпайтын. Кемпіріне суық назарын шұғыл қадап, шытына қарап:

— Әй! Ар жағыңда түйткіл бірдеңе бар ғой? Ол не? Неге айтпайсың?- деді. Бары бар. Бірақ сенің қай жағыңнан шығарын...

— Не дейді? Қай жағысы не?

— Түсінбейтін несі бар? Жалғыз мен бе, осы үйдің бала-шағасы қайтсек көңіліңнен шығамыз деп қыпылдап отырмаймыз ба?

— Ә-ә, солай ма? Ендеше біліп қой, менің көңіліме қарасаң, адамның қай жағын қайтем, бір Алланың жағын ойлап сөйлесендер болды. Бәрін көтерем. Күмілжіме, көңілдегіңді айт. Және жалтақтамай тура айт!

— Мақұл. Ендеше қуана бер, әлгі елде жоқ, жақсы көретін қызың бар емес пе?! Сол Тәңірбергенге қатын үстіне шығыпты.

Үй іші жым-жырт. Сүйеу қыбыр еткен жоқ. Кемпір қайран." Әншейінде Мыршай түлкідей ашушаң, шақар шалдың бұ жолы үндемегеніне ыза болды. Күшпен іркіп келген ашу ананың да ішіне сыймай бара жатқан-ды.

— Мақтаулы қызың... елде жоқ асылың ғой өзіңнің,- деп шалдың ашуын өзі шымшылағандай болды.

Сүйеу қарт бұған да тұтанбады. Ол тек ширығып:

— Не оттап отырсың?! Құдайдың бергені де. Мен оны қайбір Хауа ана, Адам атадан таңдап алды дейсің?!- деді. Кемпір қарсы дау айтпады. Сыртқа шықты. Үйге кірді. Онан сыртқа қайта шығып үй іргесінде ойнақ сап жүрген көрші үйлердің қозы-лағын қуалап, әрі айдап салды да, қайтып келді. Шалына көз қиығын тастап еді. Сүйеу әлі қозғалмапты. Көз алабы қызыл. Жанарында суық ұшқын бар. Жотасы көтеріңкі болса да, бірақ есесіне жұқалтаң қырғыш мұрнының қос танауы қусырылып, шыңылтырланып кетіпті. Тура алдына тесіле қарап отырған аппақ қудай шал ішке кірген кемпіріне жалт етіп, оскырына қарады:

— О несі - әй? Ол не дегені - әй? Бір жыл болмай жатып, күйеусірей қалса, мен қайтпек екем?- деп ащы даусы шаңқылдап, үзіп - үзіп сөйледі. Ашу

емес. Соның бәрі жүрегін кернеп бара жатқан іштегі реніш, ыза, күйік секілді еді. Кенет ақ кірпік серпіліп, қызыл жиек, ашулы көз от басында жатқан тері тулаққа отыра берген кемпірге үнсіз тесіліп, жеп жібере жаздады. Бір кезде тағы шаңқ етіп:- О несі - әй? Маған айтқаны несі - әй? Күйлеген қаншықтың арлан өртеген күні бар ма? Оны маған айтқаны несі? Ол несі - әй? Пайғамбар жасына келгенде мен енді қолыма аса алып, күйлеген қаншықтың соңындағы қай арланды қуам?.. Қайсыбірін қуам ?.. Әлі жүні түспеген, жабағы құйрық төбеттерді қуам ба? О несі -әй? Әй, сен қақпастың бұл қай қорлығың, а?- деп атып түрегелді.

Кемпір қозғалған жоқ. Теке сақал, ақ кірпік, қызыл көз шал талай көрген жауы. Әлгіден кейін Сүйеу қарт кереге басындағы қамшыны ала салды да, былқ етпей ұршығын иіріп отыра берген кемпірдің шашын білегіне орап - орап алды да, бортылдата жөнелді. Кемпір ұршық ұстаған қолымен бетін көлегейлеп, әлсіз қорғанып:

— Ау, енді қойсаңшы,- деп ренішсіз, дықсыз, ақырын ескертті.

Сүйеу бұрын бір- екі қамшы сілтегесін қоятын. Бұ жолы тоқтамады. Қайта, кемпірдің сабырлы қалпы шамына тиді ме, жындана түсіп еді, кемпір ұшып тұрып шалының қолындағы қамшыны оп - оңай жұлып алды да, түрулі тұрған есіктен сыртқа лақтырып жіберді.

— Болды ғой енді! Қайратың тасып бара жатса, бар, ана қызыңды... елден шыққан жүзіқараны тыйып ал!

Қанша қорғаласа да, қамшы ұшы жаңа кемпірдің бетіне тиіп, қанталата осып кеткен екен. Соны көргесін Сүйеу қарт бұрылып кетті. Енді қайтып үндемеді. Түйе жүн шекпенін жамылды да, іргеге қарап бүк түсіп жатып қалды.

* * *

Кәлен қырда айналмады. Жағаға қайтып келе жатып, жолшыбай болған ауылдың бәрінде де қатын-баладан басқа бір жан кездеспеді. Ел ұлтаны боп есептелетін Торжымбай, Быламық, Андағұл - Бадық, Ақтеке, Жәдікке қараған рулардың ер-азаматтары тегіс атқа қоныпты. Осы өңірдің көп жігіті Ақшиліде отырған Ожар Оспан аулына ағылып, ақ патшаға жігіт бермейміз деп күпілдесіп жатыр екен. «Сорлылар... Ожардан не она табам дейді екен? Ол ақ көз, сау болса, орға жығады ғой»,- деді Кәлен ішінен.

Таралғысын қанша қысқартса да, сіңірлі ірі тор аттың үстінде үйелмендей боп отырған жылан көз ірі қара кісінің екі аяғы жерге тиіп салақтап келеді. Өзі көңілсіз. Қырдағы ауылда берекет қалмапты. Ер-азаматынан айырылып тұл болғалы тұрған елді көріп, көңілі пәс боп жүдеп қайтты. Кәлен сам

жамыраған ақ пен қызыл арасында Бел - Аранның кезіне ілікті. Сол бойда ілгергі жағынан балықшылар аулының жерқазбалары құжынап қоя берді. Байқап келеді: бұл жақта да бар адам дүрлігіп, сыртқа шығып кеткен. Ауыл үсті әбігер. «Тегін болса жарар еді. Патша жарлығы бұл жаққа да жеткен болды ғой».

Үйреншікті аулын көргесін Кәленнің астындағы алқа бел торы аяғын ықыластанып, ширақ басты.

Ауылға тақай бергенде, алдынан Рай шықты. Екі езуі екі құлағында.

Жүгіріп кеп ат жалына асыла кетті:

— Ел — а - ман ағам...

— Ела - ман?

Рай түк демей күле береді. Кәлен жігіт жүзіндегі жас пен күлкінің қайсысына сенерін білмей, ат үстінен еңкейіп:

— Хабар бар ма? - деп еді.

— Өзі... өзі келді,- деді Рай.

Кәлен тебініп, атты қаттырақ бастырып кеп үйге тұмсығын тірей тоқтады:

— Уа, халайық, қуаныштарың құтты болсын!

— Әумин! Айтқаның келсін! Ішке кір. Әй, жігіттер, ағаларыңа жол беріндер!

— Жоқ, жоқ, әуелі көрімдік берсін!

— Кәлен аға, көрімдік! Көрімдік бермесең, көрсетпейміз.

Жұрт былайғы кезде осы кісіден қаймығатынын ұмытып кетті. Кәленді аттан түсірмей, бірі шалғайға, бірі жеңіне, бірі қолына жабысып көп дүрмек үйме-жүйме болды да қалды. Сары шілденің қазіргідей қайнаған ыстығында жолға шыққан қыр қазағының күн өтпесін дегенде қабаттап қалың киінетін әдеті. Кәленнің де үстінде белін қайыс белбеумен шарт буып алған күпі. Басында елтірі тымақ. Аяғында биік қоныш етік. Қанша кісі жабылса да қозғалмай, қайта жиын арасына түскенде батыр тұлғасы біртүрлі іріленіп, айдыны шыға түсіпті.

— Әй, жігіттер, көрімдікке не берем? Атым болса, бір ауыз сөзге келмей түсіп берер едім. Үстімде асыл шапаным болса, шешіп берер едім. Менде оның бірі жоқ. Мына мәстек майын сұрап мінгем, біреудікі.

— Кәлен аға, аттың да, шапанның да керегі жоқ. Өзің жақсы көретін бір әніңді айтсаң жетіп жатыр.

— Ие, айт. Көрімдіктің қармысын өлеңмен қайыр. Кәлен айтқысы келген кезде қолқалатып сұратпайтын - ды. Бұ жолы да үйдегі - тыстағы жұрттың тегіс тына қалғанын байқады да, өзінің кең тынысты зор даусымен «Сарыны» шырқады.

Аяқты басар Тарлан екіленіп,
Қонаға жем сұрайды мекіреніп.
Шабыстан қажымайтын жануарым,
Арбаның белағашы секілденіп.
Шідерім күдеріден күміс тиек,
Бір малсың шөп жемейтін төре сүйек.
Көк тер қып шауып келіп байлай салсаң,
Тұрушы ең иегінді үйге сүйеп.
Тарлан ат, бас аяғың ұрынбай-ақ,
Салбырап төбе шашың тұлымдай-ақ.
Жем беріп, сауырыңды сипап тұрсам,
Азбарда ойнаушы едің құлындай-ақ...

Кәлен даусын осы қазір өзі армандаған құлын мінез аттың еркелігіне сап,
әдеттегіден гөрі көмейінде ұзағырақ шырқау биікке шығандатып апарды да,
аяқ астынан кілт үзді. Кәленнің даусын көптен есітпеген балықшылар
үнемі іштерінен ынтығып тосып жүретін. Ол даусын кілт үзгесін де, өн
баурап алған жұрт қыбыр етпеді. Рай қасындағы біреудің қолын қысып,
қыбыр етпей қатып қапты. Ән үзілгенде демін бір- ақ алды.

— Әттең, қыз болсам, мен тек Кәлен ағаға ғашық болар едім!

Іштегілер Кәленнің келгенін әннен білді; ән тоқтаған бойда бәрі бірден
дүрк көтеріліп тұрып кетті. Сыртқа шыққалы есікке беттей бергенде, ар
жақтан жолында тұрған кісілерді омыраулап Кәленнің өзі ұмтылып келе
жатты. Тертедей ұзын аяғы ерең - сереңдеп аннан - саннан бір басып келді
де, орнынан көтеріле берген Еламанды аяғына тұрам дегенше, отырған
жерінде бас салды.

— Қайтсін, сағынған ғой, - деді кемпір-шалдар көңілі босап.

Кәлен құшағын тез жазды. Мөңкемен қатар қаң төрде отырған Еламанға
бұрылып, бас-аяғына көз салды. Еламанның үстінде тептік көйлек.

Аяғында қисық табан жайын ауыз бәтеңке. Сақал - шаш өскен. Жел қаққан
жүдеу беті қарайын, осы отырған кісілерден өзгешелеу көрінді.

— Жұрт сені өлді ден дұғасына кіргізіп жүр еді. Өзің о дүниеден келгеннен
саумысың?..-деді Кәлен күліп.

— Келсе несі бар?! О дүние орыстың түрмесіндей - ақ болар,- деп әзілге
орай Еламан да күліп жауап берді.

— Адам шіркін ит жанды ғой, басқа түскесін тозаққа да көнеді.

— Тозақты о дүниеден іздеудің қажеті жоқ. Нағыз тозақ - орыстың түрмесі.

Кемпір - шалдар жағы күрсінді.

— Кәне, жөніңді ұқтыршы, сені өздері босатты ма?- деді Кәлен.

— Жоқ, қашып шықтым.

— Бәсе, қолға түскесін босататын ба еді?! Сен қай жерлерде болдың?

— Шалқардан айдағасын бізді Жаманқалаға апарды.

— Жаманқалаң... Ау, ау, Еламанжан - ау, ол өзіміздің Жылда астық әкеліп жүрген жеріміз ғой?..

Үй лық толы. Сырттан кісі кірген сайын жерқазбаның жаман есігі сықыр-сықыр. Аласа үйдің ауасы әп-сәтте ауырлап, балықтың шырышы, тер сіңген киімнің күлімсі иісі қолқа ата бастады. Төрде отырғандар есік жақтағыларға «үйді пысынатпай, сыртқа шығыңдар», -деп еді; оған ешкім селт етпеді. Еламан есік жақта сығылысқандардың көбін танымады.

Сүйтсе, өткен жылғы жұтта малын қырып алып, басқа күнкөріс таппағасын қырдан көшіп кеп, балықшылық кәсіпке кіріскен кірмелер екен.

— Шай келеді... Жол беріңдер!

Еламан шөлдеп отыр еді, соған қарамастан шайға зауқы шаппады. Үй ішіндегі әңгімеге ықылассыз. Бағана үй ішіндегілердің арасынан көзімен іздеп, сырттағы сел дыбысқа да елең етіп құлағын тіге қап, дегбірі қалмай отырған-ды. Енді қазір қауқылдап сөйлеп, қарқылдап күлген көңілді кісілердің арасында ештеңеге көңілі селт етпей, сазарып отыр. «Мүмкін, жалғыз тұру қиын болғасын әкесінің үйіне... жоқ, жоқ, әкесінің үйіне кетсе, мыналар мұнша қиналмас еді ғой. Иә, қиналмас еді... ал мыналар шынымен қиналып отыр...»

Күдігін анықтағысы келгендей, Еламан қасында отырған кісілердің әрқайсысына бір қарады. Бірақ мыналар беті күйгендей, Еламанға тура қарай алмай, жанарын алып қаша берді. Басқаны қойғанда, жан баласынан жүзі ықпайтын Кәлен де бұл білмейтін бір сырды ішіне бүгіп бітеуленіп апты. «Тегін болмас», - деді Еламан ішінен.

— Қырдағы ауылдар қалай екен?

Қарт балықшы Кәленге қаран тіл қатса да, көз қиығы Еламанда.

— Оларда да береке қалмапты. Байлар жағы болмаса, былайғы халықта басы бүтін үй аз.

— «Жыртық үйдің Құдайы бар». Қайта, Құдай ондап әзір біз аман отырмыз, деді Дос.

— Қой, Дос! Шанышқыдан жырылған балықтай, жалғыз сенің амандығыңның рахаты қанша?... - деді Кәлен.

Осы екеуінің көптен қырбай жүргенін байқайтын Мөңке тілге кеп қала ма деп қорқып еді. Шынында да, дөкір мінезді Дос дүңк етті:

— Жұртты қайтем?! Өзімнің басымның амандығы керек.- Бір бүліктің басталатынын байқаған қарт балықшы алдын алғысы келді ме, әлде абыржып сасып отырып ертеден бері ыңғайын таба алмай қойған әңгімені

қалай бастап жібергенін өзі де байқамай қалып еді:

— Еламан қарағым,- деді оған өз қолымен кесесін алып беріп жатып.

Еламан кесеге созған қолының қалтырап кеткенін байқады. Бір қолымен ұстаса түсіріп алатындай, өзіне ұсынған кесені қос қолымен ұстады. Қарт балықшының бастауын бастаса да, бірақ ар жағын айта алмай, күрмеліп қалғаны Судыр Ахметке ұнамады. Еламан ертеден жүрегі сезіп отырған сұмдықты басқа емес, осы жолы тап осы кісінің өз аузынан есітетінін білді де, қыбыр етпеді. Демі де тоқтап қалғандай.

Үй іші жым-жырт. Сырттан қатты қайнатып әкелген жез самауыр ғана ентігін баса алмай быжылдап тұр.

— Еламан қарағым...- дей түсті де, қарт балықшы тағы да тоқтады. Сосын:- Айналайын -ай, сен кеткенде артыңда үмітіңді ұстап қалған үйің... иә, үйің бар еді...- деп еді.

Еламан қос қолымен тас қып ұстаған кесе енді бір қысса сынатындай сықыр-сықыр етті.

— Сен де темір тордан босаған құстай ұяңа ұшып келгенде... Әттең, дариға - ай...- деп, көмейі жасқа булығып тоқтап қалды.

Судыр Ахмет алғашқыда сытылып шығып кеткісі кеп еді, бірақ қарт балықшының сөз ілөмінен қазір бір қызықтың боларын білді. Ұры көз жылтындап үй толы кісілердің арасынан Еламан мен Кәленге алма-кезек қарап... шыдамы әбден таусылғанда, сөзге өзі араласқысы кеп қозғалақтай бастап еді, Мөңке тоқтағанда қуанып кетті.

— Әй! Әй, Мөңке, көлгектейтін не бар?! Көмейіңді буып, қылғынып сөйлеуіңді қой. Әйел - ауыр қаза емес. О, тәйірі, қырдан емес, теңіз жағасында таңдаулы қатын қазір мықты бір қараның пұлынан аспайды. Еламан уысындағы қос қолдап қысып алған кесенің сықырлап сынып бара жатқанын сезбеді.

— Ойбай - ау, бұрынғылар біліп айтқан ғой. Бұл әйел жеті дұспанның бірі ғой. Ер жігітке опа берген бе? Ау! Ау, Еламанжан - ау, Ақбала да опасыз боп шықты ғой. Сен кеткесін...

Судыр Ахмет Кәленнен бір пәле күткендей, кілт тоқтай қап, көзінің қиығын қорқақтап тастап еді. Кәлен осы әңгімені қайта Судыр Ахметтің айтқанын қалап отырған сияқты. Судыр Ахмет соны байқағасын:

— Құрысын, айтатыны жоқ. Тәңірбергенмен ыржалаңдасып жүрді де, ақыры бір түнде тайып тұрды,- деп еді, Еламанның уысындағы кесе күтір етті. Алақанына төгілген ыссы шайды да сезген жоқ.

— Еламанжан, қиналма. Саған әйелді өзім алып берем. Көре қал, сол сайқалдың әкесіндей әйел тауып бермесем бе...

— Ой, қырт, шық үйден!- деді Кәлен ақырып. Судыр Ахмет Кәленнің қатты

бұзылған түрін таныды да, жым бола қап, үй толы кісілердің арасымен жылысып кетіп бара жатып та қашан есіктен шыққанша бұжыр қара кісіден көз қиығын алмады.

Осы кезде сыртта әлдекім балықшылар аулының итін шулатып шауып кеп, атын есік алдына мінбелете тоқтады. Іштен шыға берген Судыр Ахметті басатындай атын омыраулатып кимелеп бара жатты.

— Ау, көзіңе қара! Қырасың ба?

— Бұл ауылдың ер - азаматтары қайда?

— Е, мені әйел деп кім айтып еді?

— Қыршаңқысын мұның. Балықшылар қайда деп тұрмын...

— Е, немене... балықшыдан басқа кісі кісі емес пе?

— Әй, қырт...

— Өзің қырт! Сен... Сен қара сақалды, киіз кереқапты қыртсың. Ызам ішіме сыймай, қара тырнағыма дейін күйіп тұрсам, ойбай - ау, бұның... бұл жаманның басынып... Ойбай! Ойбай, өлдім... өлтірді...

Іштегілер бір-біріне қарады. Қара сақалды, киіз кереқапты кісіні Қабырға болысына қарасты ел жақсы білетін. Әсіресе, дәл қазіргідей бүліншілік кезде бұл кісінің жақсылықпен жүрмегенін білді.

Судыр Ахмет шар ете қалғанда есікке жақын тұрған Рай сыртқа атып шыққан-ды. Судыр Ахмет ат аяғының астында ала құрттай жиырылып жатыр. Қара сақалды оған қайта-қайта шүйлігіп, қамшысын үйіріп төніп қалған екен. Рай қамшыға қарсы ұмтылып, қара сақалдының қолына жармасты:

— Ақсақал, бұның жарамайды...

— Жібер қолымды.

— Кісіні жазықсыз зәбірлеме.

— Әй, бала... сенің атың Рай ғой осы?

— Иә, Рай...

— Ендеше, патша қызметіне баратын жеті жігіттің бірі боп тізімге іліктің. Бар, әзірлен...

Іштегілер сыртқа жүгіре шықты. Рай жөніндегі өмірді аның есіткен-ді.

Қалған алты жігіттің кімдер екенін сұрауға бата алмады. Сұрай қалса, мына киіз кереқаптының аузынан әркім өз атын есітетіндей сезіп, суың үрей жүрекке шауып еді. Қалған алты жігітті атшабардың өзі атап берді.

Балықшылар ес жиям дегенше атшабар «әзірлене беріңдер!» деп өмір етті де, аттың басын бұрып ап келген жағына құйындатып шаба жөнелді.

Еламан, Кәлен, Мөңке қозғалмай отырын қалған-ды. Атшабар кеткесін балықшылар ішке қайта кірді.

— Әлгі ит азғантай қуанышымызды да улан кетті - ау,- деді Мөңке.

— Оның қолында не тұр?! Болыстың жетегіндегі қарғылы төбет қой ол. Болыс «айт» десе, арс етін шалғайыңнан ала кетеді.

— Қалай кемітсең де, бізге сол жаманның да өлі жетіп жатыр! Тыныш отырған аулыңды жау тигендей етті де кетті, әне!

Есік жақта отырған бір қария кенет зарлан қоя берді:

— Апыр - ай, енді қайттік? Ендігі күндерің не болады?- Жауап күткендей ол әркімге бір қарады. Ешкім үндемеді. Бұның өзіндей олардың да дәрменсіз екенін білді де, қария өкіріп жылап жіберді. Оны ешкім жұбатпады. Кәлен былайғы кезде басына қандай іс түскенде де босаңсыған кісіні жақтырмай, жекіріп тастаушы еді; бұ жолы да үнсіз. Қария жасын әзер тыйды. Қолымен жер тіреп, ілгері таман жылжып келді де, Еламанның алдына тізе бүкті:

— Шырағым, жас та болсаң осы ауылға бас едің. Кәрі кісі де бір, кәріп кісі де бір. Қысылғанда өздеріңе қол созамыз. Ер - азаматыңды қозыдай көгендеп әкетуге қарады. Бұған не істейміз?

Еламан қарияны қинаған сауалға қалғандары да жауап күтіп отырғанын байқады. Көріне келген ажалдай, патша жарлығы да бір жан араша тұра алмайтын ауыр нәубет. Оған не деп жауап береді. Рас, ол түрмеден қашып келе жатқанда жолшыбай талай елдің патшаға жігіт бермейміз деп қаруланып жатқанын көрді. Айрықша, мына Шалқар, Ырғыз, Торғай маңының қазақтары...

— Әй, балам, еңсеңді көтер! Халық жөн таба алмай, торығып тұр ғой,- деді қария оның үндей қоймағанын ұнатпай. «Жөн тауып беретін кісіні тапқан екенсің»,- деді Еламан ішінен. Еламан өзінен жауап күтіп отырған кісілерге көзінің қарашығы ауырлап, сабырлы салмақпен қарады:

— Өздеріңнен артың мен не білем?... Бар білгенім: патша жарлығы бір біз емес, барша халыққа тегіс көрінеді. Қай жерде де халық наразы...

— Е, мынау бір жақсы лепес қой...

— Бәсе, бұға бермей, ендігі жерде халық та халықтығын істер.

— Бүкіл халық көтерілсе, бәлкім, патша бата алмас.- Халыққа Еламанның аузынан шыққан жаңағы хабар желеу беріп, жан-жақтан дабырлап, делебелері қозып бара жатты. Соны байқаған Кәлен:

— Ей, Еламан, алдында тұрған мына өндірдей жігіттерді көремісің?!

Ертеңгі күні бұларды қатын-балаларының алдында өз қолыңмен қозыдай көгендеп бергенше, нар тәуекел деп алысып өлсек қайтеді? Тым құрыса, басқа болмаса да, ана Қаратаздан кегімізді алар едік қой.

Қызба жігіттер Кәленнің сөзіне көтеріліп кетті. Кейбір ақ көз есерлері қолма-қол қаруға шақырып:

— Кәлен аға, Еламан аға, бізді бастандаршы,- деп еліріп бара жатыр еді, Кәлен ақырып тыйып тастады да, тағы да ішін ашпай үнсіз тұрған

Еламанға қарады:

— Қырдағы ауылдарды көріп келдім. Бір адам айқайлап шықса, бәрі көтерілгелі тұр. Тайсақтайтын түгі қалмады...

— Солай шығар, бірақ, Кәлен аға - ау, біз бәріміз де қара жаяу емеспіз бе? Жаяу жүріп, кімге қайрат қыламыз?!

Желігіп тұрған жігіттер жым болды да, үн - түнсіз үйді - үйіне тарай бастады. Кәлен мен Еламан ғана қозғалмай, әрқайсысы өз ойымен оңашаланып, тұрып қалды.

* * *

Бұл күндері Райдың көңілін делбемек болған балықшылар оны қолдан-қолға тигізбей кезек-кезек шақырып, қонақ қылуда. Бірге өскен қатар құрбы оны қатерлі жолға қимай, іштерінен тынып қиналса, ал, жақсы көретін жеңгелер кездесе қалса кемсеңдеп қол береді. Ондайда Рай әзілге шаптырып:

— Қайта солдаттықтың өзі артық па деп қалам. Көрмейсің бе, ұзатылатын қыздай бұл ауылға бағым асып тұр,- деді күліп.

Бүгін оны Мөңке шақырып еді; осыған дейін уайым-қайғыны бойына дарытпай, жұрт алдында жарқылдап жүрсе де, қарт балықшының үйіне келгесін өзін ұстай алмады. Әсіресе, сіңлісіне қатты ұқсайтын Әлизаны көргенінде, Бөбек есіне түсті. Іргеде сүйеулі тұрған домбыраны қолына алын шерлі көңілге жұбаныш іздегендей, жалғыз ішекті шертіп тыңқылдатып отырған. Ас жабдығымен үйге кіріп-шығып жүрген Әлиза үйге ашық тұрған есіктен енді бірде еңкейіп кіре берді де, қалшиып тұра қалды. Жаңа ғана сыңарын жоғалтқандай жалғыз ішектегі жарымжан тыққыл сап боп тыйылыпты да, оның есесіне енді қос ішек қосыла үн қосып еңіреп жатыр екен. Және мынау сорлы сіңлісінің сүйіп айтатын еді - «О, қарағым, сен қайтесің мен дегенде?..» Осы бір шерлі саз Райдың қолындағы домбыраның қос ішегінен үзілмей, жұлын-жүйкесін үзіп барады. Бұ да өзінің өзегін өртеген арманды айтып жеткізе алмай, мұңын домбыраға шағып, жасқа толы көзі бұлдырап отыр!

Алдына ас келгесін, Рай домбыраны іргеде сүйеді.

— Ай, Мөңке аға - ай! Бұл өмір кімге опа берген?! Басы жұмыр пендеде күңіренбей өткен, жүрегі бүтін кім бар дейсің?

Көңілі босап, көз жасына ие бола алмай бара жатқасын Әлиза түрегеп өрешеге кіріп кетті. Алдына қойған асты бір адам татып алған жоқ.

Сол үстіне Кәлен келді.

— Рай, шырағым, бүгін кешке бізде боларсың.- Кәлен кеше шақырмақ

болған еді, бірақ кеше қонақасыға лайың ештеңе болмағасын бүгінге қалдырған болатын. Қонақасының ретін әйелі бағана құлаққағыс қылғанда, Кәлен оған:

— Ауға балық түскен шығар?!- деп онша саса қоймаған.

— Қайдам... суға сену қиын ғой.

— Әй, қатын, қара аспанды қапылтпа! Асым болмаса пейіліммен риза қылам. Өзіне келістіріп тұрып Сарының әнін шырқап берем,- деген еді де, Кәлен қос ескекті қолтығына тығып теңізге тартып еді. Қашанда тыныштықты ойлайтын қарт балықшы бұған: «Орыстардың қытығына тиіп қайтесің, өздерінің қызғыштай қорып отырған жері ғой?» дегеніне қарамай, Кәлен кеше ауды балығы көп запретке салған-ды.

— Қате істедің ғой,- деген Мөңке.

— Ау, бұл «қарашекпеннің байы» қазып шығарған теңіз емес, Құдай берген әммеге ортақ теңіз емес пе? Сонан келе таңдаған жерін Темірке алып, тастағаны бізге тиетіні не? Жоқ, жетер осы! Қашанғы ез боп, есек боп өтеміз?! Есек те «ың - қ!»- деп, иығына шұқи берсе, мөңкуші еді ғой,- деп Кәлен осындайда алды-артын ойламайтын өзінің ежелгі ақ көз ерлігіне басып кеткен. Жағаға келсе... бүгіл балықшы теңіз үстінде жүр екен. Жел жоқ. Аспан ашық. Теңіз шырадай тымық. Ақ шағалалар мен өгіз шағалалар қанаты сатырлап қаптап жүр. Айрықша, өгіз шағалалар балыққа құныққан, қомағай. Қанат қағысы да сөлекет. Өңменін салып, өңкілдеп ұшып кеп, ау қарап жатқан балықшының тас төбесіне төніп, аса бір сұғанақтықпен мойнын темен созып, үңіле қарап өтеді.

Кәлен қайықты суға салды. Қос ескекті малшылап, ақырын есіп келе жатқан. Кенет әлдекімнің:

— Ана қара!.. Курнос Иванды қара!- деген даусын есітті. Бірақ оны елең еткен жоқ. Жалпақ табан қара қайықтың тұмсығын кішігірім қопаққа тірей тоқтады да, қос ескекті қайықтың кенеріне сүйей салды. Сосын тез еңкейіп аудың құлағын ұстады. Ау көзі балықтан құр емес, сірелеп басып қапты. Дені сазан. Қаракөз бен айнакөздер де қыз өңіріне қадаған күміс теңгедей жылтылдайды.

Кәлен ау көзінен балықтарды бір- бірлеп алып жатып, көз қиығын кейінгі жаққа тастап еді; Курнос Иван жеңіл ақ қайықтың қарағұсын бұған туралап, жостыртып, есіп келеді екен. «Мына әумесер қайтеді? » - деді Кәлен ішінен.

Курнос Иван есіп келе жатып бұған бұрылып қарап қояды. Кәлен де көз қиығын онан айырған жоқ. Курнос Иван биыл көп балықты шірітіп алғасын біраз уақыт дүниеден баз кешкендей боп беті ауған жаққа қаңғып кеткен-ді, сонан ол азып-тозып оралған еді де, татар байына жалынып-

жалбарынып жұмысқа орналасқан еді. Бұл күнде ол мүлде өзгерген. Бұрынғыдай қазақтарға іш тартқансып, жылмандап тұрмайды. Әсіресе, Кәлен мен Мөңкеге қаны қатып алған. Ерегіссе морт кететін о жар. Балығы мол жерге жақындасаң, ауыңды тартып алады. Қарсы дау айта бастасаң, о да дереу қаһарға мініп, қара әйнек астынан үрей туғыза суың жымыып тұрғаны. Оны балықшылар әзірейілдей көретін.

Со л әзірейіл Кәленге түйіліп келе жатыр. Астындағы жеңіл ақ қайық тұмсығымен суды тіліп, жостыртып келді де, бұның қайығымен қатарласты. Курнос Иван ай-шайға қарамай, шап беріп Кәленнің қолындағы ауға жармасты.

— Әй, тамыр... Тиме!

Курнос Иван жыр демей, Кәленнің қолындағы ауды білегіне орап - орап алды да, бар күшімен тартып қап еді, Кәленнің қайығы шайқалақтап қалса да, бірақ өзі былқ етпеді. Қайта білегіне орап алған кендір жіп Курнос Иванның алақанын осып, терісін сыдырып кетті.

— Тиме дедім ғой, тамыр,- деді Кәлен.

Курнос Иван мына қара бұжыр кісіні күшпен ала алмасын білді де, ауды тастай сала қос ауыз мылтыққа жармасты. Бірақ оған кезеуге келтірмей, Кәлен мылтықты өзінен тайдыра қағып жіберді де, енді бір қимылмен ананың қолынан оп-оңай жұлып алды.

Кәлен де аның жаулыққа басқан еді. Соны байқаған көржік мұрын қара орыс:

— Әй, батыр, қой! Қой енді,- деп еді, Кәлен құлағына да ілмеді. Оның ендігі қимылына көз ілеспеді. Тіпті ес жиюға келтірмей, ананы бас салып өз қайығына оп-оңай көтеріп алды. Табанын жерге тигізбей, басынан асыра жоғары көтерген бойы шайқалақтап тұрған, қайықтың қарағұсына апарды да, қол созымдай жердегі қамыс қопаққа атып жіберді. Небәрі киіз үйдің аумағындай шірік қопақ табан тіреуге келмей, Курнос Иван су түбіне салмағымен батып бара жатты.

— Құтқарыңдар! Ағатайлар, құтқарыңдар,- деп жан даусы шыға шырқырады.

Кәлен оның қайығын өзіне қосарға алды да, қос ескекті ақырын есіп ұзай берді.

— Қонақты қайттік?- деді Жамал балыққа кеткен күйеуінің құр қол келгенін көріп.

— Қатын, сезді қой! Тез барып Еламан мен Мөңкені шақырып кел!

— Тыныштық па?

— Бар дедім ғой!

Жамал бір сұмдықтың болғанын білді де, жүгіре жөнелді. Кідірмей Еламан

мен Мөңке келді. Кәлен оларды күліп қарсы алды:

— Осы елдің бір тентегі баяғыда: «Істеп салдым бір істі, Алла оңғарсын бұл істі», - деген екен. Бір істі мен де істеп кеп отырмын.

— Қате істеген екенсің - деді Мөңке қынжылып. Кәлен бұндайда қиналғанды жаратпайтын. Еламан оған қайрат бергеннен басқа амалдың қалмағанын білді. Курнос Иван суға кетті ме? Әлде біреу-міреу құтқарды ма? Қайсысы болса да, оның артында жоқтаушысы бар. Онсыз да осы күні Құдайменде, Тәңірберген, Теміркелер балықшылар аулын қырына қалай аларын білмей, сылтау іздеп жүрген-ді.

— Бір сыласы болғанша қамыс арасына тығыла тұрғаның мақұл,- деді Еламан шамына тимей, ақыры ескертіп.

Кәлен мақұл көрді. Сонысы жөн болды. Кәлен кеткен бойда жар басындағы балықшылар аулына Курнос Иван бастаған бір топ кісі келді. Су жұтып өлуге қарағанда оны балықшылар құтқарып алған екен. Үстіне баса-көктеп кіріп келген қарулы кісілерді көрсе де отырған орнынан қозғала қоймаған Кәленнің қатынын Курнос Иван теуіп жіберді:

— Күйеуің қайда?

— Тарт аяғыңды. Мен Кәленге қатын болсам да, саған қатын емеспін.

— Қарай ғой бұны. А ну - ка... Ну - у, күйеуің қайда?

— Күйеуім қайда жүретінін қатынымен ақылдаспайды.

— Ах, так?!

— Не дейді мына кәржік мұрын ақымақ?

Курнос Иван қатынды шаштан алып сүйрей бергенде, сыртта бір топ кісі топырлап кіріп келіп еді.

— Тарт қолыңды!

Курнос Иван бұрылып қарамаса да, ту сыртынан шыққан мына дауысты таныды. Білегіне орап алған әйелдің шашын жібере қоймаса да, қатты бетінен қайтып қалғандай. Өзімен иық тіресе тоқтаған ірі денелі кісіге, бұ да бәрі айбатын алдырмай, ақырын бұрылды.

— Мен қылмысты кісіні іздеп жүрмін. Сен бұл араға араласпа.

— Қылмысты кім, қылмыссыз кім, ол бір Құдайға аян.

— Қазақтың жақсы мақалы бар еді? Қалай еді? «Тышқан інге кіре алмай жүріп құйрығына қалжуыр байлап алады » деуші ме еді осы?

— Онымен не айтпақсың?

— Айтқым келгенін айттым. Өзгенің жөнін жөндеп қайтесің, сен, асылы, өз басыңның амандығын ойла.

Онсыз да зығыры қайнаған Еламан тап осы арада, тап осы қазір мына көржік мұрын қара орысты жығып салып қызыл жон қылып сабағысы кеп кетті.

— Сенің жайыңды білем. Сен орыс байын өлтірген Еламансың ғой. Жылыңды өтемей түрмеден қашып келіп жүрсің. Абайла, өкіметтің құрығы ұзын...

— Оны көрерміз. Ал қазір менің құрығыма түспей тұрғаныңда шық үйден! Курнос Иван сырт айбатын алдырғысы келмесе де, бірақ Еламан шын тіктелгенде шошып кетті. Аңада темір сүйменмен Федоровты ұрып жыққанда мына имансыздың түрі дәл осындай болған шығар деп ойлады. Бір жағынан Еламанмен бірге ішке ере кірмей, сыртта, есік алдында тұрып қалған балықшылар да есінен шыққан жоқ-ты. Курнос Иван кісілеріне қарап, кеттік деп ымдады.

Бұл ауылда аяқ артар көлік жоқ. Ендеше қара жаяу Кәленнің алысқа ұзап кете қоймағаны анық.

— Кәленнің үйінен көз жазбаңдар,- деп әмір етті де, Курнос Иван қалған жігіттерді ертіп промсолға тартты.

* * *

Үй ішінен төсек салатын ыңғай байқалғасын Еламан тысқа шықты. Қараңғыға көзін үйрете алмай, есіктен аттай бере іркіліп қалды. Күн шықпай тұратын кәсіпшіл ауыл әлдеқашан ұйқыға кетіпті. Жерқазбалардың бәріңде де шам сөңген. Еламан төсек салғанша ауыл сыртына шығып, сергіп қайтқанды жөн көрді. Күнұзын кісі - қара көп жиналған қапырық үйде сары жамбас боп езіліп ұзақ отырғандікі ме, сыртқа шыққасын да өз денесін ауырлағандай дел-сал. Аяғын ақырын алып, үй сыртына ұзап барады.

Ай батқан. Күндіз көк жүзін лайлаған сұйық сұрғылт бұлт бірде жауар күннің ажарын танытып, түтіндеп, тас төбеге шоғырлана түссе, енді бірде қырдан соққан қатты жел әп-сәтте дал - дұлын шығарып тұрған-ды. Түнемелікке қарай жел басылыпты. Күндіз Арал өңірінің жыңды желі қуалап біткен мазасыз бұлт қазір қайта тұтасып, қорғасындай ауыр салмақпен жылжымай шөгіп апты. Жұлдыздар көрінбеді. Теңіз жақ қап-қара. Алғашқыда Еламан Бел - Аранды да көре алмап еді. Қараңғыға көзі үйренгесін балықшы ауылдың арқа бетінде қысы-жазы қалқан боп жататын шымылдық таудың ауыр тұлғасы түн түбегінен қарауытып қалқып шықты. Онан басқа бір нәрсе көрінбесе де, осы арада туып-өскен жігіт ата қоныстың әр бұтасын өз көкірегінде тірілтіп, қай жерде не барын жұмулы көзбен де сезіп тұр. Бел - Аранның теңізге тірелген тұмсығынан сәл берегірек құлай берісінде, шамасы, әне бір тұста Талдыбеке сайы, онан гөрі берігіректе Кендірлісай. Ақбауыр да онша қашық емес. Өз аулы... кейінгі

жақта, бір қырдың астында қалды. Теңізге төніп тұрған тік жардың дәл ұшар басына мінбелете салған жерқазбаларды шығыс жаң шетінен санағанда үшінші үй өзінікі... Үйленгесін бір жылдай тұрған ыстың ұясы. Әлі есінде: төбесінен тесіп шығарған соқыр терезені кей түні қатты борасында қар басып қап, ертеңіне таң атқанын білмей қалатын. Ондай күндері кеш оянады. Өзі тұрып кеткен төсекте көрпе астында жас балаша қол-аяғын бауырына алып жатқан келіншегінің көңілін көтерем бе деген оймен «мына соқыр иттің алдап соққанын қарашы» деп күлетін. Еламан жерқазбаның есігіне «жылауық» ден ат қойып алды. Кірген-шыққан сайын екі бүктеліп еңкейіп кіріп, еңкейіп шығатын аласа есік, шынында да ашқан сайын бір жері сынып бара жатқандай сықырлап қоя беретін. Есік алдынан көлбей тартқан шымылдық пеш те, әлгі «жылауың есік» те, өз қолымен істеген дүние болғасын ба, өзіне бір түрлі ыстық. Осы қазір өз ұясын еске алғанда көз жанары қараңғыда қаттырақ ұшқындап, жүзі ыстың елесті қия алмай ірке түсті. Жаңа үйленген жас жігіт сол кездері бір түрлі өзгеріп кетті. Қуанышы қойнына сыймай үнемі жарқылдап күліп жүрді. Өмірі шаршамайтын. Күнұзын толқынмен алысып титықтаған кісілер кешкісін, әдетте, үсті - бастары малмандай су боп қайтатын. Осындай кезде оларға жар басындағы жерқазбаларына жету ақырет. Басқа кісілер әлденеше дем алып, ырсылдап шықса, бұның аяғы жерге тимейтін. Арқасындағы асымдық балықтың да салмағын сезбей, жар басына жүгіріп шығатын. Жаңа түскен жас келіншегін көргенше көңілі алып-ұшып ынтығып тұратын. Әлдеқашан құлаған ата шаңырағын осы келіншек түскесін қайта көтеріп, ел қатарлы үй болғанына қуанды. Қуаныш үстінде келіншегінің кейбір қытыққа тиер қылықтарын байқамапты. «Жоқ, байқадың», - деді Еламан.

Мұзға ығар алдында, бір күні бұны Дос оңашаға алып шығып: «Әй, шырағым, сенен басқа кісілер де қатын алған. Келінді тым өбектеп кеттің. Басыңа шығарып алма. «Баланы - жастан, қатынды - бастан» дегенді білесің ғой», - деп бетіне айтқаны қайда?!

Еламан жүрегіне уын жайып бара жатқан ойды үзіп тастады да, ілгері жүріп кетті. Еш нәрсе жөнінде ойлағысы келмеді. Ауыл сыртының оты қашанда қалың. Көк майқара жусан мен қызыл изен дендеп өсетін қалың қауға осыдан қашан күз түсіп, Құдаймендеге қарайтын малды-жанды ауыл жаз жайлаудан қайтқанша тұяқ тимей тұнып тұратын-ды. Еламан қалың қауды кешіп келеді. Ілгері басқан сайын түнгі таза ауада көк майқара жусанның хош иісі жан-жағыңнан аңқып, өзі де соған еліткендей, көзін жұмып, құшырлана дем алып келе жатқан-ды. Кәде түбінен бозторғай пыр етті. Аңдаусызда, аяқ астынан ұшқасын ба, Еламан дір етіп тоқтай қалды

да, өзінің осынша шошынғанына күліп қайта жүріп кетті. Баяғыда, түнде жылқы күзететін. Көзіне ұйқы тіреліп ат үстінде қалғып келе жатқанда көде түбінде қонақтаған бозторғай дәл осылай аяқ астынан пыр ете қалатын. Аңдаусызда ат үстінен түсіп қала жаздап, ұйқысы шайдай ашылып кететін. Жеті жыл жылқы күзетіпті. Құдай-ау, осы тірлікте өзіне тиер осыдан артық сыбаға болмағаны ма? Жеті жыл... Енді, міне жеті жігітіңді қозыдай көгендеп әкеткелі жатыр. Бірі - өзінің бауырлас інісі. Бейшара баланың көз ашқалы бағы бір жанбады. Көз ашқалы көргені -қиянат, шеккені - зәбір, жас жанын жаралаумен келеді. Бұл өмірде бұларға басқа сыбаға бұйырмаған ба?

Еламан орынсыз дәмесін мысқылдағандай, мырс етті. Көз ашқалы өздеріне құдды өгей анадай аяушылығы жоқ рахымсыз қатал өмірден қайырым - мейірім күткен, сыбаға талап еткен орынсыз дәмесіне күлді. Құдіретті кісілер өзіне тиген азғантай сыбағанды да көпсініп аузыңнан қағып әкеткен жоқ па? Сен қосымша сыбаға дәметесің... Мұзға ығар алдында осы өмірден тиген азғантай сыбағаң езіңе жетпейтін бе еді? Үстінде үйің, қойныңда некелі жарың бар еді. Бүгін екеу болсаң, ертең осы оттың басына тағы бір тәтті тірлік қосылып, қызығы мен қуанышы молая түсетіндей көретін. Енді, енді міне... тірнектеп тұрғызған ұяңды өзің жоқта тас- талқан қып, тағы да соқа басың сопайып жалғыз қалдың. Жалғызсың, жалғызсың... Еламан қайтып келе жатып, осы сөзді ішінен әлденеше рет қайталады. Шаршағанын жаңа ғана сезді. Ой меңдетіп, қажыған денесін күшпен қозғап, шырт ұйқыда жатқан ауылдың шетінен ақырын кіре берді. Шеткі бір үйдің жанынан өте бергенде жылаған әйел даусын есітті: «Сенен қалып, біз кімге тұлға боламыз?.. Мына шиеттей балаларыңды тастап...» Еламан тезірек өтіп кетті. Ертеңгі күні азаматынан айрылғалы тұрған әйел зарын есіткісі де, ойланғысы да келмеді.

Төсекті сыртқа салған екен, Еламан шешініп жатып қалды. Таңның таяу екенін сезіп, сол бойда ұйқтап кеткісі кеп көзін жұмса да, жаңағы жылаған әйел даусы құлағынан кетпеді. Ер-азаматынан айрылғандағы күні не болмақ? Қалай күн көреді? Азаматы тізімге іліккен жалғыз сол үй ме? Осы түні талайы қайғыға уланып, аһ ұрып ұйқтай алмай жатқан болар?! « Дүние не боп барады? Ер-азаматын алғанда да ешкім қол қақпай, күңіреніп қала бере ме? Көне бере ме? »

Еламан жаңа жастыққа басы тисе ұйықтап кететіндей көріп еді. Ой қажытып қатты қалжыратты ма, ұйқы буып жатып та ұйықтай алмады. Тақа болмағасын жастықты жұмырлап бауырына қысып ап, бір мезгіл етпетінен жатып көріп еді, оң жақ кеудесінің астында бармақ басындай бір нәрсе тесіп жібере жаздады. Ұйқылы-ояу Еламан қозғалуға ерініп жатып:

«Бұл не болды екен?»- деп ойлай түсті де, кенет бір сәтте ұйқысы шайдай ашылды. Сырға... Әлгінде артық сыбаға дәметкен қылығына күлгендей, Еламан мына сырғаға да күлді. Күлмегенде ше... Түрмеден қашып шыққасын бұл көзге түспеуге тырысып, ылғи елсіз, сусыз жерлермен жүріп отырды емес пе? Шалқарға да соғар -соқпасын білмей, екі ойлылау келе жатқанда, алдынан кішкентай қаланың шағаладай аппақ үйлері жарқырап қоя бермесі бар ма?! Бұның өз аулы, қатын-баласы, қарт әжесі, інісі көлікті кісіге осы арадан үш-ақ күншілік жерде. Еламан аяқ астынан абыржып, асыға бастады. Күн барында құттай да болса қатын-баласына жақындай түскісі кеп, қалаға туралап келе жатқан бетінен кілт бұрылды. Ол енді қалаға соқпай, көлдің арғы, елсіз бетімен кеткісі кеп, ширақ басып келе жатқан-ды. Жаз айларында суы тартылып қалатын кішкентай өзеннің көлге құяр сағасына тақап келе бергенде, дәл жанынан дауыс шықты. Еламан тоқтай қап, ілгері жағына көз сап еді, үш кісінің төбесі көрінді. Еламан мұндайда көзге түспей, бой тасалап кететін әдетпен бұрылып бара жатқан. Аналар:

— Әй, азамат, бері кел!- деп дауыстады.

Еламан бірден байқады: қалаға, базарға түскелі келе жатқан дала қазақтары. Өздері үш кісі. Шамасы: бір елдің Ебейсіні сияқты. Тері-терсек тиеген алқа бел ырдуан арба өткелден өтер артқы доңғалағы батпаққа батып, бір жағына жамбастап жатып алыпты. Татар байларына еліктеп киінген семізше екі жігіт ат айдаушыға жәрдем берудің орнына қайта оған екеуі екі жағынан қожандап: «Өйт - бұйт»,- деп жүр.

Еламан арбаны қалай шығарудың жолын ойлан тұрған-ды. Татар байларына еліктеп киінген жолаушы екеу:

— Қазақ баласысың ғой... Айналайын, жәрдемдес, бір тоқтының пұлын береміз,- деп бұған жатты да жабысты.

Парлап жеккен қос күрең таяқ жеп залы боп қалған екен. Қасына кісі жақындаса дір-дір етіп, ала жөнелетіндей оқырып тұр. Еламан алдымен ауыр жүктерді бір- бірлеп тасып, арбаны жеңілдетіп алды. Сонан кейін арбаны шығарды. Жүктерді әп-сәтте қайта тиеп, жуан арқанмен үстінен бастыра тартып байлады.

— Қайратты екенсің,- деді арбакеш жігіт Еламанға сүйсіне қарап.

Ана екеуі оның мақтағанын жақтырмай, зекіп тастады:

— Ой, нәсілсіз ит! Өзің - ақ істей салатын оп-оңай нәрсе ғой...

Еламан еңбекақысын сұрап еді, арбасын шығартып алғасын ана екеуі жөндеп сөйлеспей, сырт айнала бастады. Әлгінде ертеңгі базардан қаламыз деп қорқып тұрып, ақысын артық айтып қойғанына өкінетін сияқты. Сол болмашы бірдеңемен құтыла салғысы кеп, тиын -пиын іздей бастап еді,

Еламан жағадан ала кетті: «Бір тоқтының пұлын әкел!»- деп қозғалтпай тұрып, тиесілі пұлын түп-түгел құсқызып алды. Қолына ақша түскесін ауылға бас-аяғын бүтіндеп барғысы кеп, қалаға соқты. Ертеңіне жаймаға шығарған киімдерді қарап келе жатып, кенет көзі алтын жалатқан сырғаға түсті. Жылтыраққа құмар келіншегіне мынадай асыл сыйлық апарғысы кеп, сырғадан көзін ала алмай тұрғанын өзі де байқамаған-ды. Оның ойын байқап қалған сатушы: «Ал, ал», - деп тыққыштай бастады.

Ақшасы жетпей қалатындай қорыққан Еламан саудаласудан қашты.

Уысында қысып тұрған ақшасын сатушының алақанына сарт еткізіп ұстата салған-ды. Сонан бұл жағадағы ауылға жеткенше үш күн бойына кіреші жолына түсіп алып, май шандақты бұрқылдатып емпеңдеп келе жатып, оқтын-оқтын тұра қап осы сырғаға балаша қуана мәз болған еді.

Еламан басын көтеріп алды. Орнынан тұрды. Сыртқа шықты. Уысында қысып тұрған сырғаға көз сап қарамастан жар басында тұрып темен қарай лақтырып жіберді.

* * *

Биыл Судыр Ахметтің иті қырын жүгіре бастады: сауып отырған сүті бұлақтай қараша інген жаман шөп жеп арам өлді. Іле-шала аяқ артып отырған торы ат із-түзсіз жоғалып кетті. Судыр Ахмет атын іздеп қайтпақ боп ауылдан ұзап шыға бергенде, қас қылғандай аяғына шөңге кірді де, үзеңгісін сүйретіп үйге жетті.

Күйеуінен күдер үзген Бибіжамал торы атты өзі іздеп тауып әкелді. Сонан бері Судыр Ахмет өз үйіне өзі сыймағандай сипақтап - сипақтап кіріп-шығып жүрді де, бір күні тал түсте атқа қонды. «Ие, Алла, жол бере көр!»- деді ішінен.

Қара жаяу балықшылардың арасында өзінің атқа мінгенін де мақтаныш көреді. Шыт көйлектің жағасынан шығып туратын өндірішегі тоқпақтай мойнын ілгері созып, ауыл үстіне қодилана қарады. Сыртта тірі жанның жоғы жынына тиді. Үйден қозы көгеніндей жер ұзап шыға берді де, «осы ештеңе ұмытқан жоқпын ба?»- деп ойлап, ат басын тартты.

Судыр Ахмет ырымшыл болатын. Ол тап жаңа ғана қолына ұстап отырған балтаны ұмытып кеткеніне қынжылды. Осыдан кейін бет алып шыққан жағына барғысы келмей: «Сірә, жолым болмас», - деп ойлады да, кенет «әй, нар тәуекел!»- деп атын тебініп қалды.

Қой торының қорт - қорт желісі жұлынын үзіп бара жатқасын аяққа көшіп еді. Пеле қылғанда шілде айының ыстық күні тас төбеге кеп шақырайып тұрып алды. Судыр Ахмет енді жанын қоярға жер таппай, бағана ертеңгі

салқынмен шықпағанына ызаланды. «Әй, сірә, жолым болмас», - деген ой мазалай берді. Құдайменде қыстауының сыртындағы шағыл құмға кіріп, үлкен кәрі жиденің жанына тоқтады. Ат үстінде тұрып ол әуелі жиденің мәуесін теріп жеп, аузының дәмін алды. «Үйге барғасын балалар қолыма қарайды ғой», - деп ойлап, екі уыстай жидені үгіп ап, орамал шетіне түйді. Сонан кейін ғана жидені шабуға кірісті.

Осы жидені үш күн шауып, төртінші күні шаққа құлатты. Бұл күні үйіне тау жыққандай, көйлегіне сыймай келді. Ауыл шетіне кіргеннен - ақ әйеліне дауыстап:

— Бибіжамал!.. Уа, Бибіжамал!..- деп торы атты қаттырақ тебініп, дүбірлетіп желіп келді.

Үйде ау тараштап отырған Мөңке елең етті: «Даусы пәтті шықты ғой, не бітіріп қайтты екен бұл Судырақ?» Қарт балықшы бажасының үйіне барып еді, Судыр Ахмет көйлекті сыпырып тастапты. Күлдәрі дамбалдың екі балағын түріп алған. Қолында өткір шапашот. Кісі беліндей қара жидені омырауға алып, ырс-ырс шауып жатыр екен.

— Іске сәт!

— Әумин...

— Қатты кірісіпсің ғой!

— Енді қайтейін, қатын-бала қамы ғой...

— Дұрыс қой. Сонда бұнан не істемексің?

— Ой, мына қатыны түскір келі шауып бер деп құлағымның құртын жеп болғаны. Бір қадалса бұлар... ойбай-ау, Мөңкежан - ау, құлағыңның тұсында сары масадай ызылдап тұрып алады ғой. Сосын, қайтейін... осы қатынның - ақ дегені болсын деп... келі істеп берейін деп жатқаным.

— Ағаш шабатын да өнерің бар ма еді?

— Е, болғанда қандай?! Тек мен қол білген өнерді көп аса тұтына бермеймін ғой... Сонымен бар ғой...

Судыр Ахмет маңдайынан сорғалаған терді сұқ қолымен бір іліп тастады. Сосын дөңкиіп жатқан қара жидені ары бір, бері бір аударып қарап алды да, жаңқалап шаба бастады. Шапашотты сілтеген сайын шыр жұқпаған арын кісінің қабырғалары ыржындап, еңтігіп ырс-ырс дем алады. Мөңке оның ынты-шынтымен аянбай қимылдап жатқан түріне қарап: «Пақыр, қайтсін... пайдаға шындап қараған екен», - деп ойлап, іші жылып отырған. Сүйткенше Судыр Ахметтің қолы ала-бөле жиденің бір бүйіріне батып бара жатқанын байқады. Бірақ оны Судыр Ахметтің өзі сезер емес. Қарт балықшының қошеметіне көтеріліп, қызыл танау боп есіріп алған еді, шапшаң сермеген шапашоттың өткір жүзі лыпылдап күн көзінде жарқ-жұрқ етіп, күпшек жиденің ала-бөле бір бүйіріне жыны түскендей қадалып, үңгіп шаба

бастады:

— Мына Тәңірберген ит екен. Өз ісін орайына келтіріп алғасын, маған сыртын тосып шыға келді. Сонан бері... ау, Мөңкежан - ау, менің де амалым құрып, ішіме тікен қадалғандай боп жүрмін қой,- деп, бұл білмейтін бір әңгімеге басып бара жатты. Мөңке шыдамай:

— Тоқта! Тоқтай тұршы! - деп қолына жабысып еді.

Судыр Ахмет күйіп кетіп:

— Тоқтамаймын! Ау, мен неге тоқтаймын?- деп, өткір шапа-шотты енді ызалы ашумен кіжіне сермеп, жиденің онсыз да ойсырап қалған жерін жапырақ - жапырақ аударып тастады. — Менің ішіме өкпенің үлкені де, кішісі де сыяды. Тісімнен шығармай тістеніп жүрсем де болар еді...

— Жә, тоқташы! Бүлдірдің ғой...

— Не? Не деп отырсың? Нені бүлдірдім?

Қазіргі Судыр Ахмет дәл бір қақпанға түскен сасық күзендей шаңқ-шаңқ етеді. Бет бақтырар емес. Кісіге зәредейден көңілі қалатын кінәмшіл де шамшыл. Оның сөз ұқпайтын сыңайын байқаған Мөңке:

— Ой, ісің бар болсын,- деп қолын сілтеді де, шығып кетті.

Судыр Ахмет оңаша қалғасын ғана жидені бүлдіріп алғанын байқады.

Бұндайда кінәні өзінен емес, өзгеден іздейтін ол өшін кімнен аларын білмей отырған үстіне бір кемпір келді. Былтырғы жұтта бар малы қырылып, барар жер, басар тау қалмағасын теңіз жағасын сағалаған жүдеу ауылдың кемпірі еді. Киімі жұпыны. Жалғыз баласы қыстыгүні ақ түтек боранда ығып кеткен аз ғана малын іздеп жүріп, үсіп өліпті. Келіні кәрі енесін тастап, төркініне кетіп қалған екен. Кемпір бұл ауылға күнде келіп, мұңын шағып, іштегі шерін тарқатып кететін-ді. Ол бүгін де:

— «Арық көңіл - жарық». Келінімнің өр сөзі өңменіме атқан оқтай қадалады,- деп үйреншікті сөзін бастады... Бұрын желдей есе жөнелетін Судыр Ахмет бұ жолы үндемей, күйбектей берді.

— Үстімде, мынау... бүйірі жыртылған ескі көйлек ылым-сылым...

— Ә-ә!

— Өз балам, өз келінім болса, осылай ебіл-себіл боп жүрем бе?

— Ым - м...

— Құрысын түге, жоқтық пен қорлықты кәрілікте көрдім ғой, міне.

— Е - е!

— Шалым барда қандай едім, бес аршын ақ жаулықты қарқарадай қып тартып, ақ інгенге алшая мініп шыққанымда алдыма қатын түсетін бе еді?

— Ә - ә - ә!

— Шалым ерте өлді. Соның бәрі сорлының өліміне көрініп жүр екен. Аз жасында не істемеді ол бейбақ?.. Тек өлгесін өзін-өзі көмген жоқ демесең...

— Шек! Шек, әй!- деп, Судыр Ахмет қолындағы жидені тастай сала, атып тұрды. Есік алдында шелекті даңғыратып жатқан Қарақатынның екі орлағын таяқтап қуып, әрмен асырып тастады. Содан ол қашан кемпір кеткенше үйге кірмеді. Кемпірден де бұрын көлемі кішірейіп қалған жидені көрсе, шыдай алмасын білді. Онсын арқасы ұстаған бақсыдай жыны қозып кетері белгілі. Ызаланғанда әншейінде ашуын басып алатын әйелі де үйде жоқ. «Атаңа нәлет, осы қатынның - ақ шаруасы бітпейді. Қара от үй іргесінде іріп тұрғанда, айдың күні аманда, атқа шөп шабам деп... ойбай - ау, басқа малдай емес, ат жарықтың жаз түгіл қыста да өз отын тұяғымен теуіп жей бермей ме? Ол әтеңе нәлеттің соны да білмегені ме, әй?!»

Судыр Ахметтің жиде шауып жатқаны жағадағы ауылға түгел тарап кеткенді. Кешеден бері балықшылар жұмыстан қолы босаса осы үйге жиналып, Судыр Ахметтің жиде шапқанын ермек ететін боп жүрген. Олар бүгін Еламанды ертіп әкелді.

Судыр Ахмет оларға ыңғай бермеді. Сықсындаған немелерден қысылды ма, жидеге қолы бармай, күйбектеп жүр.

— Әлгі қақбастың қайдан келгенін білмеймін. Шалым барда бес аршын жаулықты қайқайтып тартып, ақ інгенге алшая мініп шыққанда алдыма әйел түсетін бе еді дейді. Ой, атаңа нәлет! Ой, қақбас ит!

— Қап, не қыласың?! Әңгімеге алаң боп, қолың тайып кеткен - ау, шамасы.

— Ие, ие, сүйтті ғой, сүйтіп құртты ғой мені. Мына бір шапашоты құрғыр да қылпып тұр екен. Аңдаусызда, жау алғырға батып кеткені.

— Енді, қалай... келі шықпай ма?

— Жоқ! Жоқ, келі шықпайды. Бижамалға келі, келсапты сәті түссе басқа кезде шауып берем.

— Мұнан енді не істемексің?

— Өзіме ер шауып алам. Не қыласың, жаман ер ат арқасын алып тастап еді...

Күлкіге булығып отырған балықшылар сыртқа ата - ата жөнелді. Олардың соңын ала Еламан да шықты. Кәлен жайы кешеден бері ойынан кетпей жүрген-ді. Өзі күйзеліп жүргесін бе, ол әйтеуір мына дап-дардай кісілердің дәл осы арада неге мәз болғанына түсінбеді. Бір жағынан желөкпе жастарға еріп кеткеніне ренжіді. Үйге кірмей теңіз жағасына барып, бой жазып қайтқысы келді. Қасындағы кісілерден бөлініп, үй алдындағы тік жардан қиялап түсе бергенде, дәл алдынан жоғары көтеріліп келе жатқан Мөңке қарсы кездесті.

— Еламан қарағым, жағдай қиынға айналды. Курнос Иван Кәленді таба алмағасын ашынған тәрізді. Теңіз жағасындағы қамысқа от қойғалы жатыр.

— Оны кім айтты?

— Өз құлағыммен естідім.

— Қорқыту үшін айтқан қоқан-лоқы болар.

Қарт балықшы иегімен сонау төменде, теңіз жағасында жүрген кісілерді нұсқады.

— Көрдің бе, анау Курнос Иванның кісілері. Жаңа олар бір бөшке қарамайды домалатып әкеп, қамысқа шашып өрт қоймақ боп жатқан үстінен шықтым. Кәлен қайда кетер дейсің, табылар. Бір кісіні ұстаймын деп, осынша дүниені қарап қыласың ба, мына қамыстар жағаны қыстайтын елдің шабындығы. Қыс осы қамыстың ішіне мал жаяды, соңыра бүкіл елді өзіңе қарсы қоясың ғой деп, Курнос Иванды әзер тоқтаттым. Кім білсін, оның кейін не істерін?..

Еламан істің насырға шауып бара жатқанын байқады. Жалғыз Курнос Иван болса бір жөн. Кәленге қазір Құдайменде мен Теміркенің де қаны қатулы. Кәлен болса еш нәрседен хабарсыз. Өз тағдырын артында қалған жолдастарына сеніп, қамыс арасында қаннен -қаперсіз жатыр. Енді қайтті? Не амал бар? Еламан қарт балықшының көзінен де дәл осы сұрақты байқап, шамасы келгенше оған қарамауға тырысты. Жел қатайып барады. Қамыс сасқалақтай судырлады. Көк теңіз түтігіп, қарауытып қайнап жатыр. Тұщыбас қолтығының арғы беті - сыпыра көк қатпар шық күңгірттеніп, көзден қашықтап кеткен екен.

— Қараңғы түскесін қайыққа отырғызып теңіздің арғы бетіне өткізіп жіберсе қайтеді?-деді Еламан.

— Ой, айналайын - ай, Курнос Иван бұл арада да алдыңды кесіп өтіп тұр ғой.

— Қа - лай?

— Оның жігіттері жаңа жағада тұрған қайықтың ескегі мен таяуын сыпырып әкетті.

— Е, мейлі, әкете берсін. Ерегескенде, екі ескекті өзім істен берем.

— Шырағым - ау, бұл ауылдан сынық ағаш таба алмайсың ғой.

Бір сенгені бар сияқты Еламан мұртынан күліп тұр. Мөңкеге жөнін айтпастан жедел басып, жиде шауып жатқан үйге барды. Есіктен басын сұға бере:

— Ағажан, тоқташы!- деп жүгіріп барып, Судыр Ахметтің қолындағы шапашотқа жармасты,- осы жидені маған қишы.

Судыр Ахмет ентігін баса алмай, ырсылдап тұр. Жидесі құрғырдың абырой бермесін сезе бастаған сияқты. Ә дегенде сөзге келмей итере салғысы келін еді. Тек өзі құтыла алмай отырған ағашқа мынаның мұнша неге қиылғанына қайран қалды. «Бәлкім мен бұның қадірін білмей тұрған шығармын» деп ойлап, бір сөзге келмей Еламанға итере салған жидені

жалма-жан өзіне қайта тартып алды. Ол енді жидені астына басып, атша мініп алды.

— Сен... бұны қайтесің?

— Керек боп тұр.

— Маған керек емес екенін қайдан білдің?

— Құдай шебер - ай!.. Қиындата бермей, қайныма бере салсаң қайтеді?!

— Әй, қатын, тек отыр. Бұл сен араласатын шаруа емес. Ие, ал?.. Сен бұны не істемексің?

— Ескек...

— Ә, балыққа шықпақсың ба? Жөн! Жөн, бірақ бұл менің өзіме де қажет боп тұр ғой.

— Босқа сұрап тұрғам жоқ, ақысын төлер едім...- Судыр Ахмет атып тұрды. Жаңа ғана атша мініп отырған жидені жерден көтеріп алды. Неге бүйткенін өзі де білмей, қайтадан жерге түсірді.

— Ойбай - ау, Еламанжан - ау, салған жерден сүйдемейсің бе? Сүйдесең, жаман ағаң сенен ештемесін де аямайды ғой. Сенен аяғанды ит жесін! Еламан оңай көнгеніне қуанды. Судыр Ахмет айнып кетпей тұрғанда тезірек әкеткісі кеп еді.

— Жок, жоқ, ескекті саған өзім істеп берем, деді Судыр Ахмет.

Еламан оның бүлдіретінін біліп, жалынып көрді. Бірақ онан ештеңе шықпады. Қайта, неғұрлым жалынған сайын соғұрлым анау «өзім істеп берем», - деп өзеурей түсті. Тіпті ол кейінге қалдырмай, осы қазір табанда қолма-қол істеп бергісі кеп, қара жидені қайтадан омырауға алып ысылдап - пысылдап шаба бастады. Жидені ескектің қалағына лайықтап екіге бөлді. Алғашқы кезде жуан жиде жұқарып, ескектің қалағына ұқсап келе жатты. Еламан оның қолынан бірдеңе келетінін байқағасын:

— Аха, мен бір айналып келсем қайтеді?- деді.

— Бар, барып кел! Құдай қаласа, сен келгенше келістіріп ескек істеп қоям. Еламан Мөңкені тауып ап, ескек дайын болатынын айтты. Қас қарая Кәленді қайыққа отырғызып, арғы бетке өткізіп жіберу жайын ақылдасты да, Судыр Ахметке қайтып келеді. Жиденің көлемі бұрынғыдан гөрі кішірейіп, бітімі өзгеріп кеткен екен. Оны Судыр Ахмет те сезген болу керек. Еламанның тез оралғанына тыжырынып, теріс айналды.

— Мынаған не болған?- деді Еламан. Судыр Ахмет жидені теуіп жіберді.

— Қаратаздың қыстауының жанындағы құмнан шауып алып едім.

Қайырсыз ит емес пе, жидесінде қайдан қайыр болсын?..

Еламан не дерін білмей, дағдарып қалды.

— Ескек шықпайтын болды. Енді ескекті қойдым. Менің ептеп етік тігетін де өнерім бар ғой. Енді қалып істеймін. Көре қал, осы жаз өзіме келістіріп

тұрып етік тігіп алам...

Еламан бұрылып жүре берді. «Осы қасиетсізден бірдеңе шығады деп жүрген... Жаным -ау, мынау кім?» Көзін уқалап жіберіп анықтап қарап еді. Иә, сол! Соның өзі! Қолында қос ауыз. Басы пысынаған, елтірі қара бөрікті қолына алып, қос ауыз мылтықпен қосып ұстапты. Курнос Иванның аңдытып қойған жігіттерін көрсе де, айылын жимастан тапа -тал түсте қамыс арасынан шығып, ауылға беттеп келе жатыр.

Еламан бір есептен оның бұлай істегенін дұрыс көріп, алдынан қарсы шықты. Еламан жеткенше кейінгі жақтан Мөңке де жүгіріп келді.

— Шырағым - ау, бұның не?

— Әй, қашанғы тығыла берейін?! Маса шіркіндер мазамды алып бітті.

— Не дейді, есің дұрыс па?

— Ақсақал, саспа. Ажал шын төнсе, Тәңірінің қойнына тығылсаң да табады. Әй, қатын,-деп бұжыр қара кісі үй жаққа дауыстады,- шай қой. Жанымды алар әзірейіл келгенше келістіріп шайға қанып алайын. Сонан кейінгісін көре жатармын.

Балықшылар жиналын қалды. Бір тон жас жігіт пен Рай да жүгіріп кеп, бұжыр қара кісіні орталарына ала тұра қалды:

— Кәлен аға, сені жауға бермейміз.

— Жоқ, қалқам, сендер араласпаңдар. Бұл өзім бастаған іс еді, өзім аяқтайын.

— Көпке жалғыз топырақ шаша алмайсың. Асылы, жігіттерді жиғанымыз жөн болар,- деді Еламан да.

— Қойыңдар, араласпаңдар!- деп Кәлен бет бақтырмай, тыйып тастады,- қолымда он патроным бар. Сонымен әуелі он Курнос Иванны жайратып салмай, ағаң ешкімнің де қолына түспейді.

Курнос Иванның жігіттері мылтықтан қорықты ма, әлде оның дәл қазір қамыс арасынан қанын торсыққа құйып шыққан суық түрін таныды ма, әйтеуір, ауылға кірмей, сырттан торуылдап жүрген-ді. Кәлендер ішке кірген кезде олар тез бас қосып, ақылдасып алды да, бір кісіні дереу промсолға жүгіртті.

Дәл осы кезде қара сақалды, киіз кереқапты атшабар қыр жақтан құйындатып шауып кеп, Кәленнің үйіне ат тұмсығын тірей тоқтады. Қабырға болысына түскен жігіт санын толтыра алмай, Құдайменденің жаны қысылып жатқан көрінеді. Кешеден бері атшабарлар жан-жаққа шапқылап, мына киіз кереқапты қара сақал да балықшылар аулына келгіштеп кетті. Келген сайын жаңадан тізімге іліккен жігіттердің атын есіттіріп, әзірлік қамын ескертіп жүрген-ді.

Бұ жолы Құдайменде Кәленнің бес жасын кемітіп, тізімге іліктірген екен.

Бұл хабарға Кәлен таңданбай, үнсіз тыңдады.

Атшабар:

— Жинал, бол енді!- деп әмір етіп еді, Кәлен күтпеген жерден жымыып:

— Мен әзірмін ғой,- деді де, шабарманнан бұрын сыртқа ытқып шықты. Белдеудегі атқа да ол шабарманнан бұрын жетті. Үзеңгіге аяғын салмай, тықыршып тұрған атқа бір- ақ ырғыды.

— Ойнама, аттан түс!

Кәлен ала жөнелген аттың басын тартып, шабарманға қайырыла қарап:

— Болысқа сәлем айт: адал кәсіп маған нәсіп емес екен. Пешенеме жазылмаған болды. Торы аттан күдер үзсін. Ұрлық мал ұрының бойына ғана жұғады,- деді де, атты тартып қап Бел - Аранның кезіне қарай тасырлатып шаба жөнелді.

* * *

Соңғы баласы өлгелі Мөңкенің үйі тілін жұлған қоңыраудай, күнде, әсіресе, кешкісін қаңыраған үйде кемпірі екеуі екі жерде үнсіз томсарып отырады да қояды.

Бір күні Әлиза кешкі астан кейін әңгіме бастады:

— Әй, Мөңке!..- деп еді. Бұрын атын атамаған әйел енді бүгін «Әй, Мөңке», - дегенде шошып, селк ете қалды. Әлиза сәл үнсіз отырды да, әлгі оқшау әңгімені қайта бастады.-Сенімен отасқалы да біраз заман екен. Құдайдың құрамағаны болмаса, қойным құтсыз болған жоқ... он балаға ана боппын. Қандай қарақтарым еді!..

Әлиза тамағына жас тіреліп, даусы дірілдеп бара жатқасын сәл тоқтап, көңілін басып алды.

— Баста да саған жеңгелей тиіп едім ғой. Сол жеңгелік жолым - жол... Енді сені өзім аяқтандырам.

— Не деп танып отырсың?

— Әй, жарқыным, бұл үйде менің алдыма шығар адам жоқ. Сөзім - сөз. Сені өзім аяқтандырам. Қарақатынның аузы ластау демесек, қашаннан көршіміз. Ыдыс-аяғымыз араласып отыр. Оның Балкүмісі қызымдай болған бала... Балкүмісті саған әперіп, ендігі қалған өмірімде оған абысын, саған жеңге боп, екеуіңнің тілеуіңді тілеп, балаларыңды бағып берем. Сүйдеді де, Мөңкенің келісімін күтпей, тысқа шығып кетті. Мөңке әншейінде өзінің ыңғайымен жүріп, тұратын әйелдің бүгін қапелімде уысынан қалай шығып кеткеніне қайран. Келесі күні ол өзінің дегенін істеп, Мөңкеге Қарақатынның қызын алып берді. Сонан бері бұл екі үй бір-бірімен араласып, әйелдер жағы абысын-ажын боп ауыз жаласып кетті. Дос

пен Мөңкенің арасы тіпті жақын. Аз ғана ауларын қосып, балықты бірігіп аулап жүр. Қарақатынның қағанағы қарың. Әсіресе, алғашқы кезде Мөңкенің үйінен шықпады. Қызына үй ішін ұстап - күтудің ретін айтып, бай күтіп, бала бағудың жолын үйретіп жүр.

— Құтты жеріне қондырдым. Еркек кісі алпыста да қыршын жас! Көре қал, Мөңке әлі де бір әйелді қартайтады.

— Ие, қойшы! Ұялам...

— Не дейді, мына жүзіқара?! Қатын боп, басыңа ақ салғанның несі ұят? Бір жігіт көз салмай, әкеңнің оң босағасында отырып қартайсаң қайтер едің? Қой, шырағым! Мына сөзіңді менен басқа бір адам есітпесін,- деп қызын тыйып тастады.- От басынан кеткенмен сен әлі өзімнің қанатымның астындасың. Мен тұрғанда қор болмайсың, қызым. Бақыттысың, қызым! Білмегеніңді былай істе деп көрсетіп беріп отыратын анаң бар қасыңда... Алдыңда Әлизадай абысының бар...

Қарақатын бұнымен де қойған жоқ, Әлизаға да ауыл арасының сыбыр - жыбырын жеткізе бастады. Бірақ Әлиза Қарақатынның сөзін құлағына ілмеді. Ал Ақкемпірмен екеуінің бір-біріне қай кезден де ықыласы басқа. Оның үстіне қазір құдағай. Ірі балық келсе, бір-бірін асқа шақыра қояды. «Е, қос қақбас, бастарың қосылған екен! Не бауырларың бітіп бара жатыр дейсің?! Мен шығар жамандайтындарың », - деп ойлады Қарақатын. Келесі жолы ол қызын Әлизаға айдап салды.

— Ол сені оңдырмайды. Ізіне қара ермеген бауыры құтсыз қақбастан опа таппайсың. Қу тақырды гүлдетем деп сен әлек. Көре қал, ол сенің ізіңе тікен егеді. Оны айтасың ба, ол қақбас ертең сенің балаңды бауырыңнан шырылдатып тартып алып, өзінің қойнына басқалы жүр. Сосын өз балаң өзіңе жат боп кетеді. Балаңды берме! Үй ішінің билігін өз қолыңа ал! Балкүмістің асты-үстіне қарай қайқайып біткен түрік ерні жайшылықта да шоқ түскендей, сөз тілеп, ұрыс тілеп жыбырлап тұратын-ды. Қазір тіпті долданып, көбіне ыдыс-аяқтарды теуіп қап, бұртандап бет алдына сөйлей бастады. Оның сөзін елеп жатқан Әлиза жоқ. Ештеңені елестірмей, үй ішінің бітпей жатқан шаруасын істеп, елпілдеп жүреді. От басының тыныштығына үйренген қарт балықшы аузы-басы сүйреңдеген Балкүміске тандана қарап отырады да, тұрып кетеді. Сыртқа шығады. Кішкентай бәлекейдің жаңағы көкайыл долылығы сыртқа шыққасын да ойынан кетпеді. Оның Қарақатынға қатты ұқсайтынын алғаш рет осы қазір байқады. Балалы болғасын қояр деген әлсіз үмітті желеу етіп, өзін-өзі жұбатты да, Досқа барды:

— Теңізге шықпаймыз ба?

Дос ықылассыз. Ау - құралы тапшы. Кейінгі кезде екеуі серіктес болды да,

ескі ауларды жатпай-тұрмай. жамап-жасқап, арқалығына қалтқы, табанына тас байлап көптен көздеп жүрген дәмелі жерге салмақ боп жүрген-ді.

Мөңке мен Дос шөгір - шөгесі мол жағалауды жалаң аяқтарымен жасқанбай басып, қауқылдасып сөйлеп келеді.

– Теңізде ағыс бар-ау деймін. Сарылдауын көрдің бе заңғардың?

– Ағыс болса келіспеді.

– Ие, ағысты суда балық жүрмейді. Асылы, қай мақұлық та тыныштық іздейді ғой. Оның үстіне дауылда ауды шалаң басып, жабағы жүндей есіп тастайды.

Теңіздің қыл жиегі судырлаған бала құрақ. Бітік тұсы бауырына көлеңке сақтап, қара тұнықтанып сыбырлай бастады. Жағаға тұмсығын шығарып кеткен ақ қайың бұларға бала құрақтан бойын созып қарап тұрғандай. Бір қарға қайықтың қарағұсына қонып алыпты. Бұларды көрсе де ұша қоймады. Мінезсіз бай-бай сорлы мойнын қылғына созып: «Ғақ -қ!.. ғ - ғақ!..» - деп жаман, тарғыл даусы жыртыла айырылды. Бұнысы, бейне бір жақта жүрген жұбайын қарғап-сілеп: «Жер жұтты ма, сені?.. Қайдасың, ғы - ғақ!.. Қайдасың, ғы -ғақ?..» - деп дауыстап шақырып жатқандай екен.

Мөңке күліп жіберді.

– Пай - пай, мына қара мырзаның Құдайы беріп, қонысы келісіп - ақ отыр екен.

Қарға әлі де болса ұшқысы келмей, бір- екі қопандады да басылды. Сулы көз алаң-құлаң, бұларға үркектей қарап алды да, ақырында: «Қой, болмас» - дегендей, байбалам сала дауыстап көтеріліп кетті. Мөңке мен Дос су ағатын, лақсалау жаман қайықтың қасына тоқтады.

Күн тымық. Сонан келе сонау аңғар жақ қарағаннан қарап гүрілдеп, ұлы теңіздің кешегіде ауылдан кейін әлі де тарқай қоймаған ашу-ызасын анық танытып тұр. Қараптан-қарап жатып көк теңіз ырғалып, кәрін тіге ыңыранып қояды.

– Дауыл болады... көрмейсің бе, мына заңғар ырғалып жатыр, - деді Мөңке.

– Ау салмасаң, асылы, өзекке барайық. Кешкі салқынмен қимылдасақ, тәйірі, қоямыз ба, кісі басы бір- екі түйеден көк құрақты құлатып тастаймыз ғой...

– Бұның ақыл. Ендеше сен қайықпен Қандыөзекті мойындап біткен құрақты шап. Ал, бергі сарықтық бойының құрағын мен шабайын.

– Ол араны кеше Судырақ шабам деп, алақанына түкіріп отыр еді.

– Ой, оны қой. Түк бітірмепті. Бір шабындық бүтін емес, бір- бір арқадан шөп алып, арамдап тастапты.

– Жолатпайтын кісі еді, сен болдың ба?... - деді Дос күңкілдеп.

Мөңке үндемей, шалғысы мен шарығын алды да, шөпке кетті.

Балық өнімсіз болғасын, биыл бұлар бай аулына бір- бір тоқтыға жалданып, өзектің құрағын шауып жатқан. Судыр Ахметтің күйі тайып бара жатқасын, Достың наразылығына қарамай, Мөңке оны өздерінің селебесіне алып, өзектің шөбін бірлесіп шаппақ болған-ды. Онысынан пайда таппады. Судыр Ахмет бір бауыр жерге дейін алым-берім істеді де, белі шойырылып отыра кетті. Тым құрыса өзгелердей кісі бойы көк құрақтың шетінен түсіп, қою - сұйығын араластыра шаппай, бітіктерін теріп, арамдап шапты. Бір уыс орған шөбіне бір қарал, қыт-қыттап күліп Мөңкеге барады:

– Орып жатырсың ба? Ор, ор!

– Е, сен неғып жүрсің?

– Бел жазып алайын деп...

– Орғаныңнан бел жазғаның көп, жұмыс қашан өнеді?

– Қой әрі, жан қиналатын жұмыс істесем бір тоқтыны қайдан алмаймын.

Сонша өлімімді сатып нем бар? Сондай-ақ, Тәңірберген маған ақысына құйрығын қарыстап қой беріп пе?! - деді де, Судыр Ахмет кетіп қалды.

Қостанып шөп шауып жатқан бай ауылдың пішеншілеріне барып, Мөңкені жамандады.

Мөңке көк құрақты құлатып тастады. Сонан үйге қайтар кезде ғана басын көтерді. Қаракатынның ешкі - лағына екі бау бала құрақ орып алып, күн бата үйге қайтты. Ертеңінде күн дауыл боп, Мөңке мен Дос көк құрақты тағы да құлатып еді. Онан олар шапқан пішенін сарықтау жерге шығарып, суындап үйді. Бұл күні Мөңке сіркесі су көтермей, үйіне қалжырап қайтып еді. Судыр Ахмет алдынан жайрандап күліп шықты:

– Бала, мен бүгін де шөпті өндіре алмадым.

– Кем талапсың, шөп қайдан өнсін?! Арқасына күн өткен ешкі құсап үйден шықсаң - ақ шыбыжықтап қайтып кете бересің.

– Кетпесіме лаж бар ма? Үйіңде аузын ашып отырған... анау бала-шағаның түрі. Бәрі маған қарап отырғасын теңізге тор жайып, торта - шабақ аулап кеткенім рас.

– Көріп отырмыз ғой... оны да келістіріп жүргенің шамалы.

– Ау, Мөңке - ау... Мөңкежан - ау, қасындағы өндірішегі қураған жаман шалға тап - тап бергенше, сен мықты болсаң, ана көктегі Құдайға айт... Жердің, көктің қожасына... баршамызды өргізіп - тұрғызатын Патша Құдайға айт! Мына Ахметтің ауына балық түсір де. О несі - ай, маған кіжіндеп... Балық түспесе, су астына сүңгиін бе?

– Сөз емес. Су астына ешкім де сүңгіп жүрген жоқ. Үлкен теңізге шығып, былайырақ беттеп барып, айдыңға өрлей ау салсаң ірі балық қаппай қоймайды.

– Ол балықты саған бергенім. Көк теңіздің түбіндегі балық түгіл қара жердегі... ойбай - ау, мен мына... мына... - деп Судыр Ахмет табаны астындағы жердің шаңын бұркылдатып теуіп - теуіп қалды. – Ойбай - ау, мен мына қара жерге шашылған ризық несібемді теріп жей алмай жүрмін ғой. Маған шалқып жатқан көк теңіздің... тілсіз жаудың... кісі жұтатын құрдымның; түбінде тырағайлап жүрген балықты ұста дегені несі?! О, несі - ай?.. Ойбай... ойбай!.. - деп долылық буып, отыра қалып, өз маңдайын өзі төпеледі. Оның талай қылығына қанық Мөңке мына мінезіне қайран. Осымен қос боп жүрген өзіне ренжіді.

* * *

Ер-азаматынан айырылғалы отырған ауыл үш күн бойы әбігерде еді, әсіресе тізімге іліккен жігіттердің жүретін күні жақындаған сайын қатын-балалар қыңқылдап жылап, балықшылар ақыл таба алмай басы қатып отырғанда Бел - Аранның кезінен шаң бұрқ етті.

– Уай, мынау не?

– Апыр-ай, түрі жаман ғой...

– Тегін болса жарар еді. Беті қалай қатты?

– Қаратаз қаладан әскер шақырды деп еді, мынау сол болмасын...

«Әскер» деген сөзді есіткенде ауылдың әбігері шықты. Ата-аналар балаларын іздеп, қыз-келіншектер зып беріп өрешеге кіріп кетті.

Ер-азамат сыртта тұрып қалды. Шаң ауылға жақындап келеді. Әне-міне дегенше Бел -Аранның кезінен бері құлап, тұяқ астынан түйдек-түйдек ұшқан шаң арасынан жылқылардың жоны көрінді. Балықшылар аң-таң. Жаңа ғана жүзі қатты бір жамандықты сезгендей, жүрегі мұздап тұрған жұрт есін жиям дегенше болмай торы атты біреу жүз қаралы жылқыны дүркіретіп қуып әкеп, балықшылар аулының дәл үстінен құлатты.

– Әй, мынау... Кәлен ғой.

– Дәл өзі.

– Алда, есіл ер - ай! Арқа сүйер азаматым - ай! - деп үлкендер жағы риза.

Дос кейіндеу тұрған-ды. Қарақатын жүгіріп кеп, әлденені күйеуінің құлағына сыбырлады. Дос орнынан қозғала қоймады.

– Мына сорлыға не болған?.. Сыбағаңнан қаларсың. Барсайшы бұрынырақ, - деді Қарақатын енді күйеуін итермелей бастады.

Дос жылқыға басқалардан соңырақ жетті. Саяқ аттардың арасында әлдеқалай бір құла байтал ілесіп келіпті. Қарны жер сызады. Шелектей сан еттері де сыртына айналып кетіпті. Дос салған жерден құла байталдың күдірейген кереге жалына қызықтап қарап, көзін ала алмай тұр. «Бас

тоқсанда жығып алсаң, пай-пай, жануар-ай, бір үйдің аузынан ақ майын ағызар еді-ау».

Кәлен жылқыны теңіз жағасына иіріп тастады да, іле-шала қайтып кеп аттан түсіп, тізгінін сол арада тұрған бір жігітке ұстата салды. Сосын сыртта өзін күтіп тұрған кісілерге келді.

– Мынау Қаратаздың жылқысы. Мойныма қарыз болады деп ойламаңдар. Бір- бірден ұстап мініңдер.

Дос көп жылқының ішінен құла байталға ындыны кетіп, қызықтап тұрғанды. Кәленнің сөзін құлағы қағыс естіп, қасындағыға күңк етті:

– Не деп тұр мынау? Мінуге әкелген бе?

– Е, сен сойып жеуге әкелді деп пе едің? Бұртима, жүр, онан да, тақымға толық біреуін ұстайық.

Дос қозғалмады. Қасында оты, суы өзімен ыңғайлас жүретін бір-екі кісі бар. Арты даулы малдарға ыссылай ұрынбай, ақысын аңдығандай сыңай байқалады. Олардан басқалар жылқыларды аядай жерге иіріп, құрмалап ұстап жатыр. Еламан ұзын торы атқа елден бұрын бұғалық тастап, ноқталап апты. Елге келгеннен бері жадырап, еңсесін тіктегені осы. Үлкен ала көздің қарашығы әдеттегіден гөрі қаттырақ ұшқындап, жігерлене түскен.

– Жігіттер! Бұрын қара жаяу болғасын күресуге дәрмен жоқ болатын.

Шерменде едік. Енді... астарыңда бір-бір ат...

– Қару болмағасын, аттан не қайыр?! Құр қол кімді қиратамыз? - деді сырт жағында тұрған біреу. Еламан Досты даусынан таныды.

– Кекті - қару емес деп кім айтты?.. - деді Еламан. Жігіттер шулап кетті:

– Бізді тек бастаса болды. Сойылмен де сазайын береміз. - Еламан қол созым кейін тұрған Кәленге қатарласты.

Екеуі күңкілдесіп, аз сөзбен ақылдасып алды да, жігіттерге қолын көтеріп «тынышталыңдар» дегендей белгі етті.

– Тараңдар! Даярланыңдар! Күн қызуы қайта аттанамыз!

Дос Кәленнің жеңінен тартты.

– Қаратаз кейін малын даулап жүрмей ме? - Кәлен қарқылдап күлді:

– Ол таз о дүниеде болмаса, бұ дүниеде мал даулауды қоятын шығар. Солай емес пе, Еламан?

– Иә, солай. Сосын, Қаратаздың малында мына кісілердің қай-қайсысының да маңдай тері мен табан ақысы бар. Ол итпен осы жолы мықтап есеп айырысамыз.

Дос санын соқты: қап, не қыласың, бұл әліптің артын бағып жүргенде желөкпе жігіттер тәуір аттарды таңдап әкетпесе неғылсын? Шынында да Досқа қыс бойы қойға мінген ақ қаптал шабдар қапты. Мінезсіз жаман тұғыр қасына жақындаса құлағын жымып, қос аяқтап тепкелі бөксесін бұра берді.

Еламан Досты көзінің қиығымен бағып, күліп тұрған-ды. Қасына Мөңке келді.

– Біздің заманымызда қазіргідей аласапыранда ата баладан безіп, әркім өз басын қайттап кететін. Сен болсаң жігіттердің басын біріктіріп жатырсың. Осы жұрт қара келлесін әзер алып жүрсе, сен қоралы жанның өлім-жітімін арқаламақсың. Кәне, жөніңді ұқтыршы... Сонда кімге сендің?

– Сендерге сенем, Мөңке аға.

– Е, сондай-ақ біз кімнің шікірасы екенбіз? - Еламан бұ жағын ойламағанды. Қарт балықшы соны біліп, ой салу үшін әдейі сұрап тұр ма?

– Жә, қу бала, адаспай отырсың. Қиын кезде халыққа сенгенің дұрыс.

Бірақ... сүйтсе де, сен ендігі жөніңді ұқтыршы? - деді Мөңке.

Еламан қарт балықшының сұрағына қиналды ма, онан көзін алып, төңірекке көз тастады. «Ендігі жөнім?.. Бәсе, ендігі жөн... Апыр-ай, ендігі жөн...» - деп қинала қабақ шытып, ішінен екі-үш рет қайталады. Ендігі жөн?.. Жел қатайып бара ма, қалай? Және кешеден бері бірыңғай аңғар беттен соғып, ұлы теңіздің ашу-ызасы бойына сыймай, ыңыранып өкіріп жатқан-ды. Еламан көптен бері қол үзіп кеткен теңіз өмірінің осы бір өзіне таныс мінезін жаңа көргендей боп, аңғар беттен соққан желге қарсы қарап кеудесін тосып тұр. Ендігі жөні... Бәсе, бұл істің ендігі жөні қалай болады? Ауыл сыртындағы жазанда бір топ жас қайық сойылдар сарт-сұрт сайыс сап жатты. Олардың да ойында түк жоқ. Ендігі жөнін бірде-бірі ойламапты. Жә, олар бұған сенсін, ал, бұл кімге... қай құдіретке сенеді? Ұзынқұлақ хабардан естуі: ел ішінде наразылық күшейіп, ашынған халық ызасы анда да, бұнда да бұрқылдап бара жатқасын болыс ояздан әскер сұрапты. Қару асынып, зеңбірек сүйреткен әскер Шалқардан шығып, қазір жол үстінде келе жатқан көрінеді. Болысқа тигенің - патшаға тигенің. Сонда, сен бас-аяғы жүз қаралы жігітпен патшаға қарсы шықпақсың ба?

– Мөңке аға, сенен жасыратын не бар?! Жағдай қиын. Бірақ бар- ау, - деді Еламан сөзін салмақтап. - Соңырағы күні сәтсіздікке ұшырап туым құлар,

тағы кісендер. Тіпті, әрілесе қабырғамды бір- бірлеп сөгіп алар болса да, бұл бетімнен қайтпаймын.

– Иә, тайсақтаудың жөні қалмады.

– Күн кештете аттанамыз. Жайлаудағы жалпақ елді көтереміз.

– Жолың ғой, Сүйекеңе дидарласа кеткенің дұрыс. Сен дегенде жаны жоқ. Сен үшін жалғыз қызын да көрмей кетті ғой.

Еламан бұған да сыр бермей, үй іргесінде шуылдап өкіріп жатқан көк теңізге қыбыр етпей көзін тігіп отыр. Көз қиығын тағы да ауыл сыртындағы жазанға бұрды. Қара жаяу жігіттер тақымына ат тигесін есіріп кеткен. Бір- бір сойыл қолында. Екеу-екеуден кездесіп сойылдары сарт-сұрт айқасып жатыр. Ертеңгі күні мылтықты, зеңбіректі әскерге кездескенде де дәл осылай...

– Уай, мынау не? Бұл не?

Еламан қарт балықшының назары ауған жаққа көз салып еді, ауыл үсті азан-қазан. Шаң -шұндаған әйелдер үй мен үйдің арасын шаңдатып жосып жүр. Әлі де болса жаңағы ой жанын қинаған Еламан аяқ астынан абыржып, алдына түсіп жосып бара жатқан қарт балықшының соңында келе жатып, «апыр-ай, ә? - деді ішінен, - ертеңгі күні мылтықты, зеңбіректі әскерге кездескенде де, мына жігіттер дәл осы лай қу сойылмен қарсы шабар ма екен? Қыршын жігіттерді қырып алмасақ қайтсін? »

Дос үйінің алдына адам - қара үймелеп жатыр. Басқалардан гөрі Қарақатынның даусы басымдап шаңқылдап шығады. «Мына пәле бірдеңе істеді - ау шамасы?»

Еламаннан бұрынырақ жеткен Мөңке бәрін көрді: Достан ештеңе шықпасын білгесін Қарақатын алдындағы жалғыз қазыққа байлаулы тұрған семіз құла байталдың қарнын өзі күнде балық сойып жүрген селебе пышақпен жарып жіберіпті. Іште қаннен-қаперсіз шай ішіп отырған жігіт құла байталдың құлындай шыңғырған даусын естіп, сыртқа жүгіріп шықса, сағақ бауын үзе - мүзе шығынып қашқан байтал ақтарыла түскен ішек - қарнын сүйретіп барып, әудем жерге жете бере жығылыпты. Байтал жығылған жерге жұрттан бұрын жеткен Қарақатын енді бір адамды жолатпай, жалғыз өзі иемденіп жатыр екен. Құла байталдың иесі:

– Жеңеше, мұның не? Мен енді жаяу қалдым ғой, - десе, Қарақатын:

– Ой, сүдінің құрғыр. Қаратаздың жылқысы бәріңе де жетеді. Бір үйір жылқыдан бір жапырақ ет аузымызға тимейтін не сорымыз бар?! - деп бой бермей жатыр екен.

Еламан миығынан күліп жақындай берді. Атсыз жаяу қалған жігіт Еламанды көріп, Қарақатынды тастай сала жүгіріп келді.

– Елаға, енді қайттім?

– Оқасы жоқ, бір сыласы болар. Ал, мына құла байталдың етін бөлісіп алыңдар.

– Не дейді? Қайным - ау, жұдырықтай байталдың несін бөлеміз, Өзім дербес алам, - деп Қарақатын қасында тұрған кісілердің бәрінен қызғанғандай, ала көзімен ата бастады.

* * *

– Мөңке аға, енді аттанамыз.

– Сапарларың оң, болсын, қарақтарым. Құдайым жандарыңа жамандық бермесін.

– Өумин! - деп Еламан бетін сипады.

Әзір тұрған жігіттер аттарына мінді. Сойыл - шоқпарларын тақымына басты. Атсыз қалған жігіт те бір кісінің артына мінгесіп ұлы дүрмектің ішінде кетіп бара жатты.

* * *

Еламан төбе басында жалғыз отыр. Әлгінде үш жүздей жігітпен осы қоңыр төбенің етегіне кеп тоқтаған-ды. Жорыққа шыққалы бәрі құрсақтанып жүрген жігіттер әлгінде тоқтаған бойда апақ-сапақ ас қамына кіріскен еді, бұл шапанын иығына желең сан төбе басына көтеріліп еді.

Қазір қас қараяды. Жел тынады. Күндізгі ала шабыр бұлт көк жүзіне қанат жайып тұтасып келеді. Бірақ бұ жолы да жаумай тарқайтын сыңай бар.

Еламан өзі отырған төбе басынан төңірекке көз салды. Көп ұзамай күн батты. Қас қарайды. Әр жерден жарқылдап от тұтады. Қараңдаған кісілер. Дабырлаған дауыс. Бастас қатар жігіттер бір жерде әлденеге күлісіп, мәз боп жатса, екінші жерде домбыра тартып, ән салып мәре-сәре. Қайсыбіреу қараңғыда көз жазып қалған жолдасын іздеп:

– Ербоз!.. Ер - боз! Жігіттер, Ербоз көздеріңе түспеді ме? - деп еді, оған біреу:

– Көзіме түсті десең, кел, көзімді аш, қара, - деді. Еламан езу тартты:

«Ербоз?.. Бізде ондай жігіт бар ма еді? Әлде... кейін қосылған жігіттердің бірі ме? » Көп кісі түңгі оттың төңірегіне жиналыпты. Бір от әлсіреп сөніп бара жатса, басқа жерде басқа бір оттар лапылдап, қызыл жалын қараңғы түннің етегін түріп, төңірек жап-жарық боп кетеді. Сол кезде Еламан от маңында қараңдаған кісілердің тұлғасын көріп, кейбірін түстеп танып қап отыр. Бір рет солардың арасынан Кәленді көрді. Жұрттың бәрінен жотасы асып, айдыны мен айбаты алыстан көзге түседі. Ертеңгі екі талай күн

ешқайсысының ойына кіріп шығатын емес. Тоқта, мыналар кім?

Еламан қараңғыға көз тікті. Бір қора кісі аттарын ақырын бастырып келді де, түнгі отқа мінбелеп тоқтады. Теңіз жағасынан шыққалы төңіректегі ауылдардан талай жігіттер топ-тобымен кеп қосылып жатқан-ды. Еламан мыналардың келген сәтте бірден апақ-сапақ араласып кетпей, ат үстінде тұрып сөйлескен түріне қарап алыстан келген кісілер екенін топшылады. Дабырлаған дауыс арасынан «Ұлықұм» деген сөзді құлағы шалды. «Е - е, Тілеу - Қабақтың жігіттері болды ғой».

Еламан аттанбай жатып атының дабырайып алысқа кетіп қалғанына таң қалады. Түбі қайтерін кім білсін, алғашқы қадамы әзір сәтті. Ояздан шыққан әскердің Ұлықұм бойын жайлаған жалпақ елдің наразылығын баса алмай, әлі күнге жары жолда шырмалып жатқаны да жақсылық. Сосын бұ да асықпады. Болыс аулына жеткенше қол салмағын әлде де қомақтандыра түскісі келді де, әдейі кедей ауылдардың үстін басып, ақырын жылжып келе жатқан-ды.

Кәленмен ақылдасып жігіттерді жүздікке бөлді. Әр жүздікке бір- бір кісі белгілеп, ұрыс кезінде басқаруға ыңғайлап алды. Тек, әттең, қару тапшы. Шоқпар, сойылдан басқа кешеден бері қосылған жігіттерде шиті мылтық, шашақты найза, айбалта бар. Кеше бір қарт ұста бұған өзі соққан қылыш сыйлады:

— Кекке суарылған. Қаратаз түгіл қаратасты шапсақ та қақ айырады, - деп қарт ұста қылышты Еламанның беліне өз қолымен байлап еді.

Осы күндері Еламан өз басындағы қасіретті де ұмытып кетті. Бұның ықтияр - еркінен тыс басталған осы бір істің ақыры немен тынары белгісіз. Осынша қол жиғасын алда бір шайқастың болары анық, Сонда, бәтір - ау, бұта түбін паналаған торғайдай жер аяғы қияннан кеп жатқан мына сорлылардың ертеңгі күні не болмақ? Құр сойылмен зеңбірекке қалай қарсы шабады?

Күн өтті ме, қалай? Қос самайдағы көк тамырлар кенет лүпілдеп қатты соғып кетті. Басын ұстап еді, алақан астынан мұздай тер білінді. Күн өтті ме? Тоқта... Әлде ылдида лапылдаған көп оттың қызғылт сәулесіне қадалғасын көзі талды ма екен? Не де болса, әйтеуір, жанарына шоқ түскендей көзі ме, әлде дүниенің өзі ме, қызыл сәуле лыпылдап кетті.

Еламан есін жиғанша, ту сыртынан ат пысқырды. Іле-шала бір топ аттылы қараңғыда дабырлап сөйлеп кеп, төбе басында жалғыз отырған Еламанға қатарласты.

— Кімсіңдер?

— Сүйеу ауылынанбыз...

Еламан туғалы көрмеген тірі жетім баласын ойлауды да ұмытып кеткен еді,

есіне түсті де, әлде реніш, әлде ыза тілін байлағандай, төмен қарап отырып қалды.

– Сүйеу ауылда ма?

– Ауылда.

– Қанша жер?

– Онша қашық емес. Еламанның сарбаздары...

– Иә, осы.

Әлгілер атын ақырын бастырып ұзай берді. Еламан да шекпенінің шалғайын қағып орнынан түрегелді. Еңсе басқан ойдан әлі айыққан жоқ. Ертеңгі күн екіталай. Ертең бұл не болыстың басын алады, не болыс бұның басын алады. Соның алдында, тым құрыса сорлы жетімегін бір көрсе. Бір рет те болса әке құшағына тас қып қысып, мауқын басқысы кеп кетті.

* * *

Теңіз жағасындағы бұл оқиға болыс аулына да жеткен-ді. Онсыз да патшаға жігіт бермейміз деген ауылдардың ер - азаматтары атқа мініп, қаруланып жер - жерде ереуілдеп жатқанынан хабардар еді. Бірақ соның бәрінен мыналардың беті қатты екенін жас мырза білді. Басқалардың наразылығы ашу - ызадан артыққа аспайтын. Көбі жаумайтын бұлттай тектен - тек шоғырланып, қалың дүрмекке құр ілесіп жүр. Ат үстінің желігіне елірген қайсы біреулер солдатқа кететінін желеу қып, түн болса айттырып қойған қалыңдығының төсегінің тұсына кеп түйе боп сүйкеніп, жұртты ұйқатпады. Ал мыналардың беті қатты. Болыс аулының жылқысын қуып әкетті. Бұлар, керек десе, жау алған жылқы соңынан қуғыншы аттандыра алмай шырмалып жатқанда, мыналар, әне, бас-аяғын жиып, бар тобымен түйіліп келеді. Кімнің жетегіне ерерін білмей, елендеп отырған елдер жағадан аттанған қолдың осылай қарай келе жатқан хабарына қуанып, әлден дуылдасып жатыр. Жайлаудағы жалпақ елге ертең оның өзі келгенде не болмақ? Бұлардың абызындағы ел ертең іргесін жалаңаштап кетпей ме? Кеше орыс байына қол көтерген Еламан бұлардан айылын жия ма?.. Және бұларға деген бұрынғы кектің үстіне енді Ақбаланың ызасы қосылып, иесіне түсетін бүркіттей қанына қарайып келе жатпасына кім кепіл? «Иесіне түсетін бүркіт...» деді жас мырза ішінен. Аңшылық қыла жүргенде, ол әлі күнге иесіне түскен бүркітті көрген жоқ-ты. Бірақ тас төбеден сегіз найзаны кезеп, суылдап келе жатқан ызалы қыран көз алдына келгенде қол-аяғы мұздап кетті. Есіне алмайын десе де, әлгіден кейін ызалы қыран көз алдынан кетпей қойды. Ояздан шыққан әскер қашан жетеді? Үлгіре ме? Олар жеткенше, теңіз жағасынан шүйлігіп келе жатқан ызалы қыран қанды

шеңгелімен бүріп кетпесе не қылсын? Айналасындағы арқа сүйерлерінің сиқы мынау. Апырай, болыс... болыс ағасы не ойлайды? Өздігінен түк әрекет істемей, өлімтігін оязға артып жатып алғаны несі?.. Өткел аузындағы түйедей ілгері баспай, кегежектеп кейін тарта береді. Жас мырза бұндайда жұрт көзіне түспеу жағын ойлайтын да, өзіне жаманат келтірмей, пәленің бәрін ағасына ысырып тастап отыратын. Бұл жолы өзі араласпаса болыс ағасынан қайран жоғын білді де, тез іске кірісті. Күндіз-түні үй көрмей шапқылап, біреуді айбарымен ықтырса, біреуге бетінің ажарын салып, әп-сәтте жүз қаралы жігіт жиып алды. Жас мырза бұнан кейін де байыз таппай, тапа тал түсте бәйге күренді қан сорпа ғып болыс ағасының аулына шауып келді.

— Ал, не бітірдің? - деді Құдайменде.

Ағасымен оңаша сөйлескісі келген мырза есік алдында отырған малайға иек қақты.

— Бар, атты суарып кел!

Малай ата жөнелді. Оңаша үйде өздері қалғасын жас мырза әңгімесін енді бастағалы оқтала бергенде сыртта жүрген қатын-қалаш у-шу болды да қалды. Сүйткенше Арал маңының әдеттегі алаяқ құйыны лап беріп, үй ішін әп-сәтте ұйқы-тұйқы қылды. Бұлардың қасында ойнап отырған кішкентай қыз бала шар етті.

— Әй, кім бар? - деді Құдайменде сыртқа дауыстап. - Алып кетіндер мына заржақты.

Ішке Ақбала кірді. Басқадан бұрын көзі әуелі күйеуіне түсті. Бірақ үлкен алдында әдеп сақтап, онан көзін тайдыра берді. Ішке аттап кіре бере сұлу бойын сәл иіп, болыс қайнағасына сәлем етті де, баланың жанына тізе бүкті.

— Көзіңе құм түсті ме?

— И-ие...

— Сен жылама. Жақсы балалар жыламайды, - деп жас баланы алдарқатып отырды да, аппақ таза орамалдың шетімен көзіне түскен топырақты қағып тастады.

Ақбала балаларға онша иліге қоймайтын. Осы ауылға келін боп түскелі Тәңірберген де оның әлі күнге бір балаға иіліп, маңдайынан сипағанын көрген емес-ті. Сол келіншектің енді жылаған баланы соншалық бір аналық мейіріммен бауырына қысып отырып, теп-тез жұбатып ала қойғанына қайран. «Әлде өзінің баласы есіне түсті ме екен? Солай шығар -ау?» Үйішіндегі бір жанға көз салмай сызыла басып сыртқа шығып бара жатқан келіншегін бұл жаңа көргендей, аңыра қарап қалған-ды. Соны байқаған Құдайменде жақтырмай, інісіне көз қиығын қырыстана тастады. «Осы ит,

қатынжанды болатын ба, қалай?» - деп ойлады да, наразы дауыспен дүңк етті.

– Кәне, не бітіріп қайттың?

– Осы... Сүйеу қарттың аулы... мына келе жатқандардың жолында емес пе?

– Ие, жолында... Ал, болса қайте - туң?

– Аз ғана бұрулау емес пе еді?

– Ие, бұрулау... - Тәңірберген шұғыл жадырады:

– Е, сүйтіп, теңіз жағасынан шыққан көкжал қанды ауыз қақпанның дәл үстінен туралап келеді де...

– Пай - пай, сенің осы бір жұмбағың бітпей - ақ қойды - ау. Сонда не қыла - туң?

Тәңірберген көңілденіп, орнынан күлімсірей түрегелді.

– Болыс аға, ол ғой Сүйеу қарттың қолындағы баласын туғалы көрген жоқ.

– Ал, сонда не бола - туң?

– Құдай біледі, осы жолы ол баласына қалай да соғады.

– Ал, соқсын... Сонда не бола - туң?

– Ағасы, біз алдын ала Сүйеу қарттың аулына кісі жібереміз. Енді түсіндің бе?

– Қой, жарқыным, самсаған сары қолмен келе жатқан жоқ па? Сенің кісілерің оған бұйым боп па? Қырады да тастайды.

– Жоқ, ағасы. Бір бұру жатқан Сүйеудің аулына ол барса, екі не үш кісімен барады. Бүкіл қолды ертіп қайтсін?!

– Апыр - ай, ә?! Міне, бұның жаны бар. Ал, кімді жібересің?

Тәңірберген о жағын да ойластырып қойған екен. Дереу Ебейсінді шақырып алды. Ептеп қоқжия бастаған Ебейсін қазір Тәңірбергеннің тілін бірде алса, бірде болмашы сылтаумен бұлдана қалатын боп жүрген-ді.

Тәңірберген мына іске басқа кісіден гөрі Ебейсінді дұрыс көрді. Ел ішінен жүн-жұрқа жиған кісі боп, елеусіз жүре алады. Оның келген-кеткенінен ешкім сезіктене қоймайтын болғасын, осы араға Ебейсінді салды. Әйелінің ағасы тізімге іліккелі Ебейсін осы күндері болысқа күні түсіп жүрген-ді.

– Жарайды, мырза, өтінішіңді орындайын. Өзің де менің өтінішімді... - дей бергенде Тәңірберген:

– Мақұл! Уәде осы болсын, - деп алақанын алақанына шарт еткізіп соғып қалды.

Ебейсін қасына екі кісі алды. Екеуі де күреске түсіп жүрген палуан.

Ебейсін атқа мініп, ана екеуі қант, шай, өрік, мейіз артқан түйеге мінгесіп, тайрақтатып желіп отырып, күн барында Сүйеу қарттың аулына жетті.

Сүйеу қарттың аулы оты, суы мол шұқырда отыр екен. Ер-азаматы Еламанға қосылып, ауылда тек бала-шаға, кемпір-шал қапты. Бұнда

келгесін Ебейсін өзінің дағдылы кәсібіне кірісіп, жұрттың тері-терсегін шай - шекерге айырбастай бастады. Ауылдағы қатын-қалашты қақпай - соқпайлап безбеннен ұтып жүріп көз қиығын Сүйеудің үйінен айырмады. Кешке қарай, кісі аяғы басылғасын Ебейсін өздері түскен үйдің ірге жағын түргізіп қойды. Сыртқа кіріп-шыға бергеннен гөрі іште отырып іргеден бақылаған дұрыс.

Ел орынға отырған кезде екі-үш аттылы дыбыс шығармай, ақырын кеп, Сүйеу қарттың үйіне түсті. Аттарын белдеуге байлап, жан-жағына көз тастап шықты да сып етіп ішке кірді.

– Дайындалындар, - деді Ебейсін.

Еңгезердей екі жігіт мылтығын ұстай түрегелді. «Қарсыласса атыңдар», - деген Тәңірбергеннен пәрмен болған-ды.

Еламан шам жақпай, от жарығының сәулесімен отырған үйге сәлем беріп кіріп келгенде Сүйеу қарт ақ кірпігін серпіп қалды:

– Ә!.. Ә, келдің бе?

– Жасаған Ием - ау... мынау Еламан ба?.. Алда, қарағым - ай!..

Кемпір қалбалақтап сасып, көзіне жас алып жүріп төрге төсек жайды.

Сүйеу қарт қасына тақымдаса отырған жігітке көзінің қиығын тастады да, тез тартып алды.

– Е - е, естіп жатырмыз. Бұрын қара борбай балықшы едің, енді қол бастап келе жатырған көрінесің. Дабылың бізге де жетіп жатыр. Біз де естіп жатырмыз.

– Әй, ата - ай, қайбір қарық болғаннан істеді дейсің?.. Ел басына күн туғасын үйде жата алмадық.

– Жә!.. Жә, Құдай беттеріңнен жарылқасын! - Еламан үй ішіне шыдамсыздана көз тастады. Сүйеу қарт оны байқаса да сыр бермей, шыдаммен сыздап бақты.

– Сорлы бала... науқастан шықпайды, - деді кемпір. Өзін әзер ұстап отырған Еламан қалай атып тұрғанын байқамады. Жер төсекте жатқан балаға жетіп барса да, жерден көтеріп алатындай қолын созып ұмтыла түсті де, іркіліп тұрып қалды.

– Жаңа ғана көзі ілініп еді, - деді кемпір оятпағанын тәуір көріп.

Қатал шал да үй ішін қыбырсыз бағып қапты. Оның алдында осалдығын көрсеткісі келмеген Еламан баланы қолына алуға бата алмай, жер төсектің жанында жүрелеп отыр. Көрпе астында кішкентай кеудесі көтеріліп - басылып, өкпесі сыр - сыр етеді... «Құлыным... сорлы балам...» Есіттіріп айтты ма, әлде ішінен айтты ма, оны білген жоқ. Демі жетпей бара жатқасын ерні дірілдеп, тоқтап қалды. Бірақ осыдан артық өзін ұстай алмай, баланы құшақтай алды. Жас сорғалаған бетін баланың алаулаған

ыстық денесіне басып, бауырына қысты. Бала көзін ашты да, қайта жұмды. Еламан күйіп - жанып жатқан баланы қалай тастап кетерін білмеді. Тым құрыса сорлы баланың титтей жанын шырқыратқан ауыр дертті бөліп көтере алмағанына қиналып тұрғанда әлденеге үй алдында ұйқы-тұйқы бір қимыл болды. Еламан ес жиям дегенше ішке баса-көктеп біреу кірді де, соңындағы еңгезердей екі жігітке:

— Байландар! - деді.

Екі жігіт тап берем дегенше кемпір жүгіріп барып, Еламанның қолынан баланы алды. Еламан есін жиям дегенше болмай, Ебейсін мен әлгі еңгезердей екеу оны орнынан тұрғызбай, отырған жерінде бас салып, қолын қайырып артына байлады да, сыртқа сүйреп ала жөнелді. Сүйеу жүгіріп барып, есіктің алдына қолын керіп тұра қалды.

— Уа, қара бет!.. Қара бет!.. Менің өлігімнің үстінен... - Ебейсін қалш-қалш етіп жолын бөгеп тұрып алған шалды бір түйіп құлатты да, үстінен аттап өтті.

* * *

Болыс үйі лық толы. Құдайменде төрде. Осы елдің игі жақсылары оның оңы мен солын ала, қаң жарыла отырыпты. Жиын ішінде Тәңірберген мен Таңқы Мұрын Торшолақ бала бар. Ішке сәлем беріп кірген Ебейсінге елден бұрын Тәңірберген жалт қарады. Көзінде шыдамсыз сұрақ. Бірақ Ебейсін оны аңғармаған кісідей, көзін төмен салып сылбыр басып жас мырзаның жанына отырды.

— Иә?

— Ұстадым.

— Қайда?

— Сыртта.

— Қашып кетпесін.

Ебейсіннің көнмен қаптағандай тобарсыған бетіне күлкі тепсінді.

— Ішке кіргізейін бе?

Тәңірберген басын изеді. Бірақ Ебейсін орнынан тұрып, сылбыр басып есікке бара бергенде, осы ісінің қате болғанын ойлады. Өз бетін аямаған кісі бетін шиедей қылудың осы арада өзіне лайықсыздау болғанын кештеу ұқты. Жұрт су сепкендей тына қап, жаңа Ебейсін шығып кеткен есіктің қайта ашылғанын күтіп қыбыр етпей отырған-ды. Сүйткенше болмай, ішке екі жігіт Еламанды екі жағынан итеріп кіргізді. Есікке көлденеңін беріп бір қырын отырған мырза үстіне кірген тұтқынға тура қарамай, көзінің қиығын ғана тастады. Тұтқынның қолын қайырып, қыл арқанмен байлапты. Басы

да жарылған ба, қалай, оң жақ шекесінің тұсынан бөрік астынан жосылып аққан қан самайына жете бере қара түйірленіп ұйып қалған екен. Бет-аузы қан. Теңіз жағасынан көп қолды бастап келе жатқан әлгі бір иесіне түсетін ызалы қыран... Тәңірберген мырс етті.

– Алып кет!

Екі жігіт Еламанды екі жағынан тырп еткізбей, сығып ұстап тұрған-ды. Мырзадан әмір болған бойда олар тағы да тұтқынның бетін сыртына қарай күшпен бұрып, сүйрей жөнелді. Осыған дейін қару қылмаған Еламан есікке барған жерде табан тіреп тұра қалды. Екі аяғын шіреніп басып тұрып, төрде отырғандардың ішінен көзін тек Тәңірбергенге қадады:

– Әй, түлкі... - деді ақырып, қатты дауыстап, - осы жолы қолыңнан келгеніңді аяма, істеп қал. Айтып қояйын, дүние кезек. Соңыра менің қолыма сен түссең, теріңді соймай сыпырып алам, - деп соңғы сөзін айқайлап, сыртқа шығып бара жатқанда айтты. Үй толы кісілер бір- біріне көз салмай, төмен қарап қапты. Жалғыз жас мырза өзінің бағанағы бір қырын отырған күйінде нығыз қалпын сақтап қозғалмады.

– Мына кісілер сусап кеткен болар. Қымыз әкеліңдер! - Малай жігіт жүгіре жөнеліп еді, Тәңірберген соңынан іле дауыстады:

– Осы үйдің қатындары қайда? Қымыз құйып бермей ме?!

Бәйбіше көрші ауылға қонаққа кеткен-ді. Малай жігіт үлкен үйге іргесін тақап тіккен жас отауға жүгіріп барды. Сүріне-қабына табалдырықтан аттады да, бірақ үй ортасында қос қолын көкірегіне қысып, құп-қу боп тұрған Ақбаланы көргенде ақырып қалды.

– Жжееңеш...

Өз даусын өзі әзер естіді. Ақбала қыбыр етпеді. Жас жігіттің жасқаншақтап шыққан даусы түгіл, үйде кім бар, кім жоғын да сезбейтін сияқты. Жаңа малай жігіт келердің алдында осы күндері есінен шықпай қойған әке - шеше қолындағы баласын ойлап, өзінен-өзі жүдеп отыр еді. Құдайменде мен Тәңірбергенге күн демей, түн демей, ат ізін құрғатпай ағылып жататын кісі - қара осы қазір де қауқылдасып жатқан үлкен үйден кенет әлдекімнің аңырған даусы шыққанда Ақбала дір еткен-ді. Неге бүйткенін білген жоқты. Бар білгені, кім де болса, мынау өзіне өте-мөте таныс дауыс. Және... Және, Құдай-ау, мынау ызалы жанның даусы ғой. Не дегенін есіткен жоқ. Тек ар жағынан зығыры қайнап шыққан жалғыз ауыз сөзді құлағы шалғанда орнынан қалай атып тұрғанын білмей қалды. Түлкі. бүйдеп бұл өңірде мырзаны тек бір адам... бір- ақ адам айтатын! Және оны басқа емес, жалғыз сол ғана айтатыны есіне түскенде Ақбала қараптан - қарап қол - аяғы мұздап кетті. Дәл соның үстіне малай бала келіп еді.

– Жжееңеше, сізді ммы - ы...

Ақбала мынаның не деп тұрғанын аңғармай, оған сұрақты кескінде үнсіз бұрылды.

– Мырза шақырып жатыр.

Мынаның не деп тұрғаны Ақбаланың санасына енді жетті. Ақбала өзінің қырсық шалдың қызы екенін әрқашан осындайда сезінетін. Құдды әкесі сияқты бұның да бір сәтте ызалы мысқыл бетіне шауып, сыртына шығармай ішінен мырс етті. Сосын аяғының басына түскен ақ көйлектің етегін алдыңғы жағынан көтеріп, сыртқа ұмтылды. Желегі басынан түспеген жас келіннің кім көрінгенге иіліп - бүгілетін әдеттегі ибалылықты жиып қойды да, үлкен үйдегілердің үстіне ақ жібек көйлектің етегі дүркіреп кіріп келді. Тізесін бүгіп сәлем еткен жоқ. Кірген бойда есік алдына тұра қап төр жаққа көз тастап еді. Бірақ үй толы кісілердің арасынан әлгінде мыналарға ақырған ызалы жанды көре алмай сәл ыңғайсызданып қалды.

Екі көзін әйелінен айырмай отырған Тәңірберген: «Мына атаңа нәлетке не көрінген? Есі дұрыс па? » - деп ойлады да, назарын басқа жаққа аударды. – Ебейсін жігіт екен. Енді жаңағы кәпірдің кезін тезірек құрту керек, - деді Құдайменде. Тәңірберген ағасының сөзін жақтырмай, «осының келеңсіздігінен - ақ өліп болдым - ау», - деді ішінен.

Қымыз ішіліп болғасын жас мырза әйеліне кете бер деді. Өңгіме тұтамай, үлкендер жағы бір-бірінің қас-қабағын бағып күрмеле түсті. Құдайменде көптен көңілсіз. Ел ішінде наразылық етек алып барады. Байлар баласын бермеді. Басында бақ, бетінде ажары бар кісілер болыс аулын басып жатыр. Ағайын-тумалар, жекжаттар, ертеректе қыз алып, қыз беріскен ілік-шатыстар көбейіп, «қара орманымды алсаң да, жалғыз балама тие көрме», - деп қолқа салушылар жүргізбей қойды. Қабырға болысына түскен жігіт саны толмай, бір жағынан ана жақта ояз жанын алып барады. Жақында ояздан Таңқы Мұрын Торшолақ; бала келді. Онсыз да терісі тарылып жүрген кісіге кешеден бері о да таскенедей жабысып, дігерлеп бітті.

– Еламанды мықты күзетпен дереу қалаға жөнелту керек, - деді Таңқы Мұрын Торшолақ бала. Бұл болса Еламанды бір кісінің санағына іліктіріп, солдаттыққа жіберетін боп өз ішінен байлам жасап қойған-ды. Құдайменде біраз үнсіз отырды да: «Бұған сен қалай қарайсың?» - дегендей көзінің астымен інісіне қарап еді, Тәңірберген мақұлдап басын изеді. Торшолақ бала өзеуреп шыға келді:

– Мырза, оның жөні жоқ. Кісі өлтірген қылмысты адамды Сібірге... - дей бергенде, Тәңірберген қолын бір сілтеді.

– Сібірді қой. Сібірің әлгі бір байы сабап қуып жіберген қатындардың төркін жұртына тұрақтамай қайтып келе беретініндей бірдеңе ғой.

Төрде отырған екі кісі - екеуі де осы елдің жуаны еді, жымың етіп, бірін-бірі түртіп қалды. Үй ішіндегілердің ықыласы өзіне ауғанын байқаған мырза енді еркін сөйледі.

— Оны солдаттыққа айдаған дұрыс. Ажалдың аузына түсіп көрсін, аман қайтқанын көрейін.

— Мырза, ол заңға жатпайды. Ертең ояз начальнигі біліп қалса...

— Қой әрі! Қазақтың ішінде не боп жатқанын орыс қайдан білсін?!

Торшолақ бала мырс етті. Сосын арт жақтан бір жастықты өзіне тартып, жұмарлап қолтығына басып алды да, тер алдына көлбеп қисая кетті.

Тәңірберген бұл тұста да өзінің дегені болатынын білгесін жылтыр қара мұртын сипап отыр. Ертеден бері үй иесінің ыңғайын бағып, үнсіз отырған кісілер осыдан кейін жадырап сала берді. Үй іші енді райлана бастағанда аузы жеңіл біреу желпініп сөзге кіріспек болғанда, мырза жекіріп тыйып тастады:

— Желігетін ештеңе жоқ. Ауыл әлі қатерде. Менің тілімді алсаң, болыс аға, жау басшысыз қалды. Енді қолда бар жігіттерді қаруландырып, қапысын тап та бұйқұт соқ!

Құдайменде бұған орай тіс ашып түк демей, қасындағы кісілерді бастап тысқа шықты.

* * *

Бала әлсіреді. Соны байқаса да Сүйеу қарт қақшиып алған қалпынан қозғалмай, жүзін сыртқа беріп отыр. Кемпір оған жасқаншақтай көз тастады:

— Ау, иманын үйірмейсің бе?

— Иман? Анасында иман жоқ, бұнда қайдан иман болады?

— Астафиралла... Жазықсыз сәбиге...

— Тәйт!.. Тәйт әрі! - деп Сүйеу ақ көйлектің жеңін ашумен сілікті де, тысқа шығып кетті.

Көптен бері үй іргесінде күнсіп жатқан ер-тоқымын арқалап, қалталақтап басып, түнде тұсап жіберген атына барды. Қызының анада Тәңірбергенге қатын үстіне шыққанын есіткенде, бұл қатты ширығып: «Шіріген жұмыртқа! Ана жатырынан ұшынып туған қыз. Сайқал!» - деген еді де, тыйылған еді. Сонан бері бір жанға тіс жарып тіл қатпай, өз күйігіне өзі өртеніп қалған-ды. Ол үйден неге шыққанын білген жоқ. Қайда баратынын да ойламады. Бір қырдың астында жайылып жүрген атын ерттеп міне сала тебініп шаба жөнелді. Бір-екі қырдан асқасын ат басын тартты.

Сүйеу аз қыдыратын. Үй жағалап жүріп, ет жеген кісілерге жыны түсіп,

сыртынан боқтап отыратын. Осы жолы ол жаз жайлауда отырған қырдағы ауылдың біріне қонып, біріне түстеніп, ел жағалап жүріп қалды. Бұрын да аз сөзді қария бұ жолы, тіпті, тұйық. Сөзге зауықсыз. Қонған, түстенген жерінде тамақ ішіп те жарыған жоқ. Сүйтіп қаңғалақтап жүріп, бір күні ол Ожар Оспанның үйіне түсті. Оспанның Шалқар шаһарынан келіп отырған беті екен. Ана жолы қыз үшін қырғын салып, балықшы ауылдың бір жігіті қаза тапқаннан бері бұның басына бұлт үйіріліп, қалада түрмеде жатқанды. Істің түбі насырға шауып бара жатқасын ұлықты паралап, әке-көкелеп әзер босанып шыққан беті екен. Мықтап жүдепті. Тар қапастың тауқыметін тартса да, бірақ әлі сағы сынбаған. Аман-есен аулына кеп, өзін әлдеқандай көретін ағайын-тумасына қауышқасын кешегі кіріптар күні есінен тарс шығып кеткен. Алакөз алаң - құлаң, есіріп екі иығын жұлып жеп отыр. Шалдар жағы:

– Оспан қарағым, ояздың да алдында болыпсың ғой? - деп еді.

Оспан:

– Ой, ояздың енесін с...! Болса қайтеді, о да өзіміздей адам емес пе?! - деп екіленіп, көтеріле түсті де, тағы бір көпшікті тақымының астына басып алды. - Ау, қайығым желге өрлеп тұрғанда, тәйірі, неден тайынайын?!

Тартынбадым. Өзекті жанға бір өлім. Көзді тарс жұмдым да ояздың қаңарына өзімнің ақ көздігімді қарсы алып, періп кеп кетейін.

– Е, бәсе! Тусаң ту - ай! Ой, ер - ай!

– Ал, қызық. Сонан не болды?

– Не болсын? Ұлық ақ жал арыстан болса, мен енді соның алдында бота тірсектеніп маймақтап тұрар деп пе едің? Ұлықтың ашуына атаң қазақтың ақ көздігін салып, тура ұмтылсаң, не ез басың қалады, не оның басын аласың. Екінің бірі...

– Паһ! Паһ!.. Әй, жаса! Тусаң ту!

Сүйеу қарт шайға қарамай, тұрды да жүре берді. Есік алдында самауыр қайнатып жатқан қараторы келіншекке қатарласа берді де, қалт етіп тұра қалды. Келіншек от тұтамай, түгін бықсыған самауырдың тасасына бетін көлегейлеп ақырын амандасты.

– Е! Е - е! - деп Сүйеу аяғаны, әлде кекеткені белгісіз, аққұйқа басын изеп-изеп қойды. -Райға да құрық түсті. Құрығы ұзын ғой бұлардың! Құрығы ұзын! Құрығы ұзын!

Келіншектің иілген басы жерге тиюге аз-ақ тұр. Көзін жапқан кірпік арасынан бір түйір жас үзіліп кетті. Сүйеу қарт ұзағасын да «е - е» деп бірдеңені мінгірлеп кетіп бара жатты. Ожар Оспаннан кейін араға тағы да бір күн салып түске салым үйге жетті. Терең сайды іргелей орналасқан аз ғана ауылдың сырт жағындағы жапырық қара төбе басында көне қорым бар

еді. Сүйеу қарт ат басын әуелі соған бұрды. Жетер - жетпесте аттан түсті де, құбыла бетке тізе бүкті. Құран оқыды. Сосын қол таянып орнынан тұрды. Моланы аралап шықты. Әлденені іздегендей, жан-жағына жалтақ - жұлтақ қараса да, бірақ жас қабір көзіне түсе қоймады.

– Е, бақ! Е- е, бақ!

Қол-аяғы дірілдеп барады. «Е, бақ! Е, бақ!» Атына мінер жерде үзеңгіге аяғын сұға алмай, біраз әбігер болды. Сонан кейін де өмірде істемеген әдетін істеп, үйге жеткенше шыдамай, арық атты борбайлап, дүсірлетіп шауып келді. Кемпір сыртқа жүгіріп шықты.

– Ақырын. Есің дұрыс па?.. Оятасың ғой. Көзі жаңа ғана ілініп еді.

Сүйеу қарт кемпіріне көз салған жоқ. Ішке кіргесін де үй ішіне рай бермей, сыртын суытып, қақ төрге қазықтай шаншылып отырып алды. Бала жатқан жаққа қасақана назар салмай, бармағындағы кек бұйра насыбайды екі танауына кезек апарып, көзі жасаурап, беті жыбырлап, ашық күнде ашу шақырып, өзінің әдеттегі ажарын қайта тауыпты. Шалының жайына сырмінез кемпір миығынан күлді де, қара мосы мен қара шәйнекті алып сыртқа шығып кетті. Кемпір есіктен шыққан бойда Сүйеу қарт лып етіп орнынан тұрып, кереуетке созылды. Қос шекедегі кек тамырлар білеуленіп, бүлк-бүлк соғып жатқан әлжуаз балаға еміреніп:

– Ой, күшік! Ой, жаман неме! Жанының сірісін. Күшік!.. - деді. Бірақ сырттан тықыр шыққасын босаңсып бара жатқан бет өңін бір лезде билеп алды.

* * *

Жазғы таң сары қабақтан сыз беріп, алыс-жақын енді-енді бедерін бере бастаған шақ еді. Кеше ақ пен қызыл арасында Еламанның жасағы тоқтаған боз төбенің баурайына салт атты біреу тасырлатып шауып келді. Қара тер аттан қарғып түсті. Қатты дауыстап Кәленді сұрады. Түні бойы әне-міне келіп қалар деп Еламанды күткен Кәлен таң алдында ғана мызғып кеткенді. «Бұл кім болды екен?» - деп ойлап, қолына ұстай түрегелген шекпеннің жеңін асығыс кие берді.

– Бұл қайсысың?

– Сүйекең жіберді.

– Жайшылық па?

– Еламаннан айырылып қалдық.

– Не дейді?

– Тәңірбергеннің жігіттері ұстап әкетті. - Кәлен есін тез жиды.

– Аттан!

Сергек жатқан жігіттер атып-атып тұрды. Бәрі де бір пәле күткендей, шылбырдың бір ұшын қолында ұстап жатқан-ды. Бір лезде апыр-жапыр атқа қонып, сойыл-шоқпарын өңгеріп әзір тұр. Кәлен олардың бас-аяғына асығыс көз тастады, тақым астында тыныш тұрған торы атты тебініп қалды. Сіңірлі мықты ат салған жерден соңында мың сан тұяқ дүбірлеген қалың дүрмектің оң бойы алдына түсіп алды да, бауырын керіп сыдырып отырды. Ертеңгі салқынмен біраз жер өндіріп тастаса да, шілде айының ыстық күні лезде қайнап кетті. Түнгі салқында қырдың көк жусанына керелеп алған тоң аттар әрі - берідесін барлығып қалған еді.

Болыс аулы біраз жер. Кәлен айқас алдында аттардың терін басып, тынықтырып алу керек екенін білсе де, бір жерге аялдап тоқтаған жоқ. Ат үстінің желігін бәсеңсітпегені дұрыс. Қайта, осылай жас жігіттердің күш-жігері бойында тұрғанда болыс аулына аңға түскен қырандай, қапылыста бүйкұт тигенді оң көріп еді. Сиыр сәскеде бұлардың алдынан дүрлігіп көгіп келе жатқан ауыл кездесті. Қалың қол Қаражалға шыға-шыға келгенде, көш бойындағы қатын, бала у-шу болды. Кәлен ат басын іркіп тұрып қалды. У- шу боп жатқан көштің соңында, сонау көз жетпейтін кең жазықта қара құрым қаптаған мал. Сол жақтан қапсағай бойлы ұзын қара жігіт бастаған алпыс шақты кісі құйындатып шауып келді.

— Кәлен аға, ассалаумалейкум!

Кәлен бір көрген кісісін ұмытпайтын. «Ағалап» жатқан мына жігітті қанша ойласа да есіне түсіре алмады. Қапсағай бойлы жігіт салған жерден салдырлап сөйлей бастады: биыл жаз басында көгі қалың кең жазыққа қатар қонған үш ауыл малын өріске бірге шығарып, қыз-бозбала бірге күліп-ойнап, қаннен-қаперсіз отырғанда ел басына келген мына нәубет бұлардың да шырқын бұзыпты. Үш ауылдың ақсақалдары әрі-бері ақылдасқасын патшаға жігіт бермейміз деп, өзара ауыз біріктіріп, тас- түйін боп отыр екен. Бүгін азанда бұларға оқшау хабар жеткен бойда үш ауыл аяқ астынан дүрлігіпті. Мынау олардың үйлерін асығыс жығып үркіп көшіп келе жатқан беті екен.

— Жолдарың болсын! - деді Кәлен.

— Әлей болсын! - деді қапсағай қара. - Пананды бер, Кәлен аға. Ендігі жерде не көрсек те сендермен бірге көреміз.

Кәлен адам - қараның басы қосылғанын жөн көрсе де, бірақ мыналардың соңына ерген қатын - баланың аяққа оралғы боларын ойлады. Кәлен қапсағай қарамен ақылдасты да, екі жақ боп байлау жасап, бала-шағалы, ию - қию көш әзірше теңіз жағасын сағалай тұрсын деген пәтуамен ілгері жөнелтіп жіберді.

Кәлен оң бойы алда. Желсіз ауа бүгін тіпті қапырық. Тас төбеге кеп

шақырайып тұрып алған күн жер-дүниенің апшысын қуырып барады. Суыт жүрген қалың көпірдің тұяғынан ұшқан шаң әрі - берідесін жүрісті ауырлатып, аттар жиі - жиі пысқыра бастады. Соған қарамастан бұлар ұзақ жолды суыт жүріспен өндіріп алғысы келді де, қара жусанды қатқыл даланы дүбірлетіп сыдырды да отырды.

— Құдық алыс па? - деді Кәлен.

— Енді қашық емес, - деді қапсағай қара.

Қара бұжыр Кәленнің бетіндегі түктер дала шаңдағымен бозғылданып ұзара түскен.

— Қаратаз аулы отырған жердің бергі жағында терең сай болушы еді ғой? - деді ол.

— Иә, бар, бар.

Деуін десе де, бірақ Кәленнің ар жақ ойын аңғара алмай, атын тебініп Кәленнің атымен қатарласа бере оған көлденеңнен көз тастады:

— Кәлен аға, қолыңа тізгінімізбен бірге тірлігімізді де беріп отырмыз. Сен бастасаң, осы жігіттер отқа түсуге әзір. Тек не істесең де алдын ала бізге айтып... бұрынғылар айтқан ғой, ақылдасып пішкен тон...

— Тон? Ол қай тон?

— Иә, тон... Тон болғанда... бұрынғы ата-бабаларымыз айтатындай... Әлгі: «Ақылдасып пішкен тон келте болмайды», - дейтін...

Кәлен ішінен: «Әр елде осындай бір- бір етек басатындар болады», - деп ойлады да, мынаған енді рай берген жоқ. Онсыз да жүргісі кеп ұрынып келе жатқан ұзын торы аттың тізгінін қоя беріп қатты сыдырып, суырылып алға түсті. Осыдан ол торы аттың басын жаз бойы жаңағы үш ауыл жайлаған жұртқа келгенде бір- ақ тартты. Осы арада бұлар күн ыстығы қайтқанша аялдады. Кәлен бір жігітті болыс аулына астыртын жіберіп алды. Ауыл іргесіндегі көл табанға жылма-жыл қар суы айналып қақ тұратын. Өріске өз аяғынан барып жайылып қайтатын Абыралыға қараған үлкен ауылдың ірі қаралары жаз ортасы ауғанша осы қақтан су ішетін. Түс ауа бергенде оралған жансыз жігіт жүз қаралы солдаттың осы көл табанында көк құрақ ескен салқын сабатта шатыр тігіп жатқанын айтып келді. Шетінен бесатар, қылыш асынған. Соңында сүйреткен зеңбірек.

Мынаны естігенде жаңа ғана айқасқа түскенше шыдамай жұлқынып тұрған жігіттердің желігі су сепкендей басылды. Әркім өз ойымен оңашаланып аласа бұта бауырындағы азғантай көлеңкеге басын тығып жатыр. Қайсыбірі тізгінінен тұқыртып ұстап отырған ат бауырындағы көлеңкеге тығылып апты. Кәленнің де көңіліне күдік енді. Бұрын не көрсе де жапан түзде жалғыз жортып күн кешетін. Қазір қол астында қыруар кісі. Қасында Еламан да жоқ.

Күн қызарып батып бара жатқанда Кәлен жігіттерді көтеріп, атқа қонды. Бір жанға тіл қатқан жоқ. Тоғы басылып, бауырын тартып алған жарау аттар кешкі қоңыр салқында төрт аяғы денесін ауырламай ширақ басып, жортып келеді. Ел орынға тегіс отырған кезде қатты жортқан қол болыс аулының төменгі жағындағы терең сайға ілікті. Осы арада Кәлен аттан түсті. Айыл тартпасын тартты. Мылтығы бар жігіттерді іріктеп жиып алды. Соңымнан қалмай еріп отырыңдар деді де, атын ақырын бастырып сайға түсті. Осы арада ол ат жалын құшақтап жатып алды да, екі көзін алдына тікті. Соңында бір ізбен шұбырып келе жатқан кісілердің аяғындағы етіктің үзеңгіге сағалата сұғып жіберген тұмсығына, қонышына қау шөптің басы сырт-сырт соғып, бұлардың біресе алдынан, біресе артынан шегіртке шырылдады. Ақшилі сайдың жыл сайын қақалып тұнып тұратын қалың көгіне, шамасы, сірә, биыл да мына ауылдың жас төлі - қозы лақ жайылса да, ал бірақ ірі қараның әзір тұяғы тимеген. Қалың көкті аттар омыраулап жарып келе жатқан кісілердің жан-жағынан көк майқара жусан, жалбыз иісі бұрқырап тұр. Кәлен сәл тоқтап, төңірекке көз салды да, сосын соңындағыларға «еріндер!» дегендей қолын ілгері сілтеді. Сүйтті де, торы атты терең сайдың жарқабағына тура салды. Жар - қабаққа көтерілген бойда Кәлен де, қалғандары да, бәрі бір кісідей тағы да ат жалын құшақтап жата - жата қалды. Кәлен торы аттың едірейіп алдына тіккен қос құлағының арасынан ілгері жағына көз тастады. Сыртта жер ошақта от жылтылдады. Іргесін түріп тастаған шеткі үйдің жалаңаш керегесінен іштегі шамның сәулесі сығыраяды. Үй маңында кісі - қара мол. Дабырлаған дауыс. Кенет шабалаңдап иттер үрді. Сыртта тұрған кісілер даурығып бір-біріне дауыстап жатыр:

- Уәй, ауылға жылқы құлады.
- Бұлар бағана су ішкесін өріске кеткен жоқ па еді?
- Қап, ауыл үстін шаңдатып жіберетін болды-ау.
- Ары айдаңдар! Бол, тез!

Шеткі үйден тақ ұстаған біреу иттерге айтақтап іштен жүгіріп шықты. Осыған дейін не үрерін, не үрмесін білмей, әркімге бір қарап қыңсылап болып тұрған иттер айтаққа еріп арсылдап ала жөнелді. Әр үйден өре түрегелген арлан төбет, қайың қаптал, шәуілдеген қаншықтар сайдан шыға сала, ауыл үстіне қарай қаптап құлап келе жатқан мына жылқылардың алдынан арсылдап үріп келіп қалды. Ат жалына жабысқан Кәлен осы арада бойын шұғыл көтеріп алды да, «қаптаңдар!», - деп айқайлады. Соңындағылар да сойыл, шоқпарларын оңды-солды сілтеп Кәленге ілесе дауыс қосып, тұс-тұстан «Қапта! Қапта! Аруақ!» - деп айқайлап, қараңғы түнді дүбірлетіп барады. Кәленмен құйрықтасып жеткен жігіттер

қарсыласқан жан кездеспеген соң ат екпінімен ағызып бара жатып, ақ боз үйлердің уығын сындырып, киіз сыртынан қайың сойылмен сарт-сұрт соғып өтті.

Кәлен ағызып кеп үлкен киіз үйдің есігін найза ұшымен ашып жоғары көтере бергенде, мына жақтан онымен құйрық тістесіп жеткен екі жігіт аттан түсе сала шиті мылтығын кезеп ішке кіріп барды.

– Таста қаруларыңды!

Төрт солдат кілем жайған үйдің төрінде үрпиісіп тұр. Өздеріне оқталған мылтықтың үңірейген аузына бір, ірі қара кісіге бір қарап, сыртындағы сары ала жүкке жауырындарымен жабысып қапты. Бұл тұрғанда қарсыласатын қауқар жоғын байқаған соң Кәлен ілгері аттады.

Қолдарындағы қаруын жұлып-жұлып алды. Үй іші жым-жырт бола қалды. Сыртта ат тұяғының дүбірі мен айқай-сүрең ұлғайып барады. Үлкен үйдің бір жағында осы ауылдың екі-үш ақсақалы мен Алдаберген софы ес-түссіз үрпиісіп тұр:

– Еламан қайда? - деді Кәлен.

– Кәлен қарағым... айналайын...

– Еламан қайда?

– Оллаһи, білмей...

Кәлен қарт софының кеудесіне түскен көкшулан сақалын иегімен қоса уысына толтыра сығымдап ұстады.

– Айналайын... Алла атымен ант е - етем. Құран ұ - ұрсын...

– Бауыздап өлтірем. Айт! Айт, шапшаң.

– Бағана күндіз айдап әкеткен.

– Қайда?

– Білмедім. Айналайын, шыбын жанымды...

– Тәңірберген қайда?

– Үйінде.

– Үйі қайсы?

– Сайдың арғы бетінде.

– Қаратаз ше?

– О да сонда...

Кәлен софыны бір түйіп, жалп еткізді де, сыртқа атып шықты. Тықыршып тұрған торы атқа бір- ақ ырғыды. Бұл кезде солдаттар да ес жиған - ды. Үлкен ауылдың әр тұсынан орысша сөздер естіліп, мылтық тарс - тарс, оқтар зу-зу аға бастады. Ауыл үстіндегі айқай-сүрең арасынан Кәлен бір топ аттылының осылай қарай тасырлатып шауып келе жатқанын байқады да, «Қайт! Қайт!» - деп айқай салды. Қараңғыда бір- бірінен көз жазып қалған жігіттер Кәленнің өмірін әр тұстан қайталап «Қайт, қайт!» - деп, ат

басын қырға қарай асығыс бұрып жатты. Солдаттар оларды соңынан қуа түсті де, былай ұзап шыққасын аттарын тежеді. Кәлен жаудан оңай құтылғанға қуанса да, өздерінің бүгінгі әрекетіне ырза емес. Өздері күндіз дем алған жерге жеткесін осы араға аялдамақ боп аттан түсті. Көп ұзамай жаз айының қысқа таңы қылаң берді. Жігіттер жау қотанына құйындай тиген бағанағы ерліктеріне есіріп алған. Бірінің сөзін бірі бөліп, абыр - дабырлап даурығып жатыр.

Кәлен көңілсіз. Еламанды құтқара алмады. Тыныш жатқан жаудың үстіне ат ойнатып, ашу-ызасын оятты. Бұның арты не болады?

Әрине, Кәленнің көрген жалғыз қоқайы бұл емес. Бірақ ол бұрын не көрсе де дәл бұншалық жаны тебіреніп, толғанып көрген емес-ті. Бұрын бұл, асылы, ойына не келсе соны істеп салатын да, «ендігі жерді көріп алармын» деп осынау алмағайып дүниені белінен басып жүре беретін. Өз басын қатал заманның қай соқпағына салса да, салт атпен сары жонда жалғыз жортып жүргенде бұл бейбақ, сірә, бір жаннан айылын жиятын ба еді?

Бәйгеге тіккен ғазиз бас зауал жеткенде, тәйірі, қай жерде, қай шұқырда қалса да, бұған бәрібір еді. Егер де жазатайым көкпардың лағындай өзінен күші асқан күдіретті біреудің қанжығасында кетсе кетсін, тек әйтеуір, екіталай тайталаста намысты қолдан бермей, өлсе де жағаласып өлсін. Итшілеген өмірде маңдайына жазған азғантай тірлікте, бұл, асылы, ұрлық істесе де, балық ауласа да, төбелессе де, татуласса да, алды-артын ойлап, басын қатырып жатпастан ілгергі бір күнде өзін тосқан әлде қуаныш, әлде ренішке Құдай өзі берген жанын өзі алады дейтін де, ылғи да көзді тарс жұмып, тура тартып кете беретін. Енді соңына ерген осынша халық мынау. Өздері көзінен тізілген өндірдей қыршын жас. Бұлардың әрқайсысы болашақта бір- бір үйдің боздағы...

— Шаң шықты.

— Қуғыншы... қуғыншы...

— Атқа қоныңдар! - деді Кәлен.

* * *

Ізіне қуғыншы салып алған Кәлен бес жүзден астам жігітпен осынша кең даладан бас сауғалайтын пана таба алмай, елсіз, сусыз сары жонда жосып жүр. Талай күннен бері елі бір түн бел шешіп, ат арқасынан ер алған жоқ. Қуғыншылардан қара үзіп кеткісі кеп, шілде айының не бір қайнаған ыстығына қарамастан күндіз демей, түн демей, аттарын қан сорпа ғып сыдыртып тартады да отырады. Бірақ соңына сұғын қадап түскен қуғыншы

бәрібір құтқармады.

Кәлен баяғы ұрлық қып жүрген не бір жырындықор қуғыншылардың талайын ізінен оп-оңай адастырып кете беретін-ді. Енді не болғанын қайдам, осы жолда бұл басына тықыр таянғанда қолданатын ежелгі машықпен үйреншікті тәсілге басып, бір кез із түспейтін тақырға салды. Онан тағалы ат болмаса, қалған жылқының тұяғын қағатын қатқыл, тастақ төбелерді тасырлатып түн - түн, күн - күн жортты. Бірақ онан да ештеңе шықпағасын жаны қысылған Кәлен енді жықпылы, жыра - сайы мол ұры шыңына тығылып еді, бұл өңірдің ұңғыл-шұңғылын жетік білетін кәнігі біреуді жолбасы ғып алған, аттары сайлы солдаттар бұларды бәрібір құтқармады. Жолында кездескен ауылдардан қайта - қайта ат ауыстырып мініп, ағарған сусынға қанып әл жиып алады да, қайта қуады.

Кәлен қыр соңына түсіп алған пәледен құтыла алмасын білді. Амалы да таусылды. Барар жер, басар тау қалмай, апшысы әбден қуырылған бір тұста «өзекті жанға бір өлім» деп, осындайдағы өзінің «нар тәуекеліне» басып, соңына қадалып түсіп алған қан - құйлы жауға қарсы шапқысы кеп еді, оған найзасы шошандаған жігіттерді мылтыққа қарсы айдап салып, қырып алармын деп қорықты.

Бұлар ұры шыңынан алдын түн қып қашып шығып еді, сонан бір жерге тоқтамай түн -түнімен жортып отырып, таң ата алдарынан кездескен о басы мен бұ басына көз жетпейтін аңғарлы терең сайға келді де, ат басын тартты. Сайда құс таңдай ұзынша жапырақтар жаутылдаған құба тал қалың өскен екен, жоңышқалы, мортықты терең сайдың табанында, әлі де болса, балауса қалпын сақтап балбырап тұрған тып-тығыз қалың көктің қайсы бір тұсы жазатайым сәл-пәл селдіресе, сол арадан мөп-мөлдір бұлақ суы мөлт-мөлт көріне түсіп, капелімде қайтадан қалың қауға кіріп жоғалып кетеді.

— Пай, пай, мынау жарықтық айта қалғандай-ақ, жер екен, - деп атын жетелеген әлде біреу Кәленге қатарласа берді. Кәлен оған бұрылған жоқ; басында баяғы бір ой: «Қайда барып жан сауғалайды? »

— Бұл өзі кімнің жері екен? - деді Кәлен.

— Кім білсін, бұл маңның бәрі — Тілеу - Қабақтарға қарайды ғой. Солардың бір мықтысының жері болар.

Кәлен үндемеді. Ішінен: «Апырай, ә... Тәңірбергеннің қайын атасы болмаса не етсін?» -деп ойлады. Жә, кім болса да, басқа емес, әйтеуір қазекемнің жері ғой, жаудың қарасы көрінгенше осы араға тыныға тұрамыз. Жігіттер шаршады. Аттар да қан сорпасы шықты. Кәлен бойын қару-жарақтан босатып, үстіндегі лыпаның түз киімнен басқасын түгел шешті де, мұздай көкке құшағын жайып, етпеттеп жата кетті. Іштің қызуы сыртқа теуіп, жалындап әкетіп бара жатқан жалаңаш тән салған жерден рахат тауып біраз

жатты да, сосын арқасына аунап түсті. Көзін ашуға ерінді. Өзі рақат ләззат алып жатқан осы мына кісі бойындай көк шалғынның әлдебір жерінен бұған әзір аты беймәлім, бірақ, әйтеуір, қазекемнің шалқар кең даласының қалай да бір жұпар хош иіс аңқып қоя берді. Бұл бүтін дүниеден тек осы иісті сезіп, осы иіспен тыныстап, осыған дейін осы мына тынымсыз тірлігі құрғырда жанын баурап әкетіп бара жатқан мына жұпар иіссіз қалай өмір сүріп келе жатқанына қайран қалып жатқан-ды. Кенет баяғы бала кез болмаса, онан бергі жақта ат үсті сарт-сұрт өмірде есітпеді ме, есітсе де, қаперіне кіріп шықпай, күн-түн қатқан жортуылда ұмытып бара жатқан бір тәтті дыбыс құлағына келді де, көзін ашып алды. Сүйтсе бұның дәл үстінде, көк пен жер арасында, О, Жасаған Ие, небәрі, болып - болғаны жас бала жұдырығының мұғдарындай сұр торғай. Кәлен дем алды ма, жоқ па, өзіне салса тынысы тоқтап, есі шығып елітіп қалғандай... Небәрі жас бала жұдырығының мұғдарындай әлгі торғайдың Кәлен құп - құттай тұмсығын көрді. Тарының түйіріндей құп - құртақандай қап-қара көзін көрді. Көкірегі тәтті дыбысқа толған құп - құрттай денені екі жағынан көтеріп көкке алып ұшқан небір құп - құртақандай екі қанат мөп-мөлдір көгілдір ауада дір - дір етеді. «О, жаным, сұр торғай! Осынау кең даламның торғайы», - деді Кәлен. Көзінде жас.

— Жау... Жау келіп қалды.

Кәлен есітпеді ме, естісе де әлгі балтаңдай құп - құртақандай дала құсының тәтті үні басқа бар дүниенің бәрін қаперінен шығарып ұмыттырып жіберді ме, орнынан қозғалмай біраз жатты. Тұрғасын да асықпады. Атқа мінер алдында да үзеңгіге аяғын салғасын жаңағы құп - құттай жез таңдайды тағы бір көргісі кеп көк аспанға қарап еді. Қыр астынан ат тұяғының дүбірі шықты. Жігіттер де, жігіттердің астындағы аттар да бір орында тұрмай, шиыршық атып тұр екен.

Кәлен торы атты тебініп қалды. Сайдан сыдырып шықты. Ат басын тежемей, ағызып бара жатып артына бұрылып бір қарады. Құғыншылар көрінбеді, бірақ қыр астынан ұзын найзалардың қылтылдаған ұшы көрінді. Қанша десе де, жаңағы аз ғана таныс аттарға біраз белкөтерме болған екен. Соны байқаған Кәлен сайдан шыққан бойда аттар әзір тың тұрғанда жер өндіріп алғысы келді де, торы атқа тақым басты. Жігіттерге де керегі осы еді; онсыз да соңынан тасырлатып мылтық атып, қиқулап келіп қалған жаудан қалай құтыларын білмей, жалтақтап артына қарап келе жатқан-ды. Бұлар да аттың басын қоя берді.

Бұл өңір биыл қуанды. Басқа жаққа қарағанда, қайта Ұлықұм өңірі не бір қуаңшылықта да жерінің түгі қалың, суының көзі жақын болғандықтан оны жайлаған халықтың берекесі онша шайқала қоймайтын. Сондықтан бұнда

қашанда халық басы көбірек жиналады. Қыстан ыңыршағы айналып шықса да, құм басының көгіне аяғы бір жеткен мал қапелімде қарны томпайып, қабырғасын жауып ала қоятын. Мал жағдайын өз жағдайынан кем ойламайтын шаруа қолдағы азын-аулақ қараны алдағы жылдың қысына қондандырып түсіргісі келгенде осы өңірге әрісі сонау арқадан, берісі мына теңіз жағасынан көші шұбап келіп жататын. Соңына қуғыншы түсіп алғалы Кәлен де шығандап алысқа кетпей, осы өңірге айналсоқтап әр қырдың астында бір-бір ауыл отырған малды-жанды елді сағалап, қазығын айналған аттай шыр айналып жүріп алған-ды.

Сүйтсе, бұл өңір бұлардан гөрі аналарға тиімді екен. Құдайменде болыстың абызындағы ел қорықса да, сыйласа да оларға алдынан ас-суын әзірлеп, атын алмастырып, жазатайым көз жазып қалғанда көземелдеп ізіне салып отырыпты. Соны кеш білген Кәлен өздеріне белкөтерме болған әлгіндегі сайдан шыға салысымен ат басын енді тура Адай, Табынға бұрды. Бұл бет далалық. Қазір түгіл, ана заманда да араншының жалғыз атына су татырмай, жазда шаң бұрқырап, қыста қар борап, ақ түтек үскірік соғатын да тұратын аңыраған ашық дала. Түрікпен асып, Адай, Табын асып ұрлық қылған әнебір кезде, бұл аралар Кәленнің талай-талай жортқан жерлері. Бедірейген елсіз түздің қай жерінде ат шалдыратын, тандай жібітетін суы бары бұған белгілі еді.

Кәлен алда. Оның торы атынан қалмай, ұдайы құйрық тістесіп отырған қалың топ үнсіз. Ат үстінде өткізген ұлы сүргінде шетінен күн өтіп, жел қағып қара сіңірленіп алған жүздер қуқыл. Сыртына шығарып айтпаса да, іштерінде қайнаған ызамен қатуланып шымыртып алған. Кәлен оларға қарамауға тырысады. Кейде көзі түскенде олардың түрінен өзі шошып кетеді. «Осы шіркіндердің тілі байланып қалған ба? Неге үндемейді? » Ішінен осылай деуін десе де, бірақ ар жағында тағы бір ой тұрды, сонда бұның өзі қайтеді? Бұнан тағы қорқады.

Жаудан бұлар қара үзді. Бірақ бес жүзден астам сарбаздың соңында мына елсіз меңіреу қара жонда жосылып қалып жатқан көп тұяқтың сүрлеуі бұлардың ізіне түскен қуғыншыны адастырмасы белгілі.

– Кәлен аға, - деді ұзын қара астында ентігіп ауыр дем алған атты екі бүйірден тепкілеп, қатарласа беріп, - баратын жеріміз алыс па?

– Күн кештете жетерміз.

– Апыр - ай, мынау... Мына дала... Бұл өзі неткен жер?

– Тамаша, жақсы жер.

– Шын ба? Бұнда ел бар ма?

– Болғанда қандай?! Бұнда қазекемнің нағыз ержүрек батыр ұлдары тұрады.

– Сон - да... Кәлен аға... Ал, су?..

– Е, бар. Шыңыраудың шекеңнен шыққандай суы бал татиды.

Ұзын қара әлі де болса сенер - сенбесін білмей, қара бұжыр Кәленге қарады, сосын азғантай қылтанағы көктем басында қурап кеткен далаға қарады. Қайсысына қараса да қазіргі түрінен қаралай шошынады. Күн екіндіге тақалғанда қара жонды дүбірлеткен қалың қолдың ілгергі жағынан қоңыр жал көрінді. Мынау әлде бір ұланғайыр теңіздің арығырақ бір шетінен төңкеріліп аударылып түскен дәл бір дөңбек толқындай, жуық маңдағы төбелер мен шоқылардың бәрінен бой асырып, сонадайдан дөңкиіп көрінді.

Бұлар қаттырақ жүрді. Бауырын керіп бірде сыдырып, бірде шоқытып, жер танабын жылдам қысқартқан қол көз ұшында көрінген әлгі қоңыр жалға жетіп те қалған-ды. Бұл араларда талай жорытқан Кәлен мына жалдың ар жағында, әудемдей жерде, теп-тегіс жазық далада жалғыз өзі жеке шошайған биік шоқы барын біледі. Баяғы ерте заманда бірде болмаса бірде көштері кездесіп қалғанда кейде жайылым, кейде құдық үшін қазақ пен қалмақ тайталасқан талай - талай шайқаста қайсысының қолы бұрын жетсе, сол осы шошайған төбеден қарауыл қарайды екен. Және осы шошақ төбенің дәл астында суы тіс сындырғандай шыңырау бар. Жазда ел отырады.

Кәлен қоңыр жалға шауып шықты. Осы арада тізгінін сәл тежеді. Жал үстінде тұрып ат үстінен ілгергі жағына жылдам көз тастап еді. Өзі тұрған қоңыр жал мен әудемдей жердегі қарауыл төбенің екі аралығындағы жазанның қара оты қашанда қалың болатын. Биыл да жаз басынан күннің жайсыз ыстығына қарамастан көктемде қалың шыққан қара от әлі де бойшаң және міні құрамаған екен. Соны қырағы кезі бір қарағаннан байқаған Кәлен ішінен жағасына түкіріп, жымың ете қалды. Әлденеге көңілденіп кетті.

Кейінде қалған сарбаздар ақ тер, көк тер аттарын тепкілеп жете бергенде Кәлен кідірмей, ілгері жүріп кетті. Ол енді асыққан жоқ, атын бір әуенмен ақырын бастырып келе жатып қоңыр жал мен қарауыл төбенің екі аралығындағы жазанның қара отына тағы да назар аударды. Таспа боз кер жусан басқа жерге қарағанда мына жазанда, шынында да, бойшаң, аттың шашасын қағуға жарап қапты. Қасында үзеңгі қағысып келе жатқан ұзын қараның бірдеңе сұрағысы келгендей жалтақтап қараған назарын байқаса да ыңғай бермеді. Онан қайта өзі сөзге тартып: «Мына жусанға кереге жайса көрінер ме еді? » - деп сұрағысы кеп оқтала түсті де, әлденеге ар жақ ойын ашқысы келмеді. Құдыққа келгесін аттан түсті. Тас астау маңында шиырлап тастаған адамның, малдың ізі көп екен. Күндіз су ішіп, кешке

салым өздерінің түнгі салқында жайылатын дағдылы өрісіне тартқан көп жылқы ізі жосылып жатты. Сиырдың жапасы, түйенің құмалағы арасынан атам заманғы ақылшың ескі тезектер көрінді.

— Осы араға тоқтаймыз, - деді Кәлен. Бұлармен құйрықтаса жеткен жігіттер де жапырлап аттан түсіп жатты. Жерге аяғы тие салысымен бөрі де жанталаса асығып құдыққа ұмтылды.

Адамдардан гөрі шөлден қаны кеуіп бара жатқан аттар тізгінін жұлқып астауға ұмтылып өліп барады.

Кәлен су ішкен жоқ, тек аузын шайды да қасына ұзын қара мен егі тірі екі жігітті шақырып алып құдық басындағы опыр - топырдан аулаққа оңашаланып шықты.

— Жауды осы арада тосамыз, - деді Кәлен.

— Сонда... тосқанда қалай, соғысамыз ба?

— Оны кезінде көрерміз. Сендерге айтпағым, бұл маңда мынадан басқа құдық жоқ.

— Кәлен аға, жаудың қару-жарағы сайлы, күші де басым. Оларға қарсы тұрып... Оған... оған шамамыз кее...

— Білем...

— Сон - даа... қалай?

— Осы маңда ауыл бар. Қай жерде отырғанын білу керек.

— Оны білерміз. Тек, жаңағының жөнін...

— Ойлаған ойым бар. Оны кейін біле жатарсыңдар. Сендер былай шығып, ауылдың қай жерде отырғанын біліп қайтыңдар. Олармен кейін өзім барып сөйлесермін.

— Олар да өзіміздей қару-жарағы жоқ, құр қол ғой.

— Білем. Ал, тұрмаңдар. Тез барып қайтыңдар! - Жігіттер бір-біріне қарады.

Сосын астындағы жалтақтап, қайта - қайта құдыққа қарап оқыранған аттарын тебініп жүріп кетті. Көп ұзамай қайтып келді. Былайырақ шыққасын бір қырдың астында отырған малды-жанды үлкен ауылдың үстінен шығыпты. Адайлар көрінеді. Ішінде аз үй кірме Табындар бар көрінеді. Бұлар да ақ патшаға жігіт бермейміз деп, бес қару белде, аттар белдеуде, тәуекелге бел буып тас түйін боп отыр екен. Ауыл іргесіне кеп орналасып жатқан қолды есіткенде Адай жігіттері естері шыға қуаныпты... Қайсыбіреулер Кәленді біледі екен, атын есіткенде: «Ә, оның әлгі жылан көз қара ғой? » - деп кеңк-кеңк күліпті.

Сол күні кеште Кәлен Адайлардың ақсақалдарымен кездесті. Кәлен оларға Арал өңіріндегі халық ереуілдеп, қару ұстауға жарайтын ер-азамат атқа қонып жатқанын айтты. Сосын өздерінің соңында ізін өкшелеп келе жатқан қуғыншы барын, олардың осы араға бүгін-ертең келіп қалатынын да

жасырмады.

– Е, бәрекелде! Онда біз де жігіттерімізді көтерейік.

– Сендер тырп етпеңдер. Өзіміз - ақ олардың бір сыласын қылармыз.

– Ау, ол қалай? Бұл нағыз күш біріктіретін түс емес пе?

– Шамамыз келмей бара жатса айтармыз. Сендерге салатын бір қолқам бар.

– Ал, қолқаңды айт!

– Бір күнге аулыңның керегесін сұрағалы тұрмын.

– Қолқаң сол - ақ, па?

– Иә, сол-ақ.

Адай шал қарқ-қарқ күлді:

– Керек болса, керегені уығымен қоса ал! Тек шаңырағымызды қалдырсаң болады, - деп жаңа жұрт алдында шалқақтап отырып, зіркілдеп сөйлейтін апайтөс шал тағы да кеңк-кеңк күлді. Бірақ ол Кәленнен сонша керегенің неге қажеті болғанын сұраған жоқ, Кәлен де оған ол жөнінде тіс жарып түк айтпастан қоштасып жүріп кетті. Ол жөнелген бойда әлгі апайтөс Адай шалдың әмірімен бүкіл ауыл жау тигендей аяғынан тік тұрып, алас -қапас үйлерін жығып, бар ауылдың бүкіл керегесін түгелдей түйелерге тиеп, жөнелтіп те жіберді. Кереге тиеген ұзын көш жеткенше Кәлен бұл жақта жігіттерін жинап әзір тұрған-ды. Көзді ашып-жұмғанша түйелердің арқасынан керегелерді түсірді. Кәленнің басшылығымен үнсіз қимылдаған жігіттер түн қараңғысын жамылып жүріп, бағанағы қоңыр жал мен қарауыл төбенің арасында қара оты мол кең жазыққа керегелердің қанатын жазып, ұзыннан-ұзақ жайып тастады. Арқасы босаған түйелерді ізінше кейін қайтарып жіберді. Сосын тағы да Кәленнің әмірімен қарауыл төбеге арқасын тірей тоқтаған қалың қолды бестен, оннан қос-қос қып бөліп бәрі маздатып от жаққанда құдды кектегі жұлдыздар жерге құлап түскендей, жыпырлап ала жөнелді.

Осы кезде бағана жолда қалдырып кеткен екі жігіт шауып келді. Ат үстінен аптығын баспастан екеуі бірдей қосарлана тіл қатып жаудың жақындап қалғанын хабарлап еді; Кәлен үндемеді. Күндізгі аптап ыстықта бұл араға олардың өздері де, аттары да шөлден сілесі құрып жететінін біліп тұр. Келген бетте бірден шабуылға шығуға шамасы жоғын да ойлады. Және бұрын жаудың көз ұшында қарасы көрінсе алды-артына қарамай тұра қашатын бұлардың енді үстіне келгенде де иманы селт етпей, келсең кел дегендей, жол тосып тұрған сыңайын байқағасын батылы жете қоймасына кәміл сенді. Сүйтсе де, қамсыз болғысы келмеді. Таң атқанша ат тізгінін сағағынан тұқыртып ұстаған жігіттер қылыш -найзаларына иегін сүйеп отырып көз іліндіріп мызғып алды.

* * *

Кәленнің болжамы дәл шықты: түн ортасы ауа жеткен ақ ескер қоңыр жалға көтерілгесін ат басын ірікті. Сонау етекте жыпырлаған сансыз көп отты көргенде жүрегі шайлыққан жау бұл араға, бұнша қолдың қайдан кеп қалғанына қайран қап, жал үстінде біраз иіріліп тұрды да, сосын аттан түсті. Таң атқанша тырп еткен жоқ; күзетті мықтап қойды да, сонан қашан аппақ боп таң атқанша жазғы түннің қоңыр самалы соққан биік жал үстінде естерінен тана қатып ұйықтап еді.

Бұл түні кірпік ілмеген Кәлен қоңыр жалдан көзін алған жоқ. Бұл түні олар да, бұлар да қыбыр етпеді. Тек анда-санда әлдебір тер қатқан ат ер-тұрманымен сылдыратып сілкініп қалады. Сосын сонау етектегі қоңырлық арасынан шегірткенің шырылы болмаса, құлан елең етер онан басқа бөгде бірде-бір дыбыс болған жоқ-ты. Тек таң саз берген бір мезгілде жау әскері тоқтаған қоңыр жалдан таңмен таласа ояңған әлдебіреулер көрінді. Көп ұзамай қоңыр жалдың үсті қапелімде адам - қараға толып, абыр-сабыр, қауырт қимыл, қарбалас басталды. Іле-шала бөрі жапырлап атқа отырғанда мыналардың қарамы бұл ойлаған шамадан әлдеқайда көп көрінді.

— Жігіттер дайын ба? - деді Кәлен қасына келген ұзын қараға.

— Дайын.

Қоңыр жалдың үстінде қатар түзеп шеру тартқан қалың қол лезде екіге бөлінді. Анадан гөрі молырақ үлкен легі ұмсынып ілгері шықты да, қарамы азырақ екінші легі бастапқы орнынан тырп етпей, иін тіресіп тұрып қалды.

— Кәлен аға - аа... Кәлен аға - аа...

Дәл қасынан аблығып шыққан мына бір дауыс Кәленнің жынына тиді.

Онсыз да қоңыр жалдың үстінде иін тірескен қолдың әлгіде аттарын аңырын бастырып ілгері озғындап шыққан алғашқы легі кенет қылышын қынаптан жарқ-жұрқ суырып ала сала ылдиға қарай ат басын ағызып қоя бергенін көріп тұрған-ды. Бірақ қыбыр еткен жоқ, тек қоңыр жалдың басынан етекке қарай селдей жосып келе жатқан қалың қолдың дүбіріне әлден делебесі қозып, тықырши бастаған тақымы астындағы торы атты тырп еткізбей, тізгінін тұқыртып алды. Бұрын бұлар ылғи қашып, аналар ылғи тұра қуатын еді. Бұл жолы олар бұрынғыдай бар әскермен лап қойған жоқ. Белдесіп күресетін болғасын, ұрыс әдісін өзгертіп әуелі шабуылға жалаңаш қылышы жалақтаған аты ұшқырларды жіберді. Аты ұшқырлар қарсы алдында «келсең кел» деп қара ағаштай тосып тұрған қолға қырғидай тие бергенде мына жақтан кейінге сақтаған екінші лекті ұрысқа салып жібермек еді.

— Кәлен ағаа!.. Кәлен аға!..

Ұзын қара ма, әлде басқа ма, біреу Кәленмен үзеңгі қағысып қатарласа берді. Қалғандардың да қатары қозғалып кетті. Жаңа ғана ат бойы кейін тұрған жігіттер де капелімде сығылысып, өзімен қатарласып қалған екен. Кәлен сонда да қыбыр етпеді. Қара сұр беті қуқылдана түскен. Сонан ба, әншейінде онша байқала қоймайтын бетіндегі бұжырлар бозарып, сұйық мұрт тебен инедей тікірейіп - тікірейіп апты. Көзін бір жаққа бұрмай тура алдына тігіп алған. Екі көзі қоңыр жалды дүбірлетіп ылдиға қарай қаптап келе жатқан қолдың алдындағы қара жал, құла атты офицерде. Мынау өзгелер сияқты қылыш ұстаған қолын оңды - солды сілтеп келе жатқан жоқ; қыратын - жоятындай, есерленіп, құрдан - құр қоқырақтаған да жоқ; қос құлағын жымып алған құланың ұшқан құстай ілгері созған ұзын мойнына кеудесімен ілгері созылып жабысып апты. Бірме-бір айқаста күшпен алмаса, мына кәпірді әдіспен ала алмасын Кәлен сол арада ойлады ма, жоқ па, белгісіз, ойласа да тек бір сәт, бір қас қағым қаперіне кірсе кірген шығар. Дәл осы қазір оның есіл-дерті мына офицер жолында жаюлы жатқан керегені көргенде қайтер екен деп, сол сәтті шыдамсыздана күтіп тұр еді... Е, міне!.. Офицер керегеге басқалардан бұрын жетті. Бірақ тізгінін тартып үлгірмеді. Ар жақтан ағызып келген бетте алдыңғы екі аяғын керегенің көзіне тықты да басын бауырына алып омақаса құлады. Үстіндегі офицер қылыш ұстаған қолы басынан аса бір ербең етті де, қара жал, құла айғырдың мойнынан асып түсіп анадай жерге домалап-домалап кетті. Сол сол екен, соңындағы қалың көпір де бірінен кейін бірі керегеге килігіп, омақасып опыр-топыр құлап, аяғы сынған, омыртқасы үзілген аттар жан даусы шыға шұрқырап, адамдар шыңғырып, қоңыр жал мен қарауыл төбе арасындағы кең алқап капелімде адам айтса нанғысыз әлем - тапырық болды да кетті.

Осы сәтті тосқан Кәлен оңы мен солына жылдам көз тастады. Қолы да қынапта тыныш жатқан қылышқа барып қалған еді; енді бір қимылмен жарқ еткізіп суырып ала сала: «Жігіттер, қапта!» - деп айқай салғалы оқталғанда... О, Алла, құдды жер астынан жарып шыққандай, қиқу салған әлдебір көп дауысқа көп тұяқтың дүбірі қосылды да, аузын ашып үлгірмеген Кәлен қалт етіп тоқтай қалды. Ту сыртында сығылысып тұрған сарбаздар да аспан астын дүрілдетіп алып бара жатқан мына дүбірдің қайдан шыққанын капелімде білмей қалып еді; Кәлен олардан бұрынырақ көрді: өздерінің көз алдында аттар, адамдар омақасып бірінің үстіне бірі құлап, опыр-топыр боп жатқан ақтарға екі бүйірден бір сәтте бұйқұт тиген өңшең найзалы - қылышты көп атты қиқулап төніп қалған екен. Кәлен қылышқа барып қалған қолын тартып алды. Бұжырлары бадырайған қарасұр бет кенет жадырап, астында тықыршыған торы аттың сауырына

қарай шалқалай бере қарқ-қарқ күлді.

– Кәлен аға... Кәлен аға, бұлар кім? - Кәлен күлкісін кілт тыйды.

– Кім болушы еді, ер Адайлар да!

– Сонда... Сонда біз қайда қалдық?

– Жолды осыларға беріндер!

– Біз ше?

– Біз дем аламыз. Кәне, аттан түсіндер.

Бұлар осы арада біраз аялдады. Аттарын тынықтырды. Кір-қоңын жуды.

Адай жігіттер бірінен кейін бірі үйіне шақырды. Күнде-күнде Құдай жолы садақа беріп, ана үйде, мына үйде ақсарбас сойылып жатты. Жау қашырған көңілді жігіттер апақ - шапақ араласып, бүгін танысса ертең Адай, Табынның басы бос қызына үйленіп, ол аз дегендей бесіктегі балаларын атастырып, туыс боп жатты. Лепірген ет қызу үстінде бұлардың ешқайсысы әзір ертеңгі күнді ойлаған жоқ. Бұлар соңыра талай жыл, жылдар өтіп, дүниеге бұлардан кейін талай ұрпақ келіп, олар да бұлар сияқты мына адыра қалғыр ата-баба жерін қайтсем көгертем деп жанын жалдап, қажет болса, қанын, терін төгетінін де ойлаған жоқ-ты. Соңыра, көп жыл өткесін ақ әскерлер опыр-топыр қырылған мына кең алқаптың жұрт аузында аңызға айналып «Солдат қырған» аталатынын да тап сол күні Кәлен де, Кәленнен басқалар да білген жоқ-ты.

Сонан ай өтті. «Ел құлағы - елу». Үй мен үй, ел мен ел арасындағы ыбыр-сыбыр қарап жатпады. Бұл жаққа жолы түсіп, сонау Арқадан, Ақтөбе, Арал өңірінен келген әлдебіреудің әлдекімге айтқан алып қашты сыпсыңы әп-сәтте ауыздан ауызға тарап, біреуден біреу құлақтанып, көп ұзамай дабыраға айналып: «Ойбай, ақ; патша қаһарға мініпті. Орынбордан әскер шығыпты. Көптігінен жер қайысатын көрінеді», - деп ел іші дүңкілдеп алып бара жатты.

Кәлен жігіттерін жиып алды: «Өзіміздің жағдайымыз келісті» деп жата бергеніміз жөн болмас. Елге баралық», - деді.

Жігіттер де соны жөн көрді де атқа отырды.

* * *

Сүйтіп, бір айдың жүзі ауғанда Кәленнің қолы Ұлықұм өңіріне қайтып оралған еді. Шынында да, бер жағы Ақтөбе, ар жағы Орынбордан шыққан көп әскер ауыл үстін басып жатыр екен. Соңында сүйреткен зеңбіректер бар. Кәлен қарсыласа алмады. Қаруы мықты, күші басым жаудың қарасы көрінсе болды апыр-жапыр атқа отырып, алды-артына қарамай ұра қашты. Бұл жолы да баяғыдай жан сауғалап, соңына сұғын қадап түскен жау

әскерін шұбалтып, тағы да қырға, ойға, тауға, сусыз шөл далаға, жапан түзге қашты.

Аттар болдырды. Адамдар да титығы құрыды. Бірақ бәрі үнсіз. Аштыққа шыдаса да, шөлге шыдамай небір өрттей ыстық күндерінде аузын орамалмен байлап алған сарбаздар жұлынын үзердей қорт - қорт желген ат үстінде басы салбырап үн-түнсіз келе жатады. Обалына не керек, осы жолда қанша қиындық көріп, азап шексе де, басын бәйгеге тіккен жігіттердің бірде - бірі әлі қыңқылдап наразылық білдірген жоқ. Бұрын - соң басынан бұндай қиындық кешпеген жандар. Көбі кеше Кәленнің өзімен бірге су кешкен қара борбай балықшы. Қалғандары малы жұтқа ұшырап, теңізге кеп сағалаған малшы, жалшы. Бәрі де ат үстінде өткізген мазасыз қуғын - сүргінде қап-қара боп түтігіп, іште қайнаған ызадан қатуланып тастай шымыртып алған. Кәлен кейде бұлардың қанша күннен бері үнсіз сазарған түріне қарап: «Шіркіндердің тіл - жағы байланып қалған ба?» - деп таңданады.

Бір жолы шындап қуған жау бұларды қырға қашса да, ойға қашса да ізінен қалмай, күні бойы өкшелеп қуды да отырды. Күн батты. Қараңғы түсті. Аттар да, адамдар да шаршады. Ат үстіндегі ұзақ жортуылдың талайын көрген Кәлен де сол күні қатты қалжырап, ер үстінде екі құйымшағына кезек отырып қипактай бастаған-ды. Ұзын қара қатарласты:

— Тоқтасак қайтеді?

— Шыда!

Кәлен сонан артық тіл қатпады. Сыдырып келе жатқан торы атқа тақымын қысып шаба жөнелді. Сонан айсыз қараңғыны жамылған қол бір жерге тоқтамай түнімен жортып -жаудан қара үзіп кетіп еді. Күн шыға қауқиған жыңғыл, қызыл түзген бой көтерген аң шағыл құмға ат басын тірей тоқтады. Қара терге малшынған аттар тақым астында тәлтіректеп, төрт аяғы денесін әзер көтеріп, ырс-ырс етеді. Ер үстінде әзер отырған жігіттер де үзеңгіден аяғын суырған бойда түн салқынын бойында сақтаған аппақ ақ құмға етпеттей - етпеттей жығылды. Сол бойда бәрі де ес-түсінен тана ұйықтап кеткен-ді. Сонан тек сиыр сәскеде бір- ақ оянды. Онда да өрттей ыстық күнге шекесі қызып, шөл қинап қаталап бара жатқасын оянған еді. Кәлен де оянды. Күн өткен басы көтертпей, қос шекесі солқылдап сынып барады екен. Тұруға ерінгесін денесімен ілгері жылжып қол созымдай жерде қауқиған әлдебір қырбық бұта бауырындағы болар - болмас көлеңкеге басын тығып паналады да, қалған денесін күнде қалдырып, сұлық жатты. Көзін қанша жұмса да осыдан кейін ұйқы оралмады. Сосын басын көтерді. Солқылдап әкетіп бара жатқан шекесін алақанымен қысып біраз отырды.

Бұл кезде жігіттер де тұрған еді. Бәрі де аузын орамалмен тартып байлап апты. Қайсыбірі қатқан құртты қытыр - қытыр шайнап, тамсанып сілекейін сорады. Бұл неткен заңғар жандар? Бірі болмаса бірі неге жақ ашпай, сазарып алған? Бұлары қалай? Өне, бәрі бір кісідей үн-түнсіз жүріп, ат арқасынан ер-тұрманды алды. Тер малшыған терліктің су жағын жоғары қаратып қауқиған бұтаға тастай салды. Сосын уысын толтырып шөп жұлды да, отын ала алмай, басын жерге салып тұрып қалған аттардың омырауын, қолтығын сұртті. Сосын қан сорпасы шыққан аттардың терлік астындағы аң сортаң айғызды уысындағы шөппен әрі-бері осқылап, ысып - ысып жіберді. Сонсын бірі бұта түбінде, бірі ат бауырындағы қос уыс көлеңкеге жабысып отырды да, қоржын түбінде сақырлап қатқан құрт - ірімшікті уысын толтыра көсіп алып, екі ұрты бұлтылдап - төмен қарап сазарып қалғандары. Неге үнсіз? Неге сазарады? Әлде ар жақтарында бұған айта алмай, іштей булыққан қандай да бір реніш бар ма? Е, онда ойдан - қырдан жиналған осынша кісінің ішінен бұған тайсалмай келіп, бетіне тура қарап, тікесін айтатын қайсар біреу болмағаны ма? Осы жұрт не боп кеткен? Әлде, әнебір қасқырдан қашқан сұр көжектей, жан сауғалап жоси беруден жігері құм боп жүр ме? Алды-артына қарамай зытып бара жатқан сұр көжек көзіне елестегенде Кәлен мырс етіп күліп жіберді, назарын көтермей, төмен қарап тұнжыраған жігіттерге бұл енді қыжылсыз күле қарады. Есіне Жармолла түрмесінен босанып шыққан Батақтың Сарысының елге қайтып келе жатқаны түсті. Ерегіскенде, түрменің тар қапасында да жігері моқа маған өр мінез, өжет жастың әлгібір: «Он екі ай қыз көрмеген сорлы басым, қатынға тезек терген қайырылыппын», - деп өзін-өзі мысқылдағандай, жолда келе жатып айтқан асқақ әнін осы арада, тап осы қазір осы мына ұнжырғасы түскен шикі өкпедей, жігерсіз, жасық енеңді ұрайындардың алдында айқайға басып жібергісі келді. Бұның өзінің де қашаннан бері зығыры қайнап жүргесін бе, қара бұжыр бетіне сайқымазақ күлкі лып етіп ойнап шығып еді. Ін түбінен, әріден жылтыраған жылан көздің жанарына бір сондай қиқар, өжет ұшқын лап ете түсті де, тез өшті. Жалбыраған қабақ іле-шала қайта жабылып түнере қалды. «Құрсыншы ит өмір! Бұйырса, бір күні бұны да итшілеп өткіземіз ғой».

* * *

Бұлар құдық іздеп біраз сандалды. Сонан тек ел жатарда аттарын ақырын бастырып келе жатқан қол бір биік жалдың басына көтерілгенде ілгергі жақтан от жылт етті де, тез өшті. Ер үстінде басы бұлғандап келе жатқан кісілер елең етті. Сүйтті де аттарын тебініп, әлгі от жылт еткен жақты бетке

ұстап шаба жөнелді. Сүйтсе, қолдағы аз ғана малдың жайымен айдалада отырған он шақты үй екен. Ер-азамат ереуілдеп жатқан жігіттерге қосылып кеткенде, бұнда тек бала-шаға қапты. Кәлен бұлармен тілдескенде, жігіттер ана жақта суы күрпіп, аузы-мұрнынан шыққан үш құдықтың басында үйме-жүйме боп жатты.

Адайлардан оралғаннан бергі күндер бұларға аса ауыр тиді. Бір күн бел шешіп жатпай, ылғи ат үстінде қуғын-сүргінде жүрген жігіттер қазір бөрі шетінен құс ұйқыланып алған-ды.

Қалт еткен - қалт еткенде көзін сәл жұмып, қайта ашса болды, ат соғып қалжырап тұрғанына қарамастан тұла бойы сәтте сергіп сала беретін.

Таң саз берген елең - алаңда кейінгі жақтан қарауылға қалдырып кеткен жігіт ес - түсі қалмай құйындатып келе жатты. Кәлен тізесіне тіреген қамшы сабына маңдайын қойып қалғып кеткен-ді. Қамшы сабы батқан шекесін алақанымен бір уқалап жіберді де, орнынан атып тұрды. Көз іліндіріп мызғып алған жігіттер де асығыс апыл-ғұпыл тұрып жатты.

Аз ғана аялдаса да аттар кәдімгідей әл жиған екен, салған жерден қатты жүріп, қуғыншылардан қара үзіп алғасын бұлар сол күні кеш түскенше бір жерге тоқтамай ит бүлкілге салды да отырды. Күні бойы борбай созған аттардың бұнан артық жүріске шыдамасын білген Кәлен қас қарая бергенде өзі білетін шегенді құдыққа жетті де тоқтады. Естуі бойынша, Құдайменде болыстың аулы бұл арадан онша қашық емес-ті. Сонан бұлар ел жатқасын атқа қайта отырып, болыс аулының өрістегі жылқылары мен түйелерін қуып әкетті. Жігіттер ат алмастырып мінді. Болыс аулынан қашып келген жігіт: «Еламан мен Райды кемеге отырғызып, Аралға жөнелтіп жіберді.

Оның ар жағы не болғанын білмейді. Ел ішіндегі қаңқу әңгімеге қарағанда, шамасы, сірә, майданға жіберетін сыңай бар ма, қалай...» - деп міңгірледі.

Су ішіп, кішкене әл жиғасын терін сүртіп отырып, әлгі жігіт тағы бір әңгіменің шетін шығарды. Бұл жолы ол Кәленді қолға түсіре алмай әбден ыза болған болыс ояздан келген әскерге жар басындағы балықшылар аулын шауып, бүлік басы Кәленнің қатынын, баласын, сосын сол ауылдың ендігі бас көтерері - Мөңке мен Досты тұтқынға алу керек деп ақыл беріпті.

Кәленнің қорыққаны осы еді. Ол жігіттерді тез көтеріп, түн ішінде жағаға тартты. Келген бетте балықшылар аулын дүрк көтеріп, кәрі демей, жас демей бәрін апыл-ғұпыл тегіс атқа, түйеге отырғызды. Бұрынғыдай сыбай - салтаң емес, қатын-бала, кемпір-шал болғасын Кәлен сақтық жағын қатты ойлады. Бұл жақтың өздеріне қауіпті боларын да ойлады. Әсіресе, жас балалардың түн қатқан мазасыз жүрісті ауырлап, қыңқылдап жылағанына қарамастан үнемі үдере тартып отырып, Ұлықұм мен Кішіқұмға жетті. Осы өлкенің оты, суы мол кең алқабын көсіле жайлаған іргелі рулар – Тілеу -

Қабак, Төртқара, Тама ауылдарының үстін басып жоғарыға өрлей тартты да отырды.

Бұлар жүрген жердің бәрінде де басы бүтін үй қалмапты. Қай ауылдың да ер-азаматтары ат үстінде. Қайтерін білмей, кең далада арлы-берлі жосыл, ақсақалдармен ақылдасып, басқа лаж қалмағасын, ақырында бәрі Кәленге қосылды. Ал, Кәленнің соңына ерген жігіттердің қазіргі қарамы мыңнан астам. Бұл өңірдегі ел ішінде Тілеу - Қабак ежелден ерлікті сүйетін жауынгер ру. Ер-азаматтары кешегі жылдары мына жағы - Қарақалпақ, ана жағы Орынборға, Жем бойына астыққа барып жүріп қолға түскен қару-жарақты сатып ала беріпті. Кәленге қосылған Тілеу - Қабак жігіттерінің бірқатарында найза - шоқпардан басқа - бесатар, қылыш бар екен.

Кәлен бір ауыл, екі ауыл емес, бүкіл халық ереуілдеп жатқан соң кісі - қараның басы құралғанын құп көрді. Ерте ме, кеш пе, алда бір сұрапыл шайқас болары сөзсіз. Бұл жаққа да ояздан әскер шыққан. Қазіргі беті қатты. Жолында кездескен ауылдарды қақ қақсатып, қырып-жойып келе жатқан суық хабар ел ішінің зәресін ұшырып, ауыздан-ауызға тарап, дүңк-дүңк естіліп жатты. Кәлен бүкіл Арал өңірінде ат тұяғы жететін жерде басы бүтін ауыл алмағанын көріп жүр. Қайда барса да көшкен, босқан ел. Сасқан халық. Дағдарған ер-азамат. Дәл бұндай жағдайда не істеу керек екенін ол әлі білген жоқ. Қашанғы осылай қатын-баланы ызғытып, түйе қомында қаша береді? Алда табан тірейтін, тоқтайтын жер бар ма?

Шұбалған көш ақырын қозғалады. Түйе артқан тең-тең жүктің о жер, бұ жеріне байлаған шылапшын, леген, шелек, шәйнек жол бойы салақтап даңғыр-дұңғыр. Кебеже кенерінен мойны қылқиған жас балалар көш қапталында аяғын әзер алып келе жатқан шешелеріне қыңқылдап ас-су сұрайды.

Көш басында Судыр Ахмет пен Мөңке. Судырақ көңілді! Оған қайта осындай абыр -сабыр ұнайды. Астында ұрыншақ үркек байтал. Көрінгеннің бәрінен үркіп, ер үстінде қоңырайып отырған Судыр Ахметті талай жерде тастап кете жаздады. Ал, қарт балықшының астында қарны жер сызған азбан көк. Жағадан шыққалы көш қапталында қайыс тізгін қолынан түсіп мүлгіп отырғаны. Күн қарыған көзін осыдан қашан ыстық қайтып, көлеңке басы ұзарғанша аша қоймайды. Жолдың екі бетінде ауызға ілігер шөпті жүріп келе жатып та жалмандап жұлып жеп, отын алып отыратын қойшы тұғырдың бас еркін өзіне беріп қойған. Жол бойы ауыз ашпайды. Күнұзын қасында әлденені сұңқылдап соғып келе жататын серігіне құлағын тосып, өзі сол баяғы ұйқылы-ояу қалпы, тек жалмандап жерден басын көтермей қойған аттың мойнынан сыпырылып түсіп бара жатқанда ғана тізгінге қол созады. Соны байқаған Судыр Ахмет жол-

жөнекей шықылықтап күліп, оны қылжақ қылып мәз. Біреу - міреу қасына жанаса қалса оны дереу қамшы сабымен түртіп, иегімен Мөңкені нұсқайды:

— Мынаған қараш!

— Қайтесің?..

— Ау, қайткенің не? Қазіргідей жаугершілік заманда, осы жұрттың жел жағына ұстайтын панасы емес пе?! Шіркіннің сүдінін қараш!

— Қой әрі! Босқан елдің кісісінде сүдін қайдан болсын?!

— Оу, Құдай да ұрғанды ұрады. Тексіз неме емес пе?! Қара борбай жаман неме ғой. Құдай кем жаратқасын, Кәленжан қанша теңгерем десе де, сен оның кескініне қара. Кәпір, атқа отырғанда өзіміздің ауылдың ошақ басында от жағып отырып, көсеуге сүйеніп, қалғып кететін кір балақ жаман қатыннан аусайшы. Хи - хи...

Оқта-текте көш басына Кәлен соғады. Мөңке сол кезде ғана еңсесін көтеріп, қасына кеп атын қатарластыра берген Кәленге мойын бұрады. Тас төбеде шақырайған күнді қолымен көлегейлеп:

— Апыр-ай, мына дала неткен түпсіз еді. Теңіз жағасынан шыққалы тұяғымыз қыбырлап жүріп келеміз. Әлі алыс па? - деді.

— Шынын айтқанда өзім де білмеймін...

— Иә, менікі де жел қуған қаңбақтан жөн сұрағандай ғой.

— Шаршаған шығарсың.

— Ой, мені қайтесің? Мен ит жыртқан қара тері. Тек қатын - баланы бекер қозғадыңдар ма деп...

— Қайтейін, Тәңірбергенге сенбедім.

— Оның да дұрыс шығар. Адам адамға сенбейтін заман ғой.

Кәленнің қара бұжыр беті бұл күндері күнге күйіп түтігіп кеткен еді.

Әлгіден кейін жақ ашпай, ақырын басқан ат үстінде қамшы ұстаған қолымен бүйірін таянып тұнжырай түсті. Өзі өз болып, ат жалын тартып мінгелі бұның, сірә, ел билеу, қол басқару үш ұйықтаса түсіне кіріп пе еді?

Бұл тақымы терден кеппеген ұры еді ғой. Құдайға шүкір, ол кезде ұрлықтың жайын ешкімнен сұрамайтын. Рас, ауыл үйдің малына тиген жоқ. Әдейі ерлігін сынағысы келгендей, бұл өзін қашанда қатер мен қиындыққа қайрап салып, ат аяғы жететін жерге жалғыз барып, сонау қиянда жатқан түрікпеннен жылқы алатын. Небір көзге түртсе көрінбейтін қараңғыда, таң алдындағы түн салқынында пыр-пырлап жайылып жатқан жылқының ылғи да ық жағынан кіретін. Баяғы бала кезден бойға сіңген машықпен қос қолымен шоқтықтан тас қып ұстап, аттың бір қапталына қарай аунап түсетін де ілгергі жаққа көзін тігетін. Сонан қашан таңғы салқында пыр-пыр жайылып жатқан жылқыға атын жайлап бастырып,

жанына келгенде болмаса, көлденең көз бұны жуық арада байқай қоймайтын. Есесіне, әлгіндей ат бүйірінде жатып та ер үстінде басы бұлғақтап қалғып-шұлғып отырған бейқам жылқышының алдындағы бір үйір жылқыны білдірмей, ың-шыңсыз айдап әкетудің жолын бұл өз басы бір жаннан сұрап көрген емес-ті. Егер жазатайым жылқысын алдырған жігіттер біліп қап, соңынан ұра қуғанда да, бұл онша сасақ оймаушы еді. Қуғыншы екеу-үшеу болса, бұл былайғы кезде боз шекпеннің ұзын жеңінен үш жағы болар-болмас шығып тұратын жуан дойырды зәрлене көтеріп алар еді. Сосын қаңарын тіге қиқулап келе жатқандардан айылын жимастан, жолында атын кеселеп тосып тұрар еді. Ал, егер, жазатайым қуғыншының қарамы көп болса, е, онда... бұл онда жылқыны алдына салып қиқулап қуа жөнелетін. Аты жүйрік қуғыншылар созылып, жалғыз - жалғыздап жететін. Бұған да керегі сол. Жағаласа кеткен жерде жуан дойырды қашанда анадан бұрын сермеп, жеткенін жеткендей ат үстінен аударып түсіретін де, алдындағы жылқыны қуалап, ілгері тарта беретін.

Енді ел басына күн туып, қолға қару алған ер-азамат жан-жақтан ағылып, жер қайысқан қол соңына ергенде... апыр - ау, енді қайтеді? Кімге мұң шағады? Кімнен ақыл сұрайды? Бұған қарағанда оңы - солын танитын көзі ашық Еламан да қасында жоқ. Кәлен еңсесін тіктеді. Жолдан былай шығып, шұбалған ұзын көшке көлденеңнен көз тастап тұр. Ауыр жүк артқан түйелер қауқайған - қауқайған сілті бас шағырдан басқа қылтанақ шөп жоқ, сусылдаған майсаң құмды ыңыранып басады. Көш басындағы қатындар жаулығының бір шетімен аузын байлап алған. Бәрі үнсіз. Тек әлденеге күйіп-піскен Қарақатын ауыз жаппай шаңқылдап келеді.

- Қайын енем күйінде екен, - деді Мөңке күліп. Қарақатын оны есіткен жоқ. Анадай жерде жұрттан бөлініп, бір өзі жеке тұрған Кәленді көрді де, астындағы биенің басын асығыс бұрды. Кәлен оны кеш байқады:

Қарақатынның астында жалы күдірейген құла бие күні кеше сап - сау еді, бүгін ертеңгісін тұрғанда ақсап, алдыңғы бір аяғын баса алмай қапты.

— Бұл жануарға не болған? - деді Кәлен.

— Қайын енем ет жегісі келген ғой, - деді Мөңке.

— А - а?

— Қызылсыраған ғой.

— Қызылсырағаны қалай? Көрдің бе, аяғын баса алмай қапты. Ана жолы да сенің енең астындағы семіз биенің тобығы шықты деп...

— Бұған ыңыршағы айналған арық жылқы тауып бермесен, қоңы түзу құтаймайды.

Қарақатын бұлардың сөзін есітпесе де, бірақ мына екі еркектің әңгімесі өзі жайында екенін іші сезді. Қарт балықшыға ашулы көзін алыстан қадап

келді де, Кәленмен екеуінің арасына құла биені кимелетіп кіре берді. Әншейінде ылғи тобығын қағып жүретін ұзын көйлектің бір етегін жоғары көтеріп, шалбардың ышқырына қыстырып апты. Қолында қамшы. Қобырап жүретін шашты желкесіне жиып, тоқпақтай ғып түйіп алған. Тырыли дене жүріс - тұрысқа ыңғайлы. Өзге қатындардай емес, атқа да тақымын тез үйретіп алып еді.

— Маңдайымдағы жалғыз қызымды берсем де, мені мақтамайтыныңды білем.

— Ойбай, ене - ау, сені ылғи да сыртыңнан тілім жеткенше мақтап...

— Жетер! Батыр қайным, мына халқың қырылуға қалды.

— Құдық қашық емес.

— Шөлден кісі өлмейді. Аштық өлтіріп барады.

— Шүкір, быламық бар еді ғой?..

— Ой, қайным - ай! Сенікі - батыр аңқау дегеннің кебі ғой. Аш кісі ара-тұра болса да қан шығарып, шикілі-пісілі қызылдап алмағасын бола ма?! Құдай ондағанда әзір, әйтеуір, жаудың беті арман қарап тұр. Жазатайым жабындыдан жау шыға келсе, көрерсің де білерсің, соңыңа ерген мына аш-арықтардың ішінде қайрат қылатын қауқары бар бір жігіт табылмайды.

— Үюлі еттің үстінде отырсың ғой, - деді Мөңке.

— Осы шірікке қыз беріп жүрген менде ес жоқ.- Ілгері жакта кетіп бара жатқан кісілер аяқ астынан әлденеге абыр-сабыр болды да қалды. Аттысы атын, түйелісі түйесін борбайлап, бір- біріне дауыстап ілгері қарай ұмар-жұмар асығып барады. Мыналардың бұлайша неге әбігер болғанына Кәлен де, Мөңке де түсінбей ақырып тұрды да, аттарын қықулап бастырып, желе-жортып келсе көштің алды ылдиға құлапты. Жал-жал нар шоқалақтардың ортасы теп-тегіс кең алқап екен. Сол алқаптың орта тұсында селтиген селдір қамыс арасында қабырғасын сексеуілдің түбіршек томарымен өрген төрт құдық бар екен. Бұлар келгенше құдық маңы абыр-сабыр, аттар, адамдар топырлап жиналып қапты. Қаталап өлуге қарағанда кездескен құдықтардың суы кенерінен асып-төгіліп жатқанын көргенде қатындар жылап жіберді:

— Біздің де көз жасымызды көретін Құдай бар екен ғой.

— Е, Құдай, бергеніңе шүкір. Тәубе! Тәубе! - Тек ұзағынан бер!

Құдық басы әп-сәтте ығы-жығы, абыр-сабыр болды да кетті; даңғыраған шелек, оқыранған жылқы, шаң-шұң дауыс. Күнге күйген ысқаяқ қара кісілер су тартып жатқан қауғамен құдыққа түсетіндей өңменін сала ентелеп опыр-топыр. Аттан түсіп жатқан Кәленді де байқаған жоқ. Кәленді де шөл қинап тұрған-ды. Бірақ ол сыр бермей, кезерген ернін тілімен жалап жұтынып қойды. Оқыранып астауға ұмтылған жетегіндегі атты да тырп

еткізбей, тізгінінен тұқыртып ұстап алды. Қырағы көзі жаңа келе жатқанда байқаған-ды. Бұлардан бұрын да осы араға мал-жанды ауыл отырып кеткен. Тіске тиер қылтанақ қалмаған құдық маңының шаңдағы шығып қапты. Алайда осы араға бірер күн аялдап, қатын-баланы тынықтырып алмақ. Теңіз жағасынан шыққаннан бергі күн-түн қатқан сүргінде қан сорпасы шыққан көліктердің де белінен жүгін алып, оты - суын қандырып алмаса, бұнан артыққа шыдайтын шама жоқ.

Сол күні осы араға титығы құрып жеткен кісілер ас ішуге де шамалары келмей, қызыл іңірден құлаған-ды. Кәлен де қатты ұйықтап кеткен екен. Ертеңіне әлденеден оянды. Неге ояғанын білмеді. Әйтеуір, апалақтап көзін ашып алса, айнала төңірек бозарып қапты. Ұзын сары атанған сары шілденің тағы бір жайма шуақ таңы сары қабақтан баяу атып келеді екен. Шағыл құм арасындағы осынау кең алқапта тырайып жатқан кісілерден көз сүрінеді. Елең - алаңдағы кекшіл мұнар ішінде көзге іліккеннің бәрі үлкейіп көрініп тұр. Әсіресе, түнде таң асырып, қаңтарып тастаған аттар мен өріске шыққысы кеп бұйдасын тартып ұрынып тұрған жазылы түйелер сонадайдан сирағы серейіп кәукиіп - кәукиіп көрінеді.

Кәлен жастықтан басын көтерді. Күн шығар алдындағы осынау елең-алаңда өзінен де басқа ояу тағы біреулер бар сияқтанғасын төңірегіне абайлап көз тастап еді. Күңгір - күңгір сөйлеген дауыс құлағына келді. Бірақ қапелімде қай жақтан шыққанын аңғара алмай құлағын тігіп еді. Сөйтсе анадай жерде бір топ кісі дөңгеленіп отыр. Жылан көздің жанарын жытылап қараса, өздері соңына ерген халықтың сөз ұстайтын аузы дуалы ақсақалдары. Балықшылар жақтан - Мөңке мен Досты көрді. Судыр Ахметтің қоқырайтып киген киіз қалпағын көзі шалды. Кісі басы құралған жерден қалмайтын сорлы, шамасы, сірә, төсектен тұра сала дамбалшаң, көйлекшең бойымен дедектей жүгірген. Тізе түйістіріп, дөңгелене отырған кісілердің ортасында сөйлеп тұр. Бірақ бұрынғыдай сұңқылдамай, аузын алақанымен басып сыбырлай қапты. Бірақ шыдамы ұзаққа жетпеді. Келесіде әлденеге аяқ астынан көтеріліп, өзінің әдеттегі машығына басып өзеуреп кетті. Қыза - қыза киіз қалпақты басынан жұлып алып, жерге тартып ұрды:

— Ау! Ау, ағайындар - ау, осы отырған алты рудың ақсақалдары азаматымды ақ киізге көтеріп... - дей берген-ді. Біреу жаратпай:

— Саған қалған не бар? Қыстырыла кететінің не?! - деп еді.

— Е, мен неге қыстырылмаймын?! - деді Судыр Ахмет.

— Жарқыным, қой енді!

— Ал, қоймадым. Ал, қыстырылдым... Кәне, сен сонда маған...

— Ақырын!

– Әй, сен бүйтіп жыныма тиіп, ерегестіре берсең...

– Жә, болды. Әне, Кәлен де оянды. - Ақсақалдар шалғайын қағып, орындарынан аспай -саспай ақырын тұрып жатыр. Кәлен шалдардан сәл әрегіректе екі жігіт тізгінінен тұқыртып ұстаған ақ арғымақты жаңа көрді. Қарабайыр қазақы жылқы емес. Мынау дегдар мал. Аты шулы Текежәуміттен шыққан нағыз қылқұйрықтың өзі. Шарадай көзі қанталап, сәл қозғалса да қаз мойнының қыр арқасында керегедей сұйық жал дір - дір етеді. Арғымақ бір орында тұрмай сулығын созып, шырқ айналып бүйірлеп кете береді екен. Кәлен арғымақтың қасына барды:

– Пай-пай, жануар жылқы - ақ екен.

– Ұнады ма?

– Айтары жоқ. Кімдікі?

– Кімге лайық болса сонікі.

Кәлен сенер - сенбесін білмей екіұдай тұр. Соны байқаған Мөңке:

– Кәлен қарағым, соңыңа ерген мына халқың әрі ақылдасып, бері ақылдасып ақыры бүгін бір пәтуаға кеп отыр...

Қарт балықшыдан сәл кейін тұрған әр рудың ақсақалдары да іле қостап, басын изеді. Бәрінің назары қарт балықшыға ауды. Бірақ бұрын жұрт алдында сөйлеп дағдыланбағасын ба, жаңа ғана жадында тұрған сөз қапелімде аузына түспей: «Кәлен... Ал енді, шырағым... Иә, өзің де білесің ғой. Иә, сен... Сен білмейтін... Апыр-ай, не десем екен?...» - деп күмілжіп, тоқтап қап еді, Судыр Ахмет дедектеп ортаға жүгіріп шықты.

- Кәленжан, - деп ол салған жерден сайрай жөнелді. Тоқтатпақ боп шалғайынан тартқан бір- екі кісінің қолын қағып жіберді. - Ойбай-ау, кеше жау жағадан алып, ел тағдыры сынға түскенде, сен бәрімізге айқайлап ұран тастамадың ба? Осы тұрған бәріміз сен көтерген тудың астына жиналмадың ба? Енді бүгін сенің соңыңа ерген елің есін жиып, баяғы Қасым салған қасқа жол, қала берді ата-баба жолын еске алып, уа, Кәлен... Кәленжан, ендігі жерде сенің етегіңнен ұстамақшы. Мына алты алаштың бал асы сені ортасынан оздырып, дәл Абылайша ақ киізге көтеріп хан сайламақшы. Қарадан шыққан хан! Кәлен хан!.. Хан Кәлен! Құдай бізді бұл күнге де жеткізді. Жетілдім ғой... Жеттім ғой!

Судыр Ахмет танауы суланып бара жатқасын сырт айнала бере дық еткізіп сіңбіріп тастады. Жаңа ғана әр шалдың аузына бір қарап, түкке түсінбей тұрған Кәлен қарқылдап күліп жіберді.

Ахаң бүйдеді, бұған сен не дейсің? - деп еді, қарт балықшы Кәленге тура қарай алмай, көзін алып қаша берді. Онан басқалардың да жүні жығылып, назары түсіп кеткен. Қап, не қыласың?! Мынау бұлардың қашаннан бері сары уыздай шайқап, қапысыз ойластырған кәделі ісі еді-ау! Алты рудың

сөзін ұстаған әтібірлі ақсақалдар аяқ жетер жерге ат шаптырып, ту - ту түрікпеннен әзер тапқан ақ арғымақты кеше ел жатарда қарулы екі жігітке құдық басына апарып құлын түгін жылтырата сабындап жуғызып еді. Құйрық -жалын тарап, ақ жабулап арқасына күміс ер-тұрман салып еді. Ақ тілек үстінде өрелі таңды көзінен атқызған алты рудың әтібірлі қариялары түнімен көз ілмей, Тәңіріге жалбарынып шығып еді - ау! Әлгінде де бәрі таңмен таласа оянып, жүк арқасында тығулы жатқан су жаңа киімдерін киіп еді. Ұшарын жел, қонарын сай біліп, қашып-пысып жүргенде бес намазды мезгілінде дұрыс оқи алмай, тек ырымын істеп, жүрдім-бардым оқи салатын-ды. Бұлар тек бүгінгі таң намазды айрықша ықыласпен бәрі бір тілекке бой алдырып отырып ұзақ оқып еді. Таң намаздан кейін тағы да бәрі бас қосқан жиында Кәленге салмақ салмақшы еді. Сонша әспеттеген бұлардың ұлы мақсатын... апыр-ай, мына дуасыз ауыздың қор қылғанын қарасайшы.

Судыр Ахмет жан-жақтан оқтай қадалған көздерден ә деген де қысылса да, бірақ осындай жердегі қияңқылығына басып:

– Уа, Кәленжан! Халық: «Ханда қырық кісінің ақылы бар» демеп пе еді?!

Осы өңірдің халқында өзіңнен асқан ақылды да, дана да жоқ, арамыздағы батыр да өзің, білікті де өзіңсің.

– Жә, болды! Жетті! Жетер енді! - деп ақ сәлделі қария асасын ашулана көтеріп алды. Ширақ; басып ілгері шықты. - Кәлен қарағым, халық сені хан сайлауға ұйғарып отыр.

– Қадірлі қария, менің арғы затым ұры еді ғой. Сендер мені ақ биенің сүтіне шомылдырып, ақ киізге көтергенмен, Құдай біледі, тап менен хан шыға қоймас.

– Астафир - алла! Астафир - алла!..

– Жә, қария, Кәлен хан болдым не, Кәлен ұры болдым не?! Екіталайда осы елді ұрысқа бастасам сол жетпей ме? Ал, маған сыйға тартқан аттарыңа рахмет! Кәне қария, батаңды...

Ар жағын айта алмады. Бата тілеп, ілгері созған қол ауада қалт тұрып қалды. Дәл осы кезде құбыла жақтан біреу атын борбайлап, алыстан айқайлап келе жатты. Жұрт құйындай ағызып келіп қалған мына аттылымен бірге жер түбінен жүрек сезген бір сұмдық жаман хабардың ілесіп келе жатқанын білді. Жігіт шауып кеп аттан домалап түсті.

- Жау!.. Жау кеп қалды.

- Көп пе?

- Жер қайысады. Зеңбірегі бар.

- Алыс па?

- Құм шетіне ілікті.

Кәлен ақ сәлделі қарияның алдына отыра қап:

— Ата, батанды бер! - деді. Ат дүбірінен оянған жігіттер апыл-ғұпыл тұрып жатыр. Алды жүгіріп кеп, Кәленнен кейінірек тізе басып отыра - отыра қалды да, бәрі қол созып бата тіледі. Мұсылманның тілегі қабыл болатын нағыз елең - алаң. Томардың түбіршігімен өрген төрт құдығы бар, кең алқаптың күншығыс жағында шөккен нардай жал-жал шоқалақтардың арғы жағынан жаңа ғана төбесі қылтиған күннің қызғылт ақшыл шапағы жер мен көкті жарық нұрға бөлеп келеді. Қария бата берді. Жұрт бет сипады. Тізе басып отырған жерден атып тұрып, апыл-ғұпыл атқа қонды. Есі шығып ызы-шу боп жатқан қатын-балалардың көшін Кәлен: «Ілгері жөнелтіп жіберіңдер», - деді де, ат үстінде әмір күтіп тұрған жігіттерге бұрылды. Ұзын қараны мыңбасы ғып тағайындап, оған құмға кіре бергенде жауға бір бүйірден ти деді де, өзі қалған жігіттермен қарсы тосып алатын болды. Алғашқыда бәрі де бұлардың ойлағанындай болды: Кәлен қол астындағы кісілерін құмның дәл кіре беріс аузында көлденеңдеп тұрған үлкен ақ шоқалақтың тасасында тырп еткізбей ұстап тұрды да, үстіне келген жауға қарсы алдынан лап берді. Тек атты борбайлап, айқай-сүреңге басатын жерде аз аяға ұйлыққан қалың қол үзеңгі қағысып, аттар бүйірі соғысып опыр-топыр болды. Адамдарда жауға ес жиғызбай, тұтқиыл тиетін жерде көсілтіп шаба алмай, ер үстінде құр қоқаңдап, қылыш - найзасы шошандап, құмнан шыға алмай шырғатылып жатқанда аспан жарылғандай жер мен көкті тітіреп қатарынан екі рет күрк-күрк жөтелді. Небәрі екі рет! Екі-ақ рет күркіреді! Бұларға соның өзі жетті. Тақым астындағы аттар дір-дір етіп, тапжылмай тұрып қалды. Өмірбақи зеңбірек даусын есітпеген жігіттер ат жалын құшақтап бұға - бұға қалды. Ес жиғасын Кәленнің «қайтыңдар!» деген айқайына құлақ аспай, бет - бетіне бытырап, безіп қашып бара жатты.

* * *

— Апыр - ай, «Құм жиналып тас болмас» деп бекер айтпаған екен ғой. Кеше ғана қыруар халық едік. Бас - аяғымыз жиналғанда жау сескенер айбар - сұсымыз бар еді. Шіркіндер, бір айқасқа да жарамады. Тым құрыса, алқымына пышақ тақаған лақ құрлы тұяқ серпуге жарамады - ау! - деді Кәлен, бүгіндікке жұмған аузын ашпай келе жатқан қасындағы қарт балықшыға көз тастап.

Мөңке жол бойы мойны жеткен жердің көгін жұлып жеп келе жатқан қойшы тұғырдың үстінде басы бұлғақтап отыр. Кәленнің таусылып айтқан жаңағы сөзі құлағына жетті ме, жоқ па, белгісіз. Сонан бір кезде ұйқылы -

ояу қалпынан сергігендей болды.

— Иә, құм жиналып тас болмас, - деп, кеудесіне түскен басын изей түсті де, ертеден бергі енжар, сұлық қалпын қайта тапты.

Кәлен қарт балықшыны жаңа көргендей, қатар келе жатып оған көз қиығын көлденеңнен тастады. Апыр-ай, осы Мөңке қатын-бала қазанына күнде судан шабақ әкеп салғанда қатар жүрген жұрттың бұл бәрінен өресі биік сияқтанатын. Шынында да, қара жерде отырып та бұл су түбіндегі тірлікті топшылағанда алдына жан салмайтын сұңғыла еді-ау! Қаршадайдан күні де, түні де теңізде өткесін бе, бұл көп жағдайда кәрі Аралдан аумалы-төкпелі адам мінезін аңғарып, ертең не болатынын күні бұрын, алдын ала топшылап отырғаны. Қайсыбірде төсін күнге сүйгізген аппақ ақ тымықтың арты бүгін болмаса, ертең, я арқадан, я құбыладан есірік жел тұрып еліріп шыға келетін жындылығы қарт балықшыға қашаннан таныс еді. Сонан ақбас толқын әуіріп, жағаға арс-арс ұрып жатқанда да оның арғы жағында зәредей де зәр жоғы оған аян еді. Бұнысы балаларына балпылдап ұрысып жүріп те аузы - басына тыққыштап жататын мейірбан ана қылығына ұқсайтын да, қарт балықшы ішінен мырс-мырс күлер еді. Шынында да, көк теңіз қанша долданса да, кешегі дауылмен бірге тереңнен көп балық келер еді де, ақырында бұларға бір бөлек ырыс - несібе бұйыратын.

Енді сол кісіні Кәлен танымай қалды. Қара қайықты қамыс арасына тығып «иә, Алла, жөн бере көр», - деп мес қарын тұғырға мініп шыққалы бұл біртүрлі. Ескек - таяусыз қайық сияқты. Көп дүрмектің арасында ұлы ағыстың ыңғайына түсіп ықты да отырды.

— Елге қайтсақ қайтеді? - деді Мөңке.

Кәлен ләм демеді; тіпті есітпеген сияқты; атын тебініп, ілгері ұзап кеткен көш соңынан сар желіп жүріп кетті. Ойдан-қырдан жиналған қыруар халық кешегі соғыстан кейін бет-бетіне тоз-тоз боп кеткен-ді. Кешегі оқиғадан кейін қолда қалған балықшылар аулының қырық - елу үйімен Кәлен бірде Ұлықұм, бірде Кішіқұм кезек-кезек тығылып, түйе қомынан түспей жосып жүр. Жұрт жүдеген. Жап-жас жігіттердің сақал - мұрты өсіп, көзі шүңірейіп ін түбіне кіріп кеткен. Қатын-бала болса - болмаса да ерні кезерген, қолы, аяғы күс-күс. Кішкентай тықыр шықса да шошып оянады. Үрейлі жандар күн-түн демей атып тұрып, түйеге, атқа міне сала ұмар - жұмар тайып тұрады. Балалар ызбай. Үлкендер ызалы. Ең ар жағы шала ұйқы, аш балалар қыңқылдаса да арс етеді:

— Өшір үнін!

— Жап аузын!

— Аузына құм құйып қатырып тастар ма еді өзін! - Ондайда сыр бермейтін жалғыз Кәлен. Қасында қырық-елу жігіт. Көш дүрліге қалса да атын

қамшылап, қауіп күткен жаққа шауып барып, биік шоқы басынан қарауыл қарап шолғындап қайтады.

Бір жолы Кәлен көшті кісі аяғы баспаған қалың құмның алыс түкпіріне орналастырды да, қасына Мөңке мен Досты, тағы он шақты жігітті алып, жақын маңдағы ауылға тартып кетті. Бұл өзі кеше дүние асты-үстіне шығып жатқанда да ештеңеге араласпай, басы бүтін, малы - жаны аман, тоғы шайқалмай тыныш отырған іргелі ауыл еді. Бір жағынан Кәленнің әйеліне алыстан қосылатын, ілік - шатыс туыстығы болған соң қарны ашқан қатын-балаға ауыс - күйіс азық - түлік сұрамақ. Өтініші өтімді бола ма деген ниетпен осы жолға Кәлен өзімен бірге он екі жасар ұлын ерте шықты. Бұрын есік ашпаған жас жиен нағашыларына сәлем берем деген сылтаумен әдейі арнап бара қалғанда үлкендердің әдетте пейілі ашылып кетуші еді.

Құм шетіндегі көк тепсеңге қатар түзеп үй тіккен ауылға бұлар күн кештете жетті. Кәлен қасына баласы мен Мөңкені, Досты алып, үлкен ауылдың шет жағында оқшау тұрған ақ үзікті үйге ат басын тіреді. Қалған жігіттер де әр үйді сыртынан белгілеп төрттен, бестен бөлініп түсті. Кәлен тоқтаған үй иесі - осы ауылдың сөзін ұстаған инабатты кісітұғын. Ақылды кісі шай үстіндегі алым-берім әңгімеден - ақ мына қонақтардың ар жақ ойын аңғарған-ды. Төсек саларда сыртқа шықты. Жана қонақтарға қызмет еткен бір жігітті жұмсап, осы ауылдың ер-азаматын жиып алды да, өзара ақылдасып мыналарға бір үйір жылқы беруді ұйғарды.

Кәлен сыртынан есіткені болмаса, бұрын-соң көрмеген кісілерден бұншалық ағыл-тегіл пейіл күтпеген екен. Әсіресе, қуғын-сүргінде өткен осы күндерде адамнан да, заманнан да жамандық күтсе күткен болар, тек жақсылық күтпей, көңілі тарығып жүрген-ді.

Кәлен өрелі таңды көзінен атырды. Дос басы жастыққа тиген бойда ұйықтап кетті. Белдеуде тұрған аттар терін басқасын түңгі салқынмен жайылғысы кеп тынышсызданып болды. Кәлен қасында тып - тыныш ұйықтап жатқан баланы бауырына тартып құшақтады да, екеуара жамылған түйе жүн шекпеннің бір шалғайымен қымтады. Жазғы таң саз беріп, түндігі түсірулі үй іші бозғылдана бастаған елең - алаңда қарауылға қалдырып кеткен жігіт құйғытып шауып келді. Ол аттан түсем дегенше, бір жаманшылықты жүрегі сезген Кәлен, Мөңке, Дос іштен қаруларын ұстай сүріне - қабына сыртқа шығып та үлгірген еді. Ел шетіне іліккен жаудың дүбірі мен тасыр - тұсыр атылған мылтық даусы естілді. Белдеудегі аттар үркіп, кеше Кәленнің баласы мініп келген асау тай аспанға шапшып, шылбырын үзіп құла далаға шығынып ала жөнелді.

— Молаға тығылыңдар! - деді Кәлен айқайлап. Іштен өзімен бірге ере

шыққан баласын қапелімде қайтерін білмей, сәл дағдарып қалды. Жігіттер ауыл шетіндегі көп қорымға ат басын қойып, тырағайлап шауып барады. Тек қарт балықшы Кәленге қарайлап, анадай жерге барып, тізгінін тартып тұр еді. Кәлен тықыршыған атқа қарғып мінді. Ытқып ала жөнелген ақ арғымақтың басын тартып үлгірген Кәлен өзіне қатарласа берген баланы қолынан іліп алып, ат артына бір- ақ мінгестірді. Зу - зу аққан оқтан жасқанып, басын бұғып құстай ұшып келе жатып жалтақтап артына көз тастап еді; шабдар атты солдат емініп жетіп қалған екен. Түнде бұлар түнеп шыққан үй алдындағы жер ошақты айналмай, үстінен қарғып өтті. Желіде байлаулы жатқан жас төлдер - бота - бұзау - атып - атып тұрып басындағы ноқтаның сағақ бауын тартып жұлқып жатыр.

Солдат қолындағы тізгінді қоя берді де, ағызып келе жатқан ат үстінен тағы атты. Оқ тиген жоқ, бірақ бұл жолы Кәленнің оң құлағын шоқ қарығандай дыз еткізіп жалап өтті. Екінші оқ Кәленнің алдында таяқ тастамдай жерде кетіп бара жатқан Мөңкенің атына тиді. Аяғын арпаң - тарпаң алған мес қарын мәстек сүрініп кеткендей, тұяқ астындағы топырақ бұрқ етті. Қарт балықшы басын бауырына ала құлаған аттың мойнынан асып домалап түсті... Кәлен кейінгі жағына қайырыла бере езін өкшелеп келіп қалған жаңағы солдатты бір атып құлатты да, бойын енді жиып, ер үстіне түзеліп отыра бергенде көзі қарт балықшыға түсіп еді. Қарт балықшы шаң арасынан апалақ - құпалақ атып тұра сала жанынан құйындатып өтіп бара жатқан бір жігітке қолын созып еді, бірақ анау қайырылмады.

Кәлен жігітті сылқитып бір боқтады да, артына қайырыла бере оң қолы белінен тас қып жабысып алған баланың иығына сарт етті. Балаға қараған жоқ; баланы ат арқасынан жұлып алды да, аттың қамшылар жағынан көзі шалып қалған ақ құмшыққа лақтырып жіберді.

— Қолыңды бер! - деді Мөңкеге. Дәл сол арада ол не істеп, не қойып жатқанын біліп те, ойлап та жатқан жоқ-ты. Кім біледі, бұл ісіне ол өкінсе кейін өкінер. Әке жаны, бәлкім, ит талағандай азапқа түсер. Соның бәрі соңыра қолына кісен түсіп, Тескен - таудың ар жағына көз асырып айдап бара жатқанда ар мен адамгершілік арбасып, таразы басы тең түскенде қай жағы басарын кім білсін?.. Ал... тап сол арада ол артынан тасырлата оқ атып, тақымдап қуып кеп қалған жау мен өзінен небәрі қол созым жерде сасқалақтап, есі шыққан қарт балықшыны ғана көріп еді.

* * *

Көлігі қан сорпа болған көш ақ пен қызыл арасында бір шұқырға кеп түйелерін шөгерді. Қара терге малшынған аттардың арасынан ер - тоқымын

алмай, ақ шоқалақтың тасасына апарып тізгінін түйістіріп байлап тастады. Жігіттер қаруын ер басына іле салды да, қолына күрек - кетпен алды. Қатар тұрған екі шоқалақ аралығындағы ойпаңдау жердің бір түп көк қияқ өскен тұсынан құдық қазды. Қарулы екі жігіт көйлекті шешіп, дамбалдың балағын шиыршықтап жуан санға дейін түріп алды да, құдыққа қарғып түсті. Көзді ашып - жұмғанша белуарға дейін қазған құдыққа сыртта тұрған жігіттер кезектесіп екеу -екеуден түсіп, әуірімдеп топырақ атты. Құдық кісі бойынан асты. Бірақ су кезі жеткізер емес. Шамалыдан соң құдықтағы кісілердің қарасы көрінбесе де, ырсылдаған даусы естіледі. Және шапшаңдап сыртқа атқан сыз топырақ құдық кенеріне сылқ етіп төңкеріліп түсіп жатты.

Кешегі ұрыс бұларды біраз титықтатып тастаған-ды. Үш жігіт оққа ұшып, бір жігіт жараланды. Кәленнің жалғыз баласы жау қолында кетті. Кәлен жігіттерімен ауыл шетіндегі қорымға тығылып, табан тіреп атыс салды. Оларды оңайлықпен ала алмасын білген солдаттар қараңғы түскесін ұрысты тоқтатты. Жаудың беті қайтқасын бұлар да қараңғыны жамылып өлген кісілердің денесін атқа өңгеріп, тайып тұрды. Құм арасында қалдырып кеткен қатын-баланы тығылып отырған жерден тез көтеріп, бір күн, бір түн қашып, сонан тек келесі күні адамдар да, аттар, түйелер де қаталап бара жатқасын осы араға тоқтап еді. Шалдар оқта-текте құдыққа соғады. Бәрі де «су шығар ма екен» - деген үнсіз үмітпен құдыққа мойын созып жан-жақтан анталап қалған.

— Апыр - ай, ә?... Құмның суы қашық болмаушы еді ғой, бұған не болды?

— Су жақын, - деді құдық ішіндегі біреу, - топырақта ылғал молайды.

— Иә, пірім. Ақсарбас. Аналар шаршаған шығар, енді қайсың түсесің?

Кімнің кезегі? Бол! Тез!

Құдық басына Кәлен келді. Жетегіндегі ақ арғымақ оқыранып, сыртта үйіліп жатқан ылғал топырақты ернімен жалап өліп барады. Осы сәтті тосқан шалдар жамырап қоя берді:

— Кәленжан, халқың қажыды. Аттың жалы, атанның қомында өтіп жатқан мына өмір ақ иық қылды. Райдан қайталық, қарағым.

— Ие, иілген басты қылыш кеспес. Жаздық - жаңылдық деп кешірім сұрасақ, орыс патшасы осынша халықтың қайсыбірін қыра берер дейсің?... Бұл бәріміздің сөзіміз.

Мыналардың ішінде жалғыз Мөңке үндемеген-ді.

— Сен не дейсің? - деді оған.

— Мен не дейін. Кісі басқа түспегесін білмейді. Қазақтың даласы кең болғанмен, кезенді жау соңыңа сұғын қадай түссе тығылатын тесік табылмай қалады екен.

– Апыр-ай де? Аспан аядай, жер тебінгідей боп кетті-ау.

– Ойланатын кез жетті. Орысты жеңе алмаймыз. Қашанда көп қорқытқан, терең батырған.

– Жә, жарайды! Бұл шіркіндерді күшпен алам деп жүрген кім бар? Біздікі тек әншейін алқымыңа пышақ таяғанда тұяқ серіпкендей әрекет қой. Қайтпек керек? Біздің қатынға... -дей түсті де, Кәлен тоқтады. Жалғыз баланың жауда қалғанын есіткенде сорлы ана есінен танып, қасында шөгіп жатқан түйенің мойнына асылып құлай кеткен-ді. Сонан бері кіресілі - шығасылы есі бар. Көшкенде қоршаулы түйе үстінде екі қатын екі жағынан ұстап, сүйемелдеп отырады.

Кәлен бір жанға көз салмады. Шөл бұны да қатты қинап тұрған-ды. Құп - құрғақ тілін сәл қозғап еді, тас қайрақтай екен, таңдайына түрпідей тиеді.

– Сау болыңдар! Біздің қатынға көз қырыңды сала жүріңдер! - деді де, Кәлен үзеңгіге аяғын салды.

– Жарқыным, жөніңді ұқтыршы, қайда барасың? - деді Мөңке.

– Мені қайтесің? Мен де осы далада жортқан жаралы бір бөрі...

– Тым құрыса жөніңді...

Кәлен ақ арғымақты тартып қап, шаба жөнелді. Бұл кезде күн сәулесін сарқып сөніп бара жатқан-ды. Бетін бірден болыс аулына бұрған жалғыз атты капелімде қарасы ұзап, көз ұшында құйындай жосылтып бара жатты. «Ай, әттеген-ай, ашумен барып аранға жығылмаса қайтсін?» - деді Мөңке ішінен. Сонан соң ол қасындағы кісілерге жағалай қарап, барлап шықты. Осы топтың ішіндегі ендігі қалғандарда өзінен асқан ешкім жоғын білді де, жанында тұрған екі жас жігітке иек қакты:

– Құдыққа түсіңдер!

* * *

Қыр шөбі қурап, сидаң тартқан. Кешегі күні жұрттың бәрін есеңгіретіп кеткен ылаң тұсында ел табаны аумай ұзақ отырып қалған жайлау, бұл шақта шаңдағы шыққан сары жұрт. Уф еткен леп жоқ. Тас төбеге келген күн шақырайып тесіп барады. Мал тұяғы таптап, тозаңы шыққан төбе баурайында қараша үйлер қалқияды. Мына ыстықта олар да оба тастай мелшиіп, шөгіп қапты. Кедей ауылдан екі дауыстай әрегіректе сонау, Ақшилі табанында ақ үзікті, ақ ауылдар шаңқияды. Өзгелерден оқшау қонған үш ақ үйдің түндігі жабық. Есігі түрулі. Тыста тірі жан жоқ. Тек шеткі үйдің көлеңкесінде төрт көз қара төбет жатыр. Тілі салақтап шығып кеткен. Сілекейі сорғалап, екі өкпесін еңтіге соғып, ырс-ырс дем алған иттің түске тарта сілесі қатты. Күн түскен бөксесін қайда тығарын білмей,

көлеңкеге созылып, үй іргесіне тығыла түседі.

Оқта-текте сары сона мен бөгелек соғады. Бұл да бір бөлек мазасыздық әкеліп тұр. Қара төбет елең етіп, өзіне қарай ызылдап келе жатқан ұнамсыз дыбысқа құлағын тіге қояды. Бұл түрі, бейне: «Ай, сен пәле тынышымды аласың - ау», - деп сақтанған әзірлігіндей. Мазасыз ызыл бір сәт қолмен үзгендей тыйыла қалды. Жаңағы пәленің қайда кеткені белгісіз. Төрт көз төбет бір пәледен аман құтылғанына қуанып, тілі қайта салақтап, ырс-ырс дем ала берді де, кенет ыршып түсті. Былқылдақ тұмсығымен жұқа шапқа түйіп қап, ақсиган өткір тіс сарт-сарт етті.

Сол сол екен, тамылжыған әуеге әлгі зыңыл шаншылып тік көтеріле жөнелді. Осы бір оқтай ағып, жоғалып бара жатқан зыңылға қара төбет бар бойымен еңсеріле қарап: «Қап, не қыласың? » - дегендей, қимылсыз қатып қапты.

Сона кеткенмен, енді итте маза жоқ. Тас төбеге кеп, тапжылмай тұрып алған өрттей ыстық күн апшысын қуырып тұр. Ит пейілі әбден тарылған. Денесінің бір жері сәл жыбырласа да жаратпай ырылдап, күпі жүніне тісін басып-басып алады. Осы кездегі қозы - лақ - қас жауы. Көлеңке іздеп дүрлігіп жүгіріп келген ақылсыз лақтарға тісін ақситып ырылдап жатқанды. Үй үстінен құйын өтті. О да бұларға басынғандай мінез көрсетті. Қапелімде үй сыртындағы сары төбенің шаңдағы мен қыл - қыбырын өз бойына, жын ойнағына үйіріп ап, дөңгеленіп үйіріліп - үйіріліп, жосып барып, сонау ойпаңға қарай құлдилап жөнелді. Сол арадан шыға алмай, құйрығымен ойнаған иттей шыр айналып, үйіріліп - үйіріліп тұрды да, бір кезде ауыл іргесіндегі борбас төбеге тартты. Ол маңда төрт - бес құдық бар. Селдір сұйық қамыстар селтиіп, ащылық сораң өскен алқап. Соған жетуі мұң екен, әлгі сұр құйын лезде аппақ боп белі ирелендеп ұзарып шыға келді. Борбас төбенің басына шығып ап, жынша құтырып, өз қылығына өзі мәз боп ойнақтап кетті. Қара төбет бір көзінің қиығын айырмай жатқан. Құйын әуеге қарай өрлеп, ирелендеп тұрды да, кенет әйел жаулығын ала қашқан баладай жалт беріп, бермен қарай салды. Қара төбет атып тұрды. Сол кезде ортаңғы ақ үйден:

– Құдайы құрғыр - ай! - деген әйел даусы естілді.- Құйын келіп қалды.

Түндік бауын тартып байла.

Сәлден кейін құйын өтіп, ауыл үсті өзінің байырғы тыныштығын қайта тапты. Үш-төрт сауыншы әйел сыртта жүр. Құйын бүлдіріп кеткен оны - пұныларды қағып - сілкіп, жинастырып жатқан. Іштен Алдаберген софы шықты. Қолында Бұхардың иір мойын жез құманы. Сабалы денесіне мая жүн сұр шекпенді желең жамылған. Шекпен шалғайы аяғының басын қауып, ауыл сыртына қарай сызылып кетіп барады. Жер де сұр. Үстіндегі

шекпен де сұр. Тек бір шалғайына бастырған көз ойдым боз жамау сұр шекпенді аламыштап тұр. Софының семіз тұлғасы, сұр шекпені, баяу қозғалысы, ең аяғы бір шалғайына бастырған әлгі боз жамауға дейін осы далалықта жайылатын бауыры боз, сырты сұр дуадақты мегзейді. Алдаберген әудемдей жерге барды да, ауылға сыртын бере жалп етіп отыра кетті.

Осы кезде салт атты біреу иек артпадан қылт етіп шыға келді. Күннің ыссы жайсыздығына қарамай жүрісі суыт. Шеткі үлкен ақ үйге - Құдайменде болыстың үйіне ат басын туралап, еңкілдеп төніп қалды. Алдаберген әдепкіде мына жолаушының суыт жүрісіне танданып еді. Кенет мына кісінің ат құлағын қаққандай қос тізесіне көзі түскенде құман ұстаған қолы қалтырап қоя берді. Алдаберген шешкелі жатқан дамбал бауын асығыс байлады. «Бұл сойқан... тірі ме еді?! Баласы қолға түсетін ұрыста өзі де оққа ұшып өлді деп, осы елдің даурығып жүргені қайда? Апыр - ай, жүрісі қандай сөлекет?! Құдайменде о да қаннен - қаперсіз, бейқам отыр еді...» Софы асығыс апалақ - құпалақ түрегелді. Бірақ жолаушы шеткі үйге софыдан бұрын жетіп, ат тұмсығын сықырлауыққа тіреді. Осы ыссыда үстінде шидем күпі, басында сеңсең тымақ. Өзі еңгезердей ірі. Ол аттан түсіп шылбырдың шетін босағаға іле салды. Осы кезде іштен: «Бұл қай көргенсіз? Кім бола -тың?.. Білші», - деген дауыс шықты. Жолаушы баса-көктеп кіріп келді. Кірер жерде бетпе - бет кездесіп қалған қара сұр әйелді иығының басымен бір қағып жалп еткізді де, жылан көзін үй ішіне асығыс тастады. Құдайменде төрде, ақ болыскей кереуетте жатыр екен. Балтыры шелектей аяғын кереуеттің басына асқан. Бүкіл сирағы мен башпайларының сырт жоны ұйысқан қара шуда.

— Иманыңды үйір!

Құдайменде мынау түсім бе, өңім бе деп қалды. Бетін құдды жалын шарпығандай, үнсіз төніп келе жатқан үйелмендей бұжыр қара кісіге тура қарай алмады. Құдды түсінде марту басқан кісідей үні бітіп, дыбысы шықпай, бар бойымен іргеге қарай ығыса берді. Ол ес жиям дегенше бұжыр қара кісі шап беріп алқымынан ала кетті. Темірдей саусақтар бұғақ астында іркілдеген май арасынан бұлтылдаған өндірішті тапты. Бір - екі мытып жібергенде болыстың демі бітіп, дыбысы шықпай қалды. Сәтте көзінің ағы айналып, аспанға қарай ақшандап, қос езуінен қанды көбік ағып бырқырады да қалды. Бәйбіше шыңғырып жіберді.

Жолаушы қолының қанын болыстың омырауына үйкеп - үйкеп жіберді де, ытқып сыртқа шықты.

— Әй, Кәлен!.. Жарқыным, жөніңді ұқтыршы, неғып жүрсің? - деді Алдаберген софы. Ол жаңа інісінің үйінен шар ете қалған әйел даусын

естіп, тізесі дірілдеп, аяғын баса алмай тұр еді.

— Есеп айырысып жүрмін, ақсақал, - деді Кәлен. Осыдан артық тіл қатпады. Үзеңгіге аяғын салып әлектеніп жатпастан өзінің әнебір ұрлық қып жүрген кездегі үйреншікті машықпен ақ арғымақтың жалына қолы тиген бойда арқасына бір- ақ ырғыды. Ауыздығын шайнап шырқ айналып тұрған ат ағындап ала жөнелді. Кәлен былайырақ ұзап шыққасын ат басын тежеді. Бұл ауылдың белдеуінде ақ арғымаққа жететін дәмелі ат жоқ. Және бір- жар кісі бұны түсірем деп, сірә да, дәме қылған емес. Ал қашан көп қуғыншы сайланып шығам дегенше, Каспий мен Аралдың екі аралығындағы қалың бұйратқа кіріп, қара үздіріп кетері даусыз. Кәлен арт жақтан шыққан әйелдердің әлем - тапырық даусы мен айқай - ойбайға қарамай, елсіз түзге бет қойып, сыдыра шоқытып бара жатты.

* * *

Кең көгалға көсіле қонған бай ауыл көңілді. Жұмыртқадай ақ үйлердің ең үлкені -Тәңірбергеннің үйіне жұрт жиналып жатыр. Ояздан келген қадірлі қонаққа сәлем беруге асық. Үйге сыймаған жұрт жылтындап іргеден сығалайды. Қонақ жігіт көбіне Тәңірбергенмен тілдесіп, ауыл - аймақтың амандығын сұрап отыр.

Тәңірберген нығыз. Қазір тасы өрге домалап тұрған шақ. Қастасқан жауының бәрін құртты: Еламан, Рай әскерде: Кәленнің қолға түскен баласын қарулы күзетпен қалаға айдатып жіберді. Оны да ел жатқасын істегесін бүкіл ауылда бұның өзінен басқа бір жан білмей қалды. Ал Кәленнің қайда жүргені белгісіз, қуғыннан қашып, басын қайттап жүр. Рас, ол кісі мойнында кегін жібермейтін жау. Тірі болса қайта айналып соғуы хақ. Сондықтан жас мырза қапысыз қалмау жағын ойлап, ел ішіне саққұлақ кісілерден жансыз жіберіп, тың тындатып отыр. Ақшилі табанына ұзақ отырып, сары жұрт боп бара жатқан соң, кеше ол өздеріне қараған үлкен ауылдың қақ жартысын бөліп алып, осы араға аударылып қонған еді, жас мырза осынау бір аласапыран аяқси бастаған кезде ояздан келген қонақты жылы шыраймен қарсы алды. Қонақ жігіт - таңқы мұрын Торшолақ бала. Ол қазір бұрынғысынан да семіріп, бұғағына май айналып көйлектің жағасына сыймай кетіпті. Тер алдына жайған ала жібек көрпенің үстінде, ақ мамық жастықты қолтығына жұмарлап басып шынтақтап жатыр. Қол - аяғы қысқа жігіт қанша көсілсе де, бүтіл тұрқы кескен томар секілді. Ояз кеңсесінде істегелі көңілі өскен. Тәңірберген онан Жасағанбергенді сұрағысы кеп бір оқталды да, бірақ ол ойынан тез айныды. Ә дегеннен -ақ мына қонақ жігіттің өзімен тұстас оқыған қазақ жастарын тістеуік аттай

маңына жуытқысы келмейтін іштарлығын таныды да, қара мұртын сылап қойып жымып отыр. Бір ретте Торшолақ бала ығытын тауып үлкен шаһарда оқып жүрген Жасағанбергеннің қайсыбір ісін жақтырмай: – Сол өзі қызық жігіт, қазіргі дүниенің екіге бөлінгенін білмейді.

Буржуазия... - дей түсті де, мұндай сөзге мына жұрттың түсінбесін біліп, - от пен судай шарпысқан бай мен кедейдің арасынан өзіне тыныш орын таппақ. Әй, айналайын - ау, ол болмайды. Болмайды деймін, - деп күшене сөйлеп еді; онсыз да быттиған қара сұр бетінің қос алқымы ісініп, көзінің алдындағы күлтілдек майға көзілдірік батып кетті.

Үлкен үйдің іргесі түрулі. Түндік ашық. Сықырлауық есікті екі жағына шалқайтып ашып тастаған. Әлі мал тұяғы таптай қоймаған үй маңындағы жас көктің иісі түрулі есіктен талмай келіп тұр. Ішке Ақбала кірді. Басында ақ жаулық. Үстінде қынама бел көк мақпал қамзол. Ақ торғын көйлектің етегі малынып, сызыла басып кеп қонақтың алдына шашақты жібек дастархан жайды. Сонан кейін де бір жанға көз салмаған күйі Тәңірбергеннен төменірек тақымдаса отырып, сырлы тегештегі сары қымызды сапыра бастады. Торшолақ бала Ақбаланы көргенде басын көтеріп алды. Тәңірбергеннің жақында үйленген жас тоқалы жөнінде талай есіткен. Бірақ оны мұншалық сұлу деп ойламаған-ды. Қонақ жігіт үй толы кісілерден қымсынса да, мына келіншектің ғажап сұлу, бірақ бір түрлі мұң шалған жұбау өңіне бір- екі сұқтана қарап еді, Тәңірбергеннің мына неменің әдепсіздігін іші алмаса да, жұрт алдында сыр бермеді.

– Қымыз ал! - деп ол қонағына сырлы зеренді ысырып қойды.

Торшолақ баланың осы жолғы жұмысы қауырт-тұғын. Орда қонған болысы мен Қабырға болысына түскен алым-салық ел ішінен дер кезде жинала қоймағасын қасына екі солдат алып елге шапқан беті еді; әзір бітіргені шамалы. Үш күн ұдайы осы ауылға табан тіреп жатып алды. Аңдитыны - Алдаберген софы. Осы бүгін бір ығытын тауып, софының ақ тоқалымен ауыл сыртындағы күркіреуде кездеспек боп уәделесіп еді, Торшолақ бала кеу-кеу әңгімеден шаққа босап сыртқа шықты. Күн кештетіп қапты.

Соңыра өрістен мал келгесін жас келіншектің босана алмасын біліп, тезірек басып күркіреуге түсті. Бауырында көлеңкесі мол құба талдың қалыңдау жеріне кіріп тығылып отыр. Ауық - ауық бойын созып, ауыл жаққа шыдамсыздана қарап отырған-ды. Кенет талдың арырақ тұсы сылдыр етті. Торшолақ бала бұға қойды. Қазақ аулының із баққыш жастарынан қорқып, сыбдыр шыққан жаққа үрейлі көзі үкідей бақырайып, тал түбінен сығалап қарады. Мес түйініндей мұрынның ұшы шып-шып тершіп, көзілдіріктің әйнегі қапелімде буланып кетіп тұрған. Кенет бұл көз тіккен жақтан бір шоқ талдың арасы ыдырап ақырын ашылды. Торшолақ бала күліп жіберді.

Алдабергеннің тоқалы - ел арасына «Ақтуша» атанған меңсіз аппақ ақ келіншек, тал арасынан бір бүйірлеп ақырын - ақырындап шығып келе жатты. Көзінің қиығымен қылмындап қараған кескінінде күшпен іріккен сайқал күлкі бар. Көйлек сыртынан киген жеңсіз құйып қойғандай. Өлі бала көтермеген балғын дененің бар бітім-болмысын қынап, айрықша, аш белін үзілдіріп тастапты.

Торшолақ баланың аузына сөз түспей, жүрегі лүпілдеп барады. Алғашқыда келіншек тіпті ұялшақ тәрізденген. Тал арасында кездесуге келіскенмен, енді кездесіп алғасын жігіт жүзіне тура қарауға ұялатындай. Басына желең салған шашақты жібек шәлінің бір шалғайымен көзінен төменгі жағын тұмшалап, бетін жасырып қырындай берді. Торшолақ бала құшақтайын деп бауырына тартып еді, келіншек бетін ары бұрып, сырт айналды.

– Мырза жігіт... біздің шал қызғаншақ.

– Қайтер дейсің... қызғанған қызыл итке жем болады деуші еді ғой.

Жігіт сөзіне ырза болған келіншек сықылықтап күліп, бетін ашып жіберді. Бұлтиған бет аршыған жауқазындай тіпті аппақ екен. Оның үстіне мына ақ тоқалдың бойы бұның өзінен әлдеқайда биік екенін көріп, бір жағынан Торшолақ бала қорынып тұр. Өзінен әйелдің бойы ұзын екенін бұрын да білсе де, бірақ көңілі өсіңкі жігіт: «Қайтер дейсің, төсек теңестіреді ғой», - деп өзін-өзі алдарқатып жүрген-ді.

– Мырза жігіт, мен енді кетейін.

– Қой... Қой... неге асықтың? Кел... кел отырайық. - Келіншек салған жерден жігіт ырқына көне қоймай, қылымсып тартыншақтап тұрғанда, аттың пысқырған дыбысы естілді. Екеуі бірдей жалт қарады. Торшолақ бала тал арасынан созыла түсті де, дереу бұға қойды.

– Құрыдың...

– Біздің шал ма?

– Жоқ.

– Енді кім?

– Кә - кә - лен...

– Қой, ол ұры Қарақалпақ асып кеткен жоқ па?

– Анық... анық сол. Екі тізесі аттың екі құлағын қағады. Енді... енді қайттім?

Ақ тоқал аяқ астынан көңілденіп:

– Кәлен дейсің бе? Екі тізесі аттың екі құлағын қағады дейсің бе? - деді, бұл кезде бойы үйреніп қалған жігітті сықақтап күліп.

Торшолақ бала келіншектің әзілін аңғармай, әлі сол қауқарынан арылып, қалш-қалш етіп тұр.

– Мені... мені өлтіреді. Енді не істедім? Қайда тығылам? - деп сасқалақтай бергесін, ақ тоқал:

– Өзіңнің шыққан жерің ғой. Кел, мында тығыла ғой, - деп күліп, көйлегінің етегін алдыңғы жағынан көтеріп жіберді.

Кәлен бұлардың тұсынан өтіп барып, аттан түсті. Ерін жөндеп, айыл-тартпасын тартып алды. Сонан кейін көгалда отырған бай ауыл жаққа бойлап қарады да, ақ арғымаққа ырғып мінді. Сай бойымен ұрланып

барып, үлкен ақ үйдің деңгейіне келгенде жабындының астынан, қысқа мойыннан атын тура салып еді. Әуелі оны Қаратаздың бәйбішесі көріп, ішке кіруге ғана шамасы келді. Тілі күрмеліп, өңі қуарып, жүкке арқасын сүйеп тұра қалды.

– Кә - лен!..

Торшолақ балаға еріп келген екі солдат осы үйде отырған-ды. Олар іргеде сүйеулі тұрған мылтыққа жармасты.

– Аtpандар. Қолға тірі түсіру керек, - деді Тәңірберген. Үйге аттың тұмсығын тірей тоқтаған Кәлен қолында қамшы. Екінші қолындағы шылбырдың бір шетін уысынан шығармай, ішке баса-көктеп кіріп келді. Дәл осы сәтті тосып, есіктің екі босағасында жабысып тұрған екі солдат оған оқтаулы мылтығын төсеп тұра қалды:

– Қолыңды көтер!

Кәлен құдды осылай боларын біліп келгендей шіміріккен жоқ, екі солдаттың сырт жағында сұп-сұр боп сазарып алған Тәңірбергенге қарады.

– Ә, түлкі!..

– Байландар!

– Тоқта! Мен өз аяғыммен келіп тұрмын. Мені байлау қиын емес. Баламды босатыңдар!

– Құдай қаласа, балаңның қасына өзің де барасың.

– Ә, солай ма? - деді Кәлен сыбырлап. Өзі ішінен «өзекті жанға бір өлім», - деп түйді де, екі солдаттың бас-аяғына көз тастады. Екеуі де көзге толық, әсіресе біреуі еңгезердей екен. Кәлен мырзаның дегеніне құлақ қақпай көнген кісіше моп-момақан кейіпке еніп, екі қолын артына ұстап: «Ал, байландар», - деп тұра қалды. Ірі денелі солдат мылтығын іргеде сүйеп, Тәңірберген әзірлеп тұрған қыл арқанды ала берген-ді. Кәлен көз ілеспейтін шапшандықпен өзіне кезеп тұрған мылтыққа қарсы шап беріп, қолынан жұлып алды. Оны ішінен бір теуіп, қалпақтай ұшырды. Ірі денелі солдат мылтығына ұмтылып еді, бірақ Кәлен оны да қарсыласуға келтірмей, мылтық дүмімен қарақұстан соғып өтті. Тәңірберген зып беріп кереуеттің астына кіріп кетіп еді. Кәлен оның қапелімде қайда кеткенін білмей, үй ішіне алақтап қарап тұрғанда, сырттан көп кісі есіктің сықырлаулығын сындыра жаздап, қадаларын көтере кіріп келді. Кәлен енді қарсыласпады. Қолындағы мылтықты тізесіне салып ортасынан бір омырды да лақтырып жіберді. Анталап тұрған кісілер Кәленді бас салды.

- Ат көтіне байландар!

– Қабырғасын сөгіп, бүйірінен өтін жарып алыңдар, - деп үй толы кісілер бір-бірінен дауыс асырып, жан-жақтан жамырап жатты. Ақбала Кәленнің көзіне түскісі келмей, ығыстап өзінің отауына кіріп кетті. Осы сәтте

ырсылдап Торшолақ бала да жетті. Жолындағы кісілерді кимелеп кеп, Кәленнің қасына тоқтады. Ол Кәленді тірілей апарғанның тиімді боларын біліп:

– Тоқтатыңдар! Бұл үкімет алдында қылмысты адам, - деді. Жұрт жым болды. Торшолақ бала сол бойда Кәленді қарулы күзетпен қалаға айдатып жіберді. Кәлен әлгіде үй толы кісілер қолына не түссе сонымен ұрып, басқа көзге сабалап ұрып жатқанда да қыңқ еткен жоқ-ты. «Жер түбіне айдасандар да, ажал жетпей өлмеспін. Болат қанжар қап түбінде жатпас. Сендермен сонда сөйлесермін», - деп, қанына қарайып кетіп еді.

ТҮСІНІК

«Қан мен тер» трилогиясының ең алғашқы кітабы «Ымырт» деген атпен 1961 жылы, 2-кітабы «Сергелдең» деген атпен 1964 жылы, 3-кітабы «Күйреу» деген атпен 1970 жылы жеке-жеке кітаптар болып баспадан шыққан болатын.

М.Әуезовтің өзі көзі тірісінде үлкен үміт артқан санаулы шәкірттерінің бірі Ә. Нұрпейісовтің осы шығармасы Кеңес дәуірі тұсында қазақ сөз өнерінің еншісіне айналған роман жанрының ең ірі туындылардың бірі ретінде бағаланды. Сол баға жазушыны 1974 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері атандырды. Осыдан кейін - ақ романның халықаралық деңгейдегі бағы жанып жүре берді.

1976 жылы үш кітап біріктіріліп, осы атпен трилогия ретінде «Жазушы» баспасынан қайта шықты. Жазушының өзіндік кредосы болуы керек - әр басылым бұрынғы басылымдарға қарағанда елеулі өзгертулер мен толықтыруларға ұшырап отырады. Алғашқы басылымға қарағанда екінші басылымда осындай өзгерістерді байқасақ, ал 1981 жылғы басылымда тіпті жаңа өзгерістерді байқауға болады. Мысалы, бұрынғы басылымдарда көбірек орын алатын соғыс көріністері азайған. Кейбір басқа да құрылымдық өзгерістер мен жаңалықтар кездеседі. Тәңірберген, Еламан образдарына тән бірсыпыра бояулар да, олардың сөйлеу тіліне тән ерекшеліктер де біршама өзгерістерге ұшыраған.

Авторлық сөз қолданыстарға, стильге тән өзгерістерді де байқауға болады. Жаңа басылым, әсіресе осы баспаға ұсынылып отырған мәтін көп сөзділіктен, оқиғаны баяндау кезінде қазбалап түсіндіруден біршама арылған тәрізді. Яғни, автор шығарма туған кезең қолтаңбасындай көрінетін заманы өткен таптаурын кеңестік идеологиялық штамп белгілерінен де бас тарту жөн деп санағаны байқалады.

Ә. Нұрпейісовті өз өнер гүлзарының, өз өнер бағының өнегелі қожайынымен теңеуге болады. Ол өз «сүйіктілерін» әлде - қайдан жел айдап әкелген әлі жапырақтан да, топырақ астына байқаусыз түскен басы артық тал - бұтадан да көзінің қарашығындай қорғауды мұрат тұтады. Қажет деген жерінде одан әрі көркейтіп, жасандыра түсуге де бейіл. Оған шаршамайды да, жалықпайды да. Қайта ләззат алады. Сондықтан да оның «осы басылымға қатты - ақ қолым тиді. Тіпті, көп өңдедім. Бірақ тағы қарасам, тағы да өзгерістер енгізетін тәріздімін» деген шығармашылық көңіл күйін де түсін түстеуге әбден болады.

«Қан мен тер» - символдық атау. Қан - өмір, биік мүдделер жолындағы күрес символы. Тер - тіршілік, көнбіс бейнеткерлік пен үзілмес үміт символы. Қазақ жұртының бір өркениеттік болмыстан екінші өркениеттік болмысқа бет бұру, бір саяси - әлеуметтік формациядан екінші саяси-әлеуметтік формацияға ауысу сағатын бейнелеуге арналған туындының бар мазмұны мен мәні осы екі сөзбен - ақ сәтті беріліп тұр.

Шығармада жиырмасыншы ғасыр басындағы қазақ даласының ақиқаты, қалыпты тіршілігі адамдар арасындағы қым - қиғаш қарым - қатынастар арқылы - сүйіспеншілік пен бақталастық, ізгілік пен сұрқиялық, салиқалық пен сатқындық, адалдық пен көлгірлік тәрізді адами қасиеттердің шарпысуымен астасып беріледі.

Жазушы кейіпкер арқылы сөйлейді, солар арқылы өз шеберлігін паш етеді. Жазушы қаламынан туындаған алаңғасар, әпенде, істеген ісінің, сөзінің тұрлауы жоқ Судыр Ахмет, мінезі ала құйын, сөзі төбеден түскендей, ақылы келте Қаракатын - нағыз халық арасынан шыққан зергерлік үлгілерге жатады.

Осылардың ортасында, осылардың әрқайсысымен тығыз байланыста бола отырып шоқтығы биік көрінетін - шығарманың алтын тініне айналған үш бейне - Еламан, Ақбала, Тәңірберген образдары. Бұл үш кейіпкер арасындағы махаббат тағдыры шығарманың бар жүгін көтеріп тұрған негізгі ұстын. Басқа тақырыптың желілердің бәрі соған қатысты өрбіген бұлақтар.

Арал бойындағы қарапайым балықшы ауылдың бұйығы тіршілігін бұзған замана дауылының қаңбағына айналған үш бірдей тағдырдың қасірет - қайғысы болып өрілген сезім стихиясы қазақ оқырманына таныс дәстүрлі әсерден көп бөлек.

Романның соңғы бетін жапқанда уақиға біткендей әсер қалдырмайды.

Еламанның жау қолынан қаза тапқаны болмаса Ақбала мен Құдайберген сахнадан шықпаған күйі қалады. Роман соңында бар дауысынан айрылған, сорақы зорлықтан қансыраған ауылының ортасында жаны өліп, жүрегі қан

жылап тұрған Тәңірбергенді көреміз.

Міне, роман соңында автордың алдына қойған мақсаты орындалып, халық алдындағы парызының өтелгенін айқын байқаймыз.

II КІТАП

СЕРГЕЛДЕН

БІРІНШІ БӨЛІМ

Жалғыз түйелі шолақ көш күн кештете Көлқораның құлауына ілікті.

– Ау - ыл!

– Ауыл! Ауыл көрінді! - деп түйе үстіндегілер шулап қоя берді.

Түйе жанында екі келіншек, екі жігіт жаяу-жалпылап келе жатқан-ды.

Оқшау хабарға олар да еңсесін тіктеді.

– Ауыл дейсің бе, әй? Қара-құра көріне ме?

– Жайылып жүрген мал кеп. Бай ауыл болу керек.

– Ендеше Құдай берді! Адаспай, дәл тапқан екенбіз.

– Мынау соның аулы деп ойлайсың ба? Ол өзі малды жігіт пе еді?

– Ойбай, малды. Тоғы шайқалмаған жігіт. Тері - терсек жияды, табыскер.

Жарықтың, жері де жақсы екен. Әй, Қалау, байқайсың ба, алабұтасы, ашылып сорақы кілк - кілк етеді. Нағыз түйе ұстайтын жер екен!

– Қазаны қандай екен иттің?

– Тіл тигізбе...

– Ой, енесін... асқа тойғызса болды.

– Не көрініпті...

Екеуінің де қасы - кірпігі шаң. Жақ жүндері үрпиіп кеткен. Ылдиға құларда жұлығынан шұлғауы шыққан қайыс етікпен борбас кебірді бұрқылдатып, сырғанақтап сөйлей түсті. Әсіресе, иықты, ірі қара жігіт ауыл қарасын көргелі жағы тынбады. Мына елдің жері, суы, шөбінің реңі жайында неше түрлі топшылау айтып, сөйлеп келеді. Олардан кейініректе екі келіншек түйеден қалмай, кебежеде бастары қылқиған балалармен қатарласып келе жатыр. Әлсін-әлі ас сұрап қыңқылдаған жас балаларды алдарқатып:

«Шыдаңдар! - деп жұбатады, - әне, Ебейсін ағаңның үйі көрінді.

Кішкенедесін жетеміз. Ой, сосын, несін айтасың, отты маздатып жағар. Ыссы астың буын бұрқыратып алдарыңа қояр. Сен же, мен же болармыз». Бұлар ауыл шетінде мал қайырып жүрген кісіге жолығып, Ебейсіннің қыстауын сұрап алды. Мұржадан түтін будақтаған ығы мол, үлкен үйді көргенде, балалар кебежеден мойнын созып, қып-қызыл тұмсығымен ілгері жақтан аңқып қоя берген малдың, қидың, көң-қоқырдың иісімен дем алды. Бұлар бөтен үйдің қорасына баса-көктеп кіруге именді. Көш басындағы ер-азамат келген бойда хабарлас қылды да, сыпайылық сақтап сыртта иіріліп тұр. Ірі қара төбет қора түбінен бой көрсетіп үріп келеді. Әлі шам жаға қоймаған үлкен үйдің терезесінен кешкі оттың болымсыз қызғылт сәулесі жылтырады. Есік ашылды. Іштен қара киімді, жатаған төрт паң кісі шықты. Бұлар Ебейсінді тосырқап таныды. Бұрынғыдай емес, ел ішінің тері - терсегін жинап, қалаға қатынап, сауда басындағы кісілермен араласқалы татар байларына еліктеп бойын күтіп ұстайтын бопты. Қара мақпал тақия, қара зегірен бешпент киіп, тыраштанып алған тақуа Ебейсін үй алдында иіріліп тұрған жұпыны, жүдеу кісілерге жатырқай қарады:

– Көрмеген кісімсің ғой.

– Мені білесің... Мен Төлеу...

– Кім?

– Тө - леу. Төлеумін.

– Төлеу... Жоқ, білмеймін.

– Құдай - ау, не дейді?.. Өткен қыста Құдайменде болыстың оқудағы інісі екеуің біздің үйге қонып кеткенсің... Содан кейін де талай - талай қонғансың... Шұқырда отырған жалғыз үй...

– Шұқыр?.. Қай шұқыр?..

– Апыр - ай, қалай десем екен? Қырда... шұңқырда, жалғыз үй.

– Жоқ, есімде жоқ.

– Не дейді?! Аға - еке - ау...

– Ии - и, пақыр, қой әрмен! Халық үстінде жүрген азаматтың бір түнеп кетпейтін үйі бар ма? Соның бәрі есінде тұра ма? - деді де, Ебейсін бұрылып жүре берді.

Төлеу бөгемек болғандай ілесіп ұмтыла түсті де, тоқтады. Саудагер жігіттің сол ана зегірен бешпенттің жағасын кәріп жырта жаздап бара жатқан қызыл қоңыр мойнына, сосын күдірейген шошқа жон бітеу жауырынына көзі түсіп еді. Осынша жалынып-жалбарынғанда оның бір сөзге иманы бүлк етпеген керең түрінен қатты түңіліп, мұздай тер маңдайынан бұрқ етті. «Ойпырым - ай, бұндай да адам болады екен ғой». Төлеу есін жия алмай, сасқалақтап жан - жағына алақ - жұлақ қарады. Күн қызарып батуға таяп қапты. Ауа бұлыңғыр. Кешкі жел шұғыл қатайып, бар әлем шаңытып тұр

екен. Төлеу күзгі күннің қатқыл суығын жаңа сезгендей, иығы құнысып, бүгежектеп ықтап кете берді. Сыртта иіріліп тұрған қатын-баласы есіне түскенде есі шығып, сасқалақтағаны сонша жаңа ғана беті қайтып қалған кісінің соңынан қайта жүгірді. Бара сала « ағалап » шалғайына оралып еді, Ебейсін қолын қағып жіберді. Төлеу қайта жармасты.

- Аға - еке - ай, үй ішім, бала - шағам... Қараңғыда қайда барам...

- Онда менің шаруам қанша?!

- Мұсылмансың ғой.

- Мұсылмандықты саған бердім.

- Астафиралла... Дәм-тұзымды талай татып едің ғой. Ақысын алсаңда...

Ебейсін тоқтай қалды. Етігінің тұмсығына қарап, ойланып тұр:

- Бәлкім... сататын бірдеңең бар шығар?

- Бар... бар...

- Нең бар?

- Бір құнаншам бар.

- Құнанша дейсің бе? Сосын?

- Сосын, бір жалпылдақ тайлағым бар. Алдына мұрын тесер бұйда - сайма.

- Бұйда - сайма... бұйда - сайма дейсің, ә?

- Иә, иә, бұйда - сайма!

- Жүр, көрелік!

- Қолдағы мал қайда қашар дейсің... әуелі бала-шағаны жылы жерге орналастырсақ... Шешемнің де үзірі бар еді...

Ебейсін қайырылмады... Түйе үстінде жардай боп отырған ірі сүйек кемпірге көзі түсті. Өзінің әне бір кезде Құдайменде болыстың оқудан қайтқан інісін алып келе жатып осы кемпірдің үйіне тоқтағаны есіне түсті. Кемпір де оны бірден таныды. Амандасқалы қалың киімді бойымен қалауыштан еңкейе беріп еді, бірақ Ебейсін рай бермей тұсынан тезірек өтіп кетті. Ал, екі келіншекті кісі екен деп елеген де жоқ.

Ебейсін құнаншаны көре сала қолын сілтеді:

- Қой, мынауың нашар. Біздің ауылдың сүт тайлағынан да төмен...

- Аға-еке-ау...

- Өй-й, аға - мағанды қой!..

Ебейсін нар қоспақтан туған қос өркеш тайлақтың алды - артына шығып жалақтап жүр. Тайлақтың әуелі омырауына үңілді. Қолтығына қолын сұқты. Жүнін ұстады. Құйрығын көтеріп, олай - бұлай қарады да, сосын бұ да дәл ана Теміркеше қолын сілкіп кейін шегіне берді.

Шаарлы жердің базарына салсаң өтпейді. Мал ғып тұтынуға тағы кеміс.

Мынауың сұлама өркеш, салқы төс, бақырауық жайсаң болғалы тұр екен.

Мұндай мал жүріске де нашар. Көш жер жүрмей қолтығы ойылып қалады.

Тегін берсең де алмаймын.

– Аға - еке - ау, не деп тұрсың?.. Сен айтқандай керіс қоспақ емес, түс нардың тұқымы, ата мал! Мұсылмансың ғой...

– Әй, пақыр, саудаға мұсылманшылық жүрмейді. Мына түйеңді сатпайсың ба?

Саудагер жігіттің қырағы көзі жас балалар мен сырқат кемпірдің астындағы сары інгенді шалыпты; өзі көріп жүрген түйелерден сөгерлігі артық, сирақты сары інгенге көзі түскен бойда ындыны кетіп, алды - артына шығып жалақтап жүр еді. Кемпір оған түйе үстінен түйіле қарады.

«Мұндай екенінді бұрын білсемші», - деп ойлады да:

- Әй, балам... - деді Төлеуге, - түйенің басын жетеле. Басқа ауылға барайық. Енді кідірсең мына қара бет түйені қойып, мені саудалар.

Төлеу түйенің басын кейін бұрды. Кебежеде мойны қылқиған жүдеу балалар қыңқылдап ас сұрай бастап еді, қара кемпір зекіп қалды:

– Түйеден лақтырып жіберейін бе?.. Тыныш отырыңдар! Күшіктей қыңсылап, бір жағынан сендер де жан алып бітіндер ғой. Барды бермей отыр дейсіндер ме?

Бала ғой, ес білсе сөйте ме?..

– Сен қыз, тыныш отыр!

Қыз тоңғанын сездірмей тістеніп отырған-ды. Кемпір ұрысқаннан кейін жым бола қалған бөпелерін бауырына қысып:

– Ертегі айтайын ба?.. Ертегім ертеке, екі құлағы селтек, қырғауылы қызыл екен, құйрық-жалы ұзын... - дей түсті де, тоқтай қалды. Бұның көңіліне бола жас балалар жоқ күлкіні ар жағынан күшпен зорлағандай әншейін ыржиып езу тартты. Мұрындары қып - қызыл. Еріндері көгеріп, дірдектеп, қалш-қалш еткен кішкентай балалардың қылқанақ тісі тісіне тимей сақ-сақ етеді. Қыз сырт айналып, бетін бұрып кетті. «Айналайындар - ай, қор болдыңдар - ау», - деді ішінен.

Сырқат ана да күнұзын түйе үстінде ырғалақтап мазасы кетіп келе жатқанды. Ебейсіннің қыстауынан былайырақ ұзап шыққасын бір кезде бұлардың алдынан бөрік бас нар шоқалақтар кездесті. Селдір қамыс, қызыл сирақ түзген, жыңғыл, сораң жынысып, теңіз өңірінің кәдімгі көңілсіз бытпылдығы басталды. Бір кезде жел астында сусылдаған қамыс сыбдырынан басқа бұларға ілгергі жақтан әлдебір алып күштің ыңыранған сарыны жетті.

Түйе үстіндегілер болмаса, Төлеу оны сезген жоқ; анда-санда әлде бір қаңбақ қараңғыда қасынан қалбаңдап жосып өтеді. Ондайда түйе үріксе де, Төлеу түк сезбейді. Иығы түсіп кеткен. Үнсіз. Жағалаудың бытпылдық қалыңдығы арасынан әзер-әзер жол тауып, түйе басын жетелеп келеді. Дәл

қазір оның басында ыстық ас пен маздаған оттан басқа ой жоқ; керек десе, қайда бара жатқанын, неге бара жатқанын, бағанағы имансыздан кейін тағы кімнен бір түнеп шығатын ығын сұрап «әке, көкелеп» аяғына жығылатынын бір Алла білмесе, бұл біліп келе жатқан жоқ-ты.

– Казинесі кең Құдай-ай, көрсетпегенің көп екен ғой, - деді кемпір күрсініп. Жаны қиналған ана енді бір кезде Төлеуге жыны түсіп, - сорлы бала теңіз... теңіз деп ынтықты да тұрды. Сондағы тапқан Жиделібайсыны осы ма? Адыра қалсын. Жері кең болса да, пиғылы тар ел ғой мынауың, - деп еді.

– Елге тіл тигізіп қайтесің?! Әлгі жалдаптан басқа кімге пана сұрап бардың? - деп қыз анасын қайырып тастады.

Төлеу үнсіз. Басқа үміт қалмаған соң ілгері жақтан талып естілген әлгі сарынның сырын білмесе де, әлдебір тірліктің тынысы шығар деген дәмемен түйенің басын жетелеп, бүгежектеп келеді.

* * *

Ертеңіне Ебейсін көрші ауылдарды аралап, соғымға сойған малдың тері-терсегін жинап жүр еді. Оның бұл жаны сүйетін кәсібі. Қырдан көшіп келген кісілер қораға таяу арада ғана кірген; төсек - орны жиналмай, абыр-сабыры шығып жатқан ауылдардың иттері алдынан арсылдап үріп шықты. Оған онша иманы селт ете қоймаған Ебейсін семіз сары атты сипай қамшылап ел шетіне кірді. Бұл кезде қазан - ошағын қондырып, пешін жөндеп, отынын есік алдына үйіп, соғымын сойып алған үйлердің қай - қайсысына кірсе де, қазан толы ет буы бұрқырап пісіп жатқан үстінен шығады. Ол осылай ел ішінен тері-терсек жинап жүрген үстіне бір күні Тәңірбергеннің атқосшысы ақикөз жігіт кеп:

– Мырза шақырып жатыр. Кәне, дереу атқа мін, - деп еді, Ебейсін есітпеді ме, бұрынғыдай елп ете қоймады. Соған таң қалған жігіт мынаның міз бақпағанына ызаланып:

– Әй, саған айтам... - деп даусын көтере бастап еді.

– Әкіреңдеме! Мұнда шаруа бар, - деді Ебейсін.

– Шаруаң қашпас. Мырза тез жетсін деп жатыр!

– Кете бер.

– Сен ше?

– Көрерміз дедім ғой.

Ақикөз жігіт кеткесін Ебейсін: «Барсам ба, жоқ па?...» - дегендей ойланып тұрды да, ықылассыздау атқа қонды. Жаңа ғана етке тойып, буы бұрқырап шыққан жігіт күзгі қара суыққа қыңбады. Түлкі тымағын көзіне басып киді

де, қарсы алдынан қадалып соғып тұрған қатты желге тура қарап тартып кетті. Күн қанша суық болғанмен семіз сары аттың қос бүйірі тақымын қыж - қыж қайнатып келеді. Қыр басына көтеріліп, үлкен айдау жолға түскесін Ебейсін ендігі қалған жерге қам жемеді. Мына жол басқа жаққа бұрылмай тура тартып отырса, бай ауылдың дәл үстінен түсіретінін білді. Ебейсін таяу арада ғана Шалқардан қайтып келе жатып, жолшыбай мырзаға соғып, базарға қосқан малының пұлын беріп кетіп еді. Енді неге іле-шала іздеу сап, соңынан кісі шаптырып жатқанын түсінбей, бергі жағынан дал болғансыса да, бірақ арғы жағында өзі ғана білетін бір күдік маза бермеді. «Сұм неме біліп қалмаса не қылсын?..» - деп ойлады. Сосын тон киген ауыр денесі ат үстінде шайқалақтап келе жатып: «Қап, не қыласың, - деді ішінен, - із - тұзын білдірмей алысқа көз асырып жібергенде болады екен ».

Ауылда адам - қара көп екен; қашанда келім-кетімі үзілмейтін бай ауыл, әсіресе Жасағанберген ауруға шалдығып, оқуын тастап келгеннен бері қонақтан көз ашпай қойып еді.

Тәңірберген күндізгі қонағын әдетте бәйбішенің үйінде қабылдап, кіші әйеліне тек жатарда баратын. Тұтынған дағдысын қатты ұстайтын мырзаның осы қазір де қонақтар арасында отырғанын білген Ебейсін ат басын үлкен үйге туралады. Қырда жайылған дуадақтай төрде бір-бір жастықты қолтықтап, теңкиіп - теңкиіп жатқан жуандар үстіне сәлем беріп, Ебейсін кіргенде бастарын көтеріп алды:

— Ә, Ебейсін... Е, бәрекелді, бері кел! Мында отыр.

— Ал, бала, ауыл-аймақ аман ба?

— Бала-шағаң сау ма?

Ебейсін шұрқырасып жатқан мына жуандарға онша омырауын аша қоймады. Қайсысы қай елдің байы, қай рудың «қара сақал», «ақ сақалы» екенін түстеп таныды. Бас-басына қолдасып амандасып жатып мыналардың май жаққан етіктің қонышындай жылтыраған сақал-мұртына қарап, бұл үйдің сыбағалы қонақасын жеп алғанын біліп, ішінен мықтап бір боқтады.

— Ебейсін қарағым, таяуда қалаға барып қайтыпсың ғой. Базарға түскен боларсың. Ол жақта мал сыңайы қалай екен?

— Мал арзан...

— Апыр - ай, ә?! Арты жақсылық болса жарар еді... - Бұлардың үстіне Тәңірберген кірді. Амандаспақ болғалы қос қолын соза түрегелген Ебейсінге ол көз қиығын да салмай, киімшең бойымен төрге шықты. Ебейсін бұған онша зәбірлене қойған жоқ. Онан гөрі, қайта қонақтар ыңғайсызданып, тымақтарына жармаса бастады.

– Тәңірбергенжан, біз енді жүреміз. - Тәңірберген жай ғана басын изеді.
– Бауыр сенікі болғанмен Жасанжан бәрімізге ортақ, жөні басқа бала ғой. Сары жамбас боп жата бермей, біздің ауылға да кеп, бой жазып қайтсын. Тәңірберген бұл жолы да үндемеді. Қонақтар бір-біріне қарап, ымдасып алды да, жапырылып түрегеле бастады. Олар шыққасын да Тәңірберген үй ішіндегі жандарға түсін бермей, жаңағы қонақтардың ауыл итін шулатып ұзап бара жатқан дыбыстарына құлақ сап отырды да, кенет есіне шаруасы түскендей Ебейсінге бұрылып:

– Әй, алаяқ! Бірге тумасаң да осы ауылдың бір адамындай боп жүруші едің. Сүйтсе, кісі хақын жеуге келгенде, сен қара бетке алыс-жақынның бәрі бір екен ғой, - деп еді, Ебейсін мырс етіп күліп жіберді. Онда да бөккен балшықтай тобарсыған беттің бір жері бүлк етпей, тек бір танауымен мырс етті.

– Сен енді басқаны қойып, бізге ауыз салмақ екенсің ғой. Ар қайда? Ебейсін оған таңдана қарады. Өңінде: «Не деп отыр мынау? Ары не? » - деген сұрақ бар. Ол әдетте ел ішінен жүн-жұрқа жинап, қала шығып базар базарлап қайтқанда, жол бойы келе жатып алған, бергенін есептеп, мынау «пайдам», мынау «залалым», немесе «ұтқаным», «ұтылғаным» деген екі ауыз сөзбен тоқетерін түйіп, бүйірінің бір жағына тыға салушы еді. Өзі өз болғалы өмірден түйгені осы: Ұту, Ұтылу. Ұтсаң - өрісің тола мал. Қазаның тола - ас. Қатын қойныңда. Ал, ұтылсаң?.. «Ой, оның жайы белгілі ғой», - деп ар жағына бармай, қолын бір сілтейтін.

Ебейсін бас-аяғы екі ауыз сөзбен айтылатын осы бір оп-оңай нәрсені мынаның қиындатып, адамның миына кірмейтін қайдағы бір «армар» дегеніне түсінбей: «Ақымақ екен ғой мынау!» - деді ішінен. Көзін көтермей, басын бауырына тығып отырып, артының іздеушісі мықты малдарды сол жолы Жем бойы мен Ырғыз, Торғайдан келген Шөмекей саудагерлеріне сатып, алысқа көз асырып жібермегеніне ғана өкінді.

– Не қылса да... менен бір қате болды, - деді міңгірлеп.

– Қате емес, бұл қиянат. Бізге істеген қиянатың. - Жас мырза былайғы уақытта қырына алғысы келгенде, ол әдетте жұртқа ұқсап бет жыртысып, қызыл кеңірдек боп керілдесіп айтысып жатпай - ақ ар жағындағы ойын көбіне қасы мен қабағынан аңғартып, сыртын суық ұстап отырып та жылан арбаған торғайдай тұралатып тастаушы еді. Осы жолы мынаған, мына имансызға күні бұрын әзірлеп қойған ауыр сөздің бәрін айтты. Оған неғұрлым опасыздықтарын тізіп, бірінен кейін бірін бетіне басқан сайын, о да соғұрлым бұның өмір бойы өзіне істеген озбырлықтарын бірінен соң бірін есіне алып, беті бүлк етпей сазарып алды. Өзгесін қойғанда өткен жылы осы Тәңірберген сенімді жігіттерден қол ұйымдастырып, ел жата

түрікпен жеріне аттандырмады ма?! Сапары сәтті болып, түрікпеннің жылқысын қуып әкелмеді ме?! Және жау қолынан алған сонша көп жылқыны тағы да осы мырзаның ақылымен, өкшелеп соңынан қалмай қойған қуғыншыны ізінен адастыру үшін бұлар тура ауылға тартпай, әуелі сонау Адай, Табын елінің үстін басып, орағытып келмеп пе еді?! Тағы да осының айтуы бойынша, балықшы ауылға таң алдында жұрт шырт ұйқыда жатқанда келмеп пе еді? Онда да, жылқыны аулақтағы бір тасаға иіріп тастап ауылға жалғыз өзі кеп хабар бермеп пе еді?! Сонда бұл сүргінге ұшырап, қан сорпасы шыққан жылқыларды бір күн орнынан қозғамай, солығын басып, тынығып алғанын жөн көрсе де, бірақ бұл біреу-міреудің көзіне түсіп, әйгіленіп қалар деп көнбегені былай тұрсын, керек десе, атының терлігін де құрғатпай, келген ізімен қайта қуып, түрікпеннен әкелген жылқыларды ұры шыңының қалың шатқалына көз асырып жібермеді ме?! Бұны да ел ұйқыда жатқан бейқамда, бір жанға із - тұзын білдірмей істегендіктен де шеттен келген сонша жылқы суға батқан тастай жым-жылас жоқ боп кетті емес пе?! Сүйте тұра, бұған «кісі хақы» деп қожандайды. Түрікпен жылқылары кісі хақы емес пе? Сонша тегін олжадан бұған не татырып еді? Ер-азаматы әрқашан ат үстінде әзір тұратын жауынгер елдің жылқысын қуып әкету бұған оңай боп па еді? Ебейсін үндемеді. Тәңірберген нәсілсіз хайуан деп итін шығарып, жер - жебіріне жетіп тілдеп жатқанда да бұл жұмған аузын ашпай, қабағы салбырап, тобарсыған қалың бет ішкі сезімін сыртына шығармай тұнжырап алған-ды.

— Әй, залым, есітемісің?.. - деді Тәңірберген.

— Нені?!

— Малымды жедің.

Ебейсін түкке түсінбегендей, иығын қиқаң еткізді.

— Малымды қайтар!

— Мақұл, мырза. Ақшалай аласың ба, әлде малдай қайтарайын ба?

Тәңірберген аузына сөз түспей қалды. Ебейсін қойнынан бір буда ақшаны алып базардағы машықпен бір-бірлеп санады да, Тәңірбергенге ұсынып еді, Тәңірберген қолын соза қоймады. Азсынып отыр деп ойлаған Ебейсін:

— Ауылдық жерде мал түк емес. Мен саған базар нарқымен беріп отырмын, - деп ақшаны алдына тастай салды.

— Жоғал!.. Шық үйден!..

— Жарайды, мырза. Екіншілей базарға басқа кісіні жұмсарсың, - деді де, Ебейсін салғыласпай, тұрып жүре берді.

* * *

Биылғы күз жылдағыдан ұзаққа созылды. Жауын - шашынсыз ызғырған кара суықтың зәрі сынбай, осы бір қылшылдаған қалпымен қарлы қысқа қалай ұласқанын аңғармай қалатындай еді, сонан бір күні көк жүзін бұлт торлап, іле - шала қар қыламықтап, жер бетін жеңіл кірбік басты; жыл басынан етек - жеңді кеңге салып жайбарақат отырған шаруа ертеңгісін ояна сала бір түн ішінде бар дүниені аппақ қып басып салған қарды көргенде қорқып кетті. Отын, шөбін тасып, қора - қопсысын қамдап, қыс жабдығына қауырт кіріспесе болмасын білді. Осыған ойы талпынса да, бірақ қолы бармай, кежегесі кейін тартып жүргенде күн райы өзгеріп, теңіз буланды. Жыл бойы мал тұяғы тимеген жағалаудың қау шөбі түнге салым шыққа малынып, күн қанжылымданып былжырап тұрды да, ақырында құйып жаңбыр жауды.

Мал баққан ала көбең шаруаның онан сайын зәресі ұшты. Аузын ашса айтатыны қолдағы аз ғана малдың қамы: «Ай, биыл тағы сорлап қалмасақ қайтсін?.. Осыдан кейін аяз соғып, жер қатып, көк мұздақ болатын шығар. Кәдімгі мал ішін бұзып, қой - ешкінің тұяғын қиятын мұздақ...» - деп қорқып отырғанда, күн райы шұғыл өзгеріп, бұл жолы тағы да шаруа ойынан шықпады. Осының алдындағы қар мен жаңбыр суынан кейін миы шығып кеткен жер реңі қазір өзгеше. Қазір көктем қайта келгендей бет жағы бусанып жатқан. Сонан бір күні түн ортасы ауа бергенде ышқынып кара дауыл соқты. Есік-терезелер әлсін-әлі сарт - сұрт ашылып - жабылып бір мойын қазақы пеш көмейі гүрілдеп ала жөнелді. Кара суық капелімде сөлін сығып алған сары дала тактайдай таңқылдап қатып қалды. Ірі қаралар ық іздеп, қой - ешкі бүрсеңдеп қораға тығылды.

Төлеудің үйі жар басындағы балықшылар аулына орналасқан-ды. Кешегі кара суықтан кейін сабалап жауып кеткен алғашқы қармен аралас-құралас қимылдап, балықшылардың көмегімен көптеп-көлемдеп жерқазба салып алды. Есіктің орнына алаша ұстамақ болған Төлеу мен Қалау қайта - қайта қолын демімен үрлеп, ысылдап - пысылдап жүргенде, мына жақта Кенжекей мен Балжан балшық иледі. Ішке кесек тасыды. Қазан орнатты. Айғанша да жеңгелерімен аралас - құралас жүгіріп жүр. Қолы, бет - аузы балшық. Басына тартқан шыт орамал астынан сыртқа әлсін-әлі дудырап шығып кете беретін шашын бір сілкіп кейін қайырып тастап, ара - арасында мұрнын бір тартып қояды. Аға-жеңгесіне жәрдем беріп, жұртпен бірге жұмыс істегенге мәз. Қазір қазан орнатады. От жағады. Ой, сосын несін айтасың, күнұзын тоңып бүрсектеген .үй іші ошақ алдына жиналып, отқа қыздырынып, рахатқа бататынын ойлап, аш кісілердің арасында жалғыз өзі кара көзі жарқылдап, ұшып-қонып жүр. Ағаларына айтқанын

істете алмаса да, екі жеңгесіне мәтіби. Бір ананы, бір мынаны істе деп, күні бойы Балжан мен Кенжекейдің тізесін бір бүккізбеді.

Қара кемпір қызына дән ырза. Жымиып күліп қояды. Ал қос ұлына көзі түссе шытынып қалады. Өттең, не керек, осы кішкентай қыздың талабын Құдай ана шіркіндерге бермеді ғой!

– Қазан көтеріңдер, балалардың қарны ашты, - деді кемпір келіндеріне.

– Отын жоқ қой, әже, - деді Төлеу.

– Ой, заман - ай! «Әйел ерге, ер жерге қарайды» деген. Балам - ау, отын болмаса, Құдай айтқан түйе бар, қолыңа кетпен ал, қасыңа келіншектеріңді ерт. Үй сыртындағы қоңырлықтан сүт пісірімде бір түйе отын шауып әкелесің.

– Ой, қойшы. Күн суық... Кісі бетінен басады.

– Жұмыс істесең - жылынасың.

Төлеу бұрқылдап сөйлеп жүріп, күпісін киді. Белін буды. Ағаш төсекте бөксесін көрпемен орап отырған сырқат шешесінің алдынан әрлі - берлі өтіп жүріп, халін сұрамақ түгіл, көз қиығын да тастамады. Апыр - ау, осы шіркін кімге ұқсаған? Әкесі марқұм ақжарқын ашық болатын. Үйір-үйір мал кең далаға сыймай жатса да, қашан көзін жұмғанша қатын -баланың қамын жеп, жарғақ құлағы жастыққа тимеп еді. Өзінің де қол қусырып отырған кезі болмапты. Өттең, не пайда, кәрілік пен сырқат қос қабаттап құртты ғой. Әсіресе, осы жолғы сырқат өзіне қатты батты. Оң жақ бүйірден қанжар ұшындай қадалып тұрып алды. Құйттай қозғалса бар денесі қан қақсап жаны бірге шыға жаздайды. Іштен жабысқан дерт сүйек - сүйегін сырқыратып жатса да, бала-шағаның мазасын алмайын деп, дыбыс шығармай тістеніп алады. Бірақ кәрі дененің қажыры қаншаға жетерін кім білсін?..

Кемпір күрсінді. Таң атқалы тыным көрмей жүрген қызын ойлап, ана жүрегі елжіреп отыр.

– Айғаншажан - ай, шаршадың - ау, балам, азырақ демалшы.

– Жоқ, жоқ, апа...

– Салқын тиер, тым құрыса сыртыңнан киім киші.

– Жоқ, апа, дәнеңе қылмайды.

– Әй, қыз, айтқанды тындайсың ба, жоқ па? Қайт кейін...

Айғанша бір шелек үйіндіні сыртқа ала жөнелді. Қап, мына қызды - ай, сорлы балаға салқын тимесе қайтсін?.. Құдай қылса қайтесің?! Осының бәрі Қалаудан ауыспайтын шаруа. Қалау есікке алаша ұстағасын басқа шаруа бастан асып жатса да қайырылмай, жүк үстіне құлай кетті. Қара тонмен басын бүркеп алды.

– Әй, жарқыным, тұр. Ана қызға жәрдемдес. - Қалау тон астында қимылдап

қозғала түсті де, қайтадан тым - тырыс бола қалды.

— Әй, тыңдайсың ба, саған айтам...

Қалау бұл жолы да басын көтермей, тон астынан күңкілдеп бірдеңе деді де үні өшті. Сыртта ит үрді. Түйе бақырды. Әлдекімнің ата - бабадан боқтаған бейпіл даусы шықты. Қара кемпір балықшылар естіп қала ма деп жерге кіріп барады. Балжан мен Кенжекей үйге бір- бір құшақ отын кіргізді.

Әкелгендері от тисе ие бермей лаулап ала жөнелетін томар жусан. Кешегі жаңбырдан кейін екі-үш күнгі жадыра шуақта басы шашақтанып, бүрлене бастапты. Қатарынан екі құшақ жусан ішке кіргенде, әлгінде ғана елі кесек пен су топырақтың сыз иісі кісі тынысын ауырлатып тұрған үйде кенет дала шөбінің иісі бұрқырап қоя берді.

Кенжекей от жақты. Жалпылдақ отын лаулай жөнелді. Қара қазан асты қапелімде қызыл шоққа толып, от сәулесі жарқылдап, түнеріп тұрған үйдің түкпір - түкпірі қапелімде көңілденіп шыға келді. Қазандық алдына төсек жайылды. Сырқат кемпір, қатын - бала отқа жақындады. Қалау да тон астынан басын көтерді.

— Тамақ істедіңдер ме, әй? - Айғанша сықылықтап күлді.

— Жұмысы ауыр ғой, тамақ беріндер.

— Әй, қыз... тиіспе маған, шашыңды жұлам. - Күлкісін тыя алмай, сықылықтап жатқан қарындасына тағы бірдеңе дегелі оқтала түсті де, үйге қарай беттеп келе жатқан әлдебіреудің аяқ тықырын есітіп, сыртқа құлағын тікті. Үсті - басы сықырлап екі балықшы кірді.

— Кеш жарық!

Олар қолына ұстай келген балықты қазандық жанында жатқан отын үстіне тастай салды. Тірі сазандар сап-сары бауыры ошақтан түскен от сәулесіне шағылысып бір- екі шоршып аударылып түсіп еді, бұрын балық көрмеген Төлеудің кішкентай балаларының көзі атыздай боп, аналарының бауырына тығылды.

Мөңке мен Дос бел шешіп отырмады. Өздерінің үстіне көшіп кеп ірге тұрғызып жатқан кісілермен әлі үйренісе қоймаған. Әңгіме де туа қоймады. Әрі-бері үнсіз отырғаннан кейін екі балықшы мыналардың жаңа қоныстарына құтты болсын айтты да, үйді-үйлеріне кетті.

Кенжекей мен Балжан балық союға кірісті. Кішкентай балалар аузын ашып қызықтап қапты. Қалау мен Төлеу балық сойып жатқан екі келіншекке ентелеп кеп, үстіне төніп тұр. Көп ұзамай балыққа тоятынын білген ағайынды жігіттер көңілденіп, жымыраңдап күле бастады.

— Апыр-ай, берекет теңізде екен ғой.

— Асылы, қара жерге қолдан егіп астық шығарғандай емес, рахат өмір мыналарда екен. Қорадағы малың сияқты ғой, бұлар үй іргесіндегі теңізден

балықты ұстап әкеп соя береді -ау, шамасы.

– Төлеу аға, сен... сен уылдырығына қара. Майға бөктірген тары сияқты. Ойбай, әне бір аппақ қуығы не?

– Әй, балаларым, - деді қара кемпір.

Қалау мен Төлеу соққы астында бұққандай, мойнын ішіне тартып ала қойды.

– Жаңа тілектің үстінде тұрсыңдар. Реті келді. Тайлақты сойыңдар! - деді кемпір.

Қатар отырған екі жігіт бір- біріне көзінің астымен қарап, күліп жіберді. Төлеу атып тұрып апалақ - құпалақ пышақ іздей бастады. Ең аяғы үй шаруасына арам өліп бара жатса да араласпайтын Қалау да алақанына түкіріп құлшынып шыға келді. Асыққанда шолақ танау әншейіндегіден қаттырақ шуылдап, ыржалақтап әркімге бір қарады. Онан есік алдында күйіс қайырып жатқан тайлаққа жетіп барып алды - артына шығып «осының бәрі ет - ау», - деп ойлады. Тайлақтың қарамына көңілі толған жігіт жабу сыртынан қомын, өркешін ұстап көрді; әсіресе, тіп-тік өркеш жас қыз емшегіндей тері астында тырсылдап, тып - тығыз май саусағын батырмай қайта теуіп жібергенде, Қалау «о - оо» деп күліп жіберді. «Әлгілер қайда? Істері бітпейді. Неге кешігіп жатыр?» Қалау енді аға-жеңгесіне ызаланды.

Әйелдер арқан іздеді. Өреше жақта табақ, шелек даңғырады. Көп ұзамай пышағын, арқан -жібін, ыдыс - аяғын алып, сырқат кемпірден басқалары дабырлап сыртқа шықты.

Қара кемпір іште жалғыз. Жаңа қонысқа орналасып жатқан балаларына әркездегідей көңілін аққа ұйытып, Тәңіріден тілек тілеп отыр. Тілі - дұғада. Құлағы - сыртта. Өне, тайлақ бақ етті. Иттер ырылдады. Іле-шала Қалау мен Төлеу ырсылдап, жылы буы бұрқыраған етті ішке көтеріп кіріп келе жатты. Әйелдер тайқазанға толтыра ет салды. От жақты. Ет піскенше шыдамай, өкпе - бауырды турап қуырдақ қуырды. Көңірсіген ет иісі қапелімде үй ішін алып кетті.

Көңілді кісілер даусын жарыстырып қауқылдасып жатыр. Үлкен - кішінің қолында бір-бір қасық; майлы қуырдақ быжылдап жатқан қара қазанның маңында үңірендеген сойдауылдай екі жігіттің өздерімен бірге көлеңкелері де серең - серең етіп, ашқарақтана ұмтылады. Үй сыртындағы ұлыған жел, сүйегіңнен өткендей суып, өкірген теңіз осы қазір мыналардың бірде - бірінің ойын бөлген жоқ. Кешегі қара суықта ығы жоқ мидай жазық даламен күн - түн қатып көшкендері, онан безбұйрек Ебейсіннен көрген зәбір - жапа мыналардың қазір бірде - бірінің есінде қалмаған. Майлы қуырдаққа керелеп тойып алған екі еркек жиі-жиі күліп, әзілдесіп,

алдындағы асты бір- біріне ысырып «сен же», «мен же», мәре-сәре. Ертеңіне кеш оянды. Түндегі еттің тоғы басылмаған. Бойлары ауырлап, сүлесоктанып, ұйқы қыстап, қайта - қайта есіней береді. Асқа да, іске де ықылассыз. Төлеу қатындарына:

- Тұрындар, етті тұздандар, - деп еді.
- Сабыр ет, балам, - деді кемпір.
- Неге, әже?
- Қалған етке көршілерді шақырып жібер.
- Ой, атасына нәлет! Шақырмаймын.
- Ақылыңды шашпа, балам. «Көп тілегі - көл». Батасы тиер.
- Батасының әкесінің аузын... - деп Қалау боқтап жіберді.
- Батасын бастарына шайнап жақсын. Ертеңгі күні өзіміз аш отырамыз ба? - деді Төлеу.

– Әй, ақылсыз немелер! Сендердің ертеңгі күндеріңді ойлағасын айтып отырмын ғой. Адам күні - адаммен...

Қалау мен Төлеу көнбеді. Қалау шешесіне сыртын беріп түсініксіз бірдеңелерді міңгірлеп отыр. Ал, Төлеу қаңарын қатын-балаға төгіп, үйдің ішіне бықырттай тиді.

Қара кемпір ішінен тынып, шөгіп қалған. Ақылының жеткен жері осы болғасын ұрыс -ұрыспа, онан не пайда?! Құлқынның қамынан басқа уайым-қайғы жоқ. Ертеңгі күн есіне кіріп шықпайды. Тайлақ еті таусылған соң қайтем дейді екен бұл пақырлар? Ел ұлтаны -балықшылар. Мал-дүние болмаса да, іргесі ажырамай, басы бүтін отырған жандар. Жөн білген кісіге ендігі жерде мына тас бауыр дүниедегі жалғыз жанашыр жақының да, тума -туысқаның да осылар. Жан бар жерде қаза бар. Ертеңгі күні үй ішінен біреу ауырса, кіріптарлық көріп қиындық іс басына түссе жер басқан пендеде көзіне көрінетін қасындағы қара да осы балықшылар ғой. Сол миына кіре ме екен мына шіркіндердің? Кешегі күні ошағыңа таған қылып қақсаң да қасыңнан орын бер, босағаңа паналат деп қысылып келгенде, осылар құшағын ашып қарсы алмады ма?! Ер-азаматы жабылып үй салып берді. Енді, әне, балығын бөлісіп жатыр. Хан бол, қара бол, әркім сыйлағанның құлы. Орайы келіп тұр. Себеппен отбасыңды көрсет, таныс, біліс, жылы-жылы сөйлесіп, ыңғайы келіп тұрғанда бір-бірімен жүздерін жылытып алмас па?! Соны да білмеді - ау мына мұндарлар.

Қара кемпір түрегелді. Келіндеріне ақылын айтып, өзі басқарып-төскеріп жүріп, тайлақ етін түгелдей көтеріп әкеп екі қазанға бөліп салды да, ауылдастарға хабар берді. Қонақтар келгенше буулы жатқан теңді шешкізіп, өздерінің әне бір болып - толып тұрған кезінен қалған көне шапан, көне ішіктерді шығарды. Ал түгі қырылған көне кілем, көне

текеметтерді төр алдына жайғанда жаңа ғана жел ызғыған жүдеу үйдің іші жайнап кетті. Қара кемпірдің өзі де таңырқап қарап тұр. Өне бір қарны ашқан кезде Төлеу шіркін осы дүниелерге көз алартып тап - тап беретін. Бір жолы орта қап астыққа сатпақ боп жатқанда үстінен шығып, ақырып - жекіріп, алып қап еді. Соңыра, бұл өлгесін өздері білсін, ал көзі тіріде мына дүние - мүліктен айырылар ойы жоқ. Жер түбінен бермен қарай атадан балаға мирас боп, қолдан - қолға өтіп келе жатқан мына дүние басқаны білмейді, ал бұған көне көздей бәрі ыстық. Бұның қайсысын алсаң да баяғы күдіретті ата-бабаларының ұлылығының ізі сайрап жатыр. Мына көне кілем, көне текеметке арғы - бергі заманның талай игі жақсыларының тәні тиді, иісі сіңді. Күйеуі болыс боп, дүние дүңкілдеп тұрған әнебір бұлардың айбарлы кезінде еңсесі биік ақ орданың төрінде осы кілем, осы текемет жатып еді-ау! Ой, дүние-ай, соның бәрі, енді мінекей, көрген түстей! Айтсақ нанбайды. Өзгені қойғанда, алдымен өзінің бауырынан өрген балалары нанбайды.

Қара кемпір теңнен шыққан көне киімдерді қолына алып, бір- бірлеп қарап шықты. Жас кездегі досын көп жыл өткен соң, қартайған шағында қайта көргендей. Өзі сияқты бұлар да тозған. Жеңінің аузы қиылған. Түгі қырқылған. Бояуы оңған. Жылдар бойы жүк астында жатып, уаждандалып, мыж - мыж боп қалған көне киімдер ажары тайып, әжім түскен көне беттей.

Тыстан осы үйге беттеп келе жатқан кісілердің топырлап басқан аяқ дыбысы естілді. Көңілі бұзылып бара жатқан қарт ана теп-тез бойын тежеп ала қойды да, орнына барып отырды. Басында балықшылар өз үйіне келгендей, ештеңеден именбей қауқылдап сөйлеп кірген-ді. Бірақ төрге жайып тастаған қызыл ала төсенішті көргенде тіл - жағы байланғандай тына қалды. Бастап кірген Мөңке мен Дос та күн сәулесінен қымсынғандай, көз назары төменшіктеп жалма - жан аяқ киімдеріне қарады. Кейін кіргендер де алдындағы үлкендердің тасасына тығылып, бір- бірін итермелей бастады.

— Әй, аяғыңды шеш! - деді Мөңке.

Бәрін байқап, бәрін көріп, біліп отырған кемпірдің ауру қажытқан бет өңі ажарланып кетті. Баяғы шаршысына кеп тұрғанда үйіне келген кедей - кепшік дәл мына балықшылардай төрге беттей алмай, қипақтап - сипақтап есік алдынан кететін. Ол кезде бұда ықыласы түскендерге ғана рай білдіретін...

— Неге іркілдіңдер, терге шығындар! - деді кемпір. Балықшылар жапырлап аяқ - киімдерін шеше бастады.

Мөңке мен Достың соңын ала төрге шыққан жас жігіттер әлі де болса бір

нәрсені бүлдіріп алатындай, қол-аяғын жаза алмай берекеттері кетіп отыр. Қара кемпірдің көзін ала бере астарындағы көне кілемнің мап-майда түгін ескек қажап көк мүйізденіп қалған алақандарымен абайлап сипады.

Қара кемпір оны да байқады. Өзінің топшылауы бойынша осыдан кейін мына балықшылар бұны жапырлап ортаға алып арғы ата тегін, руын сұрауға тиіс. Көре қал, арғы-бергі тегінде батыр болған, бай, би, болыс болған кім бар деп қадалады. Ол ар сұраймын дегенше қара кемпір қай атасында қора толы қой, үйір-үйір жылқы, мыңғырған мал болғанын есіне алды. Онан өзінің күйеуі жеті жыл болыс боп, жалпақ елді жапырып билеп тұрған сонау заманда қыз ұзатып, келін түсіргенін, қалыңмал, кит, ас - тойлардағы сан түрлі сый-сыяпаттарға дейін есіне түсіріп, енді мыналар соны қашан сұрар екен деп іштей әзірленіп отырған-ды.

Бірақ ешкім үндемеді. Сөзге шорқақ Дос басын бауырына алып, томаға - тұйық отыр. Анда - санда қазан жаққа көзінің астымен қарап, бұл кезде бір қайнап, қанды көбігін сапырып жатқан жас тайлақ етінің иісімен дем алады. Ал Мөңке кемпір күткен жаққа тіпті аяқ баспады. Кеш бойы ол кемпірден қайда бір келіспеген нәрселерді сұрап, жер шалғай, жол алыс, жеткенше қиындық көрген шығарсындар деді. Бұл жақ; қонысқа қалай екен деді. Онан ырызық - несібесі бірыңғай суға қарап отырған кісілердің қыр қазағынан біраз айырмасы барын айтып, қайда бір келіспеген өнімсіз әңгімелерді ежіктеп кетті. Атақонысын тастап, көріпшілік хал бастарына түсіп отырған кісілердің көңілін делбегісі келді ме, келесіде қарт балықшы теңіз жағасының тірлігін тіпті тасырта мақтап, күнделікті қазандық балығы мен шабындығын, отын, суын көйітті. Соның бәрінде де қара кемпір қарт балықшының сөзіне жөндеп құлақ аспай, салғырт тыңдап, шала ұғып отыр. Қарт балықшының әңгімесіне тек әйтеуір көңілге бола бас изегені болмаса, қалған уақытта құлықсыз, енжар, тек ернінің ұшымен жай ғана жауап катады.

Жастар жағы жұмған аузын ашқан жоқ. Үлкендер алдындағы өздерінің дағдылы ибалылығын сақтап, шәкірт балаша монтия - монтия қапты. Қонақасыдан кейін ғана тілдері шыға бастады. Бір топ жас араларындағы әнші, домбырашыларды ортаға алып, өз алдарына оңашалана бастады. Бетінен оты шыққан қараторы жігіт домбыра тартты. Онан осындағы әдет бойынша ауылдың алты аузын айтты да, домбыраны қасындағыға ұсынды. Ол қысылып қап, арғы жағындағы біреуге асырып жіберді. Домбыра осылай қолдан -қолға өтіп, жүздерін жел қаққан жылтыр қара балықшы жігіттерді аралап шықты. Жаңағы қараторы жігіттен кейін жеке ән салуға ешқайсысының жүрегі дауаламады. Үй толы халық тұйыққа тірелгендей, аңтарылып қалып еді, сол кезде әлгі жігіттердің арасында үркердей боп

бірыңғай отырған он шақты қыздың ішінен біреу шырқай жөнелді. Қара кемпір көзін уқалап жіберіп, қайта қарады. Бәтір - ау, мынау Айғанша ма, өй? .Бәсе, ертеден бері қасындағы біреу бірдеңе десе де бетінен оты шығып, ернін тістей алатын осы ауылдың ұялшақ қыздарын қайрап отырған-ды. Ән бастар алдында да Айғанша қасындағы қыздардың құлағына бірдеңе деп сыбырлап, бастарын шұлғытып құптатып алды да, салмақты жүзін жоғары көтеріп, сезімге шабатын сыршыл дауыспен шырқай жөнелді. Балықшы жігіттер қыз әніне іле қосылып, өздерінің суыққа қарлыққан әлем-тапырық дауыстарымен дүрілдетіп әкетті.

Ай қабақ, алтын кірпік, қызыл ерін,
Кел десең, неге аяйын аттың терін?!
Сары ағаш сазға біткен секілденіп,
Қай жерде отыр екен бұраң белім?!

Ән үзілгенде қараторы жігіт ұшып түрегелді:

– Осындай жігітті де күйікке салған қыз шіркіндер қандай қатал еді?!
Жұрт ду күлді. Ұялшақ қыздар бетін бір-бірінің тасасына жасырып, төмен қарап кетті. Тек есік алдында бетін мұздай босағаға сүйеп тұрған осы ауылдың келіншектері жаңағы қараторы жігіттің не дегенін, мына жұрттың оған неге күлгенін аңдамай қап, бір- біріне қарады. Мына ән келіншектердің қайда бір сырқырап тұрған жерін тауып, жүйкесін жанды жерінен бір- бір басып өткен-ді. Баяғы ата-ана үйінде өткен өздерінің қыз кезін, елін, жерін, суын, аға-жеңгесін еске салып, жаны жабырқап мұнайып тұр. Кенжекей көзінде құйыла жаздап тұрған жасты жалма - жан кірпігімен көлегейлеп, ұйқысы кеп қыңқылдап отырған кішкентай қызын бауырына қыса түсті. Әншейінде өңін алдырмайтын Балжан да тап қазір көңілін құйын соғып өткендей құп - қу. Ал балықшылар әлгі бір ала қалжың, ақтай күлкіден тыйылып, жаңағы тоя жеген астан кейін денесін ауырлағандай төр алдында теңкиіп - теңкиіп жатыр. Күні бойы ашық теңіз үстінде тұла бойын суық алып келген кісілер енді қазір бұл жалғанда қандай қиындықты бастарынан кеше жүрсе де, өздерінің өмірінде де аз ба, көп пе осындай қуанышты шақтар да болғанын ойлап тірлікке тәубе қып жатқандай. Кісі - қара лық толы үйде су сепкендей тынып қалған жұрт кенет селк етті. Еңсесін шұғыл көтеріп, бәрі бірдей дыбыс шыққан жаққа қарап еді; осының алдында ғана Қалау қара көлеңке бұрышта жарға жауырынын сүйеп қалғып отырған-ды. Осынша жұртты баурап әкеткен ән кенет кілт тоқтағанда томақ құлақ жігіт қасақана дәл осы сәтті тосып отырғандай қор етті де, өз даусынан өзі селк етіп басын көтеріп алды. Бірақ

беті бүлк еткен жоқ. Өзіне жан-жақтан оқтай қадалған көзді көріп қабағын қайта жұмып ала қойды.

Қара кемпір кісілерден қысылса да, бірақ іле - шала басқа бір уытты, әсерлі жайға бой алдырып, қызын жаңа көргендей таңырқап отыр. Бұрын да қызының ақжарқын, ашық мінезін ұнатып, балаларымның ішіндегі әкесіне тартқан жалғыз осы қарағым деп жүретін. Бүгін соған көзі әбден жетті.

Айғанша бір дегеннен - ақ балықшы ауылдың қыздарын билеп - төстеп, ұршықтай үйіріп алды. Қызының әнші екенін бүгін білді. Бұдан бұрын да талай топқа түсіп, ысылып алған сияқты. Әнді бастағанда тұс - тұстан өзіне сұқтана қадалған көздерден құйттай да қымсынбай, әдемі қара қасын керіп тастап, бетінің ұшына қызғылт қан тепсінген нұрлы жүзін жоғары көтеріп, бар жанымен беріле айтады екен. «Қызым үйде - қылығы түзде» деген...

Көп боп бәрі қосылып айтқан әнді қара кемпір өз өмірінде осы ауылдан көріп отыр. Бұл өздерінде үрдіс емес. Халық бас қосқан небір айт, той, бастаңғы, шілдеханаларда бұлар мықтағанда бір-екі кісі, әрілегенде кейде үш кісі айтқаны болмаса, дәл мыналардай үй толы кісінің бәрі қосылмайтын. Және мыналар жазбастан Батақтың Сарысының әнін айтты. Сарының әнін бұ да жақсы көретін. Өнебір жылы Сарының сүйген жары - Қыз Қосанды көргені бар. Ол кезде өзінің келіншек кезі. Ерте көктем болатын. Шіркін, несін айтасың, қазақ үшін көктем айының орны бөлек қой! Қыс бойы әр шұқырда бір- бір үй көрбасыр боп отырған жандар көктем айына әрқашан аңсап жететін еді-ау! Сонан, ой, дариға - ай, қыс кетіп, жер өңі кіріп, қыр ала - қанаттана бастағанда теңіз жағасын қыстаған ауылдар жапа - тармағай, ұбап - шұбап қырға көшер еді ғой! Жастар бойын сәндеп киінер еді. Жүйрік атқа мінер еді. Кеш болса жас қыз, сұлу келіншектің аулын сыртынан торуылдап, сақ құлақ ит пен қора күзеткен қойшының таң алдында талықсып қалғып кет - кенін аңдып жүргендері. Есебін тапқан епті жігіт әлгі бір таң алдындағы тәтті ұйқының бір тұсында қырағы, сақ ата - аналардың аузын аңқайтып кететін еді - ау! Сол күннің ертеңіне әлгі қу шұнақ жігіт түк көрмегендей, жымсиып кешке соғып, түнде өзі ыстық құшағынан шыққан сылқым қыздың жанынан атын әдейі ойқастатып, күміс ер-тұрман күнге шағылысып жарқ - жұрқ етіп өтер еді. Тіл қатуға жер тар. Көштегі кісі -қарадан қысылып, көңілдегі мен көкейдегіні көзбен жолдап, қыз жүрегіне шоқ тастап кетер еді! Айт - айтпа, өткен күнде белгі жоқ. Өз қызығы өзімен. Қыз Қосанмен кездескен сол көктемнен бері қанша уақыт өтті. Енді міне, үлбіреген уыз бетке жексұрын әжім түсті.

Қыз Қосанды алғаш көргенде алақанат жер әлі дегди қоймаған-ды. Малды - жанды ауылдың сәні бөлек қой Өне, тырнадай тізілген ұзын шұбақ көптің

алдынан терең сай кездесті. Ауыр жүк артқан түйелер сайдан тайғанақтап, абыр - сабырлап әзер - әзер өтіп, арғы бетке көтеріле бергенде сәні - салтанаты окшау тағы бір көшке кездесті. Иттер ырылдасып тұра қалды. Екі ауылдың ер-азаматы анадай жерде ат үстінде иіріліп, тілдесіп алды да, сосын қауқылдасып, үзеңгі қағысып бірге кетіп бара жатады.

Жас жігіттер көшке қайырылып соғып, көңілі кетіп жүрген қыздан қолүздік мүше алып, бірін-бірі шаужайлап, қау - қауласып шаба жөнелді. Ұзын шұбақ көш әлгілердің соңында жосылып қалған ат тұяғының ізімен жүріп келе жатқан-ды. Екі ауылдың ер-азаматы алысқа ұзамаған. Ілгергі жақтағы бір қырдың астында бұларды тосып қарайлап тұр екен. Сол жолы екі ауыл қатар қонып еді. Көкке тойған ұсақ малдар жедел қонданып, алды төлдеп жіпсіз байланған екі ауыл бір жұртта ұзағырақ отырып еді. Күн санап жас төл көбейді. Сауылатын малдар мен ақүрпіленіп желіндеп тұрған аналық малдарды өріске жібермей, ауыл іргесінде, ана жер, мына жерде шұбартып жатты.

Қардан жаңада ғана арылған дала күндіз көктем айының шуағына бусанып, алыста сағым ойнап, жаз нышаны анық белгі бере бастап еді. Қатар отырған екі ауылдың бет алдындағы тобылғылы сайдың күнгеі қабағындағы баурайда балапан көк масаты түктеніп қап еді. Басы бүрленіп келе жатқан көде, бетеге, жусандардың түбірінде көк қылтиып, ертең әлі-ақ дүркіреп әл бермей кететін құдіретті жас күштің алғашқы қуанышты белгісіндей кісі көзіне шоқтай басылады. Несін айтасың, қыстаудан шыққан ауыл көңілді! Түндігін ашып тастаған аппақ ақ үйлердің ішінен тыстағы көктем иісі бір сәт үзілмей, үнемі танау жарғандай тыныс ашылып, жан біткен жанның қол-аяғы жеп-жеңіл сергек. Жас жүрек лүпілдеп ілгергі, алдағы күннен әлдене аңсап, әлденеге қиялданып арман үздіге бастаған шақ қой ол! Ат тұяғы баспаған әлдебір алысқа сапар шеккің, жолға шыққың кеп ауаланып лүп - лүп соққан жүрек те алып ұшып тұрғаны! Қатар қонған екі ауыл бір-біріне ерулік беріп, кезек - кезек шақырысып, араға аяқ - табан қатынап қалған. Әсіресе, жастардың жолы болды. Екі ауылдың қыз-бозбаласы күн батса ауыл сыртындағы қара жалға жиналып, таң атқанша асыр сап ақсүйек, белбеу соқ, көрші-көрші, хан көшін ойнады. Енді бірде алтыбақан тепті. Алтыбақанға қыз бен жігіт қатар тұра қап, кезек - кезек аспандап жүріп қосылып ән шырқады. Ол күндері екі ауылдың жастарының аузында - Қыз Қосан. Бәрі ынтық. Бәрі әнін соған арнады. Сөзін соған бағыштады. Бірақ биік қабақ, ашаң бойлы, ақ сұр қыздың жүзі салқын. Со жылы Сары екінші рет қолға түсіп, Жармола түрмесінде жатқан-ды.

Бір жолы алтыбақан теуіп жүрген қыз бен жігіт аңдамай Сарының әнін

шырқасын. Жаңа ғана даланы басына көтеріп жатқан жастар кенет тына қалды. Келесі кезекте ән айтқалы әзірленіп тұрған Қыз Қосан кезегіне шықпай ай сеулесі астында мұңды жүзі бозарып, алтыбақанға сүйеніп тұрып қалды. Осыдан кейін ойын - сауыққа ешкімнің зауқы шаппай, күндегіден ерте тарап еді. Ертеңіне Қыз Қосан аулы көшіп кетті... Ой, опасыз сұм дүние! Өткен күнде белгі жоқ. Сен бірақ бұл дүниеге енді қайтып оралмастай біржолата із-түзсіз өткенмен, сенің соңыңнан біз білмейтін, бізге беймағлұм тағы бір жас буын ертең әлі - ақ көктемдегі көктей қаулап келер. Бір кездегі біз сияқты олардың да ертең өздерінің қарсы алатын атар таңы, келер көктемі, өздерінің үздігіп күтер арманы, қызығы мен қуанышы болар - ау. Қыз Қосан тепкен алтыбақанға біз білмейтін басқа бір қыз бен жігіт қатар тұрып, олар да ай сәулесі астында ынтығына арнаған әнін айтып үздікпес дейсің бе?! Сүйтіп, жыл сайын жастың дәурен басына қайталап бір соғып отыратын мына қара жер сияқты, адам өмірі де дүниеге бір ұрпақтан кейін бір ұрпақ келіп үнемі жасарып отырар - ау!

Қара кемпір кенет көңілсіз тартып, ірі денесі көрер көзге кішірейіп шөгіп кетті. Шам майы таусылды. Үй іші қоңырайып, қайта жүдеп, бұрыш - бұрышта отырған кісілердің тұлғасы қарауытып, зорайып көрінді.

Мөңке мен Дос түрегелді. Кемпірдің құлағына еңкейіп бірдене деді. Бірақ қара кемпір түкке түсінбеді. Ол тек тап жаңа осы үйдің төрінде шалжайып жатқан кісілердің әлденеге әлгі екі қарт балықшымен шалғайласа тұрып, Төлеу мен Қалаудың қолын қысып, есікке беттеп бара жатқанын көрді. Енді қайтып үй ішіндегі әнге де, әңгімеге де зауқы шаппады. Иә, тән тозады. Жан да тозады. Тек тозбайтын да азбайтын темір сүйек бір пәле - адамның жады ғой. Күндердің күнінде адамды титықтатып құртып, ішінен кеміріп жеп жататын жалғыз жебір жау болса, ол, тегі, осы жадың болар-ау.

Қара кемпір шаршады. Өз денесін өзі ауырлап тезірек жатқысы келді. Тезірек жатып, тезірек ұйықтаса, көзі ашық, көңілі ояуда берекетін алған бар- бар нәрсенің бәрін ұмытар еді, оған бірақ... мына жастардың әзір тарайтын түрі жоқ. Бәрінен бұрын Айғанша талатын емес. Қараторы беті нұрланып, гүл - гүл жайнап кеткен. Қоңыр көлеңке үйде қап-қара көздің жанарына шоқ түскендей қаттырақ ұшқындап, бір әннен соң бір әнді шырқап отыр. «Е, Алла, біз көрмеген қызықты осы қарағым көргей еді» - деп ойлап, бейуақ кеште балапан басқан ұяда қонақтап қалған әлдебір үлкен ана құстай ұйқы қысқан көздің ағы әлсін-әлі айналып кетіп отыр.

* * *

Келесі күні қара кемпір төсек тартып жатып қалды. Алғашқыда алып - жұлып бара жатқан ештеңе болмас, аяғына мініп кетер деп еді. Бірақ күн санап денесін топырақ басқандай, тұла бойы зіл тарта бастады. Ауру дендеген дене әл - дәрменнен айырылып, көз жанары сөніп кетті. Бетінің бері қарамасын кемпір де, үй іші де білді. Үй іші тегіс ұйқыда жатқанда бұл күнде - күнде таң атқанша кірпік ілмей шығады. Түнімен қайдағы - жайдағылар ойға оралып, өзінің ертеректе дүние салған ата - анасын, кіндік кесіп, кір жуған жерін, басынан кешкен баяғы балдай тәтті жастық шағын, қатар құрбыларын, оң босағада өткізген қызықты қыз дәуренін ойлай-ойлай, ақыр соңында күйеуін есіне алады. Бұрын бұндай жағдайда ылғи дұғасына кіргізетін. Бұл күндері ішінен күбірлеп: «Көп ұзамаспын, қасыңа мен мен де барармын. Күт, күт мені», - деп тынысы ауырлап дегбірсізденіп, демігіп жатыр.

Өмірінің ақырғы күндерінде қара кемпір бір жанның бетін көргісі келмеді. Балалардың қылығы жынына тиеді. Шіркіндерде талпынып, талап қылайын деген ой болсайшы. Кежегесі кейін тартқан тоғышар сорлылар қызыл іңірде жатқанына қарамастан күнде сәске түсте шаққа оянады. Қонақтар кеткен күннің ертеңіне бұл үй ішін қағып, сілкіп, от басын сыпырып отырыңдар деп еді. Кірген - шыққан кісілердің аяғының астында шаң боп жатқан мына бір іліп алар азғантай дүниесі құрғырды жинап, жүк арасына буып - түйіп тастаңдар деп қанша қақса да, не келіндер, не балалар құлақ аспады. Уһ, құрысыншы! Өзіңнен күш кеткесін кімнің сөзін кім тыңдайды?!

Осы бір ит ырғылжыңмен үш күн өтті. Төртінші күні де ас - сусыз ызғыған үйде ешқайсысы тұра қоймады. Еркегі де, әйелі де оқта-текте көзін ашып, басын көтере түседі де, қайта жатады. Сонан олар сәске түсте шаққа тұрды. Ұзақ ұйқыдан беттері іскен. Аш балалар төсектен тұра сала ас сұрап аналарына қыңқылдап жатыр.

Төсектен керіліп - созылып тұрған Төлеу сыртқа шығып еді, іле - шала ышқыр бауын шала-пұла байлап, ішке жүгіріп кірді.

— Түрі жаман!.. Ғаламат! Дауылға ұшырамай, баспана салып алғанымыз қандай абырой болды.

— Қасқа кедейдің күні осы да, отырса да- тәубе, тұрса да- тәубе.

— Әже - ай, мені тақымдай бердің - ау. Баяғыңды аңсай бермей, барға қанағат қып тыныш отырмайсың ба?

— Мына шіркін не дейді? Баяғысы не, мен кешегі күніме зар боп отырған жоқпын ба?

— Ол күн де жоқ... ақсамай - ақ қой.

— Мейлің, мен жасарымды жасадым. Жалғанның жақсылығына да,

жамандығына да тойдым. Ендігі қалған өміріме рахат тілеп отырғам жоқ, иман тілеп отырмын. Кәрі саулықтың жасындай өмірім қалды ма, жоқ па?.. Бір тұтам тірлікте сендер мен мал үшін жаманатты болатын жайым жоқ. Тиіспей, тыныш отыр әрмен... Мал сенің өзіңе... кесер келеке керек. Қала берді ана үпірлі-шүпірлі сары қарын балаларыңа керек.

Төлеу тіл қатпады. Екі келіншек екі жерде бүрісе қапты. Жақ жүні үрпиген жүдеу балалар ойынға зауықсыз. Жел ызғыған мұздай үйде бұйығып, аналарының бауырына тығылады. Әлгіден кейін кемпір де үнсіз. Ит өмірдің аяғы осылай ырым-жырым боп аяқталарын білді. Басқасы басқа, ана көзінің қарашығындай кішкентай қарақтары қыңқылдап ас сұрағанда қайда кетерін білмеді. Сорлы балалардың аузына ас әкеп салатын әкенің сиқы анау. Қатыгез өмірдің қызығы қалмай бара жатқанын байқаған сайын осы күні күнәкар көңіліне қайдағы бір кісі жаны түршіккендей ой келетін боп жүр. «Байсыз, баласыз өмір сүрмеген екем», - деп ойлайды. Онда екі ұлдың тірі күйігін тартпас еді. Мына келіндері де басқа бір дені дұрыс кісіге әйел боп, кім біледі, сорлылардың бағы ашылып, түндігі бүтін үй астында түтін түтетіп отырар ма еді, қайтер еді?! Онда мына пақыр балалар да жарық дүниеге келмес еді ғой. Жөргегінен жоқшылықтың зарын тартып, жер бауырынан нәр ала алмаған көктей шерлеп өспес еді.

Уһ, қайтейін, баяғы асып-төгіліп жатқан ағыл-тегіл байлық көзден бір- бір ұшты. Оны аңсап отырған бұл жоқ. Өз басы осы күні жоқшылыққа көнді. От басының тыныштығын тілейді. Құдай мыналарға бақ бермесе де, талап бермегеніне қынжылады. Осы шіркіндер бірдеңе десен арс етіп бетіңнен ала кетеді. Ата - ана байғұс ұрысса, ақыл айтып ұрсады да. Сен қайбір өзегінді жарып шыққан балаңнан өш алайын, есеп айырайын деп ойлайсың?! Теңіз жағасына келгелі Төлеу өнімсіз істің соңына түсіп алды. Етік жамайды. Желіде түйесі толып тұрғандай мұрындық жонады. Әне, енді таспа сыдырып отыр. Қалау күпімен басын бүркеп қорылдап ұйықтап жатыр; осыдан тек ас ішерде оянады; ас үстінде қазан ұстаған әйелмен жағаласып, қасығы қолында жүргенін көргісі келмей, дені сау кезде бұл сыртқа шығып кететін. Ол бүгін тіпті кеш оянды. Жастық батқан беті умаждалған көндей мыж-мыж. Басын көтерген бойда қазанға қарады. Бүгіндікке от жанбай, қазан астындағы қоламта мұздап қалған екен.

— Мына үй кісіні астан өлтірер.

Қалауда мойын жоқ; бастық құр өзін көпшіктей кеудеге апарып қондыра салғандай; бас пен иық тұтасып, күдіс жауырын күдірейіп тұратын домаланған бадамша жігіт. Бас болса болмаса да домалақ. Мұрын мес түйініндей доп-домалақ. Құлағы екеш құлағы да домаланған томай құлақ. Кенет Қалау кіші жеңгесі үй ішіндегілерге сыртын беріп, баласы мен екеуі

өз алдына оңашалана қалғанын байқады. Бұның тегін емес екенін біліп, қасына жақындап барып еді, шынында да, Балжан баласына жұрттан жасырып күлше беріп жатыр екен. Күлшені көрген Кенжекейдің кішкентай қызы қыңқылдап анасына жетіп барды:

– Апа... нан!.. Нан бер.

– Айналайын, далаға бар, ойнап келе ғой.

– Нан, нан бер!..

– Қарағым - ай, жанымды жеп болдың ғой. Бар болса, анаң сенен аяп отыр дейсің бе?..

– Әне, анада нан бар... - Кенжекей шыдамай Балжанға барып:

– Мына балаға қаныңның шетінен бір үзіп берші! - деп еді, Балжан зілдене мырс етті:

– Е, саған нан ба...

– Әй, залым! Мен өзіме сұрап тұрғам жоқ, мына есін білмейтін нәрестеге бір үзіп берсең нең кетеді?..

Балжан күндесіне атып жіберердей түсі бұзыла қарады; ол, бірақ ауыз ашып үлгірмеді. Шар ете қалған жас бала даусына жалт қарады. Құдды күшігін қорғаған тағыдай Қалаудың қолын күлшеден тайдыра қағып жіберді де, баланы бауырына тартып алды:

– Аулақ жүр! Ойнайтын кісің мен емес.

Қалау еркек басымен әйелден беті қайтып қалғанына ыңғайсызданып, оған енді қалай тиісудің ретін таппай біраз тұрды. Сосын ыржалақтап күліп, жеңгесінің қасына тақымдасып қатар отырды да, санынан шымшылай бастап еді, бірақ Балжан былқ етпеді. Қанын ішіне тартқан сұп - сұр жүзін сырт салып, шімірікпей отыра берді. Қалау түк шықпасын білгесін тұрып кеткісі келіп еді, бірақ «енді қайтер екен» деп бұларды бағып отырған үй ішіндегілердің назарын байқады. Жеңгесіне қатты өшігіп, қаны қайнап, кеждікке біткен кішкентай томай құлақтың ұшы дуылдап қызара бастады. Кеше тайлақ сойғанда тас қайраққа жанып ұстарадай қылпылдап тұрған сары мойнақышақ қолында отыр еді. Ызасы қайнағаны сонша: «Ой, әкеңнің көрі... Сен қатынды қайтсем екен...» - деп кіжініп отырды да, қолындағы өткір пышақтың ұшын Балжанның балтырына пісіп алды. Қан шыт көйлектің сыртынан бұрқ етті. Үй іші абыржып қалды. Кенжекей шыңғырып жібере жаздап, қолымен аузын баса қалды. Балжан міз бақпады. Пісте мұрынның жұқа танауы сәл қусырылып, дір еткені болмаса, бұл жолы да бәз баяғы безерген сұп - сұр қалпы сазарып отыра берді.

– Туһ, залым! Мына имансызда жан жоқ шығар. - Ішке Айғанша кірді.

Қолында кендір жіпке сағалынан тізген он шақты қылыш балық. Үйге жеткенше асығып, омыраулап желге қарсы жүгіргесін бе, аптығын баса

алмай тұр. Соған қарамастан екі бетіне қан ойнап, күлімдеп кіріп келгенде, ертеден бері бүрісіп отырған жандар бастарын көтеріп алды.

– Балық...

– Балық...

– Алақай, Айғанша апам балық әкелді, - деп әсіресе, аш балалардың ажары кіріп, шулап жатыр. Түсі өзгермеген тек қара кемпір.

– Сен неғып жүрсің? Қолыңдағы не?

Айғанша балықты есік жақта жатқан бір құшақтай қамысқа тастай салды да, екі жеңгесіне иек қақты:

– Сойындар!

Кенжекей мен Балжан түрегелді. Айғанша бет - аузының құмын сүртіп, көзіне түскен шашты қолының сыртымен кейін қарай қайырып тастады. Анасының жаңағы сұрағына бұнан әлі де жауап күтіп, көзін айырмай отырған қатал кескінін байқады.

– Әй, қыз, қайдан келдің?

– Ұрыспайсың ба?

– Бірдеңені бүлдіріп келген шығарсың?

– Ештеңе де бүлдіргем жоқ... апеке, тек ұрыспашы.

– Жарайды, айта ғой, қайдан келдің?

Айғанша анасының жібімей қойған қатал кескініне күле қарап, екі бетін алақанымен қысып өзіне қарай бұрды:

– Өзің - ақ айтшы! Ана жақта жалғыз үй төбең шошайып отырушы едің ғой. Ал, бұл жақ... Апа, бұл жақ сондай көңілді!..

– Жә, болды!

– Бұл жақ; керемет. Ана жағың ауыл, мына жағың ауыл... Сосын ақ үйлі промсол.

Төлеудің де діңкесі құрып отыр екен.

– Бәсе, Айғаншажан, анаңа өзің айтып ұғындыршы...

– Апам түсінеді ғой. Солай ғой, апа, бұл жақ көңілді ғой, ә?

– Мына шіркін қайтеді? Кісіге тығылмай, ары отыршы. Қарық болсаң келдің ғой, Жиделібайсыныңа. Өзің қайдан келдің?

– Мен бе? Мен бағана промсолға барып едім... Қатындар балық сойып жатыр екен.

– Сойса қайтеміз?

– Жоқ, жай айтам... Ақысына балық береді екен.

– Ал?

– Сосын бір орысқа бардым да, мен де балық сойысайын дедім...

– Кет әрмен!

Сонда да болса Айғанша анасына тығылып, оның жаңа ұрыспауға уәде

еткенін есіне салып еді; ашулы кемпір ауырып отырғанына қарамай орнынан тұрып, келіндерінің қолынан сойып жатқан балықты жұлып алды да, сыртқа апарып итке тастады. Ізінше қайтып келіп, қызына қадала қарап: — Ой, әдепсіз! Қыз арын аяққа таптап... Орысқа жалданып, жұмыс істегеніңнің алды-арты осы болсын! - деді.

Үй іші қара кемпірдің қандай қатал мінезін де көтеріп үйренген-ді. Тек қолдағы баланың кішісі болғасын басқаларға қарағанда, қайта Айғанша еркелеу өссе де, анасы шын тіктелгенде бұ да жым болатын. Айғанша ас сұрап қыңқылдай бастаған балаларды бауырына қысып алды да, құлазыған үйде көз жасын күшпен тежеп булығып отырып қалды. Қалау қабағын қарс жауып, бірдеңе деп бұрқылдап отыр. Аузындағы астан қаққан анасына Төлеудің де атарға оғы жоқ. Ауру кемпірге бата алмаса да, ызасын кімнен аларын білмей, үй ішіндегі әлі жететін бала - шағаның қыбын бағып қапты. Осы кезде есік ашылып, ішке Мөңке кірді. Қолында бір асым балық. Жағаға көшіп келгелі Төлеудің үйіне жиі қатынап, қамқорлық етіп жүрген-ді. Ол, әсіресе, қазіргідей қазан қайната алмай отырғанда бұларға қол ұшын беріп, жүдеу жандарды жарылқап тастайтын. Төлеу ұшып түрегелді:

— Төрге шық, Мөңке аға.

— Рахмет, шырағым. Осы арадан кетем. Шаруам бар...

Ой, тәйірі, шаруа қайда қашатын еді...

Қара кемпір мырс етті. Төлеу анасына ызалана қарады. Мөңке үй ішінен ештеңе байқамаған сыңай танытып:

— Төлеу шырағым, - деп әңгіме бастады, - балалы - шағалы жігіт көрінесің.

Ұялма, бізден асымдық балық алып тұр.

— Рахмет, Мөңке аға. Әуелі Құдай, қалды өздеріңе сеніп отырмыз.

— Бізде қайбір бақ-дәулет асып - төгіліп жатыр?.. Тірлігің - теңіз.

— Құдай берген ырзық - несібе болғасын, барымызды бөле-жара көрейік деген ой ғой біздікі.

— Дұрыс қой... Құдайдан қайтсын. Өй, не қып отырсындар, қазан көтеріңдер!

Кенжекей маздатып от жақты. Жалпылдақ отын лезде тұтап қызыл ұшқын сіркіреп, сытыр-сытыр жанып ала жөнелді. Күні бойы көлеңке басып тұнжырап тұрған бұрыш -бұрыштарға лапылдап жанған жалпылдақ отынның сәулесі түсіп, үй ішіне қабақ жапқызбады. Сырқат кемпірден басқаның бәрі ентелеп қазанға жақындады. Қалау ғана қозғалған жоқ. Ін аузын баққан мысықтай беті буланған қазанға қыбыр етпей қарап қапты. Балық маңына біреу жақындай қалса, түсі бұзылып кетеді. Қазан қайнағалы Төлеу де мазасыз.

Сұр балықтың иісі шыққан кезде ол, әсіресе, шыдамынан айырылып:

— Отты, отты молырақ сал, - деп Кенжекейдің жанын ала бастап еді. Қазанға ас әкеліп салатын азаматтың түрін ұнатпаған Мөңке:

— Әй, жарқыным, - деді ақырын, - келешекте қандай - қандай ойың бар?

— Ол жағын ойлағам жоқ, Мөңке аға...

— Сөз болғаныңа. Мына балалардың келешегін сен ойламағанда кім ойлайды?

— Бәсе десейші...

— Әй, апа, қойшы... сен тыныш отыршы! - Қара кемпір үндемеді, Төлеу тағы да үңіреңдеп қазанға бір, Кенжекейге бір қарады. Астан басқаның бәрін ұмытып, осы қазір ол қарт ана мен қарт балықшының жақтырмаған салқын назарын да сезбеді.

— Енді түсір, езіліп кетер.

— Жә, шырақ, - деді Мөңке, - қазандағы балық қайда қашар дейсің? Сен, кәне, ендігі тірліктің жайын ұқтыршы.

— Қайдан білейін... қолдағы бірлі - жарым қараның ағын ылаждамасақ...

— Жарайсың!.. Бұл араға түйенің түкке керегі жоқ.

— Неге?

— Теңіз жағасында отырған кісі бір- жар түйенің желінін тартып жүрек жалғай алмайды. Ал, теңізді саусаң, өзіндей қайратты жігіт бір үйді асырайды.

Жаңа ғана жайраңдап отырған жігіт кенет жүні жығылып, сүмпиіп кетті.

— Төлеу қарағым, қармақ жұтқан балықтай, кейін тарта берме. Үлкеннің тілін алатын бала болсаң, сен басқаны қой да, балыққа түс.

— Ей, балам, басыңды көтер! Мөңке ағанның ақылын ал! Мынау жөн білген кісіге жалғыз түйесін беріп сатып алатын ақыл, - деді қара кемпір.

— Жоқты айтасың - ау... Балықты қалай аулаймын?

— Е, балық аулаған кісі сенен кем бе?

— Кем емес, әрине. Бірақ ол менің істемеген кәсібім ғой.

Мөңке күйіп кетті:

— Баланың сөзін соқпа. Балықшы боп теңізде туған кісі жоқ. Ықылас қойса үйренбейтін несі бар?..

— Ықылас жоқ қой. Құрысын, қашанғы қақсай берейін, - деді кемпір, кем талап балаларынан қажығанын жасырмай күрсініп.

Мөңке ертеден бері үлкендердің әңгімесіне араласпай, пеш түбінде қос тізесін құшақтап отырған қызға қарады:

— Осы балам болмаса, сірә, басқаларың жұмысқа қырсызсындар - ау деймін, - деді де, Мөңке түрегелді.

— Ау, суға бармайсың ба?

— Е, саған барған ба.

— Есің дұрыс па? Үйде бір ұрттам су жоқ.

— Жоқ болса, қайтер дейсің, сен барарсың.

— Мен өткен жолы әкелгем.

— Бұл жолы да әкелерсің, - деді Балжан. Кішкене баласын алдына алып, құраң көрпе үстінде күйеуімен тақымдаса қапты. Кенжекей бұны осылай күнде - күнде ызаға булықтырып қойып, шімірікпей безеріп алатын күндесінің бедірейген бетін жүгіріп барып осып - осып алғысы кеп кетті. Тым құрыса тілдегісі кеп еді, бірақ оған аузына айыз қанатын сөз түспей, дір - дір етіп тұр еді.

— Өй, селтиіп неғып тұрсың? - деді Төлеу. Кенжекей аузын ашса көзінен жас қосыла шығатындай, үні шықпай, ішінен тынып тұр еді; Төлеу түрегелді. Бір шаруамен сыртқа шығып бара жатқан сияқты еді, есік алдында тұрған Кенжекейге қатарласа бере тоқтай қалды.

— Суға бар!

— Күнде-күнде мен...

— Иә, сен барасың! Күнде - күнде барасың. - Кенжекей қозғалмады. Төлеу әйелдің үстіндегі қақпа шекпеннің жағасынан ұстады да, есікке қарай сүйреп ала жөнелді. Кішкентай қыз бала шырылдап анасының шалғайына жабыса беріп еді, оны Төлеу аяғымен қағып жалп еткізді. Содан кейін әй - шайға қаратпай сыртқа сүйреп алып шықты да:

— Өлтірем... Бар, су әкел! - деді.

Ащы суға үйренген балықшылар тұщы су іздемейтін; тек қырдан көшіп келгендер балықшылар ішкен суға көндікпей, ауыз суды айдамалдап Ақбауырдан алдырып отырған-ды.

Кенжекей түйеге міне сала тайрақтатып желе жөнелді. Ауылдан ұзап, бір қырдың астына түскесін даланы басына көтеріп зарлап қоя берді. Кешегі қара дауыл басылған еді. Бірақ күн бүркеу. Сұрғылт бұлт сіресіп көк жүзін басып алған. Қыламықтап қар түседі. Кешегі дауылда түбін қазып тастаған қара кеңірдек жусан жол бойы желіп келе жатқан түйенің құлбақайын қағып, қайта-қайта сүріне берді. «Мына сорлыға не болды?» - деді Кенжекей. «Үйде Еркем де жоқ еді. Сорлы баланы жұбатса болар еді - ау». Кенжекей келе сала түйені құдықтың жанына шөгерді де, асығыс-үсігіс ыдыстарын суға толтыра бастады. Су ішкісі келген түйе тынышсызданып, Кенжекейді жүргізбей шелекке ұмтылып, мойын соза берді. Кенжекей бірекі жасқап еді, оған болмағасын тұмсығына салып қалды, үркек інген атып тұрды. Кенжекей бұйдаға жармасты.

– Ой, жамалдатқыр, шөк! Шөк!

Сары інген бақ етті. Кенжекей онан сайын ызаланып, ұрғалы ұмтыла түсті де, тоқтай қалды. Осы жануардың түйе боп бақырғанын көргені осы. «Мұрнына құрт түсіп жүр еді», – деп аяп, су толтырып жатқан ыдыстарын қоя салды да, жалма-жан түйені суаруға кірісті. Жағаға көшіп келгелі бір үйлі жанның ауыртпалығы сары інген мен бұның мойнына түсіп жүр. Отын тасиды. Су тасиды. Бір үйлі жанның жүрген - тұрғанда мінетін көлігі де осы. Өзінің де, бұның да баяғы күнін ойласа көкірегі қарс айырылады. Несін айтасың, баяғыда басқа түйелерден бұның сөгерлігі артық еді ғой. Бір кезде екі өркеші баладай, шудасы желк - желк еткен сирақты сары інгеннің қазіргі мыжырайған түрі тым аянышты. Оның үстіне Төлеу қыста шұлғауыма салам деп мойын шудасын күзеп алып, ұсқынын қашырып қойған. Кенжекей сары інгеннің басындағы ауыр халді жаңа көргендей. Суға қанған інген мойнын созып, жерге басын салып жатыр. Кенжекей інгеннің жанына барып жүресінен жүгініп отырды. Бұны ойлады, өзін ойлады. Осы күндері күйеуі мен күндесінен көрген зәбірін есіне алып отырып, «жазығың болсын, болмасын, әркім өзінің әлі жеткеніне зәбір береді екен ғой», - деді ішінен. Сары інген адамның ырқына көнбейтін асаулығының арқасында Төлеу мен Қалаудан таяқ жеді, зәбір көрді. Тентек жігіттер бұның басын да жарды. Көзін де шығара жаздады. Бұны ұзатқанда әке-шешесі еншісіне берген сары інгенді бақыртып сабап жатқанда араға түсе алмағасын, білмегенсіп сырт айналып кететін.

Сары інген қыста туып еді. Алғашқы көрген жас төл болғасын үй іші қандай қуанған-ды. Кенжекейде тіпті ес қалмады. Тостағандай қап-қара көзі мөлдіреген әп-әдемі ботаны қасына барған кісінің бәрінен қызғанды. Сауыны болғанда ғана сауыншы әйелді бауырына жібергені болмаса, басқа кезде сары інген әлдеқалай біреу - міреу ботаның қасына жақындай қалса да, кісіні шайнап тастайтындай тісі шықырлап жынданып жүрді. Ол тіпті ауыр толғақтан кейін денесін жия алмай, тұла бойы аяз қысқандай қалшылдап тұрғанын сезбеді. Ана жатырының шырыны әлі кеуіп үлгірмей, мап-майда бұйра жүні буланып тұрған көк шулан ботаның үстіне түсіп, ыңырсып иіскелеп өліп бара жатты.

Кенжекей қыста туған ботаны ауыз үйге алғызды. Күнде - күнде анасы екеуі астын құрғатты. Берегірек келгесін қолымен жем берді. Соған үйренген бота алдына қойған жемді алмай, кішкентай Кенжекейдің соңынан қалмай, ыңырсып еріп жүріп мап-майда масаты тұмсығымен қолын иіскелейтін. Кенжекей әлдеқалай жасқаса да, бала мінездес бота көңіліне ауыр алып «фуф!» деп ыстық демін бетіне бүркіп қалатын-ды. Бота өскесін тіпті сұлуланып, жібек жүні желкілдеген тайлақ, онан сирақты

сары інген болды. Кенжекейдің ыңғайына қараған үй іші сары інгенді дәл бір киелі малдай қастерлеп еді. Басқа боталарға жұрт сірге кигізіп, ерте суалтып жатқанда, сары бота қашан сүт тайлақ болғанша енесінің бауырында арда еміп жүрді. Бері келгесін де өзге түйелерден бұның күтімін бөлектеп, мұрны кеш тесілді. Жүк артпады. Мінбеді. Кенжекейді ұзатарда ғана үстіне малындырып кілем жапты. Тұлымына үкі тақты. Ұзатылған қыздың жасауын артып, қалауыш ортасына қыздың өзін мінгізді. Асау інген жол бойы кез келгеннен шошып, шөп басы сыбдыр етсе де елеңдеп, үркіп бұйдасын ала қаша бергесін, Кенжекей басқа көлікке ауысып мінгісі келіп еді, ол бірақ соны күйеуіне қалай құлаққағыс қылудың есебін таппады. Әсіресе, құдалардан қысылды. Жақсы көретін жеңгесі қыз көшіне еріп келе жатқан-ды. Кенжекей желек астынан бұрылып көш соңында келе жатқан жеңгесіне жалтақ - жалтақ қарады. Бірақ жеңгесі байқамады. Бір топ қызбен ат үстінде әлдебірдеңеге мәз боп күлісіп келеді екен. «Ұзатпай жатып ұмытқаны ма?» - деп ойлады. Жақын кісілер арасында келе жатып та жалғыздығын сезе бастады. Қайран, қыз дәурені қысқа ғой. Ата-ана мәпелеп өсірген кешегі тірлігінен алдағы өмірдің мүлде... мүлде басқаша болатынын, жүрегі құрғыр ауылдан шықпай жатып сезіп еді-ау. Ата-анасы ұзатып сап тұрып қыз астындағы түйенің тізгінін қабағы түксиген ірі қара жігіттің қолына бергенде, бұл өзінің ендігі тағдыры түгелдей осының қолында болатынын білген-ді. Алдағы күнде өмірінің дәл осылай болатынын қайдан білсін?.. Алдағы күнді білмегесін де алдын ала ойлап, басын қатырғысы келмеп еді. Неге екенін қайдам, оны ойласа дәл бір түбі көрінбей қарауытып жатқан суға түскелі тұрғандай жүрексінді. Ата-ана қолынан сары інгеннің бұйдасын алып жатқан ірі қара жігітке де жүрегі дірілдеп қарап еді. Бірақ сол бойда өзін-өзі жұбатып, «ата - ана аясынан кетсе де, алдында қайын ене, қайын ата, Құдай қосқан қосағым бар», - деп ойлап еді. Ол, міне, екі күннен бері алдына түсіп ап, үн - түнсіз түйе басын жетелеп жортып келеді. Неге үнсіз? Не ойлап келеді? Өз басындағы қиындық оның басында да бар ма екен?

Кенжекей ірі қара жігітті көзінің астымен бақты да отырды. Жігіттің қақпақтай жауырыны мен сұңғақ бойына сүйсінді. Тек оның қамшы сабын сығымдап ұстаған қолының сырт жоны қарауытқан жүн екен. Күжірейген желке бітімінен де бір аңғар кісінің морт сынатын кеждігі мен қыңырлығын байқап, соңырағы күні оның осы мінезінен зәбір шекпесем қайтсін деп ойлады. Онымен алғаш кездескен түнді есіне алды. Үш күнге созылған той таң алдында ғана тараған-ды. Үш күнгі ырду - дырдудан шаршаған қыз жақсы көретін сырлас жеңгесі қолтықтап әкеп ауыл шетіне оңашалап тіккен ақ отауға кіргізе сала зып беріп, жып-жылдам тез шығып кеткесін

әуелі жан - жағына қарап, жүрегі дірілдеп тұрды да, сосын шала - пұла шешініп қалжыраған бойымен төсекке құлай кеткен-ді.

Жеңгесі қайта кірді. «Еркем, - деп құлағына сыбырлады, жас жуған бетін қайын сіңлісінің дуылдаған өрттей ыстық бетіне басып, - ал, айналайын, Құдай бұйрығы... әзірлен. Оны қазір келіншектер әкеледі», - деді. Бұл есін жиям дегенше жеңгесі шамды сөндіріп шығып кетті. Сыртта біреулер күбірлеседі. Сосын жырқылдаған жәркелеш топ арасынан бір кісі бөлініп шығып, бұл жатқан үйге жақындап келе жатты. Жаңа жеңгесі жауып кеткен сықырлауық есік ашылды. Кенжекей қараңғыны бетке ұстап келген мына кісінің сол... соның анық өзі екенін білді де, іргеге қарай ытқып түсті. Шамасы келсе, шыға қашатын түрі бар. Бірақ оған кереге көгіне тіреліп, үстіне жамылған торғын көрпе астында бір уыс боп дір-дір етіп жатқан-ды. Сүйткенше сықырлауық есіктің жақтауын иығымен қағып-соғып о да ішке кірді. Қыз жатқан төсектің жанында тұрып ысылдап - пысылдап шешінді де, ұлықсат сұрап жатпастан көрпені серпіп тастап бұны бас салып құшақтай алды. Кенжекей қарсыласпады. Дөрекі жігіттің ыстық демі денесін өртеп барады. Едірейген тікендей мұрт күн тимеген тамағының астын қытықтады. Қыз қыбыр етпей шыдап бақты. Сонан таң атқанша шыдамсыз әупірім жігіттің құшағында тілсіз талықсып, өз ұятына өзі өртеніп шықты. Ертеңіне назарын тіктеп бір жанның бетіне қарай алмады. Онан келесі күні де беті өртеніп, үйде де, түзде де көзін төмен салып жүрді. Кешегі бұлғақтаған қыз дәуренінің ақыры осымен ақи - тақи бітіп, осыдан былай қараған бұның ендігі тірлігінде үш ұйықтаса түсіне кірмеген мүлде басқа бір өмірдің басталғанын білді. Бірақ ол не өмір? Не тірлік? Оны білген жоқ-ты. Сол түннен тек бет өртеген ұят қана есінде қапты. «Қыз дәурені құрысын. Бір көрінген қызғалдақтай қысқа екен ғой», - деді ішінен. Жол бойы осы ой басынан шықпай келе жатқанда қыз көші Хан жалына ілікті. Келіншектің түсуіне туралап, таяу арада ғана көгі тапталмаған жасыл сабатқа аударылып қонған үлкен ауылдың ақ үзікті үйлері анадайдан құжынап қоя берді. Келіншектің келе жатқан хабары жеткелі жолына қарап отырған ауылдың кәрі-жасы дүркіреп сыртқа шықты. Қызыл-жасыл киінген үкілі, сәукелелі, шолпылы қыз-келіншектер ұбап-шұбап алдынан шықты. Таяққа сүйенген кемпір-шалдар, қызықты тамашалап шапқылаған балалар. Жастар жағы ән шырқап, қалғандары улап-шулап келіп қалған шұбар ала жиынды көргенде қыз астындағы сары інген құлағын жымып ала қойды. Асау інген әлден үркектеп, танауы шуылдап, басын жетелеп келе жатқан аттылының алды-артына шығып ойқастай бастады. Кенжекейде ес қалмады. Қызыл - ала топ тақап келе бергенде кемпірлер етегіне толтырып алған құрт - ірімшікті уысын толтыра көсіп алып шаша бастады. Және бәрі

жаңа түскен жас келінге шашуға тырысып, мұз кәмпит, қатқан құрт - ірімшіктер Кенжекейдің сәукеле киген басына сатырлап жауып кетті. Тастай құрттың бірнешеуі түп-тура бетіне, маңдайына тиіп, қайсыбірі көзін шығара жаздады.

Есі шыққан Кенжекей қолына іліккен әлдебірдеңеге жабысып ұстай алды. Тас бұршақтай тасырлап жатқан тастай бірдеңелердің қайда тиіп, қайда тимей жатқанын ойлауға да шамасы болған жоқ. Ол тек үркек сары інгеннің жанары жалтылдаған көзін көрді. Оқжыландай қайқақтаған басын көрді. Сосын танауы шуылдап, Төлеудің қолынан бұйдасын жұлқып, ойқастап жүрген сары інгенді көргенде тіпті зәресі ұшып, тілі жеткенше Тәңіріге жалбарынғанын ғана біледі. Соның арғы жағы... Құрысын, сонан арғысы есінде қалмапты. Сары інгеннің бір кезде бұйдасын жұла-мұла ытқып атылғанын біледі. Сонан кейін... иә, сонан кейін әлгінде бұлар Хан жалына көтерілгенде ілгергі жақта көгалда отырған ақ үзікті ауыл, қызыл-жасыл улаған - шулаған шұбар ала жиын, қыздар, қатындар, бала-шағалар бір- бірімен араласып дүние ұйқы-тұйқы болды да кетті. Түйеден құлап бара жатқан келіншектің басындағы сәукеле бұлғаң етіп, тулаған түйенің аяғы астына түсті. Кенжекей «өлдім екен» деп ойлаған еді...

— Сол арада өліп кеткенім дұрыс еді, - деді Кенжекей.

Құрысын, той бұзылды. Өмір де бұзылды. Сонан бұл тобығы шығып, төсек тартып бір ай жатты. Кенжекей сары інген жайын кейін білді. Кенжекейді жыққаннан кейін есіріп алған інген тайрақтап тулап, қыз жасауы қирағаны қирап, сынғаны сынып ен далада шашылыпты. Аттылы кісілер жабыла қуып, қолы жеткені сойыл-шоқпармен басқа, көзге сабалап шакқа ұстапты. Төлеу сойып тастамақ болғанда қайын енесі араша түсіпті. Сары інген кісіге көнбейтін бас асаулығынан жазсын. Ал бұл... бұл ше? Кенжекей жаулығының шетімен жасын сұртті. Жерге басын салып жатқан сары інгеннің қасында қолы ештеңеге бармай жаны жабырқап отыр еді. Мына арадағы бай ауылдан бір әйел келді. Бас-аяғы түзу. Киімі таза. Бірақ бұның да жүдеу өңі сынық. Аяғын анадайдан ерекше бір сәнмен ырғаң-ырғаң басып кеп, әуелі шелегін, сосын иығынан иінағашты алып жерге қойды.

Сосын бұның алдында ма, әлде бір кездегі өзіне тән ұяндық па, Кенжекейге тура қарамай, бетін ары салып, бір қырындап тұрып амандасты.

— Сәлемет бол! - деп, бейтаныс келіншекке білдірмей, көзінің астымен іркіліп, ұзағырақ қарап қалғанын Кенжекейдің өзі де байқамады, - құрбым, айыпқа бұйырма, бұрын көрмегесін танымай жатырмын.

— Мен... мына ауылданмын.

— Осы арада Тәңірберген деген байдың ауылы бар деп естіп едім.

Иә, соның ауылы. Кенжекей бір ысырылып, бейтаныс келіншекке

жақындай түсті.

— Құрбым, атың кім? - Келіншек үндемеді. Әлгінде бетін алып қашып, бір қырындап отырған күйі қыр жақтан соққан қара суық астында дір-дір қаққан жусанды сипап отырып қалды. Кенжекей оған таңдана қарады.

— Біз де бөтен кісі емеспіз. Балықшы ауылданбыз. Қырдан көшіп келген, кірме боламыз, - деді Кенжекей.

Бұлайша өзі тиіп айтпаса да, Ақбала мына келіншектің балықшылар аулынан екенін бір дегеннен білген-ді. Қашаннан бері баласы мен бұрынғы күйеуінен хабар ала алмай жүргенде «тілегенге сұраған», мына келіншектің кездескеніне қуанды. Кенжекей «бала жылап қалатын болды-ау» деп ойлап, әңгімелері ұзап бара жатқанына ішінен қиналса да, бірақ ойламаған жерден сөздері жарасып, әңгіме қызығына түсіп кеткесін бала да, бай да есінен шықты. Бұйдасы бос жатқан қашаған інген де есінен тарс шығып, Ақбалаға тағы да бір ысырылып жақындай түсті.

— Енем қатыгез. Бірақ, обалына не керек, әділ, - деп Кенжекей тосын бір әңгіме бастады. Ақбаланың мұңды жүзі әсер етті ме, ол әйтеуір өзінің осы дүниеден көрген қиянаты мен шеккен зәбір-жапасын ықылас қойып тыңдайтын дәл өзіндей бір мұңдық табылғанына ырза еді, - қайын енем мендей төмен етектегі әйел емес, күнінде болған, толған кісі.

Күйеуі өлгеннен кейін, бір ауылды билеп-төстеп, еркек орнына жүрген.

— Көргені көп кісі десейші. Қорғаның мықты болды ғой?

— Не қылған... Менің сорыма, о да ауырып, әл үстінде жатыр.

Сары інген тұруға ерінгендей, ертеден бері мойны жетер жердің жусанын ернімен үйіріп жалмап жеп жатқан-ды. Біраздасын манайында ауызға ілінер шөп қалмады да итініп -соғынып түрегелді. Құдық жанында бір-бірімен басы түйісіп қалған екі ақ жаулыққа сары інген сулы көзін салғырттау тастады да, бұйдасын шұбатып жөнеле берді. Әңгіме қызығына түскен Кенжекей оны байқамады. Ақбаламен сырласқан сайын көңіл шері тарқап, жылы сорпа бүріккен көндей қасаңы жібіп барады.

— Қайын сіңлім бар. Бойжетіп отыр, өзі бір мың болғыр. Адамы тап келсе, бір үйдің шаруасын дөңгелетіп әкеткелі тұр. Қайдам, сорлы баланың таланына қандай жігіттің тап келетінін...

— Әйелдің әйел болуы еркекке байланысты ғой.

— Сөз бар ма? Ата - ананың аясында отырғанда қай қыз бақты, базарлы емес.

— Е, де! Күйеуге шықты дегенше қыз бақыты қызыл иттің аузында кетті дей бер.

— Құрысын, көктемде бір көрінген қызғалдақтай, қайран, қыз дәурені қысқа ғой. Кей есуас қыз сорлыны үлбіреп тұрған шағында үзіп алып, үйітілген

терідей ұйпалап тастайды - ау... Сол зәбірін қайтерсің? Сосын «қыз кезінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады?!», - дейді бұлар. Басында мен де бір үйлі жанның еркесі едім. Енді, міне, сонан не қалды?

Кенжекейдің басындағы қасірет Ақбаланың жүрегі мен жанын улап, көзін жерден көтермей, басындағы ақ жібек орамалдың шетін тістеп отырып қалды.

— Мені қойшы... менің боларым болды. Осы күні Құдайдан қайын сіңлімнің, сол қарағымның ғана бақытын тілеудемін, - деді Кенжекей. Ақбаланың ойынан өз баласы кетпей отыр; алты айлығында емшегінен айырып, төркін жұртына тастап кеткелі әлі бір хабарын есіте алмай қойды. Кенжекей тағы өз мұңын ортаға салып, күйеуінің кіші әйелін жақсы көретінін жаны күйіп, қатты зәбірленіп айтты:

— Уһ, қайтейін!.. Қатын сорлының қолында не тұр? «Қатын ашуланса қазан қайнатар», - деген рас қой. Біз ашулансақ ыдыс - аяқты лақтырамыз. Есік алдында жатқан итті тебеміз. Түйе сауғанда желінін қаттырақ сығып... а - а - а, айтпақшы...

Кенжекей жалт қарап, сары інгеннің бұйдасын шұбатып ұзап бара жатқанын көрді. Ақбаламен қоштасуға да шамасы келмей, ұзын көйлектің етегі аяғына оралып, түйе соңынан сүріне - қабына жүгіре жөнелді.

Сары інген Бел - Аранның кезіне қарай жүре жайылып бара жатқан-ды; кейінгі жақтан алау-далау боп етегі далпылдап келіп қалған әйелге бұрылып қарады да, май бүлкілге салып желе жөнелді. Бұлар теңіз жағасына көшіп келгелі сары інген қырдың қара оты мен тұщы суын аңсап, өзінің бұрынғы жайылған өрісіне аңсары ауатын да тұратын. Басы босаса қашып кететін болғасын аяғын тар қып тұсап жіберетін-ді.

Сары інгеннің арқасында екі жағына теңдестіріп артқан су толы бөшке мен мес бар еді; түйе желе жөнелгенде ауыр мес бүйіріне былқ-былқ соғып, салмағымен басып аударылып бара жатты. Кенжекей жылы сөзбен түйенің жанын жібіткісі келгендей, сары інгеннің соңынан қалмай, жүгіріп келе жатып: «қарағым, шырағым» деп жалынып көріп еді; бірақ әйгілі қашаған Кенжекейдің ойын білгендей, әрі - берідесін желге бет қойып, тура Бел - Аранның кезіне қарай тартты; бұл бет елсіз жапан түз, ұры-қары жүретін жер; бәрінен бұрын биыл қырда қасқыр көбейіп, осы өңірдегі ауылдың күнде бір малын жеп, тынышын алып тұрған-ды. Жаны ышқынған әйел түйеден қалмай сүрініп - жығылып келеді. Көзіне тер құйылды.

Бел - Аранның кезінен әрі асып, енді елсіз бұйратқа бет қойғасын түйе қара үзіп алыстап ұзай берді.

— Арам қатқыр сары інген... Жамандатқыр сары інген! - Кенжекей бір жығылып, бір тұрып жүгіріп келеді. Өкпесі алқынып аузына тығылды.

Даусы шықпай, тамағы кеуіп қарлығып қалды. Мес аударылып түсті. Сілесі қатқан Кенжекей еңіреп отыра кетті.

* * *

Тәңірберген оянғанда күн әлі шыға қоймаған-ды. Түндігін жауып, есігін түсіріп, кілем -текемет ұстап тастаған жиһазды бай үйдің іші елең-алаң шақтағы бозғыл сәулемен көлеңкеленіп тұр екен.

Киіз үйдің әрқашан кісі бойын құп-қунақ қып сергітіп тұратын дағдылы салқын ауасын жас мырза оянған бойда бірден сезді.

Түнде кеш жатса да, ұйқысы қанып қапты. Тек азырақ денесі тоңазыын деген. Сыртта қара суық жел ызылдайды. Бір- екі рет ауыл шетінен ит үрді. Мал қайырған кісі болу керек, ық жақ беттен, алыстан еміс-еміс дауыс естілді. Ауыл үстінің дағдылы дыбысына жас мырза жөндеп құлақ аспай, өзімен бір көрпе астында бір бүйірін қыж - қыж қайнатып жатқан келіншегіне қарай аударылып түсті. Ақбаланың сұлу денесін атлас көрпе астынан да анық көріп, қалың шашын, түлкі сағақ аппақ мойнын, жұп - жұмыр иығының басын шолып өтті. Елең - алаңдағы бозғыл сәуле жас келіншек өңін көлеңкелеп жұмсарта түскен.

Тәңірберген келіншегін құшақтағысы кеп оқтала түсті де, өзін тежеп қалды. Өткен түні келіншегі ренжіп:

— Саған қолым жеткеніне мәз болып, ата-анамның алдынан өтпей, аруақтан аттап кетіп едім. Сенен сұраған өтінішім болсын: әке - шешемді шақырып ырза қып жібер, - деп бұған тосын бір тілек айтып еді.

Ақбаланың жайын ұғады. Артынан ата - анасы келмей, іздеусіз кетіп бара жатқанына зәбірленеді. Ақбала өтініш айтпаса да, Сүйеу қартты шақырып, жүзін жылытып алу өзінің де ойында бар- ды. Ел ішінде сөзі сыйлы қарттың бетін бері қаратса, түбі бір рудың тізгіні қолына тиері анық.

Тәңірберген бірақ бұл ойын бір жанға сездірмеді. Ақбалаға да ішін ашпады. Ақбала оның үндемегеніне бірде ренжіп, бірде ызаланып жүрді де, кеше сырт айналып жатып қалған-ды. Сонысынан қозғалмаған екен. Ұйқы үстінде де түндегі ашуы тарқамай, қасын түйіп ширығып апты.

Тәңірберген түрегелді. Сыртқа шықты. Ұй сыртындағы қырға қарай бет қойып келе жатып, күз айының ызғыған қара суық желіне, бұлтты аспанға көз салды. Онан өріске айдайтын мал қамымен ерте тұрып, бүрсеңдеп жүгіріп жүрген сауыншы әйел, жалшы жігіттерге көз қиығын салып келе жатып та қайын атасы ойынан шықпады. Қызыл көз тентек шалмен татуласу жағын ойлады.

Қанша айтқанмен тірі кезінде болыс ағасының бұған мықты пана болғанын

осы күні біліп жүр. Болыс ағасы тұрғанда етек - жеңін кең ұстайтын. Ел ішінің дау-шарына араласпай, теңіз жағасын жайлаған жалпақ елге бұл ылғи да жақсы жағынан көрінетін. Әдетте бір жан бұның не істеп, не қойып жүргенін білмейтін: бір істі істердің алдында бұл әдетте су түбіне шым батқан тасша жым - жылас жоқ боп кетіп, сонан бір күні бар шаруаны астыртын бітіргесін жақсы ат, жүйрік тазы, сәнді киіммен бойы жарқырап шығатын; мықтысы әлсізін талап, қырқысып жатқан қиянаты мен күнәсі мол мына дүниеде күнәкар болмай, тал бойын таза сақтап жүрген жалғыз кісі бір өзі сияқты; түн болса, ұйықтаған ауылдың сыртын торып аш бөрідей жортып мал барымталап, қыз алып қашып, сарт - сұрт сойылдасып жататын зорлық - зомбылықтан бейхабар жүрген пәк жан сияқты. Ондай жерде ол адам баласына жазықсыз, ойынын ойнап, күлкісін күліп, өзімен-өзі жүрген күнәсіз жан сияктанып қара мұрты қиылып тұратын. Оны осы сәтте көрген кісі: «Апыр-ай, мына баланың иман жүздісін - ай!» - деп ойлаушы еді. Болыс ағасы өлгелі бұрынғы мінездің бәрі қалды. Ағасының кегін қуған жігіт бір топ солдатты бастап келіп, тал түсте, толы халықтың көзінше Кәленнің қатын-баласын байлап әкетті. Онан кейін балықшылар аулымен ашық тартысқа түсіп, Кәленді ұстатып, өзіне қарсы келгеннің бәрін құртты. Енді бұрынғыдай біреудің ығын паналамай, жауласқан жерде бойын көрсетіп қап жүр. Соның бәрінде де ол болыс ағасының бір қатесін ұмытқан емес. Қара күшке қаттырақ басқан ағасы ел ішіндегі арқа сүйер адамдардан айырылып, алды-артын жалаңаштап алып еді. Осыны жүрегіне қатты түйген жігіт кейінгі кездері қол күшін молайтып, төңірегіне қара-құра топтап жүр...

Тәңірберген үйге тез оралды. Тілінің ебі бар бір кісіге адам жұмсап дереу шақырып алды; еркін дәйексіздеу демесең, өздеріне қарағанда Алдаберген софыдан кейінгі үлкені осы еді. Тәңірберген қайын атасымен екеуінің арасын жақындататын делдал дәнекер болуын өтініп еді; анау құлшынып кірісетін пейіл білдіріп жүгініп отыра қалды:

— Мырза, маған сен. Сүйеу қарт қатты ғой, бірақ қара тасты жібіткен тіл шақар шалдың зәрін қайтара алмаса кесіп - ақ таста.

Тәңірберген тым елпілдеп тұрған, тез пейіл кісіні жақтырмайтын.

— Жә, жолың болсын! - деп оны шығарып салды. «Ақбала қуанатын болды», - деп ойлады. Әншейінде кісі таң қалғандай талай үлкен істерді қолынан атқарып жүргенде, бұл өзіне дәл осы бүгінгідей ырза боп көрген емес-ті. Әлгі әзірде суға кеткен Ақбаланы асыға күтіп отырған үстіне софы ағасы кірді. Қасында Тәңірбергеннің бәйбішесі. Ол екеуінің арт жағын ала тары бір топ кісі үстіне үнсіз кіріп келе жатты.

Тәңірберген алғашқыда мыналардың келісіне мен бермеп еді. Ет жегісі

келгенде софы ағасының дәл осылай қасына кісі - қараны молырақ ертіп, шұбалып жүретін жайын білуші еді; ол тек мына кісілердің арасынан әлгінде Сүйеу қартқа жіберген кісіні көргенде түсі бұзылып кетті.

Софы да бар ызғарын бетіне жиып келген екен. Керек десе, қасына еріп келген кісілердің жайғасып отырғанын күтпей, төрге шыққан бойда тіктеліп Тәңірбергенге қарады.

— Бетіңнен қағар бір пенде табылмай, тыюсыз кетіп жүрсің. Үлкен-кішінің бәрін басынып алдың. Е, немене, өзіңнен басқа кісі жоқтай әукеңді салып кеткенің.

Тәңірберген софы ағасына ыңғай бермей, қырындап бүйірін беріп отыр.

— Әй, бала, - деп Алдаберген софы енді асасының ұшын інісіне ызғарлана безеді, - уа, бетіңді бұр. Бермен қара! Бірге туған бауырластығымды сыйламасаң да, алдыңа сақалымды салып, үлкендік ете келіп отырмын. Рас, сен Сүйеудің қызына үйлендің. Құда түсіп қолынан алған жоқсың, оның аруағын аттап зорлықпен алып отырсың. Жә, оныңды, тіпті, құп дедік. Ежелгі бір жауымыздан есе алып бергендей көріп едік...

Тәңірберген бұл жолы да бастапқы міз бақпаған қалпынан қозғалмай, сұлу жүзі сыздап, шалқалап отыр. Алдаберген оның үндемегенін өзінше түсінді. Інім ұятын мойындаған екен деп кәрі софы енді тіпті өктемсіп, кең танауын көтере сөйледі:

— Сен немене, бүгінгі күні есіңнен танған сияқтысың. Қызын алдым деп, қу кедейді аулыңа шақырып жатқан көрінесің. Бізді сыйлайтын болсаң, ол қақпас шалды шақырмайсың. Ол- жауың. Жаудан жақындық іздеме. Осы отырған бар кісінің, мына қыздай алған жалғыз жарың бәйбішенің де өтініші бұл, - деп Алдаберген софы Ақбаланың өз аяғынан келгенін әдейі қағытып өтті.

Сыр бермей отырған Тәңірберген осы арада жаны ауыратын бір жеріне андаусызда біз сұғып алғандай, танауы әнтек дір етті. Қарасұр бәйбіше ертеден бері қыбыр етпей, қарсы беттен күйеуін бағып отырған-ды.

Тәңірбергеннің жаңа жаны дір еткендей болғанын байқағанда оның өз жанын да біреу бұрап үзіп алғандай болып еді.

Алдабергенге еріп келген кісілер бастарын бауырына алып, мүлгіп отыр еді; сүйтсе олардың баққаны бар екен. Софы пәтуасын айтқанда олар да шұғыл құптап, бастарын шұлғып құнжыңдады да қалды:

— Иә, біз саған салмақ салғалы келдік.

— Бір тілегімізді берер деп келдік.

— Сүйеу қартты аулыңа шақырып, кешегі болыс ағанның аруағын аяққа баспа. Дұшпанға таба қылма!

Осы тұста Сүйеу қартқа жұмсаған кісі сөзге араласып:

— Тәңірбергенжан, софы ағанның сөзіне құлақ сал... - деп мәймөңкелеп келе жатыр еді, Тәңірберген күйіп кетті.

— Ой, жексұрын... көрінбе көзіме, жоғал! - деп, оның жасы үлкендігіне қарамай, жекіріп тастады да, есік жақта отырған өзінің атқосшысы - ақи көз жігітке иек қақты.

— Жинал. Сүйекеңе бар. Қызын қолынан ала алмадым. Кешірсін.

Бауырынан шыққан баласын тастай ма, қызына келсін. Қол қусырып күтіп аламыз. Соңыра еліне ырза қып, ырғап - жырған жөнелтем. Сүйекеңе осы сөзімді жеткіз де, өзің бастап ертіп әкел!

— Құп, мырза. Өз сөзіндей қып жеткізейін!

Ақи көз жігіт тұра жөнелді. Үй іші жым - жырт. Мынадан кейін бір жан қозғалуға қорыққандай, қыбыр етпей, отырған - отырған жерінде сілейіп қалған-ды. Дәл соның үстіне Ақбала келді. Иінағашын сыртқа қалдырып, екі шелек суды алды да, шолпысы сылдырап, сызыла басып ішке кірді. Үй толы кісіні ішке кіргесін көріп, бұл ауылға жақында түскен жас келіншек именшектеп қысылып қалды. Күндесі жаққа қарамауға тырысты. Төр алдында дөңбектей боп отырған көк сақалды, ірі денелі софыға бұрылып, көп ішінен оның бір өзіне ілтипат етіп, оң тізесін сәл бүгіп сәлем беріп еді.

— О, бетпақ, көрінбе көзіме!.. Жоғал! Жоғал! - деді Алдаберген софы қолымен бетін көлегейлеп, сырт айналып.

Долылық буып, жарыла жаздап отырған бәйбіше өзін қостайтын адам шыққасын көтеріліп кетті:

— Ойбай, ойбай!.. Мына тоқал... Қуарған қу тоқал жетті ғой менің түбіме, - деп дауыс салып далаға жүгіре шықты.

Ақбала құп-ку; кінәсін анық сезбесе де, мына кісілердің алдында бір айыбы болғанын білгендей қолынан шелегі түсіп кетті; кісі бетіне қарай алмай, көзін төмен салып қор болған қалпы, жаңа софыға сәлем еткен жерде тапжылмай сілейіп тұр.

Тәңірбергеннің де тап қазіргі түрі адам аяғандай; әншейінде сыртқа істейтін мінезін үйге істеп, қандай ойында қатын - балаға қасы мен қабағынан аңғартып бойын суық ұстап отыратын жігіт тап қазір біртүрлі.

Далаға шыққасын да долылығы басылмай, ауыл айналып ойбай салып жүрген бәйбішесіне түк істей алмай отыр.

— Сен істеріңді істедің. Жас тоқалдың жолына осы отырған бәрімізді қабаттап қойып бауыздадың. Ендеше, сен қылғанға мен қылдым... Өзім тірі тұрғанда ол ақшұнақ шал бұл ауылдың топырағын басса көрейін. Бұл ауылға келер болса, менің өлігімнің үстінен аттап келеді, - деп Алдаберген софы анық жаулыққа бет бұрды. Осыдан артық тілге келмей, нөкерлерін ертіп шығып кетті. Тәңірберген түрегелді. Дәл бір соққыға жығылғандай

бойын ала алмай тұрған Ақбаланың қасына келді.

— Жә, жасыңды тый. Онан да ертең әке - шешенді күтіп алу жағын қарастыр.

* * *

Тәңірберген бір топ аттылы кісінің алдында ақ арғымақты ауыздыққа керіп, сыдырып келе жатты; ол жаңа ауылдан шыға сала қамшы басып еді, былай ұзап шыққасын ат екпінімен іштегі алай-түлей сезім басылып, астындағы Текежәуміт айғырының басын тартып, ақырын аяңға басты.

Еті қызып алған айғырдың екі көзі оттай жайнап, ауыздырын шайнап, кейде Тәңірберген қос тізгінді қаттырақ тартқанда жалт беріп жолдан шығып, біразға дейін бүйірлеп жүріп отырады; қалған уақытта пысқырып, көстектеп керіліп аяңдап кеткенде, соңында келе жатқан аттылар ілесе алмай, амалсыз желіп отыратын.

Ақ арғымақтың алдынан арты биік; әсіресе, оның төңкерген қазандай жалпақ жұп - жұмыр сауырын тегіс жапқан тықыр түгі жылтырап, жылт - жылт етіп тұратын. Тәңірбергенге ақ арғымақтың аяңы ұнайтын. Жолға шыққанда көбіне осы атты мінетіні содан; басқа қасиетінен бұрын оның бауырын керіп аяңдайтын көшелі, кербез жүрісінен біртүрлі жанға жайлы рахат тауып, астындағы ат емес, қайық сияқтанып кетуші еді. Тәңірберген ауылдан шыққалы әлі қыбыр еткен жоқ. Арғымақтың тас төбесінде шаншылған қос құлағынан көзін айырмай қадалып апты. Сыртынан қарағанда сұлу денесі ерге құйып қойғандай; екі иығының басы тіп - тік боп тура алдына қарап отырған нығыз қалпынан енді қайтып қозғалмай, айғырдың аяңына ырғалақтап, басындағы ой да дәл осы қазір тербеліп келе жатқандай.

Денесі суынғасын арғымақ ендігі қалған жолда ұрынбай, басын шұлғып тастап, бір қалыппен баяу жүріп келе жатты. Әлі де болса Тәңірбергеннің қабағында кірбің бар; жаңағы оқиға өзіне жаман әсер қалдырған; қанша ұмытайын десе де көңіл кірі лайланған судай боп софы ағасы мен бәйбішесінің қылығына ренжіп келеді; көзі тірісінде көңілі толмаса да, кешегі болыс ағасының софы ағасынан бір артықшылығы болатын; әрине, о да тайыз, о да тоқмойын еді; оның да өзінен шығатын ар жағында бір түйір ақыл болмаса да, тым құрыса осындайда пайда - залалын біліп, үнемі інісінің аузына қарап отыратын.

Құдайменде өлгелі софы ағасына жел бітті. Тәңірбергенді баласынып, билікке таласқысы кеп, әр кезде әлгідей үлкендігін арқаланып қиғылық салып жатады. Абыралыға қараған ағайын - туғанды азғырып, бұған айдап

салып қойған түрі анау. «Ақылсыз сорлы, қолына билік тигенде не бітірем дейді екен...»-, деді Тәңірберген ішінен.

Осы қазір өзінің жалғыздығын қатты сезіп келеді. Бір үміті - оқыған інісі. Оның елге келуі көп кісіге желеу болып алды. Осы өңірдің игі жақсылары оқыған зиялы жігітпен дидарласуға құштар боп, көп күннен бері ауыл үстін басып жатыр. Бөрінің де арғы ойы белгілі: оқыған жігіт соңырағы күні сырқатынан тәуір боп Шалқар мен Ырғыздың бірінде қызметке орналаса қалса, қысылған жерде оны өздерінің бір кәдесіне жаратпақ.

Тәңірберген мырс етті. Әдемі бетіне ащы мысқыл шауып, іште жатқан ыза мен ызғарды танытып сұп - сұр боп сұстия қалды. Құдай - ау, осы заманның кісісі қалай ұсақталып кеткен?! Әлдекім болса бір сәрі. Ат басындай азамат... игі жақсы деп жүрген ығай мен сығайыңның істеп жүргені осы. Түбіне найза бойламайды деген Рамбердінің де қулығы көген басынан аспапты. Мал өрісінен арғы жер, онан арғы дүние өртеніп жатса да оған бәрібір. Жә, жә, жалғыз Рамберді ме? «Өзің не бітірдің?» - деген тосын сұрақ бүйіріне шаншудай қадалды. Өзі де жалаңаш құйрықпен тікен үстіне отырғандай, әрлі - берлі қипандап дозғалақтап қалды. Ауылдан шыққалы алғаш рет ол жан - жағына бұрылып, жусанды, бетегелі далаға көз тастады да, толқып кеткен көңіл қайта тынышталып, көк қасқа ерге құйрығын қадап жайғасып отырды.

Ат құлағы кейде алыстап, көгілдір ауада қылтылдап отырады. «Бәсе, өзің не бітірдің?» - деді ол ішінен. Болыс ағаң қаза тапқалы шаруаға шындап қарадың. Ебейсінге есеңді жібермей, базарға қосқан малыңның пұлын өндіріп алдың. Тағы да, міне, мал қуып келе жатырсың. Кешегі приемда Кәлен қуып әкеткен жылқыңның құнын өндіріп алмақ боп қаһарға мініп келесің.

Тәңірбергеннің тізгін ұстаған қолы сұлық түсіп, көк қасқа ердің қасына асылып қалды. Ат басын бұрып ізінше кері қайтып кеткісі кеп кетті. Онан ағасының өлімін тез ұмытқанына ренжіді. Өлім суық па, әлде өзім қаталмын ба деп ойлады. Өзім қатал болармын деген ойға көңілі ауа берді. Бірге туған бауырының бетін жапқан топырақ суымай жатып, көңілінен шығып та кетті. Көзі тірісінде ол сорлыны тайыз көріп, көңілі толмай жүрді. Қазір софы ағасын менсінбейді. Сонда... бәтір - ау, ағаларыңнан асқаның қайсы? Солар жүрген ескі жолдың шиырынан шыға алмай, мал барымталап, жоқ; қуып жүрген жоқсың ба? Былтырғы бүліктен кейін, мына боз дала бұрынғы бойкүйез тірлігін қайта тапты. Тынышталды. Бірақ онан арғы дүние бар түгін бетіне шаншып, түтеп келе жатқанын байқамапты. Жоқ, байқадың! Байқап жүрсің! Үлкен шаһарларды айтпағанда, мына іргеде тұрған кішкентай Шалқарға барған сайын беті қатты бір заманның

кейпін танитын. Өне бір жолы темір жол жұмысшыларының ереуілін көрді. Өңшең білегін сыбанып жұдырығын түйіп алған түсі суық жұмысшылар қызыл туды төбесіне көтеріп, лек - лек болып көшеге шыққанда өзгені былай қойғанда бұлар Құдай көретін әлгі татар байы Теміркенің құты қашып, көк дүкеннің есік-терезесін жалма - жан жауып ала қойған-ды. Шын сасқанда көп бөлмелі үйден тығылатын тесік таппап еді-ау! Көшеге шыққан ығы-жығы халық тарағасын да татар байы көпке дейін өзіне-өзі келе алмай, күйген терідей құрысып: «Заман бұзылды бит. Алар сені аями, бас кесер бұзықлар! Жөлік бит, жөлік олар», - деп күбірлеп отырып еді. Шаһарлы жерің солай болғанда, осы өз ауылың тыныш па? Бәсе, тыныш деген түкпірдегі далаң қарашы. Жыл сайын жұтқа ұшыраған кедей ауылдар теңіз жағасына көшіп кеп, балықшылар аулының қарамын молайтып жатыр...

Ат пысқырып қалды. Тәңірберген шошып оянғандай, босаңсып бара жатқан бойын билеп-ап, енді байқап қараса, тізгін еркі өзіне тиген ат алдындағы бір биік сары төбеге тұмсығын тірей тоқтапты. Қасына ерген қосшылары да Тәңірбергеннің ойын бөлмей, кейініректе иіріліп тұр екен. Жаным - ау, мынау қай жер? Қайда тұр? Неге тұр?

Тәңірберген тізгінін жиып ап, ер үстіне дұрысталып отырып төңірегіне қайта көз салып еді. Сол жақ қапталында шымылдықтың созылып жатқан Бел - Аранды көрді. Сонан кейін ғана жер шамасын болжады. Өзінің осы жолға не мақсатпен шыққаны да есіне түсті. Сол сол - ақ екен, ат тұмсығын тірей тоқтаған мына биік сары төбе де бұның көзіне оттай басылды. Осы сары төбенің арғы астында балықшылар аулы отыр. Өткен жолы Ақбаланы алып қашқан боп, бір топ аттылы түн қатып ұрланып кеп, осы төбенің астында, дәл осы арада иіріліп тұрған. Ат пысқырмасын деген сақтықпен бәрі де күні бұрын аттарының тұмсығын тұмылдырықтап алып еді: сол бойда Ақбалаға астыртын хабар салса да, өздері ауыл торыған ұрыдай ат жалын құшып, ілгері жақтарына көз тігіп тұрғанда, кенет біреу қараң етті. Тәңірберген шыдамай, ақ арғымақты тебініп, тобынан үзіліп ілгері шыға бергенде, ар жағынан ес - түс жоқ Ақбала жан ұшырып кеп, ақ арғымақтың мойнына құлап асыла кетіп еді - ау! Әлі құрып, алқынып жеткен келіншекке бұ да ат үстінен шұғыл ұмтылып, аш белінен құшақтай алып еді.

Ой бітсе де Тәңірберген осы бір ыстық елесті қия алмай, көңіліне іркіп тұр. Туған-туысқанын ренжітті, бірақ ол бүгінгі ісіне, бәрінен бұрын Ақбаланы риза қып әкесіне кісі жібергеніне көңілі бітіп кетті де, арғымақты қамшымен тартып қап, сары төбенің басына шауып шықты. Кешегі қара дауылдан кейін жел басылып, шырадай тынып тұр еді: бұлттан арылған көк

аспан жарқырап ашылыпты: тек сонау шалғай шетте, көкжиек пен көк теңіздің дәл бір жымы білінбей жалғасып кеткен жерінде теңгедей ақ бұлт көрінеді: о да аспаннан жылжып түсіп, көк теңіздің бетінде адасқан сендей боп ығып бара жатқандай; теңіз беті тып - тыныш; әншейінде ашу-ызасы бойына сыймай өкіріп уылдап-шуылдап жататын сонау аңғар бет, ашық айдын тап қазір толастап тыным тапқан. Бүкіл ұлы теңіз күн сәулесінің астында керіліп аппақ боп жалтырап жатыр екен. Сары төбенің басына шауып шыға келгенде теңізге бергі жағынан мінбелеп төніп тұрған қара жардың қақ ұшар басына салған жерқазбалар да құжынап қоя берді. Өткен жылы аң аулап жүріп, Ақбаланы көргісі кеп Еламанның үйіне түскенде, балықшылар аулы мұншама көп емес еді; қазір қарамы онан анағұрлым молайып, қанаты жайылып кеткенін ұнатпай, ауыл мөлшерін көзімен шолып келеді. Ішінде шөгіп жатқан көптен бергі реніш қайта оянып, көңілі лайланып, әркездегідей осы жолы да өзінің балықшылар аулынан мал даулап келе жатқанын мысқылдап, ренішпен есіне алды.

Қасындағы бар кісімен Достың үйіне түсті. Қарақатын сасып қалды.

Бәрінен бұрын от басында жатқан тулақты қайда тығарын білмей, көйлегінің етегімен жауып жалп етіп үстіне отыра кетті.

Тәңірбергеннің қасындағы дембелше жігіт Қарақатынға жетіп барып, аяғымен теуіп жіберді.

— Ой, бүйіріңді тесіп шыққыр. Мынау біздің мырзаның құла байталының терісі ғой.

Ақкемпір ақырын жылысып сыртқа шығып кетті; әншейінде басынан сөз асырмайтын Қарақатын бұл жолы жұмған аузын аша алмай, бір уыс боп бүрісе қапты. «Атаңа нәлет, ақылсыз қатынның ұстап бергенін қарашы», - деді Дос ішінен. «Осы тулақтың көзін құрт», - деп қанша қақсаса да, атаңа нәлеттің қатынына тілін алдыра алмай қойып еді.

Осы кезде Мөңке бастаған бір топ балықшы ішке кіріп, есік алдына иық, тіресіп тұра -тұра қалды. Басы бауырына кеткен Дос оларды байқаған жоқ.

— Неғылса да бізден бір білместік болды, - деді ол міңгірлеп.

— Жоқ, бұл білместік емес. Бұл біздің мырзаға біліп тұрып істеген жаулығың. Жау кісінің ісі.

— Жазықсызбын демеймін. Тәңірберген шырағым, не істесең де қолыңдамын.

Тәңірберген түк деместен суық томсарып отыр. Осы түріне қарап, әлгі дембелше жігіт мырзаның әлдеқандай бір іш есеппен бұған осы арада бар ерікті беріп қойғанын шамалады. Сосын ол мыналарды неғұрлым қырына алса, соғұрлым мырзаның ойынан шығарын біліп:

— Иә, қолымызға түстің. Ұрлығыңмен ұсталып отырсың, тырп етіп көрші

сен, кәне, - деп зілдене түсті.

— Шырағым, не істесең де...

— Қой, әрі! Не істерімізді өзіміз білеміз. Жоғымыз жалғыз құла байтал ма? Сендерден Кәлен айдап әкеткен жылқының құнын тұтас өндіріп алғалы келдік, - деп әлгі жігіт ауыр үкімді де өзі айтып салды; қарсы дау айтуға, деректесуге келтірмей, Досты қысып, жан алқымға таяп бара жатты. Соны байқаған Тәңірберген:

— Жә, менің малымды түгендеуші сен болсаң да қой енді, - деп әлгі жігітті тыйып тастады да, - адаспайтын адам жоқ, ол кезде Еламан мен Кәленнің бүлігіне біраз адамның ергені рас. Біраз жаманға жел бітіп, найзасы төбемізде шошаңдады. Талай малымыз жаудың тақымында кетті. Онан бірақ Тәңірбергеннің өрістегі малы ортайған жоқ. Құдай құрағанды адам шашып тауыса алмады. Қайтер дейсің, қарны ашқан күні құла байталды сойып жесе, ол аға - жеңгемнің маған істеген бір қазынасы шығар, - деп әлгі пысықай жігіт тарылтып жіберген дүниені Тәңірберген бір ауыз сөзбен кеңітті де тастады.

Қарақатын қуанғанынан жылап жіберді. Жаңа ғана жерге кіре жаздап отырған Дос та басын көтерді. Тәңірберген енді есік алдында иін тіресіп тұрған балықшыларға қарап, айрықша Мөңкеге қадалып:

— Ағайын, жылқыма жау боп тидің. Күшің барда аямадың, қолыңнан келгенінді істедің. Бірақ, - деп, осы арада сәл іркіліп, айтар сөзін сабырмен салмақтай түсіп, - мен оларыңды білместік болар деп кешірдім, кештім, ағайын, - деп бұлар күтпеген кесім айтқанда, Дос үп-үлкен басымен ұшып түрегеліп, Тәңірбергеннің қолын сілкілеп, қос қолымен қысып:

— Рахмет, қарағым, көп жаса. Күшке иілмейтін ағанды бір ауыз жылы сөзіңмен жығып кеттің, жеңдің бізді, - деді көңілі босап, жыламсырай бастады.

Өңгіменің артын бағып тұрған Мөңке осы арада шыдамай, бір аттап алға шығып:

— Әй, Дос! Ат құнын кешкенге осынша жылағаның не, уа, азамат құнын арқалағандар да отыр ғой төрінде, - деп еді, жұрт тына қап, тегіс Тәңірбергенге қарады. Тәңірберген бұған дерек қайтара алмасын білді де, өзінің дәл осындай қысылған кезде істейтін машықты төсіліне басып, естімегендей елеусіз қалдырды.

Дос қай жағын ұстарын білмей, қиналған кескінде көзін төмен салып отыр еді.

— Ой, жетесіз ынжық, - деп Қарақатын ұшып түрегелді, - сен ынжық болғасын бізді ит те, құс та басынады. Әйтпесе, сен мына жаман Мөңкені төбеңде тайраңдатып, үйіңе келген Құдайы қонағыңды тілдетіп қояр ма едің?! Ойбай-ау, жан адам жуымайтын үйіңе мырза жігіт үлкен басын кішірейтіп келіп отырған жоқ па? Достың көңілмен күнәнді... қандай ауыр күнәнді кешіріп кеп отыр. Жаман ит - ау, соны неге ұқпайсың?

Дос басын көтерген жоқ. Бірақ көрер көзге түсі бұзылып, қап - қара боп тұнжырап барады. Қарақатын одан сайын долданып, тұқырайып отырған байын түтіп жейтіндей қасында тепсініп тұрып алды. Таңа болмағасын ол енді Досты жағасынан жұлқылап зорлап тұрғызды.

— Намыс бар ма өзінде? Мына қақбасты қу, айдап шық үйіңнен!

Дос Мөңкеге тура қарамаса да, сүзетін бұқадай басын бауырына алып, бетпе-бет кеп түйіліп тұрып алды. Қарақатынның «қақбас» дегені Мөңкеге қатты батты; осы жасқа келгенше досы түгіл дұшпанынан есітпеген сөзі еді; әншейінде төбесінен таяқ айырмайтын жаман қатынын Достың осы тұста бетінен қақпай, өзіне қарсы шабалаңдатып үргізіп қойғанына тіпті ыза боп:

— Әй, Дос, мынауыңа қой дейсің бе, әлде маған кет дейсің бе? - деп еді, Дос морт сынып:

— Шық үйден! - деді ақырын, бірақ бет бақтырмайтын зілді үнмен. Мөңке оның қатты бұзылған түрін таныды; тілін алмаса, осы тұрғанда оның төбелесуден де тайынбасын біліп:

— Ой, Құдай - ай, жігіт деп жүрсем, сенің де құның бір байталдық екен ғой, - деп Мөңке оған біртүрлі жиіркенішпен қарап тұрды да, бұрылып жүре берді.

* * *

Тәңірберген балықшылар аулынан көңілсіз аттанды. Еламан мен Кәленнің көзін құртса да, бұл ауыл басшысыз қалмапты. Қара борбай шал қарсыласқандай қауқары барын танытты. Осы жай жанына батқан жас мырза сұрақты жүзін Досқа бұрып еді. Дос тоқ мойын, дөкір... Өз дегені

болмаса өзгенің жетегіне жүре қоймайтын бірезу қыңыр. Шындап кетсе, төңірегіне қара- құра топтап, Мөңкемен белдесуге жарайтын бұл өңірде бұнан басқа адам жоқ. Осы жағдайды ішіне түйген жас мырза ендігі жерге есебін тауып, Досты бауырына тартып көргісі келіп еді, бірақ оңайлықпен ішін аша қоймайтын Дос:

– Уақыт бар ғой, ойланып көрейік, - деді.

– Иә, ойлан, - деді мырза. Сыртқа шығып, енді атқа мінер жерде оның көзі бір қызға түсті. Көзі түскен бойда: «Тәңірім - ау, мынау көңге шыққан қызыл гүл ғой», - деп ойлады да, ат үстінен Досқа еңкейді:

– Дос аға, мынау кім?

– Төлеу деген жігіттің қарындасы.

– Тө - ле - у?

– Иә, Төлеу. Сен біле қоймассың, қырдан көшіп келген кірме.

– Солай де!

Мырза көзін қыздан алмай, тізгіні қолынан түсіп, аңырап қапты. Қызға мырзаның көңілі құлағанын байқаған Дос:

– Тамаша бала, - деп, онсыз да тұтанғалы тұрған отқа май тамызғандай болды. - Өзіңдей қыздар дұрыстап от жаға алмайды. Ал бұл пақыр промсолда жұмыс істеп, бір үйлі жанды асырап отыр.

– Солай ма? - Тұрмыстары нашар болды ғой?

– Обалы жоқ. Үйі толған ер - азамат. Бірі талап қылмайды. Бәрі осы баланың мойнына мініп отыр.

– Аты қалай?

– Айғанша.

Тәңірберген қыз атын ішінен қайталады. Қыз үйінің күйсіз, ағаларының кемталап, жалқау болғаны да бұның өз есебінің үстінен түсіп, жақсы нышанға жорыды да, ішінен жымылып қойды. Екі көзі әлі де қызда.

Айғанша өзіне сұқтана қадалған көзді байқаған жоқ-ты. Әлгінде балық сойып жүріп, басына әншейін немқұрайды тарта салған бір шаршы қызыл орамал сыпырылып желкесіне түсіп кеткен екен. Былайғы кезде де ие бермей, орамал астынан әлсін - әлі бұрқырап шығып кете беретін қалың шаш қазір, тіпті желкілдеп, қаннен-қаперсіз, үйге жеткенше асығып жүгіріп келе жатқан-ды. Ауыл үстіндегі түсі басқа кісілерді көрді де, жақындап келгесін аяғын именшектеп ақырын басты. Аттарына мінсе де әлденеге іркіліп тұрған кісілердің ішінде тізгіні қолынан түсіп, ақтарылып қалған қара мұртты сұлу жігітке көзі түсті. Оның да бұған қарап, ішіп-жеп бара жатқанын байқаса да, түк жасқанбастан қара көзі жалт етіп бір қарап өтті. Амандасқысы кеп емексіп қалған жас мырзаның тұсынан аяғын әлгіден көрі шапшаңырақ алып, білектей бұрым арқасында бұлғақтап ұзап бара

жатты. Үйге жақындай бергенде іштен ішегі үзілердей қақылдап жылаған жас баланың даусын естіп, кеше кеште суға кеткен Кенжекейдің содан әлі оралмағанын біле қойды: «Бейшара аман болса жарар еді», - деп ойлап, үйге үрейленіп асығыс кірді. Шынында да, жылай - жылай сілесі қатқан бала бұл кезде әбден көгеріп, ықылық атып жатыр екен. Айғанша баланы жерден көтеріп алды. Өткен түні де осы баламен арпалысып шыққан Айғанша таң атқанша ұйқы көрмеп еді; бұл ертеңгісін жұмысқа кеткеннен бері әлі бір жан баланы жұбатпаған. Ауру кемпір іргеде қарап жатыр. Өлер алдында үй ішіндегі жандардың жүзін көргісі келмей, қатты түңілген. Екі ағасы екі жерде сазарып отыр. Күндесінің баласына қашанда бауыры жібімейтін Балжан өзінің әдеттегі безбүйрек қаталдығына бағып анадай жерде өз баласын өбектеп, оңашаланып алыпты.

— Құдайдан үміттерің бар ма? Мына баланы неге жұбатпайсыңдар? - деді Айғанша. Оған үй ішіндегілердің бірде - бірі тіл қатпады. - Бұның шешесін неге іздемейсіңдер? - Бұл жолы да бұған бір жан тіл қатпады.

— Мынау үй емес, мола ғой... мола, қу мола, - деп Айғанша еңіреп жылап жіберді де, баланы бауырына қысып сыртқа жүгіріп шықты.

Ол кеткесін де бір жан қыбыр етпеді. Тек ауру кемпір қол таянып басын көтерді. Екі иінінен ентігіп, ырсылдап ауыр дем алып отырып:

— Ана байғұс... Құдайдан бала тілегенде тап мына сендердей боларын білген бе?.. Басқаны қайтейін... Сен... Сен екеуің әлгі қыздың сорына жаралдыңдар ғой, - деді де, әлі құрып жата кетті. Кезерген ернін қанын шығара қырқып тістеп алған. Үстіне жамылған көрпе астында иығының басы селкілдеп жатқанын үй ішіндегілердің ешқайсысы байқаған жоқ. Түс ауа Кенжекей келді. Үсті-басы ебіл - себіл. Төлеу тақымының астына басып отырған қамшысын ұстай түрегелді. Кенжекей арқасындағы месті былқ, еткізіп босағаға тастай салды да, Айғаншаның қолында бұл кезде, тіпті үні шықпай, қып - қызыл боп ықылық атып жатқан балаға ұмтылды: — Сорлы - ай!.. Байғұс балам - ай!..

— Әй, түйе қайда?

Кенжекей түнеріп төніп келіп қалған күйеуіне көз қиығын салмай, төрде жатқан алашаның шетіне отыра қап, кеудесінен емшегін шығарып баланың аузына тосты.

— Сорлы-ай, соры қайнаған балам - ай, өлуге қалыпсың ғой...

— Әй, түйе қайда?

— Өз балаң емес пе... Жұбатсақ қайтеді?

— Түйе қайда деймін?

— Түйең арам қатсын! Борша болсын! Қара өкпе тисін түйеңе!

Қамшы сартылдап ала жөнелді. Айғанша жылап, сыртқа ата жөнелді.

Кенжекей тырп етпеді. Тек бір қолын жоғары көтеріп, аузына апарған емшекті де ала алмай, ықылық атып жатқан бауырындағы баланы қорғап басын бұға берді. Қайратты еркектің қолындағы өткір қамшы енді көбіне - көп әйелдің басына тиіп, жүн арқасын таспадай тіліп шыпылдап жатыр. Кенжекейді бір жан арашаламады; өлімге басын тіккен ол дыбысын шығармай, денесіне қамшы тиген сайын дір-дір етіп тістене берді. Бір рет қамшы қарақұсқа тиді де, көзі қарауытып кетті. Қанша уақыт өткені белгісіз, көзін ашса... басы қорғасын құйғандай көтертпеді. Көк ала торғайдай дене алаулап, өртеніп барады екен. Тек бала сорған бауыры ғана жып-жылы.

* * *

Тәңірберген артында қалған шаруасын әрқашан тиянақтап тындырып жүретін-ді; осы жолы да жолға шығар алдында ауылда қалған жігіттерге өздері күтіп отырған құда -құдағилар келгенше күні бұрын алдын ала даярлап қоятын жабдық жөнін мұқият тапсырып кеткен еді. Қиқар бәйбіше қарсылық көрсеткенмен, сүйеніші мықты Ақбала бұл жолы тізгін еркін бермеді. Әке - шешесінің келуіне қарсы буулы жатқан тең-тең жүктерді шешкізіп, төр алдына бұрын бір жанның жамбасы тимеген асыл төсеніштер жайды. Үй ішінің дүние - жиһазын қайта жасаулап, ең аяғы ертең әке-шешесінің иығына жабатын түлкі ішік, қасқыр ішік, құндыз ішіктерді алдын ала әзірлеп қойды.

Тек, неге екені белгісіз, Сүйеу қартқа жіберген кісі кешігіп жатыр. Тәңірбергеннің де аяғы алысқа түсіп кетті. Ұзын құлақ хабарға қарағанда, балықшылар аулында болған күннің ертеңіне промсолға соғыпты; бірақ онда айналмапты; теңіз жағасына келіп жатқан Теміркеге тілдескесін, сол күні алдын кештете атқа қонып, Орда қонған болысына қарай тартып бара жатқанын осы ауылдың малшылары көріпті; бірақ мұндағы кісілер мырзаның неге бұлай жаны қыдырып дызығып жүргенін білмей, аң-таң боп отырғанда, қасындағы бір атқосшысын ауылға қайтарып: «Ертеңдері оралам. Күтіп отырған қонақтары келіп қалар, қамсыз болмасын », - деп Ақбалаға арнайы сәлем айтып жіберіп еді; Ақбала басқаға шүбәланса да, бұл жалғанда мырзаға шүбә келтірген емес-ті. Оның өзіне де, сөзіне де еш күмәнсіз сенетін. Әке - шешесінің келетініне енді кәміл сенді. Қалған жұрт тіпті сенді. Ауыл іші әбігерде. Құйқылжыған халық. Абыр-сабыр. Әрлі-берлі жүгірген, біріне - бірі айқайлап әмір берген кісілер. Ошақ қазған, сойыстық мал жетелеген, пышақ қайраған жігіттер.

Үй сыртына апарып ыққа қарата кілем қаққан, текемет, алаша қаққан

қатындар. Үй мен үй арасында етегіне сүрініп, емпелеңдеген келіншектер. Сызыла басқан сәнді қыздар. Ақбала отырған ақ отауда әлдебір жақтан ғайыптан тайып келген хор қыздар, құрбылас келіншектер, абысын - ажындар. Дәл қазір, дәл осы бір қуаныш, қызық, шат - шадыманда бәрі бір аяға бас қосқандай; сықылықтаған күлкі. Сылдыраған шашпау, шолпы, сырға. Артынан артынып - тартынып әке - шешесі келе жатқан жас келіншекті әлгілердің бәрі қошеметтеп, бәрі құрметтеп, онымен бірге өздері де қосыла қуанып, әлден құттықтап, әлден шүйінші сұрап апақ - шапақ, мәре - сәре. Ақбаланы қуантпақ боп жүріп, онан бұрын олардың өздері қуанып күткен қонақтар шыныменен келіп қалғандай, көп зарықтырмай әне - міне келіп қалатындай, тап қазір қырға шықса ар жағында қарасы көрінетіндей, бәрі бірдей дүрлігіп сыртқа жүгіріп шықты. Ақбала үлкен әзірлікті әке-шешесі келгесін істегенді жөн көріп, кейінге ірке тұрғысы кеп еді. Бірақ оған желігіп алған желөкпелер, жас келіншектер бой бермеді. Оны сыртынан билеп, соңыра қонақтар келгесін де үлгіретін шаруаға алдын ала ыссылай кірісе бастады. Олар Ақбалаға ақылдаспай, соңыра қонақтармен бірге болатын осы төңіректегі көңілдес, әтібірлі кісілерге әлден хабарлап, жан - жақтан алғыза бастады. Ең аяғы қонаққа соятын малдарды да өріске жібермей, оң босағаға байлап қойды. Пышақ қайраулы. Қазан асулы. Бұл ауылдың қазіргі даярлығы дәл бір қыз ұзатып, келін түсіретін ауылдың әбігерінен бір де кем емес еді.

Кешеден бері Ақбала ауыл - аймақтың алақанында. Бұрын бәйбішенің шашбауын көтеріп жүрген әйелдер енді онан сыпырылып шығып, балға үймелеген шыбындай бәрі Ақбаланың төңірегіне үйіріле қапты.

— Сал келіншек қандай сұлу?! Беу, бұрын көзіміз байлаулы жүрген бе? - деп кекселеу бір қатын Ақбаланың ажарына сұқтанып еді.

— Е, ол кезде сен нені көруші едің, - деп басқалары оған дүрсе қоя берді, - бәйбішенің шашбауын көтерем деп көзіңе шел бітпеді ме?

— Төбемізде тайраңдамадың ба?

— Иә, тілімді қышытпа, сен қатын.

— Ойбай-ау, ол күндестігінен істесін, бәрінен бұрын сенің, сен мұндардың зәбірің өтті ғой. Көрінбеші көзіме!

— Көрінбе!

— Ие, ие, кет! Көрінбе!

— Жоғал!

— Жоғал!

— Тұтақ!

— Тұтақ!

Үй іші шаң - шұң болды да кетті. Ақбаланың ара түскеніне қарамай, көп

қатын бір қатынды аластап қуып шықты. Өздері жек көретін қатынды қуу оларға дәл бір жау қашырғаннан кем болмай, у-шу, азан - қазан боп жатыр еді; кенет бір әйел Ақбаланың анадай жерде әңгімеге араласпай, қоңырайып отырып қалғанын көріп, қасындағы әйелді түртіп қалды. Ол арғы жағындағы бір әйелді түртіп, қайсысы қайсысын кінәларын білмей бір-біріне қарап беттерін бір-бір үзіп алды; басқа кезде болса бір сәрі; бетім - ау, масқара -ау, артынан артынып-тартынып, ырғап - жырғап әке-шешесі келе жатқан келіншектің қабағын кірбің шалған күпірлік қой! Сұмдық қой! Сұмдық! Сұмдық! Есі шыққан келіншектер құдды әлденеден үріккен құстардай орындарынан дүркірей ұшып тұрды. Сонан кейін де бір дөңге үймелеген әлдебір өңшең сарала қанат сайрауық құстардай, бәрі бірдей Ақбаланың асты-үстіне түсіп, үпір - шүпір бола қалды.

— Не арманың бар?!

— Иә, иә, арманы жоқ.

— Жер бетінде әке - шешесін сендей ғып күтіп алған әйел бар дейсің бе?!

— Осының бәрі мырзаның арқасы ғой.

— Соның арқасы!

— Піш - піш.

— Шу-шу...

— Несін айтасың, сал жігіт сен дегенде шығарда жаны басқа...

— Иә! Иә, жаны басқа...!

Ақбала бұрын әке-шешесін шақырта алмай зар илеп еді; енді дегеніне жетіп әке-шешесіне арнайы кісі кеткеннен бері зәре - құты ұшып, үйден де, түзден де жаны байыз таппай сасқалақтап, әбігерленіп бітті. Кішкене көңіл тоқтатып тынышталайын десе, әлденеге қақ төрде қаққан қазықтай тіп - тік боп тура алдына тесіле қарап алатын аппақ қудай шал көз алдына тұра қалғанда, зәре - иманы ұшады. Жаны дызығып тысқа шығады. Ішке кіреді. Не сырттан, не іштен жаны байыз таппай, бір үміт, бір үрей, екеуі екі жақтан анталағанда не күлерін, не жыларын білмей күпті көңілді жас пен күлкі екі жақтан қинап:

— Неге кешікті екен? - деп жалтақтап қасындағы келіншектерге қарады.

— Келер, келіп қалар, - дейді олар.

— Байғұс ата-анаң да сені бір көруге зар боп келе жатқан шығар,- дейді олар.

— Солай ма екен? - дейді бұл.

— Әрине. Екі көзі төрт боп келе жатқан шығар - ау, - дейді әлгілер.

— Енді шыда! Көбі кетіп, азы қалды ғой, - дейді тағы да солар.

— Иә, иә, аз қалды, - деп қостайды солардың бірі қалайда бұның мазасын алған күдікті сейілтпек болып.

— Аз қалды дейсің бе? Апыр-ай?.. Апыр-ай, неге кешікті? - дейді Ақбала бәрібір күдігі сейілмей.

— Бұл кешіккен бе, баяғыда келіншектер ата - анасын жылдап күтетін, - деп аузының ебі бар әлдебір абысын жоқтан жұбаныш табады.

— Ата - анаға ұзатқан қыз артынан келу де сын. Ана сорлының қызына арнаған бір жасауы бітсе де, бір жасауы бітпей ел жағалап жүгіргенін көрдік қой, - деп өзін куәлікке тартады тақа болмағасын тағы бір абысын сөзге араласып.

Ақбала бұған иланды. Құрбы - келіншектер арасында бір мезгіл көңілі жадырап, аппақ жүзі әншейіндегі нұрлы ажарын тауып шынымен көңілденіп, құрбыласының әлдебір әзіліне сықылықтап күле түсті де, кенет кілт тыйыла қалды. Ел ішінде қайда бір күші тасып тұрған құдіреттілермен ұстасып, қырғи қабақтанып тайталасып жүретін әке мінезі есіне түсті де, тағы да тап бір қара суықтағы жапырақтай қалтырап кетті: «Жерге қарап қалмасам не қылсын». Ақбала өзін жұбатпақ болған жаңағы сөздердің біріне сенбеді. Баяғы бұрымы селтиген кішкентай кезінен бастап өзі жақсы білетін қатал әкенің ақ кірпігі, қызыл көзі, осқырынған ызалы ащы мысқылы көз алдына келеді де, түсі демде бұзылып, дір-дір етіп қалтырап қоя береді: «Құдай - ай, өзің қолда, қолдай гөр. Жерге қарап қалмасам қайтсін...»

Кенет бір дыбысты құлағы шалып:

— Біреу келді ғой. Солар... Солар болар, - деп асығыс түрегеліп, сыртқа жүгіріп шығып еді.

Үй іргесінен тұяғы сыртылдап өтіп бара жатқан сиыр екен. Ақбала тағы да жабырқап, бет - өңінің бояуы оңып сала берді. «Келмейтін шығар...» - деп ойлап мұнайып тұрған үстіне қара сұр бәйбіше кіріп келді. Дәл бір Ақбаланың көңіліндегі күдігі мен қаупін білгендей жайнаңдап басып, жайраңдап келді де, Ақбалаға бүйірін беріп тоқтады. Екі бүйірін таянып алған.

— Ау, әлгі ауыл боп күткен құда - құдағиымыз қайда? Не хабар бар?

Ақбала қол - аяғы мұздап, сұлдерін шаң - шаң көтеріп тұр.

— Мынаның есі дұрыс па? Неге үндемейсің? Артынан әке - шешесі келе жатқан кісіге ұқсамайсың ғой?

Ақбала абдырап сасып тұрып, әлдеқалай күлімсірегенін өзі де аңдамай қалып еді.

— Есі дұрыс па?.. Әке - шеше қуанышы есін алғаннан сау ма? Күйеуің қайда?

— А - а?..

— Күйеуің қайда жүр?

— Күйеу?..

— Иә, күйеуің?

— Қа - қайдам...

— О несі тағы? Тоқал байдың бауыр етінен жаралмаушы ма еді? Жөнін саған айтпағанда кімге айтады...

— Айтқан жоқ. Бірақ... келіп қалар...

— Ие, жер жұтпас, келер. Ал бірақ сенің әке-шешең келмейтін болды. Ақбала сәл қозғалса құлайтындай сезді. Көз алды теңселіп, табан асты шайқалып, үй, уық, кереге - бәрі, бәрі пышырлап, түндік төбеден сыпырылып баратқандай. Қазір ғана қасында тұрған келіншектер де капелімде қарасы үзіліп алыстап барады. Басы айналды. Көзін жұмғысы келді. Осы қазір бұның өзі де қарағаннан қарап тұрып дүниенің неге, неліктен теңселіп кеткеніне түсінбеді. Бәйбішенің неге дікектеп, жер тепсініп тұрғаны да санасына бірден жете қоймады.

— Тарқат мына дырдуды.

Ақбала дәрменсіз бір қимылмен қарсылық білдіргісі келіп еді, бірақ әлденеге жүрегі дауаламай жасқаншақтап қала берді. Ақбаладан ештеңе шығара алмағасын адуын бәйбіше енді қаһарға мініп, әркімге бір айқайлап, қонақ күтіп отырған ауылдың бар әзірлігін быт - шыт қылды. Қонаққа соймақ боп босағаға байлап қойған малдарды шешіп жіберді. Бұл күндері Ақбалаға қолқабыс беріп, қызметін істеген келіншектерді де қуалап, ауыл үстін лаң тигендей етті.

Сосын есін жия алмай тұрған Ақбалаға жайқандап келді де:

— Осы желіккенің жетер. Төбемізде тайраңдата беретін бұл балықшының аулы емес. Тыйыл енді, - деді.

Осы кезде бір топ кісі қатты даурығып кеп Алдаберген софының үйінің алдына тоқтады: Ақбала мына әлденеге даурығып келген ашулы топқа еріксіз назар аударып еді, көп кісінің ішінен осыдан үш күн бұрын Сүйеу қартқа жіберген ақи көз жігітті көрді. Бет - аузы қызыл алақан. Басын ақ шүберекпен таңып алған.

— Қу шұнақ шалдың кімді қорлағаны, әй? Кімді басынғаны, ә? - деді Алдаберген софы ақырып.

Ақбала ішке кіруге ғана шамасы жетті. Сүлдері құрып, төсегіне жете алмай, жолда тұрған адалбақанға бойын сүйеп асыла кетті. Сүйткенше болмады, бұған көңілдес бір келіншек сырттан сүріне - қабына кірді:

— Мырза кеп аттан түсіп жатыр.

— Құдай-ай... Не пиғылымнан таптым...

— Қайтесің, шыда!..

Ақбала дірілдеп, көз жасын күшпен іркіп тұр.

Жасағанберген сыртқа шықты. Басында құндыз бөрік. Иығында түлкі ішік. Елге келгеннен бергі әдет бойынша ол бүгін де төсектен тұрған бойда үй сыртындағы ақ шоқалақтың басына шығып, біраз сейілдеп, бой көтеріп қайтқанша еді; бірақ ызғырық, суық желден денесі тітіркеп кетті де, үлкен үйдің күншуақ бетін ықтап тұра қалды.

Қасына Тәңірберген келді.

— Жасанжан, бүгін қалайсың? Ұйқыңды қандырып тұрдың ба?

— Жақсымын, аға.

— Іншәлла, енді жаман болмассың. Туған жердің топырағы кісіге майдай жағады ғой. Көре қал, көп ұзамай етке шыға бастайсың.

Сырқат жігіт кіржің етті. Еш нәрсеге зауқы шаппай, өзінен өзі берекеті кетіп, жүдеп кірбиетін де жүретін әлдеқашанғы әдеті. Тәңірберген түк сезбегендей жанарын алысқа тастап маңқиып тұр. Сұлу мұрты жілік майын жаққандай күн астында жылтырайды. Сонау жақта ыңыранып, талып естіліп тұрған теңіз сарынына бір сәт құлағын түріп, тың тыңдап алды да, жүзін інісіне бұрды:

— Байқайсың ба, осы теңіз ашулы - ау! Өкіріп жатқанын көрдің бе? Мынау өксігі.

— Иша - а!

— Мезгілі ғой.

— Иә, әр нәрсенің өз мезгілі бар.

— Шай іштің бе?

— Жоқ... Неге екенін білмеймін, асқа тәбетім шаппайды.

— Жүр, шайды бүгін бізден іш!

— Мақұл, болсын. Жүр, - деп жас жігіт тез пейіл білдіріп, ағасының алдына түсе берді де, кенет тоқтап тұра қалды. - Осы... ауылда отын жағы қалай?

— Отын?

— Иә, отын...

— Оны қайтесің?

— Кеше... софы ағамның бәйбішесі сауыншы әйелге тезек бермей, шаңқылдап ұрысып жатқанын көріп едім.

— Сондай ұсақ - түйекке көңіл бөліп қайтесің?

— Күн суытты... Бейшаралар, тым құрыса, от жағып... үйлерін жылытып отырса...

Тәңірберген інісін ертіп ішке кірді. Төрге шығып бара жатып алдынан тік тұрып күтіп алған Ақбалаға ыңғай бермеді:

— Шайыңды әзірле!

Ақбаланың аяғы ауырлап қапты. Күйеуінің соңын ала кірген кісі басқа емес, қайынысы болса да кең көйлек астынан біліне бастаған қарнынан

қымсынды ма, шай қамдап жүріп бойын жаза алмай қымсынып болды. Қара дақ секпіл шала бастаған аппақ жүзі мұнданып, кісі алдында көзін төмен сап жүретін бопты. Күйеуі мен қайны алдына дастархан жайып, шай жасап, бәйбішеге бәрін әзірлеп берді де, өзі ас үйге шығып кетті. Жас мырза жұрт алдында өзін ұстай білетін келіншектің осы жолы да аяғын әдеттегідей асықпай, ырғап басып жөнеліп бара жатқан сұлу бойына қызыға қарап, көзінің астымен жөнелтіп салды. Шынында, осы бейшараның жазығы не? Бар кінәсі - әкесі мен осы ауылдың арасына делдал дәнекер боп, қырғи қабақ кісілерді татуластырып жіберу еді. Онысы аяғында өзіне соққы боп тиді. Ақбаланы аяды. Кейде кешкісін бұрынғы әдетпен ақ тоқалдың ыстық төсегіне аңсары ауып, көрпе астына сын беріп кіріп барғысы кеп ауаланып тұрады. Ыстық құшаққа бір кірсе, е, оның аржағындағы еркектің жайын біледі де, босаңсып бара жатқан бойын кілт тежеп, дереу қатайып ала қояды.

Ақбала шығып кеткесін, кесеге жұққандай қызыл күрең шайды асықпай, баптап ішіп отырып:

— Жасанжан, осы сен кедейдің сойыл соғарысың. Бірге тусақ та, бізден гөрі ішің соларға бұрып тұрады, - деп мырза ойының ар жағын ашпай, інісіне күлімсірей қарады.

— Иә... айта бер!

— Кедейдің қызына үйленуге қалайсың? - деді, көзінің қиығындағы әлгі жымысқы күлкі жылтындап інісін бағып отыр.

Жасағанберген бұны әлгі бір сөздің орайына қарай айтылған әзіл болар деп ойлады.

— Әйел алуға да қабілет керек. Ауылға аң келсе қорада жатып үретін софы ағамның ала мойнақтары секілді, нансаң, өз басым қызға қырсызбын. «Қуын көрдің бе? Қайда бұрып бара жатқанын қара!» - деді Тәңірберген ішінен.

— Мына балықшылар аулында бір Ләйлі бар, тек Мәжнүні болмай құрып жүр.

— Тағы не пәле шығардыңыз, аға?

— Шырағым - ау, қатын алу, бала сүю Құдай бұйрығы емес пе?! Қалай туласаң да, соңыра сен де бір ноқтаны басыңа киерсің.

— Ну, к черту. Қойыңызшы!..

Тәңірберген ендігі әңгімені оңаша отырып сөйлескісі кеп, әйеліне:

— Дастарханды жина, - деп әмір етті. Өзің де шыға тұр!

Бәйбіше күйеуімен тақымдасып қатар отырып шай құйып бергені болмаса, ол қазір үй ішінің шаруасына араласпайтын. Ол ауыз үй жаққа дауыстады. Ешкім үндемеген соң қара сұр бәйбіше қаһарға мінді:

— Әй, керең болдың ба? Самауырды әкет.

Ішке Ақбала кірді. Самауырды көтергелі еңкейе беріп бәйбішенің құлағына аузын апарып:

— Басқа сөз таппадың ба? - деп еді.

— Адыра қал! Төркіні жоқ, тұл тоқал! Сені ме... Сені енді төбеге ұрып отырып жұмсаймын, - деді бәйбіше.

Ақбала самауырды сыртқа ала жөнелді. Жасағанберген аяқастынан шырығып, орнынан атып тұрды.

— Жас адамсыз, оқымасаңыз да қалаға барып татар байларымен араласып жүресіз. Екі әйел... екі әйел алғаның ұят қой! Масқара ғой! - деп бозғыл беті ду етіп, саусақтарының ұшы дірілдеп, өңіріндегі түймелерін жұлқылап, тартқылай бастады.

— Ну!.. Ну, настоящий феодал!

Қатты ашу кеудесін қысып, қып - қызыл боп булығып тоқтады. Осыдан кейін біразға дейін өзіне-өзі келе алмай, ақ торғын орамалмен маңдайын, бетін сүртіп, үйді ерсі-қарсы кезіп кетті.

— Ей, шырағым, - деді Тәңірберген, - сөктің екен, бізге түсіндіріп сөк. Жасы үлкен кісіні сөгетін боқтық сөзге біздің тіліміз де кенде болмас.

— Үлкен... Үлкен... Ауыз ашса тек үлкендігін сәдеттеп шыға келеді. Кіші болғанша күшік бол дейтіні тағы бар. Мен бірақ... кхе, кхе... күшік бола алмаспын!

Жасағанберген күрк-күрк жөтеліп жүріп ішігін киді. Бөркін киді. Түрме белбеумен белін буды да, төр алдында міз бақпай сазарып отырып қалған ағасына көз салмастан сыртқа ата жөнелді. Есік алдында жатқан иттің аяғын басып кетті. Қыңсылап қалған итті қайырыла бере қамшымен тартып жіберді. Әлі де ашуы тарқамай, ызаға булыққан жігіттің ілелі арық жүзіне тарам - тарам қан жүгіре бастады. Дір - дір еткен қолымен жаңа ит ұрған қамшыны тобылғы сабынан қысып ұстады да, төңірегіне көз тастады. Төбеге кеп қалған шағырмақ күннің нұры жарқырап, жаз бойы мал жайылмаған қора маңының қау шөбі - теріскен, изен, жусан - ұзарып солып, күзгі жел астында дір - дір қағады.

Жас жігіт ағасымен екеуінің арасындағы әлгі бір түс шайысқан кикілжіңнен кейін ішке қайтып барғысы келмеді. Малай жігіт ерттеген атқа мініп, тазыларын ертіп жүріп кетті. Әуелі құм ішінен қоян іздеді. Онан ауыл сыртындағы қара адыр қат - қақты ат тұяғымен тасырлатып жортып жүріп, бұйраттан түлкі қақты. Бірақ аң қашпады. Жас жігіт те құлық қойып аң іздеп жүрген жоқ; күні бойы ерсоқты боп қалжыраған кезде Бел - Аранның басына шықты. Бұрын Бел - Аранды мұншалық биік көрмейтін. Осы даладан нелер жылдар жел - құзы мүжіп тастаған кішігірім жапырық

шың көретін. Басына шыққанда кісі табаны жерден үзіліп, көкке бір- ақ көтеріліп кеткендей екен. Сол сәтте көз алдында жатқан осынау шетсіз - шексіз дала тіпті далиып, қол-аяғын созып жібергендей болды.

Жасағанберген үнсіз сарылған мылқау далаға енжар қарап тұрды да атын тебінді. Әлі де болса ауылға қайтқысы келмей, ақ арғымақты жалғыз аяқ ешкі ізге салып, шық қабағын қиялап, теңіз жағасына құлады. Күн суытқалы теңіз беті бұрынғыдан да қатты түтігіп, зәрлене қарауытып ыңыранып жатыр екен. Қатар алдында су кәдімгідей қоюланып, дөңбектей - дөңбектей ауыр толқындар ақырын лықсып түйлігеді. Мұз айналған жағалау, тіпті толқымай, құр кілкілдеп ақ қаймақтана бастапты.

Жасағанберген бұған да ден қоймай, көз алдындағыларды сырттай салғырт сезініп, бытпылдың шоқалақ арасымен атын ақырын бастырып келеді.

Шоқалақтың бірі - үлкен, бірі - кіші. Бәрінің басына жыңғыл өскен.

Сырт жағынан біреудің:

— Уай, бұл қайсысың? - деген даусы шықты. Жас жігіт ат басын іркіп тоқтай қалды. Жол жиегінде өзін тосып тұрған балықшы шалды көріп, жалма - жан аттан домалап түсе қалды. Мөңке осы жігіттің ана жолы урядник тергеуінде шыр - пыр боп Кәленге ара түскенін ұмытқан жоқ еді.

— Шырағым, жасың кіші болғанмен, жолың үлкен. Құдай айдап ауыл үстіне кеп қалған екенсің, үйден дәм татып кет, - деді Мөңке.

Жас жігіт бұрын - соң балықшылар аулында болған жоқ-ты. Жерқазбалар оған көртышқан илеуіндей көрінді. Сол сезім ішке кіргесін де ойынан шықпады да, қол-аяғын көсіле алмай, етек-жеңін жинап бір уыс боп отыр еді.

— Балам, осы күні патшаның өз басы да әңгімелі болып жатыр деген не? - деді Мөңке.

— Рас, ақсақал.

— Апыр - ай, ә! Біз... мына қара халық жер басқан пенде де патшадан асқан мықты бар деп ойламаймыз ғой, жүдә. Көкте Құдай, жерде патша деуші едік. Балам - ау, сонда патшамен жауласып жүрген қай мықты?

— Патшамен бе?

— Иә.

— Қалай десем екен? Бір сөзбен айтқанда, ақсақал, төңкеріс болды.

— Төңкеріс?... Патшаны төңкермек боп жүр ме?

— Иә, солай.

— Не қылса да олар да осал болмады ғой. Текті жерден шыққан шығар?

— Жоқ, олар осы өзіңіздей кедейден шыққан кісілер.

— Солай ма? Е, онда патшаның бағы қайта бастаған екен. Иә, «Мың асқанға бір тосқан»...

Жасағанберген көп отырмай, қоштасып жүріп кетті. Жас жігіт балықшылар аулынан көңілсіз аттанды. Осыларды теңізден басқа түк білмейтін керең кісідей көретін. Күйкі тірлік қажап, ығыр болған жандардың басында күн сайын теңізден қазандық балық ұстап, қатын - бала асыраудан басқа ой да, арман да жоқ қой дейтін. Енді байқаса бұлардың да ұғымы өзгеріпті. Жер тәңірісі деп жүрген ақ патшаны ана жақта жарадан алып жатқан бір құдірет күштің барын бұлар екеш, бұлар да сезіп, елендесіп отыр. Бір ғажабы, соған қынжылған бір адамды көрген жоқ. Ең аяғы жаңағы жаман шал да патшаны табалағандай ма, қалай? Иә, табалады?! «Мың асқанға бір тосқан»... Апыр - ау, бұл заман не боп барады! Жас жігіттің ат соққан денесі енді, тіпті, қатты титықтап, тас тиген жапалақтай ерге шөгіп қалды. Жаңа оның балықшы ауылдан жабырқау аттанғанын көрген кісілер әр саққа жүгіртті. Мәселен, Мөңке: «Бай мырзасы үйімізді қомсынды», - деп ойлады. Судыр Ахмет: «Іші-сыртын бірдей ғып тойдырып жөнелтпегесін қонақтың қабағы қайдан ашылсын», - деп ойлады. Ал, Жасағанберген келерінде төңірегіне сұқтана қарап көз салып келіп, кетерінде сүлеленіп, иығы түсіп бара жатқанын Қарақатын, тіпті, басқаша түйді. Ол балықтан үсті-басы малмандай су боп келген күйеуін де күтіп алмай, үй жағалап жүгіріп жүр:

— Не білгенің бар? Бай ауылдың мырзасы келіп кетті ғой. Балықшы ауыл атансақ та, Құдайға шүкір, жұрттың азы мен тозы емеспіз. Бай ауылдың маңдай алды жігіттерін өзіміз аяқтандыруға қарадық. Ана жолы Тәңірберген Ақбаланы тоқалдыққа алса... енді оқыған мырзасын тағы біз аяқтандырғалы тұрмыз. Көрерсің де білерсің, әлгі жігіт біздің Айғаншамызды... ие, ие, аспандағы айымызды әкеткелі жүр.

— Оны қайдан білдің?

— Ай, ойбай-ай! Мен білмейтін жердің астында ғой. Жігіттің бетіне осылай бір қарадым да, бәрін біле қойдым. Қызды көрем деп көзі жылтындап келіп еді. Көре алмағасын, әне, энекей... ұнжырғасы түсіп сүмірейіп кетіп барады. Ой, не қыласың?! Жас мырзаның сыртынан қарап тұрып, қыбым қанғаны сонша... өз санымды өзім үзіп - үзіп алдым!

Қарақатын келесі жолы әңгімені жаңағыдан да гөрі үдетті:

— Несін жасырайын?! Қазір Тәңірбергенмен арамыз жақын ғой. Аулына барғанда ол бізге Айғаншаны інісіне алып бергісі келетін ыңғайын танытып еді. Жастардың арасына жеңгелік ет деп еді. Оқыған жігіттің мына келісі тегін емес екенін білдім, бірақ жігіттің біздің үйге түспей, ана жаман Мөңкені сағалап келгеніне күйіп кеттім. Сосын, қызға жетіп бардым да, «ал, сорлы, үйден шықпа, - дедім. - Сені көрейін деп жігіт келіп отыр, бай ауылдың бағлан мырзасы, - дедім. - Бірақ сен де осал емессің,

шошандамай отыр былай», -деп, қызды қозғалтпай қойған мен... мен ғой.

* * *

Мөңке мен Төлеу ау қарап қайтты. Екеуі де үнсіз. Екі-үш күндікте қатқан көкше мұзды тайғанақтап сықыр - сықыр басып келеді. Төлеу тіл қатқалы оқталса да бата алмады. Қарт балықшының қабағы қатыңқы. Еламан, Кәлен, Райдан айырылып сағы сынып жүргенде бұған тағы бір тосып пәле тап болды. Қай заманнан ыдыс-аяқтары араласып отырған Доспен қазір дүрдараз. Қатар отырған екі үй бір- біріне қатынамай қалды. Қаракатынның жайы белгілі. Бұл тұста Мөңке Досқа өкпелі. Басқаны қойғанда, ол шіркін ауыр өмірдің азабын бірге көтерген қашаннан бергі кәрі дос емес пе?! Жер түбінен бірге жасасып келе жатқан тату-тәтті шағын бір ғана түс шайысудың тұсында қалай ұмытты?

Мөңке бұны тірі жанға тісінен шығармаса да, ішінен қатты қиналады. Қысқа қарай жалғыз кісіге мұз астынан балық аулау қиын болғасын Төлеуді серік қып қасына қосып алған-ды.

— Асымдықтан ауысқан балықты көршіңе берерсің, - деді Мөңке айырылысар жерде.

Төлеу үйіне бұрылды. Кенжекей есік алдында отыр еді, күйеуін күндесінен бұрын көрді. Күндесінен гөрі бұрынырақ түрегелсе де, бірақ сонан артыққа батылы жетпей, ысырылып кейін шегініп кетті.

Балжан жайшылықтағы суық қалпын бұзбай, орнынан ақырын түрегелді. Төлеудің су киімдерін шешіндіріп жатып:

— Көйлегің кірлеп кетіпті, шешіп бере ғой, жуып тастайын, - деп күндес әйелдің әдеттегі тіл тапқыш сиқырлығына бақты.

Кенжекейдің өңі сынық. Қазір оның балалары да бұйығы. Бұрынғыдай анасынан жоқты сұрап, жөнсіз қыңқылдамайды. Осы үй анасын шеттетіп жүргенін сезген бала күн санап реніш пен ызаны ішіне жиып, дықтанып өсіп келе жатқан-ды.

Кенжекейдің қазір күйеуіне әбден көңілі қалған. Күндіз үй ішінің күйбең-күйбең шаруасымен күн өткізсе де, түнемелікке қарай осы күнгі өзінің басындағы қорлық халге азарланып, ызаға булығып, жүрегі жарыла жаздап жатса да, бірақ; дыбысын шығармай, жас сәбиін бауырына қысып алады. Ол, әсіресе, өткен түні таң атқанша ұйықтай алмай, күйеуі мен күндесі жатқан жаққа құлағын тігіп, қасіретке уланып жатыр еді. Бір ыстық қол басынан сипап, үнсіз жақындай берді. Кенжекей дір етті. Бауырындағы баланы тастай салды да, түн жамылып келген әлгі ыстық қолды шап беріп ұстай алды:

— Сен бе?

— Тсс. Ме - меее...

Қараңғыда жүзін көре алмады. Даусы да сыбырлап шығады: тек ыстық демі, тыныс алғаны бір түрлі. Ауа жетпей бара жатқандай танауы шуылдап келіншектің қойнына кірді. Ыстық демі әйел денесін өртеп барады. Төсек тарлық еткендей өз бойымен Кенжекейді іргеге ысырып, салған жерден қызылға түскен бүркіттей, ай - шайға қаратпай тықсырып ала жөнелді. Басқа кезде, бәлкім, Кенжекей мына қимылдың сөлекеттігін білер еді. Осы жолы қу нәпсі бұның өзінің де құлқынын құртып баратты ма, сөніп қалған жалынды қайта тұтатып, қойнына кіріп келе жатқан еркекті құшақтай алды:

— Сенсің бе?

— Ииее... мее...

— Көз жасым саған да жеткен екен ғой...

— Иәәә... сеетт... Ке - кееллдім... сеенешее...

Кенжекей шапшаң серпіліп іргеге тығыла қалды. Дір-дір етеді. Қалау енді ай - шайға қарамады. Өлгіден кейін іле - шала ұмтылып Кенжекейді қайта құшақтамақ болып еді; Кенжекей қорғаныш іздегендей, ірге жағында жатқан кішкентай балаға жабысты. Қалау оған да тоқтамағасын күйік көтерген әйел ұятты қойып:

— Құдай-ау, - деп үйді басына көтере айқай салды. - Ендігі көрсетпегенің осы ма еді?! Бұл қай қорлығың?

Қалау тоқтар емес, арсыз өлермендікпен үнсіз ұмтылып әйелдің аузын басып, қолын қайырмақ болып еді, Кенжекей оны дәл кеудеден түйіп жіберді.

— О, қара бет!.. Кет! Жо - ғал!

Қалау кереуеттен жерге дүрс етіп құлап түсті. Үй іші тастай қараңғы. Бір жан үндемеді. Төлеу де үнсіз. Кенжекейдің төсегінен не бары қол созымдай ғана жерде, кіші әйелдің қасында жатыр. Інісінің қылығын құптағандай тырп етпей жатқанына әйелдің жаны, әсіресе, қатты қорланып еді. Тар төсектегі жаңағы алыста оянып кеткен жас балаға да бұрылмай, жастықты бауырына басып құшақтап алды да, өкіріп жылады.

Ертеңіне Айғанша жеңгесінің қасына кеп жатты. Осы күннен бастап Айғанша үйде отырғанда Кенжекейге бұлардың ешқайсысы көз алартпады. Бұл үйде Айғаншадан ықпайтын жалғыз Қалау. Ол бүгін тағы да тосын ермек тапты. Тер алдында шалқасынан түсіп шалжайып жатып алды да, мұздай ошақтың алдында өзімен-өзі ойнап отырған Кенжекейдің үлкен баласына:

— Әй, Өтес, пері кел! - деді.

Ағасының қолы батып қалған жеті жасар сары бала орнынан қозғала қоймап еді, Қалау жастықтан басын көтерді. Бірақ тұрған жоқ; тек төсегінен құйрығымен сырғып түсті де, баланы бір жұлқып, жалп еткізді.

— Менімен пірге туғаның рас па?

— Р - рас.

— Онда сылама.

Өтеш жасын жұтып, дір - дір етіп тұр. Қалау енді оған:

— Күл! - деді ақырып.

Өтеш жас мөлтілдеген көзімен ағасына жалына қарады.

— Ой, күсік, күл дедім ғой саған.

Өтеш ыржиды. Қалау осы балаға не айтса соның бәрін істете алатынына ырза болғаны сонша, таңырайған қос танау шуылдап, ыржалақтап күле түсті де, тағы да түсін тез суытып ала қойды:

— Сен осы кімнен тудың?

Қарт әжесі Өтешті «сүт кенжем» деп емшегінен ерте айырып, өзінің бауырына басып еді. Өтеш Кенжекейден туғанын білсе де, бірақ өзінің бойындағы анаға деген ыстық сезімін сыртқа шығара алмай, үнемі ішінен булығып жүретін.

— Ой, салым! Үндемеуін қараш. Әсемнен тудым деп тек бер жағымен айтады.

Ызақор бала иегі кемсендеп, күшпен тежеген жас көзінде мөлтілдеп тұр.

Қалау енді оның жер-жебіріне жетіп:

— Сен ана саман қатыннан тудың, - деп Кенжекейді көрсетіп еді, бала:

— Жоқ, жоқ, онан туғам жоқ, әжемнен тудым, әжемнен тудым, - деп азарда-безер болды.

Анадағы оқиғадан кейін Кенжекей назарын тіктеп қайнысының бетіне қараған емес-ті. Үй ішінде әлдеқалай кездесе қалса да, Кенжекей бетін бұрып, теріс айналып кетіп жүрген. Сонан бері Қалау да жеңгесіне қатты өшігіп алып еді.

— Әсеңнен туғаның рас болса, мә, мына көсеуді ал! Ана саман қатынды ұр!

Тек, аяма, қатты ұр! - деп баланы тағы бір пәлеге айдап салды.

Ағасы берген көсеуді Өтеш қос қолымен ұстауы ұстаса да, бірақ орнынан тырп етпей дір - дір етіп тұр.

— Ой, салым!.. Ананды аяп тұрсың ба? - деп Қалау баланы қайрай түсті.

Бала рахымсыз қатал ағаның екі көзін айырмай бағып тұрғанын көрді.

— Ұр! Ұр! - деді Қалау.

Бала бықсып жанбай жатқан отты үрлеп жатқан Кенжекейді бара сала шыныменен аямай ұратындай жүгіріп барды. Бірақ дәл ұрар жерде қолы бармай, дір - дір етіп тұрып қап еді, сол сәтте сырт жағынан:

— Ой, күсік, ұрр! Ұр, - деген әмірді есітті.

Бала қолында көтеріп тұрған көсеуді қалай сілтеп қалғанын білмеді.

Көйлекшең отырған Кенжекейдің қарына темір көсеудің тұмсығы қатты тиген-ді. Кенжекей көсеу тиген жерді қысып ұстады да, дем алмай отырып қалды. Сонан бір кезде баласына бұрылып:

— Ай, Өтешжан - ай, саған не дейін... баласың ғой әлі! - деді ақырын, ашу - зілсіз, жәй ғана.

Өтеш көзіне жас құйылып тұрса да, жұрт алдында жылай алмай, иегі дірілдеп, көгеріп қатты да қалды. Қалау мәз боп, санын шапаттап жатыр еді, ертеден бері Қалаудың істеп жатқан бүлігін үнсіз бағып отырған Төлеу орнынан атып тұрды. Бара сала інісін жағасынан жұлқып:

— Ой, ит!.. Тұр! - деп ақырып еді, Қалау ағасының қолын қағып жіберген бойы ең бір жанды жеріне қойып қалды.

Бала кезде Қалауды тай теуіп бет сүйегі жарылып, сол арасы кейін тыртық боп біткен-ді. Тұяқтың орны қазір ырсиған тыртық. Әсіресе, ыржалақтап күлгенде бүткіл беті бір жағына қарай ырсия қисайып, ұсқыны қашып кететін-ді. Онсыз да өзінде құлақ жоқ. Мойын жоқ. Бұзаушық сабындай басты бауырына үлкен ызғармен тартып, сүзеген тайынша бұқадай төбелеске әзір тұр екен. Төлеу бір кісіге дербес әлі келетін. Әсіресе, қара білек, бірге-бір төбелесте ешкімге дес бермейтін. Ол інісіне үлкен ызғармен ұмтыла бергенде, анадай жерде ағаш төсекте жатқан ананың көзіне көзі түсіп тоқтай қалды. Анасы екі күннен бері тіл - жағы байланып, үй ішін көзімен жеп жатқан-ды.

— Тұра тұр, бала. Бұл үйде енді қай жеңгеніміз тұрармыз.

— Болсын. Оған да тұрам. - Төлеу анасына барып еді. Бірақ қара кемпір онан көзін аударып, жүзін басқа бұрып әкетті. Бұл түрі: «Бар сенгенім сен едің. Сенен де қол жудым. Тым құрыса, анаңның бетін жапқанын күтсең нетті», - деп налып, көңілін ары салғандай еді.

Айғанша үйге жүгіріп кірді: табалдырықтан аттай бере қара көзі жалт етіп анасы жатқан жаққа қарады. Сосын үй ішіндегі жандарға жылдам көз тастады да, анасына жетіп барды. Төсегінің жанына тізерлеп отыра қап, анасының мұздап бара жатқан қолын ұстады.

— Апаа..

Кемпір қызының қолын ұстап ерніне апарды. Бұрын - соң анасының мұншалық елжірек кезін көрмеген Айғанша үрейленіп кетті.

— Апа!.. Апа - еке!..

Кемпірдің әлсіз саусақтары ақырын жазылып, уысы босап баратты. Сол сол екен, көрпе астында жатқан ірі дене ышқына бір созылғандай, қол - аяғы қапелімде ұзарып кетті. Айғанша өкіріп жылап, анасын құшақтап үстіне

құлады. Екі келіншек екі жерден дауыс салып, балалар үрпиісіп, үй іші әп - сәтте у-шу болды да кетті.

Дәл осы кезде есік ашылып, мойнына ат дорба салған сегіз - тоғыздағы бала басын ішке сұға түсті де, дереу кейін тартып алды; осы қазір баланы итермелеп ішке кіргізіп жіберіп, өзі жалт беріп сыртта үюлі жатқан отынның ар жағында тығылып тұра қалған Судыр Ахмет тасадан дедектеп жүгіріп шықты:

— Не болды? Не боп қалды?

— Жылап жатыр.

— Кім?

— Бәрі... Бәрі жылап жатыр.

Судыр Ахмет үй жақтан шыққан тарғыл дауыстарға құлақ салып селтиіп тұрды да:

— Ә - ә - ә! - деп басын изеді, - кемпір әл үстінде жатыр еді. Дұрыс... дұрыс! Иманы жолдас болсын... Жүр... Жүр, кеттік! Мына арадағы Әліби аулына барайық!

— Иттері қаппай ма?

— Қаппайды. Қасында мен жүргенде неден қорқасың?

— Қайыр - садақа бермесе қайтем?

— Тек, тек әрі! Басқа кезде бермегенмен, ауызашарда жұрттың қолы ашылып кетеді.

Биыл қораға кірерде Судыр Ахметтің жалғыз атын қасқыр жеген еді. Оның үстіне қарап жүрмей балықшылармен түс шайысып, әсіресе, апыр-ай... Апыр-ай... жазған басым - ай, көтті жуан белден қысып, жөніме қарап жүрмей, қазіргідей абыржының тұсында үй іші қазан қайнататын үнем таппай, тарығып отырғанда ауыс - күйісі мол Мөңкені ренжітіп алғаны... Қап, қап, не қыласың?.. Бәрінен бұрын осы жағдай бұның жанына қатты батты. Дос үйірсектеп бауырына тартқанмен, бірақ ана қара пәледен не шықсын? Енді, міне... күнбе - күн қазан қайнатып отырған асымдық балықтан қағылып, бала-шағалы үй үйітіліп отыр. Кей күндері мұздай үйде бұратылып аш жататын боп жүрген-ді.

Басқа амал қалмағасын осы ел ораза ұстағалы Судыр Ахмет үлкен баласына жарапазан айтқызып жүр. Жоғалып кеткен торы аттың жем дорбасын баланың мойнына салады. Сосын баланы қолынан жетелеп жүріп, аяқ жетер жердегі үйлерді аралатып шығады. Қабаған иті бар үйлерге қараңғы түскесін өзі ертіп апарады. Иттерді қақпа шекпеннің шалғайымен жасқап, тартыншақтап аяғын баспай тұрып алған баласы бар болғырға:

— Бар, бар! - деп ішке итермелейді. - Ұялма! Жарапазан айтқан сауап.

Сауабы шаш етектен. Мойнындағы бір парызыңнан құтыласың. Ойбай - ау, оразада айтқан жарапазанға қай мұсылман қуанбаушы еді?!

Бала беттемей, шегіншектей түседі. Жас болса да түйсігі бар бала ораза ұстағалы күні бойы нәр татпай, ауызашарға өзегі талып жеткен жұрт алдына келген асқа жаңа отыра бергенде сыртта ит үріп, іле-шала сықыр етіп есік ашылып, ар жағынан қылқиған мойнына ат дорба ілген қайдағы бір заржақтың келгенін қайдан ұнатсын?! Асқа жаңа ғана аузы тиген кісілер түсіне бермей тыжырына қалатынын бала байқап жүрген-ді.

— Әке - ау, бір жан қуанбайды. Мына сор маңдай қаңқылдап болды ғой... дорбасына қос уыс қара тары сал да шығарып жіберші дейді.

— Ә-ә, сүйдей ме?

— Сүйдейді.

— Десе дей берсін. Ал, сен олардың... дінсіз кәпірлердің сөзін тыңдама. Жарапазаныңды айт, садақасын ал... Сосын шық та жүре бер.

— Иә, қойшы...

— Қойы несі? Қаршадай болып алып өзің не қылған тілазарсың? Бет моншағың үзіліп кете ме? Қыз емессің ғой сен. Бар дегесін бар! Қалай бастау керек екенін ұмытқан жоқсың ба? «Бір келген он екі айда жарапазан...»

Судыр Ахмет сыртта, отын тасасына тығылып тұр. Әкесіне жалтақ - жалтақ қараған бала кешкі от сәулесі терезе әйнегінен жылт еткен үйге қарай ықылассыз аяқ басады. Ақ пен қызыл арасында ауыз ашып жатқан кісілердің үстіне именшектей кіреді. Алдындағы асқа басы түсіп кеткен кісілерге назарын көтермей, есік алдында тілерсегі дірілдеп тұрып суыққа қарлыққан жіңішке дауыспен әлгінде әкесі үйреткендей: «Бір келген он екі айда жарапазан...» - деп көзінде жас мөлтілдеп тұрып алғасын, қайсыбір рахымы түскен үй жүдеу баланы аяп, қос уыс қара тары береді. Кей үй Қарақалпақтан қалашылар әкелген бір көзгелдек жүгеріні баланың мойнындағы дорбаға сап, бұлар Құдай қалаған күні ат дорбаны толтырып қайтады. Ат дорбадан ауысқан бірдеңе болса Судыр Ахмет шекпеннің шалғайына салып, әйеліне сырттан дауыстап, сүріне - қабына ішке кіреді:

— Уа, қатын... қайдасың? Ыдысыңды даярла!

Сыр мінез Бибіжамал бүгін олжалы қайтқандарын біліп, қазанға су құяды. От тамызады. Күні бойы терезесі қырауытып тұрған мұздай үйдің ошағында от маздап, аш кісілердің жүдеу жүзіне қан жүгіреді. Олжалы қайтқан күні Судыр Ахмет өзін тежемей, оңды-солды лепіріп, ара-арасында шықылықтап күліп, шалқып отырғаны.

— Қатын, тарықпа! Құдай қаласа, оразаның тұсында өзіңе қыстық азықты жиып берем. Тек ерте бастан күтініп, қаптарыңды әзірлей бер.

* * *

Ертеңгі шайдың дастарханы жиналғалы әлдеқашан. Енді түс те таяу. Сырттағы сықырлаған сары аязға қарамай, төбеге келіп қалған күн терезеге төніп, жайдақ бір бөлмені жадыратып жібергісі - ақ келіп тұр. Бірақ Сүйеу қарт зәрлі. Көз алабы қызыл. Ар жағында қандай да тұтай алмай, түтігіп тұрған ашу бар. Ертеңгі шайды ішкесін де орнынан қозғалмай, тіп - тік боп тура алдына қарап отыр. Ақ кірпікті анда - санда бір қағады.

Кемпір аз ғана малдың астын жайлап, енді түскі астың жабдығына кіріскелі жатыр еді; әлі күнге өздігінен отыра алмайтын болғасын айналасын көрпемен мүйеттеп қойған кішкентай Әшім әжесін көре сала талпынып, қолын созып жылай бастады.

— Ой, заржақ!.. Даусын қарашы... Тұп - тура шекеңнен шығады. Аузына құм құйып қатыра қояр ма еді өзінің, - деді Сүйеу кірпідей жиырылып. Кісі баласы түгіл, өз балаларына еміреніп көрмеген-ді. Балалардың ішіндегі кенжесі болғасын Ақбаланы кішкентай кезінде жақсы көрді. Онда да оңаша - оңашада қасына шақырып, бауырына қысатын да құшағын тез жазып: «Бар! Бара ғой!» - деп қоя беретін. Тек кейде сірә бір жаны елжіреп жақсы көргенде де бетінен сүймей, құр иіскелеп, көйлегінің омырауын құшырланып шайнап-шайнап тастаушы еді.

— Жұбат!.. Жұбат, ана жағына жылан жұмыртқалағырды!

Кемпір баланы қолына алды. Шалына көзінің қиығын да салмады. Кәрі көңіл қатты қалған. Аанада Тәңірбергеннің арнап жіберген кісісіне қамшы ала жүгіріп, сабап жатқанда бұл арашаламақ; боп шыр - шыр қағып еді, шал бұның өзін қоса сабады. Кемпір таяқ жесе де сол арада тілін тартпап еді. Ертеңгі күні Тәңірберген өшін Ақбаладан аларын ойлағанда қарт ана тіпті не болғанын білмей, ойбайлап шашын жұлған - ды. Қазір бұларға көршілер де қатынамайды. Бұрынғы әдетпен жазатайым келе қалған кісілер шалдың түрінен жасқанып, темір істік ұшында отырғандай қипақтап - сипақтап ізінше тез шығып кететін.

Кейінгі кезде салық көбейді. Халық бір салықтан құтылып «уһ» деп дем ала бергенде, ояздан жаңа жарлық келеді де, старшындар, болыстар жаны қалмай, екі етегі далпылдап шаба жөнеледі. Жауыр аттай ығыр болған халық қыр басынан қара қылт етсе де, иманы таяқтай болып: «Ойбай, салық келеді», - деп зар қағып қоя береді. Салық көбейіп, алудың аты көбейгелі халық бірін-біріне шатыстыра бастады. Ел іші кейін оның да әдісін тауып, салықтың әрқайсысына ат қойып, түстеп - таңбалап, алатын болды. Биыл, мәселен, қыс түскелі «ақ қой» салығы шықты. Ұй басына он-

он бестен жиған қойды қыс ішінде қалаға айдап апара алмайтын болғасын қан-жоса ғып сойды. Терісін сыпырып алған қойларды ақшұнақ аязда аппақ қып қатырып шанамен қалаға жөнелтіп жатқан-ды.

Түс кезінде Ебейсін кірді:

– Салаумалекум...

Қақ төрде отырған Сүйеу қарт оған сыртын беріп, иығындағы шапанның етегімен тізесін қымтап астына басып алды.

Ақсақал, үй басы екі қойдан..

– Салық па? Ол қандай салық?

– «Ақ кой» салығы.

– «Ақ қойды» алып болған жоқ па едіңдер?

– Еселеп түсті.

– Сендерге бір жеген аз болды ма? Енді еселеп жейсіңдер ме? Жерсің!..

Жерсің!..

Ащы даусы қақпанға түскен күзендей шақылдап, әр сөзін ашумен, ызамен үзіп - үзіп айтты.

– Ал!.. Ал!.. Ақ кой аз болса қара қойды ал... Қоса ал!.. Қосақтап ал!.. - деді де, тыйылды. Енді қайтып үндемеді. Осы ашу келесі күні де тарқамай, қан-сөлсіз аппақ беті қатты жыбырлап отыр еді. Кенет ол сыртқа күл төгуге бара жатқан кемпіріне тоқта дегендей белгі берді. Қайырылып тұрған кемпірге көзін салмай, қырын қарап отырып:

– Келінге жолық... Қазір жолық... Жылы толды. Көңілінде қандай ойы бар екен?.. Біл! - деді.

Үсіп өлген Итжестің әйелі артын күтіп әлі жесір отыр еді. Келінін абызынан шығарғысы келмеген Сүйеу өздеріне қараған жігіттердің ішінен ноктаға толық біреудің етегінен ұстағағанын тәуір көретін. Шалымен жанжалдаса бергісі келмеген кемпір Әшімді көтеріп келіншекке барды.

Келіншек істеп жатқан шаруасын қоя салып, Әшімді қолына алды.

– Шырағым, мені атаң жіберді, - деді кемпір, - не ойы бар екен деп сөз салып отыр.

Келіншек бұны күтпеген еді. Бүйректей бұлтиған беті ду етіп, іш толқыны өртеген жүзін Әшімге тасалады. Біраз үнсіз отырып, көз жасын сүртіп, көңілін басқасын:

– Ерте ме, кеш пе, осы сөздің алдымды тосарын біліп едім. Мен не дейін?

Ене - ай, мен мұндықтың қойным құтсыз болды ғой. Қайныңмен алты ай отасқанда бойыма бір шала сүйектің бітпегенін айтсайшы. Мына құсаған бір шаранам болса, - деп құшағындағы баланы бауырына қысып, - байсырап бара жатқан мен жоқ. Қайныңның қара орнын құлатпай, ақ некемді осы оттың басында ақтап өтер едім ғой, - деп еді.

Қарт ана қосыла жылады. Жалғыз қыздың басындағы қасіретке жаны қиналған ана осы күні әбден көңілшек болып алған-ды. Басындағы жаулықтың шетімен аузын басып, дыбысын шығармай ішінен тынып біраз отырды. Мына уыздай жап-жас келіншекті аяды. Оның кешегі жаман Итжеместі ұмыта алмай, арманы үздігіп жүргеніне таң қалды: «Еркектей емес, әйел байғұс жар қазасын ұзақ жоқтайды ғой. Еркек шіркіндер ғой опасыз. Көзі тіріде бақа бас еркектің алтын басты әйелді аяққа басып, үстінен жүріп, өлгесін де төсектегі орны суымай жатып, сұқақтап әйел іздейтінін қайтерсің бұлардың?..»

Шерін тарқатып жылап алған екі әйел етті үнсіз жеді. Үнсіз отырып шай ішті. Сонан бір кезде қарт ана Әшімді көтеріп кеткелі жатқанда келіншек: – Сөз сала келген екенсіз... Сізден бүгін қалғанның реті болмас, - деп қысылып, көзін төмен салып тоқтады, - бір қайныға көңілім ауады... Бірақ басы бос емес, әйелі, бес баласы бар.

Кемпір жақтырмады. Әйел үстіне барған Ақбаланың көрген күні есіне түсіп:

– Ай, қарағым - ай, жастықпен айтасың ғой. Әйтпесе, көңілің қалаған кісі қолыма тиді екен деп, басыңа сор жамап қайтесің?! Бір еркекке телінген екі қатын бір аяқтан ас ішкен екі қаншық емес пе? Етегіңе оратылып жатқан балаң жоқ, өзіңдей соқа бас біреу табылар. Бұл ауылға айналма. Өзіңнің қор болмас жағыңды ойла! - деді де, шығып кетті.

Сүйеу қарт үйде екен. Ол үстіне кірген кемпіріне кірпік қақпай шаншыла қалды.

– Келіннің сынайын байқадым, - деді кемпір.

– Иә, не деді?

– Бізге қарағаннан ешкімді қалап отырған жоқ.

Сүйеу осқырына мырс етті. Кемпір жесір келіншектің ендігі тағдыры осы кесір шалдың қолында екенін білді. Сүйеу үнсіз. Бір бүлікті бастардағы әдет. Соны білген кемпір:

– Сүйінші... Қызың ұл тауыпты! - деп осыған дейін оны аяп, жасырып келген хабарды ашу үстінде айтып салды.

Сүйеу жалт қарады.

– Неге тесірейесің? Сенбесең бар, көршілерден сұра! Бұл жиен баланың аты -Құдайберген көрінеді, - деп, ақырындап отырып ащы тілін ызақор шалдың жанды жеріне сұғып-сұғып алды.

– Не дейді?... Не деп отыр мына найсап? - деп Сүйеу кемпірінен көзін тайдыра берді. Осыдан кейін сүт пісірімдей үнсіз отырды да, бір кезде тағы да осқырына мырс етті: -Құдайберген дейді? Бұл күшігі - Құдайберген... Әкесі - Тәңірберген. Ал!.. Ал, әнебіреулері - Алдаберген... Жасағанберген...

Әй! Әй, Абыралы әулетін Құдай береді... Алла береді... Тәңір береді... Жасаған береді... Әй, сонда біздің балаларымызды кім берді екен? О несі әй? А? А?

Кемпір тысқа шықты. Сүйеу қарт әлгіден кейін тағы да ұзақ үндемей, ішінен булығып қалғандай еді. Кемпір кеткен бойда тез түрегелді. Қарды сықыр - сықыр басып ұзап бара жатқан кемпірдің аяғының дыбысына құлақ сап отырды да, бала жатқан кереуетке жетіп барды. Қызыл көз, теке сақал шалды көргенде бала дәл бір жылан шаққандай шар етті.

Сүйеу жиен немересін жылағанына қарамай, тас қып бауырына қысты. Қатты көңіл күрт сынып, құлап түсті. Ол енді өзін де, жасын да тежемей өкіріп жылады.

– Сорлы бала... Жетімек... Жетімегім...

* * *

Соның ертеңіне Есбол қария келді. Есбол бұл өңірге қарағанның үлкені. Және сирек көретін сыйлы кісі болғандықтан Сүйеу қарт оған ерекше ықылас білдіріп, сыртқа шығып күтіп алды.

– Кемпір, от жақ. Қазан көтер!

– Сүйеу қарағым, үй ішін әбігерлеп қайтесің? Кісі қартайған сайын барған үйінің қазанынан бұрын әуелі қабағына қарайды. Көңіліңді білем ғой.

– Көңіл қонақасы болмайды.

– Қой, қайтесің...

– Жоқ! Жоқ, тіліңді алмаймын. Және жаман інің қонаққа қазанын билетпейді.

– Ой, сөзің бар болсын, - деді Ербол қарсыласқанның қажетсіз екенін біліп, шиқ - шиқ күліп.

Қолы ашық Сүйеу табан аузында бір тоқтысын сойғызып, жарты етін қазанға салды. От жағып, қазан көтергенсін - ақ қонақ күткен үй көңілденіп сала берді.

– Есаға, ауыл - ел аман ба?

– Шүкір...

– Қыста қыдырмаушы едің. Қандай шаруа қозғады екен деп отырмын.

– Рас, кейінгі жылдары көршілеріме де қатынаудан қалып ем. Не сұрайсың, жапырағы түсіп, бұтағы сынып сида болған кәрі еменнен қуат қайтқан. Көз көрмейді... Сырқаттана беретін болдым.

– Е- е! Күлге шөккен кәрі бура болдық қой.

– Мендей емес, сен әлі шымырсың. Әрі жассың ғой. - Екі қария осыдан кейін біразға дейін әрқайсысы өз ойымен оңашаланып, алдарына келген

шайды үнсіз ішті. Есбол қария Сүйеуге көз қиығын бірер тастады. Бұл осы жолы бастасына бір оқшау шаруамен келіп отыр еді. Бір ай бұрын Ақбала: «Әкемнің бетін жұмсартып берсін», - деп бұған әдейі сөз салған-ды. Есбол Еламанға ең жақын туыс болса да, түптің түбін ойлаған жағдайда осы елдің сөзін ұстаған сыйлы қария және қаһары қатты қатыгез әкеге сөзі өтетін жалғыз адам осы болғасын, бұл Ақбаланың қиналғанда ойлап тапқан ақылы еді.

Есбол қария Сүйеудің көңілді отырғанын байқап: «Іншалла, жолым болар», - деп ойлады. Шай ішілді. Дастархан жиналды. Бастас кісілер екеуден екеу оңаша қалған бір кезде Есбол қария әдейі келген шаруасын тура айтпай, алыстан, арыдан орағытып келе жатыр еді, қызының атын есіткенде Сүйеу шаңқ етіп:

– Атама!.. Атама кәпірді!.. - деп ақ кірпігін қағып - қағын қалды.

– Ау, жарқыным, әлі де айтар сөзім бар, әуелі тыңдап алсаңшы.

– Жоқ!.. Жоқ!.. Тыңдамаймын.

– Қой, Сүйеу, сені де жөн демеймін. Олардың қолында қызың отырғасын жауың шақырса да баратын ретің ғой.

Ендігі әңгімеге Сүйеу тіпті құлақ аспай, қонағына сыртын беріп бұрылып отырды.

– Қартайсаң да қаттылығың бәз баяғысымен қарап тұр екен. Апыр - ай, жан тозса да, ит мінездің мұқамайтынын қайтерсің?.. Илігетін түрің жоқ екен. Соны білсем де Ақбаланың мүшкіл халін есіткесін шыдай алмай келіп едім... Жә, амал қайсы, қойдым... Қойдым.

Майы таусылған жалпылдақ шамның жарығы әлсіреп, сәулесі түбіне түсіп тұр. Төрде отырған қонақтың сырт жағындағы жалғыз терезенің әйнегіне сабалап жауған қар қалыңдап түсе бастады. Үй іші жым-жырт. Сүйеу бармағына толтыра салған көк бұйра насыбайды екі танауына кезек тосып, күсілдетіп қатты-қатты тартады. Олар алдына келген асты да үнсіз жеді. Жаңағы әңгімеге екі жағы да енді қайтып оралмады.

Тек Сүйеудің кемпірі екі шалдың ұрысқан кісідей үнсіз отырғандарын ұнатпай:

– Інілеріңнен хабар бар ма? - деп қонағына тіл қатты.

– Шүкір, хат келді.

– Түрік жерінде соғысып жүр дей ме? Сол рас па?

– Рас.

– Алда пақырлар - ай! «Кебенек кигеннен түңілме», - деген. Бір күнгідей болмас, келіп қалар.

– Иә, тірі болғасын күдер үзбейсің ғой. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі...»

– Біз де баласын өсіріп жатырмыз.

Екі інісін еске алса Есбол қарияның көңілі бұзылып қоя беретін-ді.

Еламаннан қалған жалғыз нәресте сөз болғанда қария тіпті солқылдап кетті.

Сүйеу кемпіріне жалт қарады:

– Бар!.. Бар! Сүйреңдей бермей сорпаңды әкел! Осыдан кейін әңгіме тыйылып, үй іші тағы да тым - тырыс бола қалды. Ас - су ішілгесін Есбол қария күн кешкіріп қалғанына қарамастан жолға шыққалы жинала бастады. Жүрер алдында әлі де ашуы тарқамай, қырыстанып отырған Сүйеуге бұрылды:

– Айта кетейін, Тәңірберген де ерегіске басыпты. Сен иілмесең о да шарт сынатын сияқты.

– Сынсын!.. Күл - талқаны шықсын!

– Ақбаланы қоя беретін түрі бар.

Сүйеу оскырына мырс етті. Бірақ шіміріккен жоқ. Безеріп алған.

* * *

– Мырза, ауылға да келіп қалдың. Ана көрінген, жарықтық, Ақбауыр! - деп аттың делбесін ұстап отырған ақи көз жігіт кенет айқайлап жіберді.

Жеңіл көк шанаға жеккен қос құла көшір жігіттің даусына елең етіп, құлағын тіге - тіге қалды. Қос құла мырзаның қыс айында, дәл осындай ұзақ жолға шыққанда мінетін мықты аттар. Теңіз жағасы мен Шалқар қаласының арасында қыс бойы сарнап жататын кіреші жолын кеше қар басып сапты. Ала - бөле кеше Аяққұмды кесіп өтіп, теңізге жақындаған сайын қысқы жол қиындай түсті. Аттар ара - тұра сүрлеуден шығып, күресін қарға ұрынып омбылап қала берді. Үш күндік жол адамға да, аттарға да ауыр соқты. Әсіресе, тері алынбаған тоң аттар өз денесін езі ауырлап барлығып қалған-ды.

Ілгері жақтан үрген иттің даусы шықты. Ауылдың қарасы көріне қоймаса да, ит даусын есіткен аттар енді, тіпті ықыластанып, аяғын ширақ алып сыдырта жөнелді. Бұл шақта тықыр түгі тегіс терлеп, буланып алған.

Козлода отырған жігіт көбіне қос құланың тас төбесінде шаншылған құлағын, дір-дір еткен жалын, буланған қазан бетіндей тер бұрқыраған жалпақ сауырын жоғарыдан көріп келеді. «Басқамалдай емес, жануар, жылқы ауылды адамдай сезеді - ау! Ана қарашы, қамшы салғызбай желіп кеткенін», - деп ойлап, ақи көз жігіт ат мінезіне сүйсініп қояды.

Сеңдей тұтасқан сіреу қарды мықты аттар күтірлетіп бұзып келеді. Енді аз қалды. Ілгергі жақта көрінген, әнебір қыранға шықса, арғы жағында бай

ауылдың қыстауы тиіп тұр. Күні ұзын мал жайымен жүрген малай қатындар, Құдай біледі, қазір қолы босап, қазанға ас салып, маздатып от жағып, үй ішін көңірсітіп қойған болар. Ауылға келген бойда бұл қос құланды қораға кіргізіп, жылы жабулап қақтарып тастайды. Сосын қолы босайды. Сосын... Сонан соң... Сонан соң, ой, несін айтасың, үш күнгі жол азабын ұмытып, мырзамен бірге жылы, жарық үйде сұр еттің иісімен демалып отыратынын ойлап, ақи көз жігіт әлден көңілдене бастады. Ән салғысы кеп кетті. Ән салуға тек қасындағы екеуден қаймықты. Әсіресе, Тәңірбергеннен көбірек қаймығады. Тәңірберген қасына ерген қарашаларын бойына онша жақын тартпай, үйде де, түзде де белгілі бір мөлшерде ұстап отыратын. Өзге кісілермен өзінің арасына әрқашан шекара қойып, ар жақ - бер жақ қып ұстайтын тәртібі қатты жігіт еді. Ол тек осындай жолға шыққанда шұғыл өзгеріп, тап жаңа... жаңа ғана қыз қойнынан шыққандай, көңілі жадырап, әзілшіл, әңгімешіл боп, салт жүрсе жол бойы жарысып - жарысып алатын - ды. Осы жолы... Иә, осы жолы не болғанын қайдам, шанасына өлік салып әкеле жатқандай. Жол бойы жұмған аузын ашпады. Кейде шанадан түсіп қалған жоқ па деп ойлап, ақи көз жігіт артына бұрылып қарайды. Бұл қанша қараса да Тәңірберген де, Ебейсін де басы бауырына түсіп келе жатады. Жеңіл шана сіреу қарды төс темірмен сыр-сыр тіліп, ағызып келеді. Ауық - ауық шана қар астында көміліп жатқан әлде бірдеңеге бауырын соғып, шайқалып кеткенде қатар отырған екеу қосыла шайқалып иықтарының басы қағысып қалады. Екеуі де сүлесок. «Ауылға келіп қалдың », - деген бұның жаңағы қуанышты даусына да селт етпеді. Әсіресе, темір-терсек жиятын жігіттің түкпен ісі жоқ. Қабағы салбырап, қалың беті қабарып меңіреуленіп алыпты. «Ененді с... », - деді ақи көз жігіт ішінен, - шен тимеске шен тиюін! Алды-артыңнан жел ызғып, күні бойы қоқырайып козлода отырсаң, сонда көрер едім сенің әуселеңді».

Аттар кеме қарды әлі де күтірлетіп, омбылап келеді. - Ойпырым - ай, қыстың репеті қандай жаман?! - деді ақи көз жігіт.

Тәңірберген бұған да үндемеді. Шалқардан шыққалы әлденеге іштей қиналып келеді. Себебін ойлап таба алмаған жігіт «Ебейсінмен тағы да түс шайысып қалмады ма екен? » -деп ойлады. Өнебір тұста да бұлар түс шайысып, бірақ кейін, әсіресе, кешегі «ақ қой салығы» тұсында қайта табысқан-ды. Енді не болуы мүмкін? Апыр-ай, ә?.. Әрине, тегін емес. Қалай да бұларға жолға шығарда бір пәле көрінді. Қалада ұзағырақ жүріп қалған мырза ауылды сағынып, қаладан қашып шыққандай боп еді; жолға шығатын күні бұны таң қараңғысынан оятты. Бұл атып тұрып аттарды даярлап, мырза да асығыс-үсігіс оны -мұныларын жинап жатқан үстіне

сүріне - қабына татар байы келді. Иә, иә, бар пәле содан болды. Есіктен кірер жерде сүрініп кетті. Мырзаның құлағына бірдеңені сыбырлады да, сосын басын қысып ұстай алды: «И- и, айтпа!... айтпа! Енді бәрі құрыды! Құрыды!» - деп зарлап, өзі тұрған жерге отыра кетті. «Не дейді? Өңім бе, түсім бе?...» - деді мырза. «Өңің... Өңің! Қазір жамандықтың бәрін өңінде көресің... И - и, айтпа! Айтпа!» - деп татар байы опасыз дүниеден торыққандай, қолын сілкілеп шығып кетті. Мырза сілейіп тұрып қалды. Теміркенің шығып кеткенін де сезбеген сияқты. Жолға кигелі тұрған иініндегі қасқыр ішік сыпырылып түсіп кеткен. Ақи көз жігіт оған назарын тіктеп қарауға бата алмады.

— Ммыр - за...

— А?

— Жолға...

— Жолға? Ааа?.. Иә, иә, жолға. Кеттік!

Мырза есін жия алмай, өң мен түстей халде шанаға отырды. Жолға шығарда татар байдың не дегені белгісіз. Не де болса, жан түршігетін сұмдық. Ақи көз жігіт сол сұмдықтың ішіне қалай сыйып келе жатқанына таңданып, жол бойы білдірмей, артына бұрылып мырзаға қарап қояды. Мырза үнсіз. Жоғары көтеріп алған қасқыр ішіктің жағасына басы кіріп кеткен. Жол бойы қонған, түстенген ауылдардың қолға қарап қалған малдары қысқа дайындаған аз ғана шөпті әлден жеп қойғанын көрсе де, оның бәрі осы келе жатқанда оның ойын бөліп, қаперіне кіріп те шықпаған сияқты еді, тек ауылдың төбесі көрінгенде басын көтерді.

— Апыр-ай, жағдай қиындап кетті - ау, - деді Мырза. Бұны да өзіне, әлде қасындағыларға айтқаны белгісіз, Шалқардан шыққалы алғаш рет еңсесін көтеріп төңірегіне көз тастағаны осы, - түбі қалай болар екен? Тақырға отырып қалмасақ не қылсын?

— Тақырға отырған шығармыз, - деді Ебейсін. Тәңірберген «не дейсің?» дегендей оған тіксіне қарады.

— Патшаң құласа - тақырға отырмағанда қайтеді?! - деді Ебейсін.

Тәңірберген қасында қатар отырған жігітке бұрылып, таңданып ұзақ қарады. «Сен оны қайдан есіттің?» - деп сұрағысы келді де, ол ойдан тез айныды. Жолға шығарда Теміркеден есіткенде өзінің иманын ұшырған сұмдық хабарды мынаның темір - терсек жөніндегі әлдебір алыс-беріс бірдеңені айтқандай бетінің бір жері бүлк етпегенінен шошып еді.

Бұлар ақ пен қызыл арасында ауылға жетті. Иттер алдарынан үріп шықса да, ауыл адамын көргесін құйрығын бұлғап жөніне кетті. Ақи көз жігіт мырзадан қай үйге түсеміз деп сұрамады. Аңадағы Сүйеу қарттың жанжалынан кейін мырзаның көңілі Ақбалаға қатты суыған-ды.

– Бәйбіше, шүйінші. Мырза келді, - деді ақи көз жігіт. Тәңірберген жақтырмады. Алдынан күлімдеп шыққан бәйбішеге назарын салмай, бойын салқын ұстап сызданып ала қойды.

– Төсек сал! Қасымда кісі бар...

– Мынау ма? Ой, Құдай шебер - ай, кісі деп қопитқанға қаладан біреу еріп келген екен десем... Ебейсін бе еді?

Ебейсін бойын жеңілдеп төрге шығам дегенше, қалашы келген үй қапелімде кісіге толып кетті.

– Ебейсін қарағым, әңгіменді айта отыр. Қалаңда қандай жаңалық бар?

– Тыныштық.

– Базарда не арзан, не қымбат?

– Патша... қалай?

– Патша аман. Мені сұраған жанға сәлем айт деп жатыр...

Жұрт ду күлді, тек Ебейсін міз баққан жоқ.

– Ебейсін қарағым, соғыс бітетін бе?

– Е, бітіріп қайтесің?

– Шырағым - ау, соғыстың салмағы бізге түсіп тұрған жоқ па?

Азаматымызды қозыдай көгендеп әкетті. Алым-салығы да үстінен жонып жеп отырған мал - тегенемізден ада ғып барады. Осының бәрі соғыстың лаңы емес пе?

Ебейсін оларға құлақ аспай, мына үйдің сәні мен салтанатына назар аударып, өз үйінің жиһазымен ойша салыстырып отыр. Мырза үйі базар болған күнгі жаймадай байлығын бетке тосып, алаша, текеметті төрге төсеп, тұсқа ұстап жайнатып қойыпты. «Мақтаншақ! - деді Ебейсін ішінен, - малды, дүниені мақтаныш үшін жияды».

Осы жолы бұл Тәңірбергенге қатты ренжіп қайтып еді. Тегін олжаны жақсы көрсе де, пайда түсетін жерде беттің арын белге түйіп, білек сыбанып кірісіп кетудің орнына кір, ласқа үстін былғап алатындай, сырттап шыға келеді. Небір жан алып, жан беретін қарбаласта қала саудагерлерінің қақпа қылына бұны салады да, өзі қырағы көзін сырттан салып бақылап жүреді. Ебейсіннің бұны «өлі сыбаға» деп мысқылдап, боқтап жүретінін сезсе де, бәрі ішінде.

Ебейсін үй ішінің әңгімесіне араласқан жоқ; қала хабарына құмары қанбаған жұрт енді қазір ақи көз жігітті ортаға алып, онан оны - пұныны сұрап, үйді басына көтеріп жатқанда, бұл мына жақта төрге төсеген кілемді алақанымен сипап жатты. Мап-майда түгі жас қыздың денесіндей қолына жылы тиіп барады. Соғыс болғалы қала халқының көп жиһазы осы ауылдан, ала-бөле Тәңірберген мен Ебейсіннің үйінен шығып жатыр. Осы жолы да қаладан көп дүние алып қайтты. Бірақ мырза оның бірін білсе де,

бірін білген жоқ-ты. «Соны сезе ме екен?» - деген ойда мырзаға білдірмей, көзінің астымен қарап қояды. Үйге келгелі де мырзаның қабағы ашылмады. – Үйлеріңе барыңдар, жолаушылар демалсын, - деді бәйбіше.

Қыдырмалар кеткесін бәйбіше күйеуіне бұрылды:

– Мырза, інің төсек тартып жатқалы біраз болды. Кіріп шық.

Тәңірберген бетін сырт салып отыра берді; ол қазір інісіне ренжулі. Болыс ағасының орнын құлатпай, өз алдына дербес үй ғып қойғысы келген

Тәңірберген қалаға жүрер алдында екі қатын үстіне жеңгесін алған-ды.

Бұған Жасағанберген бұлан-талан боп:

– Не деген масқара? Қазақ байында қатын алудан басқа қасиет қалмаған ба? - деп толы көптің алдында ағасын тілдеп тастаған-ды. Сосын бұл: «Ендеше, өз обалың өзіңе. Саған қор қылғанша, сол қыздың да қызығын өзім көрейін», - деп түйген ішінен.

Әдетте, Тәңірберген ойына алған істі ағайын-туманың ақылына сап, сары уыздай шайқап жатпайтын: ондай жерде ол тек ойлаған ісінің өзіне тиімді, тиімсіз жағын көздейді. Өзіне тиімді екеніне көзі жетсе болғаны,

қарақшыны көз ұшына тігіп алады. Сосын құдды көлігі мықты жолаушыдай, қашан мақсатына жеткенше бір әуеннен танбай ілгері тарта беретін. Бұл бірақ осы жолы Айғаншаны үйіне кіргізіп алуға асықпады.

Әуелі орын босатып алу керек екенін білді де, Шалқардан келе сала Ақбалаға қысымды күшейтті. Ақбаланың төсегіне жуымады. Ақбаладан туған нәрестенің көптен бері әл үстінде жатқанын естісе де, қаладан келгелі басын сұққан жоқ.

Ақбала күйеуіне кісі салып:

– Жазығым жоқ еді ғой. Сыртқа тебетін не жөні бар?.. - деп наз білдіріп еді. Бұны есіткенде мырза мырс етіп бір күліпті. «Мені қалай кінәлайды?» - депті. «Соған бола мен ағайын, тумалардың қарсы болғанына қарамай, әкесіне кісі жіберіп, аяғына жығылмадым ба? Кісімді қызыл ала қан ғып сабады. Құрметімді тәркі етті. Әкесіне қадірі болмағасын басқаға ренжіп қайтеді?» - деп қатты бетінен қайтпай, безеріп отырып алыпты.

Сонан бері басына қара күн туған Ақбала өз күйігіне өзі өртеніп, жан адамның көзіне көрінбей, үйіне тығылып алды. Баласы ауырғалы тіпті зәре жоқ. Баладан айырылса бай ауылдың бұны бір күн ұстамасын білді де, ендігі тірлігінің жалғыз талшығына жармасып, күйіп-жанып жатқан баланың асты - үстіне түсіп бәйек боп жүр. Ерніне су тамызады. Қайта - қайта емізеді. Бірақ бала ембей, кішкентай қылқанақ тісімен емшегінің ұшын қырқып тастады.

Сәскеде Тәңірберген келді. Ол бірақ балаға жуымай, кекірейіп алыстан көз салып тұр еді. Ақбала оның бар- жоғын сезбегендей баланың астын құрғата

берді. Тәңірберген келуін келсе де, енді қалай шығып кетудің есебін таппай тұрды да:

– Әй, балаң қалай? - деді.

– Бұл сенің де балаң... - деді Ақбала.

– Сөздің үлкені сенде болды ғой. Иә, ал?..

– Шіреніп не ғып тұрсың? Балаңды көрмейсің бе?

– Иә, тағы не айтасың?

– Тоқалдан туса да, сенің балаң емес пе еді?

– Ал, сонан?..

– Алы сол, - деп Ақбала тап қазір, тап осы арада айта қоймайтын ашулы сөздің аузынан қалай шығып кеткенін байқамай қалды. Баланың астын құрғатып, бесікке бөлегесін ғана бойын тіктеді. Әлі де бір орыннан тапжылмай, кекірейіп тұрған мырзаға бұ да енді тайсалмай, ызалы жас дір - дір еткен шаралы көздің қарашығы ұшқындап қарады. Бұны күтпегесін бе, Тәңірберген ә дегенде абыржып қалған еді. Ол және Ақбаланың бетінен оты шыққан тап осы бір қазіргідей өжет те сұлу кезін көрген жоқ-ты; екіталай ерегісте жазықсыздан жазықсыз сыртқа тепсе де, бірақ өз көңілі онан әлі де болса құйттай суый қоймағанын сезіп еді.

Долылық буған Ақбала:

– Мен... мен осы үйдің пендесімін бе? Саған некелі қатынмын ба? Әлде... - деп аз бөгеліп, ақырғы сөзін алқымына таяп тұр.

Тәңірберген шімірікпеді. Миығынан күліп тұр. Ақбала оның осы түрінен шошыды. Сарқылып айтқан жаңағы сөзі де, көзіндегі жасы да оның жүрегін құрттай да жібітпеген.

Сонан шошыған Ақбала енді сәл кідіргенде сүлдері құрып, бала жатқан бесікке асылып жылап жіберетін еді. Тәңірберген:

– Ал... сосын? - деп, отқа итергендей өшіктіре түсті. Ақбала жасын тыйып алды. Өңінде де жаңағы жасқаншақ ажардан із қалмаған. Тәңірбергенге жиіркенішпен қарады.

– Әлде... әлде басым ашық жан болсам, маған ұлықсат бер!

– Ой, айналайын, рұқсат! Бар, жөнінді тап! - Ақбала дәл бұны күтпеген еді.

Қапелімде не дерін білмей тұрып қалды. Тәңірберген шығып кетті. Осыдан кейін ол ешқайда шықпай, бәйбішенің үйінде жатып алып, Ақбалаға осы ауылдың қайда бір тентек, сотқар жігіттерін бірінен кейін бірін жұмсап, қырына ала бастады. Ауру баланың тәуір болғанына да қаратпай, қуып шығатын түрі байқалды.

Ақбала қарсыласпады. Ұрысқан да, кінәласқан да жоқ. Жалынып-жалбарынбады. Оның бәрінен ештеңе шықпасын білді де, басына түскен іске белін бекем буып, тас түйін боп бекініп алып еді. Тәңірберген келіп

кеткеннен кейін бұл ауыл бұған ас та бермеді. Екі күннен бері нәр татпаған әйел астан бұрын, әсіресе, шөл қатты қинап бара жатқасын сумен қайта-қайта аузын шая берді.

Түнемелікке қарай баланың қызуы қатты көтерілді. Ақбала бұл түнді де өрелі көзімен атырды. Сонан тек таң алдында бесікке асылып қалғып кеткен еді, сол бойда шошып оянды. Бауырындағы баланы әлдекімнен қорғап: «Бермеймін... бермеймін...» - деп айқайлап оянды. Білтесін басып қойған аспалы шамның әлсіз сәулесі дірілдеп, қара көлеңкелеп тұрған абажадай үлкен бөлмеге үрейлене қарады.

Кейін бәйбіше жұмсаған қатындар келіп қолынан баланы алмақ болғанда да, Ақбала қарсыласпай, тек әлденеге абыржып «қазір... қазір... емізіп берейін», - деп кеудесін ашқысы кеп, омырауындағы түймелерді тартқылай бастады. Бәйбіше жіберген әлгі қатындардың ішіндегі мосқал әйел:

– Шырағым - ау, баланы қайтесің, онан да өз басыңның қор болмау жағын ойламайсың ба?! - деген еді.

Бәйбіше ішке жайнаңдап кіріп келді. Кірген бойда бірден Ақбалаға, сосын әлгі қатындарға қарады. Үстіндегі өрттей қызыл атлас көйлек күн сәулесімен құбылып жалт - жұлт етеді.

– Киімдерінді ал. Алдында салулы төсек, салқын үй тұрған жоқ, - деді ол Ақбалаға.

Ақбала есітпеді ме, әлде есіте тұрса да елемеді ме, екі құрсақ көтергеннен кейін де әлі сол баяғы қыз кездегі сымбаты қаз - қалпында қарап тұрған сұлу бойын әсіресе тап мына күндесі алдында қасақана кекірлікпен ақырын қозғап жөнеліп бара жатты. Бәйбіше сыртынан қарап тұрып ернін шығарды.

– Адыра қал... тастанды!

Жас бала кетіп бара жатқан анасына қолын созып, талпынып жылай бастап еді, бәйбіше:

– Ой, көрдемше... - деп баланы жерден көтеріп ала берді де бүйіріне қолын батырып мытып алып еді, бала шар етті. Есікке барып қалған Ақбала жалт қарады. Балаға тағының тырнағы тигендей, жанұшыра жүгіріп келді де, бәйбішенің қолынан жұлып алды.

– Мына сайқал қайтеді, ей?

– Баламнан аулақ!..

– О, сорлы!.. Бала ма саған?! Әй, қатындар, неғып тұрсындар, баланы алыңдар!

– Жақындамандар! Бермеймін баламды.

Бәйбіше сып беріп сыртқа шығып кетіп еді, кідірмей қайта кірді. Қасында еңгезердей екі жігіт.

– Өуселеңді енді көрейін. Баланы тартып алыңдар! - Бәйбішеге еріп келген әлгі екеу Ақбаланы екі жағынан тырп еткізбей ұстап тұра қалды. Бәйбіше насатты жүзбен қайқаңдап келді де, Ақбаланың қолынан сырқат баланы шырылдатып тартып алды.

– Жауыз - да - р - р!..

Екі жігіт Ақбаланың қолын артына қайырып ұстады да дедектетіп сыртқа алып шықты. Екеуі де үнсіз. Сол үн-түнсіз күйі ауыл сыртына әудем жерге апарды да, ақырын, бірақ бет бақтырмайтын қатал нығыз үнмен:

– Жеңеше, енді тыныштықпен ың-шыңсыз жөніңді тап! - деді.

Күн бүркеу. Көктен қадау - қадау қар түсіп тұр. Кешке қарай жауатын түрі бар. Бірақ Ақбала қазір оны сезіп те, байқап та келе жатқан жоқ; жаңағылардың қалай кеткенін де білген жоқ-ты. Ауылдан ұзай бергенде түйе мінген бір бала артынан қуып жетті:

– Жеңеше, апарып тастайын.

Ақбала ләм-мим демей, жөніне тарта берді. Бала түйесін тайрақтатып кеп Ақбаланың о жағына бір, бұ жағына бір шығып, түк бітіре алмағасын алдына өңгерген бір бума нәрсені жерге топ еткізіп тастай салды.

– Киімдерің.

Ақбала оған да мойын бұрмай, қалың қарды омбылап, бет алған жаққа қарасы ұзап кетіп бара жатты.

* * *

Патша тақтан құлаған хабар қазақ даласына тез тарады; қыс айында кісі аяғы жете қоймайтын алыс ауылдарға да осы хабар дүңкілдеп естіліп жатты. Сонан бері талай уақыт өтсе де, ел іші дауыл соғып өткен теңіздей дабырасы басылмады. Күн санап жаңалық хабар үйден үйге, елден елге тарап, жұрт «енді не болар екен» деп елеңдесіп отыр еді. Қаладан келген кірешілер: «ел билігін уақытша үкімет қолына алыпты», - деп, тағы бір тосын хабар жеткізді. Бір үкімет дұрыстап билей алмайтын болғасын ендігі жерде елді қос үкімет билейтін бопты деген қауесет те гу-гу. Ел іші тыныштығынан айырылып, елеңдеп отырғанда бір күні кешегі жылы приемға алынған қазақ жігіттері елге қайта бастады деген сыбыс шықты. Сол күні ақ пен қызыл арасында қаладан Тәңірбергеннің кірешілері келді. Ауыл адамдары жиналып қалды: кірешілердің ішке кіріп бой жылытып алайық дегеніне қарамастан тұс - тұстан сұрақты жаудырып жатыр:

– Уақытша үкімет қалай?

– Іншалла, патшадан жаман болмас.

– Әй, патша жұмысына алынған жігіттерден не хабар бар? Елдеріне

қайтара бастапты деген не?

– Сондай сөз бар...

– Келген адамдар жоқ па?

– Бірлі-жарым келіп жатыр деп те есіттік.

– Апыр - ай, мынау бір жақсылық екен! Қуанышты халық кірешілерге ілесіп үйді-үйге кіріп, түннің бір уақытына дейін жатпай гу-гулесіп, әркім әр түрлі топшылаулар айтып жатты.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Еламан кір-кір шинельдің жағасын көтеріп алған. Еш жерге тоқтамай құйғытып келе жатқан пойыздың орта тұсындағы қызыл вагоннан мойнын созып, ілгергі жаққа қарап қояды; көп ұзамай Ұлпан стансасының үйлері көрінді. Ар жағында Шалқар тиіп тұр. Пойыз Ұлпанға тоқтамайтын сияқты еді; Еламан да тоқтамағанын тілеп тұрған; стансаға қатарласып келе бергенде, қатты келе жатқан пойыз кенет табанын тірегендей салдыр - күлдір тоқтай қалды. Қашан жүретінін ешкім білмеді. Кейінгі жақтан тағы екі пойыз келіп, екеуі де тоқтамай тұра Шалқарға тартты. Киімі жұқа Еламан кешке салым тоқып бүрсеңдеп жүр еді, жол бойында істейтін бір қазақ кездесіп, үйіне ертіп аларды. Еламан жуық арада жылына алмады. Ыссы астан кейін үй иесімен әңгімелесіп отырып қалай ұйықтап кеткенін өзі де сезбеді. Ертеңіне кештеу оянды. Үй иесі пойызға отырғызып жібергісі келсе де, Еламан көп күтіп қалармын деген оймен тез кеткісі келді.

– Жаяу кетпексің бе? Қиындық көресің ғой.

– Қайтер дейсің? - деді Еламан.

Асқа тойды. Ұйқысы қанды. Тынығып, әл жинағасын ендігі қалған жолдың қиындығы қаперіне кіріп шыққан жоқ. Қолына ыңғайлы таяқ тауып алды да жолға шықты. Көп ұзамай ілгері жақтан разъездің төбесі көрінді. Бір кезде кейінгі жақтан пойыз қуып жетіп, жалғыз жаяудың тұсынан сыпыртып өте шықты.

Жалғыз адамға ой да үйір. Қыста қалың түскен қар көктем кіргесін кенет шұғыл еріп, миы шыққан жерді шылқылдатып кешіп келе жатқан Еламан бастан кешкен кешегі күндерді есіне алды. Түрік жерінің таулы, тасты, қарлы, боранды қысы бұларды қатты қинап еді. Соған қарамастан орыс әскері қайта - қайта шабуылға шығып, үш жүз шақырымдай ілгерілеп Эрзрум қамалын алды. Онан қыстың көзі қырауда Сарықамыс пен

Трапезунд портын басып алмақ болған орыстар қырылғанына қарамай, қақаған суықта қалжырап титықтаған әскерді қайта - қайта айдап ұрысқа салды. Оққа ұшқандар, сүзектен, аштан өлгендер жол бойы қарайып қалып жатты. Түрік жеріне ілгерілеп кірген сайын кейінгі жақпен қатынас қиындап, солдаттар ашығып, оқ - дәрі мезгілімен жетіспеді. Жұмысшы батальоны мың - мыңдаған қазақ, өзбек, қырғыз жігіттер қарлы боранда аш - жалаңаш жүріп шабуылдап бара жатқан орыс әскерінің соңынан темір жол тартпақ болса да, бірақ оған рельс болмады да, бір ай бойы Вологда - Архангельск темір жолының рельсін сөгіп әкелуін күтті. Қыс қатайып, аштық пен суыққа ұшыраған жұмысшы батальоны қырыла бастады; тірілердің де қауқары шамалы. Әсіресе, Рай қатты әлсіреді; жас жігіт аштықтан бұрын суыққа шыдамай, қалшылдап ұшып бара жатқасын Еламан оған үстіндегі жылы киімін шешіп берді. Соған қарамастан титығы құрыған інісі темір жолдың қарын күреп жатқан қара құрттай кісілердің арасында қалш - қалш етіп күрекке сүйеніп тұр еді; сол үстіне кейінгі жақтан бұларға көмекке жіберген бір эскадрон атты әскер келді. Жылы орнын тастаған солдаттар ызалы еді; әсіресе шегір көз бір солдат сұлдерін көтеріп жүрген қырғыз, қазақ, өзбек жігіттеріне қамшы үйіріп, боқтап, қаралай құтырып жүрді де, анадай жерде күрегіне сүйеніп тұрған Райды көргенде жыны қаптап шыға келді.

— Ах, ты Сволочь...

Әй - шәйге қарамай қамшымен қақ бастан тартып жіберді. Онсыз да аяғына шаққа тұрған жігіт қарсыласуға жарамай, қолымен басын қорғап бұға берді. Шегір көз солдат кіжініп қайта ұмтыла бергенде қайдан сап ете қалғаны белгісіз, Еламан солдаттың қолынан ұстай алды. Солдат бірер жұлқып көрді, бірақ ұзын бойлы, иықты ірі қазақ бір қолымен ұстаса да тырп еткізбеді.

— Жібер! - деді солдат. Еламан үндемеді.

— Ә-ә, с-солай ма?

Солдат бір иығын алдына төсеп, тұздай көзі ежірейіп, үлкен ызғармен жақындай берді. Бұның аяғы төбелессіз тынбасын білген Еламан көз қиығын анадай жерде жұмыс істеп жатқан бір топ қазақ, өзбек, қырғыз жігіттерге тастап еді, олардың тұрған жерден қозғала қоятын түрі байқалмады. Сол екі арада жаңағы шегір көз солдаттың қасына үш солдат кеп иықтасып қатар тұра қалды. Еламан қорықса да, бірақ әзір ығыса қоймай, кеуде тірестіріп тұрғанда көз оты жарқ етті. Басын сілкіп, жұдырық тиген көзін ұстай алды. Соның ар жағында шойындай жұдырық ес жиюға келтірмей, сартылдап жауып кетті. Мұрны қанады. Келесі бір жұдырық құлақ шекеден тигенде құлай жаздап, аяғына әзер тұрып қалды. Ет

қызуымен елең қылмай, есіл - дерті солдаттың жағасынан ала кеткісі кеп қолын оңды-солды сілтеп, тап-тап беріп жүрген-ді. Бір жуан дауыс дәл қасынан гүж етті:

— Тоқтатыңдар!

Бұлар құлақ аса қоймап еді; желкесі күжірейген біреу екеуінің арасына кимелеп кірді де, көкіректерінен тіреп тұра қалды. Шегір көз солдат оған да жұдырығын ала ұмтылып еді, бірақ анау бұрынырақ қимылдап, шегір көзді иектің астын ала бір нұқып қалпақтай ұшырды:

— Ну - у, қараңды батыр!

Еламан оған енді назар аударып еді, шойыннан құйғандай сом денелі, шүңірек көз, орақ тұмсық солдат бұған қолын созып тұр екен:

— Сірә, жерлес болармыз, - деді ол.

— Қа - лай?

— Қазақ емессің бе?

— Қазақпын...

– Мен де со жақтанмын. Үй - ішім Шалқар қаласында тұрады. Мюлгаузин. Еламан жас балаша аузын ашып қапты. Мюлгаузин күректтей қолымен қарды көсіп алды да, Еламанның қан сауғалаған мұрны мен бетін укалап - укалап жіберді.

– Қайратты жігіт көрінесің. Тек төбелеске шорқақ екенсің. Бұл арада біраз болатын түріміз бар. Қаға берісте төбелестің тәсілін үйретермін. Жоқ, сен күлме! Әне, біздің командиріміз келе жатыр.

– Қайсы?

– Ана алдыңғы қара атты. Ротмистр Рошаль.

– Бізге жақтасқаның үшін... - дей түсті де, Еламан тоқтап қалды.

«Жазғырмас па екен?» - деген сөздің орысшасы аузына түспей, мүдіріп тұрғанын байқап, Мюлгаузин «Тәуекел, көрерміз. Сен тек әлгі шегір көз сайтаннан сақ бол», - деп ескертті.

Патша тақтан құлағасын орыс әскері түрік жерін тастап, Трапезунд портына ағылды. Бас еркі өзіне тиген жұмысшы батальоны да күн - түн қатып Трапезундка жетті. Мұнда келгесін

Еламан Мюлгаузинмен бір-ақ рет кездесті. Ертеңіне Мюлгаузиндерді кемеге отырғызып, елге жөнелтіп жіберді. Айрылысар жерде Мюлгаузин бұған «Шалқарға кел, жұмыс тауып берем, депода бірге істейміз» деп шақырып кеткен-ді.

Еламан сол уәденің ізімен досын іздеп келеді.

* * *

Еламан бірден депоға барды; түйе қорадай ақырайған зәулім депо іші толған паровоз; кісі - қара көп, абыр-сабыр.

Еламан Мюлгаузинді кімнен сұрасам екен деп, алақтап жан - жағына қарап келе жатқан-ды. Ыстық буды бұрқыратып, еңтігіп тұрған күйелді - күйелеш паровоз бұның дәл құлағының тұсынан шыңғырып жіберді.

– Ә, қорқыттым ба? Ха-ха-а!

Біреу ту жоғарыдан, паровоздың терезесінен мойнын созып қарқ - қарқ күліп тұр. Еламан есін жиям дегенше ол жерге қарғып түсті. Еламан оны бас салып құшақтай алды:

– Петь - ка!..

– Ладно, нежности потом. Эй, Яша, - деді Мюлгаузин машиниске айқайлап. - Давай, укажи свою тележку!

Еламан онан бұнда кім боп істейсің деп сұрағысы кеп еді; бірақ біреу «митинг!» - деп айқайлады. Оны қалғандары қағып алып, «митинг!.., митинг!» деп бір-біріне жеткізіп жатты. Онан паровоздар айқайлап, депо

іші қапелімде азан - қазан болды да кетті. Кіл қабағын қарс жауып алған түсі суық кісілер жұмысты тастай - тастай сала әлдебір жаққа асығыс-үсігіс жүгіріп барады.

— Бұл не? Тағы да митинг пе? - деді Мюлгаузин қасынан өтіп бара жатқан көзілдірікті қартаң жұмысшыны сәл бөгеп.

— Иә, митинг...

— Бізге митинг емес, мылтық керек.

— Менімше, екеуі де керек.

— Әй, сендерді қойшы. Сөзден басқа бітірерің жоқ.

— Сен... немене, митингіге бармайсың ба?

— Жоқ.

Сүйдеді де, Мюлгаузин Еламанға:

— Жұр, кеттік, - деді.

Сыртқа шыққан бойда Еламанның ұсқынына одырая қарап тұра қалды: үстінде алқам -салқам ескі шинель. Аяғында жұлығынан шұлғауы шыққан сарала балшық етік. Арқасында қозы қарнындай томпайған жолдорба.

— Майданнан келгенде мен дәл сендей едім. Қарындасым көйлегімнің битін қарап тауыса алмағасын, ақырында отқа жағып жіберген-ді.

Еламан бұнда келгесін ауылға тартып кетпей, ә дегеннен депоға барып досын іздеп тапқанына қуанды. Жұртқа өмірін жүргізіп, айтқанын істетіп, төңірегіндегілердің бәрін билеп - төстеп жүретін дәл осындай досы болғанына мақтанды. Осындай кісінің қасында жүргенде бұның да көңілі өсіп, еңсесі көтеріліп, не ойласа соның бәрі оп - оңай орындала қалатындай сезді.

— Сенің қалада танысың бар ма? - деді Мюлгаузин.

— Жоқ.

— Онда біздің үйге жатарсың. Ал, кеттік!

Өмірі орыс үйіне жатып көрмеген Еламан досының ұсынысын іші қаламай, біртүрлі ыңғайсыздық сезіп тұрса да, бірақ қарсы болмады.

— Еліңе қайтасың ба, әлде қаласың ба?

— Сен қандай ақыл бересің?

— Вот чудак. Өз жөніңді өзің білесің де...

«Вот чудак», - деді Еламан ішінен. Жөндеп түсінбесе де, мына сөздің астарында кісі зәбірленгендей әлдебірдеңе бар сияқтанды.

— Қалсам жұмыс табыла ма?

— Табылады.

— Қандай жұмыс?..

— Ояз начальнигі қалай?

— Оны қайтем, өзіме лайық...

Мюлгаузин орталықта тұрады екен. О баста көкпен боялған қақпаның қазір сыры кетіпті. Тот басқан топса баяғыда Ақбала екеуі тұрған жерқазбаның «жылауық» жаман есігі сияқты, ашқан - жапқан сайын сықырлап қоя береді екен. Мюлгаузин бұған әуелі өзі тұратын бөлмені көрсетті. Сосын өзіне жалғас кішкентай бөлмені көрсетіп: «Бұнда сен тұрасың», - деді; Еламан бұ жолы да үндемеді. О баста іші қабылдамағасын ба, ар жағында суқаны сүймей, сезімін ауырлатқан әлдебірдеңе тұрды да қойды.

– Үй осы. Әскерге кетер алдында өзім салып едім.

– Жаның көп не?

– Қарындасым бар. Сосын шешем... Е, міне... - Еламан төр жақтағы бөлмеден шығып келе жатқан ұзын бойлы кемпірге амандасқалы оқталып еді, бірақ тұла бойы бірыңғай қараға малынған, түсі суық кемпір ыңғай бермей, баласына «мынауың кім?» дегендей түйіле қарады.

– Саған айтып едім ғой. Менің майдандас досым.

Кемпір Еламанға осыдан кейін ғана назарын аударды. Жанары салқын тұздай көк көз бұған қарағанда кірпігін қақпай, басы - аяғын сүзіп шықты. Сонан кейін ләм - мим деместен бұрылды да жүре берді.

– Шешем осы...

Еламан өзіне тиген бөлмеге кірін, дорбасын бұрышқа лақтырып тастай салды. Кір - кір шинельді қайда қоярын білмей, іркіліп біраз тұрды. Келісім бергеніне өкінді.

* * *

Мюлгаузин бұған берген уәдесінің бәрін орындады: баспана тауып берді. Жұмысқа орналастырды. Кеше өзі депода көретін көзілдірікті шалмен әзірге бірге істей тұрасың деп ескертті. Шал бұған онша ұнамады: дәл осындай сүдінсіз кісіні бұрын - соң кездестірмеген сияқты. Өзі ат жақты екен. Сопақ және мейлінше ұзын беттегі бөлек -салақтың бәрі ұзын. Құлақ та ұзын; мұрын да салбыраған ұзын; ең аяғы бір нәрсені жақтырмай, тыжырына қалғанда кере қарыс маңдайға көлденеңдеп кесе - көлденең тұра қалатын қыртыс - қыртыс әжімдер де ұзын. Екі баласы орыс - герман соғысында қаза тауыпты. Үшінші баласы - кенжесі кешегі орыс - түрік соғысында бір қолынан айырылып қайтып, қазір вагон цехта жұмыс істеп жүрген көрінеді. Тікбақай шал Еламанмен жөндеп сөйлескенді. Бұны таныстырмақ боп әкелгенде шал депоның дәл кіреберіс аузында көзілдірігін сүртіп тұр екен. Қасына келген қазақ жігітіне қыртысы қалың қыжым -қыжым мойнын кідіріп барып бұрды да, көзілдірігін киіп жатып әйнек астынан осылай ентелей қарады.

– Қазақсың ба?

– Иә, қазақпын.

– Түйең қайда? Түйеңді неге бақпайсың?

– Бұрын баққам.

– Түйені Құдайға тапсырып, енді депоға жұмысқа келдің де? Жарайды.

Жақсы. Ендеше, кел, мына жатқан темірдің бір басын көтер.

Ознобин алда, Еламан артта келе жатады; сондықтан қарт жұмысшы ауыр нәрсе көтерерде Еламанның қып-қызыл боп құлағының ұшына дейін дуылдап кететінін көріп жүрген жоқ; ал Еламан қарт жұмысшыдан көз айырмайды; қарт жұмысшының ауыр салмақ астында күдірейген қу сүйек жауырынын көреді. Қылқиған мойнын көреді. Сол үзіліп кететіндей қылдырықтай мойынның дәл желкесіндегі шұқыршағына дейін көріп «қара жұмыс кәрі кісіге қандай қиын», - деп ойлайды.

Түске қарай Еламан қара терге түсті. Майданнан жілік майы шағылып, жүдеп келгесін бе, темір көтергенде тілерсегі дірілдеп қоя береді. Бір таң қалғаны: кейінгі жақта келе жатып қанша бақыласа да қарт жұмысшыдан қиналған белгі байқалмады; қарт жұмысшы тек жұмыс аяғында аздап сыр білдіреді: онда да кісі беліндей күпшек темірді көтерер жерде Еламан «шалға қиын болмас па екен» деп Ознобинге қарап еді. Ознобин сыр бермеуге тырысса да, күпшек темірді көтеріп иыққа салып әкетер жерде тарамыс дене дірілдеп, салмақ түскен жаққа иығы қиқаң етіп қисайып кетті. Осыдан кейін Еламан темір көтерер жерде ауырлау жағын өзі ұстайтын болды; соны байқаған Ознобин бір жолы Еламан тағы да онан бұрынырақ ұмтылып темірдің ауыр басынан ұстай беріп еді:

– Тоқтай тұр, - деді. Еламан үнсіз бұрылды.

– Кәрі кісіні сыйлағаның дұрыс. Бірақ, бала, өзінді де ойла.

– Өзімді ұмытқан жерім жоқ... Ознобин күлді:

– Менің кедейлеу қазақ досым бар. Қалаға келгенде біздің үйге түседі. Мал дегеннен байғұста жалғыз түйе. Сауатын сауыны да, мінетін көлігі де сол. Оған отын да артады. Шөп те тасиды. Қыста кіреге салып, сонан не керек, көктемде жалғыз түйесін құлағынан тартып тұрғызып жатқаны. Қазір көктем кезі ғой, бала, абайла, сені де құлағыңнан тартып жатпайық, - деді шал екеуі бірге жұмыс істегеннен бері бірінші рет нағыз қазақша нақыштап таза қазақша сөйлеп.

– Білем. Өз басымызда да болған, - деді Еламан. Иә, ол қаңтардың қақаған қарлы суығы еді: бұлар Сарықамыс қаласына темір жол тартып бара жатты. Өңшең Орта Азиядан жиналған жігіттер. Қазақ. Өзбек. Тәжік. Түрікпен. аш. Көбіне суыққа шыдамай, үсіп өліп бара жатқан жігіттер құласа, жығылған жерден тұра алмай, ақ қар үстінде ыңырсып қалып жатады.

Қайсыбіреулер қырылдап ілгері ұзап бара жатқандарға қол созады.

– Жә, болды, - деді Ознобин.

Сонан олар жұмыс аяғына дейін жұмған аузын ашпады. Тек кешке, жұмыс аяқталғасын қарт жұмысшы оны үйіне ертіп апарды; вагон өндейтін жерде жұмыс істейтін шолақ қол баласымен таныстырды. Үшеуі қора ортасында қарағай құдықтың жанында тұрып, бірінің қолына бірі су құйып жуынды. Кешкі асқа Ознобиннің бала-шағалы үлкен семьясы жиналды. Ас үстінде де үндемеді. Астан кейін әкелі - балалы екеуі қонақты ортаға алып отырып, түннің бір уағына дейін сөйлесті. Қарт жұмысшы күндізгі шаршағанын ұмытып кетті. Үлкен баласынан қалған кішкентай қыз баланы алдына алып шашын сипап отырып, Еламанға қаладағы көп жайды аңғартты; Еламан оның кейбірін есіткен; ол, мәселен, бұндағы халық екіге жарылып - темір жол жұмысшылары Мюлгаузиннің төңірегіне топтасса, ал қала жастары түгелге жуық Селивановтың ықпалында екенін бұ да білетін-ді.

Селивановты осыдан үш жыл бұрын Қазан университетін бітірердің аз - ақ алдында саяси айып тағып, осында жер аударған екен. Бұнда келе - сала ол қала жастарын өзінің төңірегіне жиыпты. Жатпай - тұрмай кітап жинап, көл жақ шетте бос тұрған ескі үйдің іші, сыртын жастарға ақтатып, өздері жиған кітаптарды осында көшіріпті. Бұл үйді кейін халық «Селивановтың кітапханасы» атап кеткен көрінеді. Алғашқыда жастардан басқа келушілер болмаса да, кейін бұлар ойын-сауық қойып, көңілді кештер өткізгесін қала тұрғындарының бірте-бірте бойы үйреніп, ақырын - ақырындап келе бастаған көрінеді. Сонан бері осы араның халқы жер бетінде болып жатқан оқиғаға осы үйдің көзімен қарайтын бопты.

Уақытша үкімет патша құлағаннан кейінгі сәтсіздіктің бәрін балшебектердің салған бүлігі деп халық санасына сіңіріп, жер - жердің бәрінде де оларды ашықтан - ашық қудалап, әсіресе жұмысшылар жасағы мен балшебектердің қол астындағы полктардың қару-жарағын сыпырып алып, сүйтіп іри - тіри қып таратып жіберуге тырысып, басқасы басқа, көсемнің өзі қазір басын қаттап, жасырынып жүргенін де халық Селиванов кітапханасынан біледі екен.

– Қазір жағдай қиын. Уақытша үкімет балшебектерге қарсы ашық күреске шықты, - деді Ознобин.

Үй іші әлдеқашан жатып қалған-ды. Кішкентай қыз да атасының алдында отырып ұйықтап кетіпті.

– Мен енді қайтайын, - деді Еламан.

– Үйің қашық па? Қайда тұрушы едің? - деді Ознобин. Мюлгаузин мен бұл екеуінің арасындағы кикілжіңді білетін Еламан қайда тұратынын айтарын да, айтпасын да білмей, сәл іркіліп қалды.

– Сені Мюлгаузинмен бірге тұрады деп есіткен сияқты едім. Сол рас па?
– Рас, бірге тұрамыз.

Ознобин кішкентай немере қызын көтеріп апарып төсегіне жатқызды да, қонағына қайтып келді. Жаңа ғана: «Кеш қой, қонып кет», - дегелі тұрған ойдан айнып, үнсіз қоштасты.

* * *

Еламан қарт жұмысшымен өткізген бүгінгі кешті қайта - қайта еске алып, қараңғы көшемен ширақ басып келеді; онан бұндағы көп жағдайдың мән - жайына қанды. Мәселен, Мюлгаузин бұл ойлағандай теміржолшыларды өргізіп - тұрғызатын жалғыз адам емес екен; әкелі-балалы Ознобиндер Мюлгаузиннен гөрі Селивановты қолдайтын боп шықты. Бұлардың да соңында біраз адам бар сияқты. Вагон цех пен депода да қарт жұмысшының ықпалы күшті; қайсыбір мәселе тұсында депо жұмысшылары көбіне Ознобинді қолдап, Мюлгаузинге қарсы шығып жататынын бұның өзі де көріп жүр. Ознобин бір сөздің келе жағында Мюлгаузинді «Өзінің дегеніне жіберсең, қару - жарақ складын басып алып, бір күнде революция жасап жібермек», - деп күлді.

Еламанның тағы бір таң қалғаны: әкелі - балалы әлгі екеу кеш бойы Селивановты мақтады; Мюлгаузиннің қарындасына келіп жүретін ұзын бойлы, ақ құба жігітті Еламанның өзі де жек көрмейтін. Осы жігітті кейінгі кезде депо жұмысшылары арасынан да жиі көретін боп жүр; осы бір иман жүзді ақ құба жігітте кісіні баурап өзіне тартып тұратын бірдеңе бар сияқтанады. Ол не? Оның жастығы ма? Әлде кісімен сөйлескенде дәл бір қызбен сөйлескендей ар жағынан мөлдіреп көрініп тұратын адалдық па? Екеуінің танысқаны да қызық болды: бір жолы жұмыстан қайтып келе жатқанда Теміркенің көк дүкені алдында бір-біріне бетпе - бет кездесіп қалды. Бұл үндемей өтіп кетпек болып еді, бірақ Селиванов көрген бойда қасына жетіп кеп, қос қолымен бұның қолын сілкілеп қатты - қатты қысып: «Сені жақсы білем. Маша сыртыңнан таныстырған. Ознобин де сен туралы көп айтады», - деді...

Еламан үйге қалай жеткенін байқамады. Шам жаққан жоқ. Мюлгаузиннің есігінің алдынан өте бергенде тастай қараңғы бөлменің түп жағынан қып-қызыл темекі шоғы жылтырады. Досының ұйықтамай ояу жатқанын білсе де, іркілмей үнсіз өтіп бара жатыр еді:

– Бері кел! - деді ол.

– Әлі ұйқтамағансың ба?

– Отыр. Кәрі қыртта болдың ба?

– Иә.

Мюлгаузин темекі түтінін анда - санда бір бұрқ еткізіп, біраз үнсіз жатты да:

– Жақсы қабылдаған болар? Не жайында сөйлестіңдер? - деді.

– Жай... анау-мынау...

– Немене, әңгімелеріңді менен жасырасың ба? Онда бар, кете бер! - деді де, темір кереуеттің пружинасын күтір еткізіп, іргеге қарай аударылып түсті. Еламан бұл түні таң атқанша көз ілмеді. Өткен жолы да Мюлгаузин бұнан қарт жұмысшы жөнінде қиялдап отырып біраз нәрсені түрткілеп сұрағаны бар-ды. «Апыр - ай, ә?.. - деді Еламан ішінен, - сонда бұл мені Ознобиннің қасына жұмысқа орналастырғанда оның ар жақ ойын біліп отыру үшін... Апыр - ай, ә? Солай ма екен? » Бұрын басына келмеген осы ой мазасын алып, қараңғы үйде көзі ашық жатыр.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

Тәңірберген Шалқардан келгеннен бері сауда досының із - түзін білдірмей үн - түнсіз қарасы батып жоғалып кеткеніне жыны келіп жүр еді. Бүгін ертеңгі шай үстінде сауда досының бұған тағы да жөн-жосығын айтпастан көл - көсір дүниемен қалаға жүргелі жатқанын есітті. «Ә, солай ма?..» - деді мырза. Сауда - саттығына бұны кірістірмек түгіл, керек десе, алдынан да өтпей кеткелі жатқанына ыза болды да, қасына ақи көз жігітті алып атқа қонды.

Қатты жүрген жолаушылар күн бата Көлқораның табанында отырған көп ауылдың шетіне кірді. Мұржадан сары қидың түтіні будақтап, қай үйде де кешкі ауызашарға қауырт әзірлік боп жатқаны байқалады. Шеткі үйдің иті шәуілдеп үре бастап еді, ақи көз жігіт әлденеге аяқ астынан абыржып, жалма - жан атын тебініп Тәңірбергенге қатарласа берді:

– Мырза, бұрылайық... мына шеткі қыстау әлгі қызыл көз пәленікі...

Шынында да, алдарындағы ақ шоқалақтың ығында тұрған қораға ат басы аумай еңкілдеп келіп қалған екен. Тәңірберген енді бұрылудың ыңғайсыз боларын білді. Не де болса сыр алдырмауға тырысқан мырза ақ арғымақты қыңулап бір-екі тебініп, осы аттың әнебір кезде бұның көптен көңілі кетіп жүрген сұлу келіншектің аулының шетіне кіре бергенде бауырын керіп көсіліп аяндаған әсем жүрісіне салды. Өзі де енді ығыспай, ат үстінде дұрысталып отырды да, Сүйеу қарттың қорасының дәл іргесінен өтетін

жалғыз аяқ жолмен сар табан қарды күтір - күтір бастырып қаттырақ жүріп еді.

Ебейсін үйінде екен. Кең қораның іші сығылысқан шана. Бірі бос емес. Тері - терсек пен тоң балықтарды таудай - таудай қып үйген жалпақ шаналарға бір- бір қызыл нар жегіп, жолға шығуға әзірленіп отырған үстіне Тәңірберген кеп аттан түсті.

Ебейсін оны терезеден көріп: «Түлкі!.. Қызылдың иісін сезіп келдің - ау, ә?» - деп ойлады да, тез киініп тысқа шықты.

– Мырза, сапар оң болсын!

Тәңірберген салқын амандасты. Ебейсін оның ренішті түріне қарамауға тырысты:

– Соғым сойып жатыр едік. Ниет дұрыс қой, дегендей келгеніңді қарашы. Кәне, ішке кірейік.

– Жә, өзің бар да көрпе-төсек салғыза бер!

– Көрпе салулы, мырза.

Қонақ кірер - кірместен жас келіншек үлкен ақ самауырға шай қойды.

Қазанға ет салды. Қонақ жабдығымен лыпылдап кірген - шыққан сайын қара көзі жалт етіп, жанарына құмарлық от тұтап, төр алдында отырған қара мұртты сұлу жігітке бір- бір қарап өтіп жүр. Көңілі жүйрік

Тәңірберген мына уыздай жап-жас келіншектің кісі алдында нәпсісін тежей алмай, көзге түсіп қала беретін кінәсіз аңқаулығын ұнатып отыр.

Ебейсін байқаса да, көңіл бөлмеді. Бұл күтпеген бір тосын әңгіме қозғады:

– Рас болса, келінді қоя берді деп есіттік қой осы.

– Иә, қатындар сыйыспады.

– Жақсы істегенсің. Қызыл көз шалдың белін бір сындырған екенсің.

Бұл Тәңірбергеннің көрінгенге ішін аша бермей, құлып астында ұстайтын сыры еді; сондықтан ол Ебейсіннің жетелеген жағына баспады. Ебейсін мырзаның осал жерінен ұстағанын біліп, соған бір жағынан өзі ырза боп, тобарсыған беттің тоңын сындыра езу тартты:

– Енді төсек жаңғыртатын шығарсың? Тәңірберген бойына сөз дарытпай, сазарып алған-ды.

Сауда досының мына түрткісі көңіліне жаққаны сонша, ол шұғыл жадырады. Ертеден бері тақымдап қоймай отырған Ебейсінге енді оның өзі тап беріп:

– Е, бәрекелді. Мына сөзің құлағыма жағып кетті ғой. Маған көздеп жүрген қызың бар шығар? - деді.

– Қызды өзің таңдайсың да.

– Жоқ, саған тандатсам қателеспейтінімді білем. Ебейсін қонағының зілсіз әзілмен өзін жағалап келе жатқанын білді де, түрегеп кетті. Осыдан кейін

ол Тәңірбергеннің қасында дәйек тұтып отырмай, бала орнында ұшып - қонып, үй шаруасын істеп кетті. Қонағына ет берді. Шайын берді. Бұның бәрін аз көргендей, енді бір кезде:

– Мырза, сусынға қалайсың? - деп сұрап, оған қонағы ыңғай білдіре қоймаса да, ішпесе аузынан қайтсын деген кісіше, - әй, қатын, мырзаға сусын, әкел - деді.

Тәңірберген танданып отыр. Осы жігітті өздерінің ауылында қолбала боп жүрген кезінен біледі. Сол кезде де бұл дәл осындай еді: сол кезде де бір жанның бетіне жылы раймен қарамай, кісі алдында қабағы салбырап тұратын.

Баяғыда бұларға жаққаны - айтқаныңды қалт етпейтін. Кісі өлтір десең, де бас тартпай, жұмсаған жағыңа бара беретін қасиеті демесең, басқа жағдайда бөрене сияқты бітеу болатын.

Сол жігіттің енді аяқ астынан ебедейсіз, доғал денесімен жүзік көзінен өткендей, елпілдеп кеткені күдік туғызады. Мырза сырлы зеренге ернін тигізді де қайтарын берді.

– Бұл қалай? Тіпті алмадың ғой.

– Рахмет. Сөйлеселік, отырушы өзің мұнда. - Ебейсін қонаққа көзін салмай, бетін алып қаша берді.

Күтуші әйел қасында тұрса да, қонақтан қайтқан сусынды оған бермей, өрешеге өзі апарып қойды. Сосын жоқ жерден ілгіш тауып, әйеліне ұрсып, буулы жатқан теңді сыртқа қарай дырылдатып сүйрей жөнелді. Ауыз үйге шыққасын да сыртта жүрген біреулерге дауыстап, ар жағынан төрт-бес кісіні шақырып алды:

– Әзірсіндер ме?

– Әзірміз.

– Ендеше, кәне жүріңдер.

Ауыз үй абыр-сабыр. Әлгі кісілер бірлі-жарым адамның әлі келмейтін ауыр тендерді бірнешеуі қолдасып көтеріп сыртқа алып шықты. Сонан кейін де сыртта біраз айналған Ебейсін ішке кіруі кірсе де, бірақ тізе бүгіп отырмай, тымағын, тонын киіп, белін тыңқитып буып алды.

– Ал, мырза, сен жатып демала бер. Үйде сені күтетін кісі бар. Мен азғантай бірдеңені қалаға жөнелтіп салайын.

Тәңірберген бетін сырт салып отырған суық қалпынан жібімеді. Сауда досына: « Үйде әйелің қалса болады, өзің қайда кетсең де еркің, кете бер», дегендей қолын сілтеді. Ебейсін шырып кетті. Тәңірберген оның түп қазығы - Темірке екенін біледі. Татар байының іші - бауырына кіріп, өзара ыңғайласып алғалы бұл қазір дәл бір жуан қара терекке өрмелеген шырмауықтай жоғарылап бой созып барады.

Төсек салатын ыңғай байқалғасын Тәңірберген тысқа шықты. Толық ай төбеге кепті. Дала сүттей жарық. Қора ішіндегі бағанағы мол байлық әлденеден үріккендей түп - түгел қарасы батқан. Қаңырап бос қалған қораның арғырақ бір түкпірінде байлаулы тұрған ақ арғымақ иесін көріп, оқыранды. Шамасы о да «тастап кетті» деп кімге шағынарын білмей тұрған сияқты.

Тәңірберген үй сыртына ұзап шықты. Кіресілердің қарасы көрінбеді. Қысқы жолдың қашықтығын ойлап, көлік тың тұрғанда жіті жүріп, бір- екі қырдан асып кеткен сияқты.

* * *

Ертеңіне Тәңірберген күн шықпай атқа қонды. Теңіз басын айналып жүрудің біраз бұрыстығы болғасын қатты жел қарын үрлеп кеткен жалтыр мұздың үстімен Бел - Аранға тура салды. Ақ арғымақ тағалаулы еді; әншейінде төрт аяғы денесін ауырламайтын желқайық ат көкше мұзға түскеннен кейін тіпті желдей есіп, Тәңірбергеннің тақымы астында ойнақтап келеді.

Оған ақи көз жігіт сор болды. Тағасыз ат тақыр мұзға түскесін бауырын жаза алмай, бүгежектеді де қалды. Тәңірберген оны тастап кеткісі келмей, әрі-бері қарайлап көрді де, тақа болмағасын қолын бір сілтеді.

— Шырағым - ау, жол жүретін болғасын ерте бастан күтініп, атыңды тағалатып алмайсың ба? Жә, кейін келе жатарсың.

Шамалы жүргесін көз ұшында ашық теңіз үстінде жүрген кісілер көрінді. Бұлар жар басындағы балықшылар аулының ер-азаматы еді; татар байы балығы мол көлдер мен басат - басаттарды бір өзінің меншігіне дербес қаратып алғасын бұларды ашық теңізге айдап салған еді.

Тәңірберген басқаға бұрылмай, ат басын Досқа туралады. Сырт хабардан естуі Дос қазір көп балықшыдан шеттеп жалғыз үй қапты. Судыр Ахмет, Төлеу, Қалау сияқты төрт - бес кісі болмаса, қалған қара тобыр ұйтқысын бұзбай түгелдей Мөңке жағына шығып алған көрінеді.

Дос салқын амандасты:

— Сапар оң болсын, - деді ол.

— Әумин. Сыралғы алайын деп келдім.

Дос әзілге шорқақ болатын. Тәңірбергенді кекетіп тұр деп ойлаған екен.

— Міне, ал!.. Бәрі сенікі, - деп мұз үстінде жатқан бес - алты қылағайды етігінің тұмсығымен бір- бір теуіп ары ысырып тастады.

— Иә, балық нашар екен. Сонда бұл теңіздің баяғы балығы қайда кеткен?

— Шырағым - ай, соның несін сұрайсың. Бұл теңіздің балығын құрдым

жұтып жатыр ғой.

– Құр - дым?..

– Иә, Темірке деген құрдым шыққан жоқ па?! Құдайдың көк теңізін де бізге бұйыртпай, қылығы өтіп тұр ғой қу татардың.

Тәңірберген Достың зығыры қайнап, күйіп тұрғанын байқады. Дос қайта сөйледі:

– Қатын-бала аш, үйге барсаң талап жей жаздайды.

– Соған Темірке кінәлі ме?

– Енді кім? Ашық теңізге айдап шықты. Бізге бұнан артық не істейді?

– Әй, қайдам. Бар пәле Теміркеден деген дұрыс бола қояр ма екен...

– Енді кімнен?

Тәңірберген оның жауап тосып тұрғанын байқаса да, әдейі ашындырып, ызасын қайната түскісі келді де, әрегіректе ау қарап жатқан балықшыға назар аударып, оны иегімен нұсқап:

– Анау кім? - деді. Дос жаратпай:

– Өлгі алжыған шал ғой, - дей салды.

– Мөңке ме? Оның жағдайы қалай?

– Оны қайтесің? Онан да, Тәңірбергенжан, әуелі жаңағы сөзіңді түптеші. Мүмкін, мен түсінбей жүрген шығармын.

– Иә, сен түсінбей жүрсің. Темірке қырына алса Мөңкені алды, сенде несі бар? Сен іргеңді онан әлдеқашан ашып, әлдеқашан бөлектеп алған жоқсың ба?

– Онан бүгінде жөнім басқа.

– Ендеше жарайды, Теміркені көндіруді мен мойныма алайын. Ал, өзің ше?

– Мен бе?

– Иә, сен. Мен білсем, Мөңке іргесінен үйір алдырмайтын құтпан айғыр ғой. Шыныңды айтшы, өзіңе-өзің сеніп, ертеңгі күні табан тіреп тартысқа түсе аласың ба?

Дос мырзаның аржақ ойын аңғармады. Қандай сөзді де тура қабылдайтын дөкір жан осы арада оған өз көңіліндегі ойын ашық айтты:

– Тәңірбергенжан, несін қазбалай бересің? Егер сондай атты күн болып, Темірке көнсе, көре қал, бар балықшы Мөңкеден бір күнде іргесін ашып, сыпырылып шығады.

– Жә, енді болды. Ертеңнен бастап өз абызындағы жігіттеріңді жинап ал да, ауыңды осы теңіздің қалаған жеріне сал.

– Курнос Иванды қайтеміз?

Тәңірберген қойын қалтасынан тілдей бір қағаз алып, Досқа ұсынды.

Мұнысы запрет жерге ау салуға ерік берген қағаз екен.. Мырзаның осы жолы қаладан бітіріп қайтқан бір шаруасы осы еді. Темірке алғашқы сәтте

бет бақтырмай: «Иоқ - иоқ, ул болми. Ул жирләр қып - қызыл байлық, бит», - деп қасарып отырып алды. Осылай боларын алдын ала біліп келгендей, Тәңірберген түк сасқан жоқ. Тек мұртынан күліп: «Ай, бай - ай! Сенің байлығыңды балықшыларға талатқалы отыр дейсің бе мені?.. Тегі, күндердің күнінде қолдағы байлықтан айырылып қалмау үшін де қорғаныш мықты болу керек емес пе? Мына балықшыларды азбен алдап, өздерін қолында ұстап отырсаң, қораңды күзеткен иттен кем бола ма? » - деп, татар байын түпкі ойына көземелдеп қойды да, осы рұқсат қағазды онан оп-оңай алып еді.

Дос қағазды қойнына басып алды. Тәңірберген қоштасып жүріп кетті. Көңілі тынышталғасын ат басын промсолға туралады. Сырт хабардан Ақбаланың мұнда көп тұрақтамай, тоң балық тиеген кірешілерге ілесіп, қыстың көзі қырауда Шалқар шаһарына көз асып кеткенін есіткен. Келешекте қандай қорлық көрсе де, табашыл көптің көзіне түспей, танымайтын сырт жерде болғысы келген есебі ме екен?

Тәңірберген бұл күндері Ақбаланың атын өзі де, өзгеге де ауызға алғызбай тыйым салып қойып еді; бұл өмірінде Ақбала деген әйелдің болғаны да есінен шығып кеткендей еді. Ол жөнінде сыртқа сыр шашпай, ит өлсе де бәрін ішіне жиып, тысқа тісінен шығармай, тістеніп алған-ды. Ақбаланы үйден айдап шыққан күннің ертеңіне қаперіне түк кіріп шықпастан ел аралап кеткен қаталдығына кейін оның өзі де таң қалған-ды.

Промсол басында халық көп екен. Қалаға тоң балық апарып қайтқан кірешілер Тәңірберген келердің алдында ғана оралыпты. Кіре тартқан түйелер Тәңірбергендікі, кірешілердің де тең жартысы Тәңірбергеннің жігіттері болатын.

Олар мырзаны көре сала жүгіріп кеп, жалпылдап амандаса бастады.

– Қалай, көліктерің тың ба? - деді Тәңірберген.

– Шүкір. Қоңы жығылған жоқ.

– Қалай, бұндағылардың жүгі әзір ме екен?

– Әзірі әзір - ау... бірақ, мырза... бір- екі күн қатын - баланың қасында болып, кір -қоңымызды жудырып дегендей...

– Жоқты соқпа! Көліктер тың тұрғанда қалаға жиірек қатынап алу керек. Өзі айтқан жерде мыналардың қарсы келе алмасын білген мырза әлгіден кейін ешкімді де тыңдамай, бұрылып жөнеле берді. Қарт кіреші әлдене айтқысы келгендей, қатарласып еріп келе жатып:

– Мырза... - деп еді.

– Жә, айттым ғой...

– Жоқ, ол емес, басқа...

– Ол не?

– Мырза... Шалқарға Еламан келді. - Тәңірберген тоқтай қалды; кенет қатты соғып кеткен жүрегін сап-сап басып алды да, өзінен сәл кейінірек тоқтаған қарт кірешіге бұрылмай, сыртын беріп тұрып:

– Оны саған кім айтты? - деді.

– Өзім көрдім. Ауызба - ауыз сөйлестім. Рай сол жақта қайтыс бопты.

Мына хабардың растығына Тәңірберген енді күмәнданбады. Осыдан кейін ол жолықпақ боп әдейі іздеп келген Айғаншаға да соққан жоқ. Курнос Иванның әзір тұрған асына да қарамай, атына мініп жүріп кетті.

Соғыс ауыртпалығын көтерген қоңторғай халықтың, әсіресе, осы бір өңі жұқарып тұрған үстіне мына бүлікші келсе не болады? Балықшылар аулы мен бұл өңірдегі кедей ауылдар баяғы он алтыншы жылғыдай тағы да оның соңына еріп, бұның іргесін жалаңаштап кетпесіне кім кепіл? Онсыз да осы күні Ожар Оспан бір жаққа, Рамберді бір жаққа тартып, өз ішінде де ауыз бірліктің берекеті кетіп тұрғаны мынау!

Тәңірберген шырыға түсті.

* * *

Жол үстінде бір байламға келген жігіт ел жатқанша екі-үш кісіні жан - жаққа шаптырып, бас-аяғы бір күннің ішінде осы өңірдің игі жақсыларын жиып алды. Сол күннің ертеңіне хабар тиген кісілердің алды келіп, Тәңірбергеннің үйіне түсіп жатты. Келген кісілердің ішінде бұл өңірдің белгілі ірі байлары - Мыңбай, Жүзбай, Жылқыбай бар. Семіз сары Рамберді бар. Жалақтаған жігіттер үзік - созық келіп жатқан кісілердің бас - аяғы жиналғанын күтіп жатпай, сыйлы қонақтардың бас - басына қой сойып, қазан көтере бастады. Буы бұрқыраған самауырларды қайқаңдап көтерген жігіттер қонақ күткен үйге арасын үзбей қайта - қайта кіріп жатты. Түн ортасы ауып, таң алдындағы қалың ұйқының бір мөлшерінде асқа тойған жұрт өз денесін өзі ауырлағандай бір- бір жастықты қолтығына басып, бас түйістіріп жантайып жатып, ұйқы қысқан қабағы әлсін-әлі жұмыла бастаған еді. Сол кезде біреу ат жайын әңгімеледі; өздері білетін жердегі жүйрік аттарды бірінен соң бірін мақтап отырып, бір кезде Тәңірбергеннің ақ арғымағын ауызға алды.

– Бәйгеге қосып көрдің бе?

– Жоқ...

– Бекер бағын байлап жүрсің. Жануар, ақ арғымақ пырақ қой. Қанатты болмаса, тұяқтыда оған шақ келетін жылқы бар дейсің бе?

– Сөз бар ма?! Оу, ақ арғымақ Көрұғылының қара атының тұқымы ғой.

Теке - Жәуміт жылқыларының несін айтасың, қуса - жетеді, қашса -

құтылады.

– Дүние күйіп кетсе де, ендігі жерде менің арманым Тәңірбергенше бір түрікпенмен дос болып, тұлпар мініп жүрсем деймін.

Мұны айтқан бұлардың ішіндегі ең аузы жеңіл, аңқау Жылқыбай еді; оған жалғас отырған Рамберді басын бауырына алып, булыға мырс - мырс күлді. Бұнысын үй ішіндегілердің ешқайсысы байқай қоймағасын басын көтерді. Ол тағы да Тәңірбергеннің көзін ала бере, мына жағында отырған Мыңбайды бүйірінен түртіп, өздерінен басқа ешкімге есітпирмей, мұрнының астынан мінгірлеп:

– Ойбай, мына қой баққан сорлының аңқауын қара. Тәңірбергенді түрікпенмен дос боп, тұлпар мініп жүр деп ойлайды екен ғой, - деп қолын түңіле сермеді де, теріс қарап бұрылып кетті.

Төсек салатын болғасын қонақтар сыртқа шықты. Жаңағы әңгімеден кейін Мыңбай мен Рамберді басқалардан бөлектене берді.

– Мынау бізді неге шақырды екен?

– Қайдам, бір есебі бар шығар.

– Ие - е, сұм ғой, есепсіз аяқ баспайды. Байқайсың ба, бізді қатты сыйлап кетті-ау. Тегін бе осынысы?..

– Қайдам, торғайды тұзаққа түсіру үшін тары шашушы еді ғой.

Екеуі қосыла күлді. «Торғай» дейді де, күледі.

– Қалай десен де сұм неме күшейіп алды. Ой, залым, қазір шаршысына келіп тұр. Бір жағы - сауда, бір жағы - ұрлық...

– Ие, солай! Атаң қазақ « Ұрлық түбі - қорлық» деуші еді-ау. Осы жігіт тым керелеп бара ма, қалай? Түбі бір пәлеге соқтырмаса қайтсін?!

– Әрине, тергеусіз дүние жоқ. Жігіттерін қайта-қайта аттандырып, түрікпеннің жылқыларын қуып әкеледі де жатады. Өстіп жүріп бір күні бізді түрікпенге талатпаса қайтсін?!

– Сүйтер, сүйтпей тынбас бұл жігіт...

Кейінгі жақтан бұларды іздеген дауыс шықты; қонақ түскен үйге төсекті әлдеқашан салып тосып отыр екен; осыдан кейін бойын ауырлаған қонақтар төсекке жатып, басы жастыққа тиер - тиместе ұйықтап кетті. Сол күннің ертеңіне Тәңірберген қонақтарына тағы да мал сойғызып, ас - су беріп жайлап отырып, ұзақ - сонар әңгіме бастады. Ол осы отырған игі жақсыларға араларында көптен бері үзілмей келе жатқан кикілжің, реніш, ашу - араздықты тастап, ендігі жерге халықтың басын қосып, елдің іргесін біріктіретін бүтіндікті айтып еді. Бұны рубасы ақсақалдардың бәрі мақұлдады. Бұндайда ылғида ішін алдырмайтын қиын Рамберді ауызбірлік сөз болғанда аналар құсап еліп етіп қостай қоймаса да, ашықтан - ашық қарсы болмай, үн - түнсіз кезін төмен салып ыңылдап отыр.

Тәңірберген оның былқылдақтығын жақтырмай:

– Кәне, осыған бата қыламыз ба? - деп, көп ішінен пәле басы Рамбердіге карап еді, ол сонда да шешіле қоймай, тек Тәңірберген қадалып отырып алғасын ғана:

– Дегенің білсін. Бірақ, әй, бала, сен өзің баяғының жол - жорасын білесің бе? Баяғының үлкендері осындай бас қосқан жерде «Құр аяқ - қ - қа бата жүр - мей - й- ді» - де - у - ші м - ме еді, қаалла - ай?..- деп мінгірлеп, сөзінің аяғын күмілжілеу шұбатып, екі ұшты ой тастады да, Жылқыбайдың сырт жағын ала бере көлбеп қисая кетті.

Тәңірберген бұларды жиғандағы ең басты шаруасын кейінге қалдырып отырған-ды. Әуелі ауызбірлікті мықтап алса, екінші шаруасының қиындықсыз оп-оңай шешілетінін біліп еді. Ауызбірліктің түрі әлгі болды. Рубасы ақсақалдар татуласу үшін де кешеден бергі бұл үйден ішкен, жегенінің үстіне тағы бірдеңе дәмететін сыңай байқатты. Бұған жас мырза ренжігендей боп үндемей отырды да, бір кезде кейінге сақтап отырған ойын да ортаға салды: естуі бойынша ұзақ соғыстан жілігі шағылған орыс әскері қару - жарақтарын тастап, майданнан қашып жатқан көрінеді. Он алтыншы жылы қара жұмысқа алынған қазақ жігіттері де еліне қайта бастапты. Орыс қалалары аш - жалаңаш. Ресей халқы қазір уақытша үкіметке қарсы көтеріліс ашып, жер-жерде ереуілдеп жатыр. Ертең уақытша үкімет құласа заман не болады? Онан кейінгі тірлік тұл боп, аяқ басқа шығып кетпесіне кім кепіл?

– Ойпырым - ай, Тәңірбергенжан - ай, бар пәлені үстімізге үйіп тастадың - ау.

– Апыр - ай де! Мынадан кейін дүниесі құрғыр тарылып, аспан алақандай, жер тебінгідей боп кетті ғой.

– Қайда барсаң - Қорқыттың көрі десеңші.

– Енді не істеуіміз керек?

– Менің де айтайын дегенім осы еді, - деді Тәңірберген. - Қазіргідей ала қиғаш дүниеде алды-артын болжап отырған кісі ғана адаспайды. Ол үшін арамызда көзі ашық оқыған азамат болғаны жөн.

– Е, оны қайдан табамыз?

– Табылады. Ел арқа сүйейтін оқыған азамат мына Арқа жақтан шығып жатыр. Арыға бармай-ақ, өзімізбен іргелес отырған мына Ырғыз бен Торғайда да оқыған азамат аз емес. Олар партия құрып, газет шығарып, алаш азаматын Абылайдың ақ туының астына жиып, үш жүздің баласының басын қосып жатқан көрінеді.

– Апыр-ай, ә?.. Солай ма?!

– Мынау біз есітпеген жаңалық қой!

– Жақсылық десеңші. Иә, Тәңірбергенжан, тағы қандай хабар бар?
Тәңірберген мыналардың құштарлығына қарап, жаңағы сөзі бұлардың да тас бауырын жібіткендей көріп, өзі де көңілдене бастады:

– Арқа жақтағы азаматтар әзір бізге назар аудара қойған жоқ. Бізді бауырына тарта қоятын сыңай байқалмайды.

– Апыр-ай, ә?.. Солай ма?

– Ақ патша құлап, ақ дінгегіміз үзіліп тұрғанда, біз де еңсе көтеріп, елдігімізді танытсақ, сүйтіп Арқа азаматтарына үн қоссақ деймін. Олар бізге өз аяғынан келмесе, біз кісі жіберіп шақырсақ, қалай? Кәне, бұған қалай қарайсыңдар? - деді Тәңірберген.

Жаңа ғана лаулап отырған жұрт кенет су сепкендей сөне қалды. Бәрі бір кісідей көзін көтермей, басын бауырына тартып, тұқырайып ала қойды. Тәңірберген оларға барлай қарап, шыдаммен тосып отырғанда, Мыңбай міңгірлеп:

– Қайдам, оның реті қалай болатынын. Оқыған адамның бабы қатты болады деуші еді. Келтіруін келтіріп алып, ертең пәле қылғанда оқыған тыраш немелердің ойынан шықпай, Тәңірге жазып жүрмесек, - деп күдік айтып еді.

Оған мына жақтан Жылқыбай үн қосып:

– Арнап шақырғасын, әрине, салмақ сені мен бізге түседі. Шығыны да шаш етектен болатын шығар, - деді.

Ендігі қалғандары тымырайып Рамбердінің аузын бағып отыр. Тәңірберген үнсіз. Келімге келгіштердің өзі кері сиіп, икемге келмей қиғаш тартып жатқанда, бұлардың ішіндегі ең бір қырысы қалың қыңыр Рамбердінің келістірмесін біліп, бұл ойынан да ештеңе шықпасын байқап еді.

Рамберді сирек сары мұртының астынан бір мырс етті:

– Оқыған азаматты сырттан іздеп қайтеміз? Шын керек болса, сенің үйіңде де бір оқыған жігіт бар емес пе?!

Әншейіндегі үндемей жатып аяқтан шалатын әдет. Сөздері жараспаған қонақтар «ау, бостан - босқа отыра береміз бе?» - дегендей, бір-біріне қарады да, сосын ырғалып орындарынан тұрды. Ырғалып-жырғалып киініп, түсін бермей томсарған қалпы үн-түнсіз тарап бара жатты.

Тәңірберген сыр бермей, салқын қоштасып шығарып салды. Кешегі патша ағзамның қазақ даласында арқа сүйеген адамдарының сиқы әлгі... Олардың қай -қайсысы да күншіл, күндес қатындай, өмір бойы ауыл арасының бәсеке - партиясынан бойы асып көрген емес.

Тәңірберген оларды, әлде өзін мысқылдағандай мырс-мырс күлді. Тым құрыса, тап қазіргідей тағдыр таразыға түскен аумалы - төкпелі алмағайып заманда, жөн таппай тұрғанда ақылдасар адам болмағанына қиналды.

Ағаның сиқы - Алдаберген. Ақбаланы ауылдан қуып, Сүйеудің сағын сындырғанға мәз. Сонан бері софы ағасы мен бәйбіше бұған ырза. Отбасымен табысса да оқыған інісімен екеуінің арасы бұрынғыдан бетер суысып, келімге келмей кереғарланып барады. Інісі бұған түсінбейді. Бұл інісіне түсінбейді. Бір түндік астында бірге өссе де, бүгінде өрістері басқа. Кейде кедейлерге жаны ашып, ет - бауыры елжіреп тұратындай болса, келесі бірде тістеуік аттай кіржіңдеп, олардың өзін жақтырмайды. Сондай кезде інісінің қай жақтың сойыл соғары екенін білмей, дал болады. Бұл не? Ілелі, сырқат жанның бабын таптырмайтын әдеттегі кінәмшіл, күйгелек, шамшылдығы ма? Әлде мінезсіздік пе?

* * *

Темірке қазір көңілсіз еді. Көптен арман етіп жүрген көкейдегі промсолды қолына түсіріп, жаңа-жаңа шаршысына келе бастағанда патша тақтан құлады да, үстінен үзігін ұшырып әкеткен үйдей, көңілі құлазып сала берді. Оның үстіне түрік майданынан Мюлгаузин келгелі кішкентай қаланың тыныштығы бұзылды. Күн қалай батты, солай езілуші тапты ереуілге шақырған ұрандар осы шаһардағы өтібірлі үйлердің маңдайшасына ілініп қалатын боп жүр. Сондай сөздер бұның да дүкеніне үйір боп алғасын күнде-күнде елең - алаңда жұрттан бұрын тұрып, есікті, қақпаны бір қарап шығады.

Әйтеуір, сауда талабы жақсы. Бұған ала - бөле теңіз түпсіз байлық болды. Қыс болса кірешілер тышқандай тасып жатқан тоң балық қалаға келген бетте қып-қызыл алтынға айналып, қалтасын қалыңдатып жатқан-ды. Бүгін де ел жата бергенде тоң балық артқан жиырма - отыз түйелі кіреші кеп, терезе қақты. Дыбысшыл Темірке төсектен атып тұрып, иығына асығыста қолына іліккен бірденені іле сала шәркей киген аяғын сырп - сырп басып, апалақ - қапалақ сыртқа шығып еді. Ол жеткенше мына жақтан күзетші шал қақпаны ашып, алыс жолдан ауыр жүк тартқан түйелер асықпай ақырын қозғалып, кең аулаға кіріп жатыр екен.

— И, шушы қазақтар-ай... Неге кешіктіңдер? Осынша айналғандарың не?

— Кір - қоңымызды жудырып...

— Қой, қой инді! Сендер кір-қоңдарыңды жуып жатқанда, шоқыншық Ебейсін қаланы балық сасытып, тағы да алдымды орап кетті, вит.

Кіреші қазақтар сөз таластырмады. Татар байының әр кездегі үйреншікті байбаламын үнсіз тыңдап, қорада жатқан сары табан қарды сықыр-сықыр басып жүріп, тон балықты кең қораның түп жағындағы қуысқа сатырлатып үйді. Белінен жүгі түскен түйелер пысқырып, бей - жай күйіс қайырып

жатыр.

Темірке ел қазағы әкелген нәрселерді жақсы көрсе де, бірақ олардың өздерін жақтырмайтын. Бойыңа сәл жақындатсаң, олар өздерінің ауылдағы мінезін қалада да істеп, билеп - төстеп, әрі - берідесін басыңа шығып кететіні белгілі. Сосын Темірке оларды алысырақ ұстап, оларға арнап салған ауланың түп жағында қонақжай болатын. Қазан - ошағы да бөлек. Би-болыстар мен байлар болмаса, былайғы қазақты әлгі қонақжайға түсіруші еді. Бүгінгі кірешілердің арасынан... дәм - тұзын талай татқан, теңіз өңірінде өзімен қай заманнан сыйлас, қадірлес бай үйдің жас келіншегін әлгінде масқара болғанда байқамай кештеу көріп қысылып қалған Темірке аяқ астынан абдырап сасып, қалбалақтады да қалды. «Неге келді екен?» - деп ойлады. Әдетте қыз ұзататын, келін түсіретін кезде бай ауыл сенімді бір кісісін арнайы қалаға жіберіп, керек - жарағын үйіп - төгіп әкететін...

Темірке қалталы келіншекті қолынан шығарғысы келмеді. Алғашқыда қалай жағынарын білмей, мына келіншек мырзаның жас тоқалы екенін білсе де, оның көңілін қалай табудың есебін таппай, көрген бойда оны «бәйбіше» деп жалпылдап ала жөнелді.

— Ә, бәйбіше, аман - сау барсың ба? Мырзаның дені - қарны сау ма?

Ақбала үндемеді.

— Бәйбіше, пәуескең қайда? Қазір заман жаман, вит. И- и, Алла... шүші күні халықтың пиғылы бұзылған. Шулай! Пәуескені сыртта қалдыруға болми, - деп сыртқа жүгірмек болған татар байын Ақбала шаққа тоқтатты.

— Мен... мен мына кірешілерге ілесіп...

— Оқасы иоқ, оқасы иоқ... Қазір бұрынғыдай бап талғайтын заман емес, - деп, Темірке жуып - шаймақ болса да, ішінен боқтап: «Ит қазақ байлықты башына жарата білмей. Аларның байлығы арам өлген малмен тең», - деді. Темірке бұлардың бұнша көлікпен келгенін білгесін, қалада айнамай, жүгін түсіріп бір түнеп шыққасын ертеңіне елге қайтарын білді. Мына келіншек те керек-жарағын алғасын ілесіп келген кірешілерден қалмас, қайтар деп ойлап, қонақүйге жібермей, қасындағы кісілермен бірге өз үйіне түсірді.

Өздеріне осынша сый - сыяпат көрсетіп жатқасын кіреші қазақтар ештеңеден қықбады. Әй-шәй жоқ сықырлаған қалың киімдерімен төрге шығып, сарала төсектің үстінде талтайып тұрып үсті-басын жеңілдеп шешіне бастады. Есік жаққа тастаса ар жағынан біреу алып кететіндей, зілдей етіктерін гүрс еткізіп ірге жағына тастай салды.

Теміркенің әйелі сыртқа ата жөнелді.

— И - и, Алла! Алла қайым! Шушы қазақтар өз үйінде де етігін төрге шеше

ме?

Темірке де осы өмірде қазақтардан әбден көңілі қалып, түңіліп біткен кісіше қолын сілкілеп зарлап қоя берді:

– Қой!.. Қой уларны! Бұ шоқыншықлар отызға килсә, аларның итігі алпысқа килә, вит.

Қонақтардың алдына дастархан жайылды. Шай үстінде Темірке тағы да Ақбаланың асты-үстіне түсіп, кесесін өзі алып беріп: «Бәйбіше, іш, же», - деп ерекше ықылас білдіре бастады. Ақбала қысылып барады. Бойын мықтап суып, алыпты. Жылы үйге кіргесін де жуық арада өзіне-өзі келе алмай, қолы, аяғы бүрісіп тітіркеп қап отыр.

– Бәйбіше, бұрын қалаға келіп пе едің? - деді Темірке.

– Жо - қ...

– Оқасы жоқ, оқасы жоқ... Бұйырса жаз айында да келерсің. Жазда қала әйбетірек болады. Көшелерде терек - талдар. Қала іргесінде көл бар. Тек теңіз жағасынан келген кісі көлді менсінеді дейсің бе? Хе - хее!..

Темірке көзі жылтындап қонақ келіншекке қулана қарады. Осы қарасы әнебір кездегі Судыр Ахметтің ұры, тышқан көзіне ұқсап, Ақбала түршігіп кетті. Аузындағы сөзін айта алмай, түсі қашып отырып қалды. Оны Темірке өзінің әлгі әзіліне қысылып қалған екен деп ойлап, ұзын мойнын ішіне тығып ала қойды. Қонақ келіншектің ұялшақтығын да, аңқаулығын да ішінен ұнатып, шықылықтап күліп, жанынан кетпей жүр.

– Шайдың қызылы кесілмесін. Бәйбішеге қызылын баса құй!..

Ақбала балық тиеген шана үстінде бүрісіп келе жатып от жаққан жылы үй мен ыстық шайды аңсаумен болған-ды. Бір- екі кесе ішті ме, жоқ па, кенет ештеңеге зауқы шаппай тартыншақтап қала берді.

– Ертең қайтатын боларсыңдар? - деді Темірке кірешілерге қарап.

– Иә, бай, ертең қайтамыз.

– Бәйбіше ше?

– Ақбала... Ақбалажан... - деді қарт кіреші күрмеліп.

– Мен... Менің жөнім басқа...

– Иә, иә, бәйбіше, асылы, син асықпа. Керек - жарағынды ал. Өзім көмектесем. Бәйбіше, шайың суып кетті. Шай ал! - деді Темірке.

Ақбала тап осы қазір не істеп, не қойып отырғанын біліп отырған жоқ; татар бай не айтса да аузынан шыққан әр сөзден шошып қап отыр еді.

Темірке: «Шайың суып кетіпті» -дегенде, Ақбала алдында тұрған кесені аузына қалай апарғанын байқамады. Ыссы шайды аңдамай ұрттап алғанда, көзінен жас ыршып кетті. Абырой болғанда Темірке оны байқамады.

– Күні кеше Орынбордан көп зат әкелдім. Бәрі әйбат. Матур, асыл инді. Дәл үстіне келдің.

– Бай... білмейтін шығарсыз... Мен - н... Мее... - Ақбала сөзінің ар жағын айта алмай, түсі бұзылып, ерні дірілдеп тоқтады. Мына үйдің өзіне көрсеткен құрметі мен ағыл - тегіл асын арсыздықпен алдап-сулап ішіп-жеп отырғандай сезінді де, тамағынан өтпей қойды.

Кіресшілер Ақбала ши шығарып алатындай қорқып, сәт сайын бір-біріне сасқалақтай қарап қыпылдап отыр. Ақбала аузын ашып келе жатса жалмажан алдын орап, оған:

– Айналайын, тоңып келдің, ас ал, іш, же! - деп жалпылдап, сөзін бөле берді.

– Иә, иә, бәйбіше, шай іш! Мынау жент. Женттен же!

– Бай... Сіз менің жайымды білмей отырсыз. Мен... мен мұнда жел айдаған қаңбақтай...

– Шырағым - ай, ертең де күн бар ғой. Кейін айтсаң, да болады ғой, - деді керуенбасы. Сосын ол Теміркеге бұрылып, - жолға шыққасын кісі, шынында да, жел айдаған қаңбақтай ғой. Және қыс айындағы жол қандай қиын. Ақбалажан қатты тоңып келді, - деді.

– Иә, шулай! И-и, балақайым, тоңғансың... тоңғансың инді, - деп Темірке жүгіріп барып, көп бөлменің бірінен түлкі ішік әкелді. Ақбаланың қысылғанына қарамай, ішікті арқасына жауып жатып та, - тоңғансың... тоңғансың инді, - дей берді.

– Айтары жоқ, жол алыс, күн де керемет суық... - деді кіресші шал.

– Иә, иә, суық! Суық, вит.

– Тоңып, шаққа жеттік.

– Тоңғансың! Тоңғансың! Мырзаның шаруасы қалай? - Ақбала бай ауылдан қазір өзінің жәні басқа екенін айтқысы кеп оқталып еді, оған бірақ лүпілдеп қатты соғып кеткен жүрегі аузына тығылып, тоқтап қала берді.

– Мырзаның несін айтасың? Шөбі көп, қорасы жылы. Қыстан жақсы шығатын, - деп қарт кіресші бұл жолы тағы да Ақбаланың алдын орап кетті.

– Е, бәрекелде, жақсы, жақсы екен.

– Құдай берген адам ғой. Мырзаның жағдайы жақсы. Бай, қазір... базарда балықтың нарқы қалай?

– И, Алла... Сұрама, сұрама. Шоқыншық Ебейсін балықты көп әкеліп, тіпті арзандатып жіберді. Мына балықты жарты бағасына өткізе алсаң жақсы.

– Қап, осы сұмырай алдымызды орай берді-ау!

– Ол әлі де орайды. Қазақта «Ұйықтаған - ұйқ алады, ұйықтамаған - жылқы алады», - деген мақал бар. Міне, бұл жақсы... бик жақсы мақал.

Осыдан кейін кіресшілер жайбарақат, бей - жай отырып сораптап шайларын ішті. Темірке олардың қаперіне түк кірмей, меңіреу, керең кісідей иманы селт етпеген түріне ызалана қарады. «Бұларға сөз өтпейді. Түйе... түйе,

ВИТ...»

– Алдаберген софы қуатты ма? - деді Темірке.

– Қуат - ты.

– Ораза ұстаушы еді ғой. Аузын әлі ашпаған болар? Әй, ул бик ғажап кісі... Құдай жолын қатты тұтады... Софыға лайық заттар бар минде. Бұлардың ала жібек шапаны бар. Жайнамаздық...

– Айтқандай, бай... сізге мырза сәлем айтып жатқан. Жаз шыға теңіз жағасынан төбесін темірлетіп үй салмақшы. Темкеңе сәлем айта барындар, ағаш, тасты әзірлете берсін. Шебер ұста тауып қойсын. Ақша аямаймын. Ырза қылам деп жатқан...

– Иә, ул ақша аями. Өзім білетін қазақта ондай қолы ашық жігіт иоқ. Басқан ізінде байлық шашылып жатады. Осы жолы қалада көбірек жатты емес пе?! Елге қайтарда дүкенге кіріп, и - и, жаным... көк ала ақшаны шушылай уыстап алды да, менің алдыма тастай салды. Санаған иоқ. Келініңе ең қымбат жібектен көйлек керек деді. Мырзадан мен де ештеңе аямаймын. Тығулы жатқан қызыл атласты әкеп бердім. Өрттей... Өрттей қызыл. Асыл инді.

Ақбала түсі бұзылып, төмен қарап отырып қалды. Темірке аң - таң. Ертең қойны -қонышы толған көк ала ақшаның басы - көзіне қарамай ағыл-тегіл зат алып, қаланы базарлап қайтуға келген жас мырзаның сүйікті тоқалының алдында жалпылдап, көңілін таппақ болған жаңағы қолпашы неге, қалайша бөлекейдің жақпас жағынан шығып, жаны ауыратын жеріне қатты батқанына қайран. Бұнда не сыр бар? Әлде мырза қызыл атласты тоқалға емес, бәйбішеге алды ма? «Ии, Алла, бұл қаһар содыр қазақтың байларының қай ісінің қайда апарып соғарын біліп болмайсың инді».

Темірке өзінен кеткен ағаттықты жуып-шаймақ боп:

– Қатты тоңғансың, жаным. Жылы оранып жат. Ұйықтап тұрғасын жазылып кетесің. Ештеңе ойлама. Саған керек затты, ең асылдарын ертеңге дейін әзірлеп қоям. Мырзаның үйіне не керек екенін білем. Мырза қымбат нәрселерді ала....

– Қам жеменіз, бай. Бүгінде онан... онан менің жөнім басқа, - деді Ақбала. Төр алдында көсіліп жатқан кірешілер аяқ - қолын бауырына қалай жиып алғанын байқамады. Ақбалаға ыза боп: «Қап, құртты - ау. Ас - су ішіп әлденіп алғанша тұра тұрса қайтеді екен», - деді іштерінен. Жаңа ғана жайрандап отырған Темірке кенет майы таусылған шамдай, көз жанары сөніп кетті. Бар денесі бір уыс боп бүрісе қалды. Есік жақта шай құйып отырған күтуші қатынға күңк етті:

– Шорылдатып құя бердің ғой. Құдықтан суармасаң, бұларды шайға қандыра алмайсың. Енді қалғанын қонақүйге барып ішсін.

– Ауылдан алып шыққан етіміз бар еді.

– Қонақ үйге барындар. Сонда асып жендер. - Қонақүй есік - терезесінен жел гулеп тұратын жайдақ бір бөлме. Пеші түтін тартпайтын. Жылы үйден шыққан кісілер мұнда келгесін шешінбей, қалың киімдеріне қымтанып жатып қалды. Ертеңіне ерте оянды. Азын - аулақ пұлына шай, шекер, кездеме алды да, Ақбаламен қоштасып жүріп кетті.

Екі-үш күн жатқасын татар байының үйі Ақбаланы жақтырмай, кіржіңдеп қабақ шыта бастады. Басқадан бұрын Теміркенің әйелі сыйғызбауға қарады. Шамасы, сұлу келіншекке күйеуінің көзі түседі деп қорқып, қызғанатын сияқты.

Ақбала байы тастады деген қорлық атаққа көніп еді. Оған енді жез қоңыраудай шүлдірлеген тікбақай келіншектің зәбірі батты. Бір сыласын тапса өзі де бұл үйден кетпекші. Бірақ... қайда барады? Кімнің босағасын сағалайды?

Ақбала оңаша үйде мұңайып отырып қайта - қайта кешегі кірешілерді ойлап кете берді. Олар, әрине, ауылға жетті. Үйлеріне барды. Қатын - баласына қауышты. Көрші - қоландар жиналып қала жаңалығын сұрап, қауқылдасып мәре - сәре боп жатыр. Ақбала өзіне сондай бір ыстық ұяңы аңсап, шерлі жүрек қатты сығылып кетті. Қимылсыз көз жасқа толып барады. Таң атқалы нәр татқан жоқ. Бай үйіне баруға бетінен басады. Қалаға шығып, талап қылғысы келсе де, көше көрмеген әйел Темірке үйінің бұрышын айналса арам өлетіндей, басы қатып отыр еді; сол үстіне Темірке кірді. Қасында ілмиген біреу. Кірпігі, қасы, үсті - басы ұн - ұн.

Ақбала түрегелді. Темірке есіктен кірер - кірместен түйеден түскендей қып: – Саған бай керек пе? - деді бірден.

Ақбала беті ашылмаған жас қыздай ду ете қалды.

– И - и, пақыр, неге ұяласың? Бұл қала. Әнуар, сен де ұялма! - деп Темірке өзінің тасасынан шыға алмай, сыртында тұрған ұзын сарыға бұрылды. Сосын өзі көземелдеп жібермесе, оның өздігінен аяқ баспасын білді де, қолынан жетелеп Ақбалаға апарды. Ақбала жерге кіре жаздап барады. Бір кезде алақаны былжыраған әлдебір мұп - мұздай жасқаншақ қол қолынан батылсыз ұстап еді, онсыз да төңірегінен түк сезбей, сүлдері шаққа тұрған әйелдің денесі дір етті. Қолын дереу тартып алды.

– Бұл әфенденің есімі Әнуар. Матур жігіт. Қаладан шушыдан артық жігіт таба алмайсың.

Сүйдеді де, Темірке екеуінің қолын бір- біріне ұстатты да, қалған шаруаның есебін өздерің табындар дегендей сыртқа шығып кетті.

Оңаша қалғасын Ақбала оған көзінің астымен абайлап қарап еді. Үсті - басы ұн - ұн ұзын сары не істерін білмей, қипақтап тұр екен. Жас шамасын

айыру қиын - көсе. Беті түктеніп, ұзын мұрынның үш жағы қызарып, бар бітімінен аяныш сезіледі. Ақбала өзін ұстайын деп қатайып көріп еді, бірақ... адыра қалғыр мына дүниеде өзінің басы қаншалықты қор болғанына көзі енді ғана жетті де, жылап жіберді.

Темірке есік сыртында құлағын тігіп қанша тыңдаса да, іште қалған әлгі екеуден үн шықпағасын шыдамады, шыбыжықтап ішке қайта кірді. Жаңа өзі қалдырып кеткен жерде тырп етпей тұрған келіншекке, сосын жігітке қарады. Әйел бұларды сырт айналып, қос қолымен бетін басып апты. Иығының басы дір - дір етеді. Әнуар сүдіні қашып, салбырап қапты. Оның өзіне қалғанда мына келіншекпен оңаша үйде екеуден екеуі бірге түнеп шықса да, түк бітірмесін білді де, ішке кіре сала Әнуарды жетелеп Ақбалаға апарды да:

– Әйелінді үйіңе апар! - деп екеуін ай - шәйге қаратпай итермелеп сыртқа шығарып жібермек боп еді. Ақбала тұрған жерінен тапжылмады. Өзін итермелеп жатқан татар байын шарт еткізіп жақтан тартып жіберді.

– О, сұмырай! Тарт қолыңды! Мен сенен бай емес, баспана сұрап едім ғой. Темірке құп - қу. Тек әлгі шапалақ тиген жер дуылдап, көз оты жарқ еткен жанар кенет шатынап, аузына сөз түспей, кекештеніп тұтығып қалды. Есін енді жиып, енді тіл қатам дегенше, Ақбала сүмелек сарыны өзі жетелеп сыртқа шығып та кетіп еді.

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

Елден күн құрғамай келіп жатқан кірешілер мен қалашылар Еламанға соғып, түнде - үйден, күндіз - жұмыстан іздеп тауып, амандық-саулығын біліп кетіп жүрген-ді.

Еламан қазір ел хабарына қаның: кәрі әже қайтыс бопты. Сібірге айдалған Кәлен хабар - ошарсыз. Ал жар басындағы балықшылар аулы баяғы өздері бардағы бірлік - берекеттен айырылып, қырық пышақ боп жатқан көрінеді. Осы жайды есіткесін елдің тіпті қызығы қалмады. Оны қинап жүрген - Есбол атасының жағдайы. Тірі тұрғанда елге барып, атасымен дидаарласып қайтқысы кеп жүр еді. Көктем шығып, күн жылығасын бұны Есбол атасының өзі іздеп келді. Көзі нашар көретін бопты. Еламанды даусынан танып, қолынан тас қып ұстап алды да, үнсіз жылады.

Еламан ұзақ жолдан қалжырап келген атасының бүгін ерте жатып тыныққанын қалап еді, бірақ оған атасы көнбеді. Еламанды жібермей

қолынан тас қып ұстап отырып Райдың қалай өлгенін сұрады.

— Тек, шырағым, түгін қалдырмай, толық айт. Және шынын айт!

Еламан жалтарудың жөні қалмағанын байқады. Қарсы алдында бұнан екі көзін айырмай, қадала қарап отырған қарт атаның қашанда жан біткен жанның бәрінен тек адалдықты, тек шындықты талап ететіні бұған аянды. Еламан да атасына ағынан жарылып шындықты айтқысы келді. Иә, сол өзі қалай болып еді? Қарлы қыс еді ғой? Қақаған суық еді. Иә, Рай... Райжан әлсіреді... Шегір көз солдат сабағаннан кейін тіпті әлсіреп, қолындағы күрекке де сүйеніп тұра алмай, ақ қарға сылқ етіп отыра кетті. Бұл жүгіріп барып: «Райжан, тұршы! Тұршы, айналайын!» - деп қолтығынан демеп тұрғызбақ болып еді. Сорлы бала селт етпей, көзін жұмып, сұлық жата берді. Сонан беті бері қарамады. Жұмыс аяқталғасын оны бараққа көтеріп апарды. Ат қорадай барақтың есік - терезесінен жел ызғып тұрғандықтан бұнда түнейтін кісілер шешінбей, киімшең бойымен біріне - бірі тығылып жататын. Рай бұрын бұның құшағында түнімен дір-дір етіп ыңырысып шығатын-ды. Сол күні онан сес болмады. Дыбысы шықпады. Сонан қатты шошыған бұл «Рай! Райжан», - деп қанша оятса да, ол қыбыр етпеді. Түн ортасы ауғанда көзі ілініп кеткен екен, іле - шала оянды. Неге, неден оянғанын білген жоқ. Күндегі әдет бойынша оянған бойда оны одеялмен қымтап, бауырына тартып құшақтамақ болды да, бойын тартып алды. Мұз құшақтағандай жаны, тәні түршігіп, бөренедей серейген денеден шошып: «Ра - й!.. Райжан - н!» - деді. Ышқынып шыққан дауыстан ұйықтап жатқан кісілер оянды. Жұрт жиналып қалды. Бұл жылаған жоқ; қапылыста қатты соққы тигендей, есеңгіреп отырып қалған-ды. Өлікті ертеңге қалдырмай, таң атқанша жерлемек болған жігіттер барақтың сырт жағындағы қырқаның баурайынан қабір қазып, Райды сол түні асығыс-үсігіс жерлеп еді. Патша құлап, жұмысшы батальоны елдеріне теңізбен, жермен қайта бастады. Жүрер алдында бұл інісінің моласына барды. Құран оқыды. Жат елде, бауыры суық қара жерде қалып бара жатқан інісін қимай ұзақ отырды. Сосын елге қайтқан жігіттермен бірге кетіп бара жатып, барақтың сыртындағы төбе баурайында томпайған жалғыз қабірге жалтақ - жалтақ қарады. Соңғы қарағанда қабір басына шанышқан үшкір басында жарты ай бар, құлаш созым таяқ... О, Жасаған, Жаппар Ие, бұған құдды қара жердің астынан созған қол сияқтанып еді...

Ертеден бері ешқандай дыбыс шығармай, қара тақия киген аң құйқа басы салбырап кеудесіне түсіп отырып тыңдаған Есбол қария дәл осы араға келгенде шыдамай:

— Райым - ай... балапаным - ай, - деп көй - көйін сала өкіріп қоя берді де, теріс қарап жата кетті.

Еламан да жылады.

* * *

Осыдан кейін екеуі де үндемей, қатар салып қойған төсекке киімшен бойларымен қисая -қисая кетті. Бірақ ұйқтамады.

Ертесіне Еламан ерте тұрып жұмысқа кетті. Сонан күн батқасын келді. Күндегі әдетпен қара май киімін сыртта тұрып шешіп, жуынып-шайынып, таза киімдерін киіп, ішке кірсе, атасы кешкі намазын оңып болып, төрде таспиық тартып отыр екен.

Кешке жұмыстан қайтып, ас - суын ішкесін атасының қасында болды. Ауыл жайын сұрады. Есбол қария ел ішінің амандығын айтып отырып, ойламаған жерден өзінің сыйлас тұстасы - кәрі әже жайын қозғады. Қашан көз жұмғанша есі Еламан мен Райды аузынан тастамапты. Бас жағында күзетіп отырған кісілерге Рай мен Еламанды қайта - қайта тапсырып: «Қос қарағым аман оралса, көздеріңнің қырын сап, қамқор бола жүріңдер», -деп тілек айта беріпті.

— Байғұс, сендер кеткесін қатты жүдеді. Ұйқыдан қалды. Күндіз-түні бір тілек үстінде сарылып, сен екеуіңнің жолыңа дұғасын бағыштап, көңілін ақ жолына ұсына берді, - деп Есбол қария көзіне жас алды.

Атасының аузында бір тіс қалмапты. Жұмсақ асты да қызыл иегімен қайзап, жұта алмай талмап отыратын аянышты халге жеткен екен. Еламан атасын шын аяды. Күні бойы үйде жалғыз. Үй ішінің жандарымен тілдесіп сөйлесе де алмайды. Тым болмаса елге қайтқанша бірер күн атасының қасында болғысы кеп, Еламан ертеңіне төсектен тұра сала Мюлгаузиннің үстіне кірді. Кейінгі кезде Мюлгаузин кеш жатып, ерте тұрып, кейде қарындасы әзірлеп қойған ас-суын да ішпестен асығыс-үсігіс кетіп қап жүрген-ді. Ұйқысы қанбай, қабағы түсіп кетіпті. Үстіне кірген Еламанды көрсе де, көңіл бөлмей, ысылдап -пысылдап киіне берді.

— Петька...

— Ну?

— Көріп отырсың ғой...

— Түкті де көргем жоқ... Асығыспын. Не айтайын деп едің?

Еламан: «Мынадан ештеңе шықпас», - деп ойлады. Кейінгі кезде бұл Ознобин мен Селивановтан арасын ақи - тақи үзіп, өзін қолдайтын кісілермен ыңғайласып жүрген-ді. Ол қазір Еламанға да ішін ашпай, бұл білмейтін құпия бірдеңелермен шұғылданып кетті.

— Черт побери, бір нәрсең қойған орнында тұрмайды. Ма-ша!

Маша жетіп келді. Алдында алжапқыш. Шамасы, ана жақта илеп жатқан

қамырын тастай сала жүгіріп келген. Ұн - ұн қолын үстіне тигізбей, ілгері созып тұр.

– Тарағым қайда?

Маша «өзің білмейсің бе?» деп тілінің ұшына келіп қалған аузындағы сөзді айтар жерде батылы жетпей, тоқтап қалды.

– Тарағым?...-деді Мюлгаузин.

– Іздейін...

– Тез!

Еламан әлгі ойынан айнып, бұрылып кетіп бара жатыр еді, Мюлгаузин гүжетті:

– Ну, - деді ол, - не айтайын деп едің?

– Бір... болмашы нәрсе...

– Ол не?

– Ауылдан атам келіп... Қарт кісі ғой... Қасында бір-екі күн болайын деп едім...

– Жақсы сылтау табылған екен.

– Жұмыстан қашып тұрғам жоқ...

– У тебя слишком много родных. Маша, асың дайын ба?

Еламан атасы кеткесін басқа үйге ауысқысы келді. Келесі күні ол атасы жалғызсырап отырған шығар деген оймен жұмыстан ертерек қайтып еді; атасы жатқан бөлменің есігі ашық тұр екен. Іштен әйел даусы шықты.

Еламан кемпір ме деп қорқып еді, жартылай ашық тұрған есікке жақындап барын сығалап қараса, Маша ас салған тарелканы Есбол қарияның алдына қойып: «Ата, ішіңіз! Ата, ішіңіз!» - деп қайта-қайта қиылып жатыр екен.

Еламан күліп жіберді. Маша осы екі ауыз қазақшаны кеше ғана бұнан үйреніп алған-ды. Үйдегі бар төсенішті қарияның астына төсеп, жазалы түйеге мінгізгендей қоқырайтып отырғызып қойыпты.

Еламан кемпір көрсе тас- талқан боларын білді. Онсыз да елден Еламанның атасы келіп, түйесін қораға байлап, үстіндегі күпісі, тымағымен төрге шығып, жерге төсек салғызып жатып алғаннан бері діндар кемпір қызы мен баласына бұлан - талан ашуланып, шіркеуге кетіп қалған еді.

– Ата, төсегің қатты болды ма?

– Жоқ, жайлы - ақ еді. Әлгі қыз бала қоярда - қоймай, үйіндегі бар төсенішті астыма үйе берді. Енді міне, не қисая, не жантая алмай, жазылы түйеге мінгендей қоқырайып отырғаным.

Есбол қария күлкісін басқасын, қасына орындық әкеп отырған Еламанға бұрылды:

– Тілін түсінбесем де осында келгелі әлгі қыз баланың жанын ұққандай болдым. Сен өзіне «рахмет, қызым» деген сөздің алғыс екенін айтып,

ұғындырып қойшы.

* * *

– Сонымен, Мөңке қалай? Жағдайы жақсы ма?

– Әй, балам - ай, әзір жер басып жүр демесең, ол байғұста не жағдай болсын?..

– Балалы болды деп есіттім ғой?

– Иә, құр қол емес, күл шашары бар.

– Дос екеуінің арасы қалай? Әлі қырбай ма?

– Қырбайың не? Айрандай ұйып отырған ауыл емес пе еді?! Тәңірберген іріткі салып, оларды да... Қазір бірінің есігін бірі ашпайды.

Еламан осыдан артық ел жайын сұрамады. Қанша ұстамды болса да, Тәңірбергеннің аты аталса ішінен тынып қалатын боп жүр. Есбол оны байқады ма, жоқ па, біраз көзін төмен салып мүлгіп отырды да:

– Балам, бері келші, - деп, Еламанды қасына таман жақындатып алды.

Еламан қарт атаның осы жолы оқшауырақ шаруа жөнінде сөйлесетін жағдайын байқады, - «Ата - балаға сыншы» деуші еді. Баяғы жасырақ кезінде басқа балаларға қарағанда сен қарашыл едің -ау. Соған қарап, өсе келе кісіге қайырымың мол бола ма деуші едім. Қаратаздың жылқысын бақтың ғой. Жылқы мінезін білетін шығарсың?

Еламан мұның арты қайда соғарын білмесе де, атасының арыдан қозғаған түрін байқап, бойын жиып отыр.

– Кең далаға кішкентай үйірін сыйғызбай, тырқыратып қуалап болатын сәуірік айғыр бар да, қыдыр дарыған байдың кереге жал құтпан айғыры бар-ау. Мен де сені келешекте сол құтпан айғырдай үйіріне тыныш, ақылы алдында, ашуы соңында жүретін зәбірсіз жан бола ма деуші едім. Сен өзін солдат болам деп бойыңдағы қасиетіңді со жақта қалдырып қайтқаннан сауымысың осы? - деп Есбол қария мырс - мырс күлген бойы басын шалқая көтеріп алды да, інісіне нұры тайған кішілеу көзін сығырайтып қарады. Еламан мына езілдің ар жағында жасы үлкен қарттың әлде назы, әлде өкпесі жатқанын сезіп, анық салмағын шамалай алмаса да, әлден ыңғайсызданып қозғалақтай бастады. Бірақ сырын сақтап тұтас отыр. Есбол қария оны енді жалтартпай, қақ адал шынын айтқызғысы келді ме, қайтті, әлгі бір әзілден лезде тыйылып, өзінің дағдылы салмақты ажарына ауысты.

– Балам, сен осы Ақбаланың қайда жүргенін білесің бе? - деді қария.

Еламан мұны күтпеген екен. Ду ете қалды да, сабасына тез түсті.

– Оны... қайтем? Маған қажеті қанша?

– Иә, саған қажеті де болмас. Тіпті, әлгі сәуірік айғыршыласаң Ақбаланы сауырлап талайтын жөнің бар.

Оның саған істеген ісіне орай енді сенің еселеп кек алатын ретің келіп - ақ тұр, - деп атасы осы арада сәл қабақ шытып, ренжіп қалғандай болды да, біраз отырып барып қайта сөйледі, - Рас, араларың суып, шалғай тартып кеттіңдер. Бірақ, балам - ау, ол Сүйеудей жақсының қызы емес пе еді?!

Сүйеу сен үшін сол жалғзын көрмей, қара тастай қатайып алған жоқ па?! Қашанда балаға деген ата-ана көңілі белгілі еді ғой. Тірі бала түгіл өлген баланы ұмыта алмай, ата - ана көңілі қашанда үңірейіп тұрмаушы ма еді?! Қанша қатты болғанымен іштен шыққан баланы көрмей кету Сүйеуге де оңай боп жүр дейсің бе?

Еламан үндемеді. «Маған бұның несін айтады екен?» - деген ойда атасымен іштей ғана дауласып отыр.

– Ол балаңның анасы еді ғой, - деді Есбол бір осал жері осы болар деген оймен.

– Иә, бәсе! Анасы болса шала туған нәрестені алты айлығында...

– Жә! Біліксіздің білмегенін кешірмесең білгендігің кәне?! Ақбаланың тұрмыс - халі нашар деп есітем. Сүйеу де жібімей қойды. Біздей емес, ол заңғар көңілі қалған кісінің жүзін ақырет сапарында бір- ақ көреді ғой. Еламан әлі де ішін алдырмай, сазарып отыр; Есбол қария оған барлай қарап өтті; бірақ сезімді көтереді екен деп, інісін қажай бермей, орайлы жерде ойындағы барды айтты да, тоқтады. Осыдан кейін ол тағы бір жетідей жатып, мауқын басқандай болды. Еламан арқылы қалай ішіне хабар салып жүріп елден келген қалашыларды білді де, жолға жиналды.

Жүрер алдында ол жазылы түйесін есіктің алдына шөгеріп қойып отырып:

– Балам, сен осы бізге хат жазған сайын Бедір деген досым бар деп жарияға жар салып жатушы едің ғой. Әлі доссындар ма?

– Доспыз...

– Кейде тып-тыныш отырған үйге үлектей күркіреп келетін сол ма?

– Сол!

– Е, дегендей, дегендей! - деп қария басын изеп, тағы бір кез ойлы кескінге ауысып, шөгіп қалды. Осылай отырып та кісі көңілін әріден топшылайтын қария інісінің әңгімеге құлықсыз тартып, шолақ қайырған бір-бір жауаптарынан көп жайды аңғарды. «Ой, әттеген-ай!.. Аралары суысып кеткен екен ғой»,

– деп түйді де, Еламанға жүзін бұрып, - Баяғы бала кезімде әкем марқұм: «Атты сыртына, адамды ішіне қарап білем», - деуші еді. Кісі сырын ұғу қиын ғой. Түріне қарап дос таңдау да қиын. О да бейне мінезін білмейтін шадыр атқа мінгендей, қай жерде тулап түсіріп кетеді деп, тақымынды

қысып алғандай шығар, –деп мырс-мырс күлді. - Әмсе, кісі тілекпен дос болмайды, тең кісілерге достың өзі келеді. Ондай дос қайда?! Өз басым ешкіммен дос боп көргем жоқ, тең адам кездеспегендіктен емес. Оның бір пәлесі - дос кісілердің арасында да бірдейлік бола бермейді. Олардың да өз арасынан артық - кемі шығып, кемі кіші орында жүреді. Қиыны осы. Еламан қолма-қол дерек қайтаратын әзір жауап емес еді; ол, әсіресе, осы жолы асықпады; әуелі қария сөзінің ар жақ - бер жағын пайымдап, ойша салмақтап көрді. Көп сөзі көкейге қонса да, аға ақылының кейінгі тұсына қарсы айтатын дауы бар. Түсін ашып айтпаса да, әлгі сөздің аңғарында жұмбақ түйіндей бір түйткіл қалды. Өз басы Мюлгаузин екеуінің арасындағы күн санап жіңішкеріп бара жатқан достықтың түпкі орайын басқаша түсінетін: ол бір тілі, діні басқа кісілердің қиын кезде іштей табысқан көңілі болатын.

Есбол қария соны байқап:

– Жә, балам, - деп қайта сөйледі, - досың болар, болмас, ал, бірақ; жолдас тапқаның жақсы. Сырт жерде жігіт жолдасымен сыйлы.

Еламан атасын құптап басын изеді.

– Мұнда келіп жұмыс істеп жатыр екенсің, жолдасыңның дені орыс екен. Сырын білмейтін халқым. Тек ертеректе көп білетін бір ғұлама кісінің: «Өнерді орыстан үйрен» -деген сөзі құлағымда қалып еді. Жас та болсаң өмірдің ойы мен қырын көрдің. Сен татпаған зәр қалды ма?! - деп қария кеудесін кере күрсініп алды да: - Біз білмейтін жаңа бір жолға түсіпсің. Замана жолы ғой! Теңіз кешіп, тор сүйреткеннен жаман болмас. Қай заманда да өнерлі озған. Тәңірім алдыңнан жарылқасын! Бізге қарайлаймын деп, бұта түбіне аяғынан оралған торғайдай боп жүрмегейсің. Елге иек сүйегесін, шүкір, біз де жаман емеспіз. Азын-аулақ мал - тегене бар, - деп жақсылық пен жамандықты жер түбінен ойлайтын ақылғөй қария Еламанның қол - аяғынан тұсауды алып кетті.

* * *

Есбол атасы кеткелі Еламан өзінің жалғыздығын анық сезді. Ешқайда бармады. Ешкіммен кездеспеді. Жұмыстан шықса, үйге келеді. Үйде де тіл тауып шүйіркелесетін кісі жоқ. Маша кешке қарай Селивановпен қыдырып кетеді. Мюлгаузин үйде аз болады. Ал кемпір шіркеуге барғанда болмаса, қалған уақыттың бәрінде де үйде. Оқтаудай тіп - тік денесін қара киімге малындырып, үй ішінде үн-түнсіз, аяғын дыбыс шығармай, мысықша басып келе жатқанда Еламан әрқашан бой тасалап тығыла қалғысы келетін. Кісіге назар аударып қарамаса да, бет алабы құдды табытта көзі ашық

жатқан өліктей, адам жаны түршіккендей ызғар шашатын.

Еламан атасы кеткесін кішкентай қаланың бірыңғай қазақтар тұратын шет жағынан үй іздеді, бірақ бәрі де балалы - шағалы, бір бөлме, мықтағанда екі бөлмеде тығылысып отырады екен.

Салы судан шығып шаршаған Еламан үйге келсе, есік алдында Мюлгаузин тұр. Шамасы, бұнымен сөйлескісі кеп сыртта тосын тұрған сияқты.

– Слушай, қайда жүресің? Неге көрінбей кеттің? - деді Мюлгаузин.

Еламан күлді.

– Неге күлесің?

– Үйде тұрмайтын мен емес, өзіңсің ғой.

– Жұмысың қалай?

– Қалай дейтіні жоқ... Екі қолға - бір жұмыс.

– Сөзінің сиқын. Вот что, дорогой, қаласаң, ертеңнен бастап қасыма алуға болады.

– Рахмет. Осы жұмысым өзіме ұнайды.

– Ознобинді қимай тұрсың ғой. Это твое дело. Маған сенің Ознобинің де, Селивановың да ұнамайды.

– Білем.

– Митингінің уақыты өтті. Жер - жердің бәрі көтеріліп жатыр. Қазір халықты қаруландырып, күреске шығатын кез!

Еламан қарт жұмысшыны қолдап, қарсы дау айтқысы келсе де, орысшасы кемтарлық етті ме, әлде ыңғайлы сөз аузына түспеді ме, көзін жерден көтермей тұнжырап тұрған-ды.

Мюлгаузин:

– Үй іздеп жүрген көрінесің ғой? - деді.

Еламан үндемеді.

– Біздің үй тарлық етіп жүр ме? - деді Мюлгаузин.

Еламан бұған да үндемеді. Тек өзінен көз алмай, қадала қарап тұрған Мюлгаузинге білдірмей ішінен үнсіз мырс етті.

– Не дури, үй жетеді, - деді де, ол ішке кіріп кетті.

Еламан үйге кіргісі келмеді. Атасы кеткелі онсыз да үйге сыймай жүр.

Елден келген кісілерді іздесе, бұл, әдетте, Теміркенің көк дүкеніне баратын.

Онда Тәңірберген жатыр деп есіткесін бетінен басты. Үй іздегісі келді.

Күннің кешкіріп қалғанына қарамастан ол тағы да көл жақ шетте тұратын қазақтардың біраз үйін жағалап шықты. Сүйткенше күн батты. Қас қарайды. Сол күні айсыз түн, әсіресе, тастай қараңғы болған-ды. Кешенің екі бетінде жапырайған аласа үйлерді бұл түн түгіл, күндіз де бірінен - бірін айыра алмайтын. Мына көз байлаған қараңғыда балшықтан соққан, бірін ақтаса көпшілігі ақталмаған, өңшең жер тістеген аласа үйлердің

нобайын қараңғыда әзер-әзер көріп келе жатқан-ды. Сондай үйдің біріне тақап келе бергенде кісі бойы дуалдың ар жағынан қора толы көп адамның абыр - дабыры шықты. Еламан қалт етіп тұра қалды да, қайта жүрді. Өлгі абыр -дабырдың арасынан сыңсып жылаған әлдебір жас дауыс шығып еді, оған біреулер басу айтып: «Қой, қарағым! Молда Құран оқысын», - деп жұбатпақ болды.

Еламан қаралы үйдің тұсынан тезірек басып, жылдамдап ұзап барады. «Кім екен?» - деп ойлады. Кәрі ме, қыршын жас па? Сыңсыған жас дауыс соның келіншегі болмаса не қылсын? Жаңағы абыр - сабыр қазір сап боп тыйылып, үйдегілер де, қорадағылар да басы салбырап, мүлгіп қалған осынау тым - тырыста сонау төр жақтан Құран оқыған ақ сәлделі молланың мақамы шықты. Олар ауыз ашса: «Адамның басы - Алланың добы», - деп жұбатады. Еламан осыған түсінбейді. Түсінгісі келмейді. Кешкісін жұмыстан қайтқанда ол күнде-күнде Ознобиннің үйінің жанынан өтетін. Бұл жұмыстан қайтқан кешкі салқында балалар допты қуалап, аяғы іліккені әрі-бері теуіп улап - шулап жатады. Жә, олар... Олар ғой - балалар. Мынау - Алла! Жаратушы Иә. Сонда о да көңіл көтеретін ермек іздегенде адам басын аяғымен тепкілеп, олай - бұлай қуалай ма? Сонан ләззат ала ма? Бұл не сандырақ?

Еламан көше ортасында сілейіп тұрғанын өзі де сезген жоқ. Қараңғы көше кенет допқа... жо-жоқ, басқа... адамның басына толып кетті. Сабағынан үзілген қарбыздай, қараңғы көшеде домалап бара жатқан өңкей бас... адамның бастары. Анау Кәленнің, Мөңкенің, Райдың басы. Ал мынау бұның өзінің, Ақбаланың... Еламан көзін баса қалғысы келді. Ол енді ешкімді, ештеңені көргісі келмеді. Ешкімді, ештеңені ойлағысы келмеді. Үйге тезірек жетіп, көрпе астына кіріп, басын тас қып бүркеп ешкімді де, ештеңені де ойламай тезірек ұйықтап, бәрін басынан шығарып, бәрін, бәрін ақи - тақи ұмытқысы келді. Ойы осыған бекігенде, кенет есіне атасы түсіп: «Қалай жетті екен?» - деп ойлады. Сосын: «Жолда қиындық көрмеді ме екен?» - деп ойлауы мұң екен, ол енді өзінен-өзі мазасызданып, басына қайдағы-жайдағы келіп: « Апыр-ай, сонша жерден іздеп келген атасына дұрыстап не қонақасы бере алмады, не жер түбінен келген кәрі кісіні күтіп, жағдайын жасай алмады. Ішіне реніштің үлкені де, кішісі де сыятын қария сыртына шығарып айтпаса да, бірақ тап жүрерде түйесін есік алдына шөгеріп қойып, Ақбаланы есіне алғаны не? Айтса да, аяқ астында қалған адамгершілікті тірілтпек боп арыдан толғағаны тегін бе? Сонда ол Ақбала мен бұның арасындағы жағдайды білмесе екен - ау? Жоқ, білді. Біле тұра адамгершілікті алға салды. Шынына келгенде, апыр - ау, сол адамгершілігі құрғырдың ар жағында адалдық деген пәле тұрған жоқ па? Оны да білмеді

дейсің бе? Жоқ, білді. Білді! Білгенде қандай білді?! Ендеше, адалдықты төркі етіп, арды аяққа басқан дозақылықты да біле тұра бұған неге, неліктен адамдың, адамгершілікті алдына тартып, бетіне басатын не жөні бар? Жоқ, ата, сөзіңді де, өзіңді де сыйлаймын, бірақ осы тұста келіспеймін. Қалған көңіл - шыққан жан. Өз қолымен тұншықтырып өлтірдім, оны енді қайта тірілту... Жоқ, ата, ата - еке, ол қолымнан келмейді.

* * *

Көктем күні кешке тақағанда ақырап гудок айқайлады. «Сауыны болған кара нар боздады», - деп Еламан бұны ішінен әзілге айналдыратын-ды. Жұмыс аяқталысымен үйлері бір жақта тұратын кісілер өздерінің күндегі әдетімен бүгін де ыңғайласып топ - топ боп әңгімелесіп кетіп бара жатты. Бір- екі жұмысшы Еламанға бұрылып кеп «бірге қайтайық», - деп еді, Еламан оларға «кете беріңдер», - деді де, көзінің қиығын Мюлгаузиннен айырмай бағып тұр. Мюлгаузин өзіне қарайлап тұрған Еламанды байқаса да, оған назар аударған жоқ; ол күні бойы ескі паровоздың астына кіріп, сыз жерде шалқасынан жатып жұмыс істеген-ді. Үсті-басы, беті - аузы май-май боп, күлді-күйелеш паровоздың астынан шықты.

— Қайтпаймыз ба? - деді Еламан қасына келіп.

— Что - о?

— Бірге қайтайық. Сені күтіп тұрмын.

— Кете бер!

— Сен ше?

Мюлгаузин үндемеді. Май-май киімдерін шешіп, үстіне майканың сыртынан өзінің таза киімдерін киді. Еламан өзіне көптен бері осы жігіттің қабағы ашылмай, қыңырайып тоң -торыс жүрген салқындығын білсе де, осы жолы араларындағы түсініспестікті жуып -шайғысы келді де, күліп құшақтамақ боп еді, Мюлгаузин:

— Уйди! - деп қолын қағып жіберді де, басы қайқайып жөніне тарта берді.

Тағы да атасы есіне түсті: шамасы, сірә, терезесі тең дос табыла бермейтіні рас шығар. Бірі артық, бірі аз-кем кемдеу болса да, олардың достығы, тегі, ақсақ кісінің аяғы тақылеттес, сау аяқтан ақсақ аяқ неғұрлым қысқа болса, соғұрлым кеміс аяққа салмақ көбірек түсіп, қаттырақ аңсайтын болар - ау. Міне, бұлардың да достығы сылти бастады. Досы соны бұған тағы да аңғартып, қыңырайып тартып барады. Сен, кәне, кеміс аяқтың қызметін атқарасың ба? Соған келісесің бе?

Еламан басын шайқады. Кездемесін бұлдаған Темірке сияқты достығын бұлдаса, амал қанша, ендігі жерде жалғыз жүріп жол табар.

Еламан «ертең, күні ертең басқа үйге шығам», - деп ширығып келе жатқанды. Көк дүкенге деңгейлесе бергенде осылай бетпе - бет қарсы кеп қалған әйелге көзі түсті де... түсі бұзылып кетті. Тәуекелі жетпегендей, тоқтай қалды да, қайта жүрді. Өрге қарсы жүргендей, дем арасында тынысы ауырлап, ентіккендей боп, арбалған көзін әйелден айыра алмады. Әйел де әлдебір көлденең көзді сезгендей, назарын тіктей берді де, төбеге ұрғандай тоқтай қалды. Екі беті өрт шарпығандай дуылдап тұрып бұған бір сәт, бір ғана сәт жасқанбай тура қарады. Шамасы соған жетті. Еламан оны жылап жіберетіндей керіп, бір аттап ілгері ұмтылып:

– Ақбала... - деді. Деуін десе де аянышты дауыс ар жағынан әдеттегіден гөрі ышқынып шыққанын ол кейін сезді. Соған өкініп еді. Иә, сол пәле болды. Ақбала бір сәтте бетінен қаны қашып, қатыгез әкенің Құдай болмаса, адам баласы аяғанда намысына, шамына тиетін әнебір ызакор ажарын тауып, бұ да сәтте ширығып ала қойды да, тілдесуге келтірмей жөнеле берді.

Еламан бөгемек болғандай, ілесіп ұмтыла түсті де, тоқтады. Аузындағы сөзді айта алмай, шала ашылған ернін жия алмай тұр: «Қайырылмас па екен? » - деп ойлады. Ақбаланы осы қалада тұратын тұрмысы нашар, мүсәпірлеу біреуге күйеуге шығыпты деп есіткен - ді. Өңінің жүдеулігі болмаса, бұрынғысынан өзгермепті. Үстіндегі киімі де өзгермеген. Баяғы қос етек көйлек. Сол баяғы қынама бел көк масаты қамзол. Тіпті арқасына сұлап түскен қос бұрымға дейін бәрі, бәрі түк өзгермеген. Әне, көзден алыстап ұзап барады. Тек... құяқ болған адамдай, неге, неліктен қолы да, иығының басы да қозғалмай, секиіп сіресіп қалған? Неге бұлай? Әлде әйел намысы буып, жаны ышқынып бара жатпаса не қылсын? Шынында, солай болар-ау? Мына адыра қалғыр өмірдің тепкісіне ұшырап, қорлық пен зорлықты көрсе де, кісі алдында кішіреймей, тәкаппар басын шамадан тыс тік ұстап шалқақтап бара жатқаны тегін бе? Осы бара жатқанда әлдекімге оның өзі қыр көрсетіп: «Мен әлі де бұрынғы Ақбаламын», - деген ерлік емес пе? «Жоқ, ол енді қайырылмайды», - деді Еламан.

* * *

Ақбала шынында да қайырылмады. «Жақсы істедім, - деді былай шыққасын өзіне-өзі ішінен, - жақсы істедім. Біздің арамызда түк те қалған жоқ. Бәрі біткен. Өлген». Ызалы, долы жас тамағына тіреліп, тынысы тарылып барады. Қашан бір көшені айналғанша демін алмады. Сүрінді ме, қайтті, тілерсегі дірілдеп құлап қала жаздады.

Қарсы кеп қалған кісілер бұрылып қарап, қайсыбіреулер таңданып тұрады

да өтіп кетеді. Жаңа, онымен кездесердің алдында көк дүкеннен сатып алған шамның мұржасы қолында келе жатқан-ды. Оны көргенде тоқ ұрғандай, тұла бойы дір етіп, қолын ықтиярдан тыс қатты сығып жібергенде шыны шөлмек сынып кеткен-ді. Оны бірақ сезген жоқ. Тас қып түйіп алған саусақтар арасынан қан сорғалап тамып келеді.

Ақбала үйге қалай жеткенін білмеді. Алдынан жүгіріп шыққан балалар шошып, естиярлау екеуі кейін шегініп кетті. Тек есін білмейтін күрбелдеуі жүгіріп кеп «апалап» Ақбаланың етегіне жармасты. Онсыз да кімге ұрынарын білмей, долылық буып тұрған әйел кішкентай баланы қағып жібергісі келді де, өзін ұстап қалды. «Апалап» аяғына оралып жатқан балаға еңкейіп, жерден көтеріп алды. Алуын алса да, бірақ оны қайтерін білмей, үй ортасында ақырып тұрып қалды. Сосын қараптан-қарап сұлдері құрып, қол созымдай жердегі төсекке жете алмай, тұрған жеріне отыра кетті. «Өзі кінәлі. Бәрі өзінен. Менің де, өзінің де, баламыздың... сорлы жетімектің осы күйге ұшырағаны... бәрі, бәрі сонан! Өзінен! Өзінен!..» Құдды біреу онан кінәлі кім деп, ақ - қарасын ашып беруін сұрап жатқандай. «Сен, сен кінәлісің! Сен... Се - н - н!» Әлгінде шыны тілген қолдан қан көп аққан-ды. Сол енді сонау саусақ, қара тырнақтан бастап білегі, қолы, бүкіл иығын көтертпей шымырлап ұйып, әрі - берідесін тіпті шыдатпай, солқылдатып әкетіп бара жатқанын да елең етпей, қайта - қайта бұрынғы күйеуіне шүйлігіп: «Мұзға шықпа деп қанша жалындым, - деді ішінен, - дауыл боларын білдің. Білдің! Біле тұра айтқанды тыңдамадың. Қашанғы қыңырлығыңа бастың. Мұзға шықтың. Орысты өлтірдің. Мені аясаң, дүниеге келгелі тұрған баланың келешегін ойласаң, орысты өлтірер ме едің?.. Сен!.. Сен кінәлісің. Кінәлісің. Кінәлісің».

Ақбала құп-қу. Қаны қашқан боп-боз ерін дірілдеп, өксік қысқан көкірек көтеріліп -басылып, көзінде мөлтілдеген толы жас мөлт-мөлт омырауына тамды. Ақбала жасын сүрткелі қолын көтере берген-ді. Ертеден бері үрпиіп, бұрышта тығылып тұрған естияр екі бала:

— Апа!.. Әй-әй апа, қан! Қан, - деп жүгіріп кеп, екеуі екі жақтан шырқырап қоя берді.

Ақбала қанды енді көрді.

— Ух, құрысыншы. Итшілік өмір ғой, - деп енжар қимылмен астындағы алашаның шетін қайырып, әйнек тілген алақанын топыраққа басты да, қолымен жер тіреп отырып қалды. Әлі де ештеңе сезіп отырған жоқ. Қара көлеңкелене бастаған үйде әлгі жетім балалардың бұнан көз алмай үрпиісіп тұрғанын да байқамады.

— Жа - й... Жай отырсың ба? - деді, жақындауға бата алмай, сырт жағында тұрған біреу.

Ақбала ұзын сарының үйде бар- жоғын да байқамапты. Ақбала түрегелді. Шам жақты. Мұржасыз шамның білтесін көтеріп жатып, әлдеқалай үстіне көзі түсіп еді; ақ бәтес көйлектің етегіне жұққан сәл ғана болмашы дақты көріп, бұны бұрын неғып байқамағанына қынжылды.

Ақбала үй ішінің оны - пұны шаруасын істеп, сосын күні бойы аш отырған балаларға ас даярлады. Соның бәрінде де Әнуар қалталақтап соңынан қалмай жүр. Ақбала жүрсе жүріп, тұрса о да тоқтап, көзін жерден көтермей солбырайып тұрады. Ақбала алғашқыда көңіл бөле қоймап еді; кейін ызасына тиді.

– Не керек?

– Маған... Ма - ған баа?

– Иә, саған?

– Жай... Тек... тек... Ренжітсем, ке - кешір... - «Мына сорлыға не болған. Есі дұрыс па? »

– Ақбала... кешір...

– Кешір?

– Иә, кешір...

– Нені кешіруім керек?

– Өзің білесің ғой, он шақты күннен бері ауырып, үйдің берекетін кетіріп алдым...

– Оның несі айып, кім ауырмайды...

– Жоқ, былай... Неғып дегенім ғой... Бүгін тәуірмін. Құдай қаласа ертең жұмысқа шығам.

– Ерте тұрып кеткен жоқсың ба?

– Жоқ, қазір тәуірмін. Менің айта... айтайын дегенім...

– Иә?

– Тек ренжіме...

– Айта бер!

– Мына балаларға ана бол. Ендігі жерде екі жарты... - Ақбала көзін төмен сап, үнсіз тыңдап тұрған-ды. Өнуар сөзін аяқтағанда өзінің осы халін мысқылдағандай жабырқау жүзіне күлкі білінді. Бұл үйде қазір... тап осы қазір кету керегін, өйтпеген күнде мына сүмелек сарының тілегін қабыл алмай болмайтынын білді. Онсыз да қала ішінде өсек көбейіп, кейбір қылжақтар «некесі қиылмады демесең, түнемелікке қарай төсектері қосылып кетеді екен», - деп жүр.

– Мені қайтесің. Басың жас, балаларыңа - ана, өзіңе - жар бол атын жөні түзу әйел табарсың. Қыздай қосылған күйеуіне опа бермеген жан саған не опа беретін еді?... Қош бол, Өнуар.

– Жо - жо - қ... не дегенің... жібермеймін...

Ақбала киім-кешегін жиыстырып алды да, көздері жәудіреп тұрған үш балаға бұрылды.

– Ал, айналайындар, сау болындар... - деп, бұйығы балаларды бауырына тартып бетінен сүймек боп еңкейгенде, көзі олардың көзіне түсіп еді; естияр екі баланың иегі кемсеңдеп, өкіріп жылап жіберуге аз-ақ тұр екен. Ақбала олардың көзінен мөлтілдеген жасты көргенде ғана осы сәттегі өзінің қатал ойынан шошып кетті. Қолындағы түйіншекті лақтырып жіберді де, жалма-жан тізерлеп отыра қап, бауырына тығылған жетім балалардың бәрін қаусырып құшақтай алды.

– Ана... ана, кетпеші.

– Кетпеймін... Айна - ла - йын... Ендігі жерде не көрсем де сендермен бірдей көрем.

* * *

Әнуар жұмыстан бүгін күндегіден ерте қайтты. Қабағы түсіп кеткен. Осы келе жатқанда ол қаланың қапырық ауасын, қолқа атқан күйген кесек иісін сезген жоқ. Теміркенің көк дүкенін айнала бергенде, ар жағынан арбаның доңғалағындай, басы - аяғы домаланған біреу шыға келді. Әнуар әдепкіде мынаның кісі екенін, әлде шыныменен арбаның доңғалағы екенін айыра алмай, көзін уқалап жіберді. «Бұл пәлеге қайдан кездестім?.. Апыр-ай! Апыр-ай, қарызын сұрамаса не қылсын », - деді Әнуар бұның қарасын көргеннен қипақтап.

Бұ да осы қаланың Теміркеден кейінгі бай кісісі. Бұның да қалада дүкені бар. Және Қазалы, Қамбаштың балығын ешкіммен бөліспей, бір қолдан сатып алып, вагон - вагонымен Орынбор, Орскіге жөнелтіп жатады.

– Ә, Әнуар әфанда, - деді татар байы. Әнуар көзін көтермей, қолымен құйрығын сипалақ қипақтап тұр.

– Көрінбей кеттің ғой? Қалайсың? Байыдың ба?

Біз... Бізге ондай қайда?

– Түсің қандай боп-боз. Ии, сорлы балақай, ауырып тұрсың әлі. Үйіңе бар. Жат. Хе - хе... Сенің қатының бик, бик матур, вит.

– Жо... жоқ, ол... ол менікі емес.

– Син еше қусың. Жасырасың. Иари... Иари. Матур қатынына сәлем айт!

Сүйдеп тағы да күлді де, қоштасар жерде түсін суытып «қарызыңды қайтар, сен созып барасың. Ул инди ярами. Ярами», - деді де, құдды біреу ылдига қарай итеріп, домалатып жіберген дәл бір арбаның доңғалағындай домалап ала жөнелді.

Әкесін көргенде үш бала бәрі бірдей орындарынан ұшып тұрды. Әнуар сыртқа шыға қашқысы келгендей, есіктен аттай бере қалт етіп тұра қалды. Құдды кінәлі кісідей, жас балалардың жәудіреген көзіне тура қарай алмай, сырт айналып кетті. Ақбала оның жұмысқа бара сала ізінше тез қайтып келгеніне таң қалды. Бірақ үндемеді. Әнуар да аузын ашпады.

Бұл үй бүгін де қазан көтермеді. Бір жан жақ ашпады. Күннің қызылы сөнер - сөнбестен үн-түнсіз әркім отырған жеріне қисая кеткен-ді. Ертеңіне балалар ерте оянып, қышқылдапас сұрай бергесін, Ақбала төсектен басын көтерді. Үш баланың ар жағында бетін іргеге беріп бүктетіліп жатқан ұзын сарының жұмысқа баратын уақыты болса да, төсектен тұрмай жатқанын көріп:

– Тұрмайсың ба? - деп еді, Әнуар басын көтерді:

– Тұрайын ба? Тұр десең, жарайт, жарайт, тұ-рай-ын.

– Өзің біл. Мен тек жұмысқа баратын уақыт болғасын айтып жатырмын.

– Жұмыс... Қап, кеше айтуым керек еді.

– Нені?..

– Аузым бармады. Сені... балаларды аядым. - «Мына сорлы не деп тұр? »
Ақбала түкке түсінбесе де, бірақ бұның ар жағында қандай да айтуға аузы
бармай тұрған әлдене барын байқап, іші мұздап кетті:

– Жұмыстан қуғаннан сау ма?

– Жо... жоқ. Жұмыстан қуған жоқ.

– Сонда не?

– Не - е... не дегенде... Аанада ауырдым ғой. Сонда... орныма адам алып
қойыпты.

Ақбала сыртқа шықты. Неге шыққанын білмеді. Шыққаннан кейін де қайда
барарын, барғанда не істеп, не қоярын білмей, басы зеңіп тұрды да, беті
ауған жаққа аяғы алып келе жатқан-ды. Қайда бара жатқанын білмеді.

Қанша жүргенін де білген жоқ-ты. Кенет даланы басына көтерген абыр-
дабыр, азан - қазаннан онсыз да қатты шуылдап келе жатқан құлағын баса
жаздап, қалт етіп тұра қалды. Назарын тіктеп көз салса сапырылысқан ығы-
жығы халық. Солардың арасынан аттылы - түйелі ел қазақтары да көрінді.
Түсін шырамытқан бірлі - жарым болмаса жыға танитын ешкім кездеспеді.
Қақтығысқан, соқтығысқан халықтың арасында біраз жүргесін басы
айналды ма, миы мөңгірді ме, үйге қайтқысы келді. Қалаға жақын -
жуықтағы ауылдардан меске шайқалып келген қымыздың, шұбаттың иісі,
майға пісірген, тандырға пісірген ыссы нан иісі, сары шілденің бір сәт
толастамай, осыдан күні бойы ұйытқып соғатын да тұратын аптап желі,
жаңағы тағамдардың иісі жан-жағынан үзбей келіп, басы айналды ма, тас
төбеге келген өрттей ыстық тапжылмай шақырайып тұрып алды ма, тағы
да бір-екі рет тәлтіректеп кетті. Сапырылысқан мың сан аяқтан ұшқан шаң
да бұрқылдап, сары табан болған базар түс ауа тіпті қыж - қыж қайнап
қапырық боп барады. Кешеден бері нәр татпағанына қарамастан Ақбаланы
қазір көбіне - көп шөл қинады.

Күн кешке тақады. Құжынаған көп халықтың шет жағы сөгілгені болмаса,
алармандар, сатармандар әлі көп. Қазір ақшасыз шерменделер кетіп,
бірыңғай қалталылар мен жалақтаған жалдаптар сақадай екшеліп шыққан.
Сауда - саттық та жанданып, базардағы халық та бір түрлі құйқылжып,
жаны дызығып әрлі-берлі жосып кетті.

Ақбала кеткісі келді. Қолына ештеңе түсіре алмасына көзі әбден жетсе де,
базардан әлденеше рет кеткісі, шыға қашқысы келсе де, бірақ соның
бәрінде де әлденеге жіпсіз байланып қала берді. Сүйтіп жүріп бір кезде
базардың ық жағына шығып кетті ме, тағы да ыстық нан мен жаймада
тұрған неше түрлі тәтті тағам иісі аңқып қоя берді. Тағам иістері оған тағы
да үйде қалған аш балаларды есіне салды. Басы айналғасын көзін жұмып,

басын ұстап тұра қалды. Көзін ашуға қорықты. Көзін ашса тағы да жаймадағы әлгі тағамдарды көріп, тағы да зығыры қайнарын білді. Қолға түспейтін тірі күйіктерді көргісі келмеді де, қақтыққан - соқтыққандардың арасында көзін жерден көтермей, аяғын ілбіп басып келе жатқан-ды. Кенет төбеге ұрғандай тұра қалды; «О, Тәңірім...» - деп, дәл бір аруаққа сиынғандай түсі қаша күбірлеп, қуанғаны, әлде қорыққаны белгісіз, көзі түскен нәрсенің алдында тұла бойы түгел дірілдеп кетті; сәл кідірсе басқа біреу көріп қалатындай, май топырақ арасынан шеті шығып жатқан он теңгені табанымен баса қалды; тап бір тышқан інін табанымен басқан пілдей, тырп етпей тұр; көзінің қиығымен жан - жағына абайлап қарап еді, ешкімнің ешкімде шаруасы жоқ, баяғыдай ет сатқан, айран сатқан, нан сатқан жаймаларда үйме-жүйме, ығы - жығы, опыр-топыр халық. Сол баяғы абыр - сабыр, ынжық арасында қақырайған картузды бір шекесіне қисайта киген мұртты полисей қамшы ұстаған қолымен бүйірін таянып алыпты. Бұнымен оның да ісі жоқ. Қайта ар жағындағы опыр - топырға одырая қарап, ата қаздай қоқиланып тұр екен. Ептеп жүрегі орнына түскен Ақбала: «Иә, Құдай, Өзің жар бол! Өзің қолда! Қолдай көр!» - деп тілі жеткенше Тәңірге жалбарынды.

Кенет бір суық ой жүрегіне шауып, мына ығы - жығы халықтың, жаңағы мұртты полисейдің өп-өтірік түк білмегенсіп теріс қарап тұрғаны тегін емес сияқтанды. Бұны сынау үшін әдейі істеп тұрмаса не қылсын?

Базардан шыға қашқысы келсе де, тек сол арада үйде қалған балалар есіне түсіп, өзін әзер тоқтатты. Сол кезде нан сатып жүрген бір кемпір анадайдан қолындағы ыстық шелпекті жер - көкке сыйғызбай мақтап, жарияға жар салып, тұп - тура бұған ойыстап келе жатты:

— Жаңа піскен нан. Өзі арзан. Он теңге!

Ақбала дір етті; көзін жаңағы нан сатушы кемпірден айырмады. «Осы кемпірдің он теңгесі емес пе екен?» Құдай оңдаған да, кемпір көпшіліктің арасына кіріп, өзі көзден, даусы құлақтан үзіліп көрінбей кетті. Ақбала он теңгені алайын деп екі рет оқталды. Екеуінде де табанын шоқ басқандай күйдіріп бара жатқан әлгі он теңгеге қолын созып апара береді де, тартып алды. Сосын ол: «Қорқатын түгі жоқ, - деді өзін қайрап.- Қолынан түсіп кеткен ақшасын кім алмайды». Мен де еңкейіп...

Арт жақтан келген біреу оның ақшаға созған қолынан ұстай алды. Ақбала селк етіп, шыңғырып жібере жаздады.

— Екіқабат емес пе едің? - деді арбаның доңғалағындай домаланған семіз татар.

— Жо... жооо...

— Онда оқасы жоқ. Әйтпесе, бала тастайтын едің. - Ақбала түсінбеді. Тек

оның астарлап сөйлегенінен қорқып, Тәңіріге қайта жалбарынып: «Өзің қолда! Қолдай көр!» - деді ішінен. Татар кете қоймады. Үй ішін Орынборда қалдырып, қара басы бұнда сыбай-салтаң тұрғандықтан әйел затына, әсіресе, бетінің ажары бар жас әйелге көзі түссе құдды қызыл көрген күшігендей шұрқырап түсе қалатын-ды.

— Әнуар әфенде қайда?

— Үйде.

— Базарға бір өзің келдің бе? - Ақбала басын изеді.

— Көрдің бе, халық қандай көп?! Бұлардың көбі сенделіп босқа жүреді. Зато, бұл базар!.. Базарға ақшалы да киле, ақшасыз да килә. Өзі ештеңе алмаса да, өзгелердің алғанын көруге килә көбі. Қай заттың қарны қанша екенін білуге, кімнің қалай саудаласқанын көруге келетін бездельниктер де бар. Бұл базарда... - деп, қолымен қалтасын баса қалды. Ақбаланың жаны зәр түбіне кетті. Саудагер татар келесі сөзінде: «Бұ базарға біреу -міреуден түсіп қалған нәрсені қағып әкету үшін жүргендер де бар», - деп айтатындай, қуысты келіншек қысыла бастады. Оның аузынан осы сөз шықса болды, табанымен басып тұрған он теңгені тастай сап үйге зытқысы кеп тұрған-ды. Саудагер татар сөзін тыңдап тұрған біреу бардай, жан - жағына сақтана қарап алды да, Ақбалаға еңкейіп:

— Базарда қалтаман жуликтер де бар. Аларқы қой... қой!..- деп, қолын сілкілеп жөнеле берді.

Ақбала демін бір алды. Сол күні өзінің есі шығып, сонша қорыққанына кейін оның өзі де күлген еді.

* * *

Ақбала шошып оянды. Біреу сыртта есікті дүрсілдетіп қағып тұр екен. Жалғыз терезеге киім тұтқан үй тастай қараңғы. Ұйқылы көзі ештеңе көрмесе де, қасында жатқан үш баланың арғы жағында жатқан еркек есіне түсті:

— Әнуар... тұр! Тұр!

— А - а?

— Тұр, біреу есікті қағып тұр.

— Кім?

— Білмеймін.

— Әй, кімсің?

Есікті қайта қақты; бұл жолы және жаман есікті сындырып жіберетіндей, үсті-үстіне дүрсілдете бастады.

— Аш!.. Аш!..

Ақбала тез тұрып шам жақты. Әнуар қалталақтап есікке барды. Өлі де болса, ол «ашайын ба, жоқ па?» деген үрейлі сұрақпен Ақбалаға қарады.

– Аш! - деді Ақбала.

– Ұры емес пе?

– Құдай шебер - ай, ұры сенің неңді алады?

Әнуар есікті жарым - жартылап аша түсті де, дереу жаба қойды.

– Ойбай, құрыдық... Ұ - ры...

Ақбала ұзын сарыны иығының басымен итеріп жіберді де, жаңағы есік саңылауынан сырттағы кісіні шала - пұла көргенде шам ұстаған қолы қалтырап кеткен-ді. «Құдай-ау, өңім бе?» Өңің дегендей, бейтаныс кісі есікті қайта қақты. Ақбала қатты ұйқыдан ояңғандай, жуық арада өзіне келе алмай, қасында қаралай қалтырап дір-дір етіп тұрған ұзын сарыны әлі де болса ары ысырып итеріп жіберді де, жалма-жан есікті ашып, сыртта тұрған кісіні ішке кіргізіп алды. Осы кезде сыртта айқай - сүрең ұлғайып, бірнеше кісі үй іргесін дүсірлетіп жүгіріп өтті. Ақбала бар жайды енді ұққандай. Жүгіріп барып сәулесі сығырандаған соқыр шамды сөндіріп, есікті ішінен бекітіп алды. Еламан шалқалап, артына қарай шегіне бере есіктің жақтауына арқасын сүйеп тұрып қалды. Ал Ақбала өз қолымен ішке кіргізіп алған кісіге назар аударып қараған да жоқ.

* * *

Көшеде кісі аяғы басылса да, бұл үйде әлі бір жан қыбыр етпеді. Керек десе шам жақпады. Еламан, Ақбала екеуі екі жерде тұр. Ақбала тым - тырыс үйде қаттырақ дем алуға да қорықты. Қозғалайын десе құлап қалатындай сезді. Өңі, әлде түсі екенін де біліп тұрған жоқ.

Бір кезде үйде өзінен басқа әйелдің жоғы есіне түсті де, үнсіз қозғалып төсек қамдады. Қаранғыда жолда тұрған шелекті қағып кетті. Бос шелек даңғыр еткенде, үшеуі де дір етті. Ақбала сәл бөгеліп, шелекті жолдан былай алып қойды. Еламан мен Әнуарға төсекті бірге салып, өзі балалардың қасына қисайды. «Жұрттың айтып жүргені бекер болғаны ма?» - деді Еламан ішінен. Қалай болғанда да Ақбаланың мына сүмелек сарымен бірге жатпағанына дән ырза. Көріп тұр, үй иесі қой аузынан шөп алмайтын момын. Сонан келе, адал асты арамдап кеткендей, салған жерден осы сүмелек сарыны суданы сүймей, өз денесіне оның бір жері тиіп кетсе де мұз қарып алғандай түршігіп қап жатқан-ды. Үй іргесінен біреулер жүгіріп өтті. «Мені іздеп жүрген біреу - міреу ме екен? Мюлгаузин қайда екен? Қалайда әлгі қысылтаянда қуғыншылардың бетін олардан аударып, өзімнің соңыма салып әкеткенім дұрыс болды».

Еламан көзінен ұйқы қашып, әлі де болса ойы онға шауып жатыр. «Бізді қалай біліп қалды?» - деген ой басынан кетпеді? Ә дегенде бәрі ойдағыдай басталып еді. Қала шырт ұйқыда. Тек бұлар қараңғыны жамылып темір жолға жақындай бергенде станса жақтан паровоз айқайлады. Тосын шыққан ащы дауыстан дір етті. Қасында өзімен бірге келе жатқан Мюлгаузиннен көз жазбай, шалғайласып келеді. Көптен бері бұған көңілі салқындап жүргенде, осы істің тұсында аяқ астынан бұған қалай сенім білдіріп қасына алғанына қайран.

Темір жолды кесіп өткесін, таса - тасаны бетке ұстап бұқпақтап кеп оқшау тұрған тас үйдің іргесіне жата - жата қалды. Тас үйдің алдындағы жалғыз фонар жел астында ақырын шайқалады. Қараңғыда бауырына түскен сәуле де дір - дір етіп, шаммен қоса шайқалып тұр. «Күзетші қайда?» - деп ойлағанша болмай, бұлар көз тіккен жақтан біреу шам сәулесіне жақындап келе жатты. - Маған ұлықсат етші! - деді Еламан. Мюлгаузин түрік майданында талай-талай жау шебіне өтіп тіл әкелген-ді. Осы жолы да сол машықпен қара кездікті бел ортасынан тістеді де, жер бауырлап еңбектей жөнелді. Қапелімде қараңғыға сіңіп, бұлар оның қарасынан көз жазып қалып еді; сүйтсе ол күзетшіге жақындап барып, бір бұтаны қалқалап бетке ұстап бұғып жата қапты. Есіл - дерті күзетшіде боп, онан көз айырмай андысып жатып консервіден босаған қалбырды байқамапты. Күзетші қолынан түсіп кеткен әлдебірдеңеге еңкейіп ала бергенде, бұл бұғып жатқан жерден атып тұрған екен, әлгі қаңылтыр қалбырды аяғы қағып даңғыр етіпті. Солдаттар оянып, мылтық атылыпты. Оқтар қараңғы түнді түйреп зу - зу. Қашқандар мен қуғандардың аяғының дүрсілі. Айқай-сүрең. Тарс-тарс атыс.

Мюлгаузиннің соңынан тұра жүгірген Еламан көз байлаған тастай қараңғыда күзетші солдаттың өлігіне сүрініп құлай жаздап, жер таяна бергенде қолына бесатар іліккен еді...

Тағы біреулер терезенің алдынан жүгіріп өтті. Көңілге болмаса бір- екі кісі Еламан тығылып жатқан үйдің іргесіне жабысып күбір-күбір сөйлесетін секілді. Еламан жаңа төсек - көрпе астына тыға салған мылтықтың мұздай теміріне қолы тигесін ғана көңілі сабасына түсті. Сол екі арада жазғы таң да саз берді. Терезеге тұтқан ескі шапанның шалғайынан алғашқы сәуле сығалады. Әнуар жөтелді. Сосын басын көтерді. Сосын өз денесін өзі ауырлағандай, сүлеленіп түрегелді. Ешкімге көз салмай, солбырайып есіктен шығып барады. Оны Еламанның салқын қабақ астынан жөнелтіп салғанын байқаған Ақбала қараптан - қарап әлденеге қысылып, өзінің бұнда баспана үшін тұрып жатқанын айтқысы кеп кетті. Бірақ оны қалай айтарын білмеді.

Осы күндері Ақбала өзін жанып сөнгендей сезініп жүрген-ді. Қалаға келгелі әйел болып әлі бір еркекке көңілі ауып, не көзі түскен, не назар аударған емес. Соған өзі таңғалып, шынында да «сөніп қалғаннан саумын ба?» - деп ойлайтын. Әнуар кетіп, оңаша үйде кешегі күйеуімен екеуден екеуі қалғасын, үй ішінен кенет еркек иісі аңқып қоя берді. Және қасында, небәрі, болып болғаны бұның өзінен қол созымдай ғана жерде қысылғаннан о да бұның дәл өзі сияқты қара жерге кіре жаздап жатқан осы жігітпен екеуі бірге тұрған баяғы бір кез есіне түсті. Сол кезде өздері «жылауық» деп ат қойған алқам -салқам есікті ол балықтан қайтқанда күнде-күнде сықырлатып ашып кіріп келе жататын. Балық салған қолындағы торды отын үстіне тастай салатын. Күні бойы құлазып тұрған үйге онымен бірге тірлік те ере келіп, тұла бойындағы киімнен тер иісі, балық иісі аңқып қоя берген осы бір еркектің кесек ірі денесін, күректей қолының күс-күс алақанын сезетін сияқты. Онан сайын бұрынғы күйеуімен екеуден екеуі оңаша қалатын сол күндерді бар жанымен анық сезіп, осы қазір дәл бір жігіті күткен қыздай жүрегі құрғыр лүпілдеп, тұла бойын діріл билеп барады. Бірақ қозғалмады.

Еламан да тырп етпеді. Ақбала жаққа бірер рет көз қиығын жасқаншақтай тастады. Екеуінің арасында үш бала танауы пысылдап қаннен - қаперсіз ұйықтап жатыр. Ал мына балалардың ар жағында тымсырайып үн-түнсіз жатқан келіншектің денесі үй ішіндегі ала көлеңкеде көмескілеу бозғылданады. Еламан жеңіл көрпе астынан жас келіншектің ақырын тыныстап, көтеріліп - басылған кеудесі мен онан да басқа мүсінін анық көріп, тұла бойын тәтті құмарлық билеп, денесі дірілдеп, көзі тұманданып кете берді. «Құдай-ау... енді қайттім?»

Тағдыр салған шарасыздыққа көніп, бұл дүниедегі ең бір жақсы көретін әйелдің жанында жатып та қозғала алмады. Үй ішіне жарық түскесін Ақбала түрегелді. Еламанның ояу жатқанын біліп, ол жаққа әдейі көз салмады. Шамасы келгенше сыр алдырмауға тырысып, әр қимылын іштей қадағалап ақырын қозғалып жүр. Еламан басын көтерді.

— Ақ - ба - ла!..

Ақбала тоқтай қалды. Өз атын оның аузынан естігенде әлдебір тәтті у қанына тарағандай тұла бойы шымырлап кетті. Даусы шығып та кете жаздап, тек өзін тежеп ұстап қалды. Онда да демін ішіне тартып, өліктей қуарып, ернін қырқа тістеп алды да, тай ана көк жал дүкен алдында жолыққандағыдай, бір ауыз тілге келмей сыртқа беттеп кетіп барады. Сыртқа қалай шықты, солай бүкіл денесі тарқатылған жіптей, бірден сүлдері құрып босағаға бетін басып тұра қалды. Дыбысын шығармай солқылдап жылады. Ыстық алақанынан мұздай жас жылып, ағып, жеңіне

сорғалап бара жатты.

* * *

Түндегі оқиға есіне түскенде Еламан басын жастықтан көтеріп алды. Тез-тез киінді. Енді тек үн - түнсіз шығып кетуді лайық көрмей, сыртта жүрген Ақбаланы тосып отырғанда сықыр етіп есік ашылды.

Еламан қарсы барды:

— Рахмет, Ақбала! Түнде... сен болмағанда... - Ақбала оның ауыз ашқанын қаламай, қолымен дәрменсіз қарсылық көрсеткендей болды. Еламан өзінен бетін алып қашып қырындай берген Ақбаланың мұңға толы ажарына қарап: «Мынау баяғы Ақбала ғой. Өзгермепті ғой», - деді ішінен. Ол енді өзінің баяғыда жан - тәнімен жақсы көрген Ақбаласымен қайта қауышып, оның дәл осы қазір басындағы бар мұңы, бар- бар қиындығы, қасірет - қайғысымен бәрін - бәрін бүтіндей құшақтап, қатты қысып тұрып сүйіп алғысы кеп еді. Бірақ оған да дәті бармады.

Ақбала ат жақты. Шай қойды. Кешегі он теңгеге алған екі қадақ ұнның соңын қағып күлше пісіріп еді. Ошақта маздаған от пен тандырға пісірген ыссы нан иісінен жұпыны, жүдеу үй іші әп - сәтте көңілденіп, шырт ұйқыда жатқан балалар оянып, төсектен мойны қылқиып түрегелді. Үлесінен құр қалғандай, ояна сала үш баланың үшеуі бірдей ыссы нан иісі шыққан жаққа мойнын созып, көзімен жеп барады. Ақбала кісі көзінше үндей алмаса да, бірақ ішінен тынып: «Бауырымды жарып шыққан балаларым бұйырмай, қу Құдайдың... енді кісі баласының күйігін тартқызып қойғанын қайтейін», - деді ішінен.

Еламан ыссы күлшенің шетінен бір үзіп ауыз тиді де, қайтарып берді:

— Балалар жесін...

Балалар Ақбаланың қасына кеп қылқиып тұрып алған-ды. Ақбала оларға нан ұстатып жатып суық жүзбен қарап еді, жым боп қолдарына ұстатқан күлшені жеуге де бата алмады.

— Барындар! Ойнаңдар! - деп Ақбала балаларды сыртқа шығарып жіберді де, қайтып келді. Еламан отырған көрпенің шет жағын ала отырып жатып кірпік астынан ақырын көз тастады. Еламан Ақбаланың айтатын әңгімесі барын сезді. Енді айтады - ау дегенде әлденеге іш толқынын билей алмай, жұбау жүзінде жасқаншақ күлкі күмілжіді. Демін ішіне жұтып үнсіз отырды да, кенет тез-тез сөйлеп кетті:

— Қайтейін, Құдайдан болған шығар... Баста бір қа - те - лес - тім...

— Құдайлық іс қой... қайтесің...

— Жоқ, жоқ... бәрі... менен. Артыңды күтпедім. Үйіңді құлаттым.

Жөргектегі бір жапырақ баланды тастап, қас жауыңа қатын үстіне шықтым. Мен... мен кінәлімін...

Ақбала алақанымен бетін басып, бүк түсіп отыра қап еңіреп қоя берді. Ара-арасында ащы өксікті ішіне тартқанда дәл бір жалын жұтқандай, екі иығының басы дір-дір етеді.

Еламан сазарып алған.

– Бәрі менен... Мен кінәлімін, - деді Ақбала солқылдап. Еламан жұбатпады. Ақбала жасын тыйды. Көңілін тоқтатып, тынышталып қайта сөйлегенде даусы салмақты шықты:

– Тым құрыса қонақасы бере алмадым. Қаладағы кісінің көрген күні осы. Желіде байлаулы мал жоқ. Бәріміз бір кісінің... - дей берді де, тоқтады. «Жұрттың айтып жүргені рас болғаны ма?» - деп ойлады Еламан.

Әңгімелері жараспады. Үнсіз отыру екеуіне де ыңғайсыз бола бастады.

– Ол өзі... қайда істеуші еді? - деді Еламан.

– Ешқайда... Бос.

– Жұмыс табылмай жүр ме?

– Білмеймін.

Еламан Ақбаланың жанына бататын жайға баспады; Тәңірбергенді тілінің ұшына да алмады. Сонысы үшін Ақбала оған алғыспен ұзағырақ қарап отырды да, көзін тайдырып әкетті. Еркектен гөрі әйел көзі қырағы болса қырағы болатын шығар: Ақбала баяғыдағы балықшы жігіттің бойындағы иненің жасуындай өзгерістің бәрін байқады: қолпылдаған қазақы киімнен орыс қол киімі қонымды екен. Қара мұрт қалың өсіпті. Жалданып тұратын дөңес мұрын, үлкен ауыз қашан да болса оның кесек бітімінен жарасымды үйлес тауып, еңгезердей жігіттің ер пішінін ірілеп тұратын. Бұрынғыдай емес, қазір бет - өңіне суық ажар пайда бопты. Тұнжыраған қабақтың дәл астынан кісі өңіне сазарып қарайтын үлкен ала көздің алдын ұсақ әжім торлаған. Қос самайда қылаң берген ақ шаш та жайшылықта ішін аша бермейтін осы бір мейлінше ұстамды жігіттің кейінгі жылдары талай қиындықты басынан кешкенін паш еткендей. Осы әжімдерден әйел өзінің қиянаттарының ізін көргендей, көзін тартып алды. Қайта қарауға дәті шыдамады да, әңгімелері бітіп қалған-ды. Еламан қоштасып шығып кетті. Көп ұзамай Ақбала да көшеге шықты. Неге екені белгісіз, қараптан - қарап көкірегін өксік қысып, еңіреп жылап келеді. Ойламайын десе де, Еламан есіне түсе берді. Ана жолғы кездескені секілді бұл жолы да өзінің көңілі басылып, сезімі ауырлап, өзіне де, оған да ырза болмай келеді.

«Құрысыншы. Құрып қалсыншы бәрі», - деді. Ақбала бәрінен түңіліп, бар дүниеден баз кешкендей болып.

* * *

Еламан да іші-бауыры ит талағандай, өзінен-өзі жаны жабырқап келе жатыр еді; Теміркенің көк дүкеніне қарай бұрыла бергенде алдынан ұзын сары шықты. Еламан ә дегенде оған көз салмай, өтіп кеткісі келді де, кенет тоқтай қалды.

– Жұмыс таптың ба?

– Жоқ...

– Темір жол бойында істер ме едің?

– Ойбай, шырағым - ау... жұмыс таңдайтын заман ба... Былай, әйтеуір... күнкөріске...

– Ендеше, жүр.

Бұлар депоға келді. Неге екені белгісіз, бұндағы жұрттың бәрі тұнжырап қабағы түсіп кетіпті; бірде - бірі бұған назар аудармай, әркім өзімен-өзі, үн - түнсіз жұмыстарын істей берді. Бұндай жағдайда ұзын сарыны жетелеп, салып ұрып Мюлгаузинге жетіп баруға бұ да батылы бармады да, әуелі Ознобинді іздеп тапты.

– Ал, батыр... сөйле! - деді қарт жұмысшы; басы - қасында болмаса да, түндегі оқиға жайынан бұ да хабардар сияқты.

– Мұнда не боп жатыр? - деді Еламан. Қарт жұмысшы оған таңдана қарады.

– Сен немене, ештеңе білмейсің бе?

– Жоқ. Не боп жатыр?

– Оңған ештеңе жоқ...

– Қалай?..

– Түнде бір кісі қолға түсіп, түрмеде қамауда жатыр. Еламан сенерін де, сенбесін де білмей, тіксініп қалды.

– Жоқ, мүмкін емес...

– Бәрі мүмкін. Сендерден бәрін күтуге болады...

– Не дейді?! Шын айтасыз ба?

– Сенбесең, қалалық түрмеге бар.

– Бұл қалай? Қалайша...

Қарт жұмысшы енді көзі ежірейіп, Еламанға кінәлай қарады:

– Ақылдасқан артық болмайтын еді ғой. Маған неге айтпадың?

Еламан шынын айтса, Мюлгаузинді ұстап берерін білді де, үндемеді.

«Тентек шалыңа сездірме», - деп, бұған қатты тыйым салған соның өзі еді.

– Жігітім, саған ренжіп қалдым. Түнде табансыздық істепсің...

– Қалай?

– Оны менен гөрі өзің жақсы білесің.

– Сіз осы не деп тұрсыз?

– Мен есіткенімді ғана айтып тұрмын. Мюлгаузин сені «Бізді тастап қашып кетті. Соған қарайлаймыз деп жүргенде бір кісіміз қолға түсті», - деп жүр. Еламан жын ұрғандай, түсі қатты бұзылып Мюлгаузинге жетіп барды.

– Петька!..

– Ну, ты сволочь! Трус! - деді Мюлгаузин.

– Әуелі анықтап біліп ал.

– Знать не хочу. Уходи! Ну, кому говорят! - деді Мюлгаузин ақырып.

Еламан қозғалмады.

– Жанжалдың керегі жоқ. Қарағым, кетейік... Кетейікші, - деп Әнуар оны жеңінен тартқылай бастады.

– Тоқтай тұр.

– Тоқтайтын түгі жоқ. Мынаның түрі жаман екен. - Еламан сүмелек сарыны итеріп жіберді.

– Сен енді кете бер, - деді де, Мюлгаузинге бұрылды. - Петька, сен... сен осы не деп тұрсың?

Жұмысшылар бір жанжалдың боларын біліп, жүгіріп кеп екеуінің арасына тұра қалды.

– Бұларың ұят! - деді Ознобин.

Еламан жұмыстан өзіне ыза боп қайтты. Бір ісіне ырза емес. Бәрінен бұрын бар дүние қолында тұрғандай ұзын сарыны соншалық бір сеніммен депоға ертіп апарған аңғалдығына ызаланды. Сүмелек сарының бара сала бәрін Ақбалаға айтатынын білді.

Кемпір көзіне түспеді. Маша ас үйде буы бұрқырап қайнап жатқан кәстрөлдің жанына орындық қойып әлдебір кітаптан бас көтермей, қызығына түсіп жатыр екен. Бұның келгенін байқамады. Бұған ілесе үйге Мюлгаузин де келді.

– Маша, қайдасың, - деді айқайлап, - тамағың дайын ба? Маша кітапты қайда тығарын білмей, алдына байлаған алжапқыштың етегімен көлегейлей қойды.

– Ас әзір... Жо - қ, кішкене күте тұр.

– Қанша?

– Жарты сағаттай...

– Жарты сағат? Күні бойы не істедің? Анау не, кітап па? Селиванов сені де бұза бастаған екен.

Мюлгаузин ай - шайға қарамай, қыздың қолынан кітапты жұлып алды.

Ошақ астындағы отқа атпақ болғанда Маша: «Бұл кітапхананікі», - деп, шырылдап ағасының қолына жабысып еді, Мюлгаузин қарындасын итеріп жіберді.

– Ә, солай ма? «Селиванов кітапханасы» ма? Халықты қаруландырудың орнына кітаппен басын қатырмақ. Жаппай саяси сауатын ашпақ. Ну, я ему покажу...

Мюлгаузин тағы да лапылдап жанып жатқан отқа кітапты лақтырмақ болғанда, бұл жолы Еламан жолын кеселеп тұра қап еді.

– Былай тұр! Ну-у!...- деді Мюлгаузин.

– Петька...

– Калбит-т...

Еламан түсінген жоқ. Бірақ Мюлгаузиннің сондай жиіркенішпен тыжырынып айтқан түрінен мынау кісінің намысына тиетін ауыр сөз екенін білді. Былайғы кезде бұл Мюлгаузиннен қайбартып, бетіне тік келе бермейтін. Қазір де осы пәленің қатты бұзылған түрін көріп, жынына тигісі келмей, жалт беріп кейін шегіне беріп еді, Мюлгаузин шап беріп жағасынан ұстады да, қақ тұмсыққа қойып жіберді. Бір ұрғаннан Еламанның мұрны қанады.

– Ағажан, төбелеспе. Өтінем... Өтінем... - деді Маша шырылдап.

Бұлардың үстіне кемпір кірді. Шыр - шыр етіп жүрген қызын қолынан ұстады да, ай-шайға келтірмей өз бөлмесіне апарып есікті ішінен бекітіп алды.

Бұл кезде Мюлгаузин мен Еламан шиедей боп жатты. Екеуі де үнсіз. Екеуі де бірін-бірі аямады. Мюлгаузин онан күшінің басым екенін білгесін, тіпті, айылын жимай, үй ортасында талтайып тұрып алды. Бұлшық ет ойнаған қып - қысқа қолын мысықша шапшаң, шалт сілтеп, қайымы келгенде ғана ұрады. Қолының басына қорғасын құйып алғандай. Көзіне қан толып, өлгенін білмей, қайта - қайта ұмтылып жүрген Еламанды кеудеден, іштен ұрады. Сырттан қарағанда әншейін, жай ғана нұқып қалған сияқты.

Мюлгаузин төртпақ. Нығыз. Бұлшық ет ойнаған сом дене шойыннан құйғандай. Онан Еламанның бойы ұзын; қолы да ұзын болғанмен әлі бір рет айызын қандырып ұра алмады; онан сайын қаны қайнап, қапысын тапса ұрып жыққысы кеп жүрген-ді. Қолы кенет Мюлгаузиннің жағасына ілікті де, шап беріп алқымынан ала кетті. Темірдей саусақтар кеңірдегін жұлып алатындай қадалып, Мюлгаузин бір сәтте көзі ақшаңдап қырылдай бастады. Еламан үнсіз. Жұтқыншағын жұлып алмай тынбайтындай, қос шеңгелімен алқымынан алып сыға түсті. Қырылдап өліп бара жатқан Мюлгаузин бір кезде қатты бұлқынып, артына қарай шалқалап шегіне берді де, Еламанды дәл ауыздан қойып жіберді. Еламанның қолы жазылып кетті. Ауыр дене гүрс етіп жерге құлады.

– Кәне, кел!.. Келсейші!...- деді Мюлгаузин. Еламан аузы толы қанды түкіріп тастады. Мына найсаптың жеңгеніне місе тұтпай, бұған «өлмесең

тұрма» деп ызасына тиіп тұрған түрін көрді. Онан көзін айырмай, азу тісін шықыр-шықыр қайрап, түрегеле бергенде ол енді Еламанды орнынан тұрғызбай оған өзі тап берді. Бір қолымен төбе шашын уысын толтыра ұстап алды да, тік көтеріп тұрғызып, қан - қан бетіне қойып жіберді. Еламан қарсы сілтемек болған қолын көтере алмай, тақтай еденге гүрс етіп құлап түсті. Мюлгаузин төніп тұрып:

– Төбелес балық аулау емес, - деді де, табанына нөл қаққан етігімен тақтай еденді солқылдата басып шығып кетті.

* * *

Кешегі төбелестен Еламанның үстіңгі ерні күлдіреп ісіп кетті. Көзінің алды да қанталап тұр. Сонан қорынды ма, ол жан адамға хабарласпай үн-түнсіз жүріп кеткелі жиналып жатқан үстіне Селиванов келді.

– Слушай, дорогой, - деді ол салған жерден, - мен бір жайды естіп кеп тұрмын. Маша айтты.

– Шүйінші сұрайтындай ештеңе жоқ еді ғой...

– Оның рас. Бірақ сенің кеткеніңді жөн көрмеймін.

– Әкімнің өз ісі өзіне жөн.

Еламанды көре алмай қалам деп асыққан жігіт бұнда ақ тер, көк тер боп жүгіріп келген-ді. Азырақ отырып демін басты.

– Ауылға барғанда не істейсің?

Еламан киім-кешегін жиыстыра берді. Селиванов темекісін орап отырып, оған бірер рет көз қиығын тастады.

– Еламан, менің қасыма келші.

– Айта бер!

Селиванов оның қыңырлығына күліп, басын шайқады:

– Революция бір кісінің, тіпті бір халықтың ісі емес. Сондықтан біз жергілікті халықтың сана - сезімін көтеріп, бауырымызға тарта беруге тиіс едік. Оны істемедік. Бұл қате ме? Қате!

Селиванов тұтатып алған темекіні шекпей, біраз отырды да, ақырын түрегелді. Қайта-қайта көзіне түсіп кете беретін сусылдақ шашын артына қарай сілкіп тастап, үйді кезіп жүріп кетті.

– Біздің ішіміздегі жалғыз қазақсың. Шынымды айтайын, осы төңіректің қазағын сен арқылы революцияға тартпақ едім. Жоқ, жоқ, сені жібермеймін. Мюлгаузинмен сыйыса алмасаң...

– Төбелескені, сабағаны өз алдына, ол толы кісінің көзінше қорқақсың деп арыма, намысыма тиді.

Селиванов күлді. Қолын шалбарының қалтасынан шығарып Еламанның

иығына салды.

— Оны қайтесің? Ол жөнінде біздің өз пікіріміз бар. Мюлгаузинмен сыйыса алмасаң, маған кел. Орын жетеді. Бірге жатамыз.

Еламан басын шайқады.

— Шынымен - ақ кетпексің бе?

— Кетем.

— Ну и ну!..

Еламан үйде қоштаспақ болып еді, оған Селиванов көнбей сыртқа ере шықты.

— Сау бол! - деді Еламан.

— Жарайды, сау бол! Бізді ұмытпа.

Еламан жолшыбай Ақбалаға соғып, өткен жолы тығып кеткен бесатарды тақымына басып алды. Ақбаланың тіл тартып ештеңе сұрамағанына ырза болды. Тек оның қала шетіне шығарып салып тұрып дәл қоштасар жерде әлденеге үнсіз сұрақпен ұзақ қараған көзінен ыңғайсызданып атын тебініп:

— Ал, сау бол! - деді де, жүріп кетті. Бұрын да аз сөзді тұйық жігіт кешегі төбелестен кейін өзінің ендігі тірлігінде ешқандай мән - мағына, мақсат қалмағандай дүниеден түңіліп, көңілі суып алған-ды.

Кешегі күні түрік жеріне жалғыз інісін жерлеп көңілі құсаланып, шерлеп қайтса да, Шалқарға келгелі еңсесі көтеріліп қалып еді; темір жолға жұмысқа орналасты; су кешіп, тор сүйреткен еңбектен гөрі осы тірлігі өзіне ұнап жүрген; ендігі арманы - ажарлы болмаса да, ақыл-есі бүтін, иман жүзді бір әйелге үйленіп, баласын қолына алу еді, енді ол ойының да тас-талқаны шықты.

* * *

Алғашқы күні ол Ұлықұмды ең бір жіңішке тұсынан кесіп өтіп, төте жолмен Қаралакөпке тұра салды. Келесі күні ондай жүріске жаман аты жарамағасын, күндізгі ыссыда құдығы бар көлеңкелі жерді сағалап, алдын кештете атқа қонды. Еламан екінші күнгі жүрісте іш есебі бойынша Боташқа жетіп қонбақшы; бұрын Боташ маңында сыңсыған ауыл отыратын-ды; бүгін қалай да жетіп қонғысы кеп түн ортасы ауғанша жүрді. Ай әлдеқашан батқан. Аспанда бұлт бар. Күн батса да күндізгі ыстық басылмай, жел тынып, түнгі ауа қапырық боп тұрған. Маса ызыңдады. Еламан шабан атты қамшылауды қойып, ер үстінде былқ-сылқ, ұйқы қысқан көзін алдына тігіп келе жатқан-ды. Түн ортасы ауа бергенде қалғып кеткен екен, астындағы ат әлденеден үріккендей оскырып тұра қалды. Еламан бойын жиып ап, ат үстінен ұмтылып ілгері жағына көз тікті. «Бұл

шамада сай жоқ еді ғой? Әлде... әлде мынау Тобылғылы сайма?»

Дала жым - жырт; түн қатқан жалғыз жолаушының алдын кеселеп суық қарауытқан сай бойынан шегірткелер шырылдап қоя берді; Еламан қараңғыға көзін тігіп тұрғанда кенет кейінгі жақтан тосын дыбыс шығып, тұла бойы түршігіп кетті; көңілге болмаса астындағы ат та жат дыбыстан сескеніп, тақымы астында дір-дір ете қалғандай; сәлдесін әлгі дыбыс қайта шықты; байғыз даусы бұл жолы да о дүниенің дәл өзінен шыққандай бір түрлі булығып естілді.

«Шамасы, сірә, бұл маңда қора, мола болды ғой». Еламан аттан түсті. Көптен көлікке мінбей, сүйегі қатып кеткен бе, кешеден бергі жүрісті ауырлап, қара еті жыртылып қапты.

Еламан аттың ерін алын, тарлау ғып тұсап жіберді; жол бойы шөпке басын созған ат осы арада кенет ындыны ашылып, ауыздығын алғанша шыдамай, сай бойының көгіне ықыласпен ұмтылды; соған қарап Еламан сай бойындағы шөптің негізгі дені мортық екенін топшылады; мортыққа аузы бір тиген жылқы осылай жерден басын алмай қадалатын. Ат ауыздығы сылдырап, ара - арасында пысқырып, жас қозы етіндей елжіреген көкті етектей ернімен үйіріп, морт - морт күйседі.

Қараңғыда Еламан мортықтан басқа тағы қандай шөп барын байқамады; бірақ, сүйтсе де, далада өскен жігіт сай бойында жусанның да барын сезіп, неше түрлі шөп арасынан ашыған көжедей өзгеше бір аңқыған қышқыл иісті таныды; капелімде тынысы ашылып, кеудесі кеңіп сала берді. Басқа жердің шөбіндей емес, шамасы, сірә, ылғалы мол сай бойының көгі ыстыққа шалдықпай, әзір жан сақтап, өзінің әне бір көктем кездегі балбыраған балауса қалпымен қарап тұр екен. Еламан қара жусанның кісі көзінен жас шығаратын қышқыл иісін көзін жұмып тұрып, құшырлана жұтты.

— Қайран дала!.. Жарықтық, жусан дәрі ғой!

Еламан ат тұсарлығынан келетін мұздай көкке бауырын төсеп, көміліп жата кетті. Салғаннан қатты ұйықтаған жігіт ертеңіне сәскеде оянды. Аты да тыңайып қалыпты. Қалың қау арасынан басын көтерген Еламанға ат бұрылып оқыранды.

Еламан қарсы баурайдан қиялап көтеріліп бара жатып, түнде өзі түнеп шыққан сай бойына көз салып еді; шөбі күйген сұрқай далаға қарағанда, мына сайдың реңі тіпті басқа. Сай табанынан мөлтілдеп бұлақ аққан ана бір тұстағы қалың қауды ол жаңа ат омырауымен жарып өткенде көзі шалып еді, бұлақ бойын қуалап өскен қызыл сирақ тобылғы жасыл сабат арасынан бой созып, таң шапағымен алаулап, өрттей жанып, бір қапылыста қыз белінен түсіп қалған қызыл торғын белбеу сияқтанды.

Түндегі байғыз есіне түсті. Сосын тағы да бұрылып, артта қалып бара жатқан сайдың арғы бетіне көз тастап еді. Түндегі қисыны дұрысқа соғыпты. Шынында, сайдың арғы қабағында жалғыз тас бейіт қалқияды. Құдай біледі, бұл тегі Тәңірбергеннің әкесі - Абыралының бейіті. Ендеше, мынау кәмілсіз Тобылғылы сай. Кешегі жылдары Құдайменде аулының мал жайы мен Ұлықұмды өрлей көшіп, алты ай жаз табаны аумастан Тілеу - қабақ жерін жайлап, сонан күзге қарай қыстауға қайтқанда ғана жолшыбай біраз ерулеп кететін күздігі - малды ауылдың мықты бір белкөтермесі осы сай болатын. Еламан бай ауылда жылқышы болған жас кезін еске алды. Жеті жыл жылқышы болды. О да ізсіз өткен өмір. Не істеді? Не тындырды? Келешекте не істейді? Туған жерге келе жатыр. Жерлестермен кездеседі. Апақ - шапақ болады. Сосын... Сонан кейінгі тірлік ше? Тағы да балықшы бола ма? Еламан мырс етті.

Туған жер! Нелер заманнан ата - бабалар жайлап, ұрпақ өсірген, өскен, өнген жер. Кішкентай ел кең далаға сыймай, бірін - бірі сауырлап талап, қырқысып өмір кешті. Сонда ол не өзі үшін, не келешек, кейінгі ұрпақ үшін не істеді? Нені тындырды? Қай арманына қолы жетті? Ат арқасы, түйе қомында өткен тірлікте не қасиет бар еді? Ал мал барымталады. Жер даулады. Қыз алып қашты. Онан басқа әрекет болды ма? Мына далаға қарашы, жалғыз жортқан жолаушыға түк білмегенсіп меңіреуленіп, мелшиеді де жатады. Сонда өзіне тіл бітіріп сөйлетер ме еді! Сонда не дер еді? Қалағанына қосыла алмай, қалың - малға кеткен қыздың көз жасы, жігіттің зая кеткен өмірі, нақақ төгілген қаны тамбаған топырақ табылар ма екен бұл араларда?

Еламан күрсінді.

* * *

Түске тарта күн қатты ысыды. Еламан орамалмен аузын байлап алды. Ат шыдаса, қалай да құдығы бар бір жерге тезірек жеткісі кеп, топырақ тұғырды тебіне түсті. Күн төбеден ауа бере қара жалдың басына жаман тұғыр танау қағып еңтігіп шыққанда, ар жағында, иек астында тұрған жалғыз қыстауды көрді. Жүрегі құрғыр әлденеге шым етіп, ескі қыстау - ескі таныстай көзіне оттай басылды: «Апыр - ай, - деді Еламан ішінен, - ұмытпаса, ана жылы Федоровты өлтіретінде інісі екеуін қыстың көзі қырауда Шалқарға айдап апара жатқанда жолшыбай осы үйге... Иә, иә, осы үйге тоқтаған еді ғой. Шұқырда отырған жалғыз үй... Тегі, бұл үйде сонан бері тірі жан қыстамаған. Төбесін қопарып, үрлік, шабағын сыпырып әкетіпті. Есік-терезелері үңірейіп, айдалада жалғыз үй отырған жандардың

ыстық ұясының тас- талқаны шыққан.

Еламан тамағы бүлкілдеп, босаңсып бара жатқанын сезді де, өзін тежеп қалды. Қиын жол қажытты ма, кешеден бері көңілшек боп кетті.

Қандай жандар еді! Әсіресе, ер көңілді ана... Ана пақыр... Оның қызы да... Бұл інісі екеуі қол - аяқта темір кісен сылдырап, есіктен шыға бергенде, тап сол арада... сол айналайын жүгіріп кеп қоламтадан шыққан ыссы күлшені бұның қойнына тығып жіберіп еді. Кінәсіз жанның кішкентай ықыласы, соның өзі кіріптар кезде қарлығаштың қанатымен су тамызған жанқиярлығындай болып еді-ау!

– Қайда екен? Тірі ме? Тірі ме екен, пақырлар?

Еламан аттан түсті. Жол бойы тақымына басып келген мылтықты онсыз да бүлік басынан арылмай жатқан балықшылар аулына апарғысы келмеді де, иесіз қораның көзден тасалау бір түкпіріне тығып кетті. Былай шыға бере қираған ескі тамға бұрылып бір қарады. Ескі қыстау құласа да, бір заманда осы үйде өмір сүрген ғазиз жандар, кім біледі, тірі шығар.

* * *

Жар басындағы балықшылар қазір екі ауыл. Бірі - Мөңке ауылы. Екіншісі - Дос ауылы. Досқа қараған ауылдың негізгі дені кешегі жылдары малы жұтқа ұшырап, күн көрісі қиындағасын теңізді сағалап көшіп келген кірмелер. Ішінде Төлеудің, Судыр Ахметтің үйі бар.

Дос ауылы атанған бұл ажарлы, мол ауылдың бас-аяғы жүзден астам. Екі ауылдың арасы онша қашық болмаса да, аралары суығасын ірге ашып, бөлек қонғалы бір- біріне қатынамайды. Тәңірбергенге арқа сүйеген Дос пен Төлеу қазір Мөңкеге қарсы тізе қосып, көп кедейді төңірегіне топтап алыпты. Өздері күйлі. Тәңірберген бәріне бір-бір сиыр, бір-бір түйе, бие берген. Құрығаны қой-ешкі сауады.

Дос пен Төлеудің қатын-балаларының аузы аққа тиген. Олардан басқалары күрпітіп ағарған ашытпаса да, шайына сүт қатып, көже, быламығын бозартып отыр екен. Бұлар бірыңғай теңізге иек артпай, тірлігінің бір ұшы малда кетіпті. Күнде ертеңгісін өріске мал өргізерде ауыл үсті шаң - шұң айқай, ұрыс - керіс. Ұрыс шығаратын Судыр Ахмет пен Қарақатын. Осы ыстықта күнге күйіп жүргісі келмей, кезегі келсе де, жоқты сылтау қып сөз шығарады.

Судыр Ахмет бүгін де бір сылтау тауып, өзінің орнына әйелін малға жіберді де, теңіз өңірінің осынау аспан айналып жерге түскендей шығжырған ыстығында сыртқа шықпай, салқын үйде жатыр еді. Сол үстіне Тәңірбергеннің бір жігіті келді. Екеуі азырақ шүйіркелесті де өзара бір

пәтуға келгендей, шалғайларын қағып түрегелді. Судыр Ахмет алар аңын көргендей, ұры тышқан көзі жылтындап кетті. Тәңірберген жіберген жігіттің алдына түсіп, дедектеп сыртқа жүгіріп шықты. Өзі әлденеге мәз. Шықылықтап күлген бойы жалаң аяғымен май топырақты бұрқ - бұрқ басып есік алдында байлаулы тұрған ірі қара атқа барды. Тәңірбергеннің жігіті бірдеңе деп еді; бірақ ықыласы басқа жаққа ауып кеткен Судыр Ахмет оның өзін де, сөзін де тыңдамай, жалақтап қара аттың алды-артына шықты.

— Е-е, айта бер. Құлағым сенде, - деп, ана жігітті сөйлетіп қойды да, аттың аузын ашты, тісін көрді. «Ой, әттеген - ай, көрі жылқы екен», — деп, санын соқты. Ол бірақ өзіне жамандық жуытпайтын әдетпен жүдеу көңіліне жұбаныш тауып: «Менің қайбір ақы -пұлым күйіп барады?! Әйтеуір жоқтан... қара жаяудан тәуір ғой. Ауыл арасында аяқ артуға жараса болды да. Кім бұның аузын ашып, тісін көріп жатар дейсің?.. Түріне қарайды да, «пай-пай ат болғаныңа болайын! Жануар есік пен төрдей екен», - деп пошымына сүйсінеді ғой. Соңыра сау болса, бұл нар қара «Ахметтің қара аты» атанып кетеді-ау. Пай-пай, ауызға толығын - ай. Жә, жә, арқасы құтты болсын», - деп ойлады да, Тәңірберген жіберген жігіттің қолын ұстап, алақанына алақанымен шарт еткізіп салып қалды:

— Сөзім сөз. Мырзаңа сәлем айт, білуші Алла... бәрін, бәрін реттеймін.

— Сөзіңді жұтпассың...

— Ау, ау, бұл Ахаң айтпайды, айтқасын сөзінен қайтпайды ғой.

— Ал, сау бол!

— Сау бол! Сау бол!

Тәңірбергеннің жігіті жүріп кетті. Судыр Ахмет қара аттың жанынан шыға алмай, кипақтап - сипақтап жүргенде қасына Дос келді. Соңында екі-үш балықшы.

— Ал, ат құтты болсын.

— Рахмет!.. Рахмет!..

— Тәңірбергеннің арқасында тақымың атқа тиді. Жүрімің ұзарды.

— Сөз бар ма?! Ойбай-ау, Тәңірбергенжан өлген ата-анаңды тірілтіп бермеді демесең, адам қолынан келер жақсылықты шаш-етектен келтіріп жатыр ғой.

— Жануар, өзі де есік пен төрдей екен. Енді мұның құйрығын майламайсың ба?!

Судыр Ахмет басқадан ішіп - жегенде болмаса, өз басы шығымсыз, үйінен қара су да татырмайтын. Қолға түскісі келмегенде тез жөн табатын жылпостығына бақты:

— Несін айтасың, Тәңірбергенжан жарылқап жатыр ғой. Құдай бермегенді...

Ау, Дос - ау, Тәңірбергенжан берді емес пе? Ең аяғы мына Төлеудің жаман інісін де жетекке алып, қара нардай сүйреп, кеудедегі бір кісінің қатарына шығарған жоқ па? Жарлыңды жарылқап, жаманыңды адам етсе, кәне... Кәне, айтшы... айтыңдаршы, мырзаға қалай жаныңды бермессің? А?.. А? Осы сәтте шеткі үйлердің бірінен шаңқылдаған дауыс шығып, бұлар елеңдеп қалды.

— Төбелестен сау ма?

— Бұл кім болды екен?

— Басқа кім дейсің... Төлеудің екі кераузы шығар. Қырқысатын әдеттері емес пе?

Шынында қара кемпір қайтыс болғалы күндес қатындар кішкентай нәрсеге де қағысып қала беретін. Шешелерінің ыңғайын байқаған балалар да ала көз, араз. Асқа да, асыққа да таласады.

Кенжекей көп аса баланың арасына түспейді. Бар пәле Балжаннан шығады. Өз баласын ана қатынның баласына араластырмай, «сенің жауың үйдің ішінде. Ана Өтәлі. Түбі сенің ажалың сонан болады», - деп жас сәбиді үнемі жаулыққа баулып отырады.

Ес білген сайын бәле екі баладан басталады. Уақыт өткізетін ермек таппағанда олар кейде жұмыста жүрген Айғаншаға сыртынан таласып, бірі: «Менің апам», екіншісі: «Жоқ, сенің апаң емес, менің апам», - деп өзеуреп, тәжікелесіп тұрып алатын. Өтәлі қалай жеңерін білмей қызарақтап тұрғанды. Қаршадайынан бірімен - бірі аңдысып өскен бала аяқ астынан ақыл тауып:

— Айғанша сенің апаң емес, менің апам... Айғанша екеуіміз әжемнен тудық, - деп балапан әтештей қоқиланып шыға келді.

— Әжеңнің садағасы кет. Сен ана жаман Кенжекейден тудың, - деді ертеден бері бұлардың тәжікесіне құлағын салып отырған Балжан.

— Сен жаман Кенжекейден тудың, жаман Кенжекейден тудың. Ай-ай... ай-ай, - деп анасының сөзін қағып ала қойған бала Өтәліге жетіп барды да, сен жаман Кенжекейден тудың... Ай-ай, сен жаман Кенжекейден тудың... - деп аузы - басын қисандатып тұрып алды. Өтәлі інісін түйіп жіберді. Бала шар етті.

— Өлді - ау... мына арам ит сені өлтірмей тынбас, - деді Балжан.

Кенжекей баласы назырқап, мұңайып қалғанын көріп:

— Жоқты соқпа. Жас бала арамдықты қайдан білсін?!

— Бала ма?! Ол балшыққа батқыр жеті басты пәле ғой.

— Пәлелік өз басыңнан кетпесін. Балаға тиіскені несі!

— Ой, сорлым - ай! - деп Балжан зілдене күлді де, шылбырды есіп отыра берді.

– Өзің сорлы! Еште сорың арылмасын!

– Сен, осы, қоясың ба, жоқ па?!

– Қоймағанда не істейсің?

Балжан не істейтінін ойлап алған-ды. Жылқының құйрығынан ширатқан құлаштан астам қыл шылбырды қолына ұстай түрегелді. Кенжекей де алдында отырған кішкентай қызын жерге түсіріп, орнынан тұрам дегенше болмай табан астынан тап берген Балжан көз ілеспейтін шапшаңдықпен қыл шылбырды күндесінің мойнына бұғалықтап салып жіберді де, бұрап - бұрап сүйрей жөнелді.

– Өлдім... өл - л - л...

Екі жасар қыз баланың үрейі ұшып кеткен. Анасының соңынан қалмай, тұрып - жығылып шырылдап жүр. Өтеш те:

– Өлді... өлтірді, - деп шырылдап, анадай жерде қара аттың жанында тұрған кісілерге жүгірді.

Дос та, Судыр Ахмет те, бәрі жүгірді.

– Өлтірдің ғой, жібер!.. Жібер! - деп Дос анадайдан айқайлап келеді.

Балжан үнсіз. Безеріп алған. Бір дегеннен қыл шылбырмен қылғындырып алған күндесін үйді айналдыра сүйрей берді. Дос жүгіріп келген бетте Балжанды түйіп жіберді де, тізерлеп отыра қап Кенжекейдің басын сүйеді. Кенжекей аузынан ақ көбік ағып, ессіз - түссіз сұлқ жатыр. Қыл шылбыр мойын терісін қанталатып сыдырып тастапты. Ауыл-үйдің қатын - балалары у-шу боп жиналып қалды. Ішінде Қарақатын.

– Кісі өлген бе, өй, Сұбыхан Алла... Не болды? Уа, не болды? - деді Судыр Ахмет. Мән -жайға қанып алғасын, ол енді кимелеп ілгері шықты.

– Ал!... Ал, айтпады демендер, мына тоқал кісі өлтіреді. Ау, • ойбай-ау, оның арғы аталары кісі өлтіріп, қан ішкен көрінеді ғой.

– Қан ішсе ішкен шығар, көпірдің түрі қандай жаман.

– Заңғар - ай, көк кебеженің аузынан қара құлыпты бір алған емес - ау.

– Ау, ау... - деп Судыр Ахмет жұрттың сөзін бөліп, бастырмалай жөнелді, - сен көк кебежені айтасың... бұл заңғар өз ішінде қара құлып астында ұстайды ғой. Құрсын, дүние күйіп кетсе де, ақ домбырадай аңқылдап тұрған қатын алғанға не жетсін?!

Бір кемпір Кенжекейдің басын сүйеп, аузына су тамызды.

– Сорлы - ай!.. Соры қайнаған балам - ай!

Кешке Төлеу келді. Сол бойда Дос оны ауыл шетіне алып шығып, өзі жоқта үйінде болған оқиғаны айтып келе жатыр еді, Төлеу оны тыңдамай:

– Қайтесің, бұл араға араласып. Обалы жоқ. Өзіне де со керек, - деп тұрып жүре берді.

* * *

Төлеудің үйі қазір кәдімгідей қонданып қалған-ды. Төлеудің өзінен гөрі Тәңірбергеннің қосшылығында жүрген інісі - Қалау әлдеқайда табыскер. Мырзаға еріп қалаға барған сайын қолы құр қайтпайды. Таңа құрығанда қоржынның екі басын шай - шекерге сидалап әкеледі. Ел іші мұнша мол табысты жаман Қалаудың бойына сыйымсыз көреді. Ал Қарақатын мен Судыр Ахмет сияқтылар әр саққа жүгіртіп жатқанда, Қалау қалаға соңғы барғанында мақпалдан бешпет, шалбар, екі жеңгесі мен бөпелеріне көйлек-көншек әкеліп аз ғана уақыттың ішінде үй ішінің иығы бүтінделіп қалды. Осы сапарда Қалау, әсіресе, қарындасын қарық қып, атлас көйлек, көк сауыр кебіс, мақпал қамзол әкелді. Мұның бәрі бұрын Айғаншаның өңі түгіл түсіне де кірмеген-ді. Қоныс ауып теңіз жағасына көшіп келгеннен бері қыз басымен бір үйлі жанның тауқыметін бір өзі мойнына алып, лабазда жұмыс істегелі жоқтыққа бойы үйреніп алғасын тіпті бап талғамады; осы өңірдің балықшыларындай иығына ілінгенді киіп, қалай болса солай жүрем деп өзінің қыз екенін де ұмытып кеткен еді.

Кіші ағасы әкелген киіммен бірге қыз көңілі қоса түлегендей. Дәл мынадай қала тігіншісі тіккен шапшаң, ып - ықшам киімдерді кигенде қыз мүшесі жұтынып шыға келді. Айрықша, қынамалы көк мақпал қамзол қыз белін қылдырықтай қып үзілдіріп, бұрын кең киімнен байқалмайтын кеудесі кенет қатты көтеріліп, қос жұдырықтай томпайып, атлас көйлек астында өзі де азырақ қысылып қап, екі бетінен оты шығып дуылдап тұрып, дыбысын шығармай тұншыға күліп жіберді. Өзінің қыз екенін алғаш рет осы арада мақтанышпен қуана сезіп, қара көзі шоқтай жайнап кетті.

Аға-жеңгесінің алдында әншейінде иба сақтап отыратын әдепті қыз осы жолы ешкімнен именген жоқ; қаласа тіпті өзінің қыз екенін, бойжеткенін, киінгенді жақсы көретінін де жасырғысы келмеді.

— Жеңеше, жараса ма? - деді сәнді бойын жеңгесінің алдына тосып.

— Құтты болсын. Өзіңе өлшеп тіккендей, шап - шақ - ау, шап - шаң...

— Ағам келгенше мына ауылға барып қайтайын ба?

— Өзің біл, айналайын. Тек ағанның көзіне түсіп қалма?! Сол ауылға барғаныңды жақтырмай жүр ғой.

Айғанша ағаларының Мөңкені ренжіткеніне ырза емес. Туған жерін тастап жағаға көшіп келгенде осы кісінің қол ұшын бергені жас қыздың есінде еді. Басқасы басқа, асымдық балыққа дейін екі үйдің қазанына бөліп сап отырғанын қалай ұмытады? Анасы әл үстінде жатқанда да Мөңке мен Әлиза кезек келіп, күндіз-түні қасында күзетіп отырды. Кейін анасы қайтыс болғасын да, осы екі жан қастарында болды. Ең аяғы қара суықта қатып

қалған тоң жерді талай қарулы жігіт қаза алмай, кетпен жүзі тасқатигендей шақылдап жатқанда, осы Мөңке кеп: «Жақсы көретін жеңгем еді. Кәне, маған беріңдер», - деп қайланы қолына ап, анасының қабірін жалғыз өзі қазып шығып еді!

Айғанша Мөңке мен Әлизаны өлердей жақсы көреді. Жақсы көретінін ешкімнен жасырған да емес. Екі ағасының наразы болғанына қарамай, Мөңкенің үйіне қолы қалт етсе жетіп баратын. Еңбек ақысын алған сайын баласы жоқ жетім кемпірді елеп, бір-екі әшмөшке шай апарып беретін. Айғанша соны үй ішінен жасырғыштап қойнына қысып әкелгенде, Әлиза әрқашан тебіреніп кетіп:

– Айналайын, рахмет! Мұңсыз бол! Кешегі оз қолымнан жерлеген он қарағым тіріліп кеп, үстіме үй тігіп бергендей болды ғой, - деп маңдайынан сипайтын-ды.

Осы жолы Әлиза қуанышы қойнына сыймай жүгіріп келген қызға әлденеге тіксіне қарады:

– Шырағым-ау, не боп кеткенсің?

– Жараспай ма?

– Саған киім жарасар - ау... Тек бұны кім берді?

– Кіші ағам.

– Қалау ма? - деп Әлиза қайырып сұрады. Оның адам боп табыс тапқанына шүбә келтіргенін жасырмай тұр.

– Шын, шын айтам. Кіші ағам қаладан әкелді, - деді Айғанша қызарақтап.

– Е, онда құтты болсын. Қызығыңа ки, - деп Әлиза қыз көңіліне бола, әншейін жай ғана айта салды.

Айғанша ренжіп қайтты. Айнала төңірегі толған жұпыны, жүдеу жандар. Солардың арасында жалғыз өзінің оқшауланып, тап бір айт - тойға баратындай үсті-басы үлбіреп киініп алғаны қыздың өзіне де әбес көрініп еді. Кісі көзі түспейтін таса - тасамен тығылып үйге әзер жетті. Әдейі жолын тосып тұрғандай алдынан Қарақатын шыға кеп:

– Беу, адам - ай, дәу де болса, бұның әрқайсысы бір-бір қара шығар. Қыз - ау, көзіндей көріп киейін, ертең кетерінде маған мына көк мақпал қамзолыңды берерсің.

– Қайда кеткенде?

– Құдай-ай, бойжеткен қыздың қайда кететінін білмейсің бе?

– Не деп тұрсың сен қатын?

Қарақатын Айғаншаға енді сиқырлы жүзбен жымыңдап қарады; бұл түрі, бейне «Сайқал қыз, сырынды жасырмай-ақ қой. Сен білгенді мен де білем. Жүрген - тұрғаныңның бәрі менің алақанымда», - деп қыздың ар жақ көңілін аңғарып тұрғандай екен. Айғанша ештеңе білмейтінін айтты.

Қарақатын оған әлде де болса сенімсіздене қарап тұрды да, кенет қызды бір қолымен өзіне қарай тартып, әлденені күпиялап сыбырлап еді.

Айғанша әлдебір сұмдықтан шошығандай ыршып түсті.

– Жоқты соқпа! Бұл кіші ағамның қаладан әкеп берген базарлығы.

– Тұтақ! Соны да аға деп... Сол жаман не табыс табатын еді. Тек, әйтеуір, сенің арқаңда «өлмегенге өлі балық кездесіп», мырза жігіт қол ұшын берген де. Соның көтермелеуімен...

Айғанша бетін басып жүгіре жөнелді. Қарақатын айтып үлгірмегендерін қыз соңынан айқайлап айтып жатты. Оны бірақ Айғанша есіткен жоқ.

Төлеу ау қарап кеп, төр алдында жатыр екен. Есіктен сүріне-қабына кіріп келген қарындасының түрінен шошып, тіксіне қарап, басын көтеріп алды:

– Айғаншажан, не болды, жай ма?

Айғанша үндемеді. Үстіндегі киімдерін асықпай, бір-бірлеп шешіп үйдің ортасына үйді де, ағасына бұрылды.

– Мынаны иесіне апарып бер!

– Қарағым - ау, иесі өзің ғой.

– Иесі кім екенін білесің. Сабақты жібі қалмасын. Қазір... осы қазір апарып бер!

Таяу арада келгенімде жас мырза Төлеуге: «Қысқа қарай балық аулауды қоярсың. Менде қағыр атандар бар. Қыста қалаға кіре сал, пайдасы шаш етектен», - деп кеңес беріп, бұны емексітіп кетіп еді.

– Мөңкенің үйіне кетіп бара жатқаныңды көріп едім... Құлағыңа құйып, үйретіп жіберген екен ғой.

– Менен аулақ жүріңдер!

Төлеу түк айта алмай, тыйылып қалды.

* * *

Осы күні Мөңке қажып жүр. Кәрілік пен жоқшылықтың үстіне ол қазір қасындағы қара-құрадан айырылып, алды-арты тақырланып қалды. Бұның түбіне жетпейінше Тәңірбергеннің жуық арада тоқтайтын түрі жоқ.

Сұм жігіт Теміркемен тізе қосып жіберді де, Мөңкеге қарасты кісілерді түгелдей ашық теңізге айдап шықты; ал ашық теңіздің дауылы қатты, балығы аз.

Мөңке қара басының күнкөрісіне қиналып жүрген жоқ. Қашаннан балыққа жұлдызы жанып туған сыралғы жан теңіз суын бұл арадан басқа жаққа ағызып әкетпесе, қарт Арал орнында тұрғанда күнкөріске тарықпасын біледі. Оны көбіне - көп қатты қинайтын жай басқа: кешегі күні Дос пен Төлеудің азғырғанына ермей, қасында қалған аз ғана жас жігіттер бар еді.

Қарт балықшыны өлердей жақсы көреді; әлі де болса олар қандай қиындықты да Мөңкемен бірге көруге пейілді. Өздері үндемесе де, қайсыбір қазан көтермей жатқан күндері қатын, балалар күңкілдеп: – Өне, ана ауылдың аузынан ақ май ағып отыр. Біз болсақ мынау. Мөңкемен қоскіндік боп, бауырың жабысып қалса да, аранды үз. Ендігі жерге Достың панасын сұрайың, - деп жігіттердің құлағының құртын жеп жүрген көрінеді.

Досқа қарасты жігіттер қазаннан ауысқан балықты қап - қап қып промсолға тапсырып, қолма-қол қант пен шайын алып жүр. Ішім - жем, қара азық та соларда. Мөңке ауылының іші күйсін дегендей олар қазір қақтаған балықтарын сыртқа шығарып жауылдатып кермеге жайып қоятынды шығарды.

Мөңке көңілсіз. Үйде де, түзде де үндемейді. Қасындағы жас серігі - Рәйіске де көк теңіз үстінде жүргенде бір ауыз тіл қатпайды. Сенген кісісі Тәңірбергеннің тауығы боп, дастарханына шашқан аз ғана дөнге сатып кетті. Осыдан кейін Мөңке қасындағы ендігі қосшылары жөнінде де: «Қарындарың қаттырақ ашқан күні сендер де ана жаққа жалт беретін шығарсыңдар», - деп ойлайтын. Соны байқаған Рәйіс бір күні:

– Мөңке аға, шамасы бізге сенбейсің - ау осы. Сені ешуақытта жалғыз тастап кетпейміз ғой, - деді.

– Рахмет, шырағым. Бір ғана айтарым: басың жас, өмірің алдыңда ғой. Ант - су ішіп қайтесің. Алдымызда әлдеқандай заман бар, оған сені мен біздің көзіміз жетпейді.

– Жоқ, Мөңке аға, менің өз кеулім өзіме аян.

Бұл баяғы түйеші Жалмұраттың баласы. Тұлға - түрі, өткірлігі шешесіне тартқан. Тура айтатын тік мінез.

Әкесі үсіп өлгесін көп ұзамай қайратты ананың ақылымен балықшыларға көшіп алған-ды. «Әкең марқұмның мал бағып тапқан опасы белгілі. Ендігі жерде не көрсек те балықшылармен бірге көрейік», - деп кеңес берген-ді.

Жасы он сегізге биыл толса да, қаршадайынан қара жұмыс істеп шыныққан. Албырт, қызба демесең айтқанынан қайтпайтын бір бет, өжет. Қара жұмысқа қарулы. Теңізге шықса қос ескекке отыра қап, жұлқынып есе жөнелгенде, алқабел ұзын қайың шапқан аттай зулап отырады. Мөңкемен қос болғалы қарт балықшының қолын қимылдатпайды. Мөңке соны әзілге айналдырып: «Бала, мен осы күні қамыттан шыққан кәрі ат сияқты боп барам ба, қалай?» - деп күлетін.

Бұл екеуі бүгін де теңіз үстінің есірік желіне қарамай, ұшанға салған ауларын қарап шықты; екі қары салдырап, белі талып шаршап қапты. Мөңкеге қараған ауылдың өзге жігіттері де бұл кезде үсті-бастары су-су

боп жағаға шығып жатыр екен.

– Аналар балық ұстады ма екен? Біліп қайтшы! - деді қарт балықшы.

Елгезек жігіт лып етіп, тез барып қайтты:

– Балық ұстай алмапты.

– Өзім де солай ойлап едім. Түнде дауыл әлемет болып еді. Ау - құралы аман ба екен?

– Екі тартым аудан айырылыпты.

– Е, бәсе... Кешегі дауыл нені шыдатсын?! Үлкен теңізде ағыс қатты ғой.

– Өздері де салымсыз...

– Жә, табалап қайтесің?! Онан да, бала, сен бері кел. Мына азғантай балық бізге алты ай азық болмас. Асымдығыңды алып қал да, қалған балықты ана жігіттерге апарып, бірдей қып бөліп бер!

– Мақұл, - деді Рәйіс. Осы жасында талай кісі қолынан өткен Мөңке мына жігіттің пиғылы кешегі Достан да, Төлеуден де басқа екенін байқап жүр. Рәйіс аз дүниенің өзін көптей көріп, қолындағы барды басқа кісілермен бөліскісі кеп тұрады...

Бір топ атты теңіз жағалауындағы жолмен сыдыра шоқытып бұлардың дәл жанынан өтті. Сәнді киінген өңшең жас. Көңілді. Ат үсті әзілдесіп, күліп-ойнап барады.

– Мынау Тәңірберген ғой, - деді Рәйіс.

Мөңке аттылы топты салқын қабақ астынан жөнелтіп салды. Тәңірберген биыл тағы да жаз бойы теңіз жағасын торуылдап кетті. Көкжал бөріше қапыңды аңдып, жортып жүрген жүрісін жек көрді. Қасына ерген кісілердің айтқанына сенсең, осы келісінде қора - қопсы, шабатын шөп қамымен жүрген секілді.

Мөңке жұрт аузындағы сөзге сенбей, «әй, қайдам...» - деп, жүрегі жаманшылыққа ауа берді. Мынау өзі білетін Тәңірберген болса, анық ойын әзір дабыра қылмай, былайғы жұрттан бүркемелеп жасыра тұру үшін таратқан лақап боп жүрмегей. Он жігіт... Он жігіт ойынан кетпейді. Бір күн ішінде із - тұзын аңғартпай, зым-зия жоқ болды. Қайда кетті? Не тындыруға кетті? Сұм жігіт оларды тағы бір жаққа астыртын жұмыспен аттандырып жіберген жоқ па? Бұнысы қандай ылаң? Ізін білдірмейді - ау сұм!

Қарт балықшы көңілсіз. Ұрыс - керістен арылмайтын үй бүгін Құдай оңдап тыныш екен. Балкүміс көңілді. Отбасын сыпырып, балығын асып, шайын қайнатып қойыпты. Әлиза да ажарлы. Жас баланы алдына алып, ыңылдап отыр.

– Балкүміспен жақсы ғой. Анда-санда текетіресі болмаса, тілінен де, қолынан да келеді, - деді Әлиза.

– Ал қоспақ мінезі ұстаса бақырып, үстіңе құса салатыны да бар, - деп Мөңке күліп еді.

Әлиза Мөңкеге: «Қой, ойбай, тыныштық керек», - деген кескінде ернін тістеп, алдына алып отырған баланың тасасынан ымдай қойды. Мөңке төр алдына қисайды. Ойынан он жігіт шықпай қойды. Ебейсін мен Қалау бастаған он жігіт... Мөңке бір рет Айғаншадан кіші ағасының қайда кеткенін сұрағысы кеп оқталса да, бірақ аузы бармады.

Күн санап күдігі қалыңдай берген, бір күні қасында жатқан бәлекейді шынтағымен түртіп:

– Балкүміс! - деді ақырын. Аяқ жетер жердің қыбыр - сыбырын басқадан бұрын осы бәлекей қатынның білетініне күмәнданбайтын. - Тәңірберген теңіз жағасына келуін жиілетіп кетті ғой? Бұнда не сыр бар?

– Соны да білмейсің бе? Көз бар ма өзінде? Әлде сенің көзің шырыш балықтан басқаны көрмей ме?

Мөңке енді бірдеңе десе бүлдіріп алатындай қорықты да, үндемеді.

– Тәңірбергеннің жайын білмейсің бе? Ана жылы Ақбаланы аларда да Судырақты бауырына тартпады ма? Астыңа ат мінгізем деп емексітіп кеп, шаруасын бітіргесін Судыраққа өкшесін бір- ақ көрсеткені қайда?

– Оның ендігі көз тіккені кім?

– Мазамды алмашы! Сенімен сөйлессең жарым жасық құриды, - деп Балкүміс ызаланып, екеуара жамылып жатқан көрпені өзіне тартып алды.

Мөңке үнсіз. Балкүміс оның жастыққа басы тисе қор ете қалатынын біліп: «Мұнда дауа жоқ, ұйықтап кетеді. Кәпірдің балықтан басқа ойы жоқ... Мен ғой сорым қайнап, осыған пенде боп жүрген», - деді ішінен. Сосын микеше шәкіртіне ыза болған ұстаздай, Мөңкені бүйірінен түйіп қалды.

– Әй, су патшасы - Сүлеймен, ұйықтап кеткен жоқсың ба?

– Жоқ, ояумын.

– Оныңа шүкір, - деп Балкүміс зілсіздеу күлді. - Есің дұрыс па, шалым - ау. Тәңірбергеннің көзі түскендей бұл ауылда Айғаншадан басқа кім бар? Екі ауылдың айы да, күні де сол емес пе?

– Қой әрі! Біреудің жалғыз қарындасы... Баланы кірлеме.

– Кірлеп, мен оның бетіне күйе жағыппын ба? Жалғыз болса қайтеді?

Жалғыздікі бітеу бола ма екен?

– Әй, найсап, қой енді!

– Мен неге қоям? Не деп қоям? Тыныш жатқан кісіні ұйқысынан оятып алады да, қой -қой деп кіжіңдегені несі. Жалғыздың талайын көргенбіз. Жалғызынан қалай жабысқанын білмей қалатын.

– Туһ, саған дауа болмас.

Мөңке басын көрпемен бүркеп алды.

Балкүміс осыдан қашан көзі ұйқыға кеткенше сөйлеп жатты. Мөңке ояу; Бәлекейдің сөзінде жан бар: Алдаберген мен Тәңірбергеннің жігіттері биыл жаз бойы жағадан пішен шапты; пішеншілердің соңы жағадан көтеріліп болған жоқ. Көк құрақты құлатып салғасын, олар Қарамоланың сыртындағы қалың жантақты шауып жатыр.

Тәңірберген оларға жолаған жоқ. Қасындағы қосшы - қолаңымен жағаға шатыр тігіп, ойын - сауықтатып жатқанда, кеше қаладан керуен кеп, мырзаның жағадағы қыстауына ағаш, тасты үйіп тастады. Шебер ұсталар қала үлгісімен асты - үстін тақтайлап үй салмақ. Үй біткенше басы-қасында болмақ. Екі әйелінің екі үйі тұрғанда үшінші үйді қайтеді.? Жөн сұраған кісіге жас мырза шешіле қоймапты. «Үй көптік ете ме, Жасанжан да оқуын бітіріп, елге келіп жатыр ғой», - деп екіұштылау жауап беріпті. Бәлекей қатынның жаңағы сөзі бұлар білмейтін біраз сырдың бетін ашты. Айғаншаның анада үлбіреп киінгені де тегін емес. «Апыр-ай, сонда Ақбаланың орнына Айғаншаны кіргізіп алмақ па? Мына үйді сол үшін салады - ау, шамасы!»

Түнімен ой қажытқан қарт балықшы таң алдында көзі ілініп бара жатыр екен. Көрші ауыл жақтан шыққан әлдебір ашынған әйел даусынан шошып оянды. Іле-шала Әлиза мен Балкүміс те оянып, сыртқа жүгіре - жүгіре шықты. Ай қызарып батыпты. Таң алдындағы түн талмаусырап, айсыз аспанның алыс көкжиегі құланиектене бастаған екен. Бұлардың ауылы жым-жырт, тыныш. Тек іргелес отырған Дос аулында бір бөлек әбігер тап болған. Таң алдындағы тыныштықтың шырқы бұзылып, үлкен ауылдың жандары қатты әбігерде. У-шу. Азан-қазан.

Жел сол ауыл жақтан еді; ық жақтағы бұларға әлгі у-шудан кейде бір- жар сөз естіледі. Бұлар онан түк ұққан жоқ. Тек осы жасында жамандықты көп көріп, жүрегі шайлығып қалған қарт ана шошынып, өз-өзінен дір ете қап тұрған-ды. Кенет бір жас әйелдің ышқынып шыққан ащы даусын есіткенде, қарт ана:

– Мынау... тегін емес. Кім де болса, біреу сорлап қалды ғой, - деп еді.

– Ішке бар, - деді Мөңке.

– Жоқ, жоқ, менен қорықпа. Алғашқыда жүрегім көтеріліп еді... Қазір басылды.

– Мынауың кім? Балкүміс пе, әй? Қайт! Қайт! - деді Мөңке айқайлап.

Балкүміс жалаң бас. Жалаң аяқ. Ұзын көйлектің етегін жоғары көтеріп, ышқырына қыстырып апты. Аяғы аяғына жұқпай зырлап барады.

Балықшылар көзін уқалап, үйлерінен жүгіріп шығып жатыр.

– Мынау не дауыс? Мына ауылға не болды?

– Біле алмай тұрмыз.

– Сірә, кісі өлген ғой. Мына бір шекеңнен шыққандай жас әйел даусын байқайсың ба, баласынан айрылған ана, әлде жарынан айрылған келіншек қана дәл осылай қақсап қалатын еді ғой, - деді бір қария.

– Ойпырым-ай, мына әйел даусы сай-сүйегімді сырқыратып барады. Бұл кім болды екен?..

– Тоқташы... тынышталшы! - деді қарт балықшы ана ауылға шыдамсыздана көз тігіп.

Таң білініп, төңірек бозамықтана бастады. Дос аулы әлі абыр - сабыр. Ауыл үстін аттылы кісілер басып кетті. Бес-алты кісі жаралы біреуді аттан түсіріп, қолдасып көтеріп ішке кіргізді. Онан сайын қарт балықшының күдігі қалыңдай түсті. Өне бір кезде қырда отырған кедей ауылдың пішеншілері теңіз жағасына кеп, қостанып жатқан. Олар бір күні кешкісін қарт балықшының үйіне кеп ас-су ішіп кеткен-ді. Солар ас үстінде тосын бір жайды қозғап «Тәңірберген түрікпеннен жылқы алғызып ұстап отыр», - дегенде, қарт балықшы сенбеп еді. Соның растығына көзі енді ғана жеткендей болды.

* * *

– Өлген күйеуін жоқтап тірілткен қатынды көргем жоқ. Бар, айт, қақсай бермесін, - деді Тәңірберген ақи көз жігітті шақырып алып.

Ақи көз үнсіз шығып кетті. Мырза жаманат хабардың енді осы өңірдегі халыққа тез тарап құлақтанып кететінін білді. Ақи көзден кейін ол Дос пен Төлеуді шақырып, азаматы қаза болған үйлерге бір- бір ірі қара беретінін айтты да, тез жөнелтті.

Дос та, Төлеу де үндемеді. Екеуі де көзін жерден көтермей тымырайып алған. Тіс жарып үндемесе де, ар жақтарында реніш байқалады.

– Өлік шығынын да өзім көтерем. Тек жылап - сықтауларын тоқтатыңдар.

– Айтып көрейік...

Тәңірберген бұл екеуін суық қабақ астынан шығарып салды. Осы жолғы сәтсіздікті кімнен көрерін білмей ішінен тынып отыр. «Қолапайсыз қыр дуадағына қайдан жуыдым», - деп ойлап, Аққұм бойындағы атасына ызаланып қояды.

Осы жолы ол түрікпен ішіндегі тентек ру - Текежәуміттің іргелі, ірі байының жылқысына көз тікті. Бұл байдың аты шулы Жөнеуіт ханмен астарлас екенін біліп, жалғыз аттануға жүрексінді. Жігіттеріне шөп шапқызған боп жаз бойы жағада жатқанда, ол бір жағынан осы жайды да көздеп жатты. Аяққұм бойындағы қайын атасына сенімді кісісін жіберіп, астыртын сөйлесіп, келісіп алды да, бұл жолы түрікпен жеріне қарулы қол

аттандырды. Екі жағы да ең бір жау түсіргіш, мықты жігіттерін сайлап шығарып еді.

Тәңірберген жақтан Қалау бастаған он жігіт атқа қонды. Көбі қырдан келген кірмелер. Тәңірберген өз жігіттерін таң алдында, ел шырт ұйқыда жатқанда атқа отырғызды. Аттанар алдында Қалауды оңашалап шығарып алып, сақтық жайын қатты ескерткен-ді. Түрікпендер таң, алдында жылқыға тиген жауды біліп қап, белдеуде тұрған аттарына міне - міне қуыпты. Тәңірбергеннің жігіттері көнбеген; және қарабайыр қазақы аттардан түрі бөлек түрікпен жылқыларын көргесін Тілеу - Қабақ жігіттерінің көзі қызығып, желігіп кетіп, әншейіндегі жау түсіргіш содырлығына басқан; жылқышы ілгері оздырып жібергенде, жүйрік атты жиырма-отыз жігіт ізін өкшелеп келе жатқан қуғыншыларға қарсы шауыпты...

– Абыройсыз қалдық. Сол дуадаққа жоламау керек еді... - деп Тәңірберген ішінен опық жеумен болды.

Үстіне Мөңке кірді. Тәңірберген оның тегін келмегенін білді де, сұлу жүзін суық ұстап, сазарып алды.

Мөңке төрге шығып отырған бойда Тәңірбергенге тіктеліп қарады:

– Әй, жарқыным, өз арамызда не істесең де алдыңа шыққан адам жоқ еді ғой. Басқанды қайтейін. Іргесі бүтін отырған бір ауылды екіге бөліп иттей ырылдастырып қойғаның аз ба еді? Талауың мен тонауыңа біз жетпеуші ме едік. Көрші отырған ағайын халыққа ауыз салғаның не?

– Сен шал әуелі өз жөніңді жөндеп ал. Қимақ қышымасын...

– Халыққа батқан іске мен қалай қайыспаймын? Түбі бір түртпейді демеуші ме еді? Түрікпен тескейде малың, төсекте басың қосылған бауырың емес пе еді? Малға бола ағайын елмен араздастырдың...

– Қой, әрі! Менің өз малым өзіме жетеді. Түрікпеннен мал алғызсам, мына қасыңдағы қара сіңір кедейлерге бөліп беру үшін істегем. Жақсылығымды да жамандыққа шығарып отыратын жауым бар екенін білем. Әй, қайсың барсың?

Еңгезердей екі жігіт сып беріп кіріп келді. Тәңірберген оларға иегімен Мөңкені сілтеп, «мынаны алып кет!» дегендей болды.

Екі жігіт үн - түнсіз жетіп кеп, қарт балықшыны тырп еткізбей екі жағынан ұстады да, сыртқа ала жөнелді. Қарт балықшы есік алдына барғанда қатты бір бұлқынып, артына қайырылып тұрып:

– Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ. Қазақ пен түрікпен арасына от тастап, бітіспес жаулыққа бастап бара жатырсың. Ертеңгі күні осының арты не боларын ойладың ба? - деп зіл тастап кетті.

Бұның арты тегін бітпесін Тәңірберген де білді. Осы жолы оның жігіттері

қара үздіріп кете алмай, қуғыншыларды ауыл іргесіне дейін ізіне сап ертіп әкепті. Және ол жорыққа қатысқан жігіттерден қайта-қайта сұрап отырып, Қалаудың бір қаталдығын есітті. Түрікпендер жағынан аты жүйрік бір жас жігіт ұрыс үстінде ерекше көзге түсіпті. Көп жылқыны ілгері оздырып жіберіп, қаша ұрыс салған қазақтардың алдына шығып ап, жолын кескестей берген. Осы жігітке Қалау талай шүйліккен екен; бірақ аты жүйрік жігіт жеме-жемге келгенде жалт беріп, сойыл астынан сытылып кете берген; тіпті бір айқаста түрікпен жігіттің күші басымдау түсіп, Қалауды ұрып жыға жаздапты.

Қалау әбден өшігіп, ізіне түсіп жүріп, ақыры оның атын құлатыпты.

Түрікпен жігіт бір аяғын үзеңгіден шығара алмай, аттың астында қап, қарсыласа алмаған. Сол сәтте Қалау ағызып кеп, ат үстінен мойнына қыл шылбыр тастап сүйрей жөнеліпті.

Күн кештете қуғыншылар қара үзе бастады. Және қазақ жеріне кіргесін бұлар ештеңеден айыл жимады. Қасқажол, Қаратамақтың деңгейіндегі елсіз жазыққа тоқтап, бір түнеген-ді. Сонан қол, аяғын шылбырмен байлап тастаған тұтқын жігіт от сәулесі жанында тұнжырап отырған түсі суық кісілерге «тірі қалдыра көріңдер» деп жалынып, зар қағыпты. Кейбіреулер шыдамай босатып жібергісі келсе де, Қалау шімірікпепті. Кешегі соғыста жараланған бір жігіт сол түні таң алдында жан тапсырды. Қалау кісі жаны түршіккендей бір қаталдыққа іштей бекіп, бар қаңарын бетіне жиып алған. Тұтқынның жанына бір кісіні жолатпапты. Ертеңіне жігіттерін таң біліне оятыпты. Бәрін ілгері аттандырып жіберіпті де, ал өзі кісі зары құлағына кірмейтін меңіреулікпен қол-аяғы байлаулы жатқан тұтқын жанында үнсіз тұнжырап тұрып алыпты. Оның ар жақ ойын аңғарған тұтқын енді тіпті шыр-шыр қағып: «Өлтіріп кет», - деп жалынған екен. Қалау сол түк шімірікпеген күйі атына мініп, ұзап кеткен кісілердің соңынан жөнеліпті... Мұны естігенде Тәңірбергеннің төбе шашы тік тұрды. Елсіз - сусыз далада қол - аяғы байлаулы қалған түрікпен жігіт көз алдынан кетпеді. Сонан ол қашан әлі құрып, азаппен өлгенше жапан түзде шыр-шыр етіп жәрдем сұрап жатқан болар. Мырза Қалауды дереу шақырып алды. Қалау мырзаның қуып жібермек боп қаңарына мініп отырған көңілін сезген сияқты. Құлақ жоқ, мұрын жоқ, домаланған бұзаушық басын бауырына алып, үнсіз кірді. Тәңірберген мына жігітті өзіне жауықтырып алғаннан гөрі дәл осындай қаныпезер біреуді қолына ұстап отырғанның бөтен болмасын ойлады.

— Ой, жексұрын... кет!... - деді Тәңірберген ақырын, бірақ бет бақтырмайтын үнмен.

* * *

Балкүміс әкесінің үйінен ашулы келді. Есік алдында жатқан итті бір тепті. Онан бұрқылдап сөйлеп жүріп жолында тұрған ыдыс - аяқты лақтыра бастады. «Ендігі кезек менікі», - деді Мөңке.

– Су патшасы Сүлеймен... отырсың ба?

Мөңке ойының дәл келгеніне таңданбады. Әкесінің үйінде кімнің не дейтіні бұған белгілі. Әсіресе Қарақатынның айтатын сөздері көкірегінде сайрап тұр. «Сорлы!- дейді ол әрине. -Күйеуге шыққасын да сорың арылмады, иығың жылтырап әлі бір көйлек киген жоқсың, -дейді ғой ол. - Екі қақбастың отымен кіріп, күлімен шығып жүрсің», - ден, ол жақтан Қарақатынның қызын ширықтырып жіберетінін біледі. Қарақатынның есі - дерті Балкүмісті бұнан айырып алып, өзінің айтқанынан шықпайтын біреуге қосу. Көздеп жүрген кісісі де бар. Ол кісісі, бірақ қазір жараланып, ес-түсінен айырылып жатыр.

– Осы үйге пенде болғаныма жылдан асты. Иығым жылтырап әлі бір көйлек кимеппін.

Мөңке мырс етті.

– Неге күлесің? Сол бекер ме?

– Әулиелігіме күлем...

– Адыра қал! Қатын-баласын асырай алмай жүріп, әулиеліктен дәмесін қайтейін.

– Айта түс. Сөзіңнің төркінін танып отырмын.

– Тұтақ! Сен сөзге түсінетін бе едің? Сен бірдеңе түсінсең, осы үйдің отымен кіріп, күлімен шығып жүрмін. Ебіл-себіл түрім мынау.

– Иә, түрің келісіп тұрған жоқ. Бетіңе түгінді шаншып түйіліп келіпсің.

– Менің түгім денеңе қадалды ма?

– Қадалмағанда ше... Ұрыс жоқ жерде ұрыс шығарасың. Кәне, айтшы, саған не жаздың? Жазығымыз не?

Балкүміс басылып қалды. Мөңке оның сөзге тоқтағанына таң қалып, жағасын ұстағандай боп отырғанда Балкүміс қайта көтерілді. Қолға алғанға жұбанбай, қақылдап жылап жүрген баланы Әлизадан жұлып алды.

– Сенің не пәлең бар осы? Сен алсаң бала жылай бастайды.

– Маған қайт дейсің, табанына сүлік салып жатқаным жоқ. Бала шағатын жыланым да жоқ. Алақаныма салып аялағаннан басқа...

– Тұтақ! Аялап қарық қылғаның белгілі.

– Әй, қоясың ба, жоқ па? - деді Мөңке маңынан қолға іліккендей әлдене іздеп.

– Әкіреңдеме. Ал қоймадым. Сонда не істейсің? Кәне, қайратыңды

көрсетші.

Бұрын бұндайда отбасының тыныштығын ойлайтын Әлиза ерлі - зайыпты екеуін татуластырмақ боп шыж-быж боп араға түсетін-ді. Бұ жолы бірің өл де, бірің қал дегендей есік алдында жатқан ала қапты алды да, ауыл сыртына тартты. Долданып алған бәлекей, әлі де болса тілін тартпай, шаңқылдаған даусы сонан қашан бұл бір қырдан асқанша естіліп тұрды. Осы күні қарт ана үй ішіне ренжігенде үн - түнсіз қабын алып, түзде тезек теріп, ұзақ жүріп қайтатын. Отбасынан маза қашса да, бар өмірі өткен мына дала қашанда бір қалыпта, сәл ұзап қыр басына шықса қарт ана түс шайыспаған кәрі танысына қауышқандай болады. Мына жақта - Кендісай. Ана жақта - Талдыбеке. Анау - Ақбауыр. Осылардың жел жағында тұмсығын теңізге тіреп жоны күдірейіп көлбеп жатқан мыжырық тау - Бел - Аран. Бұл жарықтық осы өңірдің халқы бастан кешкен бағзы заманнан бергі бар қуаныш, бар реніш, қасірет - қайғы бәрі - бәрінің үнсіз айғағы, көне көз куәсі ғой! Бір толғағында... сол қай баласы еді... Уһ - ь, ұмыта бастапты - ау... Әділжан ба, әлде Жаңылжан ба... осы екі жарығымның бірі... толғақ қатты боп жаны құрғыр шырқырап көзіне көрінгенде бұл әулие - әнбиелерге, сосын Бел - Аранға сиыныпты. Оны өзі білген жоқ - ты. Кейін қатындар айтқанда бұл құйттай да қысылған жоқ. Неге екенін қайдам, осы мына кәрі Бел - Аранның кісі қиналғанда желеп-жебейтін аруағы бар киелі жер сияқтанады да тұрады. Атын атағанда да басқа жұртқа ұқсап турасынан қойып қалмай, «жарықтың Бел - Аран », - деп пір тұтып атайды.

Қанша айтқанмен үйде кісі өзін даладағыдай емін - еркін қайдан сезсін... Үйде отбасындағылардың қас-қабағына қарайсың. Сөзің өлшеулі. Қимылың есептеулі. Біреуден қысыласың. Біреудің көңіліне қарайсың. Далада кісі өзін дарқан сезінеді ғой. Сонан шығар - ау, далаға шықса көкірек кеңіп, көңілге қай - қайдағы оралып, шерлі жүрек сарнап қоя береді. Көбіне Бел - Аранмен сөйлеседі. Теңізбен тілдеседі. Көзіне түскеннің бәріне: ұшқан құс, жүгірген аң, Бел - Аранның баурайында жайылып жүрген осы ауылдың малымен сөйлеседі; жерге түспей сонау көкте шыр - шырлаған бозторғайға, басқа да кішкентай, әлсіз пақырларды аяп, желеп - жебеп ақылын айтады. Құдай қылса қайтесің, адамдар сияқты бұлар да басы піспей, бір- бірімен ала көз, қырғи қабақ болатынын қайтерсің?.. Бұлардың да арасында тісті, тырнақтысы, жазықсыз зәбірлеушілер қанша?! Қарт ана қабы тезекке толса да үйге қайтпай, ауыл сыртындағы Қара молаға бұрылды.

Әлиза аңырап кеп, үлкен қорымның шетінде өзгелерден оқшауырақ жатқан он қабірдің басына тоқтады:

– О, боталарым, жатырсыңдар ма?

Әлиза қабын тастай салды да, мола жанына тізе бүкті. Құран оқыды. Дұғасын бағыштады. Сосын алақанымен он қабірдің топырағын бірінен кейін бірін сипап, қоқыр - соқырдан тазартты. Сосын, әр кездегідей, жел айдап әкелген шөп - шәленді жинап, алысыраққа апарып тастады.

Балалардың басына келген сайын бұрын сыбағаларың деп піскен балық, нан әкелетін. Соның бәрін балалардың аты жазылған кісі бойы құлпытастың төбесіндегі шұқыршаққа қойып кететін. Құс, аң жесе де, өлі аруаққа сауабы тиер деп ойлайтын. Бұл жолы құр қол келгеніне өкінді. «Дәметіп қалды - ау, құлындарым», - деп ойлап, көңілі босады.

Әлиза үйге жалыны сөніп, суынып келді; алдынан ұрыс даярлап қойған Балкүміспен де жұмысы болмады. Оның бір сөзі миына кірген жоқ. Сол күннің ертеңіне Еламан келді.

Балықшылар жиналып қалды. Үйдің іші тарлық ететін болғасын Мөңкенің айтуымен жас келіншектер сыртқа төсек салды. Шай қайнады. Қазан көтерілді. Мөңке аулының қазіргі бетке шығарлары жиналып, Еламанды ортаға ала отырды.

– Сені де көретін күн бар екен ғой.

– Ал, айналайын, қалайсың, аман - сау барсың ба? Шалқардан келе жатырсың ба?

– Иә, Шалқардан шықтым.

– Сені келеді деген кімнің ойында бар? - деді Мөңке, арқа - етек кеңісін, өзім іздеп барып, дидарласып қайтам ба деп жүр едім. Келгенің жақсы болды.

Бұл кеш бір жан үйіне қайтпады. Түн ортасы ауып, таң алдындағы қалың ұйқының бір уақыты болғанша балықшылар Еламаннан өзі болып қайтқан жақтың әңгімесін сұрады.

Алғашқыдай емес, қазір Еламан тартыншақтап отырған жоқ, көңілді.

Әңгімеге де ықыласты. Туған жерге келді. Дос - жаранға қауышты. Бел - Аран анау. Қараңғы түнде жотасы еміс - еміс қарауытады. Ұлы теңіз үй іргесінде ақырын солықтайды. Балықшылар ауылы да сол баяғысы. Сол баяғы жер үйлер. Өнебір тұста Ақбала екеуінің жерқазбасы болатын.

Бұрынғы, бұл білетін теңіз өңірі сол қалпы. Кісілер де өзгермеген. Тоқта! Түк өзгермегені қалай? Иә, бәсе, өзгермесе, бәрі сол баяғыша қарап тұрса, кәне... кешегі Рай, Бөбек қайда? Ер көңіл батыр Кәлен... оның орнын кім толтырады? Жиын топтың арасында қалған жұрттың бәрінен иығы асып отырмас па еді? Батақтың Сарысын, Қыз Қосанды, Тарлан атты осы отырған жиынға зор даусымен айқайға басып әуелете шырқамас па еді? Жә, жә, еңсеңді көтер. Елге келіп, еңсең түсетін жөнің жоқ. Өлген өлді.

Тірілерге өмір тіле. Талпын. Талап қыл.

Балықшылар таң алдында ғана тарады; үй іші төсек салғанша Еламан ауыл сыртына шығып, бой жазып қайтты; үй іргесінен басталатын ұлы теңіз таң алдындағы самал желге толқымай, ақырын тыныс алып, солықтап жатыр екен. Еламан балықшылар аулының жік ашып бөлініп кеткенін естісе де, олардың тап мұншалық жүз көріспей жауласып кеткенін білмеуші еді; Дос аулы таяқ тастамдай ғана жерде отыр; олар, әрине, Еламанның елге кеп, Мөңке үйіне түсіп апақ - шапақ қауқылдасып жатқанын есітті. Сонан келе бір адам аяқ баспады. Басқалар білместікпен істесін, ал Досқа не жорық? Жауласса, Мөңкемен жауласты. Оған Еламанның қатысы қанша? Керек десе, бұлардың ашу-араздығы арасында да болған жоқ. Сосын бұның осы жолғы келісінің жөні өзгерек емес не? Жат жерге жалғыз інісін жерлеп кеп отырған жоқ па? Бұл жоқта қарт әжесі де дүние салды. Тым құрыса соны ойласа нетті? Елде жүргенде тілі тиіп, түс шайысқан жері жоқ еді ғой. Еламан үйге келсе, Мөңке әлі жатпаған екен.

– Ауылың азайып қалған ба, қалай? - деді Еламан.

– Иә, солай.

– Басқа басқа, Мөңке аға, оған не болды?

– Ай, қарағым - ай, жұрттың бәрін өзіңдей көресің бе? Ол тоң - мойын келмейді, күтпей -ақ қой.

– Со - лай де?!

– Иә, солай. Қазір оның сиынатын пірі, сүйенетін құдіреті - Тәңірберген. Осы күні бізбен де Тәңірбергенге арқа тіреп отырып сөйлеседі. Жә, менің сөзімді қайтесің. Жатайық, - деді де, Мөңке төсегіне бармай, киімшен бойымен қонағының жанына қисая кетті.

Кеш жатқандарына қарамай, балықшылар өздерінің күндегі дағдысы бойынша ерте оянды. Шай үстінде Еламан таяуда Достың анасы қайтыс болғанын есітті. Ескі қазақ салтында өлік артын күткен үй қашан кәделі күн өткенше ешқайда шықпай, көңіл айтатын жақын, жуықты отбасында күтетін салт бар. Ендеше, үйіне барып, өлікке Құран оқып, артындағыларға көңіл айтатын рет бұныкі.

Еламан шайды тез доғарды; қасына екі-үш шал ертіп, іргелес отырған Дос аулына беттеп келеді. Бұлар Мөңке аулындай емес, артында ішіп-жейтін қор болғасын ер-азаматтары таң сәріден теңізге шыға қоймайтын көрінеді. Күн көтеріліп қалса да, ертеңгі шайға әлі отыра қоймапты. Тәңірбергеннен алған бірер қарасын ұзатып өріске шығарып сап, енді үйлеріне қайтып келе жатыр екен. Бұлар жақындағанда басына қара жамылған бір келіншек түзге отырғалы ауыл сыртын бетке алып бара жатты.

Еламан түнде Мөңкеден бұл ауылдың таяуда ауыр қазаға ұшырағанын

есіткен-ді. Тәңірберген қазір көрші елдерге жігіттерін астыртын аттандырып, өрістен жылқыларды қуып әкеліп, көрші отырған екі халықтың арасына от тастап, бұл өңірде бұрын - соң болмаған тағы бір түсі басқа бүлікті бастағанын айтқан.

Қарақатын сыртта жүр екен. Үйіне келе жатқан кісілерді көрді де, сып беріп ішке кіріп кетті. Қарқатынның салақ жайын білетін Еламан өздері жеткенше отбасын қағып - сілкіп салсын деген ниетпен әдейі ақырын жүріп келеді.

– Ағаң күйлі. Көңілі түссе қой сойғандай да шамасы бар.

– Онан басқалары қалай? Олар да малды ма?

– Бұл ауылда мал ұстамайтын үй кемде-кем.

– Е, сөйтіп... бұларды жарылқап тұр де? - Шалдар күлді:

– Кімді кімнің жарылқап отырғаны бір Аллаға аян.

– Түсінбедім.

– Ол заңғардың қулығына найза бойламайтын ғой. Өзің ойлап қара.

Жазатайым малы өле қалса, дереу құнын өндіріп алады.

– Қалайша?

– Ой, шырағым - ай, Тәңірберген тірі болса ретін табады. Аанада бір балықшыға өлген малдың құны толғандай ғып шөп шапқызып алды. Еламан үндемеді.

– Солай болғасын тайлақты енесіне қосып өріске айдап жіберді не, «сүтін іш, қоңын қисайтпа!» - деп, балықшыларға бір-бір қарасының майын берді не?

– Оны айтасың ба... Бұның сыртында оның тағы бір мықты есебі жатыр: сауынға берген малы арқылы ол мына Дос, Төлеу сияқтыларды өзіне тәуелді ғып, қол-аяғын матап байлап алып алды емес пе?

– Тө - леу?... Сіз осы Төлеу дедіңіз бе?

– Иә, Төлеу...

– Ол қай Төлеу?

– Сен оны білмейсің. Сендер солдатқа кеткен жылы қырдан көшіп келді. Еламан тұнжырай түсті. Түрікпендер жұртқа есесін жіберді дегенді бұл есіткен емес. Ертеңгі күні олардың бір тентегі есеміз кетті деп аттанып шықпасына кім кепіл? Апыр-ай, Төлеу дей ме, әй? Төлеу? Аты қандай таныс. Кірме болды - ау? Көшіп келмей жатып Тәңірбергеннің қойны - қонышына кіріп алған ол кім? Осыған дейін іргесі бүтін отырған ауылдың арасын ушықтырып бүйідей тигесін Тәңірберген тасыраймағанда кім тасыраяды. Мыналардан есіткендері рас болса, оның әлгі қылығы бұрын-соңды бұл өңірдің бір байы істемеген сорақы қылық қой. Алаңғасарлар мен аңқауларды қолға түсіретін анық тұзақ.

Дос Еламанды салқын қабылдады: оның ұсынған қолын ықылассыздау қысып, сәлеміне орай ернін ғана қимылдатты. Күйеуінің ыңғайын байқаған Қарақатын да қозғалмады. Көрпе - төсектері жиналмай, шашылып жатқан төрге отыру ыңғайсыз болғасын қонақтар кірген бетте жоғары шықпай көзімен орын іздеп, есік алдында іркіліп тұрып қалды.

– Көрпе сал! - деді Дос.

Қарақатын құлықсыз қозғалып, шашылып жатқан төсеніштерді әрлі-берлі теуіп іргеге таман ысыра салды.

Аядай жерге тығылысып отырған шалдардың бірі Құран оқыды. Еламан үй ішінің ыңғайын ұнатпай отыр. Дұға артынан қазалы кісілерге көңіл айтар жерде шешіле алмай, біраз күрмелді.

– Дос аға, бір сен емес, жарықтық баршамызға ана еді. Құдай бұйрығына кісі ара тұра ма. Артының қайырын тілейік, - деді Еламан.

Дос тағы да ернін қимылдатты. Еламан қанша шешілейін десе де, Дос осыдан артық пейілге баспай, басы бауырына түсіп, бітеуленіп отыр. Еламан оны тілге келтірудің қиын екенін көрді. Түндегі Мөңке сөзінің шындығына көзі жетті.

Ескі салт бойынша Құран оқығаннан кейін өліктің артын күтіп отырған жанашыр жақындар ас-су қамдайтын. Соған ыңғай білдіруші еді.

Қарақатын қол жая келген кісілердің көңілін онан да суытты:

– Әй, не қып отырсың? Мойныға неге су кетті? Шешең жаңа өліп, оң босағаға қойып отырған жоқ едің ғой. Төлеудің үйіне Тәңірберген мырза кеп, сені күтіп отыр.

– Күте тұрар...

– Мынау не дейді, әй? Мырзаны күттіріп қоятын сен кімнің шікіресісің?!

– Әй, қатын, жап аузыңды! Мына кісілерге шай қой.

– Есің дұрыс па? Шайыңның жабдығы толып тұрған кісідей...

– Қысқарт! Шай қой!

– Шай қой, шай қой!.. Сенің талқы қара суыңа кім зәру дейсің?!

Еламан қасындағы шалдарға кетейік деген ыңғай білдірді. Шалдар да шаққа отыр екен. Еламаннан ыңғай болғасын тез - тез түрегеп, есікке қарай беттеді. Осы арада күтпеген бір оқиға болды; қонақтар есіктен шығар жерде Қарақатын сайқылана күліп, Еламанның алдын кес-кестеді.

– Қайным - ау, неге асықтың? Келуіңнен кетуің тез болды ғой.

Еламан Қарақатынның бір қиқарлыққа басқалы тұрғанын білді. Не де болса сыр бермеуге тырысып, оның күлкі тепсінген жылтыр қара бетіне жай көз тастап артын сабырмен тосып тұр.

Қарақатын:

– Бұл қалай болды? Әңгіменді де айтпадың, - деп ар жағынан құйқасы көрінген сұйық қасын сайқылана керіп, - бірақ «Ел құлағы елу », біз де естіп жатырмыз. Әңгіменің қызығы сенде көрінеді. Қайта табысқан көрінесіңдер, - деп бетіне мысқыл шауып мырс етті. Еламан оның аямасын білді де, жол бермей, алдын кес - кестеп бөгеп тұрған қатынды иығының басымен қағып жіберді де, үнсіз жүре берді.

– Мына ит қайтеді, әй?

Еламан қайырылған жоқ. Ел анасы болған кешегі қадірлі жанды аяды: «Тірісінде сыйламап еді, өлгесін де байғұстың артын дұрыстап күтпей отыр екен», - деді ішінен.

Еламан ешқайда шықпады. Мөңке ауға кетеді. Бөлкей баласын көтеріп әке - шешесінің үйіне тұра жөнеледі. Әлизамен екеуі оңаша қалғасын қарт ана көз көрген қайнысымен қатар отырып ұзақ сөйлеседі. Алғашқы күндері айтқаны - Бөбек жайы. Бөбек бақытсыз болды деді. Ожырай төбесінен таяқ айырмайды деді. Раймен көңілі жақын болғанын кешірмей, о жар жігіт бір жолы ішке тепкенде Бөбек есінен танып құлап, бойындағы бала өлі түсіпті. Сонан бері Бөбек талма ауруға ұшырады деді.

– Өткен қыста келіп, бір айдай жатып кетті. Сорлы бала қашан кете-

кеткенше Райды есіне алып, көз жасы омырауын жуды да отырды. Құрысыншы, қайсыбірін айтайын. Рай екеуінің бір- біріне ықыласы басқа еді ғой, - деді де, Әлиза түрегелді. Кешкі астың қамына кірісіп, сырттан бір құшақ отын әкелді. Ошаққа от жақты. Қазанға су құйды. Сосын қалған шаруаны тастап, Еламанның қасына кеп отырды. Еламан келгелі айтып тауыса алмаған тағы әңгімесі бар сияқты. Соны байқағасын Еламан қолындағы домбыраны іргеге сүйей салды да, кәрі анаға бет бұрды. – Сен білмейтін не сыр бар? Қанша бала тусам да, қолым қатаймады. Менің бауырымды суалтып, жердің астын қуантып жатыр, - деп көзіне жас алды. - Құдай мені тақырлады. Қызғалдақтарымды кеудемнен үзіп әкетті. Сосын қайтейін... Бұл байғұс та көз ашқалы су кешіп қара борбай боп жүрген жалғыз шал ғой, тұяқсыз өтпесін деп... мына бір бәлекейді алып беріп едім...

– Дұрыс істегенсің.

– Ай, шырағым - ай, қайбір жетіскеннен істеді дейсің. Менікі Құдай алдында көңіл таза болсын деген далбаса да, әншейін. Ақылымнан алжасып жүрген кезім емес пе, кісісін тақпаппын. Қос уыс оттың басы күнде ұрыс болғасын берекет қайдан болсын?..

Еламан үндемей, жер шұқып отыр.

– Бұл күндері менің қыз ұзатып, келін түсіретін кезім еді. Қандай қарақтарым еді. Қара жер түгіл кісіге көріп беруге қиюшы ма едім?! - деп шерлі ана әр кездегідей көкірегі қарс айрыла күрсінді де, - мен бейбақ ене бола алмас па едім, - деп көз жасын бір сықты. Бірақ ол Еламан күткендей егіліп жыламай, босаңсып бара жатқан көңілін тез билеп алды. Келесіде ол тіпті кең отырып сөйледі. - Мөңке сорлыны да көрдің ғой. Қартайып бітті. Басы жұмыр пенде тірі жүргесін бәрін көреді, бәріне көнеді. Басқасын қайтейін, бір сүйектің басын тістескен Достың істеп отырғаны анау. Тәңірбергеннің тіліне еріп, ағаңмен жауласып іргесін жалаңаштап кетті. Осы жанына қатты батады.

Әлиза тұрып кеткесін де Еламан шам жақпаған, қоңыр кеугім үйде ауыр оймен сұлық отыр. Жылағысы келді, бірақ көзінен жас шықпады. Екі күн үндемей сүлесок жүреді де, үшінші күні Сүйеу қарттың аулына тартып кетті.

* * *

Сүйеу қартқа қараған кедей ауыл биыл қыстан күйсіз шығыпты. Неше түрлі алым -салықпен ұсақ қараны алып, азын - аулақ ірі қараны үстінен жонып жеп отырған шағы екен. Кедейленіп қалған ауыл жылдағы дағдысы

бойынша биыл бауырын көтеріп көше алмай, ескі қыстауларында отырып қалыпты. Кейін күн ысысымен теңіз жағасында маса, сона көбейіп, қолдағы аз ғана қараны ұстау қиынға айналғасын аударылып қоныпты. Онда да қыстауларынан ұзамай, теңіз жағасынан қозы көштей жерде отыр екен.

Еламан ел орынға отыра кеп аттан түсті. Сүйеу қарт соңғы қозысын сойып, қазан көтертті. Қайын енесі де пейілді. Еламанға деген бұрынғы көңілдері құрттай да өзгермегенін көрсеткісі келді ме, сасқалақтап жүгіріп жүр. Соның өзінде бірде болмаса да бірде бұл күнде басқаланып қалған көңіл байқалып қап отыр. Бұл отырғанда Ақбаланы ауызға алмады. Бірақ Еламан бәрінің ойында Ақбала отырғанын білді. Келе салып кетудің лайықсыз екенін білсе де, Сүйеудікінде бір күннен артық жата алмады да:

– Ата, қайтқым кеп отыр, - деді Еламан.

– Неге асықтың?

– Шаруа бар еді...

– Е, шаруа бар ма? Онда рұқсат!

Еламан тентек шалдың қай жағынан шығарын білмей, іштей ығысып отыр. Сүйеу қарт оның әлденені айта алмай, жасқаншақтағын түрін жаратпай қап, суық көзін жылдам тастады.

– Қарсы болмасаңыз... жиенінді, - деп тоқтады Еламан.

– Ә!.. Ә!.. Балаға келіп пе едің? Ал!.. Ал!.. Бағу қиын боп бара жатса, ауыл арасы қашық емес, әкеп тастарсың.

– Рахмет, ата!

Сүйеу қарт енді қайтып Еламанға жүз бұрмады. Осындай жердегі қаталдыққа бағып, әкесі әкеткелі жатқан жиен немересіне де назарын бұрмай, бетін сырт салып бұрылып апты.

Кемпір екі жыл бауырына басқан баланы қимай, қоштасар жерде жылап жіберді. Осы арада Ақбаласын ашықтан - ашық есіне алып:

– Жалғызымның көзі едің... - дей бергенде Сүйеу:

– Тәйт!.. Тәйт, найсап!..- деп зекіп, тыйып тастады. Еламан баласын алып жүріп кетті. Қаттырақ жүріп отырғасын кешке қалмай, ақ пен қызыл арасында балықшылар аулына жетті. Балықшылар Еламанның қуанышына құтты болсын айтып, кіріп-шығып жатыр. Мөңке мен Әлиза тіпті мәз. Олар Еламанның қайтадан үй болып, үстіне шаңырақ көтеріп жатқанын көргендей.

–«Орнында бар оңалар» деген осы. Кеше біреу едің, бүгін - екеу болдың. Енді, шырағым, үйлен.

Еламан үндемеді. Ақ жаулық тартқанның бәріне бірдей ұрына бергісі келмеді. Бос тұрған төсекке бір түнеп, бел суытып кететін бозбала емес. Ол

қазір өзінен гөрі кішкентай Әшім жайын көбірек ойлады. Әшімді ез баласындай бағып-қағатын рахымды ана тапсам деп жүр. Оның үстіне қол қусырып қарап отыру қиын болып барады. Балық аулайын десе баладан шыға алмады. Әшім мазасыз. Қолға алғанды жақсы көреді. Ыңылдап ән салмай, жай көтерсең де жұбанбайды. Екі жыл бағып-қаққан әжесін іздеп, әсіресе түнемелікке қарай кішкентай қолымен Еламанның бауырын сипалап шығады. Көп ұзамай Еламанның балажандығы бұл ауылға аңыз болды.

— Қайным - ау, саған үйленудің керегі жоқ екен. Бір үйге әйел болуға жарап қапсың.

— Енді басына ақ салсаң жетіп жатыр, - деп қылжақ келіншектер оны жүргізбей қойды.

Сырқат бала мұнда келгеннен бері шырақтай сөніп барады. Ас талғайды. Ағарған ішкісі келеді. «Ауыртып алмасам қайтсін?» - деп қорқып, Еламан баладан басқа дүниенің бәрін ұмытты.

* * *

Осы күннің ертеңіне қарт балықшының үйіне Айғанша келді. Жұмыстан шыға сала келгені көрініп тұр. Үстіндегі киімнен шикі балық иісі шығады. Қолы, үсті-басы шырыш.

Қарт балықшының үйіне қымсынбай, емін - еркін кіріп келсе де, кішкентай баланы көтеріп өбектеген түсі басқа кісіні көріп, тоқтай қалды. Мөңкенің үйінде қонақ жатқанын есіткен-ді. Бұл ауылдың қадірлі кісісі екенін де есіткен. Бірақ оның кім екенін білмейтін. Мына бала көтерген кісінің басқа емес, сол екенін білгенде ашық тұрған есіктен аттар -аттамасын білмей, қалт етіп тұра қалды. Қарашығы шоқтанып, өзіне-өзі сенер - сенбесін білмей, қос қолын көкірегіне қысып ала қойды. Сәл есін жиғасын оның нақ бір ауылдың бала баққыш аналардай көзінен ұйқы қашқан баланы ұйықтата алмай, үстіне түсіп, бәйек боп жүрген түріне таң қалып күліп жіберді. Бала жұбансын деп әнін де дәл бір мейірбан аналардың құлаққа жайлы қоңыр даусына сап ыңырысып жүр:

Балам менің қайда екен,

Қыздарменен той - да - а...

Қонақ ішке кірген кісіні жаңа байқады. Әнін кілт үзіп ақырын бұрылды. Айғанша оны бірден таныды. Бара сала құшақтай алатындай жетіп барса да, бірақ ана кісінің әлденеге тосырқап бойын тартып қалғанын байқап, ілгері созған қолын бауырына тартып ала қойды.

— Қарындас, кешір...

– Мен... Ме - н Төлеудің қарындасымын.

– Тө - леу?..

– Есіңізде ме?..

– Апыр-ау... Төлеу - у дейсің бе?

– Иә, иә, Төлеу! Ана жылы сізді Шалқарға апара жатқанда... шұқырда отырған... Есіңізде ме?

Еламанның есіне бәрі бірден түсті: Рай. Қарлы боран. Қолын қарыған темір кісен. Жапан түздегі жалғыз үй. Екі қатыны бар ірі қара жігіт. Ағаш төсек үстінде бөксесін көрпемен орап алған қардай қара кемпір.

– Алда айналайын - ай!..- деп Еламан тез ұмтылып кеп, қызды маңдайынан сүйді.

Анасы қайтыс болғаннан бері Айғанша кісілердің ықыласын іші қалап тұратын. Әсіресе, анасының көзін көрген кісілерден көбірек дәметуші еді.

– Әжең қайтыс болыпты... - Айғанша басын изеді.

– Жарықтық жақсы кісі еді. Топырағы торқа болсын. Ал, айналайын, хал-жағдайларың қалай?

Еламан қыз үстіндегі балық иісі шыққан шырыш - шырыш киімдерге назары ауды.

– Жағдай... жағдайымыз осы...

Әлиза келді. Әңгіме үзіліп кетті. Мөңке бұл күні балықтан кеш қайтты. Кешегі дауыл ауын арқан қып есіп тастапты. Асымдық та балық ұстамаған. Оны айтпаса да, Еламан қарт балықшының түрінен байқады. Мөңкенің үсті-басы малмандай су. Зерен жүзді жылтыр қара беті бартиып іскен. Иығының басы салбырап, сүлдерін сүйреп кіріп келе жатты.

– Айғаншамысың? Амансың ба, қарағым? - деді Мөңке. Шай - суланғасын балықшылар бүгін де Мөңкенің үйіне жиналды. Ертең тағы ерте тұрып теңізге шығатындарына қарамастан олар түннің бір уақытына дейін тарамай, ананы - мынаны айтып ұзақ отырды.

– Мына бір есірік жел сендерге сор болды-ау, - деді Еламан.

– Айтатыны жоқ. Желге қарсы ескекті тарта - тарта екі қар салдырап қалды.

– Ол ештеңе емес. Ескегім сынып, бүгін мен ығып кете жаздадым.

– Апыр - ай, ә!

– Енді ескексіз қалдым...

– Ой, тәйірі, қысылатын несі бар? Судыр Ахмет ескек істеп береді ғой.

– Иә, ол Судырақ баяғыда Елағана да ескек істеп бергені. Балықшылар ду күлді. Жалғыз Еламан міз бақпады.

Теңіз өмірі бұған таныс. Жаз ортасы ауғасын - ақ ұлы теңіздің жел - құзы күшейеді. Су астында жүргенмен балық та басқа мақұлықтай ық іздеп,

жайылым таңдап теңіз түбінің толқымайтын тыныш жерлерінде - қамысты басаттар мен қоғалы, қопақты көлдерде жүреді.

Ашық теңізде ажарлы, ірі балықтар болса болар, бірақ оны аулайтын арнаулы ау - құрал бұларда жоқ; бұлардың жаман ауына жазатайым ірі балық түссе де, шірік торлар бір бұлқынғанға шыдамай жыртылып кете беретін. «Апыр - ай, - деді Еламан ішінен, - қайда барсаң, мықтысы әлсізін талап, шырылдатып жатқан дүние. Басқасы басқа. Көк теңіздің балығын қорадағы малындай қорығаны несі? Бұнысы қай зорлық?»

Мөңке шай ішіп терлегесін жан шақырғандай болды.

— Аға - жеңгең іздеп қалар. Үйіңе қайт, қарағым, - деді ол Айғаншаның ұзақ отырып қалғанын байқап.

Айғанша бүгін біртүрлі. Ертегі тыңдаған баладай, кеш бойы Әлизаның иығына иегін сүйеп үнсіз ұйып қапты.

Үй іші жым - жырт. Май шам түтіндеп жанып тұр. Сырттан азынаған есірік желмен бірге өкірген теңіз сарыны үзбей естіледі. Әлгі бір ренішті әңгімеден кейін балықшылар біраз үндемеді. Жас бала әке алдында ұйықтап кеткен.

Қызбалау Рәйіс әуелі алақ - жұлақтап балықшыларға қарады да, сосын Еламанға бұрылды:

— Тәңірбергеннің зәбірі өтіп тұр. Кей күні осы ауылдың қазаны қайнамайды. Бұған не дейсіз? Аштан өлсең де, тұяқ серіппе, үнсіз өл дейсіз бе?

Еламан Рәйіспен бірге өзгелердің де осы сауалға жауап күтіп отырғанын байқады. Не дейді? Өлермен болсаң отқа түс деп, ызалы жандарды айдап сап, ана жылғыдай тағы да аранға жыға ма?

— Жоқтың бәрін жек көрген кісіден іздегеніміз жөн бола қояр ма екен?

Теңіз жайы маған да мәлім. Балық - қашаған. Ал ашық теңіздегі балық кең даланың тағысындай, қуып ауламаса, қолға түсе бермеуші еді ғой, - деді Еламан.

— Елаға - ау, біз қумай жүрміз бе?.. Қуа - қуа таңымыз айырылар болды.

— Оны да білем.

— Білсең, бізден кінә жоқ.

— Апыр - ай, ау көзін қақпай қойды - ау? Сірә, бұл теңіздің балығы бір жаққа ауып кеткен шығар.

— Жоқ, жігіттер, баяғыда біз аулап жүргенде бұл теңіз балықсыз болмайтын. Мына Мөңке ағаларың біледі, өз аяғынан жайылатын мал секілді, балықтың да теңіз астында өрісі бар. Өрісін таппай жүрген шығарсыңдар.

Үй ішіндегі әңгімеге ертеден бері Мөңке араласпай отырған - ды.

Еламанның өзіне тіреп айтқан жаңағы сөзіне ол мырс етіп күліп жіберді.
– Ие, сен жақсы айттың. Балықтың да теңіз астында өрісі болады. Тек, шырағым-ау, Темірке мен Тәңірберген балықтың да, малдың да өрісін тартып алып, өлмесең тұрма деп тұрған жоқ па?!

Еламан қысылып қалды. Мөңке енді тіпті іріленіп қызына сөйледі:

– Әнебір жылы да Тәңірбергеннің тіліне ерген Темірке біздерді дәл осылай ашық теңізге айдап шықпады ма?! Сонда Кәлен күйіп кетіп: «Бұл қара шекпеннің байы қазып шығарған теңіз емес, Құдайдың құдіретімен пайда болған, бәрімізге бірдей, ортақ теңіз», - деп еді. Ол патша кезі болатын. Енді, міне, Керенский тұсында да Тәңірбергендер теңдік бермей қойды. Құдайдың кенже ұлындай қара жер мен көк теңізді қоса билеп отыр. Бүгін олар қатын - баламыздың аузындағы асын тартып жесе, ертең көре қап, астындағы қайығыңды аударып, өзінді теңіз түбіне батырып кетпесіне кім кепіл? Е, соның бәріне көне береміз бе? Құдай салды, біз көндік дейміз де отырамыз ба?

Жастардың да зығырданы қайнап отыр екен. Айрықша Рәйіс мәз. Бұрын Мөңкені қанша жақсы көрсе де, бір реніш бүйірінің түбінде жататын. Талай рет қиянаткердің қолында өлетін жерде де осы шал өздерін етектен басып, тоқтатып қала беретін.

Рәйіс сүйсініп кетті:

– Мөңке аға - ай, жақсы айттың - ау! Бәсе, біз қасқырдан қашқан қоянның жатырынан түсіп қалған сұр көжек емес едік қой. Бізді де бір қазақ қызы мақтанышпен тумап па еді? Қашанғы бас қорғап бұға береміз?!

– Ие, сүйдеші! Бұта түбінен бойымыз асатын күн бола ма?!

– Шіркін, Қандыөзектің аузына ау құратын күн туса, қарық болар едік қой!

– Дәмең зор екен. Қандыөзектің аузына қақпан құрылғалы қашан?!

Қартаң балықшылар күрсінді. Жастар дағдарып, Мөңкеге, онан Еламанға қарады. Еламан мұның арты тыныштықпен бітпесін біліп, іші мұздап отыр. Басқалары албырт жастықпен істесін, ал қарт балықшының көтерілгені не? Әлде, кім білген, өмір бойы қорлық көріп, зығырданы қайнап келген жан осы арада бұның елге келгенін де күш көрді ме? Сүйтті ме екен?

Еламан алдында ұйықтап жатқан баласын бешпентінің шалғайымен қымтап қойып, көп алдында кеудесін көтеріп шалқайып отырды.

– Жә, жігіттер, бұға бергеннен де берекет шамалы екені рас. Тек сендер жау мықты екенін ойладыңдар ма?

– Ойладық, Елаға.

– Ендеше, ертеңгі күні жау жеңсе де өкінбейтін болыңдар. Кейін өз іштеріңнен кінәліні іздеп, көз шұқитын болсаңдар Тәңірберген, Теміркелермен тіресудің керегі жоқ.

- Білеміз, Елаға.
- Біз бәріне де бел буғанбыз.
- Не көрсек бірге көрейік. Тек бізді де бір бастаңызшы!
- Жә, ендеше тарандар!

Балықшылар ақырын тарай бастады. Рәйіс бұрынырақ шығып, Айғаншаны есік алдында күтіп алды:

- Шығарып салайын...

Айғанша ыңғай бермей, үнсіз кетіп бара жатты. Үйі жатып қалған екен, шам жақпады. Қалаудың қорылынан құлақ тұнып тұрған тас қараңғы үйде сипалап жүріп, Кенжекейдің қасынан төсегін тауып алды. Шешінбей, киімшең бойымен қисая кетті. Тек жатар алдында бала кезден бойына сіңген әдетпен көйлегінің етегін тартып тізесінен төменірек түсіріп қойды. Осы кезде кіші әйелдің төсегінен Төлеу басын көтерді.

- Сен осы қайда жүресің?

Айғанша үндемей, іргеде қарай аударылып жатты. Төлеу ана жолы киім тұсындағы реніштен кейін қарындасының бетіне қатты келмей, жасқаншақтай беретін. Осы жолы да наразы бірдеңелерді күңкілдегені болмаса, әлгіден кейін Қалаудың қорылына қосылып ұйықтап кетті.

Айғанша ұйықтай алмады. Мөңке үйінен ширығып кеткен жаңағы ызалы жандар көз алдында. Ертең олар Тәңірбергенмен мықтап бет ашыспақ: я жеңеді, я жеңіледі. Осы жайды Еламан ашық айтты. Еламан! Қызық - ау! Оны тосырқамай, бірден танығанын айт. Ол баяғыда да дәл осындай еді. Осындай ма еді? Рас, басқа кісілерден бөлектеу көрінген. Ол кезде Айғаншаның өзі де нақ мұндай емес-ті. Ол кезде үй ішіндегі жандар мен қалаға қатынаған Ебейсін секілді бірен-саран саудагерлер, кірешілер болмаса, олардан басқа тірі жанды көрмей жапан түзде жабайы өскен жас қызға, шынында да, сол жолы балықшы жігіт біртүрлі оқшау көрінген еді. Қол-аяғындағы темір кісен де оны өзінен басқа өзге бірде - бір жанға ұқсатпай, даралап оқшаулай түскен еді. Әжесі айтатын әлгі бір ертегілер, қиссалар мекенінде ғұмыр кешкен бұғаудағы батыр ма? Ел қамын жеген ержүрек жанкешті ме?

Сонан бері балықшы жігіт қыз көңілінде дараланып өсе берді; осы жолы да Айғанша оның сондағыдан қанша өзгергенін ойлаған жоқ, ол тек содан бері оның қайда болғанын, қандай елдердің топырағын басқанын, тағы қандай қиындық көріп, қасірет шеккенін ойлап, екі ағасы екі жерде қорылдап жатқан көрдей қараңғы үйде көз ілмей шықты. Қараңғыда неше түрлі қорқынышты суреттер бадырайып, бірде зындан, бірде тоғыз қабат Торғауыт, Қап тауы елестеп жатыр. Мына жігіт соның бәрін бұзып-жарып, ақыры, міне, арып - ашып туған еліне кеп, «тоқсан үйлі тобырына»,

баласына қауышты. «Әйелі неге күтпеді екен? » - деп ойлады Айғанша таң алдында көзі ұйқыға кетіп бара жатып.

* * *

Балықшылар қайықтарын суға үнсіз салып, екі-екіден бөлініп мінді. Еламан мен Мөңке бір қайықта. Кешегі қара дауыл бүгін таң алдында басылып, жел шырадай тыныпты. Соған қарамастан бір көтеріліп кеткен ұлы теңіздің ашу-ызасы әлі басылмаған. Әлі де өз-өзінен долданып, қарауытып қайнап жатыр. Аңғар беттен сәл ғана жел соқса да шұғыл қаһарға мініп, қайта түтігуге әзір тұрғандай.

Еламан теңіз ажарын ұнатпай, қайта-қайта көз салып келеді. Әдетте ау қараған балықшымен жағаласып, қиғылық ұрып болатын шағалалар бүгін көрінбейді. Бар шағала Қандыөзектің үстіне үймелепті. Өлермен қомағайлықпен қайта - қайта шүйлігіп, төсімен суды шалп еткізіп соғып қалады. Аудағы балықты іле алмағанына ызаланып, жан даусын сала шаңқылдап, қайқаң етіп жоғарыға көтерілгенде, жаңа шыққан күн шапағына ақ қанаты күмістей тұтап жарқылдап кетеді.

Рәйіс күліп:

— Байқайсындар ма, шағалалар бізге балықтың өрісін сілтеп жатыр-ау, - деді.

— Жарықтық Қандыөзек балықты ғой. Достың жігіттері қарық боп жатқан шығар?..

Бұлар тереңге салған ауларын суырып шықты. Түске тарта жел қайта көтеріліп, толқын басы бұйралана бастады. Оқта - текте шілде айының мазасыз бөгелек желі килігеді. Онсыз да көк толқында шыбындаған аттай секектеп шоршып тұрған бұлардың қайығына қапылыста құйындай соғып, төңкеріп кете жаздайды.

— Осы бір бөгелек жел мазанды алып бітеді.

— Теңіз үстінің құйыны ғой. Кәпірдің бетінен аулақ. - Балықшылар жағаға шықты; ауларды суға шайып, теңіз түбінің тосабынан тазартты. Соның арасында шыдамсыздары үйлеріне жүгіріп барып жүрек жалғап келіп жатыр. Күндіз теңіз үстінде балықшылардың тынышын алып болған есірік, бөгелек жел кешке қарай басылып, шырадай тынып, жағалаулардағы қара құйрық қамыс басы қозғалмай қалды. Соның өзінде теңіз суы күндегі шарасына сыймай ісініп барады. Аңғар жақта әлі де өксік бар. Аңғар бет кешкі көлеңкемен тұп - тұтас тұнжырап, қарауыта бастаған. Еламан осы бір болмашы белгілерге қарап, алдағы түн тымық болғанымен ертең тағы да дәл бүгінгі уақытта жел қайта көтерілетінін топшылады.

Күн кештете шағалалардың ұйқы - тұйқысы шықты. Ертеңгі күннен олар да біртүрлі мазасыздық сезгендей, теңізге қонбай азан-қазан боп, топ-тобымен қарбаласа қанат сермеп, жоғарылай ұшып бара жатты. Еламан бастаған балықшылар қайықтарына қайта отырды. Олар кешкі тымықта Қандыөзектің аузына он қайықпен ұмар - жұмар келді де, осы араға құрған Дос пен Төлеулердің ауына жарыстыра өздерінің ауын төгіп шықты. Рәйіс қайығын тез қозғап, Еламанның қайығына бүйірін тақап қатарласа берді.

– Байқайсыз ба, ешқайсысы қол қатпады - ау. Асылы, өз көлеңкемізден өзіміз қорқып келген екенбіз ғой.

– Даурықпа. Әне, анау Курнос Иван.

– Қайсы? Анау ма?

– Иә, сол!

– Ә, қаншелек. Көрген екен ғой.

– Көре берсін. Біз ұрланып кеп ау салған жоқпыз. - Басқа жігіттер де қайықтарын шапшаңдата есіп, Еламан мен Мөңкенің жанына топталып жинала бастады. Бәрінің көзі жағада. Иығына мылтық асқан жалғыз жаяу бұларды сонадайдан торуылдап жиекте жүрді де қойды.

– Аң, аулап жүрген шығар?

– Қайдам, адам аулап жүрмесе қайтсін?..

Еламан кісілерін теңіз үстінде топтан алды да, түп-тура жағаға салды. Көзін Курнос Иваннан айырған жоқ. Бұлар жағаға тақап келе бергенде Курнос Иван кейінгі жағына бұрылып, қол бұлғап еді. Қамыс арасынан бір топ кісі жүгіріп шығып, Курнос Иванды орталарына ала тоқтады. Еламан жанжалды қаламаса да, Курнос Ивандардың мына қылығын жақтырмады. Жағаға жақындай бере өз жігіттеріне көз салып еді, бұлар да тайсалар емес. Ескек, таяуларын әлден ыңғайлап, қолтығына қысып апты. Кейбір Рәйіс секілді қызбалау жігіттер күні бұрын етігіне тығып алған жуан сойылдарын шығара бастады.

– Жігіттер, жанжал шығарушы болмаңдар, - деді Еламан.

Он қайық жағаға жақындаған сайын ескектерін бір әуенмен тартып, қол саласындай, қалмай да, озбай да бүйірін бүйіріне тақап, қатар тізіп келді де, жиекте тосып тұрған кісілердің дәл қасына тұмсық тірей тоқтады.

Алдымен Еламан жағаға секіріп түсті. Қалғандары да қайықтан түсе - түсе сап, Еламанды орталарына ала иық тіресіп тұра қалды. Курнос Иван өз кісілеріне көз тастап, шолып өтті де, аналарға қарсы жүрді.

– Заңды неге бұзасың? - деді Курнос Иван.

– Қандай заң?

– Қандыөзектің аузы запрет, Теміркенің жері.

– Теміркенің арқалап әкелген теңізі жоқ. Бұл теңізден мына Мөңке балық

аулағанда Теміркең дүниеге келді ме екен? Сен оны білесің бе? - деп Еламан оған салқын қабақ астынан ұзақ қадала қарады да, жүре берді. Курнос Иван қолдағы күші кем соғарын білгесін тиісе алмады. Еламанға қарсы Дос пен Төлеудің жігіттерін көтеріп, ертеңге қалың тобырды әзірлеп қою керек. Осы ойға табан тірегеннен кейін дереу Тәңірбергенге жүгірді.

* * *

Тәңірберген қазір теңіз жағасындағы шаруаларын жиектеп қалған-ды. Өз аулынан келген пішеншілер қанша шашқанмен өндіре алмағасын үме салды. Онан соң еңбек ақысына кейін бір- бір тоқтыдан беретін боп, Дос пен Төлеудің жігіттерін жалдап, көк құрақты құлатып тастады. Шалқардан әкелген шебер ұсталар да қазір Ақбауырдағы қора жанынан көп бөлмелі үй салып жатыр. Қала сәнімен көк шатырын көтерді. Күнде басына бір барып, қырағы көзімен бақылап қайтады. Келешек тірлігінің ыстық ұясы болғалы тұрған үйді көрген сайын жігіт көңілі көтеріліп, әлі татпаған алдағы күнгі тәтті үмітін осы үйдің бітуіне қаратып жүр.

Қарындасын құтты жеріне қондыру Төлеудің де ендігі арманы еді. Жақын арада күйеу баласы болғалы тұрған жігітке қонақасы бергісі кеп, жанын жалдап жүрген-ді. Сәті бүгін түсті. Пішен шапқан ақысына алған тоқтыны өріске жібермей, оң босағаға байлап қойды. Ендігі жерге қыз бен жігіт жиі кездесіп, жүздері ашыла берсін деген ар жағында бір есебі болғасын күйеу қасына ешкімді қоспады. Және Тәңірбергенді әдейі Айғаншаның жұмыстан шығатын кезіне туралап, ақ пен қызыл арасында ертіп әкелді.

Балжан мен Кенжекей кедей үйдің бар жылтырағын бетке ұстап, төрге төсек жайып қойған екен. Үйге жақындағанда Төлеу жүгіріп барып, қонағының алдынан есік ашып, ілгері өткізіп жіберді. Есіктен басын сұқпай жатып ол іште қыздың жоғын байқап, табалдырықтан аттай бере тоқтай қалды. Қонақ төрге шығып отырам дегенше ол Кенжекейді ымдап, сыртқа шығарып алды.

— Айғанша қайда?

— Жұмыстан қайтқан жоқ.

— Оттапсың. Жұмыстан әлдеқашан шықты.

— Кейде балық көп болса түннің бір уақытына дейін ұстап қалады.

— Жоқты соқпа! Ол қыз дәу де болса мына ауылда, Мөңкенің үйінде. Тез бар да, ертіп әкел.

Тәңірберген үй ішіндегі ыңғайсыздықтың жөнін байқаса да, түк білмеген кісіше қаннен-қаперсіз отыр. Төлеу қонақ алдында кешірім сұрағандай, қипақтай бастады.

– Сорлы бала анасын ұмыта алмай, өгейсіп жүр. Әлиза маңдайынан сипағанға...

Сырттан дыбыс шықты. Төлеу құлағын тігіп еді, өзі күткен кісі болмағасын қайтадан қипақтап: «Өлгі найсап неге кешікті? » - деп ойлады. Не істерін білмей, терісі тарылып отыр еді, есік ашылды.

– Келді ме? - деді Төлеу, Кенжекей ақырын жапқан есіктің ар жағында именшектеп кіре алмай тұрған тағы біреу бардай, шыдамсызданып мойнын созып қарап еді, сәл іркіліп, ішке Қарақатын кірді. Төр алдында отырған Тәңірбергенмен амандасты. Сосын Төлеуге бұрылып:

– Көшпей-қонбай қыз жоғалтқаннан саусың ба? - деді күліп.

– Шың үйден!..- деді Төлеу.

– Қой, айналайын!.. Сен қыз жоғалтып күйініп тұрсақ, мен сол қызыңның... сол жүзіқараның бір жігітпен кетіп бара жатқанын көріп, жарыла жаздап кеп тұрмын.

– Не - е? Не деп тұрсың сен?

– Ойбай - ау, қызға қырық үйден тыйым болар еді. Сендер беттен қақпай, бұйдасын мойнына салып жібердіңдер.

– Жұмысың қанша менің қарындасымда...

– Енді, міне өзіңе жұмыс тілеп алып отырсың...

– Қандай жұмыс?

– Көресің қандай екенін.

– Аспанды үстіме құлатсақ да, турасын айт!

– Айтпас деп пе едің?!

– Айт шапшаң!

Қарақатын енді шабынып Төлеуге жетіп барды:

– Біз де қыз асырап едік. Бірақ біздің қызымыз еркектің бетіне қарамай, иманы бетінде үзіліп тұрушы еді. Ал сендердің қыздарың...

– Тоқтат!

– Мен неге тоқтатам? Аға - жеңге боп қыз ұатын қорғай алмадыңдар. Екі қатының кепелеп ішкен астан басқа білері жоқ. Беттері белдей боп отыр. Қыздарың болса... кетті, эне, түрмеден қашқан қашақпен қол ұстасып.

– Не?.. Не дедің, әй, сен қар?

– Өзің қар! Қара бетсің! Айғанша айың еді. Еламан...

Төлеу есік алдында жатқан тоң шотты ала сала жын ұрғандай сыртқа ұмтылды. Ертеден бері ешкімнің көзіне түспей, елеусіз отырған Қалау да осы арада жуан дойырды сығымдап ұстай түрегелді. Үй ішіндегі бір жанға көз салмай, қабағын түйіп, тұнжырап алған томай құлақ ағасының соңынан бүлкілдеп ере берді.

Ызалы жігіттер сыртқа жүгіріп шыққанда, мына жақтан Курнос Иван мен

Дос бастаған бір топ кісі сау етіп ішке кіріп келді.

– Төлеу, тоқта!

– Жібер!

– Қыратын болсаң кейін де күн бар. Ал қазір тұра тұр. Шаруа бар, - деп Курнос Иван бөгемек боп еді, көзіне қан толып алған ағайынды жігіттер Курнос Иванды қағып жіберіп ата жөнелмек болды. Сол сәтте ту сыртынан Тәңірбергеннің:

– Қайт кейін! - деген даусы шықты. Төлеудің қолынан тоң шот түсіп кетті. Тәңірбергенге қарай алмай, ізінше кейін қайтып, Курнос Иван мен Достың тасасын ықтай тоқтады.

– Мырза, мына Мөңке ауылы бүлік бастады. Айылын жимастан кеп, бар ауын запрет жерге төгіп кетті. Не істейсің маған, мықты болсаң тиіп көр деп, күш көрсетіп отыр, - деп Курнос Иван зығырданы қайнап, дір-дір етіп жүр.

– Бұған сен қалай қарайсың? - деді мырза Досқа бұрылып.

Дос бір жанға көз салмай, қабағы қарс жабылып кетіпті.

– Ежелден бері бүлік басы Еламан. Мынау сонан шыққан сойқан ғой, - деді ол.

– Ендеше кесімін өзің айт. Теңіз сенікі. Тентек те сенікі.

– Кесім қысқа. Ауларын сыпырып алу керек. Тәңірберген Досқа барлай қарады. Әншейінде үндемей жүргенмен шынтуайтқа келгенде осы кісінің жаулық ниетті қатты ұстап, қасарып алатынын ұнатты.

– Дос ағам дұрыс айтып отыр. Күш көрсететін немелер ғой, сендер де бас - аяқтарыңды жинап, тұтасып алыңдар. Аянатын ештеңе қалмаған секілді. Курнос Иван мен Дос бас изеп құптады да, есік алдында тұрған екі балықшыға әмір етті:

– Бар, жігіттерді жинаңдар!

Олар жүгіре жөнелді. Курнос Иван жанында отырған Төлеуді түртіп қалды:

– Ерлігіңді енді көрсет!

* * *

Балықшылар бүгін күндегіден ерте тұрды. Ешкім ешкімге бұйрық берген жоқ; ешкім не істеу керегін ешкімнен сұраған жоқ; не істеп, не қою керегін әркім өзі біліп, үнсіз тұнжыраған кісілер үн-түнсіз ескек - таяуларын алып жатыр. Риза Еламанның көзін ала бере жуан жиде қаданы ескекке қоса қолтығына қыса кетті.

Жаңа үйден шыққанда жел шырадай тымық еді; теңізге кеп қайықтарын суға сала бастағанда бұлардың бетіне салқын леп тиді. Тәжірибесіз жастар

бұны теңіз бетінен соққан таң самал деп ойлаған-ды. Бұны тек Мөңке мен Еламан басқаша қабылдады. Сосын қыл жиекке біткен бала құрақтар қатты желдің қаңарын сезгендей сусылдап әбігерлене бастады. Қайыққа үштен, төрттен мінген балықшылар ескекке отырып, Қандыөзекке бет қойғанда әлгінде ғана шырадай тымық теңіз ырғалып ісіне бастады. Әзір толқын көрінбесе де, сонау аңғар беттен, тереңнің дәл өзінен шүйлігіп лықсып келе жатқан күдірет күш бар ма, суға салған қайықтар секектеп, жағаға сығылыса берді.

– Ал тезірек қимылдаңдар. Жел көтеріліп барады, сірә, дауыл болатын шығар, - деді Еламан асықтырып.

Жігіттер үнсіз. Қайықтың қарағұсын кешегі ау салған жерге туралап қос ескекті құр малшымай, қиқулап еседі. Қайратты жігіттердің қолындағы қос-қос ескек құс қанатындай лыпылдап, тұмсығымен су жарған он қайық ақ езуленіп алған.

Жел көтеріліп кеткен. Ашық теңіз өкіріп, ақ жал толқындар ереуілдеп ойнақтап, онсыз да малтыға бастаған қайықтарды кеудесімен қағып өтеді. Еламан мен Мөңке бір қайықта. Бас ескекке Мөңкені қойып, өзі бел ескекте отырған Еламан көзінің қиығын жағадан айырмады. Жағалауда тірі жан жоқ. Промсол жақ жым-жырт.

– Курнос Иван ана жылы жоқ боп кеткен жоқ па еді? - деді Еламан.

– Қаңғып - қаңғып қайта келді ғой.

– Жел қатайып кетті-ау!

– Дәнеңе етпейді. Ау өзектің ішкі бетінде. Көре қал, қамыстын ығы жел жібермейді. Тымық.

– Солайы солай. Тек, қайдам, өзекке жеткенше бүйірден ұрған толқын есінді тандырмаса...

Еламан ескекті Мөңкемен бірдей алып келе жатқан. Оны бағанағы ой қайта мазалап, тынышсызданып кетті де, бұрылып ілгергі жаққа көз тастады. Оны билеген ой Мөңкені де мазалап келеді екен. Мөңке ескегін бір сәт судан көтеріп алған бойы:

– Бізден басқа бір жан теңізге шықпағаны қалай? - деп күдігін айтты.

– Бәсе, ешкім жоқ қой. Осы тегін бе?

– Түсінбеймін. Қарап қалулары мүмкін емес еді. Әлде сенен сескенді ме?

– Әй, қайдам...

Бұлар Қандыөзекке кірді. Мөңкенің айтқаны расқа соқты: ашық теңіздей емес, іштің ығы мол екен. Бұлар келген бетте ескекті қайықтың кенеріне қайыра - қайыра салды да, шап беріп аудың құлағына жармасты. Ау болған аудың бәріне көлдің қара мөңкесі мен кешегі ағыспен келген ұлы теңіздің ажарлы, ірі балығы аралас түсіпті. Ау құлағын көтергенде әлгі балықтар

әбігерленіп, шапыр - шұпыр болды да қалды. Баяғы балықшы кезі есіне түскен Еламан:

– Әп-п бәрекелді!..- деп, дәл бір сол кездегідей шабыттанып, теңізді басына көтере күліп жіберді. Басқа жігіттер де балықтың қызығына түсіп, қауқылдасып жатқанда қырық - отыз қайыққа мінген жүз қаралы кісі өзектің екі бетінде жарланған нар қамыс арасынан шыға -шыға келді. Кейбір сабырсыз ұрда - жықтар ұзын ескекті ызғарлана көтеріп апты. Бұларды бастаған Курнос Иван. Астында сүйір тұмсық ақ қайық. Қолында қос ауыз мылтық. Дос, Төлеу, Қалау, Курнос Иваннан қалмай тісін қайрап, кіжініп алған.

Еламан оларды басқалардан бұрынырақ көрді.

– Қамданыңдар! - деп айқай салған бойы дереу ескекке жармасты. Өзектің екі бетіндегі нар қамыстан бір сәтте, бір мезгілде шыға - шыға келген мыналарды тосып тұрып, анықтап қараса, өздерінен әлдеқайда көп екен. Және Курнос Иванның қайығымен жаға буды боп келе жатқан төрт - бес жігіттің бәрінде де мылтық. Қалғандары да құр қол емес.

– Қарсыласпайық, қан төгілер, - деп Мөңке елден бұрын ескегін лақтырып тастады.

– Өттең, Құдай - ай, мұны білмедім ғой, - деді Еламан. Курнос Иванның көзі Еламанда. Мылтығын кезеп апты.

Еламан өзінен әмір күтіп тұрған жігіттерді көзімен шолып өтті:

– Қарсыласпалық.

– Неге?.. Елаға - ау, онан да өлгеніміз жақсы ғой, - деді Рза.

– Жә, сөзді қой!

Жігіттердің қолынан ескек түсіп кетті. Соны күткендей, аналар қайықтарын қаттырақ есіп келді де, Еламан мен Мөңкені ортаға ала қоршап тұра қалды. Келген бетте Төлеу Еламанды қақ бастан құлаштап ұрып еді. Абырой болғанда Еламан бұғып қап, ұзын таяқ төбесін жанап өтіп, қайықтың кенеріне соғып, ортасынан қақ бөлінді. Төлеу қапы кеткеніне күйініп, зор ызамен қайта ұмтылып еді. Бұ жолы Еламан өзіне сілтеген таяудың шолақ басын денесіне тигізбей, шап беріп ұстай алды. Сосын тартысуға келтірмей, таяуды Төлеудің қолынан жұлып алды да, жұрттың басынан асыра лақтырып жіберді.

– Ойбай-ай, мынаның зәбірін - ай! Мылтығыңды берші. - Курнос Иван Төлеудің қолын қағып жіберді де, қайығын тез қозғап, Төлеу мен Еламан екеуінің арасына кимелей кірді. Құр қол Еламанның кеудесіне мылтығының аузын тіреп:

– Қозғалсаң атам! - деп көзін айырмай, қыбын бағып тұрды да, өз жігіттеріне: -Кірісіңдер! - деп әмір етті.

Әпербақан жігіттер тап-тап беріп, Мөңке мен Еламанның ескек - таяуын өз қайықтарына салып алды. Қалғандары ауға жармасты. Осы кезде жел де жынданып, күшіне мініп бара жатты. Ана жақта ұлы теңіз өкіреді. Бұлар ықтап тұрған өзектің ішкі беті де түтіге бастады. Ағыс күшейіп, аядай жерге шоғырланған көп қайық секектеп шоршып, бүйірін бір-біріне соғып күтір-күтір етті. Дос:

– Әй, Еламан! - деп жұрт назарын өзіне аударды, - мынау болғанда, - деп қолындағы ақ таяудың салмақты басымен Мөңкені нұсқады. - Мынау болғанда осы арада суға батырып кетер едім. Әттең, сен боп діңкемді құртып тұрсың.

– Саған қазір кім болғанда да бәрібір емес пе?!. Мөңкеге қол көтерген адам маған тоқтайды дейсің бе?.. Ендеше, бәрімізді де суға батырып кет.

– Сен, бала, тайтаңдай берме! Сенің жайың маған белгілі. Тұрған жерің бүлік. Бір рет кештім дедім ғой. Ал бірақ екінші рет кездессең оңдырмаймын.

– Енді кездеспеспіз. Енді кездесе қалсаң, бұлай тарамаспыз.

– Болсын.

Курнос Иванның әмірімен Дос пен Төлеудің жігіттері әп - сәтте бұлардың бар ауын балығымен қоса қайықтарына салып алды. Еламан қанша үндемейін десе де, мына қиянатқа шыдамай:

– Әй, Иван, бұл қай зорлығың? Николай заманы етіп еді ғой, - деп еді,

Курнос Иван қарқ-қарқ күлді:

– Қазір Керенский заманы екені есіңнен шықты ма?!

– Есімде. Керенскийдің де кедейге теңдік әпермесін білгем.

– Сенің теңдігің түрменің түбінде. Ал мыналар, - деп Курнос Иван Мөңкенің жігіттерінің нұсқап, - сенің желіктіргеніңе ерем деп ау - құралдарынан айырылды. Ертең қатын -баласына асымдық балық тауып бере алмай жерге қарап қалғанда сөйлесем сендермен, - деді.

Бұлар ау - құралдан айырылып ұрыға тоналғандай боп қайтты. Үнсіз топты ілгері өткізіп жіберіп, Еламан мен Мөңке кейіндеу келе жатқан. Кенет Мөңке мырс етті.

– Ағаң қалай? Жараған бурадай шабынып, күшіне мініп алғанын көрдің бе?

– Адам да бір, ит те бір. Ит аяғына ас құйғанның пендесі.

– Солай! Кетті ғой, әне! Бір Дос емес, кешегі бар досың бауырыңнан сыпырылып шығып, жау жағына жарық берген жоқ па. Қанды көйлек жауыңның айтағына еріп, өзінді қапқан күйігін қайтерсің?!

– Апыр - ай! Бұлар әдетте осылай бірінді - біріңе айдап сап құртады ғой.

Мөңке үнсіз қостап бас изеді. Қатын - бала сыртта жүр екен. Балыққа кеткен ер-азаматтың келуін күтіп, қазандарына су құйып, отынын әзірлеп

қойыпты. Ең ар жағы балық соятын шыптасына дейін жайып, пышағын қайрап отырғанын көргенде Еламан да, Мөңке де жерге кіре жаздады. Алдарынан шапқылап жүгіріп шыққан балаларға қарай алмай, көзін жерден көтермей үнсіз өтіп кетті.

* * *

Үш күннен бері Мөңкеге қараған ер - азамат теңізге шыққан жоқ. Үш күннен бері бұл ауылда бір үй қазан көтермеді. Балкүміс сияқтылар күңкіл шығара бастады.

— Аузымызды кептіріп қойды ғой. Мұнан келмегеннің өзі жақсы еді. Жігіттерді бәрінен бұрын жұмыссыздың аздырып барады. Бұрын бір- екі тартым ауын ермек қып теңіз үстінде жүретін жандар үйден шықпай, қатын - бала арасында шырғалып, реніш, ұрыс-керіс көбейді.

— Мына қорлықтан өлгеннің өзі артық еді.

— Иә, аясатын не қалды?.. Жаумен жауша алысатын...

— Елаға, баяғы патша заманында да жауға намыс бермей, жығылсаң та жағаласып едік қой.

Еламан үндемеді. Кісі өлтіріп, кек алу оңай, бірақ онан осы отырған жандардың есесі тола ма? Онан есе толса, кеше бұл Федоровты, Кәлен - Қаратазды өлтіріп еді... Еламан басқа жол іздеді. Тәңірбергеннің алдынан өткісі кеп, түс ауа оны іздеп барды. Тәңірберген кешегі түрікпен жорығынан кейін жұрт көзіне түсе бермей, теңіз жағасына тіккен шатырдың көлеңке жақ іргесін түргізіп тастап жұмсақ төсекте жатыр екен.

— Елаға... төрге шық! - деді ол.

— Жоқ, осы арадан кетем.

— Неге асықтық, қонақ бол! Әй, қайсың барсың!.. Ақи көз жігіт бастаған екі дәу кіріп кеп, есік алдына тұра - тұра қалды. Тәңірберген алғашқыда амандық - саулық сұрап жылы шырай берсе де, Еламан шаруасын айта бастағанда өңі суық тартып ала қойды:

— Теңіз менікі емес, Теміркенікі. Теміркеден теңдік алғың келсе, Шалқарға бар.

— Солай де?! Жанжалға барғым келмей, бітім іздеп келіп едім. Сен өлмесең тұрма деп екі ауылды бір- біріне айдап сап, қырылыстырып қойып, қызығына қарап отырмақсың ғой.

— Не десең де ерік өзінде... - Еламан түк демей, тұрды да жүре берді. Мұнда келгеннен бері Мюлгаузиннен көрген зәбірін ұмытқандай боп жүрген-ді. Мына жағдайдан кейін тағы да қатты зәбірленіп, көкірегі қарайып келеді. Бейбіт отырған ауылға қару әкелгісі келмеген-ді. Қарудың ауылға да

керегін қалғанын байқап, бір жамандыққа ойы ауа бастады. Тәңірбергенге барғанын бір адамға айтпады. Күйлері тайып бара жатқасын бір күні Мөңке екеуі Талдыбеке бойындағы былқылдақ жас талды кесіп қабадан тоқыды. Бұл екеуіне Рза мен тағы бірнеше жас жігіт қосылды. Алғашқыда олар ермек тапқанына мәз боп еді, қабадан біткесін ғана осыған дейін бұлардың басына келмеген қиындыққа тап болды: қабаданды суы толқымайтын қамысты, қоғалы басат, көлтабан болмаса, ақыраған ашық теңізге салуға болмайтын-ды. Еламан мен Мөңкені сыртта күтіп алған Әлиза:

– Не бітірдіңдер? - деп сұрап еді, Мөңке қолын бір сілтеді, Еламан үндемей, төрге өтіп кетті. Бұл ішке кіргеннен қолын созған баласын Еламан бауырына қысып отырып, іргеде сүйеулі тұрған домбыраны қолына алды. Сол бойда қос ішектен сарнап қоя берген көңілсіз саз сонан кеш болғанша домбыраның сағалығында қылқылдап тұрып алды. Бұның талайдан бері айта алмай, көкірегінде қордаланып, булығып жүрген талай - талай мұң мен зарды осы күймен жеткізіп, өксіп отырғандай. Әлиза мен Мөңке үнсіз тыңдады. Әке-шешесінің аулынан келген

Балкүмістің қара сұр беті түтігіп алған. Кімге тиісерін білмей, ыдыс - аяқтарды теуіп, есікті сартылдатып ашып - жауып, бұрқылдап бүлініп жүр:

– Қайдан келді қаңғып? Аяғында аузымызды кептіріп...

Бұған Еламанның құлағы үйренген. Бәлекейдің қаңқуына көңіл бөлмесе де, осы күні әлдекімнің баласы жылай қалса да, ас сұрап жатқан жоқ па деп шошып кетеді. «Не істеу керек? Не амал бар?» - деп ойлап отырғанда, әлдебір дауысқа елең етіп, сыртқа құлақ тікті. «Мынау... Әй, мынау Айғанша ғой», - деп ойлады. Ау - құралдан айырылғалы мүлде есінен шығып кеткен екен. Айғанша еңбек ақысына жазғызып алған бір асым балықты жөкеге орап, қолтығына қысып әкеп, ешкімге білдірмей есік алдына тастай салды. Бұрынғыдай емес, жұбау, үй ішіндегілерге көз салмай, кішкентай Әшімді маңдайынан сипады да, бір жанға ләм-мим деместен шығып бара жатты:

– Қызым, жай жүрсің бе? - деді Мөңке. Айғанша тоқтап тұра қап:

– Тек... жай... - деді де шығып кетті.

– Қайыр - садақаның алды келе бастады. Бұған да шүкір!

– Бұны кім әкелді?

– Әлгі қыз.

– Алда айналайын-ай! Қанатымен су тасыған қарлығаштай, біз қиындық көргенде осы бала бір көрініп қалады, - деді Әлиза.

– Сені қайтсін? Үйінде бойдақ жігіт жатпаса, балық әкелмек түгіл басын да сұқпас еді.

Еламан баласын көтеріп тысқа шықты. Көңіл бөлмейін десе де, Балкүмістің сөзі тікендей қадалады. Қарақатын секілді Балкүміс те ұрыс тілеген кезде себеп іздемейді. Ондайда оған өзі тиісетін біреу табылса жетіп жатыр.

* * *

Үйде емізулі баласы қалған қатындар жұмыс аяғына жаны дызығып жетті. Сойып жатқан балықтарын да жиыстыруға шамасы келмей, тұра - тұра жүгірді. Жалғыз Айғанша ғана қозғалмады. Ағаларымен арасы суысып кеткелі үйге баруға ықылассыз. Кіші ағасын қай кезден жек көретін. Жақсы көретін ағасы Төлеу де өзгеріп барады. Үй ішінде бір жанға ырза болмай, үнемі төмен қарап тұнжырап отыратынды шығарды.

Әсіресе Айғаншаны көзінің қырына алып, үйде де, түзде де соңына адам салып аңдытып қоятын боп жүрген-ді. Сол күні үйге кеш қайтқан қыз сыртқа шықса, есік алдында тұрған Кенжекейді көрді.

— Сен мұнда неғып тұрсың?

— Ағаң жіберді.

— Күзетіп тұр екенсің ғой? - деп Айғанша күлді де, бұрылып жүре берді. Күндегі әдет бойынша күн астында жалтырап жатқан ақ тымықты біраз жерге дейін кешіп барды. Сосын беті - қолын жуғалы шыт көйлектің етегін екі тізенің арасына қысып еңкейе берді де, суда дірілдеген өзін көріп тоқтай қалды. Өзіне анықтап қарағаны осы еді. Іште жатқан реніш пе, әлде жұмыстан шаршап шыққасын ба, көз жанары кірпік астында қалжырап, бұған тұнық түбінен соншалық бір салқын қарап тұр екен. Айғанша кексе қатындар арасында жұмыс істеп, бойын күтуге мұршасы келмей жүргені болмаса, өзінің Құдай берген ажар - көркіне әсте шек келтірген емес-ті. Бұрын қыз боп бойын күтпегені көңіліне кіріп-шықпаса да, осы жолы адам күлгендей алқам-салқам түрін көріп өзіне, әсіресе елеусіз өтіп жатқан өміріне налыды да, суда дірілдеген бейнесін былғалап шайқап-шайқап жіберді. Жағада өзін күтіп тұрған жеңгесіне көз салмай үнсіз жөнеле берді. Жел тынған. Теңіз де тынып, ашық айдын ақырын тыныс алып солықтап жатыр. Жылы күздің сары шуағында кісі жанын әлдилеп, ақырын тербеткендей рахат тыныштық бар. Тек оқта-текте аңғар жақтан көңіл ашқандай қоңыр самал соғып, қимылсыз тұрған құрақ басы сілкініп сыбдырлап қалады.

Айғанша өткен жолы да дәл осы арада, дәл осы уақытта Еламанға кездескен-ді. Сонда да дәл осындай тілсіз тыныштықты қалап, көзі түскен нәрсенің бәріне көптен білетін жақсы сырласындай жүрегі лүпілдеп қуана

қарап еді. Кездесуді қалаған Айғаншаның өзі еді. Үйдегі жанжалдан кейін айтары көп сияқтанып асығып болған. Бірақ, бір ғажабы, бір-бірімен кездескесін екеуі де үндемеді. Бейуақ кеште өз іштерінен тыныштық іздегендей. Айғаншадан гөрі Еламан тұйықтау болды. Айғанша онан жөн сұрағысы кеп, іштей әбігерленіп бітті. Соның бәрінде де жанына бататын бір жерін ауыртып алам ба деп, батылы жетпей тоқтап қала берді. Осы жігіттің өзінен мүшел жас үлкен екенін білді. Басына ақ жаулық түсісімен бақытсыз болған талай құрбы қыздарды көрсе де, неге екені белгісіз, өзінің келешегінен қорықпады. Бала әкеге қалай сенсе, өзі де осы жігітке шын жүректен кәмілсіз сеніп еді. Жасы қырыққа келе қоймаса да, самай шашын әлден ақ шалып, кең мандайын қасірет ізіндей әжім осып тастаған осы бір кесек тұлғалы жігітте көп сыр жатқандай. Бірінші күні ол бар жайын ақтарып салса да, келесі күні қайта кездескенде үндеген жоқ. Айтар сыр әлі де көп болғанмен өзіне қатты тыйым салып, тартынып бойын тежеп қалғаны анық. Бұл не, ұстамдылық па? Әлде өз басының қасіретін айтып, қыз жүрегін улай бергісі келмеді ме?

Айғанша балапан құрақтың арасына қалындап кіре түсті де, кілт тоқтады. Еламанның қажыңқы кескіні тағы да көз алдына келіп, анық, елестетіп тұрып, жан ауыртқан аянышпен астыңғы ернін ақырын тістеді. Теңіз беттен бір үзік мап-майда ескек жел соғып еді; бала құрақтар бар тобымен сусылдап шұғыл қуаныш білдіріп, құдды қыз жүрегіндегі сырға ілтипат білдіріп, үнсіз құптағандай боп еді, бірақ өз ойымен әлек боп тұрған Айғанша оны сезген жоқ.

Теңіз жағасында тірі жан жоқ. Қайын сіңлісіне таңдана қараған Кенжекей кейіндеу тұр. Көңілге болмаса, қайын сіңлісі бұрынғысынан басқалау сияқты. Кейінгі кезде үйде отырғанда да бұлар білмейтін белгісіз бір ой оны баурап, өзімен-өзі оқшауланып қала беретін боп жүрген-ді. Әнебірде ас ішіп отырып, кенет қолынан қасығы түсіп, ой билеген көздің қарашығы адасып, алдындағы астан, жанындағы жеңгелер мен ағалардан адасып, ойы, қиялы әлдебір жақта отырғанын байқаған. Кенжекей үй ішіндегілердің көзін ала бере қайын сіңлісін сақтандырып, ақырын түртіп қап еді.

Айғанша дір ете қалса да, салмақты қалпын бұзбады. Тек «бірдеңе бүлдіріп алдым ба?» - деген үнсіз сұрақпен жеңгесіне қарап еді.

Кенжекей соның бәрін есіне түсіріп, бірақ неге жорырын білмей, дал боп тұрды да:

— Еркем, қайтайық, - деп құлаққағыс қылды.

— Жеңеше...

— Иә, қалқам?..

— Жеңеше... Сен ағама ғашық боп қосылдың ба? - Кенжекей шошып кетті.

Төлеу мен Қалау қызды Еламанға таңып, ізіне аңдушы салып қойғанда да бұл өз басы қайын сіңлісіне шық жуытпай, көңілін ондай ойдан таза ұстап жүрген-ді. Сақал - шашына ақ еніп, егде тартып қалған кісі Айғанша секілді уыздай жас қызға жар болудан гөрі әке болуға лайық сияқтанатын. Айғанша да әлгі сөзді ыссылай айтып салғанын білді. Сонысына оның өзі қысылып, жеңгесін тас қып мойнынан құшақтай алды. Кенжекей Айғаншадан сырын жасырмайтын. Бұның жайына қайын сіңлісі де қанықты. Басқасын былай қойғанда, кейінгі жылдары күйеуінен көңілі қатты суып, іштей алыстап кетті.

— Ай, қалқам-ай! Менің жайым өзіңнің көз алдында өтті емес пе?! Баяғыда ғашық болдық па, жоқ па, осы күні өткен өмірім өзіме де көрген түстей. Қызғалдақ көктемде көз алдап бір көрінеді демесең, күздің қара суығы соққанда жер байғұста не сиың қалушы еді?.. Жеңгеңнің басынан қаңтардың қаһарлы суығы соғып тұрған жоқ па? Менен не сұрайсың? Сен бақытты бол! - деп қайын сіңлісін маңдайынан сипады.

Айғанша аңдаусызда жақсы көретін жеңгесінің ең бір жаны ауыратын осал жеріне тиіп кеткеніне өкінді. «Сүйікті жеңешем! Асыл жеңешекем!» деп сыбырлап, ыстық ернімен Кенжекейдің бетінен сүйіп-сүйіп алды.

Бұл кезде күн батып кетіп еді. Теңіз бетте көлеңке кәдімгідей ауырлап, ол жақ тұп - тұтас қарауыта бастады. Тек қызылы сембеген күннен әр тұста үзіліп қалған үйір-үйір сәулелер лыпылдап бір- бірлеп сөніп жатты. Бұ да күліп жатып көз жұмып, ұйқыға бас қойған алып тірліктің ақырғы тынысы, үзілер шағы сияқты еді. Әлдеқайдан өгіз шағала өкірді. Келмей қалған жұбайын кешкі мекеніне шақырып, қиғылық ұрып жатыр ма?

Айғанша жеңгесінің мойнынан құшағын жазып алды:

— Жеңеше, сен кете бер. Мен... мына ауылға соғам.

— Қарғам - ау, бұның қалай? Ағаң білсе...

— Мейлі, білсе біле берсін.

Мөңке аулына бет қойған қыз кешкі ымыртта қапелімде көзден тасаланып ұзап барады.

* * *

— Қыз бен жігіт кеше тағы кездесті. Қыздың өзі іздеп барды. Құрысын, беті ашылып бұзылып болған ғой.

Қарақатынның аузынан шыққан сыпсың үй мен үйдің арасын да сумаңдап жүрді де, бір күні қыз ағасының құлағына шалынды. Төлеу есіткен бойда үй ішінің тас- талқанын шығарып, екі қатынын сабап, екі бұрышқа тығып қойды. Ызалы жігіт сол күні қарындасының жұмыстан қайтқанын да

күтпестен жын ұрған кісідей жүгіріп Мөңкеге барды. Сәлем берген жоқ. Әй - шәйға қарамай, қарт балықшыны оңашалап, сыртқа алып шықты. Мөңке Төлеудің мына келісі тегін емесін қатты бұзылған түсінен таныған-ды.

Онсыз да араздыққа бет алып бара жатқан екі ауылдың арасын тым құрыса осы тұста ушықтырғысы келмеген қарт балықшы түсін жылытып отырып: – Жайшылық па, шырағым? — деп сыпайы жөн сұрады. Қарт балықшының момын жүзін көргенде, дөкір жігіт өзінің адуын түрінен ыңғайсызданып қалған сияқты. Арғы жағында ақтарылғалы тұрған ашулы сөздерді тура бастамай, әуелі жанында жел шайқап ырғалып тұрған бір шоқ сарсолмаға қол созды. Осындайда шөп екеш шөп те көлеңдеп көзге түсіп жынына тиіп біткендей, жел астында ырғалған сарсолмаға қолын созып ұмтыла бергенде, о да бұлғаң етіп, басын ары алып қашып, дәл ұстар жерде уысынан шығып кетті. Шөптің мына қылығы онсыз да зығыры қайнап отырған жігіттің ызасына тиді. Құйрығын басып отырған жерден жедел көтеріліп, ұмтылып барып, ызасына тиіп болған сарсолманы шеңгелін толтыра уыстап жұлып алды да, лақтырып жіберді.

– Жел айдаған қаңбақтай жер - суымды тастап, қара іздеп қастарыңа келіп едім. Құйрық -жалым қысқа еді. Айғанша қыз болса да қасымда қара боп жүрген жалғыз қарындасым еді. Мына Еламан інің азғырып жарық көңіліме жара сап жүр.

– Қой, жарқыным, өсек шығар...

– Жоқ, шын.

– Өз көзіңмен көрдің бе?

– Көрген кісі бар.

– Кім? Кім ол өзі?

– Қайтесің, ақсақал?! Онан да ана жігітіңе айт! Қарындасымнан аулақ жүрсін. Әйтпесе...

– Іркілме, шырағым. Әйтпесе не істейсің, оныңды да айт.

– Аяғын қырқам. Айғырлық қылатын неме ғой, ат қып тарттырып жіберем!—

– Е, бәрекелді, ер екенсің. Сәлемінді айтайын. - Төлеу тұрды да жүре берді. Жер шұқылап отырып қалған қарт балықшымен қоштасқан жоқ. Жамандықтан жүрегі шайлығып қалған қарт балықшы мына жігіттің жаулыққа кеткен түрін жақтырмады. Еламанды алдын ала сақтандырып қойғанды жек көрді.

Бүгін бұл ауылда бір оқшау қонақ бар. Ол- Құлтума. Ана жылы мұзға ығып, бір аяғы үсіп ақсақ боп қалған соң балықты тастап өз еліне кеткен-ді. Сонан бері қара үздіріп, хабар-ошарсыз жүріп, өткен күні ойда жоқта келді. Еламан Құлтуманың келгенін сылтау қып, қолы бос қарап отырған кісілерді

Рейістің үйіне жинап еді. Мөңкенің кіргенін ешқайсысы байқамады. Үй толы кісілер Еламанды орталарына ала отырыпты. Қызбалау жігіттердің делебесі қозып, «е, пәлі!» - деп көтермелеп қояды. Еламан бұл отырыста тіпті бір түрлі. Қас жырауларша тақымының астына бір жастықты басып апты.

Ақ домбыраның қос ішегін сабаламай, саусағының ұшымен тыңқылдатып шертіп отыр. Жан адамға көз салмай, күлімдеген жүзін жоғары көтеріп жадырай түсті де, кенет тамағын кенеп қалды. Содан кейін салған жерден шырқай жөнелмей, ойнақы әннің басын баяу алып:

Басына шауып шықтым Айырықтың,
Даусымнан құйқылжыған айырылыппын.

Он екі ай қыз көрмеген сорлы басым,
Қатынға тезек терген қайырылыппын, -
деп даусы жетпей бара жатқасын осы арада домбыраның қос шегін үзетіндей кіжініп, қаттырақ қағып-қағып жіберді.

– Уәде!

– Қайтсін - ау, байғұс ағынан - ақ жарылып отыр-ау!

– Өзі ме шығарған?

– Әй, бәдік болғыр, бұл Батақтың Сарысының Жармола түрмесінен қашып шығып, еліне қайтып келе жатқанда шығарған өлеңі ғой.

– Болса болар. Ал бірақ мына Еламанның ар жағы бұзық. Сары ағасының сылтауымен, тап осы арада қу бала өз көңілінен хабар беріп жатпасын.

Мөңке төрге шықпай есік алдында тұрған-ды. Ән үзіле бергенде ол:

– Еламан, қарағым, бері шығып кетші, - деді. Еламан қолындағы домбыраны Құлтумаға ұстата салды да, сып етіп түрегелді. Мөңкенің артын ала сыртқа шығып, үй жанында ұзарып қалған көлеңкеге екеуі қатар отырды. Мөңке оған Төлеудің сөзін түгел жеткізді де, «кәне, бұған не дейсің?» - деген сұрақты кескінде бағып қалды.

Еламан өзінің ойлауға да қорқатын нәрсесіне қыз ағаларының қалай аузы барғанына қайран.

– Төлеудің түрі жаман, абайла, - деді Мөңке.

– Құдай-ау, Төлеуді қайтейін? Мен қыздың көңілін біле алмай қор боп жүрмін ғой.

– Қыз кет әрі болмаса қайтесің?

– Онда тайынарым жоқ.

– Алып қашасың ба?

– Жоқ, тал түсте, төрт көздерінің түгелінде алып кеп, үйіме кіргізіп алам.

– Оны істете ме? Екі бірдей ағасы бар. Ар жағын зерттесең - піл табан Тәңірберген жатыр. Аңдысса - алады, алысса - жығады.

– Мен де жалғыз емеспін ғой.

– Сондағы арқа тірерің кім?

– Сен ше? Сенің де төңірегінде біраз тобыр бар емес пе?

Мөңке кәдімгідей назырқап, жер шұқып отыр.

– Ой, қарағым - ай! Саған пана бола алатын менде не қауқар қалды? Тым құрыса баяғыдай қысылшаңда қара ағаштай иықтасып тұра қалатын іргең бүтін болса екен. Қасымда Кәлен де жоқ. Менен не сұрайсың? Мен де теңіз жағасынан қызыл қанат шабақ алып жеп жүрген кәрі қарабаймын.

– Мөңке аға, назырқамашы, еңсеңді көтерші.

– Иығыңнан басып тұрса, еңсең қалай көтерілер?..

– Қаладан ала келген... қаруым бар еді...

– Ол қайда?

– Осы арадан бір күншілік жерде тығулы жатыр. Қолға тисе қантөгіс боп кете ме деп қорқып едім. Оған мыналар қойды ма?.. «Өлермен болсаң отқа түс», - деп шаптан түртіп, намысыңды шұқып отырып алды ғой.

Мөңке Еламанның осы қазір неден де тайынбайтын түрін байқады.

– Абайлау керек.

– Енді тайсақтайтын ештеңе қалмады.

– Шырағым-ау, сен осы не деп отырсын?

– Мөңке аға, жігіттерді жи. Қорлыққа көнгенше, өлгеннің өзі артық. Ендігі жерге күшке күш керсетіп, төбелессе төбелесеміз. Әйтеуір бір жанға есе жібермейміз.

– Мейлің білсін. Бір есептен осының да дұрыс шығар. Ашулы жігіт үйге кірместен тұп -тура промсолға тартты. Айғаншамен сөйлесіп, алдынан өтіп алғысы келді. Қыз көнсе де, көнбесе де, осы бүгін күн кештете атқа қонбақ. Иесіз қорада қалдырып кеткен мылтықты әкеліп, ау - құралдан айырылған ызалы жандарды бір қимылға бастауға бел байлады. «Сендермен сонан кейін сөйлескен дұрыс болар», - деді ішінен.

Промсолға тақай бергенде арт жақтан адамның үрей ұшқандай жаман дауыс шықты. Еламан шошып, артына жалт қарап еді. Судыр Ахмет... Астында қара ат. Киіз қалпақ көзіне түсіп кеткен. Боз шекпеннің етегі далақтап, шауып келеді. «Мұны Шалқарға кетті деп еді ғой? Әлде сонан қайтқан беті ме? Даусы қандай жаман», - деп ойлағанша болмай, Судыр Ахмет нар қараны борбайлап, тұсынан шауып өтті.

– Аттан!.. Аттан!.. Жау... Жау!..

Еламанның жүрегі мұздай болды. Үйден ашуға булығып шықса да, ол енді не ілгері жүрерін, не келген ізбен кейін қайтарын білмей, екі ойлы боп тұрған үстіне бір топ жігіт жүгіріп келді. Бұлар да естері шығып кеткен.

– Елаға, Судырақтың айтқаны рас болды. Ұлықұм бойындағы ауылдарды

жау шауыпты.

– Жа - у? Не қылған жау?

– Түрікпендер. Қазақтан кек аламыз деп шығыпты. Қазіргі беті тым қатты дейді.

– Өтірік болар, шыққан жері сенімсіз екен, - деді біреу. Бұның шындығына Еламан шүбә келтірмеді. Кейінгі кезде Тәңірбергеннің жігіттері Жөнеуіт ханның Текежәуміт ішіндегі бай құдасын шапқанын ел іші көптен бері әңгіме ғып жүрген-ді.

– Елаға, бұған не дейсіз? - деді Рейс.

– Тәңірберген мен Досқа хабар беріндер. Тым құрыса осы тұста алауыздықты қойып, тізе қосып тірлік қылғанымыз жөн.

– Елаға, онан ештеңе шықпайды. Тәңірберген кеткелі жатыр.

– Қашқалы жатыр де! Үй іргесіне жау келсе, әркім өз басын ойлайтын ежелгі әдет. Ақтабан шұбырындыда да сүйткен. Апыр - ай, қиындықта ел басын қоса алмай, қор болдың - ау, - деп Еламан жігері құм боп қалып отырды да, - жә, қайтеміз. Кететін кісіге жол ашық. Кәне, отырмалық. Қамданыңдар. Мен бір күнге кетем. Кеудемде жаным болса, ертең кешке оралам.

Жігіттер онан жөн сұрамады. Еламан да оларға жөнін айтпай, Шалқардан мініп келген жаман тұғырды ерттеп, сол күні түс ауа жүріп кетті. Жөнеуіт ханның жігіттері дәл бір дала құйынындай, осы елге ылғи да тұтқиыл тиіп қан - жоса ғып, қырып - жойып кететін рақымсыз қатал еді. Қоңырат, Шымбайға барған астықшылар Жөнеуіт хан десе зәре -құты ұшатын-ды. Күн кешкірсе де күндізгі аптап ыстық әлі күшінде. Жағаға келгелі жаман аттың бүйірі шығып, тойынып қалған еді. Еламан тоғын шайқағысы келмесе де, қазіргі асығыс жағдай амалын құртып, ауылдан шыға сала қамшы басты. Бірде сыдырып, бірде шоқытып, ақ пен қызыл арасында Бел - Аранның кезінен асты. Топырыш тұғыр қос бүйірін тепкілеп, қамшы салған сайын ыңыранып қайта - қайта құмалақ тастап келе жатқан-ды. Теңізді артқа тастап қалың бұйратқа кіре бергенде ілгергі жақтан түйдек - түйдек шаң шықты. «Жау ма?» - деп ойлады Еламан. Суық үрей жүрегіне шауып, ілгері жүрер - жүрмесін білмей екі ойлы боп тұрғанда, шаң арасынан жылқылар көрінді. Іле - шала жылқышылардың кешкі ауадан қиқу салған ащы даусы естілді. Алаяқ көк жылқылар тыныш даланы дүбірлетіп, селдей қаптап келіп қалды. Жылқы соңынан көш көрінді. Бұлардың да жүрісі суыт. Шаңырақ артқан түйелерге байлаған шелек, жез құман, жез легендер даңғыр - дұңғыр, дүрлігіп қатты жүріп келеді. Қаталап шөлдеген қатын, балалар көздері шүңірейіп, еріндері кезеріп кеткен. Кірпік - қасы шаң. Осы ыссыда көліктері де қара тер боп сабылып келеді екен.

Еламан көш басындағы кісілерді іркіп, ат үстінен бір-екі ауыз тілге келді.

– Ойбай, жаудан қашып келеміз.

– Көп пе?

– Көрген жоқпыз. Біздің ар жағымызда отырған ауылды шапты...

– Ал, қайда паналамақсындар?

– Білмейміз. Бетіміз - теңіз жағасы.

– Ендеше, бет алыстарың дұрыс. Алдарыңда балықшы ауылы бар.

– Шырағым, өзің кім боласың?

Еламан жауап берместен атына қамшы басты. Тоң ат бір бауыр жерден кейін өрге қарай шапқандай өкпесі қарлығып, ырсылдай бастады.

Жамалдатқырдың жүрісі секілді шабысы да жаман. Төрт аяғын төрт жаққа сілтеп, түйеше тапырақтайды. Еламан оның өлгеніне қарайтын емес.

Шабысы жайылып бара жатса қос өкпеге тепкілеп, басқа көзге сабалай түседі. «Апыр-ай, үлгере алсам жарар еді. Мына жамалдатқыр далаға тастамаса қайтсін?»

Жары жолдан ауғанда ат болдырды. Тұла бойы малшынып терлеп, танау қағып ырсылдап келе жатып, жазатайым тұяғын жусан қақса да сүрініп кетеді. Алдағы қоңыр жалға әзер шыққан-ды. Сонан ылдиға салғанда алдыңғы аяғын індігешке тығып алды да, омақата құлады. Алаңсыз отырған Еламан ер үстінен ұшып кетті. Ат мойнынан асып, екі-үш рет домалап түсті. Сол бойда ұшып тұрды да, аттың шылбырына жабысты. Ат қозғалмады. Танауынан қан кетті.

* * *

Ұлықұм бойын жайлаған Тілеу - Қабаққа қарасты бірнеше ауылды түрікпен шапты деп есіткенде, Тәңірбергеннің жүрегі мұздай болып еді. Олардан бір күндік жерде, Қаралакөпте отырған өзінің ауылы есіне түскенде жас мырзаның жаны қыдырып сыртқа шықты, ішке кірді. Кіммен ақылдасарын, қапелімде не істерін білмей сасқанда, ойлап тапқан жалғыз жұбанышы - бәлкім, бай ауылдарды шапқасын қоясы толған жау қазақ жеріне ілгерілеп кірмей, ырғап - жырғап кейін қайтар деп, өзін-өзі алдарқатып жұбатса да, бәрібір жаны байыз таппады. Осы жолы түрікпендер өткенде бұларда кеткен кегін қайтармақ боп, қанына қарайып келе жатқаны анық. Ендеше, көре қал, олар тырнағына іліккенді талай бермей, қаңарын бұған тігіп келе жатпасына кім кепіл?

Тәңірберген бір жігітті аулына шаптырды: «Тез көшсін! Қалаға жақын отырған қалың елдің ішіне кірсін. Мен де кешікпей жетем», - деді.

Түрікпендердің хабарын есіткен жұртта ес-түс жоқ. Досқа қарасты жігіттердің қабағы түсіп кеткен. Бәрі де пәленің қайдан шыққанын біледі.

Олардың білетінін Тәңірберген де білді де, бұл арада тұрақтамай, қарасын батырып, тезірек тайып тұрғысы келсе де, күндіз жүру қауіпті болғасын күннің батқанын күтті. Жау келетін жаққа қарауыл қойды. Өзі де биік шоқалақтың басында төңірекке көз сап тұр еді, қасына Қалау келді.

Қатарласуға бата алмай, бір қадам кейін тоқтап:

– Мырза, - деп дүңк етті. Даусы ұнамсыз. Аузына су толтырып алғандай, былдырлап, -мөку - сөку не керек, мырза... өзің пылай... пата алмасаң... пилігін маған пер. Қарындас менікі ғой. Құдай алдында да сұрауын өзім көтерем. Күнә - сауапын да мойныма алып, қойныңа сап перейін, - деп оғаш тілек білдіріп еді.

Тәңірберген:

– Мені қатынсыз, қарындасыңды байсыз қалады деп тұрсың ба? Өй, нәсілсіз ит! Кет! -деді.

Томай құлақ тұрған жерінен тапжылмады. Тәңірберген: «Ой, малғұн, кет», - деп ақыра жаздады да, өзін ұстап қалды. Мына жігіттің осынша қайсарлықпен басын бауырына алып, тұнжырап тұрған түріне таңдана қарады. «Бұған кісі өлтіру қиын болмас», - деп ойлады да:

– Сенің қарындасыңды қайтем. Соңына сөз ерген қыздың керегі қанша? - деді.

– Ол өсек.

– Өсек емес, шын. Қарындасыңды маған бергің келсе, әуелі ананың жүрімін қысқарт. Күйексіз қошқардай, қуалап кетіп жүрген көрінеді ғой! Қалау бұрылып жүре берді. Тәңірберген оның қатты ширығып кеткенін білді. Кешегі күні Дос пен Тәлеудің қолынан келмеген жаманшылықтан мына томай құлақтан жүзі таймайтын қаталдық байқады. Оның көзін құртса, теңіз жағасындағы елдің бұған наразылығы біраз бәсеңситінін іші сезіп тұр.

Күн кештете теңіз жағасына көп ауыл құлады. Малда есеп жоқ. Әсіресе, жылқылар танауы пыр - пырлап, шаң арасынан жоны шұбартып шығып жатты. Тәңірберген алаяқ көк жылқыларды бірден таныды. Мынау қайын атасының атақты көкаласы.

Қайын атасы Тәңірбергенге жылап көрісті. Әншейінде көзі толмайтын жылқыларын қазіргідей қысылшанда қайда тығарын білмей, теңіз жағасының қамыс - қопағын пана көріп келіпті. Тәңірберген жүре сөйлесті. Соны байқаған Тілеу - Қабақ байының баласы Әли жетіп кеп, Тәңірбергенге атының тұмсығын тірей тоқтады. Бұл өзі тік мінез туралығымен ауызға іліге бастаған қара сұр жігіт еді.

– Әй, жезде! Біз тыныш отырған ел едік, бүлікті бастаған сен едің. Жау сенікі. Жеме -жемге келгенде «өлмесең - тұрма», - деп түрікпендердің

тырнағына бізді ұстап беріп, өзің тайып тұрмақ екенсің ғой.

Тәңірберген жас жігіттің орынсыз қызбалығын мысқылдағандай, оған күле қарады:

– Е, кім үйдеген?

– Әкеммен неге дұрыстап сөйлеспейсің?

– Қой, шырағым. Үлкенді сыйлауды сенен үйренбеспін. Онан да сен жігіт болсаң, ана иіріліп тұрған көшке бар да, жар астына апарып орналастыр. Қатын - балалар шөлдеген шығар. Бұл арада тұщы су жоқ. Тұщы су Ақбауырда, біздің қорада ғана бар. Осы ауылдағы местерді жинап, үй тіккенше сендер су әкеліндер. Ал біз, - деп Тәңірберген қайын атасына бұрылды.

– Ие, айналайын... - деп Тілеу - Қабақ байы жас балаша елп ете қалды.

– Ал біз қамсыз болмайық. Жігіттерді жияйық.

– Дұрыс... дұрыс айтасың, айналайын... Тәңірберген әлгіден кейін балдызына назар аудармады.

Бір ауылдың бағлан мырзасын әп-сәтте оп-оңай қол балаға айналдырып, «саған лайығы сол» дегендей оны суға жұмсады да, өзі қайын атасын ертіп анадай жерде иіріліп тұрған көшке қарай кетіп бара жатты.

– Қап, мына түлкінің қорлығын - ай! - деді Әли. Тәңірберген ертеңіне күн шықпай тұрды. Қайын жұртын балықшылар аулынан бөлектеп, өз алдына дербес бір ауыл ғып орналастырды.

Тілеу - Қабақ руы қай заманнан сойыл соғар, «сен тұр, мен атайын», ержүрек ел-тұғын. Жігіттері де көп екен. Жау жоқтағы әншейін желөкпелік болмаса өңшең жарау ат мініп, сойыл, шоқпар өңгеріп, келсең кел деп алақанына түкірген ығай мен сығай. Тәңірберген іштей ырза боп, сүйсініп қалды. Бұрынғыдай емес, осы тұста өзіне де жігер, жалын пайда боп, Дос аулы мен қайын атасының аулын соңыра бастарына күн туа қалса қайрат көрсетер қимылға әзірлеп, қамсыз болмау жағын қарастырып жүр. Аты жүйрік жігіттерді жау бетке шығарып, бер жағы - Бел - Аран, арғы жағы - Боташ Ұяоба, Сырғақты, Жетімқара секілді биік басына қарауыл қойды. Қалғандары да аттан түспей, теңіз жағасында бас қосқан ел-жұрт сергек отыр.

Тәңірбергеннің ақылымен жас қыз, сұлу келіншектердің үсті - басына ескі - құсқыларды кигізіп, беті - қолдарын жумай күлді - күйелештеген. Биыл ел қораға кіре ұзатылғалы бұғағынан үзіліп отырған Тәңірбергеннің сұлу балдызы бар еді. Қазір оны тану қиын. Үстіне сауыншы әйелдің киімін кигізіп, қарына шелек іліп, әлем-жәлем қып қазан-аяқ жақтан шығармай қойды. Бұрын мұндай киім киіп көрмеген ерке қыз өзінің қазіргі қораш қалпына бойы үйренбей, көрінгеннен қысылады. Әсіресе, құрбылары

алдында басқадан бұрын өзі ұялып бітті.

Өзінің осы бір мүшкіл халін мысқылдағандай, кісі - қара алдында қылымсып, қысылған бойын қайда тығарын білмей қалады.

Жағаға келгелі бай ауылда дамыл жоқ: ұзатылатын қыз жасауы мен бай үйдің асыл бұйымдарын киізге орап, тең-теңімен қамыс арасына тығып жатыр. Олар осылай екі күн сабылды. Үшінші күні Жөнеуіт ханнан хабар болмай кеткесін көп кісі қорыққанды қойды. Теңіз жағасының маса, сонасы талап мазасы кеткен жұрт алғашқы күндері бой тасалаған қамыс арасынан шықты. Қырға үйренген малдар ойдың шөбінен отын ала алмай, жүдей бастады. Тілеуқабақ байы мал ажарынан қысы-жазы көз алмай, қоңы сәл қисайса да жаны шығып кететін шаруашыл кісі еді. Ол кең жайлауға асықты. Күйеу баласының әлде де бір-екі күн ерулеп күте тұрайық деген сақтығын құлағына ілмеді. Күн шығар - шықпаста үй ішін оятты. Қамысқа тыққан теңдерді әкеліп түйелерге артып, абыр - сабыр боп жатқан үстіне Жөнеуіт ханның жігіттері сау ете қалды. Әрдайым қамсыз отырғанда осылай үстінен бұйқыт баса қап дән татқан кезенді жау осы жолы да дағырадай бөріктері қауқиып жабындыдан шыға-шыға келді. Сол бойда аттарына тақым басын, қиқу сап қаптап кетті. Қамсыз отырған ауылдың ер-азаматына ес жиғызбай, ағызып келе жатып ақ семсері жарқылдап, үсті - үстіне мылтық атып, үш ауыл у-шу болды. Жігіттер белдеуде тұрған аттарына міне алмады. Қатын - балалар дүние мүлікті тастай қашты. Үш ауыл тайлы -таяғымен қамысқа тығылды. Әли бастаған Тілеуқабақ жігіттері жер қайысқан малды жан -жағынан қиқулап қуып апарып, Қандыөзектің алқымындағы қалың қамысқа тықты. Үстіне кісі - қара кіргенде қамыс ішінде сыңсыған маса, сона ду етіп бірден жабыла кетті. Малды да, жанды да қапелімде қан-жоса ғып сойып тастады. Маса, сона шаққан жылқылар Шұрқырап кісінеп, сиырлар өкіріп, құйрығын шаншып қамыс арасынан қашып шығып жатыр. Қойлар маңырап, түйелер боздап, иттер ұлып, бала - шағалар жылап, қамыс іші қапелімде у-шу, азан - қазан болды да кетті.

Қатын-бала мен мал - мүлікпен ешкімнің жұмысы болмай, әркім өз басын қайттап бет-бетіне босып кеткен, Судыр Ахмет те осы көптің ішінде шекпенімен басын бүркеп апты; қара аттың қолтығына кіріп, жанын қоярға жер таппай зарлап жүр. Маса шаққан сайын баж етіп ыршып түседі. – Ойбай!.. Ойбай, жарып кетті, - деп сарнап, шекпеннің шалғайымен желпіп отырды да, қары талғасын: - Құдайы құрғыр - ай, түрікпеннің оғы да осы сары масаның тұмсығындай болар. Қамыс арасынан шығайықшы, - деп жалынады.

Осы кезде өрт бұрқ етті. Түрікпендер кісі бойынан асатын ну қамысқа

кіруге қорқып, жел жағынан өрт жіберген-ді. Тұнып тұрған қамыс от тиген бойда лау етіп, өрт ие бермей гүрілдеп ала жөнелді. Қызыл жалын аспанға шапшып, будақтаған қара қошқыл түтін, сытыр-сытыр, пышыр - пышыр жанған қамыс, мал - жан дем ала алмай тұншыға бастады.

– Ойбай, қырылдың!

– Өлдік!

– Өрт!

Қамыс арасы ұйқы - тұйқы. У-шу, азан - қазан. Жан сауғалап өрттен қашқан кісілер кімнің қайда кеткенін білмеді. Тәңірберген де осы бұлаң - таланда қасындағы жігіттерден көз жазып қалған-ды. Өрт иісін сезгесін - ақ сиырлар өкіріп, жылқылар құлын, тайларын араларына алып жаны ышқынып жүйткіп жосып жүрді де, бір кезде бар тобымен дүсірлеп кеп Қандыөзекке қойып кетті. Суы терең, ағысы қатты өзектің екі беті тік жар еді. Тәңірберген Қандыөзекке мінбелеп тоқтады.

– Жануарлар - ай, қырылады - ау... Қырылады - ау енді! Су беті жылқыдан көрінбеді. Есі шыққан жылқылар құрықтай мойнын созып пыр-пырлап өзектің арғы бетіне барды да, тұмсығы жарға тірелгесін жалт беріп кейін қарай салды. Қайтар жолда кәрі - құртаң аттар, буаз биелер әлсіреп, өз денесін өзі ауырлағандай су түбіне бата бастады. Құлын, тайлар Қандыөзектің қатты ағысына шыдамай, су ішінде басы қылтылдап ығып бара жатып, жаны ышқына шыңғырып кісінегенде Тәңірбергеннің төбе құйқасы шымырлап кетті. Бұл өзі анада болыс ағасы өлгенде де көзіне жас алмаған зәті қатты жігіт еді; көз алдында суға кетіп қырылған жылқыларды көргенде шыдап тұра алмай, ат басын асығыс бұра берді. Ақ арғымақ ит тұмсығы батпайтын биік қар қамысты кеудесімен омыраулап жарып келеді. Қапелімде аттың омырауын, тұмсығын, құрықтай ұзын мойнын нар қамыстың сойы тілгілеп қызыл ала қан ғып тастаған-ды. Аяң басқан сайын арғымақ таңым астында дір-дір етеді. Жас бала білегіндей нар қамыс жан-жағынан шыпыртып сабалап, маса - сона талап тұла бойы шиедей болған мырза ат үстінде отыра алмай, олай бір, бұлай бір бұрылып, тақа болмағасын басын зегірен бешпеттің жағасына тығып, жол еркін ақ арғымаққа беріп, ат жалын құшып жатып алды. Тәңірберген қалың қамысқа ілгері леп кірсе де, ана жақта жау шапқан халықтың улаған - шулағаны емес, ана жолы Қалау қолға түсірген түрікпен жігітінің шырқыраған жан даусындай; қол - аяғын қыл шылбырмен байлап, жапан түзде қалдырған жігіттің дәл бір Тәңіріден ажал тілеп, шыр - шырлаған жалынышты үніндей. Тәңірберген құлағын баса жаздады. Атын тебініп, қамыс арасына тереңдеп кіре түсті.

Өрт етек алған сайын қамыс ішіндегі жан-жануардың есі шықты, қайыру

бермей, құлындай шырқырап қамыс арасынан үйір - үйірімен қашып шыға бастады. Жөнеуіт ханның жігіттері қуып әлек болмай, қарауылға іліккенін атып құлата берді.

Қой, ешкі, қатын - бала аяқ астында қалды. Қамыс іші қара қошқыл түтін. Біреуді біреу көрмей, ана қыздан, әке баладан айырылып, ызы - шу халық өрт астынан жүгіріп шығып жатыр. Үсті-басын өрт шалған, бет-аузы күлді күйелеш кісілер өрт ішінен жүгіріп шыққанда қарсы алдында мылтығын кезеген түсі суық түрікпендер тұр еді. Сеңсең құрайыш астынан шүңірек көздері зәр шаша қадалады. Ат үстінен мылтықтарын кезеп, өрттен шыққан кісілерді айдап әкеп бір араға иіріп жатты...

Қолға түскен кісілерде ес - түс жоқ. Жөнеуіт ханның жігіттеріне қарсыласпай, айдаған жаққа топырлап жүріп келеді. Алғашқы лектің ішінде Әли, Қалау, Төлеу, Дос бар. Судыр Ахмет сүріне берді.

Алты-жеті түрікпен жар басындағы балықшылар аулынан бір қора кісіні айдап шықты. «Мал - мүлкіміз жоқ, бізді қайтер дейсің», - деген оймен, бұлар үйлерінен қозғалмай отырып қалған-ды. Қамысқа тығылған халықтай емес, әзір бұлардың қыры жығыла қоймаған. Үсті-басы бүтін. Мөңке, Рза, Құлтума қатар келе жатқан-ды. Бұлардың үстіне қамыс арасынан шыққан бір қора әйелді айдап әкелді. Рза Айғаншаны алыстан таныды. Өлгі бір қарбаласта орамалын жоғалтып апты. Қалың қара шашы бұрқырап, қыз жүзін жауып кеткен. Үстінде қызыл шегі бар ақ шыт көйлек. Шамасы, құрбашы болу керек, басқаларынан гөрі өзгешелеу киінген бір түрікпен анадайдан ақ арғымағын ойқастатып кеп Айғаншамен қатарласты... Ат үстінен еңкейіп әлдене деп тіл қатып еді, Айғанша үндемеді.

— Құдай - ай, қор болдың - ау! - деді Рза өзінің дәрменсіздігіне күйініп.

— Бізді қайтер екен, ә? - деді Құлтума балдағымен шойнаңдап ырғып басып.

— Кім білсін?..

— Атар ма екен?

— Атса ататын шығар.

Құлтума сүрініп кетті. Осыдан кейін буыны дірілдеп, аяғын баса алмай балдағы тайып кете бергесін Рза оны қолтығынан алды. Түрікпендер әйелдерді асықтырып, қамшы сілтеп қуалай жөнелді. Рза Төлеудің екі әйелін көрді. Кішкентай қызы ере алмағасын Кенжекей қолына көтеріп алды. Айғанша көппен бірге жүгіре түсті де, кенет тоқтай қап, кейінгі жақта келе жатқан Әлизаны сүйемелдеді. Мөңкенің жөргектегі баласын етегіне салып алған кәрі әйел жүгіре алмай, алқынып аяғын әзер басып келе жатыр екен.

— Қор болдың-ау! - деді Рза тістеніп.

* * *

Түрікпендер жылқыларды үйір-үйірімен айдап әкеп, Бел - Аранның бет алдындағы кең жазыққа иірді. Малдарды айдап апару үшін сақадай он жігітті таңдап алды. Көшкен -қонғанда жүк артатын кісілер өз алдына. Оларды басқаларға қоспай, өз алдына бөлек алып шығып, алдарына салып айдай жөнелгенде қатын-балалар у-шу болды.

– Санай бастады! - деді Құлтума сыбырлап. Мөңке жаңа байқады: бір сызық бойына тізіп қойған үш ауылдың ер-азаматын түрікпендер басынан түсіп санап келеді екен. Тоғызға дейін санап, оныншы кісіні саптан сүйреп алып шығып жатыр.

Әли Төлеумен қатар тұрған-ды. Бай мырзасының әзір қыры жығыла қоймапты. Етегін шалулаған боз шекпеннің белін бумай, сыртынан желбегей кие салған екен. Қамшысы да қолында. Ондыққа ілігем бе деген оймен үрейлі халық арасында түрікпендіктерден көз қиығын айырмай тұрған-ды. Қатер өзінен кетіп қасында тұрған Төлеу оныншы болғанда жүрегі орнына түсті.

– Бауырларым - ай!..- деді Төлеу сасқалақтап. Қатар тұрған кісілер оған көз салмауға тырысты. Төлеу құдды мойнына бұғалық түскен асаудай, өзін саптан алып шықпақ болған түрікпеннің табанын жерге тигізбей сүйреп ала жөнелді. Қауқиған сеңсең бөрік астынан айнала төңіректі қапысыз бағып тұрған түрікпендердің ішінен біреуі атын ытқытып жетіп барды да, Төлеудің арқа - жонын остырып тартып - тартып жіберіп еді, төртпак палуан денелі жігіт басын иығына тығып бір уыс боп бүрісе қалды да, жыландай ысқырған қамшы астында қайқаңдап жүгіре жөнелді.

Түрікпендер мәз боп қарқ - қарқ күліп жатыр. Тек бағанағы құрбашы күлген жоқ. Уысында қысып алған қамшы сабымен басындағы ақ сеңсең құрайышты көзіне таман ысырып қойды. Қалақтай қыр мұрны сопақша бетінде жалданып тұр. Имек мұрынның үш жағы үстіңгі ерніне тиер - тимес. Күнге күйген қайыс қара беті жыбыр етпей, шүңірек көзімен қазақ жігіттерін қыбырсыз бағып қапты. Әсіресе, қамшы астында қайқаңдап қоя берген жаңағы ірі қара жігітті көргенде, Хиуада тұратын ағылшын офицер есіне түсті. Сыртынан «сары сайтан» деп атайтын ағылшын офицері әнебір жолы өздеріне қару -жарақ беріп, қазақ жеріне жөнелтіп жатып: «Қарудың мықтысы - қаталдық», деп ескерткен. Сосын өзінің тәжірибесін айтып: «қараңғы халық қара күшті сыйлайды. Қазақ па, қарақалпақ па, өзбек пе, шапқан аулыңның он адамнан біреуін атып кет. Онан халықтың ештеңесі кетпейді. Қорыққан ел қарсы тұра алмайды», - деп кеңес берген-ді.

Құрбашы есік пен төрдей арғымақтың үстінде қамшы ұстаған қолымен бүйірін таянып апты.

Құлтума:

— Келіп қалды. Енді қайттік? - деп қасында тұрған Мөңкеге тығыла түсті. Түрікпендер жақындаған сайын Құлтума жаны дызығып, балдағымен ырғып, Мөңкенің бір ана, бір мына жағына шыға берді. Еңгезердей сіңір қара түрікпен жарық ернін жалап қойып, қамшы сабымен қазақтарды кеудеге түртіп санап келеді. Мөңкеге үш кісі қалды. Қыпылықтап тұрған Құлтума бір ырғып Мөңкенің арғы жағына шықты. Сіңір қараның суық жүзі жалт етіп, қадала қарап еді, жерге кіріп кете жаздаған Құлтума қол-аяғынан әл кетіп, сілейді де қалды. Сіңір қара екі бүктеп алған қамшымен Мөңкенің кеудесін қаттырақ нұқып:

— Тоғыз, - дегенде, мына жақта тұрған Құлтума шыңғырып жіберді. Екі түрікпен оны сүйрей жөнелді. Құлтуманың қолынан балдағы түсіп кетті.

— Ағажандар - ай... бауырларым - ай... құтқарыңдар - р!... - деп артына жалтақтап, жалғыз аяғымен демеп баса алмай, сүйретіліп барады. Оған қараған түрікпен жоқ. Келесі ондықтарды сүйрелеп алып шығып ауыл үстін у-шу, азан - қазан қылды да жіберді. Құрбашы қасындағы кісілеріне бірдеңе деп тіл қатып еді. Олар аттарын тебініп, жаңағы ондықтарды жан - жағынан қоршап тұра қалысты. Бәрі де бір қолымен мылтығын кезеп, шүріппені басқалы әмір күтіп тұр.

— Ойпырым - ай, мынау сұмдық қой.

— Жауыздар - ай...

— Сорлыларды...

Құлтума жан - жақтан үңірейген мылтық аузына көз тоқтатып қарай алмай, қолымен бетін басып алды. Төлеу үнсіз. Көзін жерден алмай тұрса да, құрбашының қамшы ұстаған қолын кенет қаһарлана көтеріп алғанын басқадан бұрын көрді. Түрік пендер де, қазақтар да демін жұтып тынып қалды. Бәрі де құрбашының жоғары көтеріп алған қолына қарап, түс жоқ, өң жоқ қатып қапты. Құрбашы қолын сілтеп қалғанда бірнеше мылтық тарс-тарс атылды. Төлеу өзін атқан сіңір қараға жалт қарады. Оң тигенін білді. Тек қай жеріне тигенін білген жоқ. Ол өзінің жас екенін, өлгісі келмейтінін ойлады. Тек оны мына сіңір қараның неге білмейтініне түсінбеді.

— Жауыздар!

Сіңір қара бір атқаннан құлата алмағанына ызаланды ма, аппақ тісі ақсиып кетті. Ол екінші рет атқанда Төлеу қос қолымен кеудесін баса қалды. Бірақ сонда да құламай, қос тізесі бүгіліп тұрған жеріне шөгіп отыра қалды. Қолына іліккен жусандарды қармалап, осқылап жерді тырналай бастады.

Көз алдында жаңа ғана шалқып жатқан теңіз, Бел -Аран, өзін атқан жаңағы сіңір қара түрікпен бұның өзімен бірге түпсіз меңіреу құрдымға із-түссіз батып бара жатты. Төлеу басын астына ала гүрс етіп жерге құлап түсті. Құлтума оң тиген бойда жан тапсырды. Жаны шығар алдында басын көлегейлеген қолын бір серіпті де, отырған жеріне жантайып жығыла кетті. Тілеу - Қабақ руының бір жігітіне оң қағастау тиген еді. Жігіт қаша жөнелді. Құрбашы атын тебініп қалды. Құтыла алмасын білген жігіт жалт етіп артына қарағанша болмай түрікпен сыпыртып кеп машықты қалпынша шабатын жағына қисая берді. Зырқырап бара жатқан жігіт кенет қалшиып тұра қалды. Омырауы ашылған ақ көйлектің жағасынан шыққан қылша мойнының сағағын ала сермеген қылыш күнге шағылыса жарқ етті. Жөнеуіт ханның жігіттері бұған да мәз бола қарқ - қарқ күлді. Қалған он бір кісіні түрікпендер бір- бір оқпен жайғара салды. Сонан кейін мұндағы түрікпендер шапқыласып мал басына кетті. Кейінірек қалған қыз - келіншектерді осылай қарай айдады. Қыз-келіншектер көш жерден аңырап дауыс салып келеді. Көп еліктің арасынан ағасының алпамсадай ірі денесін бірден таныған Айғанша қол - аяғынан әл кетіп, қасындағы бір әйелге асыла кетті. Бір жан жұбатқан жоқ. Айғанша жүгіріп барып ағасының өлігін құшақтай алды.

— Бауырым... Аға - екем!..

Түрікпендер қалған қыз - келіншектерді алдына салып, айдап әкетіп барады. Ішінде Төлеудің кіші әйелі мен Тәңірбергеннің балдызы - бай ауылдың сұлу қызы бар. Құрбашы Айғаншаны күтіп, қарайлап тұр. Айғанша кенет құрбашының көзін ала бере атып түрегелді. Құрбашы жалт қарады. Қыздың қолындағы кездікті көрді.

— Жақындама!..- деді Айғанша. Құрбашы табан жерден тап берді. Көзді ашып - жұмғанша қамшымен кездік ұстаған қыз қолын қақ білегінен тілдіріп өтті. Қыз шыр етіп отыра қалды. Кездік түсіп кетті. Құрбашы күлімсіреді де, ат үстінен созылып, жерде жатқан кездікті іліп әкетпек боп еді, Мөңке осы сәтті тосқан екен. Атылып барып кездікке қолының ұшы тие берген құрбашының желкесіне қонжиып отыра кетті. Енді бір қимылмен оны жерге ат үстінен жұлқып түсірді де:

— Атты ұста! - деді.

Айғанша шылбырға жармасты. Мөңке арғымаққа бір- ақ ырғыды. Айғанша да Мөңкенің таралғысынан ұстап қатарласа берді. Мөңке қызды іліп алды да, ат басын Бел - Аранның кезіне туралап ағыза жөнелді. Үш түрікпен ілесе құды.

Төлеуді ататын сіңір қара түрікпеннің көк қасқа арғымағы салған жерден суырылып шықты. Ол бірақ боз арғымаққа жете алмасын біліп, иығынан

бес аттарын алды. Ағызып келе жатып, жалғыз қолымен көздеп атып еді, оқ Мөңкенің басын жалап өтті. Қарт балықшы ат жалына еңкейіп, бұғып келеді. Қайта - қайта көз қиығын қуғыншыларға тастап жалтақтай берді. Боз арғымақ ұзын мойнын ұшқан қудың сұңғағындай созып жіберген. Тастақ жерді тасырлатып, пыр - пырлап ұшып келеді. «Жануар - ай, қандай асыл мал едің». Мөңке қуғыншыларға тағы да бұрылып қарап еді. Көк қасқа атты түрікпен әлденеге кейіндеп қалған екен. Оның алдына енді кейінгі екеу түсіпті. Аттары жете алмасын білгесін үсті-үстіне оқ жаудырып келеді. Бір оқ атқа тиді. Боз арғымақ әлденеге сүрінгендей болды. Бойынан әл кетіп бара жатқанын сезген жануар соңғы рет жан ұшыра шұрқырады да, мойнын астына ала құлады. Мөңке мен Айғанша домалап түсті. Мөңке ұшып түрегелді. Жалма - жан қолынан ұшып кеткен бес атарға жармасып, бір тізелеп отыра қап алас -қапаста көздемей асығыс атып еді. «Тимеді - ау», - деп ойлап еді, жоқ, түрікпеннің қолындағы қылыш ұшып түсті. Тізгін де қолынан шығып, ат жалын құша құлады. Сөйткенше көк қасқа атты түрікпен келіп қалған екен. Екі жолдасының көз алдында оққа ұшқанын көрсе де беті қайтатын емес. Қауқиған қара бөрік астынан қадалған көзін қарт балықшыдан айырмай, тістері ақсиып кіжініп апты. Мөңке онан бұрынырақ атып еді; бірақ оғы біткен мылтық от алмады, түрікпен атқан оқ Мөңкенің дәл кеудесінен тиді.

* * *

Артынан қуғыншы шықпасын білген Жөнеуіт ханның жігіттері ешкімнен айылын жимады. Өздері шапқан ауылдардың малын, жанын айдап ел көшкендей ызғытып улатып, шулатып қайтты. Арал, Каспий аралығындағы аң болмаса, адам аяғы баспаған Үстірттің маң жазығын бетке ұстай отырып елсіз түзбен асықпай, ақырын жүріп отырды. Тек мал -жан шөлден қатал қырылуға қарағанда, сонау ел шетінде шалғай жатқан Қасқа - жол, Қаратамақ тұсында тағы да теңізге құлады.

Бұл Арал теңізінің сыпыра батыс беті; осыдан Қарақалпаққа жеткенше тік жар, қатпар -қатпар көк шық. Құлауын тауып түспесе көлікті кісі түгіл жалғыз - жарым жаяулар да теңіз жағасына маңайлап бара алмайды. Көп жүрген қалашылар мен ел тонаушы ұрылар ғана теңізге төнген құз - шыңдардың белгілі - белгілі тұстарында көк тасты жарып шыққан мұздай бұлақ суын ойында ұстап, дәл үстінен құлатып отыратын.

Мыналар да теңіз жағалығындағы суы бар жердің бәрін біледі екен. Құз шыңның тіс сындырғандай мұздай суына мал-жанды қандырғасын сол араға бір түнеп, ертеңіне ертелете тұрып, өзара қауқылдасып атқа қонды. Арттан шаң шықпағасын асықпады. Жер аяғы алыс. Осы ыстықта көп малды тырқыратып қуалай бермей, үйір-үйір қып бөліп, отын алғызып әуенімен айдап отырды.

Мал айдайтын да, жүк артатын да қазақтар. Олармен бірге төрт-бес түрікпен үнемі мал басында. Көз жазбай торуылдап отыратын қатал. Алғашқы күні қашпақ болған бір жігітті табан аузында атып тастады. Сонан бері мал айдаушыларды алдарына салып, ілгері оздырып жіберіп, қыз-келіншектен дәмесі барлар кейінде, көш басында келеді. Олар алғашқы күні - ақ тұтқындағы қыз - келіншектерге сөз салды. Мұндай жердегі Жөнеуіт ханның салты бойынша қолы жеткені қалағанын әкетпей, тандауды тұтқын қыздар мен келіншектердің өздеріне берді. Қыз - келіншектер ауылдан шыққалы шананың басына бүркеп, ат үстінде сыңсып келе жатқан-ды. Іштерінде үн шығармаған Балжан ғана. Балжан басына түскен үмітсіз халді біліп, бірден қатайып алды.

Түрікпендердің Жөнеуіт ханнан кейінгі басшысы сіңір қара болатын. Кешеден бері ол Айғаншаға қайта - қайта қиястап кеп қасынан кетпей қойып еді. Бірақ қыз тіл қатпады. Сіңір қара жақындаса сырт айналып, үнсіз безеріп ала бергесін, бір рет ол көк қасқа арғымақты тебініп қап үзеңгі қағыстырып кен, қыз астындағы аттың тізгінінен ұстады. Осы арада өжет қызды өзіне қарай қатты жұлқып бұрып алды. Айғанша тайсалмады. Сіңір қара түрікпен қара елтірі құрайыш астынан көзін қадап, демін ішіне ызғармен жұтып алған-ды. Ол күле білетінін де көрсеткісі келгендей,

күтпеген жерден жымыды. Соның өзінде жылтыр қара беті жылымай, тек тістеніп алған жұп - жұқа ерін арасынан аппақ тістер ырсиды.

– Көнесің. Әйтпесе, күшпен көндірем, - деп қыздың көзіне кірпік қақпай, қадала қарап тұрды да, ілгері жүріп кетті. Айғаншадан кейіндеу келе жатқан Тәңірбергеннің балдызы бұл екеуін сыртынан бағып отырған-ды. Сіңір қара кеткен бойда сұлу қыз астындағы күрең жорғаны тебініп, тайқалтып кеп Айғаншаға қатарласты.

– Құрбым, қасарып қайтесің? Шара қалмады ғой. Көнсейші.

– Өзің көнгенсің ғой?

– Қайтем?.. Қалағаныңа ти деп отыр ғой, өзім әнебір жастауының етегінен ұстаймын.

– Құтты болсын! Тойыңа шақырарсың.

– Тұтақ! Таңдағаныңа тимесең, соңыра тастағанына зар боларсың.

Кешке қонған жерде Тілеу - Қабақ байының қызы бір түрікпеннің жетегінде кетті. Айғанша екі күннен бері аузына ас алмаған-ды. Сіңір қара оған су бергізбей, қысымды қатайта бастады. Түс ауа шөл қинаған қыз ерсіз жайдақ ат үстінде отыра алмай, белі үзіліп бара жатты. Күн кештете түрікпендер Қасқажол, Қаратамақтың деңгейіне жетті. Ұзақ жүрістен көліктің белі талғасын осы араға аялдамақ. Шың үстіндегі қотыр қара, баялыштарды құшақ - құшақ қып әкеліп, маздатып от жақты. Қыз - келіншектер ас пісіріп жатқанда мына жақта жорықтан олжалы қайтқан шапқыншылар түңгі оттың сәулесінде қауқылдасып сөйлесіп жатты. Сіңір қара түрікпен олардың әңгімесіне араласпай, кеш бойы көзінің астымен Айғаншаны бақты да отырды. Оның әмірі бойынша бұл түні де түрікпендер Айғаншаны ортаға алып, отты айнала қоршап жатқан-ды. Айғанша бүгіннен қалса аяғы алысқа түсіп кететінін білді. Мыналарға күдік туғызғысы келмеген қыз қараңғы түнде қабақ жапқызбай лапылдап жанған оттың шетіне қисайды. Жүзі суық катал кісілер көз жазбай, аңдып жатқанын білді. Түн ортасы ауа бұны ұйқы қысты. Әсіресе, таң алдындағы тәтті ұйқы талықсырата бастағанда өз қолын өзі қанын ағыза қырқып алды. Қанша сақ болғанмен ұзақ жортуылдан талған шапқыншылар түн ортасы ауа тегіс ұйқыға кетті. Іштеріндегі ұзақ аңдысқаны - сіңір қара еді. Айғанша да ала - бөле осыдан қорқып еді, ол қор ете қалғанда қыз сақтықты ұмытып, басын көтеріп алды. От сөніпті. Күл арасынан сақшының ояу көзіндей жалғыз шоқ қана жылтырады. Айғанша әуелі шоққа қарады. Сосын отты қоршап жатқан түрікпендерге мойнын созып қарады. Бойы мұздаған түрікпендер бұйығып, бір- біріне тығыла түсіпті. Сіңір қараға жалғас жатқан екі кісінің арасынан аяқтың ұшымен өткендей ғана саңылау көрді. Айғанша ілгері ұмтыла түсті де, дереу тоқтай қалды. Тұла бойы

қалшылдап әкетіп барады. Жүрегі дүрсілдеп қатты соғып бара жатқасын қос қолымен кеудесін қысып, сәл тұрды да қайта жүрді. Екі түрікпеннің арасындағы жаңағы қыл көпірдей жерден аяғын ұшынан басып абайлап өтсе де, артына бұрылып қарауға қорықты. Мылтығын бауырына қысып, қалғып отырған күзетшіден көз қиығын айырмай, ақырын-ақырын ұзай берді.

Түн тастай қараңғы. Жұлдыздар сирек; тұңғыық түбінде қадау-қадау жылтырап, сөнер шырақтай боп діріл қағып тұр. Дала таңы әлі белгі бермесе де, бірақ тап қазір таяу қалғанын сезіп, Айғанша жүгіріп келеді. Бұта түбін қонақтаған құс бір рет аяғы астынан пыр ете қап еді. Айғанша шыңғырып жібере жаздап, алақанымен аузын баса қалды. Осыдан кейін жуық арада өзіне-өзі келе алмады. Мына жым - жырт дүние тағы да үрейге толып, екі өкпесін қолына алып, құстай ұшып келе жатқан. Бір кезде таң сыз берді. Көз жетер жер кеңейіп, шығыс жақ сарқабақтана бастады. «Олар да оянған болар?» - деп ойлады қыз. Сіңір қара бәрін аяғынан тік тұрғызып, ізіне түсіп қуып келе жатқандай көрді.

Айғанша бір жерге бой тасалай тұрғанын жөн көрді. Түрікпендерді ізінен адастырғысы кеп, теңізге жеткенше қылтанақ өспеген қызғылт тастақтың үстін басып жүрді. Шың үсті жазық, бой тасалап жасырылатын жер болмағасын, ол енді теңізге төніп тұрған көк қатпар шыңға бет түзеді. Шын қолға түскендей болса, шың басынан құламақ боп, осы ойға іштей бекіп еді.

* * *

Жар басындағы балықшылар ауылы ауыр қайғыны әзер көтеріп тұр. Мөңке, Төлеу, Құлтумадан басқа тағы он бір кісі қаза тауыпты. Есі шыққан халық алғашқы жау шапқан күні өлік жайын ойламаған-ды. Ертеңіне ғана Эли мен Дос үш ауылдың ер-азаматын жинап, қаза тапқан кісілерді қара молаға жерледі. Бұларға жайшылық кездегі көп кәденің бірі істелген жоқ. Жорық кезіндегі өлік жөнелткендей топырақпен жүзін жаба салды. Өліктерді жерлеп бола бергенде, қамыс арасынан Тәңірберген шықты. Маса, сона талаған. Нар қамыс жыртқан үстіндегі киімде сау - тамтық жоқ. Беті - қолын қамыс тіліп, шиедей қып тастапты. У- шу боп жатқан ауылды көргесін бұндағы бар мән - жайды білді де, бір жанға соқпай сырғаяқтап тура жайлауға тартып бара жатқан-ды. Тілеу - Қабақ байы күйеу баласының алдын орай жүгірді:

– Тәңірбергенжан... тоқта... тоқтай кет!

Әкесінің соңынан Эли жүгірді. Бұ да қолын бұлғап айқайлап келеді.

Тәңірберген амалсыз қайырылды. Ат үстінде тұрып күтіп алды. Тілеу - Қабақ байы ауыр денесін эзер қозғап, ырсылдап жүгіріп келді де, ат жалын құшақтап еңіреп жіберді.

– Тәңірбергенжан - ай, енді қайттім? Ішпей - жемей жиған малдан айырылып, сорлап қалдым ғой.

– Бекем бол! Құдай салған іс, көнбеске лажың қайсы?..

– Құдайы құрсын... Ойбай-ай, қу тақыр боп қалдым ғой...

– Қой, ата! Мал ашуы - жан ашуы. Жаның күйгесін айтып тұрған шығарсың. Бас амандығын тіле. Бас аман болса, кедейліктен өлген кісі жоқ. Мына балықшылар аулы да табылған торта - шабағын жеп күнелтіп отыр ғой.

Әли әңгімеге араласпай, әкесінің сырт жағында тұрған-ды. Жездесінің сөзінен «Менен ештеңе дәметпе», - деген ойын анық аңғарды да:

– Әй, әке, бұның сырын білгендей болып едің ғой. Бұған жылағанша, ендігі жерде не күтсең де теңізден күт. Жасыңды тый, жүр, - деп Әли әкесін жетелей жөнелді.

Тәңірберген жүріп кетті. Ыңғайсызданып барады. Бірақ сол бойда жуып - шайып: «Осының өзі дұрыс болды», - деп ойлап, қайын атасынан тез құтылғанына қуанды.

* * *

Жау шапқан ауыл азан - қазан. Қатын - бала жылап, аман қалған ер-азамат бір-біріне көрісіп, у - шу боп жатқанда, құбыла беттен бір кісінің қарасы көрінді. Қолында мылтық па, таяқ па, жерге сүйретіп, бір жығылып, бір тұрып тәлтіректеп келеді. Ауылдың шетіне іліккенде әлі құрыды ма, әлде сүрінді ме, «су - у!» - деп қолын ілгері созып құлап түсті.

– Мынау... Әй, мынау Еламан ғой?

Сыртта жүрген жұрт жапа - тармағай жүгіріп, кісі - қара жиналып қалды. Біреу басын көтерді. Біреу жүгіріп барып су әкелді. Еламан ес - түссіз. Аузына апарған суды бас салып, төгіп - шашып ұзақ ішті.

– Сорлы өлуге келіпті ғой.

– Айтары жоқ. Құдай ондап, абырой болғанда ел шетіне жеткенін айт. Еламан әлі де ешкімді, ештеңені сезген жоқ. Ерні суға тиер - тиместе мұздай тер маңдайынан бұрқ етті. Қолынан шелек түсіп, сылқ етіп отыра кетті.

– Үлгірдім бе?

Қасында қаумалап тұрған кісілер үндемеді. Бәрі де Еламаннан көзін алып қашып, томсарып, тұнжырап алған.

– Не болды? Неге үндемейсіңдер?

– Елаға, айтатын да ештеңе қалмады.

– Не дейді? Не деп тұрсың?

Еламан өзіне жақын тұрған бір жігітке сүйеніп тәлтіректеп әзер түрегелді.

– Не болды, айтыңдар?

– Он төрт кісіні атты. Ішінде Мөңке, Құлтума, Төлеу бар.

– Көп жігітті алып кетті. Іліп алар қыздар мен келіншектерді де әкетті.

– Өттеген-ай, үлгіре алмаған екем ғой. Өздері қанша, көп пе?

– Көп дейтін көп те емес. Тек қаруы сайлы. Бес қаруы бойында.

– Кеткендеріне көп болды ма?

– Бір күн...

«Бір күн?»... - деді Еламан ішінен.

– Айдаған малы бар, онша ұзай қоймаған болар, - деді Әли Еламанның аржақ ойын аңғарғандай.

Еламан қалың қабақ қара сұр жігітті танымады. Бірақ кім де болса оның жау қууға әзір тұрған түрін таныды.

– Жігіттер, - деді Еламан көп ішінен көзін әлгі қара сұр жігіттен айырмай, - біз де ел едік қой. Тірі қалғандарымыз, тым құрыса, жау қолында кеткен бауырларымызды...

– Шырағым - ау, құр қол емессіңдер ме?

– Ақсақал, енді біз де құр қол емеспіз.

– Бір мылтық аз ғой... Өзің біл, халықты қырып алмасаң болғаны.

– Қой әрі! Қол қатпағанда аман қалғаның белгілі. Ұл, қызың жау қолында шырылдап барады... Ал сен бұта түбіне тығылған торғайдай бас қорғап қалмақсың ба? Кәне, Тілеу -Қабақтың жігіттері, былай шығыңдар!..- деді әлгі қалың қабақ қара сұр жігіт айқайлап.

Еламан түсі басқа жігіттерге тандана қарады. Ол әсіресе Тілеу - Қабаң жігіттеріне әмір беріп, бір сәтте оларды шоқтай екшеп жинап алған мына қара сұр жігітке сүйсініп тұр.

– Шырағым, атың кім?

– Әли.

Жау шапқан ауылдың жаңа ғана сағы сынып тұрған жігіттері еңсесін тіктеп ала қойды. Қамыс арасында қалған аттарды құрмалап ұстап ерттеп жатыр.

Ер таппағандары ат арқасына тоқым, терлік салып жайдақ мініп, сойыл, шоқпарын алдына өңгеріп апты. Еламан көптің арасынан Досты көрді.

Қолында Курнос Иванның қос ауызы. Өзіне қарасты жігіттерді бастап шығыпты. Еламан байқамаған болды.

– Әзірсіңдер ме?

– Әзірміз, Елаға!

– Тартындар! - деді Еламан айқайлап. Астында Тілеу - Қабақ байының бәйгі көгі. Кешеден бері жортуылда мүйіздей боп жарап бауырын тартып алған.

Түс ауа бергенде көз ұшынан шаң көрінді. Бұлар дереу атқа тақым басты. Сойыл, шоқпар өңгерген жүз қаралы қол жым - жырт даланы дүбірлетіп зор айбатпен түйіліп келеді. Жағадағы ауылды қызыл ала қан ғып қырып, Тілеу - Қабақ байының көк ала жылқысын алдына салып, қыздарын күндікке, жігіттерін құлдыққа алып ырғап - жырғап қайтқан түрікпендер тіпті қаннен - қаперсіз, бейқам, жайбарақат кетіп бара жатқан-ды. Бұларды желкесіне төніп келгенше сезген де, байқаған да жоқ-ты. Тек ту сыртынан тосын дүбір шыққанда ғана жалт қарап, қуғыншылардың қарамын көріп шошып кетті. Қайсы біреулер қаша жөнелмек болғанда, өздерінің арасындағы қауқиған сең - сең бөрікті сіңір қара құрбашы: - Қайт! Қайт! - деп жолын кес - кестеді. Бес-алты түрікпен Тілеу - Қабақ байының жылқысын қиқулап, алдарына салып қуып ала жөнелді де, қалғандары тосқауылда тұрып қалды.

Қуғыншылар ат басын қоя берген. Сойыл - шоқпарын оңды - солды былғап, тастақ даланы дүбірлетіп, үлкен айбар - сүспен төніп келіп қалды. Сіңір қара тақымы астында бір орында тұрмай, шиыршық атқан арғымақты тырп еткізбей тізгінін тартып тұр. Үстіне келіп қалған қаһарлы қолдың оң бойы алдында ақ шыт орамалмен басын шорт түйіп байлап алған батыр тұлғалы еңгезердей ірі қазақтан көзін айырмай, әр қимылын бағып қапты. Жан - жақтан ұран тастап, аспан астын жаңғыртып келе жатқан мына қаһарлы қалың дүрмектің арасында тек жалғыз ол ғана тісін қайрап, үн-түнсіз түйіліп апты. Қолында мылтық. Бұлар кеше балықшылар ауылын шапқанда осы қазақ көзіне түскен жоқ-ты. Кім де болса, мынау қанын торсыққа құйған біреу. Ештеңеден тайынатын түрі жоқ; оқпен алмаса, бірме -бірден алғызбайтын, я өлем, я өлтірем деп оққа өзін байлап, астында құстай ұшқан аттың құрыштай мойнына бұ да бар бойымен ілгері ұмтылып, мылтығын кезеп келіп қалды. Сіңір қара түрікпен басындағы шаңырақтай қара құрайышты қамшының сабымен ілгері ысырып, көзіне таман түсірді де, әлгі ақ, орамады қазақ мылтығының қарауылына іліне бергенде атып жіберді. Қалған түрікпендер бір- бір атты да, сіңір қараның соңынан ат басын жалт - жалт бұрып қаша жөнелді.

Оқ Еламанның сол иығының шоқтығына тиген еді; мылтық даусынан үріккен ат үстінен түсіп қала жаздап, сау қолымен ердің қасынан ұстап, бойын эзер - эзер биледі. Онда да қасында үзеңгі қағысып келе жатқан Әли дереу ұмтылып Еламанды ауытқып бара жатқан жағынан демеп сүйей берген-ді. Еламан оған мылтығын берді де:

– Мені таста. Аналарды қу. Адам - қараны құтқарыңдар! - деді.

– Жақсы, Елаға, - деді де, түрікпендердің соңынан құйғытып ағыза жөнелді.

Бұл өзі бір кісіге дербес әлі келетін қарулы жігітті. Аттың құлағында ойнайды. Ат үстіндегі ұрысқа да мықты. Жүйрік ат, тигіш мылтық, бүркіт, тазы ұстаған Ұлықұм бойындағы атақты аңшы болатын. Ұлықұм бойының атақты көк алалары тақымына тиген бір топ жас жігіт түрікпендердің ізін өкшелеп тұра қуып, бірнешеуін ұрып жықты. Әли алды - артына қарамай қашқан түрікпеннің ішінен қара құрайышты сіңір қараны іздеді. Соны көзі шалған бойда өне бір ат үстінде дағдыланған машықпен қарауылға іліге бергенде ағызып келе жатып атып еді; «тимеді - ау», - деп қорқып еді; көзі алдынан дәрі түтіні сейіле бергенде сіңір қараның дағырадай тері құрайышы оның бір жағына қарай ауытқып, былғаң еткен басынан сыпырылып түсіп, ауада ұшып бара жатқанын көрді. Жауды сонан әрі қумай ат басын кейін бұрды. Бір топ кісімен кейінде қалған Еламанға кеп, аттан түсті. Еламанның оқ тиген иығының басына киіз күйдіріп басып, ақ шүберекпен қатты тартып байлапты.

– Мал - жандарды құтқара алдыңдар ма?

– Құтқардың, Елаға...

– Бәрін де ме?

– Жоқ, бәрі емес...

– Бізден шығын көп пе?

– Бір жігіт өлді, үш кісі жараланды. Осы кезде жау қолында тұтқында кеткен Рәйіс жүгіріп кеп, Еламанды бас салып, құшақтай алды:

– Ағаеке - ай, сендерді де көретін күн бар екен ғой...

– Қалғандарың қайда?

– Келе жатыр...

– Ай...

– Айғанша... Ол өткен түні қашқан...

Еламан жігіттердің бас-аяғын жинап алды да, дереу атқа қонды. Жүз қаралы кісі қайтар жолда қанатын жазып кең даланың қойнау - қойнауын, қуыс - қуысын, сайын жырасын сүзіп шықты. Жол-жөнекей кездескен биік - биіктің басына шығып, бірнеше кісі қатарласып тұра қап, дауыс қосып айқайлай айқайлай тамақтары қарлықты.

– Жан ұшырған қыз, бұл кезде ауылдан шыққан шығар, - деді Әли.

Осы қисынға көңілі ауды да, Еламан да ауылға жеткенше асықты. Шаршап -шалдыққандарына қарамай, олар түңгі салқынмен жортып отырып таң алдында ауылға жетіп еді; бірақ Еламан Әли мен Рәйіс бастаған он жігітті жасақтал, қызды іздеуге аттандырды. Олар үш күн сабылып, ойдан-қырдан

іздеп таба алмай, қайтып келді. «Сау болмады ғой», - деді Еламан. Ас - сусыз, көліксіз, аң болмаса, адам жүрмейтін жапан түзде бас сауғалап қашқан жас қыз аштан өлді ме? Әлде қара үзіп адасып кетті ме?

Еламан өрелі таңды көзінен атырды. Зіл басқан бойы ауырлап, басы мең - зең боп түрегелді. Рәйісті шақырып алды:

– Мөңке болса жоқ. Бұл ауылдың ендігі сенері өзіңсің. Не ойлап жүрсің, шырағым?

– Өзіңізбен ақылдассам деп едім.

– Менің айтарым: өлгеннің артынан өлмек жоқ;. Тірі тірлігін істеген.

Қатын - бала күйзіп қалмасын. Талап қыл!

– Мақұл, Елаға. Өзіңіз... қалайсыз?

– Қайғыдан кісі өлмейді.

– Мүмкін, тірі шығар... Табылар...

– Әли қайратты жігіт көрінеді. Ендігі жерге сонымен ыңғайлас бол!

– Мақұл, Елаға.

– Ол пақырлардың күні қазір сендерден төмен. Теңізге үйреніп кеткенше қатын-балаларына қазандық балық беріп, қарасып тұрыңдар. Адам күні адаммен. Жә, енді бара бер!

Ертеңіне қаза болған кісілердің жетісін берді. Түс ауа үлкендер бастаған мол топ ауыл сыртындағы Қармолаға барып Құран оқып қайтты. Бірін-бірі сүйемелдеп, «ой, бауырымдап» дауыс салып барады.

Қаратөбе басында Еламан жалғыз. Құран оқығанда отырған орнынан қозғалмай, иығы салбырап шөгіп қалған. Сыртынан қарағанда қыр басына қанаты талып кеп, төсін тасқа соғып қонған қыран тәрізді. Мола басынан тарап бара жатқан халықты көзімен жөнелтіп, тұнжырап отыр. «Ел боп еңсеңді көтере алмай - ақ, кез - келгеннің табаны астында кете берер ме екенсің? » - деді Еламан күрсініп.

Бәлкім, таланы солай жазылғасын көне беретін шығар. Шарасыздық та - шерменделік. Бірақ басқа түскеннің бәрін көрсең де, көнгенің қалай? Осы қазақ неге көнгіш? Аштыққа көнуге болар, ал бірақ қорлыққа көнген қасиет пе? Ел намысы үшін ерлері еңсе көтеріп, ұран айқайлап шыққан кезі болған ба? Көненің көзі ғой деп қариялардан жөн сұраған кезі болды. Қанша жасаса да олардың осы өмірден түйген зәредей де сабағы болмапты.

Арғы-бергі заманнан ауыз толтырып айтар жақсылық таба алмағасын олар өз елінің тірлігін ұзақ - сонарға сап, баяғы заманда өткен даңғой батырын, сасық байын, қызыл тілін безеген биін мақтап, жөн сұраған кейінгі ұрпаққа тірліктің жолын қиындата түседі. Енді бірде көп біледі деген қариялардың езі келешектің қамын ойлаудан гөрі кейінгі жағына жалтақтап, алға талпынған жастардың үміт - арманын қайырып әкеп көне заманның

сүрлеуіне сала береді. Көне заманды көксеп отырып, кейде көзін жұмып, қолын алысқа сермеп, Қап тауының аржағында жатқан қалың ел бар, бақыт, байлық, ғашық жар, ыор қызы - бәрі сонда деп, осы өмірден көрем бе деген қызықты да қиындатып жібереді.

Еламан солдатқа алғанға өкінбеді. Осы жолы ол қариялар айтатын сол Қап тауының ар жақ, бер жағын көріп қайтты. Әсіресе, Кавказ тауын жайлаған кішкентай елдердің тірлігі оған кеп ой салды; ұйықтап жатқан кеше ойға тас тиіп оятқандай болды; сонан бері өз басының қайғысын ел қасіреті жеңіп, шерлі жүрек сыздап қайтты. Ата-бабаларының бір ісіне ырза емес. Үстіне кісі кіргізбейтіндей, кең далаға сыймай, мал жайып жатқаннан не ұтты? Талай заманнан жер дауы жегідей жеп, алауыздық асқынған. Соның арқасында ит -құсқа таланып күн кешіп келеді. Кеше де өздерінен он есе күші аз жауға қарсы тұра алмады. Таланды. Тоналды. Алдағы уақытта елі қанша таланбақ?!

— Апыр - ай, бір қайғыңнан бір қайғың асып түсіп, тіпті қайғыруға да мұрсанды келтірмей барады ау! Ыстық ұяң - аулыңның сиқы мынау. Мен қимайтын не қалды? Бәсе, не қалды? - деп Еламан, кенет ұйқыдан оянгандай еңсесін көтеріп алды.

Қарындасындай болған кешегі кінәсіз жан есіне түсті. Өкініші мен өксігі көп өмірдің ендігі қалған қуанышындай еді - ау!

Еламан түрегелді. Жаралы дене толықсып бара жатқасын таяққа сүйеніп қалды. Көзінде жас. кетіп бара жатты да артына тағы бір қайырылды. Үлкен қорымның шет жағындағы он қабірдің жанынан жақында пайда болған он бірінші қабірге көзі түсті.

- Кешір! Үлгіре алмадым.

Ендігі тірлік жөнін ойлағанда есіне қайта - қайта Шалқар түсті. Ондағы орыстардың тірлік қарекетін әлі де дұрыстап біле қойған жоқ; тек бір аңғарғаны: үлкен елдің арманы да үлкен. Патшасын құлатса да, халық бойындағы ыза әлі басылмай, дауыл алдындағы ұлы теңізше ісініп, шарасынан шығып жатқан қаһарлы бір күшті сезгені бар. Еламан таяққа сүйенген бойын тіктеді. Бір тәуекелге бел буғандай. Қайтпек керек, не көрсе де ендігі жерде дүниенің тауқыметін солармен бірге көреді. Ел - жұртымен қоштасып, алдын кештете Шалқарға бет қойды. Күзгі жел кешке қарай шұғыл суытты. Ала бұлтты аспан сең жүзген теңіз бетіндей, сапырылысып, жөңкіп көшіп жатты. Бұ да бұның дәл қазіргі өз көңіліндей ұйқы - тұйқы. Шамасы, сірә, мына аспанның да қары, жауыны, қара нөсерімен бірге осындай ала бұлтты ызғырық шағы да болатыны ғой. Апыр - ай, бұлт екеш бұлт та соның біріне тоқтамай, толастамай, кең аспаннан жол тауып, үздіксіз көшіп жатады екен-ау!

ТҮСІНІК

«Қан мен тер» трилогиясының ең алғашқы кітабы «Ымырт» деген атпен 1961 жылы, 2-кітабы «Сергелдең» деген атпен 1964 жылы, 3-кітабы «Күйреу» деген атпен 1970 жылы жеке-жеке кітаптар болып баспадан шыққан болатын.

М.Әуезовтің өзі көзі тірісінде үлкен үміт артқан санаулы шәкірттерінің бірі Ә. Нұрпейісовтің осы шығармасы Кеңес дәуірі тұсында қазақ сөз өнерінің еншісіне айналған роман жанрының ең ірі туындылардың бірі ретінде бағаланды. Сол баға жазушыны 1974 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері атандырды. Осыдан кейін - ақ романның халықаралық деңгейдегі бағы жанып жүре берді.

1976 жылы үш кітап біріктіріліп, осы атпен трилогия ретінде «Жазушы» баспасынан қайта шықты. Жазушының өзіндік кредосы болуы керек - әр басылым бұрынғы басылымдарға қарағанда елеулі өзгертулер мен толықтыруларға ұшырап отырады. Алғашқы басылымға қарағанда екінші басылымда осындай өзгерістерді байқасақ, ал 1981 жылғы басылымда тіпті жаңа өзгерістерді байқауға болады. Мысалы, бұрынғы басылымдарда көбірек орын алатын соғыс көріністері азайған. Кейбір басқа да құрылымдық өзгерістер мен жаңалықтар кездеседі. Тәңірберген, Еламан образдарына тән бірсыпыра бояулар да, олардың сөйлеу тіліне тән ерекшеліктер де біршама өзгерістерге ұшыраған.

Авторлық сөз қолданыстарға, стильге тән өзгерістерді де байқауға болады. Жаңа басылым, әсіресе осы баспаға ұсынылып отырған мәтін көп сөзділіктен, оқиғаны баяндау кезінде қазбалап түсіндіруден біршама арылған тәрізді. Яғни, автор шығарма туған кезең қолтаңбасындай көрінетін заманы өткен таптаурын кеңестік идеологиялық штамп белгілерінен де бас тарту жөн деп санағаны байқалады.

Ә. Нұрпейісовті өз өнер гүлзарының, өз өнер бағының өнегелі қожайынымен теңеуге болады. Ол өз «сүйіктілерін» әлде - қайдан жел айдап әкелген әлі жапырақтан да, топырақ астына байқаусыз түскен басы артық тал - бұтадан да көзінің қарашығындай қорғауды мұрат тұтады. Қажет деген жерінде одан әрі көркейтіп, жасандыра түсуге де бейіл. Оған шаршамайды да, жалықпайды да. Қайта ләззат алады. Сондықтан да оның «осы басылымға қатты - ақ қолым тиді. Тіпті, көп өңдедім. Бірақ тағы

қарасам, тағы да өзгерістер енгізетін тәріздімін» деген шығармашылық көңіл күйін де түсін түстеуге әбден болады.

«Қан мен тер» - символдық атау. Қан - өмір, биік мүдделер жолындағы күрес символы. Тер - тіршілік, көнбіс бейнеткерлік пен үзілмес үміт символы. Қазақ жұртының бір өркениеттік болмыстан екінші өркениеттік болмысқа бет бұру, бір саяси - әлеуметтік формациядан екінші саяси-әлеуметтік формацияға ауысу сағатын бейнелеуге арналған туындының бар мазмұны мен мәні осы екі сөзбен - ақ сәтті беріліп тұр.

Шығармада жиырмасыншы ғасыр басындағы қазақ даласының ақиқаты, қалыпты тіршілігі адамдар арасындағы қым - қиғаш қарым - қатынастар арқылы - сүйіспеншілік пен бақталастық, ізгілік пен сұрқиялық, салиқалық пен сатқындық, адалдық пен көлгірлік тәрізді адами қасиеттердің шарпысуымен астасып беріледі.

Жазушы кейіпкер арқылы сөйлейді, солар арқылы өз шеберлігін паш етеді. Жазушы қаламынан туындаған алаңғасар, әпенде, істеген ісінің, сөзінің тұрлауы жоқ Судыр Ахмет, мінезі ала құйын, сөзі төбеден түскендей, ақылы келте Қарақатын - нағыз халық арасынан шыққан зергерлік үлгілерге жатады.

Осылардың ортасында, осылардың әрқайсысымен тығыз байланыста бола отырып шоқтығы биік көрінетін - шығарманың алтын тініне айналған үш бейне - Еламан, Ақбала, Тәңірберген образдары. Бұл үш кейіпкер арасындағы махаббат тағдыры шығарманың бар жүгін көтеріп тұрған негізгі ұстын. Басқа тақырыптың желілердің бәрі соған қатысты өрбіген бұлақтар.

Арал бойындағы қарапайым балықшы ауылдың бұйығы тіршілігін бұзған замана дауылының қаңбағына айналған үш бірдей тағдырдың қасірет - қайғысы болып өрілген сезім стихиясы қазақ оқырманына таныс дәстүрлі әсерден көп бөлек.

Романның соңғы бетін жапқанда уақиға біткендей әсер қалдырмайды.

Еламанның жау қолынан қаза тапқаны болмаса Ақбала мен Құдайберген сахнадан шықпаған күйі қалады. Роман соңында бар дауысынан айрылған, сорақы зорлықтан қансыраған ауылының ортасында жаны өліп, жүрегі қан жылап тұрған Тәңірбергенді көреміз.

Міне, роман соңында автордың алдына қойған мақсаты орындалып, халық алдындағы парызының өтелгенін айқын байқаймыз.

ІІІ КІТАП

КҮЙРЕУ

БІРІНШІ БӨЛІМ

- Ну-у, кіріңдер!

Бұл мына жақта қанша шиыршық атса да, бірақ ауызғы бөлмеге топырлап кірген бір топ кісінің асығатын түрі жоқ; күбір-күбір сөйлесті ме, тамағын кенеді ме, жөтелді ме. Енді кіре ме дегенде, әдейі жынына тигісі келгендей, тағы бір қастан шықпағыр темекісін сөндіріп, қызыл шоқ жылтыраған тұқылды тақасымен ырғап, күйбек-сүйбектеп жуық арада кіріп болмады. Енді сәл кідірсе, жарылғалы тұрғанда, аңыры әйтеуір есік ашылып, ар жағынан бірін-бірі итермелеп кіріп келе жатқан алты-жеті кісінің қорбиған киім сыртынан қару асынған түріне тыжырына қарады: «Аника войн. Тоже мне командиры».

- Жорыққа аттанамыз. Адамдарыңды жолға дайындандар! Оқ-дәріні молырақ алыңдар! Тек, тез! - деді Мюльгаузен.

Командирлер ләм деген жоқ, жаңа ғана өздері кірген есіктен жылдамдап шығып жөнеліп бара жатты. Тек карт жұмысшы тұрған орнынан тапжылмады.

- Астыққа кеткендерден не хабар бар? - деді ол.

- Жәрдем сұрап жатыр. Ну, неғып тұрсың? Бар, жолға дайындал.

- Оқ-дәрілері аз еді. Біз жеткенше атты казактар қырып тастамаса не қылсын?..

- Сондықтан тез аттануымыз керек. Ну, бар! Бар дедім ғой. Жолға дайындал.

- Сен, асылы, дивизияға хабарлас.

- Тағы не айтасың?

- Дивизияға хабарлас деп тұрмын ғой. Естуім бойынша, Жем бойында біздің кісілерден де басқа астық жинап жүрген тағы біраз отряд бар көрінеді. Бәрі бас қосса, бұл жақтан біз жеткенше...

Мюльгаузен қолағаштай мұрынның бір танауынан мырс етті:

- Сен тұрғанда бізге сырттан комиссар іздеудің қажеті жоқ екен.

- Ойнап тұрғам жоқ.

- Мен де шын айтам. Несі бар, үсті-басыңа сықырлатып хром кигізсе, комиссар боласың да шығасың.

Ознобин қасында миығынан мырс-мырс күліп тұрған Мюльгаузенге назарын тіктеп, шаншылып бір қарады да, үн-түнсіз бұрылып жөнеле берді. Қарт жұмысшының қашанда жығылыңқы, жапырық иығының басы бұрынғыдан да жығылып, сүдіні түсіп кеткен екен. Топшысы бүгілген ұзын қол да жең түпке бірер жіппен әншейін лаждап іле салғандай, екі қапталында құр салақтап барады. «Кәрі қырт», - деді Мюльгаузен. Оңаша қалғасын орнына барып отырғалы абажадай кең бөлменің қақ төрінде қызыл матаға малынған столға жақындап бара бергенде жаңа Ознобин шыққан есік іле-шала қайта ашылды. Мюльгаузен кілт тоқтады. Желкесі күдірейген жуан мойнын әр кездегідей, күшпен зорлағандай ақырын бұрды. Ішке ақсары қыз кірді. Әлденеге мәз боп, екі көзі жайнаңдап күліп:

- Наконец-то... - дей берді де, Мюльгаузенге көзі түсіп, мүдіріп қалды, - келе жатыр.

- Кім?

- Комиссар.

Сөйдеді де, қыз сүзеген бұқадай сүзіле қарап тұрған Мюльгаузеннің түрінен жасқанды ма, шұбатылған телеграм лентасын оған ұсынбай столға тастай салды да, жүгіре басып шығып кетті. «Дура, көрдің бе, комиссар күйеу тауып беретіндей мәз болуын». Қыз кеткесін де ол телеграмға қол созбай, тұнжыраған қабақ астынан кекірейіп тұрып көз тастады. «Хромы сықырлап келеді екен ғой. Ну, что ж... Давай! Давай, кел! Әуселенді сосын көрейік». Астықта жүргендерден хабар-ошар болмай, қос үрей көңіл қобалжып тұрған. Әлгі кәрі қырт айтса айтқандай, оқ-дәрілері аз. Қару-жарақтары да жетімсіз. Ознобиннің шолаққол баласынан басқасы бұрын қолына қару ұстамаған, бас-аяғы жиырма шақты теміржолшыдан құралған шағын отряд қылышынан қан тамып тұрған атты казактарға қарсы тұрып қайрат көрсетер шамасы жоғын бұ да біледі.

Мюльгаузен дивизия штабына хабарласқысы кеп телефонға қолын соза түсті де, саусағының ұшы шоққа тигендей тартып алды. Дивизияның бұрынғы командирі жаз басындағы қырқысқан қатты соғыста қаза тауып, жақында оның орнына келген командирмен бұл әлі кездескен жоқ-ты. Қабілеті қандай? Өзі қандай адам? Керек десе, аты-жөні де есінде қалмапты. Бәсе, соның аты-жөні... Хам... Жоқ, Хан... Хан-Даур... Сондай бірдеңе сияқты еді. Ерте ме, кеш пе, бұлар, әрине, кездеседі. Сонда қалай боларын кім білсін, әйтеуір телефонмен сөйлескен сайын сөздері жараспай, текеше тіресе қалады. Бәрінен бұрын оның ін түбіндегі аюдай гүжілдеген даусы жынына тиеді де, бұл құлағын алып қашады. Әрине, бұған оның да

ет бауыры елжіреп тұрған жоқ. Оған айтқанын істеп, алдында елпілдеп тұратын шүлтік керек. Бұны уысынан шығармай, тізгіндеп, тежеп отыру үшін отрядқа комиссар жіберіпті. Жә, жіберсін. Хромы сыңырлап келер. О да Хан-Даурдың өзіндей, өкіректеген біреу болар-ау. Бірақ бір емес, он комиссар жіберсең де мені тізгіндей алмассың. Мюльгаузен дивизия командирімен басы сыйысып жұмыс істей алмасын біледі. Естуі бойынша, ол өзі патша құлағасын қызылдар жағына шыққан ақ офицер көрінеді. Жаңа келген кісі бұндағы жағдайды қайдан білсін?! Әсіресе, атаман Дутов Орынборды басып алғалы бір бұлар емес, бүкіл Орта Азияның жағдайы күрт қиындап, Мәскеумен қарым-қатынас үзіліп, әскер - қару-жарақсыз, халық - азық-түліксіз қалды. Қала, дала, ала-бөле темір жол, депо жұмысшылары ашыға бастағасын бұлар Ознобиннің шолақ қол баласы бастаған шағын отрядты Жем бойындағы диқаншы елден ауыс-күйіс астық жинап әкелуге аттандырып жіберген; әне-міне келіп қалар деп отыр еді; әлгінде Хан-Даур бұған телефон соқты: Атаман Дутовтың айтағына ерген Жем өңірінің орыс-казактары бүлік шығарып, жаппай қаруланып жатқандарын айта бастағанда, бұл оның сөзін киіп кетіп, Жем бойында жүрген өзінің кісілерінің жағдайын сұрап еді, қызуқанды әуірім неме ана жақтан:

- Эй, дарагой, слушать надо, - деп гүж еткенде, бұл тағы да құлағын ала қашты.

Хан-Дауров:

- Бүлікті тез басу керек. Ал-ло... Алло, естіп тұрсың ба? Отрядыңды жолға дайында. Дереву аттан! - деп әмір берген-ді. Қазіргідей адам ашуы бетке шапшып, ұшынып тұрған заманда бүліктің үлкен-кішісі жоқ; оны бұ да біледі. Жаңа «аттанамыз» деп әмір беріп жүгіртіп жіберген кісілерінің соңынан енді бұның өзі де сүрініп-қабынып келеді. Өне, станса басы абыр-сабыр. Сарт-сұрт. Жәшік-жәшік оң тасыған, снаряд тиеген, пулемет сүйретіп жанталасқан, сүрініп-қабынған кісілер. Ұзын эшелонның орта тұсындағы жайдан вагонға тиеген екі зеңбірек құдды күлге шөккен түйедей, сонадайдан көзге шалынып жотасы зіңкиеді. Мюльгаузен келе салакомандирлерді жиып алды.

Оларға жорыққа аттанар алдындағы соңғы бұйрықты бас-басына жеке-жеке айта бастағанда, стансадан жүгіріп шыққан біреу бұны көре сала анадайдан дауыстап:

- Хан-Дауров телефонға шақырып жатыр. Тез! Тез! - деп асықтырды. «Тағы не боп қалды?» деп ойлаған Мюльгаузен ішке қорқасоқтап кіріп еді; телеграф орналасқан кішкентай бөлмеде төрт-бес кісі тұр екен. Ақсары қыздың қолындағы трубканы ала сала құлағына апара бергені сол еді, ар

жағынан бұның жынына тиетін жуан дауыс гүж етті:

- Ал-ло!

Бұл құлағын баса жаздап:

- Айта бер! Тыңдап тұрмын, - деді.

- Жағдай қиындап кетті.

- Жем бе? Біздің астықшылар...

- Тыңда. Жемнен де гөрі қазір Ақбұлақ, Мартүк... Ал-ло... естіп тұрсың ба, Ақбұлақ, Мартүктің халқы көтеріліп, атты казактар жағына шығып жатыр. Сосын, біз... Ал-ло-о!..

- Айта бер!

- Айтатыны сол... Астықты өңірдегі бүлікті басуға Ташкент теміржолшыларының отрядын жіберіп жатырмын.

- Біз ше?

- Сөзімді бөлме. Олар Жемге сендерден әлдеқайда жақын. Бүлікті шұғыл... Естіп тұрсың ба, бүлікті шұғыл, тез басу керек боп жатыр.

- Біз де адамдарды вагонға тиеп, әзір тұрмыз ғой.

- Әзір тұрғандарың жақсы. Атты казактардың аяғы ұзын. Менен бұйрық болғанша орындарыңнан қозғалмаңдар.

- Біз... Біз ше?

- Эй, да-ра-гой...

Онсыз да өзін әзер ұстап тұрған Мюльгаузеннің уысында сығымдап тұрған телефон тұтқасы сына жаздап сықыр-сықыр етті.

- Жолдас, дивизия командирі, - деді Мюльгаузен, - я дорогой только для своей семьи. И еще любимой девушки. Что касается остальных, я красный командир.

- Түсіндім. Мен де ақ емеспін. Қызыл... қып-қызыл командирмін.

- Ендеше, мені әскери дәстүр бойынша атаңыз.

- Жарайды. Болсын, жолдас, Шалқар теміржолшылары отрядының командирі. Естуім, отрядыңда тәртіп жағы нашар көрінеді.

- Комиссар жіберіпсіз ҒОЙ, сол келгесін түзететін шығар.

- Немене... Ол әлі барған жоқ па? Ал-ло... Алл...

Мюльгаузен трубканы тарс еткізіп тастап жіберді де, сыртқа жын ұрғандай атып шықты. Есік алдында тұрған солдаттар екі айырылып арасынан жол беріп еді. Мюльгаузен оларға назар салған жоқ; үстіндегі шолақ күртенің қалтасына қос қолын бірдей сұғып жіберген екен. Соның өзінде жұдырығын түйіп алған шоқпардай қолы қалта сыртынан бадырайып білініп барады. Сыртқа шыққасын бір жаққа бұрылмай, отряд орналасқан үйге тартты. Асты кам кесек, үстіңгі қабаты қарағай бөренеден қиып салған қобдидай үйге тақап келе бергенде алдынан салт атты біреу шықты.

Үстінде қорбиған күпі. Аяғында байпақты етік. Басында елтірі тымақ. Үстіндегі киіміне қарап бұ да бұл жалғанда мұңы, мұқтажы бітпейтін де қоймайтын қаймана қазақтың бірі болар деп ойлаған Мюльгаузен оған онша назар аудармай, тұсынан тезірек өтіп кеткісі кеп еді; бірақ күпілі қазақ атын тебініп, тоң жерді дүрсілдете басып қуып жетті.

- Пет-ка...

Мюльгаузен тұра қалды. Бұл қайырылып, бұрылам дегенше анау да аттан түсуге ыңғайланып, аяғын үзеңгіден шығара бергенде әлденеге бойын билей алмай, бір жағына қарай ауытқып құлап бара жатқан сияқтанды, Мюльгаузен оған иығын тосып, сүйеп тұра қалды.

- Петка...

- Сен, немене, ауырып тұрсың ба?

Күпілі қазақ аттан апыл-ғұпыл асығыс түсе бергенде тағы да әлденеге жан дауысы шыға жаздап, қос қолымен кеудесін қысып бүгіле қалды.

Мюльгаузен дереу ұмтылып жетіп барды да, дыбысын шығармай, дір-дір етіп, тістենіп тұрған жігітті сыртынан қапсырып құшақтай алды.

- Жараланғанбысың?

- Ештеңе емес.

Мюльгаузен оның сөзіне құлақ асқан жоқ. Белін қайыс белбеумен буған үстіндегі күпінің омырауын жұлқып ашқанда, ар жағынан жалаң етке киген шыт көйлектің бір жақ өңірі түгелдей қарақошқылданып ұйып қаққан қан екен.

- Бұл не?

- Ештеңе емес. Кеше жолда ұрылар кездесіп...

- Лазаретке бар. Мен жіберді де.

- Петка... Айналайын, отрядқа ал.

- Отрядта саған баққызатын түйем жоқ.

- Шын айтам. Бұнда сені... Сенің өзінді сағалап келдім.

- Соңыра тағы да төбелесіп жүрмейсің бе? - Еламан басын шайқады.

Мюльгаузен өмірінің ендігі тағдырын бұған тапсырып, қарсы алдында сабырлы шыдаммен үнсіз жауап тосып тұрған мына жігіттің бүкіл бетінде алақандай ала көзі болмаса, онан басқа жерін түгелдей сақал-мұрт басқан жүдеу кескініне сенерін де, сенбесін де білмей, тұнжыраған қабақ астынан тесіліп біраз қарады.

- Емдел. Сосын келерсің, - деді де, Мюльгаузен қақпа алдында қарулы күзет тұрған жаңағы үйге кіріп кетті.

Бұнда келгелі Еламанның аяғы жерге тимеді. Ертеңгі асты апыл-ғұпыл іше сала сақал, мұртын алды. Онан лазаретті іздеді. Біреулердің сілтеуімен көл жақтағы қиқы-жиқы көшелердің біріне түсті. Станса жақта, баяғыда бұл өңірге алғаш темір жол түскенде салған тас здандар болатын. Неге екенін қайдам, лазарет сол здандардың бірінде болар деген оймен жолда кездескен анау-мынау үйге назар аудара қоймап еді; аңыраған көшенің ызғырың желі әкелді ме, әдетте дала тұрғындары жаратпайтын бір үзік қышқылтым ащы иіс мұрнына жетті де, Еламан танауын шүйіріп, тыжырына қалды. Қам кесектен соққан кішкентай үйдің ың жағына кеп тоқтапты. Сырты жүрдім-бардым ақталған екен. Кешегі орыс-түрік соғысында дәл осындай лазареттің бұл талайын көрген-ді. Еламан ұзақ жатып қалам ба деп қорқып еді; Құдай ондағанда бос орын болмады да, ұшып-қонған ақ халатты елгезек қыздар бұны аяғаны, әлде ұрысқаны белгісіз, қайта-қайта ай-айлап, басын шайқап жүріп, күлдіреп ісіп қанталап кеткен жарақатты әуелі ақырған ащы бірдеңемен жуып-шайып, сосын әлгіден де өткен зәрдей ащы дәрі-дәрмек жағып, аппақ мәрлімен әспеттеп байлады да, «екі күннен кейін кел» деп қоя берді.

Еламан сыртқа көңілді шығып еді. Бірақ тастай қараңғыға көзі тірелді де тұра қалды. Бағанағы ызғырған суықтың зәрі сынса да, әуірім жел әлі сол баяғыдай азынап тұр екен. «Апырай, - деді Еламан, - адам жылқы мінезді десе дегендей-ау. Аанада түрікпендер балықшылар аулын шауып, көп адам қаза тауып, Айғанша қолды боп із-түзсіз жоғалып кеткенде бұған шынымен де тірлік таусылып, тұрлаусыз дүниенің ендігі өмірде түк қызығы қалмағандай басына қара күн орнап еді-ау. Тұрлауы жоқ дүние қаңырап бос қалғандай, бұның өзі де іші-бауыры ит талағандай ұлып, жер бетіне сыймай бара жатқасын бет ауған жаққа ел асып, жер асып тентіреп кетпеді ме?! Сонда: «Бұл дүние маған не керек? Дүниеге менің не керек?» деп, өзінен де, өзі тірлік кешкен ит өмірден де қаралай түңіліп, баз кешіп еді ғой. Сөйтсе, о, тоба, бұл түңілгенмен мына дүниенің түгі кетпепті. Мұрты шағылмай бәз баяғысымен қарап тұрған қалпы. Бәз баяғыдай ай орнынан туып, күн орнына батып тұр. Бұның өзі де, міне... Күз басында қара суы құрып тұла бойындағы үпір-шүпір жанырақ желге ұшып, тұттай жалаңаш қалған дәл мына үй алдындағы жалғыз теректей, қу басы жерге сыймай, ой асып, қыр асып еді. Ақыры, аанадағы қызыл шеке төбелестен кейін екі дүниеде де көрмеспін деп, ат құйрығын кесіп кеткен кісіге қайтып келді. Жай келмеді, құлдығың болайын деп аяғына жығылып келді. Қалай десе де, осында келгелі ісінің бәрі оңғарылып жатыр: Мюльгаузен жұмысшылар жасағына алды. Ознобин өзінің қарауына алды. Ертең қару береді. Киім береді.

Еламан казармаға қалай жеткенін байқамады. Кешкі асын ішіп алған жауынгерлер өздерінің жатар алдындағы оны-мұны бірдеңелерін істеп, біреу шинельге түйме қадап, біреулер шалбардың темекі шоғы күйдірген жеріне жамау бастырып, енді біреулер ыңылдап ән салып, ал ат қорадай барақтың шам жарығы аз түскен арағырақ басында бес-алты жауынгер бір темекіні бөліп шегіп, қызыл шоқ жылтыраған құрттай тұқылды қолдан қолға жағалатып жатты. Ознобин де, Мюльгаузен де көзге түспеді. Еламан төсекті кімнен сұрарын білмеді. Сосын қашаннан күй талғамайтын әдетпен мол күпінің бір шалғайын астына төседі де, киімшен қисая кетті.

Шаршағанын жамбасы жерге тигесін білді. Бүгін ертеңгісін төсектен тұрғанда қолы қалт етсе ығытын тауып Ақбаланы іздемек болған-ды. Жаңа лазареттен қайтып келе жатқанда да Ақбала бір сәт басынан шықпады. «Әлі сол сүмелек сарының үйінде тұра ма екен? » деп ойлады. Мүмкін, басқа үйге... Жә, жә, ертең бәрін білермін. Қазір ұйықтау керек. Ұйқы... Ұйқы...» Жүрегі лүп-лүп соғып, күлімсіреп жатып көзі ілініп кетті. Ертеңіне бұл таң қараңғысында оянды. Ұйқысы қанбаған. Ұзақ жолда атсоқты болған денесін қозғауға ерініп біраз жатты. Бұнан басқалар да оянуын оянса да төсектен тұра қоймай, қимылдап, қозғалып, қайсыбіреулер темекі тұтатып жатқан-ды. Сырттан біреу кірді. Шамасы, командир ме, қалай... есік жақта жатқан төрт-бес солдат атып тұрды. Қалғандар да апалақ-құпалақ тұрып жатыр. Соқыр шам сығырайған алакөленке казарма іші апелімде ерейген-серейген кісілерге толып кетті. Еламанның ұйқысы шайдай ашылды. Күпісі мен тымағын ірге жаққа ысыра салды. Ештеңенің мәнісіне түсінбесе де, аяқ астынан әбігерленіп, абыр-сабыр боп жатқан кісілердің ыңғайымен айналып, олар не істесе, бұ да соны қайталады. Жұртпен бірге желең бойымен сыртқа шықты. Шығар жерде есікке төрт-бесеуі бір мезгілде қабаттасып кеп иық қағысып қалды. Онан трубадан сарылдап ағып жатқан мұздай суға бұ да көппен бірге таласып-тармасып жуынды. Онан күпі мен тымағын киіп, тағы да көппен бірге аралас-құралас сыртқа шықты. Онан жауынгерлердің бойына қарай сапқа тізіліп жатқанын көріп, саптама етік киген аяғы күпінің шалғайына оралып, сүріне-қабына кеп өзіндей еңкиген ұзын бойлы біреудің қатарына тұра қалды.

- Қалай түнеп шықтың?

Еламан Ознобинді даусынан таныды. Сонша кісі арасынан бір таныс табылғанына қуанды.

- Жақсы.

- Төсек беріп кетіп едім, алдың ба?

- Жоқ.

- Бермеген болды ғой. Жарайды, қазір алып берем.

- Жолдас... Жолдас командир...

- Жә, күпінді тастағанша қоя тұр, - деді Ознобин. Еламан әзір несі дұрыс, несі бұрыс шығып жатқанын білген жоқ. Оны ойлауға да шамасы келген жоқ. Қазіргі халі әлдебір ағыны қатты су алды-артына қаратпай ықтырып ала жөнелгендей. Шым-шытырық дүниеден бұл қашан жөн тауып, оң мен солын айырғанша, кім біледі, осы бетімен ықтырып апарып, бұрын-соңды көрмеген, білмеген, беймәлім жағаға шығарып тастамасын?!.

- Ендігі жетпегені осы еді.

Еламан селк етті. Қасына кеп төніп тұрған Мюльгаузен екен. Еламан оған көзін тіктеп тура қарай алмай, назары тайып кетті.

Мюльгаузен Ознобинге бұрылды:

- Бұған неге киім бермедің?

- Үлгере алмадық.

- Мына түрімен қалай сапқа жібердің? А ну-ка, марш отсюда!

Еламан кеткісі келмей қипақтап қап еді. Мюльгаузен қайта зекігесін лажы құрып, саптан шықты. Мюльгаузен көңілсіз. Жем бойындағы кісілерден әлі хабар болмағаны жанына батып жүр. Түнімен кірпік ілмей шықты. Тұра сала бір хабар бола ма деп телеграфқа барып еді. Ознобин де осында жүр екен. Осыдан кейін де бұл телеграфқа қанша барса, соның бәрінде де Ознобин баяғы бір орнында, телеграфтағы қыздың қасында танжылмай, екі аяғынан сарсылады да тұрады. Үстіне келген бұған үнсіз телміріп жауап күтеді. Мюльгаузен оған қарамауға тырысты. Атаман Дутовтың уысына түссе, онан аман құтылу неғайбыл. Әзір дәтке қуат қылатыны Ознобиннің шолақ қол баласы. Сорлыны қан тартып, ажалына көрініп тұрмаса, осы ғасырдың басында екі бірдей жойқын соғысқа - әуелі орыс-жапон, сосын - орыс-түрік соғысына қатысып, сұрапыл шайқасты басынан кешкен тәжірибелі жауынгер. Осы жолы да бір амалын тауып, адамдарын аман-есен алып шығар деген үмітте.

Жем бойынан жайсыз хабар алғалы Мюльгаузен отрядты тырп еткізбей казармада ұстап отыр. Оның үстіне комиссар да кешігіп, жынына тиіп тұр. Кешегі күні келіп қалар деп отырғанда оқшау хабар алды. Ақтөбеден пойызға отырған комиссар жолшыбай Ембіге келгенде аяқ астынан қатты ауырып, пойыздан түсіріп ап қапты. Ознобин:

- Кісі жіберейік, - деп еді.

Мюльгаузен міз бақпады. Оның ығын алып үйренген кісілер бұл жолы да батып тіл қатпай, көзінің астымен бір-біріне қарады. Бұндайда бірдене деп қалатын Ознобин де үнсіз. Түк сезбеген кісідей, жапырайған май-май кепканы көзіне басып киіп, төмен қарап тұқырая қапты. Үндемесе де отряд командирінің ар жақ ойы бұған белгілі. Қолындағы билікті басқа біреумен

бөлісуге ырза емес. Әсіресе, комиссарға жұлдызы қарсы. Кейінгі кезде дос пен дұшпан аузында ілтипатпен атала бастаған осы бір шетінен мейлінше ұстамды кісілер оның ойынша - қызуқанды командирлерді тізгіндеп, тежеп отырғаннан басқа қайраны жоқ. Әрісі, комиссар атаулының басы мен аяғына сықырлатып қара сүрік киіп алатыны да мұның жынына тиетін. Телеграфта істейтін ақсары қыз ішке жүгіріп кірді. Мюльгаузен оның қолындағы телеграмды жұлып алды. Көзі түскен бойда:

- Ну, вот... откомиссарились! - деді.

Ознобин екі ұмтылып, шаққа тұрды. Мюльгаузенге жеткенше де сүрініп кетті. Мюльгаузен уысындағы телеграмды күлдей ғып, жыртып-жыртып, шашып жіберді.

Бүгін де Еламан ертеңгі асын іше сала қала сыртындағы киім-кешек складына жүгірді. Күндіз де қолына шам ұстап кіретін қараңғы складтың бір басында аткөпір боп үйіліп жатқан ескі киімдерді аударыстырып жүріп бойына шақтап шинель алды. Күпіден құтылған бойы шинель кигенде құп-қунақ боп шыға келді. Тек, тарлау ма, қалай?.. Сыртқа шыққасын қимылдап, қозғалайын десе екі иығының басын құрыстырып қысатынын байқады. Қолын құрттай ілгері созса да баланың иінінен ауысқандай, білегі сидиып шығып кете берді.

Еламан жиіркеншек еді; бұған дейін талай адамның иығын адақтаған мына шинельден бұл білмейтін, бұған беймәлім әлдекімдердің иіс-қоқысы шықты. Талайлардың мойны қажаған кір-кір жаға да құдды тақым қажаған терліктей, желкесіне тиіп кетсе де тітіркеніп қалады. Еламан: «Қап, не қыласың?!» деп, күпі мен тымақтан құтылғанша асығып жүріп, ит жегірді жаңа зер салып дұрыстап қарамағанына қынжылды. Кішкентай қаланың кісі-қара аз жүретін көл жақ шеттегі көшесімен келе жатып та үстіндегі шинельдің о жер, бұ жеріне қарай берді. Өңіріндегі саусақ сыйғандай тесікке көзі түсті де, жүрісінен жаңылып тұра қалды. Көңіліне қобалжу енген Еламан көзін алып қашты. О жаққа енді қарамауға, тінті ойына алмауға тырысып еді; бірақ әлгі күдік түйсікшіл көңілге тікендей қадалып тұрып алды. Апырай, өліктің үстінен шешіп алмаса не қылсын? Кезінде қанқұйлы жау дәл көкіректен атқан болды-ау?.. Бұрынғы иесі кім екен? Жер басып жүр ме, әлде... Апырай, ә? Пақырдың татар дәмі таусылып, ойраны шыққан дүниенің әлдебір жерінде топырақ астында томпайып жатыр ма?.. Қалай болғанда да талай жанның тірлігін тауысқан шинель енді сені тапты. Кәне, құтылып көр!

Еламан мырс етті. Қай солдат қашан зауал жеткенше үстіндегі сұр шинельдің соңыра сүйегін орайтын сұр кебін екенін қайдан білсін?! Көңілсіз ой баураған Еламан әлгінде өзі тоқтаған көшенің қақ ортасында қыбыр етпей әлі тұр. Көшеде ерсілі-қарсылы жүріп жатқан кісі-қара бұған бұрылып бір қарайды да, өтіп кетеді. Бұл бірақ дәл қазір оларды байқап тұрған жоқ.

Бұл өзін жаны сірідей көретін. Және соған өзі сенетін. Шынында да, беті қатты ажал бұған талай-талай маңдайын туралап бетпе-бет келсе де, бірақ соның бөрінде де бұл шанышқыдан жырылған шабақтай сытылып аман қалатын. Енді... Иә, енді?.. Еламан тағы да мырс етті. Тағы да тап әлгінде өзін-өзі мысқылдағандай, зәрдей ащы мысқыл миығында тұрып қалып еді.

Сонан ол отряд орналасқан бараққа кіргенде де әлгі сөлекет күлкі бетінде әлі тұр еді; бұнан басқаның бәрі тегіс іште екен. Бірақ бәрінің де басы салбырап түсіп, сазара қапты. Бұрын бұндай кезде казарма іші араның ұясындай гуілдеп тұратын. Енді... о басы мен бұ басы атшаптырым казарма өлік шыққан оттың басындай.

Еламан есік алдында аңырып тұрып қалды. Әркімге бір қарады.

Басқалардан гөрі жүзі жылырақ ұшырағасын қартаңдау жауынгерден тіл тартқысы кеп еді, о да ыңғай бермей, сырт айналғасын қайтадан ізінше сыртқа шықты. Иә, не қылса да бұл жоқта бір оқиға болған. Бірақ... бірақ ол не? Не болуы мүмкін? Көше құлазып кетті. Казармаға қайтып барғысы келмеді. Сусылдаған күлдей майда сары топырақ ығы жоқ аңыраған көшені шаңытып борап тұр. Қамсауы жоқ жалаң шинельден жел өтіп барады.

Еламан іргесін құм басып, белуарынан жерге кіріп кеткен бәкене үйлердің іргесімен ілбіп келеді. Басы салбырап кеткен. Есіне Рай түсті. «Сорлы балаға туған жердің қос уыс топырағы да бұйырмады» деп ойлады. Сол екен, сонан есіне Мөңке түсті. Құлтума түсті. Төлеу түсті. Сонан түрік жерінде қырылған... түрікпендер атқан... онан мұз үстінде үсіп өлген кісілер есіне түскенде қарадан-қарап тілерсегі дірілдеп, теп-тегіс жермен келе жатып та қайта-қайта сүріне берді.

Көшенің арғы бетінде кетіп бара жатқан келіншекке көзі түсті. Алғашқыда Ақбала екен деп қалып еді, тұлға-тұрпаты, киімі, кербездігі, тіпті аяқ басқанда арқасында ақырын бұлғаңдаған қос бұрымы құдды Ақбаланың бұрымынан аусайшы.

«Апырай, біреуге біреу қандай ұқсайды» деп ойлады. Ақбаланы Көргісі кеп кетті. Шинельдің жағасын қайырып тастады. Ертеден бері қайда бет түзеп

келе жатқанын ойлаған да жоқ-ты.

Неге келе жатқанын да білмейтін. Енді байқаса, кішкентай қаланың қазақтар тұратын көл жақ; шетіне шығып кетіпті. Ағашсыз, талсыз қисық көше.

Сырты ақталмаған, бірінен бірі аумайтын бәкене үйлер. Соған қарамастан, алабұртқан көңіл тағы да өз-өзінен әлденеге ауаланып, жан-жағына қарап көз сап тұрған-ды. Кенет иек созымдай ғана жерден кесек дуалдың құмын шығарып, жел-құз жеп, кебірлеп тастаған жермен-жексен бір үйді көрді. Онсыз да алабұртып тұрған жүрек кенет лүпілдеп қатты-қатты соғып кетті. Аяғы адастырмай іздеп тапқанына қуанды ма, көз жанары қаттырақ ұшқындап, жолында тұрған құман, леген, олардан да басқа тағы бірдеңелерді салдыр-күлдірлетіп кіріп келді. Үш сары бала үйдің бұрышына тығылып үрпиіп тұр.

- Бұл үйдің кісілері қайда?

- Әкем бе?

- Иә, әкең?

- Жұмыста.

- Ал... Сосын...

- Апам ба?

- Апам-м?.. Апаң кім?

- Ақбала.

- Ә, «апа» дейсіңдер ме?

- Әйәй апа дейміз.

- Е, «Әйәй апа» дейсіңдер ме?

- Иә, анау да, мынау да, мен де - бәріміз де «Әйәй апа» дейміз.

- «Әйәй апаларың» қайда?

- Жұмыс іздеп кетті. - Еламан әкесінен аумайтын үш шикіл сары баланы маңдайынан бір-бір сипады да, сыртқа шықты. Былайырақ ұзай бере артына бұрылып еді, іште қалған әлгі шикіл сары балалар бұны көзімен ұзатып, терезеге жабысып қапты. Еламан бұрылғанда қырық құрау әйнектің ар жағынан бәрі бірдей уылжып күлімсіреп қоя берді. Еламан да езу тартты. Ақбалаға кездесе алмағанына өкінді. Осыған дейін кежегесі кейін тартып келген өркөкірек тәкаппар жанның от басында көміліп отыра бермей, талпынып жұмыс іздеп шыққанына қуанды. «Күнкөрісі де қинаған болар» деп ойлады.

Еламан үйге жақындап келе бергенде, іштен гүжілдеген жуан дауыс шықты. «Мені іздеп қалған жоқ па екен?» деп ойлады. Ішке кіргесін де ілгері озбай, есік алдында тұрған жауынгерлердің сыртын ала тоқтады. Мюльгаузен түтігіп алған. Үйді әрлі-берлі кезіп, зіркілдеп сөйлеп жүр. Бұл

білмейтін біреуге қаһарын төгіп, кіжініп-кіжініп қояды:

- Бұның бәрі соның кесірі. Соған бола бізді жіпсіз байлап қойған жоқ па?!

- Өзінен хабар бар ма? Қашан келеді екен?

- Ну, подожди... Хромыңды дал-дұл қылмасам ба...

- Кімді айтып тұр? - деді Еламан қасында тұрған біреудің құлағына еңкейіп.

- Комиссар.

- Ком-сар?

Күн батар алдында Мюльгаузен отрядты тік көтеріп, стансаға апарды.

Кішкентай қаланың бар халқы осында жиналыпты. Кідірмей күнбатыс жақтан соңына жалғыз қызыл вагон тіркеген күлді-күйелеш паровоз кеп стансаның алдына тоқтады. Паровоздан біреу түсті де, қызыл вагонның есігін ашты. Иін тіресіп тұрған халық лап қойып жетіп барса да, есікке тақай бергенде алдынан жер жарылғандай ақтарылып тұра-тұра қалды.

Астық тиеген вагонның еденінде қылышпен кескілеп тастаған жиырмадан астам кісінің қан-қан денесі жатыр екен. Есі шыққан халық өкіріп жылап, станса басы әп-сәтте у-шу болды да кетті. Екі кісі сүйемелдеген бір жас келіншек өліктер жатқан вагонға барғысы кеп, аяғын бірер басып ұмтыла түсті де, талықсып кетті.

Еламан жас келіншекті жыға танымаса да, түсін шырамытты. Бір жерде көрген сияқты. Өлдеқайдан Ознобин келді. Ессіз-түссіз талықсып жатқан келіншекке көзі түсті де тұра қалды. Үстіне төніп қарап тұрды да, қасындағы біреуге «Үйге апарыңдар!» деді. Иін тірескен ығы-жығы кісілердің ара-арасымен ілгері ұмтылды. Еламан есігін айқара ашып тастаған қызыл вагонға қарт жұмысшымен бірге қатарласа жетті де, дәл вагонға мінер жерде оны қолтығынан демеп жіберді. Осы арада ғана ол қан-қан өліктердің арасынан қарт жұмысшының шолақ қол баласын көрді. Ознобин де баласының өлігі жанына тізерлеп отыра қап, су қараңғы болған кісіше құп-қу жүзін жоғары көтеріп, дыбысын шығармай тістеніп алды. Сонан бір кезде есін жиып, алдында жатқан қан-қан өліктің әуелі басын сипады. Дірілдеген қолымен баласының бетін сипап отырып: «Андрюш... Андрюшам» деді жасын жұтып.

Ертеңіне Еламан Селивановты іздеп депоға барып еді, мұнда жиналыс өтіп жатыр екен. Иін тірескен халықтың арасынан Селивановтың өзі көзге түспесе де, бірақ аңғал-саңғал депоның өрегірек бір тұсында отын сөндірген паровоздың алып тұлғасы қарауытқан маңнан тіл мен жағына сүйенген біреудің саңқылдаған дауысы құлақты жарып баратты. Мына

қызыл кеңірдек жиналыстың жуық арада бітпесіне көзі жеткесін Селивановпен кейін сөйлескісі келді де, келген ізімен кері қайтты. Ызғырық суық жел шаңдағын суырған сары топырақ борап жатты. Қамсауы жоқ шинельден суық өтіп барады. Бір жақсысы, ыққа қарап жүру жеңіл. Жел артынан итеріп, дедектеп келе жатқан-ды. Кенет алдында кетіп бара жатқан біреуге көзі түсті де іркіліп, тоқтап барып қайта жүрді. Үстінде қап сияқты дорбиған бірдеңеден тіккен қызылқоңыр пальто. Не түймесі, не белбеуі болмағасын омырауын қаусырынып апты.

Еламан онан көзін айырмады. Кім де болса, айдаудан қайтқан біреу. Ана жылы Федоровты өлтіріп, қол-аяғында темір кісен, Орскіге жаяу айдалып бара жатқанда жолда осындай кісілердің талайын көрген-ді. Еламан оған қатарласып қалғанын байқап, кілт тоқтады. Ат бойы алға жібергесін қайта жүрді. Енді оған көбіне сырт жағынан қарап, қалқиған құлағы мен қылқиған мойнын көріп келеді. Ақжем бетінде жалқылдаған ілелі қызыл тандақ. Енді оны басып та озбай, қалып та қоймай, соңында қол созымдай кейінде келе жатып, бас-аяғына анықтап қараған сайын «Апырай, - деп ойланды Еламан, - адам баласы өлімге оңайлықпен мойын ұсынбайды-ау. Түрмеден босанып шыққан болды ғой. Бұнда туған-туысқаны бар ма екен?»

Аяғын сүйреп басып келе жатқан кісі кенет кілт тоқтады. Еламан да тоқтады.

- Орысша білесің бе? - деді ол Еламанға.
- Аздап...
- Теміржолшылар отряды қайда?
- Жүріңіз! - деді Еламан. Мына кісінің салған жерден отрядты сұрағанына таңданып келеді.
- Ұлтың кім?
- Қазақ.
- Отрядта сенен басқа қазақ бар ма?
- Жоқ.
- Командирлерің қайда?
- Өзінде шығар.
- Кел, танысалық, Петр Дьяков.
- Еламан.
- Бұл қалада енді бір танысым бар деуге болады, - деді Дьяков күлімсіреп.
- Қалай?... Сіз... Сіз бұнда ешкімді...
- Иә, өзіңнен басқа танысым жоқ.
- Бұнда бұрын болмап па едіңіз?
- Жоқ. Бүйдеп неге сұрадың?

- Жоқ, жай. Міне, мынау - штаб, - деді Еламан кішілеу екі қабат үйдің алдына келгесін. - Сау болыңыз.

- Біз әлі кездесеміз, - деді де Дьяков жылдам басып ішке кіріп бара жатты. Есік алдылық толы екен. Бәрі де қару асынған әскери кісілер. Дьяковты көргенде үстеріне түйе кіргендей, бәрі бірден бұған одырая қарады. Дьяков мән берген жоқ; ол өзіне жұрттың осылай қарағанына үйренген-ді. Үстіндегі арестант шекпеннің өңірін қымтап, қаусырынып алды да, аяғындағы жұлығына жамау түскен етікті сырп-сырп басып, түп жақтағы ақ сыр есікті аша берген-ді.

- Пардон, - деп, бір жас солдат есікті жауырынымен басып тұра қалды. - Саған кім керек?

- Мен... Мен бұнда...

- Жоқ, сен Совдеппен шатыстырып тұрсың. Бұнда отряд командирі тұрады. Командир! Понимаешь?

- Ендеше, мен Мюльгаузен жолдасқа келіп тұрмын.

- Онда, кідіре тұр. Сенен де басқа күтіп тұрғандар бар.

Дьяков мыналарды күтсе, жуық арада отряд командиріне аяғы жетпесін білді. Және ауызғы бөлменің ауасы тар екен. Бұнда келгендердің бәрі темекі шегіп, тұла бойындағы иіс-қоңысты осында қалдырып кететін сияқты. Дьяков қалтасынан мөр басқан қағаз шығарды.

- Бәрібір жібермеймін! - деп есікті арқасымен басып тұрған әлгі солдат қасарысып жолын бөгеп тұрып алды: - Мыналарды көресің бе? Бәрінде де бір-бір құлаш мандат бар.

Жауынгерлер қарқ-қарқ күлді. Дьяковтың көзінің алдында қалталанып тұрған күлтілдек еті жыбырлап, өзінен-өзі жұлқып-жұлқып қалды.

- Оқы!

Жас солдат қыңа қоймап еді; Дьяковтың жағы қуарған ілелі ақжем бетінің әр жер-әр жеріне теңбіл-теңбіл қан жүгіріп, өзі де қатты демігіп:

- Оқы! - деп зекіп еді, жас солдат әлгідей емес, осы жолы жөнге түсіп, өзіне ұсынған қағазға көз қиығын селқос тастаса да, бір-екі сөзін оқыр-оқымаста кірпігі жыпылықтап кетті. Үсті-басын асығыс жөннеді. Жауырынымен басып тұрған есікті де жалма-жан ашып:

- Кіріңіз!.. Кіріңіз!.. - деді.

Дьяков енді асықпады. Ішке кірер алдында сәл бөгеліп, әуелі мыжырайған кепканы басынан алып еді, сұйқылтым шашы кейін қашқан қос шекесі, тоқпақтай маңдайы жарқырап қоя берді, Жас жауынгер ашқан есіктен ол отряд командирінің үстіне сабырлы салмақпен ақырын кірді. Соңынан есік жабылған бойда жас солдат сылқ етіп отыра кетті:

- Құрыдым...

Дьяков отряд командирінің үстіне кіргенде Мюльгаузен алдында жатқан әлдебір қағазға үңіліп қалған екен. Басын көтермеді. Әуелі алдына кеп тоқтаған кісінің аяғындағы етігіне көзі түсті. Жұлығына жамау түскен бақа бас етіктің тұмсығы тынышсызданып, ар жағында бүлкілдеген башайдың қимылынан хабар беріп тұрғандай.

- Мюльгаузен жолдас, вот и прибыл. - Мюльгаузен етіктен енді ғана көзін алды да, алдында тұрған кісіге сонда да суық жүзін жылытпай, назарын тіктеп қарады. Дьяков қысылған бойын қайда қоярға білмей, қипақтап қалды да, өзіне жақын тұрған орындыққа отыра кетті.

- Әлдеқашан келетін едім. Жолшыбай ауырып... ыхе-ыхе-е...

- А-а!

- Ауырып қалғаным.

- Ә-ә...

- Дәрігерлердің қолына түспеу керек. Қолына түссең, әсіресе, мендей ыхе... хе... кісілерді жібере қоймайды. Қашып шықтым.

- А-а?

- Қашып шықтым.

- Түсінгенім жоқ. Өзің кімсің?

Дьяков әлгінде жас жауынгерге көрсеткен қағазды отряд командирінің алдына тастады. Мюльгаузен асықпай оқып шықты. Жанынан темекі алды. Алдында жатқан қағаздың шетінен жыртып алған қиындыға орап жерде қолы дірілдеп, темекі шашырап кетті. Сіріңкеге су тиген бе, қанша шақса да от алмай, күкірттің басы уатылып, ызасына тие бастап еді, Құдай ондағанда, келесі бір талы тұтанды.

Мюльгаузен ащы махорканың түтінін кең танауынан бұрқ-бұрқ шығарды. Дьяков өзіне қарай қалқып келе жатқан көкшіл түтінге зәресі ұша қарап, орындығын қозғап, кейінірек ысырылып отырды.

- Шалқарды бұлай деп ойлағам жоқ-ты. Сөйтсе өзі... ыхе-е... әжептәуір...

Дьяков булығып, демі жетпей бара жатқасын алақанымен аузын басып алды.

- Ыхе... ых-е... Кешіріңіз... Демікпем бар. - Мюльгаузен темекісін анда-санда бір бұрқ еткізіп қойғаны болмаса әлі үнсіз.

- Қалада депо барын білем. Жұмысшы саны қанша? - деді Дьяков.

Мюльгаузен даусын созып:

- Да-а... - деді де, түк деместен орнынан ақырын түрегеле берді. Терезенің алдына барып, сыртқа енжар, керенаулана көз салды. Өзімен тілдескісі кеп, жалтақтап қайта-қайта қарап отырған кісі бар ма, жоқ па, қаперінен мүлде шығып, ұмытып кеткен сияқты.

Дьяков түрегелді. Терезенің алдында сыртын беріп тұрған Мюльгаузенге

жақындап барып:

- Танысайық, - деп қолын созып еді, Мюльгаузен қолын бермеді.

- Комиссар, кешір. Алдыңнан шығып, музыкамен күтіп ала алмадық, - деді ол.

- Оның қажеті қанша?

- Как же, комиссарды салтанатты түрде күтіп алу керек емес пе?..

- Түсінбедім.

- Эх-х, тоже мне комиссар. Сенің кесіріңнен көресіні көрдік. Өне келеді, міне келеді деп жолыңа қарап, жіпсіз байланып отырғанда кісілерімізді қырып алдық.

Бұны күтпеген Дьяковтың аузына капелімде сөз түспеді. Мынау не деп тұр? Бұның кесірі... жіпсіз байланып... кісілерін қырып алған... Бұның не жазығы бар? Соның бәрінің жөнін сұрағалы енді оқтала бергенде, бұған осындай қысылтаяңда тап болатын жөтелі құрғыр кеудесін қысып тағы да қып-қызыл боп булығы бастады. Әй... Әй-й, мынау кетіп бара ма? Бұл «Тоқта!» дегенше болмады, отряд командирі әлгіден артық сөзге келмей, еденнің жаман тақтайын солқылдата басып шығып кетті.

Дьяков жүлгеленген темекі түтінін кепкасымен қағып, желпіп жіберді. Ерні кезеріп, тамағы құрғап қалды. Көзімен үй ішінен су іздеп отыр. Отряд командирінің жаңағы қылығына қайран. Хан-Дауров та осы жігітті екі сөзінің бірінде өзімшіл, ешкіммен есептескісі келмейді, сен оның ығында кетіп қалма деп ескертіп еді; жолшыбай ауырып, ауруханаға түсіп өлек-шөлек боп жүргенде, дивизия командирінің ескерткені енді есіне түсті. Есінен шықпағанда да, қанқұйлы жау емес, тап дұшпаны емес. Және бір отрядты бірге басқарғасын бір-бірімен тіл табысып істегенді жөн көрген-ді. Бір есептен командирдің басқадан бір демі үстем болғаны дұрыс.

Командирге аздап өктем болған да жарасады. Аздап зәбір бергенде де тұрған ештеңе жоқ. Ойлап қараса: көз ашқаннан бері көріп келе. жатқаны - зәбір. Әке-шешесі ерте өлді. Өз қолы өз аузына жеткенше қайырымсыз қатал аға-жеңгеден бұл қанша зәбір көрді. Онан «Скороход » фабрикасында жұмыс істеп жүрген жап-жас бала жасырын ұйымға қатысып, жандарм қолына түсті. Қол-аяғында темір кісен. Қыстың көзі қырауда Сібірге айдалды. Он жыл жер астында шахтада жұмыс істеді. Патша тақтан құлар алдында бір топ кісі түрмеден қашып шықты. Бірақ Орынборға келе бергенде қолға түсіп, бұны саяси сенімсіз кісілердің эшелонына отырғызып, Орта Азияға айдады да жіберді. Осының бәрінде де оның өмір жолында кездескен кісілер - құй фабрикант, құй полицей, құй, мейлі, түрме начальнигі болсын, мейірі түсіп маңдайынан сипаған бір жан болмапты. Бәрі қатал. Бәрі өктем. Бәрі озбыр. Және озбырлығы мен өктем қаталдығын

бірінен-бірі асырғысы кеп бәстесіп қойғандай. Неше түрлі қорлық пен зорлықтың кісі басына келмейтін қайдағы бір қиын жолдарын ойлап табатын. Олар, бірақ, жау болатын. Сондықтан зәбірленбейтін. Ал достан көрген зәбірдің қандай болатынын ол әлі көрген жоқ-ты.

«Жаңағы қайда? Келмейін дегені ме?» деп ойлады Дьяков. Күзетшіден басқаның бәрі кеткен. Көп бөлмелі үлкен үйдің іші аңғал-саңғал. Сыртта жел ызындайды. Айдай әлемнің үстінен зіл батпан салмақпен салбырап басып келе жатқан сырттағы түн осы қазір үйдің ішіне де еніп, бұрыш-бұрыш тұнжырай бастады. Батысқа қараған қос терезенің әйнегінен әлгінде батқан күннің қызғылт шапағы бірте-бірте әлсіреп, ақырын-ақырын сөніп-сөніп барып, енді міне, ақыры түнге тұтасып бара жатты.

Отряд командирінің енді оралмасы белгілі болды. Үй ішінде қисайып демала қоятындай ештеңе жоқ екен. Қас қарайғасын Дьяков сыртқа шықты. Күзетшімен сөйлесті. Бірақ желең бойынан жел өтіп бара жатқасын сыртта ұзақ тұра алмай, ішке қайта кірді. Бағанағы қылжаңбас солдат «комиссар келді» деп жұртқа жар сап қойған сияқты. Күзетші жауынгер бұған жаңа кәдімгідей ізет білдіріп, сыпайы сөйлесті. Сөз арасында бір рет бұған «комиссар» деп те салды. Дьяков өз халін өзі сықақтағандай мырс-мырс күлді. «Комиссар!.. Шалқар теміржолшылар отрядының комиссары!» Дьяковтың қалжыраған жүзінен мысқыл айықпады. Хан-Дауров бұнымен кең отырып ұзақ сөйлескен еді. Түркістан Армиясы таяуда ғана ұйымдасқан көрінеді. Соған дейін Ақтөбе маңында Шалқар теміржолшыларының жасағы сияқты ондаған ұсақ әскер бөлімшесі бопты. Соның бәрі ешкімге бойұсынбай, әрқайсысы бас-басына дербес өмір сүрген. Хан-Дауров олардың бөрінің басын қосып жатқан көрінеді. Шалқар, Қазалы, Жосалы, Ақмешіт, Ташкент теміржолшыларының қарулы жасағы да ендігі жерде тікелей бұған бағынады. «Тек Мюльгаузен бағынғысы келмейді» деген-ді Хан-Дауров.

Дьяков таң алдында столға басын салып бірер сағат мызғып алды... Оянса терезе әйнектері бозарып, үй іші сәулелене бастапты. Үй іші жым-жырт. Тек ауызғы бөлмеде сағат тық-тық...

Дьяков түрегелді. Кешеден бері нәр татқан жоқ-ты. Соған қарамастан асқа зауқы шаппай, шөлдеп оянды. Кеше қора ішінен құдың көрген-ді. Сыртқа шықты. Кешегідей емес, бүтін күн ашық, бірақ әлі салқын екен. Бұл құдыққа жете бергенде қақпадан соңында ерген екі кісі бар, Мюльгаузен кірді. Бұл амандасқысы келсе де, бірақ оның қайырылмасын байқады. Осы қызметке келіскенім қате болған жоқ па деген ой көңілін ауырлатып тұр. Денесінде діріл бар. Алақанымен аузын басып, күрк-күрк жөтелді. Ішке кірер-кірмесін білмей, екі ойлы боп тұрғанда бұғағы салбыраған біреу

қасына кеп, өзін осы отрядтың старшинасымын деп таныстырды.

- Е, дегендей. Маған керек кісі екенсің, - деді Дьяков.

- Сізге бөлме таба алмадық. Әзірше бір командирмен бірге жата тұрасыз.

- Оқасы жоқ.

- Аш шығарсыз?.. Жүріңіз, асханаға апарайын.

- Еркіңіз білсін.

Еламан осы күннің ертеңіне Совдепке соғып еді; көк шатырлы үлкен үйдің алды қара-құраға толы екен. Қара киімді қала халқының арасынан ара-тұра ел қазағының тымағы да көрінеді. Олар ауылдағы мінезін қалаға да істеп, атын есік алдына байлай салып, болмашы жұмыспен бастықтардың үстіне баса-көктеп кіріп жүр.

Қабырға болысының екі қазағы базарға айдап әкелген малдарының пагорнойы жаңсақ шығып, шырғатылып, жіпсіз байланып қапты. Ел қазағынан ілгіш іздеп үйренген базарбасы малдарын матап тастапты. Олар Еламанды көре сап, анадайдан «айналайындап», етегі далақтап жүгіріп келді. «Мұндағы бастықтардың ішінде тамыр-танысың бар ма?» деп жатты да жабысты. Еламан ешкімді білмеймін деп ат-тонын ала қашса да, аналар болмай, екеуі екі жақтан шаужайлап жатыр.

- Слейбановты білетін көрінесің ғой?

- Ептеп...

- Е, сол болады. Осы арадан ептеп-септеп құтылып кетсек жетіп жатыр. Сонан артық таныстықты қайтеміз?! Қыз айттырып, құда түсер дейсің бе ол орыспен?!

- Жарайды, сөйлесіп көрейін.

- Е, бәрекелді, өркенің өссін, шырағым.

- Көсегең көгерсін.

- Апырай, «Жауда да бір көзің болсын» деген рас. Сыртын былғарымен тыстаған биік қара есіктің арғы жағынан біреудің саңқылдаған даусы естіліп жатты. Еламан ұзақ айналып қалам ба деп тұрғанда, күтпеген жерден жиналыс аяқталып, кісілер жапыр-жұпыр түрегеп жатты. Іле-шала есік ашылды.

- О, кого я вижу?!

Еламан өзіне қолын созып келе жатқан жас жігітті көрді. Бұл да қуанып кетіп, оны құшақтай алды. Екеуі құшақтарын жазбастан мәз боп күліп, қайтадан кабинетке кірді.

Еламан табалдырықтан аттай бере тұрып қалды. Кең кабинеттің қаң

төрінде қызыл масаты жапқан жалпаң стол. Сырлаған орындықтар. Көз тартар жалтырағы көп телефон.

- Осы қаладағы мықты бастық өзіңсің бе, қалай?

- Түбі осы орынға сен отырасың. Ал, жай жүрсің бе?

- Мен... - деп Еламан шаруасын айтуға ыңғайлана бастағанда, қызу жігіт оны киіп кетіп:

- Сені кеше бір жерден көрдім ғой. Тоқта, қайда?.. - деді. - Сен жақсы сөйледің. Иә, иә, есіме түсті, жиналыс біткен бойда, іле-шала іздедім. Бірақ атың аузыма түспеді. Ұмытып қалыппын. Сен ренжіме.

Еламан шаруасын айтқалы оқтала бергенде, Селиванов сөзін бөліп:

- Айтқандай, осы сенің командирің қайда? - деді.

- Қалада.

- Қазір қайда?

- Кім білсін, станса жақта жүрмесе...

- Маған керек еді. Сен осы маған бір шаруамен келдің ғой? Ал, кәне, айт!

- Осында бір таныс әйел бар еді...

- Так, так...

- Тұрмысы нашар. Мүмкін болса, соған...

- Жәрдем сұрай ма?

- Жоқ, бір жерге...

- Кешір, - деп Селиванов сырт жағында шар ете қалған телефонға қол созды. Әлдекіммен шапылдап алым-берім сөйлесті де, трубкуны іле салды.

- Черт знает что. Сен осы қай жерден едің?

- Аралданмын.

- Онда сенің жерлестерің. Понимаешь, базарға жылқы айдап әкелген.

Қағаздары дұрыс емес.

- Ауылда хат танитын кісі жоқ. Қателесіп кеткен шығар.

- Ұлың мал болуы мүмкін.

- Жо-жоқ, ұрлық емес. Нақақ күйдірме сорлыларды.

- Сен қайдан білесің?

- Олар жаңа маған есік алдында кездесті. Қалаға бара жатқасын ауылдастарының кездеме, шай, шекер ала кел деп қосқан бір-жармалы.

- Әй, қайдам?..

- Рас. Рас айтам. Қайтарып бергіз!

- Жоқ, бұл менің қолымнан келмейді.

- Түсінсем не дейсің?..

- Шын айтам. Мен келіскенмен, Мюльгаузен көнбейді. Оның мінезін білесің ғой.

- Жылқылардың оған керегі қанша?

- Как же? Отрядқа ат керек. Бәрін бірдей сатып алуға қаржы жоқ.

- Сонда тартып ала ма?

- Айта көрме. Тартып алуға ешкімнің де хақы жоқ.

- Ал мынасы не?

- Бұл заңсыз мал. Заңсыз, понимаешь?! - Бұлардың үстіне Совдепте істейтін біреу кірді. Кең кабинеттің төріне жеткенше именшектеп қысылып келді де қолтығына қысқан папканы Селивановтың алдына ақырын қойды. Селиванов қағаздарға көз жүгіртіп жатпастан сойдақтатып қол қоя салды да, алып кет дегендей ишара етті. Сосын Еламанға бұрылды:

- Ал құлағым сенде. Шаруанды айт!

- Әлгі әйелді бір жерге жұмысқа...

Селиванов шарылдап жатқан телефонға қайырылмай, шаңдап сыртқа шықты.

- Біздің саясатымызды түсінесің ғой, - деді ол. - Біз көшпелі халықты отырықшы ел етіп, қала мәдениетіне тартпақпыз. Ол үшін, понимаешь, жергілікті халықты жұмысқа тарту керек. Ал, қазақ әйелдерін құшақ жая қарсы аламыз.

- Ендеше, мына келіншекті...

- Ол қайда?

- Үйінде.

- Маған әкел. Тек тез. Сендерді темір жол асханасында тосам.

Еламан келгенде Ақбала терезе алдындағы сары шуаққа бетін беріп, өзінің баяғы қыз кезіндегі ескі көйлегін жамап отыр екен. Есіктен асығыс кірген Еламанды көрген бойда, бұ да орнынан түрегелді.

- Жұмыс істегенің жақсы. Ешкімге тәуелді болмайсың, - деді Еламан сыртқа шыққасын.

- Білем ғой, - деді Ақбала.

- Рас, алғашқыда қиын болады. Бірақ төзу керек. Ақбаланың жүдеу жүзіне жабырқау күлкі білінді. Осы түрі, бейне: «Төзбей жүрмін бе?!» деп көңіліндегі бір назды аңғартқандай еді.

- Біраздасын үйренесің, - деді Еламан. Ақбала тағы да езу тартты:

- Талайға үйрендік қой. Біз осы... кімге келе жатырмыз?

- Тезірек жүрейік. Күтіп қалған болар.

Ақбала желге қарсы омыраулап басып келе жатқан мына ала көз ірі жігітке ілесе алмай, үнемі қол созымдай кейін келеді.

- Әне, бізді күтіп тұр екен.

Ақбала Еламан иегін көтерген жаққа қарап еді. Алдарынан етіп бара жатқан түйелі арбаның арғы жағынан ұзын бойлы орыс жігітті көрді. Ол ақ халатты жуан сары әйелге бірдеңе деп, жан-жағына шыдамсыздана көз сап

тұр екен. Арбалы түйенің тасасынан шыға келген бұларды көргенде қуанып кетті.

- Еье-е! Ал, таныстырмайсың ба? - деді Селиванов, Еламанның тасасына тығылып тұрған жап-жас сұлу келіншекті көргенде көзі ұшқындап.

- Қайтесің? Тиме, - деді Еламан.

Селиванов ақ халатты әйелге сыбырлап еді, ол су-су қолын алдына байлаған халаттың етегіне сүртті де, Ақбаланың қасына кеп «Танысайың!» деп қолын ұсынып еді, Ақбала «Мен не істейін?..» дегендей көзінің астымен Еламанға қарады. Еламан «Қолыңды бер» деп ымдады. Бұлай танысу өздерінде үрдіс болмағандықтан, Ақбала әлі де болса көзін төмен салып қысылып тұрып, орыс әйелінің қолын болар-болмас қысты да, тез тартып алды.

- Атыңды айт, - деді Еламан.

- Ақбала.

- Менің атым Марфа. Марфа апай деуіңе болады. - Ақбала жұмған аузын ашпады.

- Мен тамақ асам. Сен маған жәрдем бересің. Су тасисың, ағаш жарасың, - деді Марфа.

Ақбала бір жанға назар салмай үн-түнсіз тұр. Еламан түсінбегенін байқап, Марфаның сөзін қазақшалап еді; Ақбала бұ жолы да үндемеді. Тек төмен салған көзін жерден көтерместен ақырын қозғалып, анадай жерде үйіліп жатқан ағаштардың жанында жатқан балтаға қолын созды.

Дьяков соңғы вагонға мінген-ді. Бұнда Ознобиннің взводы орналасқан екен. Бірақ олар өздерінің арасында комиссардың барын байқамаған сияқты. Оның бар-жоғын әзірге ешкім байқай қойған жоқ-ты.

Дьяковке де өзінің осы күнгі елеусіз халі ұнайтын сияқты. Есік алдына жақын отырған жауынгерлердің қасына жайғасты. Біразға дейін ентігін баса алмай, дымқыл алақанымен маңдайын сүртіп қояды. Пойыз бір жерге тоқтамады. Анда-санда бір кездесетін разъезд, станса болмаса, осынау көл-көсір йен даланың қалған жағындағы тірлік қадау-қадау. Кейде көз ұшынан тырнадай тізіліп көш өтеді.

Бір рет темір жол бойында жападан-жалғыз отырған үй кездесті. Итарқа ғып тіккен қоңыр үзікті үйдің шаңырағынан ақшыл түтін шығады. Үй маңында ботасын ерткен жабулы түйе тұсынан дүрсілдетіп өтіп бара жатқан пойызға мойнын бұрып, құдды мына бұйығы даланың бұ да бір бойкүйез енжарлығының анықайғағындай, кәукиіп қала берді.

- Өмір осылардікі, - деді қырма сақал жауынгер.
- Әй, мыналар кім? - деді тағы біреу.
- Ақтар! Ақтар ғой.

Оннан астам атты казак алыстағы сары белге шауып шықты. Оқ жететін жерге жақындамай, қапталдасып еріп отырды да, бұлар зеңбіректен бірер атқылағасын кейіндеп қала берді. Жауынгерлер олардың түп-тұқиянын қалдырмай боқтап, өзді-өзінің орнына барып отырды.

- Бұлар барлаушылар.
- Түрі соларға келеді. Сонда, қалай... негізгі мол күш...
- Құдай білсін, қалай да сақ болу керек.
- Иә, бұл иттер қапылыста соғады.
- Комиссар, мынаны енді орнына салып қойыңыз! - Дьяков қолындағы наганды жаңа байқады. Жаңағы қарбаласта қолына ұстағаны болмаса, бір оқ атпағаны есіне түсті. Соған қысылды ма, наганды жалма-жан кабурға тыға салды. «Мені біледі екен ғой» деді ішінен. Осы күнгі халі өзіне оңай тиіп жүрген жоқ. Бұнда келген үш-төрт күннің ішінде ештеңеге араласпай, өзімен-өзі елеусіз жүріп, бұндағы біраз жағдайға қанығып алды. Баста бұл жақта алып-жұлып бара жатқан ештеңе жоқ сияктанып еді. Орыс, татар көпестері дәуірлеп тұрған кішкентай Шалқар біреу біліп, біреу білмейтін, бас-аяғы бір-ақ уыс қала сияктанған. Сөйтсе, ұлы жолдың үстінде жатқан кішкентай қалаға осы қазір дос пен дұшпан бірдей көз тігіп отыр екен. Бір жағында Мәскеу, Орынбор, Самар қалалары жатса, екінші жағында Арал, Ақмешіт, Әулиеата, Ташкент, Түркістан. Екі жаққа бірдей қол созып, Азия мен Еуропаны бір-біріне жалғап тұрған темір жол бойындағы станса. Вагон оңдайтын цех бар. Паровоз оңдайтын депо бар. Қала халқының жартыға жуығы жұмысшы. Қазіргідей аласат кезде атаман Дутовқа әзірше іргесін алдырмай тұрған айдаладағы қамал қаланың бірі екен.

Дутовтың атты әскерін Дьяков әлі көрген жоқ. Сырт хабардан естуі - соғыс тәсілі баяғы татар-моңғол әскеріне келеді. Бұлар да салт атты. Бұларда да қылыш, найза. Бұлар да ұшқыр, жүйрік атпен кең далада құйындай жосып жүріп, ылғи қапынды тауып, қапылыста тұтқиылдан тиіп, қан-жоса ғып қырады да, сен қамданғанша тайып тұрады. Бүгін бір қаланы шапса, ертең басқа жақта, басқа қаланы, не станса, не ауылды талап, қырып-жойып кетеді.

Колчактың қазақ жеріне кірген Түстік Армиясы әлі де бас-аяғын жинап топтасып бола қойған жоқ-ты. Атаман Дутовтың жел құйын әскерін қай жерден тосарын білмеді. Аты жүйрік әскердің ізіне түсіп, өкшелеп қуа алмады. Ел іші әбігерге түскен осы бір алмағайып заманда бұл өңірді қотан шетін күзеткен сергек сақшыдай кірпік қақпай тұрған жалғыз күш -

Шалқар, Ақтөбе, Ташкент, Ақмешіт, Қазалы, Жосалы теміржолшыларынан құралған қарулы жасақ еді.

Атты казактар қазір қайта бас көтеріп, екі күннен бері Соль-Елеңкіде қатты ұрыс боп жатты. Қаланы қорғаған қызылдарда күш аз. Тез арада қолма-қол көмек болмаса, атты казактар қалаға эне-міне баса-көктеп кіретін қауіп төнгесін Хан-Дауровтың әмірімен көмекке Шалқар отряды келе жатты.

Шалқардан шыққалы еш жерге тоқтамай қатты келе жатқан пойыз

Ақтөбеден өтіп Мартекке жақындап келе бергенде қызыл вагондар кенет бірін-бірі сүзгілеп, салдыр-күлдір тоқтады. Әскерлер жерге жапырлап түсе бастады.

- Не болды? Неге тоқтадың? - деді Мюльгаузен қасынан өтіп бара жатқан теміржолшыға.

- Ақтар жолды бұзып кетті.

- Жөндеп жатыр ма?

- Иә.

- Қашан бітеді?

Теміржолшы жауап бермеді. Әскери эшелонның бас жағында абыр-сабыр боп жатқан әлдебіреулерге айқайлап, ілгері қарай жүгіріп бара жатты.

Мюльгаузен қасына кеп қатарласып тоқтаған Дьяковке көз қиығын да тастамады. Қара құмандай наган бір жақ мықынында салақтаған осы бір ауру екені, сау екені белгісіз мүсәпір кісінің қасында қатар тұрғанын ұнатпады ма, бұ да жаңағы теміржолшы кеткен жаққа жүгіре жөнелді.

Кідірмей қайтып көп әскерін көтеріп, жолды жөндеп жатқан жұмысшыларға көмекке апарды. Бұлар білек сыбанып, жаңа кірісе бастағанда «ақтар!» деген айқай шықты. Мюльгаузен бұйрық берем дегенше қару-жарағы бойында жүрген солдаттар жұмысты тастай-тастай сала рельсті бетке ұстап жата-жата қалды. Сөйткенше атты казактар да оқ жететін жерге келіп қалған еді. Мюльгаузен: «Дайындалыңдар», - деп ұзын шөптің өн бойына айқай салды. Соны сезді ме, емініп келіп қалған жау кенет күтпеген жерден аттарының сірісін жапыра жалт берді. Эне-міне дегенше із-түзсіз көзден ғайып болды. Бірақ олардың қайтып оралып соғары көміл еді. Оны бәрі де білді.

Еламан шпал тасыды. Ақтардың қарасы батқан жаққа мойын созып қарап жүрді де, біраздасын есінен шығып кетті. Жұмыс істесе көңілденіп кететін әдеті. Жолды жөндеп жатқандар мен анадай жерде үйіліп жатқан шпалдың екі арасында табаны жерге тимей зырлап жүрген-ді. Кенет тұра қап, көзіне құйылған терді сүрте берді де, ойламаған жерден Ақбала есіне түсті.

Иығын басқан ауыр салмақ астында белі бүгіліп тұрып «жұмысқа орналасқаны жақсы болды» деп ойлады. Бұрын білмеуші еді, сөйтсе

Ақбала иттен қорқады екен. Жұмысқа алғаш келгенде бауырын жаңа көтерген күшіктей кішкентай ақ қанден аспазшы әйелдің жуан балтырының арасынан жүгіріп шығып, шабалаңдап шәу-шәу етіп үргенде Ақбала ыршып түсіп: «Мына шіркін, кәйтеді-өй» деп өлек-шәлек болып еді.

Сол күні бұл езін қандай бақытты сезініп еді! Әуелі Ақбала екеуі ішке су тасыды. Сосын бұл ағаш жарды. Ағаштарды қорыс ғып жара келгенде қарағай ма, әлде қабығы сыдырылған қайың ба, тұла бойы толған без күпшек ағашқа балта батпады. Құлаштап қанша сермесе де балта жүзі зікілдеп қолына қайта теуіп, бұл ақ тер, кек тері шығып алқына бастады. Ыза болған Еламан балтаны кіжініп, қайта сілтеп еді, сіңірі тартылды ма, қолынан балта түсіп, отыра қалды. Ана жақтан құстай ұшып келген Ақбала балтаны ары қарай лақтырып жіберді.

- Осы ағаш жетеді, - деді ол.

- Мен енді не істеймін? - деді бұл.

- Ештеңе істемейсің. Осылай менің қасымда отырасың. - Сол күн бұл екеуін бір-біріне іштей ұмтылдырып, бұрынғыдан да гөрі жақындата түскен-ді. Оны бұ да білді, о да білді. Бірақ бұның ақыры қайда апарып соғарын, немен тынарын бұ да, о да ойлаған жоқ-ты. - Ақтар!

Еламан иығындағы шпалды жерге атып ұрды. Жүгіріп барып эшелон тұрған жолдың таса бетіне жата қалды да, көзін ілгері жаққа тастап еді; қарамы бағанағыдан әлдеқайда көп қалың қол қаптап келіп қалған екен. Еламан белдігінде жүретін екі гранатты босатып алды. Мылтығын оқтады. Сосын көңіліне қобалжу енді ме, жүрегі лүпілдеп бара жатқасын баяу жел астында ырғалып тұрған бір түп жусанға қол созып, жалғыз талын жұлып алды.

Осы кезде Мюльгаузеннің «Дайындалыңдар!» деп айқай салған даусы шықты. Сол екі арада атты казактардың алдыңғы легі бұлар бекініп жатқан теміржолдың тура қарсы алдындағы сайға жетіп қалған-ды.

- Пулемёт!.. - деді Мюльгаузен айқайлап.

- Әзірміз.

- Зеңбірек!

- Бізде...

Ана жақтан қаһарын тігіп келген қол сайға түскен бойда жер жұтқандай аттар да, адамдар да көзден ғайып боп, тек әуеде мың сан тұяқтың дүбірі қалды. Еламан көзін гранатқа тастады. Сосын, әне-міне дегенше сайдың жарқабағынан шыға келетін жаудың қарауылға қай бұрын іліккенін нысанаға алуға әзірленіп, демін жұтып, тым-тырыс бола қалды.

Дүбірі әлгіден де гөрі бермен жақындай түсті. Дегбірі қашқан Еламан басын

бір көтерді, бір бұқты. Бірақ оны өзі сезген жоқ. Тек айқасқа әзірленіп мылтығын көтере беріп еді, қарауылы шоршып тұр екен. Еламан шошып кетті. Кенет көзі екі саусақ арасында қыстырылған жалғыз тал жусанға түсті. Тастай салғысы кеп тұрды да, әлденеге мұрнына апарды. Ой-хой, дала шөбінің осы бір тыныс ашар иісі-ай! Бұй деп ол бірақ кейін... көш кейін ойлаған-ды. Онда да, сатыр-сұтыр соғыс біткесін, сарт-сұрт солдат өмірінің әнебір азғантай тыныштығында темір жол бойында болған осы бір жан алып, жан бергендей жағаласты ойлағанда ғана дала шөбінің сол бір көңіл ашар даһуайы иісін жаны сүйсіне еске алған болар-ау!

Ал әлгі темір жол бойында болған соғыста... Иә, сол соғыста қалай десе де жалғыз тал жусан иісі әсер етті ме, Еламан қайта сығалағанда мылтық қарауылы шоршымай орнында тұр екен. Сөйткенше, иек созым жердегі сайдан әуелі найза ұшы қылтылдады. Сосын қылыш жарқылдап, іле-шала өңмендеп ұмтылған атты казактардың өздері шыға-шыға келгенде Еламан мұрнына апарған әлгі жалғыз тал жусанды әдеттегідей құшырланып иіскеуге шамасы келді ме, жоқ па, оны кейін қанша ойласа да есіне түсіре алмады. Есінде қалғаны - жусанды лақтырып жіберді де, жалма-жан мылтыққа жабысып, даусын даусына қоса алмаса да, түтінін түтініне қосып, қатарынан үсті-үстіне екі атқанын біледі. Дәл сол кезде темір жол бойына бекінген Шалқар жұмысшыларының жасағы бәрі бірден оң жаудырып, пулеметтер тақылдап, мылтықтар тарсылдап, зеңбірек күркіреп, аспан асты алағай да былағай болды да кетті. Сайдан шыға-шыға келген көп аттылының ішінен Еламан көзіне алдымен іліккен жирен сары сақалдыны атып еді; ол қылыш ұстаған қолы сылқ етіп, аттан ұшып түсті. Тас бұршақтай себелеп жатқан мың сан оқтың ішінде бұл өзі атқан оқтың кімге тиіп, кімге тимей, құла далаға зулап лағып кетті ме, жоқ па, ол арасын білген жоқ...

Сонан бір кезде ұзын шептің өн бойынан «жау!», «жау қаштылаған» дауыс шыққанда ғана бұ да, басқалар да есін жиып, айналаға көз салса, жаңа ғана бұлан-талан ұрыс болған дала аспанынан дәрі иісі әлі де айыға қоймапты. Еламан «тым құрыса ауыз шаятын су болар ма еді» деп ойлады. Дьяковты қасына келгенде ғана көрді.

- Қалайсың? - деді Дьяков.

- Құдай сақтап, әйтеуір тірі қалдық.

- Не болса ол болсын, әкесін таныттық. Қалай ойлайсың, қайтып соғар ма екен?

- Кім білсін?..

- Менімше, соқпайды, - деді Дьяков. Кеудесі сыр-сыр етеді. Ентігіп, ауыр дем алып тұр. Соған қарамастан өзі көңілді. Еламан көз қиығын оған

көлденеңнен бір-екі тастады. «Жаңа өзін қалай ұстады екен?» деп ойлады. «Сірә, бұның қолы дірілдемеген болар...» деді ішінен. Орыс-түрік соғысында көргені бар: жайшылықта екі иығын жұлып жеп, айналасын апырып-жапырып жүретін әнебір өкіректеген әпербақандардан гөрі қызыл қырғын соғысқа кіргенде қайта осындай қой аузынан шөп алмайтын жуас, момын кісілерге арқа пайда боп, біртүрлі аруақтанып кететін-ді. Дьякон, шынында да, жаңағы шайқастың әсерінен әлі де болса арыла алмай, маңайдағы мына жұртты, аспан астындағы мына айдай әлемді қазір, тап осы қазір ғана көріп тұрғандай таңырқап та, таңданып та қарады. Кенет әнебір ақ селеу ме, әлде мына бір боз жусанның түбінен бе, шегіртке шырылдап, іле-шала анадай жердегі іннен сарышұнақ жылтындап, жаңа ғана қырғын соғыс болған далаға жан ене бастаған-ды.

- Ақтар!

Бұл Дьяковтың өз өмірінде қатысқан бірінші соғыс еді. Бұл бағана ұрыста өзімді ұстай алмай, маскара болам ба деп қорқып еді. Рас, алғашқыда көңілі қобалжыды. Ала-қиғаш ұрыс үстінде Мюльгаузен бұған бірер рет бұрылып қарады.

Қалай десе де осы жорықтан бұл көңілді қайтты. Дала. Көк аспан. Таза ауа. Бұрқыраған ащы жусан иісі әлі мұрнында тұр. Дертке шипа, дәрі, дауаи шөп көрінеді. Осы жолы күн де айта қалғандай ыстық болған жоқ. Жаз бен күз айының аралығындағы сары шуақ; Көк те, жер де, күллі жан-жануар, айдай әлем маужырады да тұрды. Көңілге болмаса, осы жорықтан кейін бұл анау-мынауды елемей, аяқ үсті жүре беретін болды.

Жорықтан келгесін де қол қусырып қарап отырмай, әскердің жаттығу ойынына қатысты. Онан сәл қолы босаса жұрттың басын құрап, елдің ішкі-сыртқы жайын әңгімеледі. Бүгін де жұрт алдына шығып сөйлеп тұрғанда арт жақта отырған қарт солдаттың қор ете қалмасы бар ма?! Жұрт ду күлді. Қарт солдат оған қысылған жоқ, қайта жағы жыртылғанша есінеп алды да, «Түнде күзетке тұрып едім» дей салды.

Отряд командирі бұны көзіне іліп жүрген жоқ. Соны байқағасын бұ да оның көзіне түсе бергісі келмей, сырғаяқтап кете беретін. Тек жорықтан келгесін, көп ұзамай бұл екеуі бір рет бетпе-бет кездесті.

- Жігіттер шаршаған секілді. Үсті-бастары да кірлепті. Егер қарсы болмасаң...

Үй іші жым-жырт. Бұрын дәл осындай тыныштық орнаса ауызғы бөлмеден қабырғаға ілген ескі сағаттың тықылы естілетін. Таяуда о да тоқтап қалғанды.

Мюльгаузен дәл қасынан комиссардың құдды өрге қарал жүгірген кісідей сыр-сыр еткен көкірегін есітті. «Мына бейшараның сау күні жоқ екен ғой» деп ойлады. Бір есептен басы мен аяғына қара сүрік киіп сықырлаған әлгі біреулерден гөрі, қайта осыны жібергені дұрыс болды. «Бұған жылы жер, жайлы төсек болса жетіп жатыр. Ұмытпай тұрғанда бұған жағдай деп старшинаға тапсырып қояйыншы» деп ойлады Мюльгаузен, Дьяковтың жаңағы әңгімеге орай өзінен жауап тосып отырғанын байқап:

- Қарсы емеспін, - дей салды.

- Жарайды. Тек артынан ақылдасып істемедің деп...

- Жоқ. Дегенің білсін.

Дьяков ендігі жерде тіл табысып кетерміз деп дәмеленіп еді; бірақ ол ойлағаны болмады. Отрядқа тірелген бар шаруаға бұны араластырмай, бұрынғы әдетпен бір өзі шешіп жүр. Соны байқаған жұрт та бұның алдына

келе бермейді. Бұның комиссарлығын сыйлағаннан гөрі аурулығын аяйтын сияқты. Мюльгаузенге салсақ: халық өз алдына, қарулы күш өз алдына. Ел ұлтаны қазақ... Мал баққан момын халық болса да, арғы заманда бұларда да өз елін, жерін қорғаған батырлар аз болмапты. Тек осы өңірде Көтібар батыр, Арыстан батыр, Есет батыр бопты. Еламанның да жетінші атасы Тойғожа батыр көп соғыстың бірінде балтырын садақ оғы көктеп өтсе де «жау марқайып кетеді» деп, жаралы аяғын қанжығаға қайырып байлап тастап, алысып-жұлысып жүргенде ақыр аяғында ұшына тиіп, жаралы аяқ күп боп ісіп, өлуге қарағанда сынықшыға кескізіп тастапты. Сонан ел арасына «Ақсақбөрі» атанып кетіпті. Ендеше, бұл ел қазір құрық, қауға ұстап мал соңында кетсе де, баяғыда бұлардың да іргесінен жау арылмай, ер-азаматы ерлік пен ірілік сыналатын жерде намысты қолдан бермепті. Дьяков осы ойын отряд командиріне құлаққағыс қып еді, Мюльгаузен мырс етіп:

- Тағы не айтасың? - деді.

- Мен болдым. Мүмкін, өзің бірдеңе дерсің?

- Солай де...

- Иә, осыны ойласақ...

- Сонда... Сенің ойыңша бір ауыз орысша білмейтін киргиз...

- Қазақ.

Мюльгаузен мүдіріп қалды. Сонысы жынына тиді.

- Киргиз! Тағы киргиздар.

- Шарадан шығып кеттің ғой.

- Сен шарадан шықпай тұрсың ба? Бір ауыз орысша білмейтін... кара надан кісілермен ұрыс үстінде ымдасып жүрмекпіз ғой? Солай ғой, ә?

- Ұғысу оңай. Тіл үйрену тіпті қиын емес.

- Брось! Олар тіл үйренгенше...

- Олар да үйренсін. Олардың тілін өзіміз де үйренейік.

- Мен үйренбеймін. Үйренгім де келмейді. К черту! Ал олар орыс тілін үйренгенше соғыс та бітеді.

- Халық соғыс біткесін де керек.

Мюльгаузен тағы да мүдіріп қалды. Аузына сөз түспей, ызаға булығып, қып-қызыл боп кетті.

- Халық... Халық! К черту!

Дьяков үндемеді. Мюльгаузен өлі де біраз бұрқылдады. Байқап отыр, ашудан гөрі байбалам басым.

- Комиссарсың ғой. Бұл сенің шаруаң.

- Ендеше Еламанды аулына жіберем. Жерлестерін жинап әкеледі.

- Мейлің білсін.

Дьяков жылдам басып сыртқа шықты. Мюльгаузен үй ортасында үнсіз тұрып қалды. Оңаша қалғасын өзінен өзі мырс етті. Бұны отряд өміріне араластырмасын деп ойлап еді; осы арада жаңағы ілмиген әп-әлжуаз кісінің қапелімде тізгінді қолына қалай алып кеткеніне таң. Бір жұбанышы: ертең оның мына ісінен ештеңе шықпасына кәміл сенеді. «Сен көксаумен сонда сөйлесермін» деп ойлап, зәрі мен зілін соңырағы күнге сақтап тұр.

Ақбала бүгін үйге күндегіден кеш қайтып еді. Осы бүгін күндегісінен ала-бөле қатты шаршады. Арбакеш орыс бүгін тары да мас боп, ыңыршағы айналған арың атқа жеккен ескі арбасы қисалақтап түс ауа әзер жетті. Онда да асхана алдындағы жалғыз терекке тұмсығын тірей тоқтаған жаман тұғырдың жанына сылқ етіп отыра кетіп: «Хал жаман, маржа. Ой, ой!...» деп, қос шекесі солқылдап әкетіп бара жатқан басын шайқап-шайқап қойды.

Онан қайыр жоғын көрген Ақбала шыт көйлектің шалғайын жоғары көтеріп ышқырына қыстыра салды да, аяғы жерге тимей зырлап жүріп бір бөшке суды асханаға жалғыз өзі тасыды. Сол күні ол үйге әзер жеткен еді. Бұрын бұндайы жоқ еді, қатты шаршағандікі ме, кішкене жүргесін жіліншігі жемірліп бара жатты да, капуста сорпа құйған топатай шелекті жанына қойып отыра кетті. Осы жұмысқа үйрене алмай-ақ қойды. Аяқтабағы араласып отырған абысын-ажын болса бірсәрі. Тым құрыса тілін түсінсе екен-ау! Ең арысы ананы әкел, мынаны істе дегенде де сөзбен түсіндіре алмай ымдап жатқаны. Бұл соның өзін бірде түсінсе, бірде түсінбей, әр әйелге бір қарап, көзі жаутаңдап тұрғаны. Жұмысты тастайын десе, Еламанды ренжітіп алатындай көреді. Сөйтіп жүріп, әйтеуір аяқ жолын танитын бір-жар сөз үйренді.

Осыларды орыс деп бекер бөлектейді. Тілі, діні басқа болса да жынысы бір болғасын әйел қасіретін әйел түсінбеуші ме еді?!

Көкіректі қарс айырып бара жатқан қасіретті түсінгесін қай ұлт болды не, жүректі сыздатқан мұң мен зарды тілсіз-ақ ұғатын көрінеді ғой. Аспазшы әйел атын қанша айтса да тілі келмеді. Сосын былшиған сап-сары бетіне қарап, ауылдағы көп қатынның біріндей оны да ішінен «Сары апа» деп атап кетті. Осы бір қобыраған-собыраған мейірімді жан бұған қазір Райдың әжесі мен Әлизадан бір де кем емес. Бұл өзінің басындағы қиындықты тілінің ұшына алмаса да, Сары апа заты әйел ғой, бір жолын тауып, бұның бар жағдайын біліп апты. Сонан бері күнде жұмыс аяғында жетім балаларға қалған-құтқан тамақты топатай шелекке құяды да, Ақбаланың

қолына ұстатады. Бұны басқа әйелдер де аяйды. Бұны Еламан да аяйды. Отынын жарысады. Суын тасысады. Оның келгенін, тіпті жиі келгенін ар жағы тілеп тұрса да, басқа басқа, бірақ тап Еламанның аяғаны жанына қатты батады, қорланады. Кеше де... Иә, кеше түсте әскери эшелон келді. Тұла бойындағы темірлер күлдір-салдыр тоқтаған қызыл вагондардан опыр-топыр түскен солдаттар лап беріп ресторанға жүгірді. Қашан келсең де қышқыл капуста иісі аңқып тұратын темір жол рестораны әп-сәтте сатырлаған солдаттарға толып, абыр-сабыр болды да кетті. Бірі ас сұрап, бірі су сұрап, тұс-тұстан шулап жатты. Ақбала сырттағы суды ішке тасып сүрініп-қабынып жатқан үстіне Еламан келді. Жем бойынан жорықтан келген беті екен. Қай жақтан қашан оралса да ешқайда мойын бұрмастан салып ұрып бірден Ақбалаға келетін әдеті-тұғын. Ақбала да оны асыға күтетін-ді. Ала-бөле бұған сол күні бірдеңе керінді. Екі шелек суды үстіне төгіп-шашып әзер көтеріп жүріп те сол күні Еламан басынан бір сәт шықпай қойғаны. Оның әне-міне келіп қалатынын өзінен бұрын жүрегі сезетін сияқты. Иә, жүрегі... жүрегі құрғыр сезген еді. Сөйткенше, ту сыртынан бағып тұрған бір ыстың жанарды сезгені сонша, жерден енді ғана көтере берген екі шелек қолында, қалшиып тұрып қалды. Жүрегі аблығып алқымға тығылды. Қас қағым қыбыр етпей тұрды да, кенет оқыс бұрылып, жалт қараса... Шынында да сол!.. Соның дәл өзі!.. Дап-дардай басымен жасырынбақ ойнаған жас балаша бір теректің тасасынан бұған мойнын созып қарап тұр екен. Ақбала бұрылғанда о да тасадан күлімдеп шыға келді. Әр кездегідей бұл жолы да үн-түнсіз кеп Ақбаланың қолынан шелегін алды.

- Екеулеп тасиық, - деді Еламан.

-Жоқ-қ, өзім... Сен демал, жолдан шаршап қайтқан шығарсың?..

Ақбала тағы бірдеңе дегісі келгендей оқтала түсті де, тоқтап қалды.

Еламанның жолынан ығысып кейін шегініп тұрды. Жаңа дедектеп су тасып жүргенде қобырап кеткен шашын жалма-жан жаулық астына жинап, басына қайта тартты. Баяғыда бұлар үйленгенде де осы жігіт қаңтардың не бір қақаған суығында балықтан үсті-басы сықырлап келетұғын. Сонда да дәл осы қазіргідей үн-түнсіз Ақбаланың қолынан істеп жатқан шаруасын алатұғын. Сыртта жатқан отынды ішке кіргізетін. Суды әкелетін. Отты жағатын. Ыбырсып жатқан от басын қағып-сілкіп, әп-сәтте үй ішін тап-тұйнақтай ғып жиятын. Ақбала соның бәрінде де өзінің осы үйге келіншек боп түскеннен бергі неге де енжар, сұлық қалпын бұзбай, күйеуіне көлденеңнен таңдана қарап, көз сап тұратын да, еркек кісінің от басының шаруасына кіріскенін не жақсылыққа, не жамандыққа жорырын білмейтін. Соның жөнін қанша ойласа да, бірақ тап осыны қай орынға қоярын

білмейтін де, иығын қысып, бұрылып жүре беретін. Енді қазір... басындағы жаулықтың бір ұшымен көзінің алдында сынаптың сіркесіндей шүпірлеген терді сүртіп, екі шелек суды қаңбақ құрлы көрмей зырлап жүрген жігітке күлімсірей қарап тұр. Ал Еламан әлденеге сұқтана қалған әйел көзінен қысылды ма, жүзі тайсақтап, бетін ары бұра берді.

Ақбала күлді. «Адам өзгермейді екен ғой» деді Ақбала ішінен. Әлі сол баяғысы. Шынында, бұл сонан бері басынан не кешпеді: шынжыр кісенді шылдырлатып Сібірге де айдалды. Онан қырғын соғыста қан кешіп қайтты. Қазір де шыбын жанын шүберекке түйіп от ішінде жүр. Сонан келе... әлі сол баяғысы. Сол баяғы ұяң мінез, сол баяғы сәл нәрсеге қоң етінде мейірім жоқ: көре қал, суды қазір-ақ тасып бітеді. Бәлкім, екеуі бірге қайтатын шығар. Сонда қайда барады? Мүмкін, көл жарасына барар?! Егер ол... көлді қаламаса... Мейлі. Дегені білсін. Бір бүгін емес, ендігі жерге, бұнан былайғы бар кез, бар уақыттың бәрінде де соның, тек соның дегені болсын. Еркектің алдына шыққан бір әйел мұратына жетсе, басқаны қайдам, бұның төрт құбыласы түгел болар еді ғой. Ендігі жерге, ендігі қалған өмірге о л қайда барам десе де жөн сұрамастан, бас билігін соның ықтияр-еркіне беріп қойып, ал бұл өзі осы мына ала көз қара жігіттің жанында қара жерді қатар басып бара жатқанына да пейіл болар еді-ау!

Ақбала кеп терін сүртіп тұрған Еламанды кеш байқады. Онда да Еламанның тіл қатқалы оқталғанын көріп, ол қазір: «жүр, кетейік!» дейтіндей үміттеніп жалт қарап еді, ол бірақ тайсақтап көзін алып қашты.

- Мен... мен енді...

Ақбала қате есіткен жоқпын ба деп қалды.

- Сары апаң су жетеді деді. Мен... Мен енді...

- Рақмет!

- Кетейін.

- Кете бер!

Осы сөз аузынан қалай шығып кеткенін Ақбала өзі де аңдамай қалды.

Еламан бұрылып жүре берді. Екі иығының басы салбырап, еңкіш денесі бұрынғыдан да гөрі иіле түскен. Артына қайрылмады.

- Жігітің бе?

Ақбала Сары ападан бетін қашыртып бұрылып кетті.

- Жақсы жігіт. Ренжітпе! Бар, қуып жет!

- Жо-қ...

- Бекер істейсің. Бұндай жігіт табылмайды. - Ақбала өзін әрең ұстап тұрған-ды. Мына сөз қамшы болды ма, Сары апаның көпшіктей кең кеудесіне бетін басып, өкіріп жылап жіберді. Сары апа осыдан қашан көз жасын тауысып, солығын басқанша жұбатпады. Әйел сыры белгілі:

қашанда көкірегі шерге толып жүретін сорлылардың, бір есептен, осылай іштегі қасіретін сыртқа шығарып, жеңілденіп алғаны дұрыс.

Сол күні Ақбала үйге әзер жетті. Ештеңеге зауқы шаппады. Тезірек қараңғы түскенін қалады. Тезірек ұйықтағысы келді.

Ақбала төсек алдында жаюлы жатқан бір қағар алашаға сүлдері құрып отыра кетті. Құлазыған үйде қос тізесін бауырына тартып құшақтап алды да, бір шөкім боп бүрісіп отырып қалды. Сырттан осылай қарай келе жатқан әлдебіреудің аяқ тықыры шықты. Бірақ Ақбала оған селт етпеді. Осынау айдай әлемде дәл осы қазір бұны іздеп келетін тірі пенде жоқ-тұғын. Тәйірі, кім дейсің, мынау да, бұнымен жапсарлас тұратын жеңіл жүрісті келіншекке кеш түссе-ақ бірі келіп, бірі кетіп жататын осы қаланың әйелсіреген еркектері шығар. Аяғын ұрлана басқанына қарағанда, сол әлгі астымен алысып жүретін немерелердің бірі болды. Әне, көрмейсің бе, бірден баса-көктеп кіріп бармай, әуелі есік жапсарында жабысып тұрып, ішке құлағын тігіп тың тыңдап алды. Қараңғыда қызыл шоғы жылтыраған темекі тұқылын тағы бір құныға сорды да, аяқ астына лақтырып тастады. Сосын сықырсыз ашылған есікті іле-шала тез жауып, ішінен іліп алды. «Осыныкі дұрыс» деді Ақбала. Бұрын-соңды басына келмеген қияңқы ойға иманы селт етпеді. Бұрын өзі бет күйгендей күнә көретін нәрсені өзінің осынша жайбарақат ойлап отырғанына да таңданбады. Несіне таңдансын, тым құрыса, бұл бейбаққа кешегі аң некесін қиып бас қосқан екі еркектің - не тағдыр қосқан, не Тәңір қосқан бірі бұйырмапты. Тіріде көрер қызық пен қуанышты, бақытты бұл көктен қиялдап, аспандағы жұлдызға қол созып жүргенде жердегі сыбаға үлесінен құр қапты. Тым құрыса, ауылдағы төмен етектегі көп қатынның бірі дұрлы күн кешіп, еркек құшып, нәпсі қызығын көре алмағасын, шынында да, мына адыра қалғырды сол ана көрші бөлмедегі жезөкше әйелше шайтансыраған әлдебір еркектің зәруіне жаратпай, сары майдай сақтап не қылады? Сенің ендігі адалдығың мен инабаттылығың кімге керек? Неменеге қажет?

Ақбала ызалана мырс етті. Ол бірақ өзінің қан-сөлсіз құп-қу бетіндегі дәл ана ашушаң шақар шалға аумай ұқсаған ащы мысқылды байқаған жоқ-ты.

Ақбала қозғалуға құлқы болмағасын сырт жағында жатқан бір жастықты өзіне тартып алды да, отырған жеріне қисая кетті. Осы бүгін оның көп нәрсеге көзі жетті. Еламан бұны әлі де дәл баяғыдай жан-тәні үзіліп сүйюін сүйсе де, бірақ кешірмеген. Сірә, не қылса да, баяғыда бір қалған көңіл - шыққан жанмен пара-пар болғаны ғой. Төсекте қалай дөңбекшісе де, Ақбала бұл түні де көз ілмеді. Сонан ба, ертеңіне күні бойы басы зеңіп, көзінің түбі суырды да жүрді. Қолы жұмысқа бармады. Не істеп, не қойып жүргенін өзі де білмеді. Әйтеуір, әдеттегіше бүгін де қол-аяғына тыным

жоқ. Өзінің күндегі күйбең тірлігін қайталап, құр сүлдері асханаға қалқиып кіріп, қалқиып шығып жүр. Кірерде бірдеңені көтеріп кірсе, шығарда бірдеңені қолына ұстап бара жатады. Тек бір кезде әлдебіреу дәл құлағының түбінен:

- Үйге қайтпайсың ба? - дегенде ғана бойын жиып алды, құшағында көтеріп тұрған отын жерге салдыр-күлдір ақтарылып түсті. Ағаш түскен аяғының басы шым етті. Алақанымен баса қалды. Құрысыншы, көрсе көре берсін. Құдайға аян басындағы қасіретті қасындағы әйелдерден қашанғы жасырады?.. Осы қазір Еламанды да кінәлаған жоқ. Сонан келе ендігәрі Еламан қолғабыс беруге келе қалса өзінің «Кет!» дейтініне де күмәнданбады.

- Уһ, құрысыншы бәрі де!

Басындағы жаулықтың шетімен көзін сүртті. Үйге жеткен бойда ештеңеге мойын бұрмастан бірден жата қалармын деп ойлап еді, бірақ көздері жаутандап, өзін күтіп отырған шикіл сары балаларды көрді. Ал бұл күнде-күнде жұмыстан қайтқанда тот басқан шиті мылтығын қолтығына қысып, күзетке кетіп бара жататын Әнуар да үйде жоқ екен.

Үш бала Ақбаланы көргенде ұшып түрегелді. Естияр екі бала Ақбаланың кешеден бері қабағы келіспей жүргенін байқайтын. Екеуі екі жағынан жалпылдап:

- Әйай апа! Әйай апа! - деп бәйек боп жатыр. Бірі жүгіріп төсек салды, бірі жүгіріп барып шай қойды.

Ақбала Сары апа сорпа құйып берген қолындағы шелекті жерге қойды.

Бөбек жар басындағы балықшылар ауылына кеп жатқалы бір жеті. Ауыл арасы онша қашық болмаса да күйеуге шыққалы бұл жаққа сирек қатынайтын. Бұл жолғы келісі тым оқшау. Ойда жоқта жарымжан апасы ауырып қалды деп есіткесін тағаты қалмады. Күйеуі үйде жоқ-ты. Ет жегісі келгенде айт жоқ, шайт жоқ атқа мініп, ел аралап қыдырып кететін әдеті. Осы жолы да аяғы алысқа түсіп кеткенін білгесін, бір есептен о жар күйеуі үйде жоқта апасына барып қайтқысы кеп, кішкентай баласын алып жүріп кеткен-ді.

Әлиза қазір мүгедек. Бір қол, бір аяғынан айырылғалы от басында шөгіп отырып қалған-ды. Бөбек келгелі күтімі жөнделді. Кір-қоңы жуылды. Баяғы ер азамат бар кездегідей, ошақта от жанып, қара қазан мен қара шәйнек асып-түсіріліп жатты. Елмен бірге ас-су ішіп, ерте жатып, кеш тұратын болғалы жетім кемпірдің жүдеу өңіне қан жүгіріп келе жатыр еді.

Бір күні Бөбектің сотқар қайнағасы шырт ұйқыда жатқан ауылдың итін шулатып шауып келді. Жолда тұрған құманды құлатып, шылапшын, шелекті даңғыратып, үй ішін боқтап кіріп келе жатты.

- Атаңның көрі... кісілері қайда, көрдей ғой түге!

Бөбек шам жақты. Жұрттың зәресін ұшыра келген күйектей қара сақалды кісіге бұ да назар салмай сыртын беріп отырды да, шошып оянған баланы бауырына қысып алды.

- Тұр, жинал!

- Қайнаға, бұл да біреудің түтін түтетіп отырған үйі. Сәлем жоқ, сауқат жоқ, кірмей жатып өкірендеп...

- Әй!.. Атаңның көрі... не дейді мына мұндар, а? - деді қара кісі сасқалақтап. Бұл ғұмырда шүйкедей әйел түгіл осы өңірдің небір өркөкірек жігіттері де дәл осылайша бұның қаһарына қарсы келе бермеуші еді. - Қап, мына сайқалдың зәбірін-ай! Кәне... Кәне, жүр, алдыма түс! Осыдан сені байыңа апарып ауыл айналдыра сабатпасам ба, бәлем!

- Оның бәрі көріп жүрген құқайым. Кемтар апамды тастап кете алмаймын.

- Ә-ә, солай де?

- Солай...

- Ой, атаңның көрі, ендеше, сенің сазайыңды өзім берейін, - деп қара кісі ұмтылып кеп, міз бақпай отырған келіншектің бұрымын қолына орап-орап алды.

- Құдайдан қорықсаңшы! - деп сүйретіліп кеп шалғайына оратыла берген Әлизаны ол бір тепті. Енді бір қимылмен қамшыны қаһарлана көтере берген-ді. Бірақ бұл сілтеймін дегенше ішке біреулер жүгіріп кірді. Әли мен Рза қара кісіні тырп еткізбей қолын артына қайырып байлады да, үн-түнсіз сыртқа алып шықты. Мына екі жігіттің күшін сезгесін қара кісі қарсыласпады. Үй алдында байлаулы тұрған атқа да екі жігіт үнсіз мінгізді де, ауыл шетіне алып шықты.

- Ал, енді, жөніңді тап!

- Ой, атаңның көрі! Тұра тұрыңдар, бәлем! - деді де, ірі қара кісі шаба жөнелді. Әлиза бұл түні көз ілмеді. Ертеңгі шай үстінде ол: «Бекер істедің ғой, шырағым. Әлі де болса үйіңе қайт», - деп құлаққағыс қып еді, бірақ Бөбек тыңдағысы келмейтін сыңай танытты.

«Ай, сорлы балам-ай, сенің де күнің мүшкіл. Ана жыңды күйеуің сау болса, алдағы күні әлі талай өліп-тірілерсің-ау. Әлиза келесі күні де көз ілмей шықты. Тек онан келесі күні таң ағарып атып келе жатқанда қалжыраған кәрі әйел көзі ілініп барады екен. Бейсауат біреу ат басын үйге тірей тоқтады. Әлиза: «Ожырай болды-ау» деп ойлап, қол созым жерде жатқан Бөбекке қарап еді, о да ояныпты. Басынан сыпырылып түскен ақ жібек

орамалды қайта тартып, қара мақпал қамзолдың жеңін кигенше шыдамай сыртқа жүгіріп шығып еді.

Әскерше киінген біреу аттан түсіп жатыр екен. «Жасаған Ием-ау, мынау... Мынау Райжанның ағасы ғой» деп ойлап, қол-аяғынан әл кетіп, сүлдері құрыған бойымен есіктің жақтауына сүйенді. Бір жеңін ғана киген қара мақпал қамзол сусып, иығынан сыпырылып бара жатты. Әскери кісі үзеңгіден аяғын ала берген күйі бұрылып артына қарап еді. Есік алдында ес-түссіз сілейіп қалған талдырмаш бойлы келіншекті көрді де, бұл да ат тізгінін тастай сала «Бөбек... қарағым-ай» деп қолын соза ұмтылды. Бөбек Еламанның құшағына құлай кетті. Еламан жас келіншектің маңдайынан сүйді.

- Бөбегім... мұңдығым!

Содан артық сөз аузына түспеді.

Балықшылар ауылы ояна бастап еді; бұл ауылға келген кісіні елден бұрын көретін Қарақатын сыртқа жүгіріп шықты. Жылаған баласына да қайырылған жоқ.

- Ойбай, енді не бетімді айтайын?! Масқара! Масқара! - Оның барқыраған даусынан Судыр Ахмет оянды. Ұйқылы көзін уқалап, көйлекшен, дамбалшаң бойымен дедектеп есікке барды. Іннен шыққан суырдай ұзын мойнын сыртқа созып, ақжарғақ құлағын дыбыс шыққан жаққа тікті.

- Тфа... тфа-а! Мына пәлелер табысқан екен ғой.

Бір-жарлап балықшылар да көріне бастады. Қайсыбір ерте тұрып, теңізге беттеп кетіп бара жатқан талапкер балықшылар да түсі басқа жолаушыны көріп, ізінше кері қайтып келе жатты.

Көп кісі қапелімде жиналып қалды. Әли мен Рзаның екі езуі екі құлағында. Ал, Қарақатын кимешек астынан құлағын шығарып апты. Екі көзі Бөбек пен Еламанда. Кенет, ол әлденеге қыбы қанып құшырланып кетті де, қасында тұрған москал әйелді санынан бұрап үзіп алып еді, анау жалт қарағанда бұл жалма-жан иегімен Бөбекті ымдады:

- Ойбай, ойбай... бұл сайқалдың басқан ізі бүлік қой. Көре қал, осыдан кейін тағы да қантөгіс болады.

- Тек, естіп қалар.

- Е, есітсе қайтейін?!

- Елден ұтта.

- Несі ұят? Құдай шебер-ау, кісі өлімі болайын деп жатқанда ұяты несі?..

Күні кеше алып кетем деп келген қайнағасын қуып жібермеді ме?!

- Қой әрмен, шүйкедей әйел алпамсадай еркекті қалай қуушы еді?..

- Ай, Құдай-ай! Көзің қайда? Ана жылғы Ақбаланы білесің ғой?.. Ақбала сияқты, мына сайқал да осы ауылдың дыңдай бір еркегінің басын

айналдырып алды емес пе? Иә, Әлидің басын айналдырып алды ғой.

- Қойшы әрі! Сондайға аузың қалай барады?!

- Қап, мынаны-ай... Қарап тұрмай ернімді қышытқаны несі-әй. Бұл әйгілі сайқал емес пе?! Бетім-ау, ана жылы екі ауыл осы сайқалға таласып...

- Туһ!..

- Туһ. дейтін түгі жоқ. Еркек иттерде ес бар ма? Ажарлы қатын көрсе ақыл-есінен танып қалады. Қызыл көрген күзғындай әукесін салып, шұрқырап үстіне түсе қалатынын қайтерсің?! Ажары адыра қалсын-ау! Ажарына ас құйып іше ме екен, сонда?!

- Өш! Ой, масқара!..

- Иә, иә, масқара... масқара!.. Өзінен басқа әйелдің бәрі бітеу жаратылғандай.

Әли Еламанды үйіне алып кетті. Жиналған жұрт шоғырын бұзбай олардың соңынан ерді. Көп дүрмек ішке сыймаған соң сыртқа төсек салынды.

Еламанның келген бетте бірден байқағаны: бұл жаң, теңіз жағасы әлі де май тоңғысыз екен. Шөптері де бітік, қау. Шыбын-шіркей азайса да, үй-іші мен күнгей-шуақтарда жаз айларындағыдай әлі де азын-аулақ маса, сона ызылдайды.

Жиналған халың қонақтан қала жайын сұрады. Өздерінде тышқақ лақ болмаса да, базарда мал қалай, қай малдың нарқы қанша, төрт түліктің қайсысы өтімді деп сұрады. Өздеріне қатысы жоқ, жабдан бос әңгімені ұнатпаған Әли осындай жердегі өзінің тік мінезіне басып, үй ішінде етек алып бара жатқан кеу-кеуді қатты жекіп тыйып тастады да, Еламаннан жаңа өкімет жайын сұрап еді. Енді бірі: «Біздерді қашан жарылқайды?» - деді. «Байларды қашан құртады?» - деді, «Жер тәңірісі деп жүрген патшаны құлатқанда, бергі жағындағы байларға әлі жетпей жатыр ма? » - деп көп кісі қауқылдасып кетті. Ара-тұра Судыр Ахмет сөзге араласып кетіп отыр. Осы қазір өзі көңілді. Ырғайдай ұзын мойнын қайта-қайта қазан жаққа созып, кеңірдегі қылқ етіп, сілекейін тартып қалады.

Қарақатын екі жеңін сыбанып алған. Қазанда былқып пісіп жатқан балықтың дәмін көрген, тұзын байқаған боп сорпасын шайып ішті. Көбігін сапырған боп сылтауратып, қазанның бет жағында жатқан шұрай кеспенің бір шетін ожау қасықпен шекіп алды.

- Қап! Мына қара албасты қарғадай шоқып құртатын болды-ау, - деді Судыр Ахмет.

Еламан күліп жіберді. Қанша берекесіз болса да, бала кезден бірге өсіп, біте қайнаған ортасы.

Осыдан қашан Әлидің келіншегі тысқа төсек салғанша оның өңінен шаттық күлкі айықпады. Тек осында келгеннен бері ара-тұра көңілін

алаңдатып, ойын бөліп, есінен шықпай отырған бір үйдің жандарын көп арасынан көзімен іздеп қап отыр. Енді бірде: «осы Төлеудің үйі қайсы еді?» деп ойлап, жар басында жыпырлаған жерқазбаларға көз жүгіртеді. Балық желінгесін де жерлестері жуық арада тарамай даланы басына көтеріп, қауқылдасып отыр еді. Бір кезде кішкентай баласын бауырына қысып, бір шетте оқшау тұрған Кенжекейге көзі түсті. Өңі жүдеу. Киімдері жұпыны. Айғаншаның жақсы көретін жеңгесі еді. Сырт хабардан естуі: кішкентай үш баламен жалғыз тұратын көрінеді.

Ертеңіне Еламанның өтініші бойынша Әли мен Рза бұл ауылдың ер-азаматын түгел жинады. Бас-аяғы екі жүзден астам мол жиын ауыл сыртындағы дөң басына шығып, Еламанды орталарына ала отырды. Еламан сөзін бастамас бұрын бір шетте басын бауырына алып тұқырайып отырған Досқа көз тастады. Дос бұнымен әлі тілдескен жоқ; жаңа да бұның сәлеміне басын изеді де, түсін бермей ілгері өтіп кетті. Жанында Қалау. Тағы сондай оннан астам кісімен бір шетте өз алдына оқшауланып отыр. Сөйлеп тұрып та көз қиығын солардан айырмаған Еламан қазір дүниенің екіге қақ бөлінгенін айтты. Қызыл мен ақ. Дос пен дұшпан. Екі жағы да бітпес жаулықпен бетін ашып алды деді Еламан. Бірін-бірі жерге тығып жібергенше тынбайтынын айтты. От пен судай шарпысқан екі жақтың тап қазіргідей жан алып, жан беретін ақырғы айқас алдында қызылдар жағы қазақ жігіттерінен қарулы жасақ құрмақ боп ұйғарым алғанын, сол мақсатпен бұны осында жібергенін айтты. Балықшылар үндемеді. Басы бауырына түсіп, жер шұқылап қапты.

- Біз ешкімді зорламаймыз, - деді Еламан.

- Е, онда жақсы екен, - деді Достың жанында отырған бір жігіт.

- Бұл орыс пен орыстың соғысы ғой. Қазақ араласып не бітіреді? - деп солардың тобынан тағы біреу дауыс көтерді.

- Сөзіңе болайын. Жаңа Еламан кедей мен байдың соғысы деген жоқ па? - деді мына жақтан аласа, бірақ нығыз денелі дембелше бір жігіт.

- Е, десе өзін неге бармайсың?

- Барсам барам. Ал қайтесің?

- Қайтейін? Шалғайыңа оралып жабысар дейсің бе?

- Ха-ха!

- Жолың болсын! - Дембелше жігіт намысы өртеніп, күйіп тұр. Әлдебіреу өзін қостай ма деген үмітпен ол екі беті ду-ду қызарып, төбе басында дөңгеленіп отырған кісілерге жағалай қарап өтті. Жұрт жерден назарын көтермеген соң, ол ширақ басып ілгері шықты.

- Елаға, мен әзірмін.

- Рақмет. - Еламанның дәл қасында тұрған Әли мен Рза қатар тіл қатты:

- Осы ауылда аяқ артар көлік жоқ! Шетінен қара жаяу.

- Оған қарап тұрған не бар?

- Бәрі соған байланысты. Ат болса адам табылады... - Дос бастаған топ орындарынан үнсіз түрегеліп, сырттап кетіп бара жатты. Еламан кешегідей емес, бүгін сөзге сараң, әсіресе, мына жиын алдында үлкен көзінің қарашығы қуырлап, кісі өңіне тіл қатар кезде жанарын жоғары көтеріп, әрқайсына салмақпен бір-бір қарап шықты. Дос пен оның абызындағы аз ғана топ болмаса, балықшы ауылдың бас көтерген басқа ер-азаматы тізгінін бұның қолына беретінін байқатты. Сосын Еламан Рзаны қасына шақырып ап Тәңірбергенге аттандырды. «Бар, менен сәлем айт, жылқысынан қырық-отыз ат берсін» деп тілек жолдаса да, арғы жағында сенімі аз еді... «Егер бермесе не істейміз?» деген күдік көкірегінде тікендей қадалды да тұрды. Төбе басынан топ-топ боп тарап бара жатқан жігіттердің арасында аяғын ақырын басып келеді. Қасына осы ауылдың бір топ шалын ертіп, Әлизаның үйіне бұрылды. Әлиза сыртқа шығып кеткен екен. Қонақ төрге жайғасқасын Бөбек қара шайнекті қолына ұстай түрегелді. Оның шай қоятын ыңғайын сезген Судыр Ахмет:

- Бөбекжан, - деп тоқтатты,- ағаң асығыс. Балшайбектің бір шаруасымен жүр екен. Азаматым аман оралғасын, әлі талай шай да ішілер, ет те желінер. Қазір, айналайын, нан ауыз тигіз. Қысылатын түгі жоқ. Иә, иә, бұндайда ымыратын істесең болғаны, - деп бұл үйді де билеп-төстеп шыға келді. Бөбек қонақтардың алдына дастархан жайып, нан қойды. Еламан да, қасындағы қалған жігіттер де нанның шетінен шымшып тістеп, ымыратын істеді. Судыр Ахмет қазан көтеріп жатпаған үйде отыруға ықылассыз.

Дастархан жиналар-жиналмастан-ақ:

- Ал!.. Ал, кеттік! - деп шекпеннің шалғайын қағып, елден бұрын түрегелді. Басқа жұрт та үнсіз қозғалып сыртқа шықты. Тек Еламан Әлизаны күтетін ыңғайын танытып, төр алдында жалғыз отырып қалды. Кісілер кеткесін, көп ұзамай Әлиза ішке кірді. Қолтығынан ұстаған бір жас келіншекке сүйеніп апты. Еламан жаққа көз тастап қысқалау амандасты да, төрге шықпай есік жаққа қазандыққа шынтағын сүйей отырды. Түсі сынық.

Киімі жұпыны. Кимешек астынан шыққан самай шашы аппақ; Еламан сәл үнсіз отырғаннан кейін Әлизадан денсаулығын, хал-жайын сұрады.

- Әй, қарағым-ай, хал дейтін хал қалды ма?.. Өзі жағдайың қалай?

- Шүкір.

- Соғыстың ішінде жүреді дейді ғой сені?

- Ондайымыз болады.

- Е-е. Дегендей... «Өрт ішінде қамысты сақтайды» деген. Бұйрықсыз ажал жетпейді. Ал, ұзақ боласың ба бұнда?

- Он шақты күндей...

- Е, шырағым, қайда жүрсең де аман болыңдар, әйтеуір, - деп Әлиза басын изей түсті де, Еламанға жүзін қайта тіктеп, - осы жұрттың не біліп айтатынын қайдам. Рас болса, сен Ақбалаға хабарласып тұратын көрінесің ғой, - деді.

Еламан қызарып кетті.

- Кешірімді болғаның дұрыс. Ол байғұс адасты ғой. Әйтпесе, қай әйелден кем еді?.. - деді Әлиза.

Еламан қайтқанша тағы да соғатынын айтып, тысқа шықты. Бөбек есік алдын сыпырып жатыр екен. Еламан тұсынан өтіп бара жатып, оған көз қиығын тастады. Еркін өңі сынық демесең, ажары таймапты. Қараторы бетінің аздап қаны тараған. Ал қос самайындағы баяғы бір кезіндегі бұйра балапан шашы осы қазір де сақиналанып, ширатылып, ақ жібек орамал астынан бұрқырап шығып тұр екен.

Бөбек Еламанның назарын байқап, басын жерден көтермей, иіле түсті.

Рза барған жағынан тез оралды. Тәңірберген Еламанның сөйлемін үнсіз тыңдапты. Сосын ләм-мим деп тіл қатпастан бір жігітті шақырып алыпты да, өрісте жатқан жылқыдан екі үйірін алғызып, Рзаның алдына салып беріпті.

- Ештеңе демеді ме? - деді Еламан.

- Жұмған аузын ашқан жоқ, - деді Рза.

Еламан мырс етіп күлді де, Рзаны қоя берді. Қарсыласар қауқары қалмаса да, көрдің бе, өлі де болса белін бермей, ыза мен ашу ішінде булығып қалғанын. «Жә, доң айбатыңның әуселесін соңыра көрерміз » деді Еламан ішінен. Еламан қасына келген Судыр Ахметті байқамапты. Тек біреу жеңінен аңырын тартқанда ғана оған назар аударды.

- Бері... Бері шығып кетші, - деді Ахмет.

- Жай ма?

Еламанды оңашалап алып шықса да, әлденеге сөзін бастамай, себепсізден-себепсіз күрмеліп, жынына тие бастады. Судыр Ахмет әуелі қамығып, танауы суланып жылап алды. Иегінің ұшындағы бес тал сақал шоршып, кемсеңдей түсіп:

- Бәріміз де бұл дүниеге кемді күн қонақпыз ғой. Өлмейтін кім бар?! - деді. Еламан осы қырттың күлкісі мен көз жасы аралас қатар жүретінін білетін. Тек бұндайда бұрын қамшы салғызбай, алдына түсіп сұңқылдай жөнелетін кісінің осы жолы өзінен-өзі тілі байланып, тобанаяқтанып, түспалдап

бастаған түрі ұнамады.

- Еламанжан... бекем бол. Есбол атаң дүние сапты. Жарықтық, жақсы кісі еді. Иманы жолдас болсын!

Еламан дереу қамданып атқа қонды. Қасына Әли мен Рзаны алды. «Жүр» деп айтпаса да, Судыр Ахмет те өзінің нар қарасына мініп, ойқақтап шықты. Бұлар аттарын ауыздыққа керіп, жазбастан сыдыра шоқытып отырып, түбектегі қазалы ауылға ел орынға отыра жетті. Еламан түнде байқамаған-ды. Ертеңіне ерте тұрып тысқа шығып еді, дала қарақұрым қаптаған кісі екен. Аттысы, жаяуы аралас. Бұлар келгенше ат аяғы жететін жер тегіс хабарланыпты.

Мал жайын ойлаған шаруа күз түскен-ақ қыстауға жақындайды. Ықтасын іздеп, әр шұқырда бір-бір үй отырады. Олар осындай оқшау себеппен қаза үстінде, не қыз ұзатып, келін түсіру сияқты ел арасының кәделі айт-тойларында ғана бас қосатын. Есбол қарияға да екі болыстың қол астындағы халықтың ер-азаматы тайлы-таяғына дейін қалмай тегіс жиналыпты. Сары шуақ күз бұл жаққа жаңа кірген. Қыс қашық болса да, алыс жолға шыққан оты, суы басқалар қалық киініпті. Әсіресе, шалдар жағының күпілі, тымақты бойы қорбандап, ауыл шетінде үйездеген малдай үйір-үйір, топ-топ боп жүр. Мал сойып жалақтаған жігіттер. Ішек-қарын аршып сыпылдаған келіншектер мен ас басында жүрген қазаншыларда тыным жоқ; осы өңірдің иттері де қалмаған; сойылып жатқан малдың қан-жынын бір-бірінен сырттай қызғанып ырылдасып тұрады да, шаңы бүрк етіп таласа кетеді.

Өлікті жөнелту он-он бес кісіге жүктеліпті. Бәрі де Есболға ет жақын кісілер. Ертеңгі күні мына қырық рудан құралған жиынның қыбын тауып, басы-аяғын ырза ғып аттандыратын асаба осылар. Әлі де болса жан-жақтан құйылып келіп жатқан соншама халықтың үш мезгіл асын әзірлеп, көліктерінің от-суын қандырып, ең аяғы үлкендердің ішдәрет алатын жылы суына дейін даярлап тұруға міндетті еді.

Сиыр сәскеде ет пісті. Сыртта жүрген халың жапырылып ішке кірді. Жас жігіттер қайың тегешті қайқандап көтеріп, төр алдына табақ-табақ ет тартты. Өлік шығатын кез жақындаған сайын ауыл үстінің әбігері ұлғайып, айрықша асабалар қайта-қайта қыр басына шығып, мәслихат құрып, алдағы кәделер жайын кеңесті. Кәде жайы - ауыр. Үйір-үйір мал керек. Мына жиналған кісілерге уыстап шашатын қаржы керек. Есбол желісіне мал айналып, бақ-дәулеті тасыған кісі емес. Халық атасы болған аты бар, қадірлі, сыйлы қартты ауылдас ағайындар ажарлап, ортадан көмуге пәтуа қылды.

Асабаның ақсақалы - Сүйеу қарт. Есболдың көп жыл қанжығалас болған

қадірмен досы. Бір жағынан сүйек тістескен құдандалы жекжат. Сүйеу сөзге сараң. Дүние-мал жайындағы сөзге тіпті араласпайтын. Күнібұрын кеңесіп алмақ боп ауыл сыртына оқшауланып шыққанда да, ол шидем күпінің мол шалғайын тақымына басып, малдасын құрып, тіп-тік боп шаншылып алды. Сонан қайтып қасында қауқылдаған көптің бетіне көз салмай, тебе басына жиналған жұрттың үстінен асып жоғарылай қарап отыр. Бағана Еламанға жұрт жабыла көрісіп, жылап-сықтап жатқанда да, Сүйеу қарт сыр алдырмады. Кен алдында қайғысы мен қуанышын бірдей тежеп, азалдан өңін билеп үйренген болаттай берік кісі бұл жолы да міз бақпай, безеріп отырып:

- Ә-ә, келдің бе? Е-е!.. Кебенек кигеннен түңілме! - деп, қуанғаны, әлде кекеткені белгісіз, Еламанның қолын уысында қысып ұстап, кескініне іркіле қарады. Сонан кейін ол: -Балаңды бағып отырмыз. Өзіңе тартқан... оның да жаны сірідей берік, - деп күле түсті де, тез тыйылды. Сонан қайтып үндемеді.

Сүйеу қарттан кейінгі аузы дуалы кісі - Әліби. Туыстың жағынан табыспаса да, ежелден бері балықшылармен қыстауы қатар, Еламанмен көңілдес. Әлиза мен Бөбектің әкесі болған соң кешегі Мөңке деректі балықшыларға бауыры бұрып тұрады. Және бұл өзі адам баласына көңілінде құттай аласы жоқ, ағалық әділ сөзін айтып, әрдайым ағына тоқтайтын кісі. Жиынды жерде жапырып сөйлемесе де, ел арасының ескілік әңгімесін баққан саққұлақ сағада шал. Көбіне өңіріне түскен күйектей қара сақалын алақанымен ақырын сипап қойып, қалың қабақ, қалың етті манақөк беті манаурап, ойға шомып отырады. Ретті ерінде қысқа қайырып, мықтап бір айтады. Аңысын аңдып, ақылға қонымды сөз айтқасын ағайын-тума арасында абыройлы.

Осы қазір он-он бес кісі Сүйеу қарт пен Әлібиді ортаға алыпты. Ауыл сыртындағы төбе басында оқшауланып иіріліп отырып, соңыра сүйек жуатын кісіні, қабір қазатын кетпеншіні, Құран оқитын молла жайын ақылдасып жатыр еді. Соның үстіне Судыр Ахмет пен Нағымет келді. Баласы сот кеңсесінен қуылып, әңгімелі болғасын Нағымет қазір бұл жақтағы ағайын-туманы сағалап жүрген. Ана жақта баласының басына бұлт айналып тұрғанын бұндағы ағайынға сәдеттеп, көңіл жетерлерден қаржы жинап ала қайтатын ойы бар.

Нағымет өліктен өзіне ештеңе тимейтін сыңайын байқағасын қабағы түсіп кетті. Енді бірде қатар отырған Судыр Ахметке еңкейіп, құлағына бірдеңе деп сыбырлап еді, Судыр Ахмет оны шұғыл қостап, басын изеп, құнжындап қалды. Сол сол-ақ екен, Нағымет «сен үндемей тұра тұр» дегендей, Ахметтің тақымынан басып-басып қойды да:

- Аға-екемнің басты бір киімін мен алам! Жол менікі, - деп кимелеп ортаға шықты. Еламаннан сәл төменірек отырған Әли өзін ұстай алмай, ақырып: - Әй, көргенсіз, - деді, бара сала жағасынан ала кететіндей, өзі де орнынан атып тұрған-ды, - көз ашқалы қол жайып, жалақтап жүрсең де, бүйірің бір шықпаған екен. құдай құрамаған соң қол жайып сұрап, қазығыңа қара айналдырам дейсің бе?

- Ау!.. Ау, ағайын-ау...

- Уә, қой әрі! Тірінің алапасын тауысып, сен енді өліктің кебініне көз сүздің бе?!

Біреуден бірдеңе жыратын ыңғайын сезгенде, Судыр Ахмет сияқты Нағымет те сөзге тоқтамайтын. Ондайда, әсіресе, осы бір өндірішегі сорайған, бір көзі соқыр, сүдінсіз, арық қара кісі ар-ұятты қойып, ойына алған іске өзеленіп кірісетін. Осы жолы да Әлидің сөзінен кейін ол дәл бір күйік көтергендей қалшылдап ұшып түрегелді. Сары төбенің басында дөңгеленіп отырған кісілердің қақ ортасына дедектеп жүгіріп шықты. Тымағын басынан жұлып ап, жерге тартып ұрды. Соқыр көзі жұмылып жүретін. Бұл жолы тіпті бұрынғысынан да қаттырақ жұмылып, ал ана жалғыз сау көзі шырадай жанып, осы отырған кісілердің бетіне тебен инедей тесірейе қарап:

- Ойбай-ау, мен... мен бейбақ арыстай азаматым... со секілді асыл аға-екемнің алапасына қызықтым ба? - деп ұзын мойнын осы тұста өзеурей созып, қып-қызыл боп қылғына сөйледі. Қос шықшытындағы күретамырлар білеуленіп бадырайып кетті. Иіріліп отырған кісілерді жағалап шықты. Бірақ бір жан үндемеді. Бөрінің сырт беріп, үнсіз сазарып алған түрін көргенде, Нағымет ызадан жылап жіберді. Көп ішінен Сүйеу қартқа жүгіріп барып, алдына тізерлеп отыра қалды:

- Ойбай-ау, мен алапаны қайтейін?.. Мен ата-бабам салған ақ жолға таласып тұрмын ғой.

- Тәйт!.. Тәйт әрмен! - деп Сүйеу қарт күпінің ұзын жеңімен жасқап. -

Омәй, омәй, шіркін-ау... Сен ақ жолдан... ата-баба жолынан садаға кет.

Қарғыс жолынан басқа жол бар ма сенде? - деп жекіріп тастады.

Нағыметтің беті қайтып қалды; бірақ жасыған жоқ; ол енді Сүйеу қартпен қатар отырған Әлібиден төрелік іздеп:

- Есбол ағам... қандай аға-екем еді... Оның қара бақайына... басып кеткен ізіне тұрам ба?! Со секілді арыстай азаматым өліп, халқым қара жамылып отырғанда, мыналар масқаралады. Масқара болдым... Қор болдым...

Құрыдым! Құртты мені! Ойбай!.. Ойбай!.. - деп өз басын өзі төпеп, еңіреп жылап жіберді. Судыр Ахмет сияқты бұда өзінің күзен бел ұзын бойымен киреңдеп кеп Әлібидің аяғына жығыла кетті. Әліби денесі түршігіп, оған

тіксіне қарады. Осы ант соққырлардың әнебір кезде көршілес отырған бір ауылға салған лаңы есіне түсті. Сол жолы Судыр Ахмет пен Нағымет жолаушылап келе жатып, Есбол қариядай ел сыйлайтын бір кісінің қазасы үстінен шығады. Қайғылы ауыл бұларға көңіл бөле қоймайды. Соған қитыққан бұл екеуі бүлік шығарайын десе елік жолы ауыр. Жылап-сықтаған халың өлікті жөнелткелі сыртқа алып шығады. Сол арада әкесі өлген екі жігіт халыққа қарап: «Әкемде кімнің қарызы бар? Мойнына парыз болмасын, айтыңдар», - деген екен, осыған дейін орайын тосып отырған Нағымет ілгері жылжып:

- Менің алажағым бар. Қабенжан сот болып тұрғанда сен екеуіңнің әкен менің күрең атымды мініп кетіп еді, - депті. Халық сілтідей тына қапты. Бұндай жағдайда алажақ кісіге ықыраарын істеп, ырза ғып жіберу лайық. Әйтпесе, мойнында қарызы бар өліктің табытын көтеріп, қара жерге беруге ешкімнің қолы бармайды.

Нағымет соны біліп:

- Әкеңнің мойнындағы қарызымды қайтар, - деп көп алдында қадала түскен екен. Сол кезде мына жақтан Судыр Ахмет шаңқ етіп:

- Әй, Нағымет. Қой, жарқыным, қоя ғой. Ойбай-ау, сол секілді асыл ағаң үйіңе қонақ боп келсе, астына ат мінгізіп, үстіне шапан кигізіп жібермейсің бе?! Мына екі жаман неменің еңсесі түсіп кетті ғой. Алажағың бар-ақ шығар. Бірақ қаза жолы ауыр ғой. Сен-ақ қия ғой. Көп болса көзі тіріде ағаңның астына мінгізген атың болар, - депті.

Мына екеуінен сондай сойқан шығып кете ме деп қорыққан Әліби:

- Әй, Нағымет! Есбол халық ағасы еді ғой. Оны бүгінгі күні ақ жолға абыроймен жөнелтіп салайық деп жатқанда, жарқыным, бұл қай қылығың?! Уа, қой енді! - деп еді.

- Қоймаймын... Неге қоям?... Қоймаймын! Ортаңа ойбай салам. Ошағыңның күлін шашам. Бізді осал көрме, бас-аяғымызды жиғанда біз де бір ауылмыз. Бүйтіп «Өлмесең тұрма» деп шабымды шабақтап, шамыма тиер болсаңдар, шынымды айтайын, осы арада ошағына таған қып қақсаң да, ертең бар тобымызбен Орда қонған болысына ошарыла көшеміз. Ал сонда қайтесің? А? А?

Сөзге енді Судыр Ахмет араласты. Қақпа шекпеннің жағасынан өндірішегін созып, төбе басында дөңгелене отырған көп арасына кимелеп кіре берді:

- Ау!.. Ау! Нағымет аға-екемді иттей талап, тұщы етіне ащы таяқ салып, мына сендер кімді басынасыңдар, а? Кімді иықтайсыңдар, а? Жоқ! Жоқ, біз ондай қорлыққа көнбейміз. Мына біз табаныңа қадалар тікенбіз. Қарныңды қырнайтын қара пышақпыз...

Төбе басы у-шу, азан-қазан болды да кетті. Мына пәлелердің айқайы сырт

халықтың құлағына шалына ма деп қысылған Әліби қасындағы біреуге мойын бұрды.

- Мына соқыр итті тыныштандыр. Сүйекке кіретін бір кісінің санатына ал. Судыр Ахметтің ақжарғақ аламан құлағы елең етті. Әуелі мына сөз құлағына жылы тиіп, жымың етсе де, бірақ іле-шала Нағымет алған алападан бұның өзіне тиер ештеңенің жоғын көргесін:

- Ау, Әліби-ау! Нағымет Маралбайдың баласы болғанда, ау... ау, мен жерден шықтым ба? Со секілді арыстай ағамның жағалы бір киімін мен неге кимеймін? Ертеңгі күні халық алдында иығым жарқырап шықпаймын ба? Сондай асыл аға-екемнің көзіндей көріп кием ғой.

- Ой, өңкей бәддұғаға ұшыраған найсап. Бәледен машайық қашып құтылған. Құрысын, мына пәлеге де бірдеңе беріндер.

- Әлеке-ау, ештеңенің ыңғайы жоқ қой.

- Білем. Бірақ амал қайсы, қабір қазушылардың бірлігіне кірсін.

- Е, е, бәрекелде! Міне, мынау ақыл! Ау, Есбол ағамның қабірін мен қазбағанда кім қазады?!

Әли бір кісіге дербес әлі келетін қарулы жігіт еді; ол қолындағы сегіз өрме бұзаутіс қамшыны ызалана қысып, ырғалып қойды.

- Әттең, не пайда?... Өлік үсті болмағанда, не қыласың - қызыл жон ғып бөріктіріп алатын-ақ кісілер екен.

Нағымет пен Ахметтің лаңынан кейін жұрт біразға дейін үн-түнсіз томсарып қалған-ды. Әліби Сүйеу қарттың суық жүзін сырт салып, ашуға булығып отырған түріне қарап, оның жуық арада сөзге араласа қоятын сыңайы жоғын байқады. Сүйеу қарттан кейін бұл жиынның аузына қарап отырған ендігі үлкені өзі болғасын Әліби еңсесін тіктеп, әлгі жанжалдан кейін үнсіз томсарып қалған топқа көз тастады. Бірақ сөзін бастамай, ақ шалған күйектей қара сақалын алақанына толтыра уыстап отырды да:

- Есбол бала да жоқ, пана да жоқ, жалғыз жетім шал еді, - деп дауысын көтеріп өрлей сөйледі. - Көзі тірісінде жиған аз ғана малы азығы да, ел айналар қазығы да еді. Бүгінгі күні арамыздан жетім шал дүние салып, ысрат сапарына жол шеккенде... уа, мына артында қалған біздер оның аз ғана алапасына көз сүзетін сияқтымыз. Айтыңдаршы, сонымыз жөн бе? Біз асаба емес пе едік?! Өз қолымыздан жайғарып, ажарлап жөнелтуге тиіс едік қой. Біле білсек, бізге жетім шалдың киімі де, тірнектеп жиған тиыны да керек емес. Жөн көрсеңдер, ағайын, суыртпақ жібін бойымызға жапсырмасақ деймін. Мына қоңсылас отырған қалың ағайын Ағыс пен Көгіс бөліссін. Сүйегіне кірген шалдар алсын. Намазын шығарған молдалар алсын. Қабірін қазған кетпеншілер алсын, кесім осы болса қайтеді?

- Жөн. Дұрыс!..

- Айтқаның орынды.

- Ендеше, пәтуа осы болсын.

Сүйеу қарт пен Әліби шалғайын қағып түрегелді. Өзгелер де жапырлап тұрып жатты. Әли мен Рза қабірші жігіттерді жинап алды да, ауыл сыртындағы үлкен қорымға барды. Төбе басының жері қатты, қызғылт тастақ екен. Қандай қарулы жігіт білек сыбанып түссе де, бір бауыр жерге дейін арсы-күрсісі шығып қимылдағасын қажыры қайтып қала берді. Құлаштап сілтеген кетпеннің жүзі қиыршық тасқа тиіп, шақылдап тайып түсіп жатты. Судыр Ахмет кештеу келген-ді. Ол жолында тұрған кісілерді кимелеп сөйлеп келді де, бұл кезде жуан белден қазып тастаған қабірге қарғып түсті. Қабір ішіндегі жігіттің қолындағы кетпенді ай-шайға қаратпай жұлып алды. «Ойбай-ау, бүгін жан аяйтын күн бе? Былай неге қазбайсың? » деп құлаштап шаба жөнелді. Бұл қалай кіжінсе де, қиыршық тас аралас құм мен қызыл сазға тиген кетпен жүзі шақылдап, бір сүйем батпай қойды. Судыр Ахмет онан сайын өршеленіп кетпенді әрі-бері сілтеді. Ақ тер, көк тер. Иті шығып ырс-ырс дем алады. Жан-жағында күлкіге булығып, анталап тұрған кісілерге көз салмай, кетпенін шыр айналып жүгіріп шықты. Бұлардың кезек сұрай қоятын түрін байқамағасын қайта қимылдады. Бірақ әлгідей емес, беті қайтып қалған.

- Кетпені құрғыр да ап-ауыр... Ұңғысына қорғасын құйған ба, қалай?..

Судыр Ахметтің сырына қанық біреу:

- Иә, жаман қатын сияқты жаман кетпен де кісінің жігерін құм қылады ғой,

- деп қостап еді, осы сөзді арқаланған Судыр Ахмет жүзі жайнап шыға келді:

- Шіркін-ай, қаланың көкек бас ақ шоты болар ма еді! - деуі мұң екен, бір жігіт жүгіріп барып анадай жерде жатқан ақ шотты әкеп, қолына ұстата қойды. Судыр Ахмет екі алақанына кезек түкіріп алды. Сосын қолға ұстауға ыңғайлы жеп-жеңіл шоттың сабына бір, басына бір қарап сүйсінгенін жасырмай жымың-жымың етті. Бірақ анадан туғалы жанын қинап жұмыс істемей, ісік өкпе боп кеткен неме сәлдесін-ақ алқынып қалды. Шотты сермесе құдды терісін сыпырған күзендей жалаңаш қабырғалар ыржың-ыржың етеді. Тер сорғалаған бет түтігіп кеткен. Бұрын жаны кішкентай қиналса, бірдеңені сылтауратып, жұмысты тастап қайқайып жүре беретін. Бұл жолы мына бір өңшең көргенсіз, сәкәку, жәркелеш, жарымес жігіттер жан-жағынан анталап, бұл шот сермесе шуылдап: «Ой, пәлі!», «О, бәрекелде!», «Шіркін, жұмысты істесе Ақаң істесін!», «Басқамызды білмеймін, ал мына Ақаңның қызметіне Есбол атамыздың аруағы ырза шығар», - деп қот-қоттап көтермелеп тұр. Ой,

нәсілсіз әтеңе нағлеттер. Осындай кісі жаны қиналып тұрғанда қолғабыс берсе несі кетеді екен? Е, Құдай, кешегі лаңкесті құлдар, нәсілсіз иттер, аға сыйлаушы ма еді? Ау! Ау, жер тәңірісі ақ патшаны жағадан алып жүрген жарымес жындылар емес пе?! Бұлар... бұлар ше, Құдайды да сыйламайды. Әлі құрыған Судыр Ахмет әрі-берідесін жеп-жеңіл шотты зорға көтерді. Жаны күйген бір кезде ол шотты лақтырып тастап, қабір түбіне тізерлеп отыра қалды да топырақты қос қолдап осып-осып алды:
- Кетпен дейсің, шот дейсің... ал енді, енді бар ғой, осы өзіңнің Құдай берген мына қос қолыңның қасында соның бәрі мүлік емес.
Әли қабірге қарғып түсті. Судыр Ахметті жас бала құрлы көрмей көтеріп ап сыртқа атып жіберді де, кетпенді қолына алды.

Есболды жерлегесін өлікке жиналған қарақұрым қалың нөпір топ-топ болып тарай бастады. Аттылысы, түйелісі, әйелі, еркегі аралас шұбар ала жиын жан-жаққа бытырап кетіп жатты.
Ағайын-тума тым болмаса жетісіне қара деп жабысса да, Еламан бір күннен артық бола алмады. Асығыс жайын айтып, ертеңіне түс ауа атқа қонды. Жүрер алдында Есбол атасының басына барып Құран оқыды. Есболдың жақсы көретін қара тазысы ере барған-ды. Есті иттің іші бәрін сезетін сияқты. Қабір басында қол жайған кісілердің алды-артына шығып қыңсылап жүр. Жер астында жатқан бұ дүниедегі ең жақсы жанашырын қимай, қасындағы кісілерден көмек сұрағандай. Еламан осы итке қараймын деп отырып Құран сүресінен жаңылып қала берді. Қанша күннен бері ас ішпеген иттің екі бүйірі сұғылып кетіпті. Қабір басында көзін төмен салып сазарып алған мына бір кісілерден түк шықпасын сезді ме, бір кезде қара тазы жас қабірдің топырағын иіскелеп, жаны қызығып шыр айналып жүгіріп-жүгіріп алды.
- Апыр-ай, мына иттің даусын-ай! Қанша кісі жиналғанда өлікті жаны күйіп жоқтаған жалғыз осы болды-ау, - деді Әли. Көңілшек жігіттер көзіне жас алды. Еламан жыламайтын. Әсіресе, дәл осындай өлік шығып, ел-жұрт ызы-шу боп жатқанда, көзінен жас, өңінен қан қашып сұп-сұр боп алатынды.
Құран оқылғасын Еламан орнынан тұрып жатып қара тазыға көз қиығын тастап еді; нәсілі ит демесе, мына пақырдың өңінде нақ бір жанашыр адамның жүрегін дірілдеткендей зіл батпан ауыр мұң тұрғанын көрді. Қара тазы қабір басынан ұзап кетіп бара жатқандардың соңынан қарап тұрып тұмсығын көкке көтеріп, даусын ұзақ созып ұлыды да, сосын шәу-шәу үрді.

Еламан қайда барса да екі елі қасынан қалмай еріп жүрген мына кісілердің бары-жоғын байқаған да, сезген де жоқ. Осы қазір ол өзіне де, өзгелерге де ызалы. Осы өңір қатты сыйлайтын қарияны қара жерге берді. Кеше бүтіл ел күңіреніп жоқтап еді. Арулап жуып, аққа орап, қос аршын қара жерге қалай көмді, солай көңілден де кетті. Енді, әне, түк болмағандай аттысы атқа, түйелісі түйеге мініп, кәжік-күжік әңгімелерін соғып, ауыл-аулына тарап барады. Бұ да аттанғалы белін буып құнтияп отыр. Сонда, бәтір-ау, өлікке жиналған осынша халық ішінде әлгінде Әли айтса айтқандай, Есболды шынымен жаны күйіп жоқтаған жалғыз жаңағы қара тазы болғаны ма? Солай ма? Неғылса да, осы жұрттың қызығы мен ренішіне қатар кенеліп жүрген аспан асты, жер үстін жалған, алдамшы, опасыз дүние деп қаралай түңілетіні тегін болмағаны ғой. Жо-жоқ... дүние шіркін опасыз болса болар. Бірақ дәл сол айтқандай, опасыз болғанда да оның бір айналымға келмей шолтаң ете қалатын өткіншілігін айтпаған шығар. Озалдан туу хақ, өлу хақ. Дүниеге келген әрбір адамның құлақ қақпай мойындаған жалғыз ақиқат шындығы еді ғой бұл. Жә, сонда осы адамдардың аузын ашса дүние опасыз деп өксігін баса алмайтынына жөн болсын?... Опасыз дүние ме, жоқ, адамдардың өздері ме?

Еламан жаңа қара тазыға қараймын деп Құран сүресінен жаңылып кете берген-ді. Қабір басындағылардың бет сипап жатқанын көріп, бұ да тие берсін деді. Жүрелеп отырған жерінен жалма-жан түрегелді. Еңкейіп, тізесіне жүкқан топырақты қақты да, көп дүрмекке ілесіп қайтып келе жатқанда да осы ой бір сәт басынан кетпеді.

Бүгін Есбол атасы дүние салды. Кемпірі былтыр өлді. Енді мына тұлдырсыз үйге тұлға болар тірі жан жоқ. Есік-терезесін сыртынан тас қып бекіткесін бұл үйге бұнан былай қарай әлгі бишара тазы болмаса, онан басқа кім аяқ баса қояр дейсің?! О да қорада күн көзінде қақсып жатқан итаяқты иіскелеп-иіскелеп, қыңсылар-қыңсылар да жөніне кетер. Еламан түрегелді. Есіктен шығар жерде қасындағы кісілерді ілгері өткізіп жіберді де, өзі сөл іркіліп, Есбол атасының үйіне ақырғы рет бұрылып бір қарады. Күн бетте жалғыз терезесі бар, бас-аяғы бір бөлме. Бірақ дариядай кең. Қашан кемпір қайтыс болғанша осы өңірдегі қонағы үзілмеген, дастарханы мол, меймандос үй-тұғын. Еламан сыртқа ере шыққан кісілермен есік алдында тұрып қоштасты да, жігіттерін ертіп жүріп кетті. Маңдайы - болыс аулы. Совет үкіметі орнағасын бұлар да болысты кешегі қара сирақ жалшыдан сайлаған-ды. Едірендеген жас жігіт екен. Екі күн бірге болғанда байқағаны -алдына келген кісінің жақпас бірдеңесін байқаса болды, қолында сығымдап ұстап тұрған қылышты бір сөзге келмей суырып алатындай, сыртына сұсын шашып шіреніп алады екен. Бес қаруы белінде

тұрғасын ба, ол тек Еламанға үйтпеді. Еламан:

- Жасақ құрам, елден жігіт жиып бер! - деп еді.

- Ол оңай ғой, - деді жас болыс.

- Сосын... оларға ат керек, - деп еді.

- О да оңай, - деді.

- Қанша деп сұрамайсың ба?

- Қанша керек болса, сонша жинап берем. - Еламан айтқанын екі етпей едірендеп тұрған мына жігітке сенімсіздене қарап еді. Жоқ, қолынан бірдеңе келетін сияқты. Дәл өзіндей өңшең қылыш асынған жігіттерді дереу жиып алды да, бір тобын жайлауда отырған жалпақ елден жігіт жинап келіндер деп шаптырды. Дәл солардай жалақтаған және бір топты осы өңірдің Еламан жақсы білетін байларына шаптырды. Бұларды да қызыл әскерге жылқы жинап әкеліндер деп, бет бақтырмайтын қатал әмірмен аттандырған-ды. Сол күні ақ пен қызыл арасында жан-жақтан шаңдатып жылқылар келе бастады. Кіл сәйгүлік жарау аттар.

- Бұл Тәңірбергеннің жылқылары.

- Неге аз? - деді болыс.

- Мырзаның өзі жоқ екен. Алдаберген осының өзін шаққа...

- Не деп оттап тұрсың? Сұрама дегенім қайда, берсе - қолынан, бермесе - жолынан.

- Төбелес шығып кете ме деп қорықтым.

- Қол көтеріп көрсін... Түндігін түріп қойып шауып алам. Ожар Оспанның жылқылары қайда?

- Қикар неме өз ықтиярымен қотыр тай да беретін емес.

- А-а?! Қап, мына иттің ызасын-ай. Ендеше аттан. Дереву... дереву аттан! Өзің бастап бар. Тез! Қарсыласса - қару жұмса. Ат! Шап! Жауабын өзім берем. Ал Ожар неменің өзін осында жаяу айдап әкел! Ұқтың ба, алдыңа сап, жаяу айдап әкел!

Еламан жас болысқа екеуден-екеу оңаша қалғасын тым қатты кетіп бара жатқан жоқсың ба деп ескертіп еді. Болысқа бұл сөзі ұнамады.

- Жігіттерді де, жылқыны да жинап берем. Ал, ағасы, тек байларға ара түспе. Қазір заман басқа. Оларды тып-типыл ғып құртпай, бізге тыныштық жоқ. Өй, неғып тұрсыңдар, тез аттан дегенім қайда?

Еламанда енді оның ісі болған жоқ. Оның дәл өзіндей сары ала қылышы сартылдап ішке бірі кіріп, бірі шығып жүрген әпербақан жігіттерді шұғыл бұйрықпен жан-жаққа аттандырып жіберіп жатыр.

Иә, заман өзгерді. Адамдар да өзгерді. Кеше мал соңында сылпылдап күн кешкен мыналар да қазір басқа. Болыс бір жанды бетіне қаратпайды. Бұның ұғымында малы бардың бәрі -бай. Ал бай атаулының бәрі - жау. Әсіресе,

бұрын болған-толған кісілерге бүйідей тиеді. Бай ауылға тасырлатып шауып барады. Алдынан үріп шыққан иттерді атады. Астында ақ тер, көк тері шыққан аттың басын ақбоз үйге тіреп тұрып айқайлап сөйлеседі. Айтқанын қалт етпей, алдына түсіп емпендеп жүгіре жөнелсе жақсы. Егер қарсы келсе көзі ақиып, қолы қылышқа сарт етеді. Басқа басқа, осы болыс таяуда өзімен бірге туған бауырын, Тәңірбергеннің малын жасырды, байдың құйыршығы деп ұстап, қаладан келген милицияға айдатып жіберген-ді. Сол сұмдықты көрген осы өңірдің халқы қазір бұнан қаралай тітіркеп тұратын бопты. Жаңағы жігіттер де бара сала, ай-шайға қаратпай, Ожар Оспанды алдарына сап дірдектетіп жаяу айдап әкеледі. Еламанның іші мұздай болды. Қолы теңдікке жеткен кешегі қара сирақтар өздерінің ендігі тірлігін тек кек алудан бастаса келешекте әлі талай бас домаламай қайтер дейсің?..

Еламан түбектегі ауылдан ертелете аттанды. Аты мықты. Суыт жүріске өзі шыдаса, Шалқардан шыққалы бауырын тартып жарап алған күрең қасқа жар басындағы балықшылар аулына күн барында жеткізетіні кәміл. Кісіден қателесе де бұл өзі жылқыға көзі жіті жігіт-ті. Тақымы астындағы ат түгіл желі басында үйір-үйірімен үйездеп тұрған жылқыға көлденеңнен көз салса болғаны, қайсысының қандай мал екенін бір қарағаннан біле қоятын. Күрең қасқа, сірә да, қамшы салғызбайды. Қайыс тізгінді қасарысып тартып отырғанның өзінде әрі-берідесін денесі қызып, тас төбесінде шаншылған қос құлақтың түбінен шып-шып тер шыққасын, тіпті, делебесі қозып көтеріліп кететін. Сонан кейін езуін айырған ауыздықты егеспен қарш-қарш шайнап, тізгінін созып шаба жөнелетіндей жол бойы үнемі сүзе ұмтылып отыратын ұрыншақ.

Еламан қазір күрең қасқаға әбден бауыр басып алды. Қайда жүрсе де өзінен бұрын әуелі осы аттың бабын істеп, оты-суын қандырып отырады. Күрең қасқа қазір тіпті күйлі. Түбектегі ауылдан шыққалы төрт тұяғы топылдап сар желіп келеді. Жететін жері қашық болса да, күйлі ат қоймады.

Намаздыгер-намазшамда Бел-Аранның сырт жағындағы боз жусанды бұйратқа ілікті. Сонан қашан балықшылар аулына жеткенше көк аспан астында далиған көк теңіз жолаушының бүткіл бір қапталын алып жатты. Аңғардан соққан баяу ғана ескек жел жол бойы күрең қасқа атты да, бұны да омырауынан қағып желпіді де отырды.

Еламан жол бойы Әлидің үйіне түсермін деп келе жатқан-ды. Ауыл шетіне кіре бергенде ат басын Достың үйіне қалай бұрып алғанын байқамады. Жә,

бір есептен бұнысы да дұрыс. Араларындағы араздықты асқындыра бергенше, қайта бір есептен осылай ығытын тауып, қазіргідей түс шайысып жүрген қырғи қабақ кезде сен-ақ кішірей.

- Біреу келді ғой, - деді Қарақатын ат тұяғының тықырына елең етіп. Дос төрге жайған алашаның шетінде насыбай уқалап отырған-ды. Орнынан қозғалмады. Сыртқа сүріне-қабына жүгіріп шыққан Қарақатын үй алдындағы жалғыз қазыққа атын байлап жатқан жолаушыны көре сала, «ей, мынау... Ойбай, бетім-ау... Өзі не боп кеткен? Үсті-басы тыртысқан мынау не киім? Құрысын, құрысын, қатпа болған атандай қол-аяғы сидиыпты да қалыпты». Күлкі қыштаған Қарақатын алақанымен аузын баса қалды. Қан теппейтін қайыс қара бетін сырт айнала бере шымшып бір үзіп алды.

- Әй, тұр! Еламан келіп аттан түсіп жатыр.

Дос бұл жолы да бәрібір құлақ аспай, насыбайын уқалап отыра берді. Қарақатын қопырсып жатқан үй ішінен төсек-көрпе іздеп, зыр жүгіріп жүрген үстіне Еламан кіріп келді. Қарақатын сасып қалды. Қас қылғанда, мына жаман неме де көк насыбайды мұңкітіп қозғалмай отырғанын қарашы.

- Қайным, жоғары шық.

- Рақмет, жеңеше.

- Жаман ағанның есігін ашпайтын едің, осы жөнің түзу, жақсы келдің.

- Әй, сұңқылдамай, шайыңды қой!

Қарақатын мырс етті:

- Ағаң осы.

- Әй, қатын...

- Көрдің ғой, бізді қорқытады.

Дос күлтілдеген қабақ астынан қатынына алара бір қарады. Қарақатын оған «тұтаң» деп ернін шығарды да, өреше жақта тұрған қара шайнектің суын төге-шаша сыртқа ала жөнелді. Дос бүкіл үйде қонақпен екеуі оңаша қалғасын да үндемеді. Ақырған көк насыбайдың иісі танауын жыбырлатып, түшкіре жаздап көзі жасаурап отыр. Еламан рай бермей қойған үй иесіне тіл қатудың есебін таба алмай, қозғалақтап мазасызданып отырды да, сосын сырт жағында жатқан жастықты өзіне тартып алды. Жұмарлап қолтығының астына басты. Шай үстінде де сөздері жараспады. «Бекер келдім бе?» деген өкініш көңілінен кетпей отырған. Әйтеуір, шайдан кейін Дос тіл қатып:

- Балаңа соқтың ба, пақыр қалай екен? - деп жөн сұрап еді, сарқып ішкен шайдың; шәмбесін сыртқа апарып төккелі есіктен шығып бара жатқан Қарақатын қайырылып тұра қалды.

- Бар, шаруаңды істе, - деді Дос. Әдетте оны ешқашан жыр демейтін

Қарақатын қайтып келіп, күйеуімен тақымдасып отырып алды.

- Бала жүдеу, - деді Еламан.

- Шала туды ғой. Сонан болар, - деді Дос.

- Не қылған?.. - деді Қарақатын, - кісі баласын кісі баға ма? Құдай біледі, Сүйеудің қақбасы қаймағын алған көк шалап сүтті беретін шығар.

- Қой дедім ғой саған.

- Қой дедім, қой дедім. Сонан басқа білерің бар ма сенің?

- Әй, қатын... өлгің кеп отырмаса, қой енді.

- Сен бе өлтіретін?! Тұтақ. Ой, шір... - Қарақатын күйеуінің қол созған жағына көз тастады да, жым болды. Жаңа насыбай уқалаған жиде қаданы Достың өзіне жақындатып тартып алғанын көргенде Қара қатынның тырыли арық денесі көйлек астында қайқаңдап кетті. Ол енді отырса да, тұрса да көз қиығын жиде қададан айырмады.

- Енді үйлен, - деді Дос.

- Өзімнің де ойымда бар.

- Ой-сойды қайтесің. Бас сал да үйлен. - Қарақатын жиде қаданы білдірмей есік алдында жатқан бір арқадай отынның астына сүңгіте салды.

- Мәку-сәкуді қой да үйлен. «Шүйкебас алмай шыр бітпес» деген, - деді Дос дүңкілдеп.

- Дұрыс айтасың. Тек, Дос аға, өзің білесің ғой, мен әйелден аузы күйген кісімін ғой.

- Бетінің ажарын қайтесің? Ас құйып ішесің бе оған?!

- Қайдам, бұйырғаны болар.

- Әй, бала, бұйырған-сұйырғанды қой. Осы ауылда саған лайық бір қатын бар. Төлеудің үлкен қатынын білесің ғой. Дәл соған үйлен.

- Ой, Құдай-ай... Соны да қатын деп...

- Е, несі бар?

- Аты ұрғашы демесең, сол сорлыда еркектің кәдесіне жарайтын не бар дейсің?..

- Не дейді, мына найсап?!

- Қайным ондай салпы етекте қайтсін?! Және сыбай-салтаң да емес, соңында ерткен шиеттей балалар бар.

- Әй, қоясың ба, жоқ па сен осы?

Күйіп кеткен Қарақатын от көсеп отырған қолындағы күлді-күйелеш көсеумен жердің шаңын бұрқ еткізіп салып-салып қалды:

- Қой, қой деп сен-ақ кісінің аузына қақпақ боп құрттың ғой. Жұрттың бәрін өзіндей қараборбай жаман балықшы көресің бе? Қыз таңдап жүрген жігіт салпы етек салдақыны қайтсін?

Дос тұнжыраған қалпын бұзбай, әлгіде оң жамбасына оңтайлап қойған

қадаға қолын созып еді, күйеуінің қимылын бағып отырған Қарақатын мырс етті.

Дос жаңағының арасында зым-зия жоқ боп кеткен жиде қаданың жөнін білмей ақырып қалды. Бұлардың ұрысының ішінде болғысы келмеген Еламан шинелін жамылып сыртқа шықты. Күн батыпты. Ала бұлтты аспанда жалғыз қадақ жұлдыздар жылтырады. Ызындап маса шығыпты. Үй алдында қаңтарулы тұрған ат иесін танып оқыранды. Еламан атты ауыл сыртындағы қалың бозға апарып тұсап жіберді. Қайтып келе жатып қара молаға соқты. Мөңкенің әлі басы қар айтылмапты. Қара дөңнің басында өзінің сонау бір тірі жүрген кезіндегідей, өлгенде де өзгелерден жотасы асып, астаудай топырақ астында дөңкиіп жатыр екен.

Көз байланар алдында теңіз беті қап-қара боп түксиіп алыпты. Промсол жақтан өгізшағала өкірді. Олардың қиғылық ұрғанына қарағанда шамасы, сірә, алысқа салған ауын қарап қайтқан балықшылар сыралы оралған. Бұндай күндері Кенжекей жұмыстан кеш оралады. Төлеу қаза тапқалы «маған ти» деп Қалау жесір әйелге күн көрсетпей жүрген көрінеді.

Айғаншаның жақсы көретін сырлас жеңгесі болғасын ба, осы келіншек бұған да біртүрлі ыстық. Оның үстіне шиеттей жас баламен қалған жас келіншекті аяйды. Жаңағы Достың сөзі көңіліне қонды. Беті ажарлыдан тапқан опасы белгілі. Ендігі жерге баласын барып, отбасының аз ғана ырзық-несібесін үлгертіп отыратын әйел болса несі бар!

Осы оймен Еламан балықшылар аулының шетіне кірді. Көп үй кешкі асын алдына алыпты. Кей үйден күні бойы теңіз үстінің көк толқынымен алысып, титығы құрып қайтқан кісілердің қалжыраған қарлығыңқы даусы естіледі. Тек осы ауылдағы ең үлкен үйдің есігі алдынан өте бергенде Еламан домбыра сағағында қылқылдаған әлдебір күйге құлағын тікті. Құдай біледі, мынау Әли. Күні бойы ескек тартып, екі қары салдырап қайтқан жігіт бауырына қысып алған кішкентай жиде домбыраның екі шегін бебеулетіп отыр.

Ертеңіне Еламан ерте тұрды. Күндегі дағдысы бойынша ауыл шетіне шығып, атына көз сап қайтты. Күрең қасқа кеше тұсап жіберген жерінен тапжылмапты. Ертеңгі салқынмен құнығып тиіскен қара оттан басын алмай, ара-арасында рахаттанып пыр-пыр етіп қояды.

Жел көтеріліпті. Түнімен шырадай тынып жатқан теңіз қазір таңмен таласа білінген аңғардың азанғы қатқыл желімен жынданып, дөңбектей ауыр толқындар аударылып-төңкеріліп жатыр екен. Еламан «дауыл болады-ау, сірә» деп топшылады. Барана, бұл тұрған кезде Қарақатын көрпемен басын бүркеп ап ұйықтап жатыр еді; қазір о да ояныпты. Ыдыс-аяқ даңғырады. Іле-шала үй ішіне бүйідей тиіп жатқан қатынның барқылдаған жарқыншақ

даусы шықты. Еламан өзі түнеп шыққан үйге біреу желкелеп итергендей, аяғын зорға басып, әрең келе жатып, бұл кезде сонау көз ұшында шағалалар қиғылық ұрып, шаңқылдап жатқан көк теңізде төсін толқын соғып секектеген балықшы қайықтарына көз салды.

Таң қараңғысынан оянған балықшы ауыл абыр-сабыр. Промсолда істейтін қатындар жұмысқа кетер алдындағы оны-пұны шаруасын үлгере алмай, етегіне сүрініп, қапылып жатыр екен. Еламан кенет Кенжекейді көрді. Кенжекей қыңқылдап жылаған кішкентай баланы бауырына қысып отыра қалды да, құлағына бірдеңе деп сыбырлады. Баланы алдап-сулап жұбатқасын басынан сырғып түсіп бара жатқан ақ жаулықты асығыс-үсігіс жөндеп тартты да, бұл кезде промсолға беттеп бара жатқан қатындардың соңынан жүгірді.

- Еламанжан, сенде шаруам бар еді, - деді біреу бұны шынтағынан тартып. Осы кісіні ұнатпаса да, ырқына көніп, жетелеген жағына кетіп барады. Үй сыртына ұзап шықты. Көгі қалың жерге қатар отырды. Судыр Ахмет тамағын кенеді. Сосын отырған жері жайсыз болғандай, сипаң қағып қозғалақтай бастады. Бөксе басып отырған жері кілкілдеген жусан, қоңырбас, жоңышқа болатын. Бірақ Судыр Ахмет соның біріне тимей, созылып барып анадай жердегі қызыл бауыр изеннің ұзын бір талын үзіп алды.

- Еламанжан, сені жеңіл-желпі жұмыспен оңашалап отырғам жоқ. Уа, мына Жаңайым Жетес би айтқан екен... - Еламан

Судыр Ахметке шошына қарады. Судыр Ахмет өзінің жаңағы қоразданып едірейген қалпынан кенет күрт өзгеріп, тамағына тас тұрғандай тоқтап қалды. Онан сайын Еламанның зәресі ұшты. «Тегін болмас» деп ойлады да, иегіндегі бес тал сақалды, түбінен қысып, темен қарап тұңырайып отырған кісіден көзін айырмады. Оның қос езуліктің тұсында жөнсіз-жосықсыз жыбыр-жыбыр ете қалған бес-алты тал қыл да, тас қып жұмып алған көзі де, әсіресе, қос шекелігі құшиған ешкі басының екі қапталында қалқиған ана ақ жарғақ аламан құлағы, бәрі-бәрі жүрегі сезген бір жамандықты растап тұрғандай. Еламан өрі-бері қипақтап отырды да, ақырында төзімін тауысып, ананы иегін уыстап алған қолынан тартты. Судыр Ахмет көзін ашып алды. Бірақ Еламанға көз салмай, алдынан өтіп бара жатқан құмырсқаны көріп қалды, күзен бел ұзын бойымен ұмтылып барды да, қолындағы қызыл изенмен ұра бастады. Денесіне таяқ батқан құмырсқа аузындағы тістеп алған дәнді тастай қашты.

Еламанның етек-жеңі кеңіп сала берді. «Ой, берекесіз сорлы».

- Айтпасаң да естідім. Кенжекейге үйленгелі жатқан көрінесің, - деді Судыр Ахмет.

- Ой, сөзің бар болсын.

- Оу, « Ел құлағы елу »... Сен жасырғанмен жаман ағаң есітті.

Еламан бұған не істерін - кейірін, әлде ренжірін білмей отыр.

- Ау! Ау, айналайын-ау! Сенің Кенжекейге үйленетініңді бір дегеннен білгем. Ойбай-ау, Еламанжан-ау, жаман ағаңның жүрегі жақсылықты жер түбінен сезеді ғой.

- Жә, қайтесің.

- Қайтесіңіз не? Қатын алу Құдай бұйрығы. Оны айтасың ба, мен, тіпті, сені Кенжекейге сыртыңнан таныстырып жүргем, - деп осы арада Судыр Ахмет өзінің өтірігіне өзі иланып кетті де, құдды мешел болған баладай ырғаңдап, құйрығымен жылжып, Еламанға жақындай түсті.

Еламан түрегелді. Судыр Ахмет те шалғайласа тұрды. Еламанның құлақ аспағанына қарамай, оның біресе оң, біресе сол жағына шығып, алдын орап емпелеңдеп келеді.

- Ал! Ал, енді сен дегенде бұл ағаңның пейілі басқа. Сен дегенде ағаңның; тілінің тиегі ағытылып кетеді. Жігіт сөзбен ажарлы болса, айтпады деме, сен осал емессің. Осы жолы сені келіншек алдында ажарлап бақтым. Екі иығыңа екі үкі, басыңа бір үкі тағып ажарлап таныстырдым.

Еламанды реніш пен ыза қабат қысып, екі құлағы дуылдап қызарып алды. Жанында бірдеңелерді былдырлап бүлкектеп еріп келе жатқан Судыр Ахметті бір түйіп, жалп еткізді. Балықшылар ауылы отырған тік жардың баурайын қиялап төмен түсті. Теңіз жағалауында қақалып, тұнып тұрған алабұта, ащылық сораңды солдат етікпен пытырлатып басып келеді.

Құдай-ау, бұл не? Бұларға не болды? Патша құлады. Уақытша үкімет құлады. Жер-жердің бәрінде де халық қолына қару алып, осы дүниенің төрт бұрышында тыныш түкпір қалмай дүрлігіп жатыр. Ал бұлардың түрі мынау. Жүдеу дала. Баяғы жайбасар тірлік. Баяғы бойкүйез ауыл. Сол баяғы өмір бойы ұйқы мен ояу арасында иіні түскен берекесіз жандар. Әлде бұлар да қара дауыл қаптай соғып кеткенде қамыс арасында ықтап қалатын шүрегей қоңыр үйректей ме? Анау ашық айдында ірі құстар бұршақ соғып мертігіп жатқанда, бергі жақта - саяз, қызыл суларда солар жан сақтап, аман қалатын еді ғой.

Еламан промсолға келгенін байқады. Қысы-жазы күн түспей қаракөлеңкеленіп тұратын даладай лабазда қазақ-орыс қатындарының жаулығы ағараңдайды. Олар сойып жатқан балығын жерге қоя сап, бәрі бірдей түсі басқа кісіге бұрылды. Тек дөңгелек зерен жүзді келіншек мына жігіттің өзін іздеп келгенін біліп, шырыш-шырыш қолын алжапқышына сүртіп, орнынан ақырын түрегеле берді.

- Маған келдің бе ?

- Иә-ә...

- Сыртқа шығайық.

* * *

Еламан үйде жалғыз. Әлгібірде Әшімді арқалап, ұршығын алып қыдырып кеткен келіншегін күтіп жатыр. Кенжекейге үйленіп, бір түндік астында тұрғалы да біраз. Өз көңілі қаламаса да, келіншегі қоярда-қоймай қиылып отырып алған соң, ол екі-үш күн турасында энебір жылы Ақбала екеуі тұрған ескі үйді оңдап кірді.

Еламан баяғы өмірді еске салатын бір нәрсені қалдырғысы келмеді. Есік-терезені қайта салды. Ескі шымылдық пешті бұзып, кесегін сыртқа шығарып тастады. Үйдің қабырғаларын ақ балшықпен майлап шықты. Бұл күндері Әли бастаған балықшы ауылдың ер-азаматы қолғабыс берген-ді. Көзкөрген кісілер Еламанның құлаған шаңырағын қайта көтеріп, өз алдына үй болып жатқанына мәз. Түс кезінде үш ауылдың кәрі-жасы жиналып, Еламан мен Кенжекейді жаңа үйге кіргізді.

Қалау Кенжекейдің төсек-орнын бермей, алып қалған-ды. Күндіз кісі-қара бар кезде байқамапты. Кешке өздері оңаша қалғасын бір жаяр төсеніші жоқ бөлме үңірейіп қоя берді. Жатарда өздері түгіл балалардың астына не төсерін білмей, ерлі-зайыпты екеуі қиналып тұрғанда, кенет сырттан дабырлаған дауыс шықты. Іле-шала Әли бастаған бір топ жас кірді. Бәрі Тілеу-Қабак руынан. Ақжарқын жігіттер әзіл-қалжыңмен жүріп, қолтығына қыса келген алаша, текеметтерін төрге жайып, тұсқа ұстап, жаңа ғана аңғал-саңғал боп тұрған үйді жайнатты да жіберді.

Көңілді жігіттер кеткесін үй іші қайтадан жым-жырт бола қалды. Төлеудің үш баласы мына бір түсі басқа жат кісіден қысылды ма, әлде жатырқады ма, үрпиіп бұрышқа тығыла қапты. Олардан Еламан да қысылды.

Басқалардан гөрі ала-бөле энебір естиярлау сары бұжыр баланың ажарында анық жаулық бар. Өздерінің жүдеу тірлігіне қайдағы біреудің қайдан тап келгеніне ырза емес сияқты.

Еламан көбіне-көп осы сарыдан қысылды. Оның қысылатынын байқаған бала әкесіндей кісіні ықтырғанына дән ырза. Тек бұның айбат шегіп ықтырған мына бір кісіге анасының неге ықыласы басқа екеніне түсінбеді. Сары баланың жынына тиген тағы бір жай: күндіз аласа үйде ұзын бойы өңкиіп, ебедейсіз қозғалып жүретін осы ұялшақ кісі, күнде кешкісін шам сөнердің алдында көйлек, дамбалы ағараңдап шешесінің төсегіне кіріп бара жатады.

Алғашқы күні Кенжекей де қиналды. Күнде қасында жатып жүрген

кішкентай балаларын ол қалай бөлектеудің есебін таба алмады. Кешкі асты ішкеннен кейін Кенжекей балаларына төсекті бөлек салды. Үстіне көрпе жауып жатып та үлкен баласына қарамауға тырысты. Төсек жанында тұрып шешініп жатқан күйеуіне, тіпті көз салмады. Сыртқа шығып бара жатып, есік жақта сығырайған шамды сөндіре кетті. Сонан қайтып оралмады. Еламан да қараңғы үйде көзі ашық жатыр. Ет қызуымен үйленіп салса да, кейін ойлап қараса, үш қатынның үш баласы бір оттың басына сыйысуы қиын сияқты. Ала-бөле бұжыр сарыдан шошиды.

Қысқа түннің қай уақыты болғаны белгісіз. Бір кезде осы күнгі өз халін ойлап жатып «Істеп салдым бір істі, Алла оңғарсын бұл істі» деп әлдеқалай аузына түскен өлең жолын ішінен қайталағаны есінде. Сонан арғысын білмеді. Ұйықтап кетіпті. Қашанғы дағды бойынша күнде оянатын кезде көзін ашса, таң әлі атпапты. Бірақ таң алдында туған толық ай тас төбедегі терезе әйнегіне бозамық рең беріп, ақ сүттеніп тұр екен. Ұй іші де ай сәулесімен бозарып, ана жер, мына жердегі нәрсе-қараның бедері білініпті: есік жаққа тастаған солдат етіктің екі қонышы едірейеді. Өзі жатқан төсектің аяқ жағынан қазандық үстінде қонжиып алған құлақты дөй қазан қарауытады. Ал үстеріне жамылған үлкен көрпе астында айқыш-ұйқыш жатқан үш баланың біреуі тоқты қошқардай мекіренеді. Кенжекей ішке балалар оянғасын кірді. Шайды сыртта қайнатып әкепті. Қара шәйнек бұрқсарқ.

- Балалар, тұрындар! Менің жұмысқа кететін уақытым болды.

Даусы ұп-ұяң. Жас келіншектің дөңгелек зерен жүзінде де зәр жоқ. Ұй ішінде аяқ басқаны білінбейді. Ішке кіріп келе жатып та балаларынан бұрын іргеге қарап бұртиып жатқан күйеуі жаққа көз тастады. Еламан жаңағы құлаққағысты да бұның бір өзіне арнап айтқанын білді. Кенет көңілденіп кетті. Төсектен атып тұрды. Тез-тез киінді.

- Балаға лайық қандай жұмыс бар?

Кенжекей қасына кеп, күлімсіреп тұрған күйеуіне таңдана қарады. Мынау әлде әзіл, әлде шын екенін білмей, бетіне қарап аңырып қалды да, «әзіл болар» деп ойлап, істеп жатқан шаруасын үн-түнсіз жалғай берді.

Кенжекей күнде жұмысқа ерте кетеді. Кеш қайтады. Еламан келіншегі келгенше үй ішін қағып-сілкіп, алдынан асын даярлап қояды. Аз ғана күн ішінде үй жанына отын үйіліп қалды. Бұрынғы жалғыздікті кезде күтімі болмай, үсті-басы кір-кір боп жүретін балалар қазір мұнтаздай.

Еламан балықшылар ауылының күнделікті күйбең-күйбең тірлігіне дәл баяғы кездей қазір тағы да бауыр басып кетті. Ең ақыры Судыр Ахмет кішкене кешіксе де ол кәдімгідей елеңдеп, шыдамсызданып бітеді. Кеше ертеңгісін Кенжекей жұмысқа кеткесін Еламан сыртқа шықса Судыр Ахмет

нар қарасына мініп алған. Қатын-балаларымен қоштасып, ауыл-аймақ түгел естісін дегендей, шаңқ-шаңқ сөйлеп шаруа жайын тапсырып жатыр екен. Сыртқа шыққан Еламанды көріп ол нар қарасын тебініп қалды. Ат үстінде қоқиланып, қатты бастырып желіп келді.

- Аха, жолға шықтың ба?

- Қарап жата алмадым.

- Е, сапар оң болсын!

- Айтқаның келсін. Айтқаның келсін, Еламанжан. Кісіні қатын-бала өлтіреді ғой. Соңыра қыс түскесін үйелмелі-сүйелмелі қызыл қарын балалар ұядағы аш балапандардай ас сұрап шулай бастағанда, ойбай-ау, Еламанжан-ау, кірерге тесік таба алмай қаласың ғой. Сосын қатын-баланың қыс азығын жылы күздің басында қамдап алайын деп жолға шықтым. Еламан үндемеді. Қабы мен дорбасын аттың артына бөктеріп ап, нар қараның үстінде нағыз ер-азаматтарша қоқиланып кетіп бара жатқан Судыр Ахметтің сыртынан қарап күліп қала берді. Тек келістіре алмады демесең, бұл пақырдың, әйтеуір, әрқашан да ниеті дұрыс болады деп ойлады Еламан. Күні бойы ол Судыр Ахметті қайта-қайта есіне алып, мырс-мырс күлумен болды. Ертеңіне елден жинаған жігіттердің алды келе бастады. Еламан оларды балықшылардың үйіне бөліп орналастырды. Қолы кішкене босаса үйіне жүгіріп кеп, жас балалардың жағдайын істеді. Бүгін жұмыстан келе сала Кенжекей көрші үйлерге қыдырып кетіп еді. Күн батты. Қас қарайды. Кенжекей кешікті. Үш бала сыртта ойнап жүр. Мысық көз сары екі інісіне әлімжеттік қып қожан-қожан етеді.

Еламан үй ішіне көз сап отырды да, кенет ойлы жүзін Кенжекей екеуінің төсегіне тіге қалды. Алғашқы үйленген күні өзінің маскара боп ұйықтап кеткені есіне түсті. Езу тартып күлімсіреді. Нәпсісімен алысқан еркектей емес, асылы әйел нәсілінің ұяты бар ғой. Әлі есінде, алғашқы аң некелі күні Ақбала да тап осы орынға төсек салып еді-ау! Қос қабат киіз үстіне көрпе жайды. Құс жастық астына Еламанның ескі тонын тастады. Сонан соң төр жақта жүк арасында жинаулы тұрған қызыл сәтен көрпені сақина толы саусақтарымен кеудесіне қысып әкеп, екеуіне салған төсектің аяқ жағына жазып тастады. Еламан қозғалса құлап қалатындай сезді. Қазір келіншегі тіл қатса даусы шықпай қалатындай қорықты.

Ақбала күйеуінің бар-жоғын байқамайтын сияқты. Шапанын басына бүркенді де, күйеуі тұрған жаққа көз салмастан сыртқа шығып бара жатты. Сонан ол жуық арада оралмады.

- Ай, Ақбала-ай! - деді Еламан. Үй іші құлазып сала берді.

- Көп айналдық па?

Еламан селк ете қалды. Мынау ақиқат Ақбала екен деп қалып еді, сөйтсе

Кенжекей ішке кіріп, Әшімді арқасынан түсіріп жатыр екен.

- Көршінің әйелі шай ішіп кет деп жібермеді. Соның арасында Әшімжан да ұйықтап кетті...

- Ә, жақсы болған екен...

- Шай қояйын ба?

- Жоқ...

- Бір жерің ауырып отырған жоқ па?

- Жо-жоқ, жай...

Кенжекей сонан әрі қазбаламады. Ол тек күйеуінің құдды ұрлығы ұсталған баладай осынша қысылып қызарып кеткеніне таңданды.

Еламан Шалқарға бір ай дегенде әрең оралды. Қасында осы жолы елден жинап алып қайтқан жүз қаралы жігіт. Бәрінің астында бір-бір ат. Кейінгі күндері тақым жазбастан бірге болып, көңілдері жарасып қалған жігіттер теңіз жағасынан шыққалы ат үстінде әзіл-қалжыңы үзілмей, күліп-ойнап келе жатқан-ды. Қаланы көргенде бәрі де үні өшіп, жым-жырт бола қалды. Теміркенің көк дүкеніне тақап келе бергенде ілгергі жақтағы бір көшенің қайырылысынан үш жүздей кісі шыға келді. Қару-жарақ асынғаны болмаса, бәрі де қалай болса солай, алқам-салқам киінген. Тек солардың арасында әскери киімді біреу соңындағыларға бұрылып: «Бассандаршы аяқтарыңды. Тезірек... тезірек жүріңдер», - деп зекіріп қояды. Еламан Мюльгаузенді бірден таныды.

Еламан орталықтағы екі қабат үйдің алдына кеп, аттан түсті. Күрең қасқаның тізгінін қасындағы бір жігітке ұстата салды да ішке ұмтылды. Бұлардың қарасын көргеннен-ақ айқара ашылған қақпаның арғы жағынан Дьяков та шинелінің жеңін асығыс киіп, жүгіре басып келе жатты.

- Еламан! Дорогой! Ал, қалай?..

- Көбірек айналып қалдым...

- Оқасы жоқ. Ал?..

- Жүзге тарта жігіт әкелдім...

- Жарайсың. Рақмет. Ал біздің халіміз онша емес. Есіткен шығарсың?

- Нені?

- Чехтар жайында естіп пе едің?

- Ших?

- Жоқ, чех.

- Ә, шек пе?

- Бәрекелді, сен әлі білмейді екенсің ғой. Жарайды, кейін сөйлесерміз, -

деді де, Дьяков артық тілге келмей жүгіре жөнелді. Шинельдің түймелерін де жүгіріп бара жатып салды.

Еламан аң-таң. «Ше-к?» деді ішінен. Ол өзі кім? Дос па, қас па? Әлгі...

Дьяков қайда кетті? Етегіне сүрініп неғып жүр? Жігіттер аттан түспей, әлі сыртта, қақпа алдында иіріліп тұр.

Еламан анда-бұнда жүгіріп, ақыры, әйтеуір штабта істейтін біреуден әлгі Шек пе, Ших па, солар жөнінде бірдеңе білді. Сөйтсе, ол өзі

Владивостоктан кемеге отырып, өз еліне өтіп кетпек болған Чех корпусы екен. Сібір темір жолымен кетіп бара жатқанда ағылшын, француз, жапон елінің Қиыр Шығыстағы төтенше елшілерінің қот-қоттап айдап салғанына ерген Чех корпусының солдаттары көтеріліс ашып, Сібір қалаларын бірінен кейін бірін басып алып жатыр екен. Әлі де аяғына мініп кете қоймаған жас елді іштегі, тыстағы жаулардың жан-жақтан жабылып талап жатқаны аз дегендей, енді бүтіл Сібір бас көтеріп, ел басына тағы да бір төтеннен қатер төніпті. Осы бір жанталасқан қарбаласта шалқарлықтар да қарап жатпай, қала-даладан адам жинап майданға аттандырғалы жатыр екен. Дьяков соларды шығарып салуға кетіпті. Еламан стансаға жүгіріп еді; бірақ үлгірмеді. Дьяков та, Селиванов та көзге түспеді. Станса басындағы кісілер олардың осы қазір ғана депоға кетіп бара жатқанын көрдік деді. Еламан атын станса алдындағы терекке байлады да, депоға тартты. Кетіп бара жатып қайта-қайта артына бұрылып, асхана жаққа қарай берді. Ақбала көзіне түспеді. Тек соңғы рет қарағанда асханадан бір жуан әйел шықты. «Ақбала айта беретін әлгі Сары апа осы шығар» деп ойлады Еламан.

- Бәрекелде, қонаққа шақырғаныңа болайын, - деді Дьяков күліп.

Селиванов та мәз. Тағы бірдеңені бүлдіріп алатындай айналасын сипалап жүріп, әрең дегенде бір жерден сіріңке тапты. Шам жанды. Дьяков стол жанында тұрған орындыққа отырды.

- Петр Яковлевич, қонақ болғаныңмен бұл үйде қолың қимылдаса ғана аузың қимылдайды, - деді Селиванов.

- Көріп отырмын.

- От жағыңыз, мен еденді жуып тастайын.

- Ой, қу бала! Қонақ қып сыйлайды екен десем, мені жұмсауға әкелген екенсің ғой.

Бұл екеуі қалжыңдасып күліп жүріп үйді жинады. Еденді жуды. Шай қайнатты. Селивановтан гөрі үй шаруасына қайта Дьяков икемдірек боп шықты. Және не істесе де жан-тәнімен ықыластанып істейді екен. Шай ішіп, денесі жылынғасын маужырап, көзіне ұйқы тығылды. Сөйлесіп отырып та, ауық-ауық көзі ілініп бара жатады да, жөтел буып оянып кетеді. Қасында отырған Селивановты бірде сезсе, бірде сезбейтін сияқты. Керек

десе, оның ертеден бері көлденеңнен өзінен көзін алмай қарап отырғанын да сезген жоқ-ты. Басы бауырына түсіп, кішкентай қағілез денесі бүктетіліп кеткен. Әшейінде бір жақ мықынын басып, салақтап жүретін кара құмандай наған бір кезде жамбасына батты ма, Дьяков қозғалып, екінші жағына қисайып отырды.

- Петр Яковлевич, жатыңыз, - деді Селиванов.

- А-а?

- Төсек салып берейін, жатыңыз.

- Жоқ, рақмет! Кетем.

- Кеш қой.

Дьяков алақанымен аузын басып есінеді. Сосын ұйқы қысып, топырақ түскендей түйнеп отырған көзін ашса да, бірақ шақырайған шам сәулесіне қарай алмай, қолымен көлегейледі.

- Петр Яковлевич...

- А?

- Өмірің... өміріңізді айтам.

- А, менің өмірім бе? Темекің жоқ па?

- Сізге болмайды ғой.

- Иә, маған болмайды. Сағат қанша болды екен?

- Екі.

- Шығарып салайын.

- Жоқ, қайтесің, - деп Дьяков бетін ары бұрып, тағы да алақанымен аузын басып ұзақ есінеді.

- Сен осы жаңа не дедің?

- Жаңа ма?... Қонып қалыңыз дедім ғой.

- Жоқ, онан басқа... Иә, есіме түсті. - Дьяковтың қалжыраған қажыңқы жүдеу өңіне күлкі тепсінді:

- Ему судьба готовила,

Век краткий, имя славное,

Чахотку и Сибирь! Иә, бауырым, біздің ұрпақтың үлесіне тиген сыбаға осы,

- деп Дьяков жаңа ғана от жағып, ас пісірген жігіттің ып-ыстық қолын уысында қысып біраз тұрды да, шығып кетті.

Дьяков командирлерге «даярланыңдар, аттанамыз » деп әмір берді.

Командирлер үнсіз құптап, жүгіре жөнелді. Бірде-бірі қайда аттанамыз деп қайырып сұраған жоқ. Онсыз да күн санап, ел жағдайы қиындап бара жатқаны бұларға аян. Кейінгі кезде майданнан келген әрбір хабар бұлардың

жабырқау жанын бұрынғыдан да гөрі жүдетіп тұрған-ды. Чехословакия корпусы басып алған Сібірді алғашқыда Директория басқарған еді, қазір үкімет басына адмирал Колчак келді де, бір адамның басына патша тәжінен кейінгі Ресейдегі бар құдіретті лауазымның бәрін үйіп-төгіп жатыр.

Одақтас елдер қолдаған Колчактың қарулы күші Сібір мен Қиыр Шығыстың билігін қолына алып, әлі де аяғына мініп кете қоймаған жас республиканың алқымында пышағын жалақтатып тұр.

Халық аш. Бар үміт - Жем бойының биылғы астығы еді, бірақ о да бұйырмады. Көпестер мен қалтасы қалың байлар жылдағыдай биыл да Жем бойының бар астығын сатып алып, астыртын Орынбор, Орск, Омбыға жөнелтіп жатты. Мына жақтан Орынбор атаманы да ел ішінің ылаңын ушықтырып, күнде-күнде қотанға шапқан қасқырдай қан жоса ғып қырып кетіп, шауып кетіп, іргенде ат ойнатып, мазаны алып тұрған-ды.

Бұл өңірге атты казактар ең алғаш Нұралы хан тұсында генерал-губернатор Неплюевпен бірге еріп келген-ді. Сонан бері атты казактар ана жақта Еділ, Жайық, мына жақта Жем, кейінірек Арқаға, онан Жетісуға ірге теуіп, жылдан жылға нығайып, аты белдеуде, бес қаруы бойында, «ал» десе әзір тұрған әпербақандар еді.

Орынборды басып алғалы қазір Дутовтың түү дегенде түкірігі жерге түспейді. Іргетасы ақ офицерлер. Қалаберді юнкерлер, кадеттер. Арқа тірер негізгі күш - Орынбор, Орал, Троицкінің атты казактары. Патша құлап, Уақытша Үкіметтің аяғы аспаннан келген кешегі. аударыспақ-төңкеріспекте бақ қуған, .билікке таласқан есерсоқтар мен есек дәмелілер ел тізгініне таласып, түсінде тәж киіп, тақ мінбегені кемде-кем. Ана жақта Антантаның айтағына ерген ақ генералдар - Деникин, Юденич, Врангель, бұнда Колчак жас республикаға жабылып жағадан алып, шалғайға жабысып, жан-жағынан тартқылап жатқан осы бір жанталаста да іш есебі бүтін зымиян, әккі атаман Азия мен Еуропаның нақ аралығында жатқан қалаға күшін топтап бекініп алды. Тәжді де, тақты да армандамады. Өзін не Верховный Правитель, не Директория ғып жариялап, дүниеге дабыра да салмады. Өзі қожалық еткен Орынборды да онша дабырайтпай, жай ғана Күмүч деп жариялап, жер түбіндегіні әріден ойлайтын әккі атаман бұл жолы да аяғын көрпесіне қарап созған еді.

Кеше патша құлағанда қара орманын тастап қашқан алтын иық төрелер, дәурені еткен мырзалар, әскерінен айырылған тұл генерал, тұл офицерлер қазір Орынбор атаманын сағалап келе бастады. Бағы, байлығы басында дәуірлеп тұрғанда Дутов сияқты ондаған атаман қанатының астына сыйып кететін құдіретті кісілер енді бүгін де онан өздері пана сұрап, оның казачий шапанының қойны-қонышына кіріп барады.

Шынында да, атаман Дутов өзін дәл осы қазіргідей күшті де құдіретті сезінген кезі болған жоқ-ты. Соның өзінде де Орынбор атаманы үзілді-кесілді бір жағына шығайын деп ешқашан белдесіп соғысқа түскен емес. Ашықтан-ашық кеп алысқа түскеннен гөрі аңдысып, іштен тіреп жатып алатын оның ежелгі тәсілі еді. Ұрланып келеді. Қапыңды тауып, тұтқиылдан тиіп қан-жоса ғып қырып-жояды да, тайып отырады. Сол жымысқы әккі қулығын биыл тағы іске асырып, Жем бойының бар астығын сөзін тыңдайтын сенімді адамдары арқылы сатып алып, онсыз да ісіп-кеуіп отырған аш халықты азық-түліксіз қалдырды. Хан-Дауров Жем бойына бұл жолы да Дьяковтың полкін жіберіп еді, Дьяков келе сала қарауындағы кісілерді бірнеше ұсақ отрядқа бөлді. Оларға жергілікті жердің жігіттерін қосып беріп, тығып тастаған астықтарды індетіп тауып алып, вагон-вагонға тиеп, қарулы күзетпен жөнелте бастаған-ды. Бұндайда көрсе де көрмегендей боп бойын бағып қалатын атты казактар ма, олар да еруліге қарулы қылышын қайрап, атқа қонып жатыр деген хабар Дьяковқа жетті де, ол дереу дивизия штабымен хабарласып, көмек сұрады. Көмекке Жасағанбергеннің отрядын жіберген екен, қас қарая бергенде келген олар, әлденеге бұлардан іргесін аулақ салып, ілгерірек барып, өз алдына оқшауланып тоқтады. Сыртқа бір адам шықпады. Ұзын эшелонның бар вагоны есігін тарс жауып алған. Дьяков өздері келіп хабарласар деген дәмемен біраз күтсе де, не командирі, не штаб начальнигі тұяқ серіппей тым-тырыс жатып алды. Дьяков бұл жігітпен бұрын-соңды кездеспеген-ді. Бірақ ол жөнінде әркімнен әр түрлі әңгіме есітетін: Мюльгаузен осы жігіттің өзі түгіл, атын естісе қаны қайнап, «барчук» деп тыжырына қалатын. Ал Еламан онша кетәрі емес. Айтып саптауы - орысша оқыған. Төрт ағайынды: үлкені - пірәдар, софы. Ортаншысын он алтыншы жылы көтерілісшілер өлтіріпті. Ал кішісі - теңіз жағасын жайлаған жалпақ ел Жақайым ішіндегі ең малды да, бақты да жігіт. Жасағанберген бір жолы осы ағасымен тілге келіп, қатты түс шайысыпты да, бір-бірін көрместей боп араздасып кетіпті.

Дьяков оған өзі барды. Жасағанберген шай алғызды.

- Сенде қазақ, жігіттері бар көрінеді ғой? - деді ол.

- Иә, бар. Өз алдына дербес эскадрон.

- Эскадро-н? - деді Жасағанберген қонағына көзінің қиығын күлімсірей тастап. - Осыған өздерінің тілі келе ме екен?

Дьяков үндемеді.

- Эскадрон командирі менің жерлесім. Екеуміз бір ауылданбыз.

- Білем.

- Өзі айтты ма?

- Иә, өзі айтты.

- Біздің үйдің жылқысын бақтым деп те айтқан болар?

- Ол арасын айтқан жоқ еді.

Жасағанберген Дьяковке сенімсіздене қарады. Жақ сүйегі қуарған жүдеу беті әлденеге ду етіп қызарды да, қайта бозарды. Қолы қыздың қолындай екен. Аппақ нәзік саусақтары тым жіңішке. Тырнақтары да ар жағынан еті көрініп тұрғандай қабажақтай жұп-жұқа. «Құрт ауру емес пе өзі? » деп ойлады Дьяков. Осыған дейін өзі көріп жүрген қазақтардан мына жігіттің бойында бір өзгешелік бар. Кісі өңіне оқта-текте сабырлы салмақпен қарап қалатын қара көзі, әдемі қыр мұрны, ат жақты ашаң жүзіне дейін оның төре сүйек нәсілін анық танытқандай. Және орыс тілін нақышына келтіріп таза сөйлейді екен. Қоштасар алдында Дьяков атты казактарға қарсы тізе қосып әрекет етейік деп еді; ол онша ыңғай бермей, «Жағдайға қарай көрейік» деді де, орнынан тұрып кетті.

Дьяков полкке қайтып келді. Айдалада жалғызсыраған кішкентай разъездің кіп-кішкентай тас үйіне бүйірін беріп тоқтаған әскери эшелонның орта тұсындағы бір вагоннан ақырын әңгімелескен күбір-күбір дауыс шықты. Дьяков тұсынан өтіп бара жатты да, сөл іркіліп ішке басын сұрып еді, қараңғы вагоннан бірнеше кісі қосарлана жамырап:

- Э-э, көмысар... Кір, кір! - деді.

Дьяков көбіне-көп темекі шекпейтін қазақ жігіттерінің арасына кеп жататын-ды.

- Неге ұйықтамай жатырсыңдар?

- Ақтар әлде қайтеді деп...

- Иә, оларға сенім аз. Бірақ сыртта күзет мықты екен. Бұл қайсың? Ә, Еламан, сенбісің? - деді Дьяков қараңғы вагонның әлдебір жағынан кеп қатарласып жата кеткен кісіге қасынан ығысып орын ұсынып. - Жерлесіңе кездестім. Сөйлестік.

- Тіл табыса алдың ба?

- Сөйлестік дедім ғой.

Еламан үндемеді. Дьяков та біраз үнсіз жатты да әлдене айтқысы келгендей, кенет Еламанға жақындай түсіп:

- Слушай, сенен сұрағым кеп жүр еді. Темір жол асханасында істейтін сұлу келіншек... Соның саған қандай жақындығы бар? - деп еді.

- Оны қайтесің? - деді Еламан.

- Жоқ, жай... әшиін...

- Ол менің бұрынғы әйелім.

- Ә-ә...

Осыдан кейін екеуі де үндемеді. Қызыл вагонның іші тас қараңғы. Қасында

қатар жатқан кісі көрінбейді. Тек әр жерден қорылдаған дауыс естіледі. Сыртта жел көтеріліп кеткен сияқты. Дьяков іштегі, тыстағы дыбысқа құлағын тігіп, тың тыңдап жатты да, түрегелді. Тыныштығынан айырылып, тысқа шыққысы кеп ақырын жөнеле бергенде Еламан қолынан ұстай алды.

- Қайда барасыз?

Еламанның алақаны тиген жер күйдіріп бара жатты. Кешеден бері осы жігіттің түсі кірмей, кірбиіп жүргені есіне түсті. Ол Еламанның басын ұстады.

- Ауырып жүрсің бе?

- Салқын тиді ғой деймін. Тұла бойым көтертпейді.

- Иә, қызуың бар екен.

- Қайтер дейсің.

- Жоқ, сен енді қозғалма. Жат, - деді де, Дьяков ақырын басып сыртқа шықты. Қара суық жел қақап тұр екен. Дьяков жалма-жан шинель жағасын көтерді. Жан-жағына сергек қарап, құлағын тігіп келеді. Қанша қараса да бір жан көзіне түспеді. «Күзетшілер қайда?» деп ойлап, жүрегі мұп-мұздай боп кетті. Бір жауынгерді дереу Жасағанбергенге жүгіртті де, көзді ашып-жұмғандай уақыттың ішінде бүкіл полкті аяғынан тұрғызды. Осы екі арада Жасағанбергенге жіберген кісі оралып, Ташкент отрядының зым-зия жоқ боп кеткенін хабарлады.

Дьяков бұның тегін емесін білді. Жағдайды анықтап қайтыңдар деп жан-жаққа барлаушылар жүгіртті. Ол әлі де болса күзетті күшейтіп, қауырт әзірлік жасап абыр-сабыр боп жатқанда, кенет әрегіректен мылтық атылды.

- Кім атқан? Жанағы барлауға кеткендер емес не екен? - деп жұрт елендесіп қалды.

Жігіттер жапырлап вагоннан түсіп жатыр. Көзге түртсе көрінбейтін тастай қараңғыда тоң жерді топырлап басқан аяқтар. Сатыр-сұтыр оқталып жатқан мылтық. Эшелонның бас жағында отын сөндіріп мелшиіп қалған паровозға да кенет жан еніп, ыстық буды будақ-будақ шығара бастады. Осы кезде шолғыншыға жіберген барлаушының бірі жүгіріп кеп:

- Комиссар қайда? Жау.. Ақ-тар... - деді де, сылқ етіп құлай кетті, Дьяков басын сүйеді. Саусағының ұшына былжыраған бірдеңе тиді.

Дьяков өздері үшін әр минуттың қымбат екенін біле тұрса да асықпады. Қайта қауіп-қатерді неғұрлым анық сезген сайын соғұрлым бар қимылы біртүрлі баяулап, ауырлай түсті. Қолына жұққан қанды сүрткісі кен маңайын сипап еді, қолына ештеңе ілікпеді. Сосын қолын шинелінің шалғайына сүртіп жатып та «не істеу керек?» деп ойлады. Бәсе, бұндайда командир не істеуге тиіс? Айдауда жүргенде бір жолы бұлардың үстіне бір топ саяси қылмыстыларды айдап әкеп қамаған-ды. Ішінде Фрунзе де

болған-ды. Оның біраз ғана уақыт бұларға астыртын құпия кружок ұйымдастырып, соғыс ілімін үйреткені бар-ды. Кейін бұлар оны «Фрунзенің астыртын әскери академиясы» деп атап кеткен-ді. Бірақ онан қазіргі мына қысылтаянда бұларға қолма-қол керек боп тұрған жағдайға қажет ештеңе таппады. Не істеу керек?

Үш-төрт кісі жүгіріп келді. Дьяков қараңғыдан Ознобиннің өңкиген ұзын бойын аңғарды.

- Комиссар, не істейміз? - деді ол.

- Өздерің... қалай ойлайсыңдар?

- Кету керек. Олардың күші басым.

- Иә, кету керек.

Әлгі кісілердің ішінен біреу паровозға жүгірді. Іле-шала пойыз ақырын жылжып қозғала берген-ді. Осы кезде тұс-тұстан атылған оқ тас бұршақтай жауып кетті. Ана жер, мына жерден гүрсілдеп гранаталар жарыла бастады. Кейінгі вагонға баса-көктеп кіргісі келген казактар ат үстінде қиқулап, кепке дейін қапталдасып отырды. Пойыз қатты жүріп кетті. Атты казактар сонда да қалмай, кейінгі вагонды шаужайлап шауып келе жатып, бұлар қашан қара үзіп кеткенше мылтықтан атқылай берді.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Тәңірберген оянса, таң жаңа-жаңа сібірлеп атып келеді екен. Осы бір елең-алаң шақтағы бозғылт сәуле енген бөлме-іші әжептәуір бозамықтанып, адалбақанға ілген жағалы киімдер мен есіктен төрге дейін төсеп тастаған түкті кілем, текемет, алаша бедерін бермен бере бастапты. Үйдің бір басына жиған жиһаз-жасаулардың төменгі жағында көк бас ер жатты. Мырза үй ішіндегі үйреншікті дүниелерге самарқау қарап жатты да, көзі ерге түскенде ғана: «мен атқа мінбегелі қай заман» деп ойлады. Шынында да, қыс түскелі үйден аттап шықпай, сарыжамбас боп жатып алған еді. Не қылса да биыл өзіне бірдеңе көрінді. Қыс бойы өзін ой қажап, ішінен азып жүр. Соған жөнді себеп те жоқ; себеп жоғын өзі де біледі; біле тұра былтыр күзде Еламан жағадағы елге кеп, жігіт жинап әкеткеннен бері мазасы қашты. Баяғыда бай ауылдың жылқысын бағып, қоқын күн тесіп жүргенде, керек десе, тиесілі еңбекаңысын дәті жетіп сұрап ала алмайтын есіктегі жігіттің енді бүгін балықшылар аулында шіреніп жатып алып, сәлемші арқылы ат сұратып жіберген зәбірі жанына батты. Бұл дүниеде

баянды ештеңе жоғын білетін. Әрілесе байлық; пен бақыттың да түбі белгілі еді ғой. Аумалы-төкпелі заман ғой, көп болса, бүгінгі күні жалаңаяқтардың жолы болып, тасы өрге домалап тұрған шығар. Бірақ ол немелердің желі оңынан соғып, дәуірлеп тұр екен деп, бұл неге өзінің кешегі құлақкесті құлының алдында құлдық ұрады? Сонша неге елбектейді? Әлдебіреу арқылы айтқан сәлеміне қолқ етіп, оп-оңай түсе қалғанына жол болсын? Жылқы керек болса, өтінішін сәлемші арқылы жолдамай, өз аяғынан келіп неге сұрамайды? Осыны ойлаған сайын жас мырзаның зығыры қайнап, өлердей қорланған еді. Бәрінен бұрын, ендігі жерде олар ойына не келсе соны істемек. Бүгін ықтияр-еркіңмен сұрап алса, ертең қораңа баса-көктеп кіріп, жиған-терген малыңды бұйдасынан тізіп өкетеді. Сонда не істейсің? Қай тереге барып шағынасың? Қай биге жүгінесің?

Ел ішінің тірлігінен түңілген мырза, үйге сыймай, сол жолы Еламан кеткесін беті қатты заманның сыңайын байқап қайтқысы кеп Шалқарға барып еді; кейін сонысына өкінді. Жабырқау жаны бұрынғыдан бетер пәс болып, елге жүдеп қайтты. Бұрын Шалқарға қанша барса да, осы шаһардағы көк жал үйлердің төрінде төбесімен көк тірегендей боп отыратын алтын иық шенеуніктер дейсің бе, ояз начальнигі дейсің бе, бөрінің төрін кешіп шығатын. Соттың да, ояздың да - бөрінің есігі бұған ашық, құдды өз үйіне кіргендей төрін кешіп аралап шығатын-ды. Бұл жолы, апыр-ай, бір есікке бас сұға алмады-ау. Бұрынғы өзі білетін сары ала иық төрелер отыратын орында бұл білмейтін, бұған беймағлұм, жат-жабдан біреулер үсті-басын былғарылап, айқыш-ұйқыш қару асынып, мұздай боп құрсанып апты. Олардың үстіне батып кіре алмағасын мына сұм заманның жайын бір білсе Темірке білер деп, татар байына барып еді. Ол байғұста да ес-түс қалмапты; бұрын да жағына пышақ жанығандай шүңірек көз, шүлдірлек татар байының екі ұрты сұғылып кеткен. Құлағы қалқиып, кішкентай тышқан көзін түбіне кіріп кетіпті. Бұны көргеннен-ақ қос қолын сілкілеп, зарлап қоя берді: «И-и, Алла, Алла-қайым, минен ишнәрсе сұрама, сұрама. Заман бұзылды, вит. Бұзылды, бұзылды!»

Иә, сол жолы бұның қаладан көңілі пәс боп қайтып еді. Сонан бастап бұйығы тартып, бір ауыр зіл еңсесін көтертпей, өзге түгіл өзінің отбасындағы жандардың да жүзін көргісі келмеді. Ештеңеге зауқы шалпады. Ең арысы ауыл адамы - ағайын-тума үстіне келе қалса да, жылы бойына суық жел соққандай жиырыла қалатынды шығарды. Ал бұл ауылдың қысы-жазы үзілмейтін дағдылы қонақтарын бұрынғыдай дарқансытып жібермей, келімсек көптің ішінен бірлі-жарым абыройлы, ажарлыларын ғана қабылдады. Қалған қыдырманы софы ағасына жіберіп,

осы биыл ол қарасұр бәйбіше үйінде оңашаланып жатып алды. Әйтеуір, сырт көзге сыр бермегенсіп бақты. Бірақ неғұрлым сұсын сыртына жиып сазарған сайын, солғұрлым іші алақұйын. Тәңірберген күрсінді.

- Мырза... Ояусың ба?

Тәңірберген үндемеді. Қарасұр бәйбіше қылымсып, ернін қырқыш тістеп алды да, қасында жатқан қатыгез күйеуіне имене қол созды.

- Әй!.. Бері... бері қарашы...

Өзіне қарай баурап тартпақ болған бәйбішенің қолында тоқтата алмаған діріл бар еді; әсіресе, оның тершіген алақаны денесіне тигенде Тәңірберген тыжырынып қалды. Қолын иығының басымен қағып жіберді. «Осы-ақ күйлеген қаншықтай қылымсып... Ой, әтеңе нағылет...»

Сықырлап есік ашылып, ішке малай қатын кірді. Аяғының ұшымен ақырын басып кеп, кереуеттің аяң жағында жатқан мырзаның етігін алды. Күндегі дағдысымен етікті ауызғы бөлмеге апарып тазалап әкеп, бұрынғы тұрған жеріне қойды да, артымен ығысып шығып кетті.

Тәңірберген от жаққа қарай аударылып түсті. Бірақ бұл жақта бұртиып жатқан қарасұр бәйбішені көрді де, үстіне жамылған торғын көрпені аяқ жаққа қарай серпіп жіберіп, атып түрегелді. Малай қатын жылтыратып тазалап қойған етікке аяғын сұғып жатты да, кенет өзінен-өзі мырс етті. Ызалы өңінде ащы мысқыл тұрып қалды. Жылы төсектен шыққан бойы сырттың салқынын жақтырмай, иығына жамылған жеңіл шапанның өңірін тез қаусырынып алды. Бай ауылдың малы өріске шығып кеткен. Сыртта тірі жан жоқ. Тек малай қатындар ішке отын кіргізіп, күл шығарын, осыдан қашан ел тегіс орынға отырғанша бітпейтін де қоймайтын өздерінің митындаған жігерсіз тірлігіне кірісіп кетіпті.

«Осы біз ештеңеге түсінбейтін кеше болдық па? Әлде заман түсініксіз боп бара ма? Жә, жарайды, соңыра теңдік алсын, теңелсін. Сонда мына құлдардың бәрі шетінен төре, мына күндер шетінен ханша болғанда, ана қора толы малды кім бағады? Отты кім жағады? Күлді кім шығарады? Мен бе? Бәйбіше ме?» Тәңірберген тағы да мырс етті. Ызалы ұшқын лыпылдаған ашулы көзін оңы мен солына жылдам тастады. Ақбауыр құмына арқасын тірен отырған бай ауылдың бет алдында жалпақ қоңыр жал қашан көрсең жоны күдірейіп көлбеп жататын. Бұл шақта тықыр көк тебіндеп қалған сол қоңыр жалдың қыр арқасын көкжиектен жаңа шығып келе жатқан күн сәулесі шалып, басқа жерден ерте бозамықтана бастапты. Осы қырқаның бергі, көлеңке жақ етегінде әлі де бір жұлге аппақ қар жатыр.

Тәңірберген софы ағасының жас тоқалына арнап салған еңселі биік үйдің іргесін ықтап өтті. Есігі жабық. Терезесі түсірулі. Тұмсығын шабына тығып

алған ала мойнақтар үй алдында бұйығып жатыр екен. Тұсынан өтіп бара жатқан Тәңірбергенге дорба ауыз, піл табан төбеттер елең етіп басын көтеріп ап, жанары қып-қызыл көздерін суық тастады. Бірақ үрген жоқ. Осы үйдің кеш боталаған сары інгені ғана үлкен қораның түп жағынан ыңырысыды. Күндіз қасында болса да, кешке қарай түйеші шалдың ауызғы бөлмесіне алатын. Қарақұлақтанып қалған ботасын іздеп мазасызданады-ау, жануар. Іштегі сезімді сыртына шығарып, тілмен айта алмағаны болмаса, осы жарықтың түйелер жас төлін іздеп күңіренгенде адамнан бетер.

Тәңірберген төбесін күн шалған қыр басына шыға бергенде, осы қырдың арғы жағынан екі салт атты тымақтарының төбесі шошаңдап енді-енді көтеріліп келеді екен. Бұл ауылдың күтіп отырған кісісі жоқ еді; кім болды екен деп ойлаған мырза мезгілсіз уақытта суыт жүріп келе жатқан мына жолаушыларға көзін тігіп қарады да, «Ой, Құдай-ай» деді Торшолақ баланы тақап келе бергенде танып.

О да қыр басында тұрған Тәңірбергенді таныған сияқты. Етекке көтеріле бергенде аттан түсті. Үсті-басын жөндеді. Қара кер атты тізгінінен жетелеп, қыр басына жаяу көтерілді. Қазіргідей жаны жүдеп жүргенде мына жігіттің ілтипаты кәдімгідей ішін жылытты; екеуі екі жақтан жамырап сәлем беріп, қос қолымен бұның қолын үсті-үстіне қысып жалпылдан жатқан жолаушыларға жас мырза рай берді.

- Сапар оң болсын!

- Әумин, Тәңір аға, бір асығыс шаруамен түн қатып келеміз...

- Е, не боп қалды?

- Жақсылық хабар әкеле жатырмын. Құдай көктен тілегенді жерден берді. Біздің де күніміз туды.

- Күн?.. Ту-ды?!

- Иә, Тәңірберген аға, күн туды. Ақтөбеге ақтың әскері келді.

- Ақ болғанда... ол қай ақ? Мықтаса атаман Дутов шығар? Оның өзі үйге бөксесін тығып үретін ит сияқты бейберекет маза алғаннан басқа бітірер дәнеңесі жоқ боп кетіп еді ғой?..

- Жо-жоқ, бұлар басқа. Адмирал Колчактың әскері. Көптігінен жер қайысады. Сібір солардың қолында. Қазір Орал тауынан асып, әрі қарай шабуылдап барады. Осы жаз, Құдай қаласа, Мәскеуді алып, бүкіл Ресейді болыпевиктерден тазартпақшы.

Тәңірберген сөйлеген сайын шолақ танауы желпілдеп бара жатқан Торшолақ балаға сенімсіздене қарады. Колчак жайында бұдан бұрын да біреулерден есіткені бар. Оған шет елдер қару-жарақты ағыл-тегіл төгіп жатыр екен деген лақапты осы ауылдың үстінен өткен-кеткендер айтатын. Дуасыз ауыздан шыққан сөз болған соң, жас мырза солардың бірде-біріне илана қоймаушы еді. Ел арасының шұлғаудай шұбалып жүретін әлгі бір сүйретіле сөзінің бірі болар деп ойлайтын.

- Сен не деп тұрсың осы? - деп Тәңірберген енді Торшолақ балаға тіктеліп қарады.

- Тәңір аға, шын айтам. Ақтөбеге келген ақтардың әскерін өз көзіммен көрдім. Сол өңірдің игі жақсылары артынып-тартынып барып жатыр. Қолбасшысы Чернов деген генерал.

- Апырай, ә!

- Оны айтасыз ба, ақ патша тірі көрінеді.

- Ей, жарқыным, не деп тұрсың? Біздің күніміз батты деп жүр едік қой.

- Жоқ, Тәңір аға.

- Ал енді осыны мен де есіттім.

- Екатеринбургті алған Колчак әскері ақ патшаны да аман-есен босатыпты.

- Апырай, ә! Періштенің құлағына шалынғай!

- Сонан соң, Тәңір аға, тағы бір жаңалық...

- Жә, жарқыным, жақсылықты тым көбейтіп жібердің. Осыны бойға сіңіріп алсақ та осал болмас, - деп Тәңірберген күлді де, қонақтарды үйіне ертіп әкелді. Көзді ашып-жұмғанша қой сойылды. Қазан көтерілді. Осындайда бай ауылдың кісі ойын қасы мен қабағынан аңғарып әбден машыңқтанған жас қатындары қонақтар беті-қолын жуып, төрге шығып отырам дегенше шай демдеп әкелді.

Шай үстінде Тәңірберген сөз қашыртпады. Көптен бергі өзінің жабырқау қалпын бұзбай, қонақтардың кесесін алып беріп «іш-же» деп отырған. Жұрт шайға қанып, дастархан жинала бергенде, бұл жүзін Торшолақ балаға бұрды. Шынтағының астына басқан жастыққа жантая берген Торшолақ бала мырзаның тіл қататын сыңайын байқап, жалма-жан атып тұрып, бойын тіктеп алды.

- Сен, осы жаңа «артынып-тартынып» дедің бе? - деді Тәңірберген.

- А?.. Иә, иә, рас, Тәңір аға... Жұрт артынып-тартынып барып жатыр.

- Олар кімдер?

- Игі жақсылар. Ана жағы Жем, Жайық бойы, мына жағы Ырғыз, Торғай өлкесінің игі жақсылары. Солар қазір Ақтөбеге жиналып, қазақ жеріне кірген ақтарды құттықтап жатыр.

- Құр сөз бе, жоқ әлде ақтарға көрсетіп жатқан басқа да көмектері бар ма?

- Бар, бар...

- Иә?

- Өздеріндей игі жақсылар малдарын үйір-үйірімен айдап апарып жатыр. Ал татар байлары мен орыс байлары қаржы жиып дегендей...

- Е-е, адыл кіре бастады де! - деп Тәңірберген мырс етті де, тәкаппар сұлу жүзі қайтадан сүп-сұр боп сыздап ала қойды. Сонан кейін ол үндемеді. Шай ішілді. Ет желінді. Ұзақ жолдан шаршап келген қонақтарға төсек салынды. Ертеңіне жас мырза төсектен тұра сала шұғыл шаруа қамына кірісіп, өзіне қарасты ағайын-туманы жиып алды. Бірақ олардың ешқайсысымен ақылдасып жатпастан өзінің уысынан шығармай, айтқанын үнсіз тыңдап үйренген ағайын-тумаға үйлерінді жық, жайлауға көшеміз деп бұл жолы да шешімі мен кесімін бір-ақ айтты. Аспанның ала бұлттанып тұрған жайсыздығына қарамастан, жас мырзадан әмір алған мал-жанды ауыл сол күні ұбап-шұбап кешіп еді. Тәңірберген тағы да бір жанға ақылдаспастан, сенімді екі жігітті ел орынға тегіс отырған кезде, Ақтөбеге аттандырып жіберді. Астарында қыстан қонды шыққан бір-бір мықты ат. Жетекке алған бір-бір қосары тағы бар. Екі жігітті ауыл шетіне шығарып салып тұрып, жас мырза оларға: «Атты аямаңдар. Зорығып өлсе орнын толтырам. Мына Торшолақ бала тым тасыртып жіберді. Соның сөзінің түбін тексеріп, расы қайсы, өтірігі қайсы, анықтап қайтыңдар!» деп әмір етті.

Торшолақ бала жайлауда отырған жалпақ елді аралап кетті. Мұнда келгендегі мақсатын ашып айтпап еді, бірақ ел аралап жүрген жігіттің соңынан көз тігіп отырған Тәңірберген оның әр қадамын біліп отырды. Бұнан аттанған күні Торшолақ бала түбектегі ауылдың игі жақсыларын тегіс жиып апты. Осы өңірдің бетке шығар ақсақал-қарасақалдарының басын қосып отырып, оларға Чернов деген генералдың көп әскермен қазақ жеріне кіргенін айтыпты. Дінсіз кәпірлерге қарсы күресетін күн туды деп исі мұсылманның аруағын қоздырып біраз тебіrentіп апты да, сөзінің соңын өзінің шаруасына сайыпты. Қызылдарға қарсы күресу үшін Алашорда партиясы жер-жер-ден жігіт жинап жатыр. Пайғамбардың жасыл туы астына алаш әскерін топтан, кәпірде кеткен есеміз, аяққа басылған ар-намысымыз үшін, қорланған дініміз үшін ғазуат соғысын ашамыз. Соған ат, қару-жарақ, киім-кешек керек деп, ел арасынан жылу жинап жатқан көрінеді. Әншейінде басы бірікпейтін байлар, билер,

атқамінерлер осы жолы Торшолақ баланың сөзіне иланып, үйір-үйір қойлармен бірге ірі қараларды да тұмсығынан тізіп беріпті. Ақша да аз жиналмаған сияқты.

Тәңірберген мұртынан күліп жатыр. Аты Алашордаға деп жиналса да, бұның бәрі келешекте Торшолақ баланың қалтасына түсетін тегін олжа. Қашанда ит пен құсқа жем болған қазақ сорлының малы келешекте де талай алаяқтың жетегінде кетпес деймісің?!

Жары айдың жүзі ауа бергенде Ақтөбеге жіберген екі жігіт оралды. Тәңірберген үстіне бір жанды кіргізбей, олармен оңаша отырып сөйлесті. Мырзаның әдетте көмпілдеткен қоспа сөзді сүймейтініне сырмінез жігіттер оған өз көзімен көргендерін ғана айтты. «Колчак әскері Ақтөбені алды деген бекер. Бірақ, оның есесіне, Чернов деген Колчак генералының жер қайысқан көп әскері Орскіні алып, ендігі сұғын Ақтөбеге қадап, қазақ жеріне қалыңдап кіріп келе жатқаны рас», - деді.

Осы күннің кешіне Тәңірбергеннің үйіне Торшолқ бала кеп түсті. Жас мырза бұл жолы оған рай берген жоқ. Қонақасылары да анадағыдай ажарлы болмады. Ертеңіне жас мырза күндегіден гөрі ерте тұрды. Шай-су ішкен соң сыртқа шығып, атқосшы жігітке әмір берді. Ол Тәңірбергеннің айтуы бойынша өрісте жүрген жылқы ішінен жүз атты іріктеп әкеп, ауыл шетіне иіріп тастады. Қыстай мінілмеген ақ арғымаққа күміс ер-тұрман салды. Ал арғымақты бір қосшы жігіт қосарына алды. Туған-туыс-қандардың бірде-біріне тіс жарып түк айтпаған Тәңірберген тек бәйбішесін оңашалап отырып, «бір ай шамасында оралармын» деді де, қасына он шақты жігіт ертіп жүріп кетті.

Мырза жүрер алдында Торшолақ баланы үй сыртына алып шығып:

- Ақтөбеге барам, - деді.

- Сапарыңыз оң болсын, Тәңір аға!

- Әуелі байқап көрем. Сен айтқандай мына Колчак генералы қолынан іс келетін кісі болса, өзге жұртты білмеймін, ал өз басым қорадағы малымды тұмсығынан тізіп берем.

- Тәңір аға-ай... Шерт побери, қазақтың игі жақсыларының бәрі сіздей болса...

- Жә, жетті! Кәне, сен енді өз жөніңді ұқтыршы. Бұнда не істемексің?

Торшолақ бала қипалқтап қалды. Іле-шала ол өзінше жөн тапқан болып, қазақ жеріне кірген Колчак әскері жөнінде халық арасында үгіт-насихат жүргізем деді. Тәңірбергеннің салқын қабақ астынан сенімсіздене қарап тұрғанын байқап, Торшолақ бала ер батқан аттай қипақтап кетті.

Қысылғанда көзін қайда қашыраын білмей:

- Мырза, - деді күлімсіреп, - ініңіздің жайын есіттіңіз бе?

Тәңірберген тіксініп қалды. Тірі жанға тіс жарып айтпаса да, шынында да, Жасағанберген жайы осы күндері бұның өзін де қатты ойландырып жүр еді.

- Жасанжан шіріген жұмыртқа болды. Қызылдар жағына шығып кетті, - деді Торшолақ бала.

«Е, қайда жүрсе де аман жүрсе болғаны» деп ойлады мырза. Осыдан кейін ол Торшолақ бала жетелеген әңгімеге аяқ баспады. Жасағанбергеннің ешкіммен ақылдаспастан қызылдар жағына өтіп кеткенін естіген. Көп ұзамай інісінің Ташкент теміржолшыларының қарулы жасағына командир болып тағайындалғанынан да хабардар еді. Ол бірақ інісінің бұл жолға не біліп түскенінен бейхабар. Жөнін ұқтырмайтын жаңа заманның бұ да өзі біле бермейтін бір қылығы болар деп ойлап қойған-ды. Сәл үнсіздіктен кейін жас мырза:

- Тіл білесің. Бізбен бірге жүрсейші, - деп жабысты.

- Әрине... сізбен барған... Сізбен жүруге өзім де құштармын ғой. Тек, қайдан білейін... Сыртта ұзақ жүріп, туған жерді сағынып дегендей...

- Е, дегендей. Мауқыңды бас, - деді де, мырза атын тебініп, ілгері ұзап кеткен жігіттердің соңынан желе жөнелді.

Балалы әйелдің ұйқысы сергек; ал қойнына жігіт алған келіншектің сергектігіне, тіпті жан тең келмейтін еді. Көктем таңы тақау қалғанын байқаған Торшолақ бала түнімен иығына басын салып ұйықтап жатқан келіншектің төсегінен білдірмей кеткісі келсе де, бірақ Алдаберген софының ақ тоқалы оянып кетті. Тақ алдындағы тәтті ұйқыдан талмаусыраған келіншек аузын алақанымен басып есінеді. Көктем иісін үй ішінен де анық сезіп, «көз ұйқыда, көңіл мас» қозғалмай жатыр. Түндігі түсірулі. Үй іші тастай қараңғы. Есік жабық. Тым-тырыс үй ішінде біреу биік кереуеттен ысылдап-пысылдап түсе берді. Келіншек көзін ашқан жоқ.

- Кетіп барасың ба?

- Ие-е...

- Неге асықтың?

- Өзің білесің ғой. Таң...

- Келші.

Жігіт ізінше кері қайтып, биік кереуетте жатқан әйелге созылып, ернімен ернін іздей бергенде жұп-жұмыр білек мойнына оратыла кетті. Жігіт те салған жерден жыланша сығып ала жөнелген білек пен ыстың құшақта тұншығып өлуге пейіл болғандай. Түк қабақ шытпастан қайта уыздай жас

әйел түнеп шыққан төсектің жұпар иісіне тағы да тұтқындалып, әлдебір тәтті у әп-сәтте қанға тарап, бойын баурап әкетіп бара жатты. Торшолақ бала басын сілкіп қалды. Таңның таяу екенін айтып, ыстық құшақтан әрен босады. Қараңғыда қалай жүрерін білмей тұрды да, кенет керегені жағалап, есікке қарай қозғалды. Киіз есікті жамылып тұрып, сыртқа басып шығарып, айналаға көз тастап еді, таң алдындағы дала жым-жырт. Қыбыр еткен тірі жан көзге түспеген соң аяғын мысықша басып, үй сыртын бетке алып ұзай берді. Шеткі үйден қорыл шықты. Жүрегі орнына түскен жігіт енді асықпады, түн салқынын бойына тартып балбырап тұрған дала шөбін аяғымен ақырын сипай басып, ауыл шетіне ұзап шықты.

Маңайда дыбыс жоқ. Жан-жануар уыз ұйқы құшағында рахатқа шомып кеткен. Күн шығар алдындағы аспан бұрынғыдан да гөрі қашықтай түсіпті. Төбе басына шыққасын Торшолақ бала арт жағына бұрылып, кең жазыққа көсіле қонған бай ауылды бір шолып өтті. Көкке тойған малдар өріске шығуға асығатын емес. Сиырлар бұзауларын көгендеген желі басында бір бүйірін жастанып, бейжай күйіс қайырады. Жақында жұрт ауыстырып қонған тепсеңнен бұл атын біле бермейтін алуан түрлі дала шөбінің иісі төбе басына да таңғы салқынмен таласа жетіпті. Жас жігіт солардың ішінен көк майқара жусан иісін анық айырып, кеудесін кере дем алды. Жұлдыздар бір-бірлеп сөніп біткен. Аспан әлгіден де гөрі ақшыл тартып, алыс-жақын дидарын беріп анық таныла бастап еді, ауыл артындағы шілікті жыра бойынан шегіртке шырылдады. Іле-шала бұның нақ қасынан, қол созымдай жердегі энебір ақ шидің түбінен басқа бір шегіртке шырылдап, таң сәріде бір-біріне дыбыс беріп, бұл пақырлар да өздерінің тірлігін білдіріп жатыр. Жаңа ғана келіншектің қойнынан шыққан жас жігіттің алаулаған ыстық денесі таң самалынан рахат ләззат алып, тұла бойы сергіп сала берді. Кенет ол шапшаң қимылмен қақпа шекпенді иығынан сыпырып тастады да, таң сәрідегі шыққа малшынған салқын көкке бауырын төсеп жата кетті. «Асығатын не бар?» деп ойлады. «Бәсе, не бар? Азар болса бір күн кеш барармын». Ойда жоқта осы ақылдың басына келгеніне қуанып, ақырын езу тартты.

Әсте, бүлінер іске адамның өзі басшы болады: егер ол бүгін ел аралап, шаруасын шаруалап кеткенде қасқыр да тоқ, қой да аман болар еді. Таң самалында көк майқара жусанға бір аунап тұрған жігіт бүгінгі татқан ләззатын осымен тыйып тастағысы келмеді. Ел аралап қыдырып жүрген софыны бүгін-ертең орала қоймас деп ойлап, тағы бір күнге ерулеп қалды. Дәл сол арада, ауыл-үйдің өсегі ұры иттей сұғанақ екені басына да келмеді. Ұры иттей сұғанақ өсекті сол күннің ертеңіне ошақ басына от алуға келген қатын өзімен бірге ала келді. Әлгі сұғанақ өсекті сықылдаған сумақай

қатындар желі басында шұрқырасқанда, суға барғанда, тезек тергенде бірінің аузынан бірі қағып алып, аяқ жетер жерге асырып жатты. Ең арысы туған-туысқанын жағалап төркіндеп жүрген қатын екеш қатын да өзінің қонған, түстенген үйіне шала тастап бықсытып жатты. Сол бықсықты әр ауылдың әр қатыны бір-бір үрлеп, ақыры ол ғаламат өртке айналып, кесапаты кеселдіге тиіп, біреу өледі, не мертігеді. Торшолақ бала мен ақ тоқалдың өсегі де ел ішіне әлдеқашан әйгіленіп, гу-гулеп жатқан-ды. Ол екеуінің ашына екенін бес жасар бала да білді. Бүкіл өңір білген өсекті тек бұлар сезбеді. Сондықтан бұл екеуінің ендігі ісі соқыр кісінің ұрлығындай болып бара жатты. Жігіт пен келіншек неғұрлым басқан ізін білдірмеуге тырысқан сайын, солғұрлым айнала төңірек бәрін көріп, бәрін біліп, сыртынан беттеріне түкіріп отырды. Бірсыпыра жұрт:

- Кәрі шалға тиген қыршын жаста не сын бар?.. Белінің күші, бетінің ажары тұрғанда теңін іздейді де, пақыр. Төрде жатқан қонақ от жағынан қол салып, көрпе астында қол қысса да жас кеуіл бір өсіп, жапырағын жайып марқайып қалмай ма? - деп ақ тоқалдың жеңіл жүрісін салауат көрсе, қайсыбірі мына жақта кәрі софыны жерлейді:

- Қызыл иек шалдың қызымен жасты қызға үйленгенін айтам-ау! Ол қақбастың өзіне де сол керек! - деп кәрі софыны табалады.

- О, сормандай! - деп, басқа біреулер Торшолоң баланы тілдеді.

- Ол сормандайдың жүріп-жүріп кеп, ақыры салпы етек сайқалға тап болғанын қарасайшы.

- Беу, алда-ай! Осы ауылда не көп, қыз көп емес пе? Көшкен ауылдың жұртында қыз ұмыт қалып жатқан жоқ па?

- Құрысын! Адам азайын десе қойсайшы. Қайдағы бір сайқалдың етегіне шырмалып, бұл пақырдың басына сонша не күн туды екен?..

- Әй, Құдай-ай! Біреудің қаңсығы біреуге таңсық емес пе?! Еркек шіркіннің қай оңғаны бар?.. Әйтпесе, сақалы тер сасыған кәрі софы жайлап кеткен жұртта не қасиет қалды дейсің?! - деп алып ңқштысы көп ел іші гу-гулеп, ду-дулап жатты.

Осы сыпсың кәрі софының құлағына шалынғалы әлдеқашан. Көптен бері ел арасында шұбатылып жүрген сүйретпе сөзді естісе де, ескермеген боп ішінен тынып жүрген-ді. Көрші ауылдан күндіз қонақасын жеп алған софы алдын кештете атқа қонды. Ел жатар кезде ауыл шетіне тоқтады. Көгі қалың сай бойына атын тұсап жіберді де, үн-түнсіз үйіне кеп төсегіне жатып алды. Тоқалын тысқа шығармай, ірге жағына алып жатты. Бұдан мүлде бейхабар Торшолақ бала кейінгі күндері өзі дәнігіп алған машықпен бүгін де ел тегіс ұйқыға кеткенде тысқа шықты. Бұл ауылдың иті оған үйренген. Тайыншадай төбеттер үй іргесінен атып тұрып тарпа бас

салатындай қасына жетіп барса да, бұлтиып қарны шыға бастаған таңды мұрын Торшолақты көреді де, «сырттан келген бейсауат біреу ме десек, тәйірі сен екенсің ғой» дегендей, құйрығын бұлғап қала берді. Торшолақ бала ішке кірер алдында әуелі үйдің іргесіне жабысып тұрып жан-жағына көз тастады. Тыста тірі жан жоқ. Тек бұлт арасынан жылт етіп шыға келген жарты айдың қиын шетіне қарап, көктен де өзімен ұрлықтас біреу табылғанына мәз болғандай: жымыып күлімсіреді де, сып беріп ішке кірді. Түндігі түсірулі үй тастай қараңғы болса да, кейінгі кездегі үйреншікті машықпен әуелі есік алдында тұрып, қараңғыға көзін үйретіп алды.

- Қайдасың? - деді ақырын.

Кәрі софы тоқалдың аузын алақанымен баса қалды. «Үндемесен үндеме. Қазір, бәле биік кереуетке қарай қозғалды. Қос қолын солай қарай созып, аяғын мысықша басып келеді. Келіншектің ысты құшағын аңсаған жігіт сол күні ел жатқанша сыртқа бір шығып, бір кіріп, күнді батыра алмай қойған-ды. Жас тоқал жатқан кереуетке қарай бет қойғанда жүрегі қатты - дүрсілдеп кетті. Қыз көрпесін алғаш рет ашқалы тұрған бала жігіттей тағат-сабыры таусылып, бар тілегі, бар жаны, бар-бар аңсары мен лүп-лүп соққан жүрек те ынтықтырып, ілгері созған қолының саусағы жібек шымылдыққа жаңа-жаңа тие беріп еді, арғы жағынан біреу білегінен шап беріп ұстай алды. Торшолақ бала бұлқынып еді... бірақ мынау болар бейбақ емес, әлдекімнің күмпиген жүн-жүн жуан саусақтары бұның қолының сүйегін сырқыратып сығып барады. Сөйткенше болмай:

- Әй, қатын... Түр, шам жақ! - деп бұйырды.

Малы қолына тиген софы асықпады. Құйрығымен сырғып төсектен түсті. Үйіне ұрланып келген кісіден кімсің деп жөн сұраған жоқ. Ұрысқан да жоқ. Оны жас баладай, әр саусағы бақандай жүн-жүн қолымен көйлегінің омырауын уысын толтыра сығымдап ұстады да, төсектен әлі тұра қоймаған тоқалына бұрылды. Ертеден бері бос сақтап жүрген екінші қолымен көрпе астында үні өшіп бүрісіп жатқан тоқалды бір жұлқып, төсектен жалп еткізді:

- Шамды жақ дедім ғой!

Софы шам жаққасын да асықпады. Қазіргі түрі дәл бір қанды қол қасапшы сияқты, қолға алған ісін бар кәдесімен асықпай-саспай бабына келтіріп істегісі келгендей. Торшолақ балаға елі тіл қатқан жоқ; түріне де көз салып қарамады. Кісі назар аударуға тұрмайтын әншейін бірдеңедей, өзі барған жаққа оны да дырылдатып сүйреп апарып жүр. Оны әлгінде алқымынан қылғындырып ұстаған еді; қарулы қолдың манжамды мол шеңгелі сонан енді қайтып жазылмады. Оны бұйым құрлы көрмей, өзімен бірге сүйретіп жүріп есікті іштен бекітіп алды. Сонан соң... тағы да оны өзімен бірге

сүйретіп әкелді де, төсек үстінен бір-екі жастықты жерге құлатып, үстіне жайғасып отырып алды. Сонан соң ғана Торшалақ баланы түнде жатарда күлге көтін тығып қойған қара құманның дәл қасына дырылдатып әкеп, қарулы қолымен жағасынан бір басып нұқып қап, жалп еткізді. Шалдың жардай ірі денесінің қасында өзінің жас балаға ұқсап қалғанын көргенде Торшалақ бала тірліктен күдер үзді. Софы, тіпті, қызғаныш ішін өртеген ызалы кісі секілді емес, көкшулан сақал көкірегіне түскен жүндес бетте ашудың ізі жоқ. Өзінің әдетте намазға жығылар алдында жай қимылдайтын жайбарақат қалпы. Тек бір жастықты астына басып, жайланып отырғасын ғана көзі Торшалақ балаға түскенде зығырданы қайнап:

- Әй, сұмырай!.. - деді.

Торшалақ баланың бүйректей бұлтиған беті құдды қанға тойған қандаладай ісініп, көзінің алдындағы күлтілдеген етке көзілдірік батып кеткен. Кәрі софы оған жиіркенішпен қарады:

- Ә, пәруәрдігер! Бұл бәтшағардың бас-аяғы бір тұтам. Ал енді бұл бетбақтың айғырлығының қаттысын қайтерсің?!

- Ақса-қа-а-а-а...

- Әй, мына бетбақ не дейді?

- Қор-қор-ла...

- Қорлама дей ме, әй? Ал, қорлаймын.

- Тіл ти-гізбее...

- Ал, тіл тигізем, сонда не істейсің?

- Ша-ағынам...

- Ә, залым! Сазайыңды берейін... Сенен келген керді кейін көрермін.

Софы әлі де асығатын емес. Торшалақ, баланы бір қолымен тапжылтпай басып отырған күйі ұратын жерді әуелі алдын ала белгілеп алды да, сосын шоқпардай жұдырықпен аспай-саспай әуелі оның басына, көзіне дәлдеп былш-былш ұра бастады. Ақ тоқал үнсіз. Үрейлі қара көзінде аяныш жасы дірілдеп, ернін қырқып тістеп алған. Алдаберген софы «бұл бәтшағардың енді қай жеріне ұрсам екен?» дегендей, Торшалақ баланың бас-аяғына көз тоқтатып тағы бір қарап алды. Оның шам сәулесімен жылтылдаған көзілдірігіне көзі түскенде бар пәле осыдан болғандай:

- Ә, бәтшағар!.. - деп быттиған бетке, сосын әйнектің ар жағынан бажбиған көзге қойып-қойып қалды. Шыны шатыр етті. Күлтілдеген көзінің алдындағы қалың еттен шып-шып қан шықты. Торшалақ бала көзі қарауытып, бір жағына қарай салмағы ауып құлап баратты. Софы оған да қараған жоқ, жүн-жүн жұдырықпен әлі де біраз төмпештеп, тек қолы ауырған бір кезде астына басып отырған аяғын сыртқа шығарып алды да, енді оны ішке-ішке тепкіледі. Әбден есінен танғасын жағасынан сүйреп,

сыртқа шығарып, есік алдында жатқан ала мойнақтардың итаяғының жанына тастай салды. Сол күні Алдаберген софы ақ тоқалды да ауыл айналдыра қуып, қамшының астына алып, ертеңіне Кішіқұм бойындағы төркін жұртына апарып тастады.

Мырза бір топ жігітпен ілгері ұзап кетті. Жылқы айдағандар олардың қарасын бірде көрсе, бірде көрмей, көбіне көз жазып қалады. Ондайда көктем ылғалы дегди қоймаған аң кіршілдек құмда жосылып жатқан көп жылқының ізінен көз айырмайды.

Бұлар екінші күні қас қарая Шалқарға жақындады. Мидай жазық далада анда-санда бір ұшырасып қалатын тағы бір қыранға көтерілгенде ілгергі жақтан құдды шайтан отындай жыпырлаған көп жарық жылтылдап қоя берді.

- Мынау Шалқар ғой, - деді біреу.

Жол тізгінін қолынан шығармай, өзі бастап әкеле жатқан мырза қалаға соқпай, сырт жолмен тура Ақтөбеге тартты. Бұндайда күндіз жатып, түнде жүретін өзінің ежелгі дағдысы бойынша осы жолы да ұзақ жолдың біразын түнгі салқынмен өндіріп алғысы келген-ді. Шетке шашау шығармай, бас-аяғын жинап айдаған жылқылар жиі пысқырып, түнгі даланы дүбірлетіп келе жатқан-ды. Таң алдындағы тәтті ұйқы қалжыратқан жігіттер тақымы босап, ат үстінде қалғи бастаған қамсыз кез еді; қалай болғанын байқамай қалды. Астарындағы ат төбеге ұрғандай тұра-тұра қалды. Бұлар бойын тіктегенше аузы-басын шүберекпен байлап алған әлдебіреулер ат тізгініне жармасып, мылтығын кезеп тұр екен. Бір сөзге келмей бұлардың қаруын тартып алды. Ә дегенде Тәңірберген жол тонаушы ұрылар екен деп ойлаған-ды. Енді байқаса жөні басқа. Ешқайда мойын бұрғызбай, тура қалаға тартты. Жол бойы тілге келмеді. Жүз жылқыны қол жағасындағы қамыс ішіне айдап кіргізді де, әлі сол тіс жарып, тіл қатпаған түсі суық кісілер бұларды жан-жағынан қаумалап ортаға алып, сыдыра шоқытып отырып қалаға кірді.

Тәңірберген үнсіз. Қасында көздері жаутаңдап өзіне жалтаң-жұлтаң қарап келе жатқан жігіттерге назар салмады. Көз қиығы мыналарда. Қару асынғаны болмаса, әскерше киінген бірде-бірі жоқ; көбі орыс; олардың арасындағы бір-жар қазақты таныма-ды. Тек аузы-басын шүберекпен байлап алған, жауырыны қақпақтай жөне біреуге «осы кім?» деп, онан назарын айырмай, қайта-қайта қарайды. Ол бірақ соңындағы үнсіз топтың алдында атты ауыздыққа керіп келеді. Басында шошаң шлем. Белінде

қылыш. Бір бүйірінде қара құмандай наган. Үстіндегі шинель өзінікі емес, басқа біреудің иығынан ауысқан ба, қамшы ұстаған қолы сидиып, жұдырығы жеңінен шығып кете береді екен.

Қалаға кіргесін де бұлар жүрісін бәсеңдетпей, сыдырып отырып Теміркенің көк дүкенінен сәл әрегіректе қақпа алдында қарулы күзет тұрған үйдің ауласына кірді. Шошақ шлемді кісі аттан түсіп, тізгінді алдынан күтіп алған солдатқа тастай салды да, аузы-басын байлаған шүберекті алып еді, Тәңірбергеннің түсі бұзылып, құп-қу боп кетті. Осыған дейін ол: «кім де болсаң түбі бір тілдесерсің, кім екенімізді білгесін босатып жіберер» деген ойда онша апшысы қуырылмай, нығыз отырған-ды. «Итің қырын жүгіріп тұрған кез ғой. Қалай бассам да қадамым қатеге ұшырай берді-ау» деп ойлады да, бір жанға түсін бермей сазарып алды. Қора ішінде толып жүрген қарулы кісілерге де назар салмады.

- Қамандар мыналарды! - деді Еламан аттан түсіп жатып.

Дьяков сыртта жүр екен. Ол бұнан: «Көзге түскен жоқсындар ма?» - деп сұрады.

- Жоқ, - деді Еламан.

- Ішке барайық. Сөйлеселік.

Отряд командирінің кабинеті Мюльгаузен бардағыдан құттай да өзгермеген-ді. Салмақ түссе сыңыр етіп бір жамбасына қиқаң ете қалатын ескі орындықтар. Төрде қызыл мата жапқан стол.

- Қалай, жерлесіңмен сөйлестің бе? - деді Дьяков.

- Біздің сөзіміз баяғыда біткен...

- Бұларды қайтеміз?"

- Білмеймін. Өзің шеш.

- Маған бір ой келіп тұр. - Еламан енжар. Есіл-дерті төсегіне тезірек жетіп, көз іліндіріп алу.

- Колчактың әскері қазақ жеріне кірді. «Түстік Армия» деп аталатын мол күш. Естуімше аэропланы, танкісі бар. Қолбасы генерал Чернов.

Колчактың ең талантты генералы, - деді Дьяков.

Еламан әңгіме беті басқа жаққа ауғанын байқады. Және мынау өзі жөндеп білмейтін тосын әңгіме болғасын ықылас қойып тыңдады.

- Бұлар атаман Дутов емес. Қырғын соғыс енді басталады. Соған әзірленуіміз керек.

- Әрине, қапы қалмау керек қой.

- Хан-Дауровпен сөйлестім. Сені генерал Черновқа жібер деп отыр. Бұған қалай қарайсың?

Еламан күлді.

- Күлме. Шын айтам. Бойың бар. Мұртың бар. Үстіңе оның киімін кисең,

мырзаның нағыз өзі боласың да шығасың. Қасыңа өзіңнің отрядыңнан он шақты жігіт ал.

Еламан әлі де болса Дьяковтың ар жаң ойына көзін жеткізе алмай, әңгіме артын тосып отыр.

- Жерлесіңнің; жылқысын генерал Черновқа айдап апар, тарту ет. Қазақ жеріне келгеніңе қуаныштымыз де. Сеніміне кіргесін күш қарамын, қару-жарағын біл. Бізге сол қажет боп тұр.

Еламан Дьяковтан басқа бір жанға жөн-жосығын білдірмей, келесі күні түн жамылып, жолға шыққалы үзеңгіге аяқ салғалы тұрғанда қақпа аузындағы күзетші дауыстап, сыртта бір әйел күтіп тұр деді. «Сол! Анық сол!» деді Еламан ішінен. Бүтіл қалада бұны білетін онан басқа әйел жоқ-ты.

Еламан жігіттерін алға оздырып жіберді де, күрең атты жетелеп қақпаға келді. Ақбала әкесінің ауырып қалғанын айтты.

- Алда пақыр-ай, - деді Еламан, - көп болып па, қашан ауырған екен?

- Білмедім.

- Сырқаты... қалай екен?

- Бұрын ауырмаған кісі ғой. Қатты жығылыпты. Елден қалашылар келген екен. Соларға ілесіп кетіп барам, - деді Ақбала.

Еламан бірдеңе деп міңгірледі. Не дегенін кейін өзі де есіне түсіре алмады. Ақбала тез қоштасты. Әдеттегідей кербез бойын қымсынбай ұстап, қараңғыға сіңіп, көзден ұзап барады. Қоштасар жерде күшпен іркіп қалған ызалы жас көзінен ырши жаздап кірпігіне ілініп тұр. «Неге келдім, - деді ол былай шыңқасын, - сені қайтсін?.. Сенің ауру әкеңді қайтсін?»

Кіресілер қала шетінде бұны тосып тұр екен. Ақбаланы жетекке бос алған жазылы түйеге отырғызды. «Иә, Құдай, жолымды оңғара гөр!» деді Ақбала ішінен.

Үнсіз көш ырғалақтап тартып кетті. Бірінің бұйдасын бірінің артына байлаған түйелер жалғыз аяқ жолға түсіп, тырнадай тізіліп келеді. Сонан түн ортасы ауар-аумақта Ұлықұмды қысқа мойыннан кесіп өтті. Жүк артқан түйелер сусылдақ құмға кіргесін аяқ алысы ауырлап, ыңыранып әрең қозғалып келеді. Ауру әкесін көзі тірісінде көре алмай қалам ба деп қорыққан Ақбала жол бойы мазасызданып, тынышы кете бастап еді, әлгіде таусылмастай көрінген салқар құмның шетіне шығуы мұң екен, керуен басы астындағы ақ ауыз атанды қынулап, жеделдетіп жүріп кетті. «Енді осыдан танбаса екен» деді Ақбала ішінен.

Қос үрей көңіл саябыр тапқасын бойын тіктеп, түйеге дұрысталып отырды да, төңірегіне көз салды. Елсіз түз жым-жырт. Қыр үстінің көңіл ашар қоңыр желі таң алдындағы дағдылы қоңыр салқынға ауысыпты. Шыт көйлекпен желең отырған Ақбала денесі тоңазығандай болғасын иығына

шапан жамылды. Қай жаққа қараса да көзіне бұта түседі. Бірі жақын, бірі алыс. Кейде көз ұшында көп бұта шоғырланып, ай сәулесі астында андыздап, ел шетінде түнгі салқында жайылған қара-кұра сияқтанады. Керуенбасы алда. Қамшы салғызбай, елпілдеп келе жатқан жүрдек ақ ауыз атан үстінде тіп-тік боп қазықтай шаншылып алған. Ақбала оған да, оның астындағы ақ ауыз атанға да дән ырза. Түні бойы сабылған жүрісте бір сәт белі талып босаңсымаған беріктігіне таң қалады. Қалған қалашылар да үнсіз. Түйе үстінде ырғаң-ырғаң. Кенет ұзын көштің арт жағында келе жатқан біреу ән шырқап еді; әңгүдік түйелер үркектеп, жолдың қапталына шығып кетті. Ақбаланың ұйқысы шайдай ашылды. Мынау бұның жақсы көретін әні еді. Осы әнді өзі де жиі айтатын. Әсіресе, баяғы жас кезде көктем жылт етісімен ойды қыстаған ел қырға көшіп шыққанда қатар қонған екі-үш ауылдың жастары күнде-күнде бір қырдың астында бас қосып, таң атқанша асыр салып, алтыбақан теуіп тұрғанда бұл ылғи осы әнді айтатын. О, опасыз дүние! Бұл сонда ә дегенде дәл мына кіреші жігіттей, дәл бір басын ала қашқан асау аттай даусын барынша асқақтатып шырқаса да, бірақ сонан ары созбай, баяу ғана көмейімен қоңырлап:

Ой, қарғаш, сен қайтесің мен дегенде,

Боламын мен сергелдең сен дегенде, -

деп, ала-бөле осы бір жерге ерекше мән беріп айтатын. Бұл кінәласу емес. Бұнда реніш те, өкпе де жоқ. Тек сүйген жігітке әнмен жолдаған қыз назы ғана. Ақбала ешкімге сырын ашпаса да, құрбы қыздар бәрібір оның көңілі кімге бұрып тұрғанын білетін. Олардың білетінін Ақбаланың іші сезетін. Ол кезде бұл бірақ жас мырзаға жаны үздіккенін Құдайдан да, адамнан да жасырған емес-ті. Сөйткен кісі... Әй, құрсыншы... Кімді кінәлайсың?! Мен де оңып тұрмаған шығармын. Қашан қанаты күйгенше қараңғыда қаңғалақтап отқа түсе беретін есалаң көбелек болмадым ба?

Қалашылар бірі ілгері, бірі кейін, итініп-соғынып келеді. Күн шығар алдындағы салқын жел шұғыл қатайғасын Ақбала бетін ыққа бұрып, шапанның қос өңірін қаусырынып алды. Әннің тоқтап қалғанына қынжылып отыр еді, әлгі жігіт енді бұлар күтпеген тосын бір әнді аңырата жөнелді. Қайран, Әлима! Қатал әкенің қалауымен кәрі шалға қырық қараға сатылған қыздың қайдағы бір қарақалпақ жеріне көз асып бара жатып артында қалған ел-жұртымен қоштасатын зар. Ат жетпейтін, атан жетпейтін шалғай.

Удай ащы тырнақ Ақбаланың ішін тағы да осып-осып алды. Қалашы жігіт сарнатқан мына әндегі Әлима да Ақбаланың дәл өзіндей бағы ашылмаған мұңдық. Қыз зарының қай жерін басса да, Ақбаланың қасіретке толы көкірегі қарс айрылып, қай заманда қайдағы бір мұңдықпен қосыла

аңырағандай. «Кезінде көл шайқаған Әлима едім...» Құрысын, айт, айтпа, адыра қалғыр дүние ит жыртқан қара терідей ырым-жырым. Кезінде қай қыз көл шайқамады?! Бір түйір жас мөлт етіп омырауына тамып кетті. Оны бірақ Ақбала білген де, сезген де жоқ.

Таңмен таласа қалашы көш шілікті сайға тоқтады. Түйе белінен жүк түсті. Ұйқы қалжыратқан кісілер сай бойының тықыр көгіне шекпенін жайып, жата-жата кетті. Сол бойда қор ете қалды. Жалғыз Ақбала көз ілмеді. Мына кісілердің айтуына қарағанда, әкесі бірден қатты жығылыпты. Және бір дегеннен Ақбаланы іздепті. Тез алғыз деп әмір беріпті. Ақбала жол бойы жүрегі сезген бір жамандықтан шошып келеді. Әшиінде қайтымы жоқ қатал әкенің осыған дейін түсін көрмек түгіл, от басында атын ауызға алғызбай қойған қызына ауырған бойда іздеу салғаны тегін бе?

Ақбала тез жиналды. Темір жол асханасында жұмыс істегеннен бері тірнектеп жиған азын-аулақ тиын-тебені болатын. Және өзімен бірге істейтін қатындар жолға шығар алдында бұған орталарынан ақша жинап берген-ді. Ақбала шай-шекер, көйлек-көншек алды. Көз ашқалы көні ағармаған әкенің мына заманда да қоң жия қоймағанын қатынаған кісілерден естіп жүретін.

Ұйқысы қанбаған қалашылар тұрғысы келмесе де, Ақбала олардың бәрін қоярда-қоймай жұлқылап оятты. Қара шәйнекке шай демдеп, қаладан алып шыққан ас-суын алдарына қойды. Тең-тең жүкті түйелерге тез-тез артып, күн ысымай тұрғанда ертеңгі салқынмен жүріп кетті. Әл үстінде жатқан әкені көзі тірісінде көргенше асығып, жол бойы бір тілек үстінде сарылып ойлады да отырды. Сонан бұлар ұзақ жолдың үшінші күніне қарағанда осы өңірді жайлайтын елдің баяғыда Бөбекті ұзататын жұртында отырған Сүйеу қарттың ауылының шетіне ілікті. Кедей ауылдың азғантай қойы бір төбе астындағы тепсеңде ауызға әзер-әзер іліккен қырбың көкті қуалап жайылып жүр екен.

Ақбала қойшы баладан әкесінің әзір ақыл-есі дұрыс, көңілін сұрай келген кісілерді танитын халі барын білді.

Сүйеу қарт түндігі түсірулі үйдің төрінде жер төсекте басының астына биіктен салған жастықта жүзі жоғары қарап шалқалап жатқан-ды. Ол ауырғалы бұл үйге кірген-шыққанның бәрі дыбыс шығармай, аяғын ұшынан басып жүретін.

Енді міне... Әлдебіреу ауру баққан үйдің дағдылы тыныштығын бұзып, қосетек көйлектің етегі дүркіреп сүріне-қабына кіріп келе жатты. Биік

жастықта танауы қатты қусырылып, екі иінінен ентіге дем алып жатқан ауру қарт тынысын кілт үзіп, демін ішіне тартып ала қойды.

Көкірек тұсы қатты шаншып кетті. Көзін ашпаса да, сүріне-қабына кіріп келе жатқан мынау басқа ешкім де емес, өзі төсек тартып жатқалы көзі тірі тұрғанда дидарын бір көруге зар боп ішінен үнсіз сарылып күткен... жан дегенде жалғыз қызы... Ақбаласы екенін білді. Аппақ сақалы шошандап, иегі кемсеңдеп бара жатты. Басын жастықтан көтерейін деп еді, оған бірақ көкірегі сырылдап, кеудесі қысылып бара жатты да, ақ кірпігін серпіп қағып-қағып қалды.

Ақбала ішке асығыс кірсе де, әке көзіне көзі түсті де, бөгеліп қалды. Табалдырықтан аттаған аяғын ілгері басарын да, баспасын да білмей, жіпсіз байланып тұрып, әкенің әнтек серпіп лып-лып қаққан аппақ ақ кірпігін көрді. Сосын еті сылынған қу сүйек бетте жотасы шыққан қырғыштай мұрнын көрді. Ал кемсең-кемсең еткенін көргенде Ақбала осы қазір ғана бетін өртеп тұрған өз ұяты есінен тарс шығып, аяғын асыға басып, әкенің басы астындағы жастыққа жете бере жүрелеп отыра қалды. Екеуі де үнсіз. Ақбаланың соңынан ілесе кірген ауыл адамдары ілгері озуға бата алмай, есік алдында тұрып қалған-ды. Осы ауылға келін боп түскелі артынан төркін жұрты қатынамай, ата-анасын сағынып, көкірегі құсаланып жүрген жас келіншектер мен көңілшек кәрі-құртаң қатындар әлден көңілі босап, жаулық шетімен ауыздарын басып тұр. Кейінгі жақтан бір қатын кеудесін кере күрсініп: «Аһ, қайтейін!» - деп қалды.

Сүйеу қарт күйіп-жанып жатқан ыстық алақанымен қызының қолын тас қып қысып алған. Ақбала жасын тыя алмай солқылдап бара жатқасын Сүйеу қарт жұбатқысы кеп еді, оған бірақ дәл осы арада оның өзін де өксік қысып, демі жетпей бара жатқасын дыбысын шығармай тістеніп ала қойды. Қызының қолын жібермей, асты-үстін сипап отырып, алақанына мүйіз айналғанын байқағанда жүрегі құрғыры сыздап қоя берді. «Айналайын-ай, саған да о жақта оңай боп жүрген жоқ екен ғой» деп ойлады да, сәлден соң: - Бар... бар, шешеңе бара ғой, - деді.

Сырқат шалдың қалауы бойынша сол күні келім-кетімге тыйым салынды. Алыстан әдейі келген бастастары болмаса, қалған жұрт сырқат шалдың хал-жайын сырттан біліп жүр. Қызы келгесін екі күн беті бермен қарағандай боп еді, үшінші күні қайта жығылды. Қасына Ақбала келгенде ғана көзін ашады. Қалған уақытта басының астын бүктетіп, іргеге қарай аударылып жатады. Сырқат жанына қанша батса да, дыбысын шығармайды. Ондайда есіктен бас сұққан кісілер көзі ілініп кеткен екен деп, ішке кірмей, ізінше кері қайтады. Әкесінің қиналып жатқанын күндіз-түні тырп етпей қасында күзетіп отырған Ақбала ғана оның ара-тұра тісін

қышыр-қышыр қайрағанына қарап біледі. Сол күннің ертеңіне тағы да сырқаттың беті бермен қарады. Түнімен көз ілмеген Ақбала таң атып, үй іші сәулелене бастағанда әкесінің басы астындағы жастықтың шетіне қисайып еді, қанша ұйықтағаны белгісіз, бір кезде көзін ашса біреулер даусын көтермей күбірлескендей болды. Әкесі де басын көтеріпті. Үстіндегі көрпенің бір шалғайымен Ақбаланы жауып тастапты.

Сүйеу қарт:

- Арманым жоқ. Ақбалам келді. Енді міне, Алланың аманатын өзіне тапсырғалы... -дей түсті де, тоқтап қалды. Бүйірінің бір түкпірінде жатқан сырдың шетін шығарып шешіліп бара жатқанын байқап, соған шамырқанғандай суық зәрін сыртына жайып, лезде тастүйін боп қатайып ала қойды. Ақбала «тәуір боп кетер» деп ойлады. Елге келгеннен бері өзі жақсы білетін әкесінің бірінші рет осы жолы, тап осы қазір ғана әдеттегі көкбет қайсарлығына қайта мінген қиқарлығын байқаған еді.

Еламандар араға үш қонып, төртінші күні түсте Ақтөбеге жетті. Ақтар әлі Ақтөбеге кірмепті. Осы тұрғанда оны қорғайтын қызылдарда әскер дейтіндей әскер де қалмаған-ды. Ал қала маңындағы барлы-жоқты әскер құрамалары өткен ұрыстардан қатары селдіреп, басқаны қойғанда, тіпті, қолына қару ұстауға жарайтындардың өзі сарт-сұрт солдат өмірінен аң иық боп титығы құрыған. Осындағы басшылар жау хабарын есіткесін жанталасып жүріп теміржолшылардан құрған жұмысшы жасағын қаруландыра алмай жатқан көрінеді. Ал бұндағы полк, дивизияларда қару-жарақ жетіспейді. Оқ-дәрі де тақ-тұқ, аз.

Бұлардың басындағы қиындықты Еламан жолға шығар алдында Дьяковтың өз аузынан есіткен-ді. Енді қазір өз көзімен көріп келеді. Қаланы қорғаудан гөрі қаланы қайткенде есебін тауып тезірек тастап қашуға әзірленіп, абыр-сабыр боп жатыр екен. Еламанда ешкімнің ісі болған жоқ. Сонда да болса, сақтық ойлаған Еламан көзге түспеуге тырысты. Қалаға жақындамай, алыстан айналып, көбіне елсіз далалықпен түнделете жүріп отырып, Оңтүстік Армияның үнемі ілгері оздырып, алдына салып отыратын шолғыншылар отрядына кездесті. Олардан кейін кездескендер де бұларды жиі-жиі тоқтатып, әрқайсысы бір тексеріп, зықысы кетті. Атаман Дутовтың атты казактары бұлардың жылқысына көз алартып, тартып алуға аз-ақ қалды. Еламан шені жоғары бір офицерге өздерін таныстырып, мына жылқыларды Колчактың әскеріне тарту ғып сыйға әкеле жатқанын айтып, қасына жолбасшы біреуді қосып алды.

Еламан жол бойы көрген-білгендерін көкірегіне түйіп келеді. Қазақ жеріне кірген жер қайысқан ауыр қолдың негізгі салмағы әлі де кейінде жатқанды. Шынында да, келесі күні түс ауып, бұлар Оңтүстік Армияның штабына жеткенше жолмен де, жолсызбен де ағылған қарақұрым қолдың негізгі дені атты әскерлер. Бір полктен кейін бір полк лек-лек боп жуық арада етіп болмаған атты әскерлердің соңынан іле-шала атаман Дутовтың атты казактары ұзын найзалары сонадайдан зәре ұшырып, мың сан тұяқтан ұшқан шаң арасынан қылтылдап, қара жерді дүбірлетіп келе жатты.

- Ел-аға... Ел-аға, - деп Әли аблыға дауыстап, атын қатарластыра берді.

Еламан оған жалт етіп, түсін суыта қарап:

- Есінде болсын, ендігі жерде мені не Тәңірберген, не мырза де. Қалған жігіттерге де соны ескерт, - деді ақырын, тек екеуі ғана есітетіндей ғып сыбырлап.

- Кеш-ір-р... Тілім бармайды соның атын атауға.

- Қайтесің, барғыз.

- Мақұл, Тәңірберген мырза. Мыналарды көрдің бе, кеше Жемде біздің астықшыларымызды...

- Жә, болды.

Аралары үзілмей, күн-күн, түн-түн ағылып жатқан осыншама әскердің соңғы жағын ала қару-жарак, оқ-дәрі тиеген ат арбалар, снаряд артқан түйелер, пулемет орнатқан тачанкілермен бірге аралас-құралас.

броневиктер өтті. Енді біткен болар дегенде сонадайдан нар түйедей зіңкиген алты дюймды ағылшын зеңбіректерінің жотасы көрінді.

- Ел.. Аа, кешір, Тәңірберген мырза, - деп Әли тағы да үзеңгі қағысып қатарласа берді, - мыналар... апырмай, түрі жаман екен.

Еламан үндемеді. Бұ да суық үрей жүрегіне шауып, қатты шошынып келе жатқанды. Бір жақсысы, әйтеуір, қазақ даласы кең, ертең мына қарақұрым әскер топан судай қаптап бергенде бұлар тиіп-қашып, қаша ұрыс салып бірдеңе қылмаса, қасарысып тұрып табан тіреп соғысу қиын боларын білді. Қалай да күні ертең бұлармен бірме-бір жағаласады. Со бір жан алып, жан беретін қызыл қырғында жағаласқан жауыңның күш қарамын біліп, өзінің де алдын ала қамданып әзір тұрғаның дұрыс екеніне көзі жетіп еді.

«Апырмай, - деді Еламан ішінен, - жарты өмірін Сібірдің шахтасында өткізген көксау комиссарды соғыстан хабарсыз, мақұрым көретін. Сөйтсе, көрдің бе, жеті қат жер астында жатып бәрін ішіне түйіп, оқып-тоқып шыққандай».

Түстік Армия штабы қазақ жеріне Орталық Ресейден ерте заманда кеп қоныстанған орыстардың поселкесіне тоқтаған екен. Еламандар әкелген жылқыларды қабылдап алғасын бұларды штабтан аулағырақта оқшау

тұрған үйге түсірді. Бұлар аттарын байлап, үсті-басының шаңын қағып, енді есік алдындағы қарағай құдық жанында жуынып-шайынып жатқан үстіне жирен мұртты жас майор келді. Қасында тілмаш.

- Сәлем, бауырлар, - деп татар тілмаш қолын кеудесіне апарып, басын иді. Ал майор әлі де болса балалық мінезі бастықпаған жеңілтек болу керек. Құндыз бөрік киіп, мақпал бешпет сыртынан қызыл түрме белбеумен буынған қазақ жігіттерін анадайдан қызықтап, қасындағы тілмашқа бұларды иегімен нұсқап күліп келе жатқан-ды. Бұларға келгесін де күлкісін күшпен тежеп тұрып, жүз жылқы айдап әкелген қазақ байы, сірә, осы болар деген долбармен Еламанға қолын созып еді; бірақ ол ойлағандай, Еламан елп ете қоймады. Су қолын әуелі Әли әзірлеп тұрған сүлгіге сұртті. Сосын жаңа жуынғанда су тиген мұртын асықпай, алақанымен бір сипады да, сонан кейін ғана салмақты жүзін сабырмен ақырын бұрып, қылжаңбас майордың өзіне созып тұрған қолын кешеуілдеп алды.

- Здравствуй.

- Оһ-о!..

Еламан оған енді назар салмады. Күн қаққан өңі суық томсарып сазара түсті. Әли іштен әкеліп иығына жапқан қара мақпал шапанның жеңін кимей, иініне желбегей салып, күлегеш офицерге сыртын беріп тұр. «Құрмет көрсетіп тұрып та қомсынғанын жасырмайды. Итіне дейін өзін артық сезіп, мысқылын мұртының астына жасырып жүргендері».

- Жылқыларды қабылдап алыңдар, - деді тілмашқа.

- Алған-берген жөнінде қағаз...

- Қағаздың қажеті жоқ. Бізді генерал қашан қабылдайды?

- Қолбасы сырқат. Салқын тиген. Тұмау... Тұмау дегенді түсінесің ғой?

- Ертең қабылдай ала ма?

- Менімше... қабылдауға тиіс. Ал бүгін кешірім өтінеді. Еламан басын изеді. Қылжақбас майор мен тілмаш қоштасты да шапшаңдап жөнеліп бара жатты. Олардың қарасы ұзаған бойда Әли мен Рза мәз боп:

- Әлгі сары сайтан сазайын алды! Өзіне де сол керек.

- Жоқ-ау, тіпті... Бізді көрсе үстіне түйе кіргендей болатынын қайтерсің?! - деп қауқылдасып жатыр.

Еламан ішке кірмей, айнала төңірекке көз сап сыртта біраз жүрді. Өзінің көрген-білгендері аздық ететін болғасын осы сапарында, оңтайы келсе мыналардың бір офицерін тұтқындап ала кетпек ойда. Сонда жүз жылқы мен ертең генералға сыйға тартатын күміс ер-тұрман, ақ арғымақтың өтеуі қайтар еді. Ойын Әлиге айтқысы кеп оқтала түсті де, өзін тежеп қалды. Еламан ішке кірді. Алдына алжапқыш байлаған әдемі келіншек үй ортасындағы столға ас даярлап жатыр екен. Үстіне кірген бұған қызыл шыт

кофтаның ар жағынан шіреп тұрған кепшіктей кеудесін шұғыл бұрып, аясы үлкен көк көзін қымсынбай да қысылмай қадап тура қарап еді, Еламан аяқ астынан абыржып, «мына сайтан қайтеді, әй?» деп, көзін алып қашты. Былайғы кезде де әйел алдында именшек жігіт қызарып кетті. Самай шашы ақ бурылданып қалған дап-дардай кісінің осынша ұялшақтығы қызық көрінді ме, келіншек езу тартып күлімсіреді де, арғы жағында ыдыс-аяқ салдырап жатқан ас үйге жүре берді. «Қазақ әйелдеріне қарағанда осы шіркіндер дарқандау келеді-ау. Уыздай жап-жас басымен әкесіндей кісіге тиісіп тұрады» деп ойлады Еламан. Азды-көпті жасаған өмірінде өз тірлігі екі әйелге ғана жанасыпты. Оларға үйленген күнін есіне алды. Екеуі де ақ некелі төсек салынғасын жатар алдында шапанды басына жамылып тысқа шығып кетті. Сонан қашан таң атқанша үйге кірмей қойған-ды. Кейін қанша бірге тұрғанда да өзі білетін осы екі әйелдің екеуі де еркекке еті үйренбей-ақ қойды. Тар төсекте тығылысып жатқанда да бет қарып тұратын ұят нәпсіге тыйым салып, бойларын тежеп қала беретін. Еламан ертеңіне таңмен таласа оянды. Сыртқа шығып, есік алдындағы қарағай құдықтың шекеңнен шыққандай мұп-мұздай суымен беті-қолын жуды. Сонан бұлар ертеңгі асын аяқтап бола бергенде, кешегі жеңілтек майор кеп «генерал шақырып жатыр» деді. Еламан ежелгі бір мұсылман дәстүрімен ас соңынан бетін сипады да, жігіттерін ертіп тысқа шықты. Генерал Чернов бұларды штаб орналасқан үлкен ақ үйдің алдында күтіп тұр екен. Еламанның көзі бір дегеннен қолбасыға түсті. Түрік жерінде бұл біраз орыс генералын көрген. Олар қырда жайылған дуадақтай көзге толық болатын. Және шетінен алтын иық, ажарлы еді. Ал, мынау орта бойлы, бірақ ілмиген арық. Үстіндегі киімдері де күйсіз. Әсіресе, жотасы мен жауырыны күнге күйіп, бояуы оңып кеткен көнетоз китель кәрі генералдың арық денесіне кеңдік етіп қолпылдап тұр. Кірбиген көңілсіз түрі де осы өмірден тауы шағылып, әбден қажыған уайымы көп кісінің енжарлығын байқатады. Кеше қылжақбас майордың қолбасыға Омбыда салқын тиіп, тұмауратып қайтты дегені есіне түсті.

Еламанға қолбасының сабырлылығы ұнады. Сары ала киімі шұбатылып келе жатқан дала қазақтарына ол өзгелердей сықсындап қарамай, ойлы көзін сабырлы салмақпен тастады. Жаңа қолын бергенде байқады, алақаны әрі ыстық, әрі жұп-жұмсақ екен. Генерал қасында тұрған тілмашқа бұрылып:

- Мырзаның бізге сыйлаған аттарын көрдім. Өңшең жарамды жақсы жылқы екен. Колчак үкіметінің атынан алғыс айтам! - деді.

Татар тілмаш дереу қазақшаламақ боп шүлдірлеп келе жатыр еді, Еламан:

- Қажеті жоқ... - деп тыйып тастады.

- Мырза, орысша білетін болдыңыз ғой? - деді Чернов.
- Қалада жиі болам. Сосын орыс байларымен араласым бар ғой.
- Осы маңның бір жерінен келдіңіз бе?
- Біздің жеріміз бұл арадан алыс. Арал теңізінің жағасынан келдім.
- О-о, шынында да еңбегіңіз зор екен. Неше күн жүріп келдіңіз?

Еламан бұндай сұрақтың болатынын біліп, күні-бұрын жауабын әзірлеп келген-ді. Бес күнде жеттік деді. Генерал өзіне сыйға тартқалы әкеп тұрған атқа бұрылды. Екі жігіт - Әли мен Рза ақ арғымақты тізгінінен тұқыртып ұстап тұр. Соның өзінде ауыздығын қарш-қарш шайнап, кең танауы жел тартып пыр-пыр етеді.

Еламан байқап тұр: генерал Черновтың көзі жайнап кетті. Қасындағы кісілердің басымен алысқан аттан қорқып сақтандырғанына қарамай, генерал тартынбастан бірден арғымаққа жетіп барды.

- Генерал мырза, абайлаңыз! - деді офицер.

Чернов арғымақтың жалын ұстап еді, керегедей жал уысын керіп шыға келді. Сосын ол тып-тығыз тықыр түгін сипады. Қолы түгіне тиер-тиместе-ақ арғымақтың денесі дір-дір етті. Ат оскырып, қозғалақтап, сауырын бұрғанда үстіндегі күміс ер-тұрман күн сәулесіне шағылысып жарқ-жұрқ етті. Генерал Чернов арғымақтың қасынан кете алмай, айнал соқтап іркіліп тұр. Осындай арғымақтың талайын әнебір заман тұзу кезде патша сарайынан көретін. Алыстан қызыққаны болмаса, дәл осындай ыстық қанды дегдар жылқыға тақымы тиіп көрмеген-ді.

Генерал Чернов шын разы боп:

- Рақмет, мырза! - деп Еламанның қолын қысты да, түскі асқа шақырды. Сол күні олар көктем сәулесі шұғыласын мол төккен оңаша кең бөлмеде екеуден-екеу отырып сөйлесті. Чернов баяу басталған әңгіменің бір тұсында Арал өңіріндегі халық немен кәсіп етеді, балық аулай ма деп сұрады.

- Қазақтың кәсібі - мал ғой. Балық аулайтындар да бар.
- Қызыл балық бола ма?
- Е, болғанда қандай.

Генерал Чернов келесі әңгімені неден бастарын ойлағандай, азырақ іркіліп, шайға салған қантты бал қасықпен былғап отыр. Еламан алдындағы асқа ауылдағы әдетпен құныға ұмтылмай, өзі көріп жүрген ақсүйек мырзалардың маңғаздығына салып, асықпай баппен алды.

- Қызылдарды қалай қабылдап жатырсындар? - деді Чернов.

Еламанның бұл бір күтпеген бейқам тұсы еді; солай боларын білгендей, ақ генерал да өзінің осыған дейінгі сыпайылығын былай қойып, Еламаннан екі көзін айырмай бағып қалды. Ә дегенде аузына сөз түспей қысылып

қалған Еламан іле-шала сонысын жуып-шайып сөл езу тартып еді, генерал Чернов:

- Неге күлдіңіз? - деді.
- Жоқ, жай ғана, - деп Еламан аяқ астынан райланып күле түсіп, - осыны сұрайтыныңызды біліп едім, - деді.
- Онда жауап бермей-ақ қоюыңызға болады.
- Неге, тақсыр?
- Күнібұрын ойлап қойған жауаптың шындығы шамалы.
- Жаксы айттыңыз.
- Еліңізде оқыған азаматтар бар ма?
- Дегенмен, генерал мырза, сіздің жаңағы сауалыңызға жауап берейін.
- Мейліңіз білсін...
- Орыс халқы секілді қазір қазақтар да екіге бөлініп кетті.
- Кедейлер жағы, әрине, қызылдарды қолдайды ғой?
- Иә, қызылдар жағында.
- Демек, қазақтардың басым көпшілігі қызылдар жағында болды ғой?
- Солай.
- Мырза... Сіздің халық қызылдарды сонда не үшін қолдайды?

Еламан аузына апара берген кесені ерніне тиер-тиместе кері тартып алды. Жол бойы неше күн ойласа да, мынау тағы да қапысын тосқан тұтқиыл сұрақ еді. Ол біраз отырып барып:

- Бостандық... - деді.

Чернов түрегелді. Темекі шекті. Еламанға іркіліп тесіле қарап біраз тұрды да:

- Сонда қалай, қазақ бостандық сүйгіш халық демексіз бе? - деп еді, «жаңағыны әнтек айттым ба?» деп ойлады да: - Құранда айтқан ғой: «Байлық барша жұртқа ортақ. Тек Алла тағаланың көктен тастаған ырзық-несібесін бөліскенде бергі жағындағылар біріне-бірі қиянат, зорлық істеп, біреуге аз, біреуге көп тиеді» деген.
- Әдемі айтқан екен.
- Құран сөзі болғасын қара халық бұны құдайдың аузынан шыққан ақиқат шындық деп біледі. Ертеңгі күні қарны ашса да алдындағы асын сіз бен біз тартып ішкендей боламыз.

Генерал Чернов кенет әңгімеге ықылассызданып, терезенің алдына барып сыртқа көз тастады. Әйнектің ар жағында мөлдіреген көк аспанда шудадай аппақ бұлт әлдебір жаққа маңып барады екен. Генерал терезенің пердесін түсіріп жіберді. Мына қара мұртты мырза ойынан кетпей тұр. Өзі болса, жер қайысқан қолды бастап қырғыз-қайсақтың бұлар бұрын-соң өмірі аяқ баспаған сыры белгісіз жұмбақ даласына тереңдеп кіріп келе жатыр.

Кешегі патша заманында бұларды тілі-діні басқа, жабайы, тағы көрді. Өзінің түсінігі де осының о жақ, бұ жағы еді. Баяғы Ермак жаулап алатын Көшім ханның ордасы құлағасын жан-жаққа тоз-тоз боп бытырап кеткен көшпелі рулар мен тайпалар... қырғыз-қайсақтар мекені.

Рас, кейін Харбинде қарт досы Рошаль бұған Шоқан Уәлихановтың кітабын берді. Іші пысып зеріккесін оқып еді. Атақты хан тұқымынан шыққан қыршындай жап-жас жігіт патша ағзамның бүкіл ресейлік география қоғамына мүше бопты. Достоевскиймен дос бопты. Бұған дейін қырғыз-қайсақтан дәл осындай өткір ойлы, зерделі оқымысты шығады деген ой бұның үш ұйықтаса түсіне кірген жоқ-ты.

Кейін бұл Омбыға келгесін қазақтың талай-талай оқыған ұлтшыл азаматтарымен кездесті. Арысы Петербург, Мәскеу, берісі Орынбор, Омбыда оқыған, білімді, тілін безеп сөйлеп кеткенде тап бір Еуропаның баяғы айтулы ділмарлары аузына түкіргендей, шетінен шешен, паң, маңғаз. Олар да өз халқының бостандығы мен бақыты жолында ештеңеден тартынбай, басын оққа байлап жүрген саналы азамат сияқты еді. Қазақ жеріне кіргелі генерал Чернов бұл елдің бұл жақтағы шонжарларымен кездесе бастады. Олардың бәрі ұлық алдында өздерінің кісілік қасиетінен айырылып қап, иіліп-бүгілген бірдеңе. Ал мынау... Жоқ, бұл нығыз. Кіммен де терезесін тең ұстайтын сияқты.

Генерал Чернов мырзаның адалдығына сенгісі келсе де, тіпті шын көңілімен сеніп тұрып та, бір шүбә, бір күдік ар жағында тікендей қадалып тұрып алды. Шығыс халқының зымияндығы жөнінде Еуропа саяхатшыларының естеліктерінен оқығаны бар-ды. Бұның енді түү сонау Арал теңізінен күн-түн қатып іздеп келетіндей бұларға сонша не бауыры бітіп барады? Бұнда қандай сыр бар? Жер түбінен сабылып іздеп келу үшін адамды ықтияр еркіне қаратпайтын не ыстық махаббат, не өзіне тиімді көздеген үлкен бір мақсат болу керек қой. Басынан бақ тайған қазіргідей заманда, басқаны қойғанда кешегі қанды көйлек достар қашып жатқанда, баяғыда Ермак пен Черняев қылыштың жүзі, найзаның ұшымен бағындырған бұратана халықтан жан қияр дос шықты дегенге кім сенеді? Генерал Чернов Еламанға білдірмей көз қиығын тастады. Бір есептен таяу күндердің бірінде бұнда одақтас елдердің әскери мамандары келуге тиіс-ті. Мынаның достығы шын болса, бұны солардың алдында көз ғып ұстаса қайтер еді деп ойлады. Несі бар, алда тұрған ертеңгі сұрапыл шайқастарда тап мына құс ұшпайтын қу далада бұлар жалғыз емес екенін, жергілікті халықтың да қолдайтынын көрсін.

Генерал Чернов Омбыға ерте көктем басында келген-ді. Бұл қыс бойы тоңы ойылмай жатқан Сібірдің сіреу қары жаңа-жаңа көбесі сөгіле бастаған кез. Кеше, жыл басында жыра-сайларды жер бетімен бірдей ғып басып салған үйінді қардың қазір ептеп астынан еріп, сылдырап су жүре бастаған шақты.

Харбиннен шыққалы қарт генерал көз ілген жоқ; онан басқа жолаушылар кешкі асын ішіп, әлдеқашан ұйықтап қалған. Бұның купелес көршісі де ұйықтап жатыр. Көз іліндіріп алғысы кеп бұ да әлгінде қисайып жата берді де, басын кенет жастықтан көтеріп алды. Осы күндері ойынан кетпей қойған күдік көңіліне қайта оралып: «Осыған сенейін бе, жоқ па?» деді күбірлеп. Сібір жаудан босады. Омбыда Колчак үкімет құрды. Бұлардың да басына баяғы дәурен қайта орнап, енді міне бұ да, бұның өзі де жат ел, жат жұртта өткен екі жылғы сергелдеңнен кейін Отанына оралып, қайтып келе жатыр. «Осы рас па? Сенейінбе, сенбейінбе?» деуін десе де, ол іле-шала өзіне-өзі: «Сен, сен, рас, бәрі рас» деді. Колчактың үкіметі рас. Өзінің Отанына, сүйікті Отанына қайтып келе жатқаны да рас. Міне, Колчактан келген шақыру қағаз қолына тие сала өзімен бірге Харбиннен пойызға мінген көршісі қаннен-қаперсіз ұйықтап жатыр. Патша тақтан құлаған кешегі алағай-былағайда шет елге қашқан алтын иық төрелер де қазір Омбыға жан-жақтан ағылып келіп жатыр деген хабар Харбинге де жеткенді. Енді көре қал, Ресей ел болып, еңсесін қайта көтереді. Ақ патшаның туы астында бұлар қайта бас қосады. Ескі достарға қауышады. Ендігі қалған өмірі кешегі орыс-герман соғысында қара боран, қарлы окопта ит өмірдің ащы-тұщысын бірге татып, бірге көрген қанды көйлек достармен бірге өтеді. Не көрсе де бәрі бірге көреді. Генерал енді қайтып төсегіне жуымады. Шекараға жақындаған сайын шыдамсызданып әбден зықы кетіп болды. Мына пойызы түспегір жетіп болмағасын бір кезде терезеге төніп, мінбелеп отырып алды. Міне, шекара! Мына ала бақанның арғы жағы Ресей! Ал сонау түксиген қара орманның ортасындағы әнебір алақандай алаңда бөренеден қиып салған кішкентай үш үйдің ар жағында жатқан ұлан-байтақ ел-жұрт бұның Отаны. О, садағаң кетейін!.. Құсада өткізген екі жылда түнде түсінен, күндіз ойынан шықпаған ел-жұрты!

Генерал Чернов сыртқа ұмтылды. Қарт проводник бұны көрген бойда әлденеге түсін бермей, сырт айналып бұрылып кетті. Ала бақаннан өткесін пойыз әлде де кішкене ілгерілеп барды да, әлгі үш үйге қатарласа бере тұла бойындағы темірлерін салдыр-күлдірлете кілт тоқтады. Проводниктен кейін түскен генерал аяғының ұшы жерге тиер-тиместе тізесі дірілдеп кетті. «О, Тәңірім... Орыс жерінің топырағын басатын күнге де жеттік ».

Дала тастай тұман. Төбеңнен басқандай қорғасын салмақты ауыр бұлт күллі аспанды тұтас басып бүркеп апты. Мезгіл қай шама? Күн шықты ма, жоқ па, біліп болмайды. Бойына ылғал тартқан азанғы ауа ауыр екен. Сыртқа шыққан бойда генерал қатықтай іркілдеген ауаны аузымен қарпып бірер жұтты да, етігінің тұмсығына іліккен әлдебір тасты бір тепті де, ілгері жүріп кетті. Станса басының қары айнала төңіректе қарауытқан орман арасындағы қардай тоңы бұзылмай, аппақ боп сіресіп жатқан жоқ, ала қанат. О да түнімен еріп, көк соқталанып былжырап жатыр екен. Чернов ішке кірмеді. Аяғына аздап ылғал өткені болмаса, денесі әзір тоңази қойған жоқ-ты. Станса басында қыбыр еткен жан жоқ. Үш үйдің де есік-терезесі жабық. Тек басқалардан гөрі темір жолға жақын тұрған үйдің қорасынан сиыр мөңіреді. Әскерге алғанша бұл Калуга губерниясының алыс түкпірінде өз шаруасы өзіне жететін ауқатты помещик семьяда өскенді. Мал жайын білетін. Мынау ерте бұзаулаған қашар сиыр екенін бірден білді. Мама сиырлардай емес, бұлар сауыны мезгілінен сәл асса да, сүт толған желін дерітіп, дәл осылай аспан астын азан-қазан қылатын әдеті. Пойыз ұзақ тұрды. Әлгідей емес, тұман ептеп сейіліп, жақын, жуық маңай анығырақ көріне бастады. Қашар сиыр мөңіреген үйдің қорасы толған қарақат па, шие ме, олардан да басқа бейберекет өскен жеміс бұталар шық түсіп, су-су боп селігіп тұр екен. Әлгінде бір топ шөже торғай осы бұталардың бұтағында шүпірлеп отырған. Өздері болымсыз бірдеңеден үрікті. Ұшса да, қонса да тату тобын жазбастан шоғырланып жүретін пақырлар дүрк көтеріліп ұшқанда түнгі шыққа малынған бұта шұғыл сілкініп, мөп-мөлдір мұздай тамшылар сіркіреп қоя берді. Шыққа малынған үйлердің, вагондардың төбесінен су сорғалап, онсыз да миы шығып жатқан жерге тырс-тырс тамады.

Генерал Черновтың есіне Манжория түсті. Онда да қазір осы көктем. Осы торғайлар. Онда да дәл осындағыдай ала қанат қар. Алыс-алыста қарауытып, мұнартқан орман. Онда да дәл осындай жыртық-тесігі таусылмайтын жүдеу өмір. Генерал мына дүниені жаңа көргендей, айналаға назарын іркіп, ойлана қарап тұр. Неге көзі түссе де адам зердесі ақырына дейін жетіп болмайтын мына дүниенің осы арада, тап осы қазір өзі байқаған бір сырына қайран қалады. «Апырау, - деді генерал ішінен, - мынау қыс бойы сіреу қар астында жаны шыққан еліктей тоңы ойылмай жатқан жерге мүлде ұқсамайды ғой? Қыс ызғары қайтып, күн жылт етіп сөл рай беріп еді, көрдің бе, бұл жарықтық та бусанып, тұлабойынан бу бүркырап, жаны жайлы рахат тапқанын. Асылы, айт-айтпа, жер де адам нәсілді ғой. Қыс бойы қар астында қол-аяғы бүрісіп жатып еді. Күн көзі рай бергесін әйел нәсілі ұсап, бұ да нәпсісіне ие бола алмай, көңіліне желік

кіріп шыға келді. Көре қал, күні ертең түгі түлеп, құлпырып шыға келеді. Осыдан былай қарай жер бетіндегі күллі тірлік, жанды-жансыз, бәр-бәріне тойымсыз бір ашқарақтық тап болып, күні ертең әлі-ақ әр көде, әрбір бұта түбіне ұрық шашып, жер-дүниені жас ұрпаққа бөлеп, шешек атып шыға келер-ау! «Иә, дүние тозбайды», - деді генерал. «Тозса - жан тозады. Біз тозамыз. Мына дүние - жер, су, тау, тас, орман, тоғай - қар мен мұз астында жатса да, жылда-жылда көктем жылт еткенде, осы кез, дәл осы бір мезгілде бір жасарып, жастың дәуренге қайта қауышып, бәрін басынан қайталап өткізіп отырады. Құдіреттің сонысы қандай жақсы».

Генерал Чернов көңілді. Отанына жылдың басқа мезгілі емес, дәл осы кезде, ерте көктемнің басында оралғанын да жақсы нышанға жорып, жүрегі де дәл бағана шекарадан өтерде өзін ықтияр еркіне қаратпай, құйындай үйіріп әкеткен ыстық сезім ұйтқытып, лүпілдеп қатты-қатты соғып кетіп еді. «Қайран, Русь, - деді генерал, - асылы, кісі туған жердің қадірін сыртта жүргенде біледі екен ғой».

Чернов зәті елжірек жан емес-ті. Неге екенін қайдам, сыртта өткен екі жыл әсер етті ме, Отанына оралғасын болмашыға көңілі босан, жаны, жүрегі елжіреп, мына адыра қалғырдың топырағы мен әрбір тасын аймалап сипалағысы кеп кетті. Өз өмірінің ең бір бақытты күнінің ескерткіші болсын деп осынау ұлан-байтақ елінің қиыр шығыстағы шекарасынан бір тасты ала кеткісі кеп, күн санап қимыл-қозғалысқа құлықсыздана бастаған кәрі денесін күшпен иін, аяқ астында жатқан бір тасты алғалы қолын созып еңкейе берген-ді. Көзінің қиығы ертеден бері бұны анадай жерде бағып тұрған қарт проводникті байқап қалды да, қолын жалма-жан тартып ала қойды. Қырсық шалдан қысылды ма, аузына түскен әлдебір әскери әуенді ыңылдап, сырттап кетіп бара жатыр еді. Проводник соңынан іле дауыстады:

- Генерал, қалып қоясың. Мін! Тез! Тез! - Шынында да, пойыз жылжып барады екен. Бір пәлесі: бұның вагоны ілгері ұзап кетіпті. Генерал амалсыз жүгірді. Вагонның басқышында мәз боп күліп тұрған проводникке қарамауға тырысты. Ресейде мәртебелі генерал лауазымының қадірі қалмағанын білетін. Ол тек... тым құрыса, бұның жасы мен аппақ қудай басын сыйлайтын кісі қалмағанына қынжылды.

- Жоқ, тым жақсы жүгіреді екенсің, - деді проводник. Генерал Чернов оған түсін бермей, тұсынан өтіп кетті.

Купелес серігі бағана іргеге қарап жатқан күйінен әлі қозғалмапты. Қазір қайта кеспелтек толық денесі қатты жүріп кеткен пойыздың ырғағымен дір-дір шайқалып, танауы пысылдап, рахаттанып ұйықтап жатыр екен.

«Бақытты жан екен» деді генерал ішінен.

Шетте жүргенмен генерал бұндағы жағдайға қанық еді; мәселен, бұл Колчактың көктемдегі дыз еткен шабуылының демі тез біткенін білетін. Бұл кезде қайта қызылдар күш алып, Бүгулме түбіндегі шайқаста Колчак әскерінің тас-талқанын шығарып, ес жиғызбай қуып келе жатқан сияқты еді. Соған қарамастан Омбыда шығатын газеттер жеңімпаз адмирал әскерінің жеңістері жөнінде құтыртып жазды. Ал жоғарғы ставкада жеңістен басқа сөз ауызға түспеді.

Генерал Чернов кімге сенерін білмеді. Бұл өзі орыс-жапон соғысына, онан берегірек келгесін орыс-герман соғысына қатысып, соның бәрінде де соққы жеп әбден зәрезап боп қалған қарт генералдың кәрі денесіндегі жау тырнағының ізі әлі жазылып бітпеген-ді. Ол, әсіресе, штаб маңындағы сары ала иық офицерлердің сөзіне сенбейтін. Қолбасылар мен көсемдердің көңілін тауып, құлқынан шығып үйренген жылпос немелер құлаққа жағатын сөзге шебер.

Генерал Чернов Омбыға келген күннің ертеңінде Колчакта болды. Колчак: - Николай Ильич, қош келдіңіз! - деп бұны ілтипатпен қарсы алып, қолтығынан демеп апарып креслоға отырғызды. - Ал қалай жеттіңіз? Жолда қиындық көрмедіңіз бе?

Колчак зәті елгезек кісі еді; соған қарап оны жеңілтек деуге болмайтын. Аузын баққан ұстамды деу де қиын. Жол түсіп зәуде бір не Мәскеу, не Санкт-Петербургке бара қалғанда зиялы қауым бас қосқан талай-талай ортада болатын. Сонда дәл осындай жерде іштей аңдысып үйренген қауым аузын бағып, әркім әр жер-әр жерде үнсіз томсара қалған үстіне, әдетте... Иә, әдетте соның үстіне ұзын бойлы сыптығыр кісі бас-аяғын сықитып, мөлттей қара мундир киіп, алтындаған адмирал погон самаладай шам жарығында жарқылдап, өзі де ат жақты ашаң жүзі жайрандап кіріп келгенде әлгінде ғана тұрған-тұрған жерге табанын жабыстырып тастағандай шетінен шіренген кісілерге сәтте жан бітетін. Бәрі жапырлай ұмтылып, қаумалап ортаға алатын. Ондай кеште Колчак өзін еркін ұстап, емін-еркін сөйлейтін. Сол кеште жұрттың көзі тек соны көретін. Құлақ тек соны тыңдайтын. Қара теңіз флотын билеп-төстеп тұрған сол заманда жұрт бас қолбасының төңірегіне өзінен өзі үйрілді ме, әлде жұртты үйіріп тұратын оның елден ерекше сиқыры болды ма, оны ешкім ойлап жатпайтын. Ойлаған күнде де жұртты үйіріп әкететін ақжарқын, ашық адамның елгезек үйірсектігі адмирал басына жазатайым нұқсан келтіретін мін де, осалдық та емес, қайта ерке баланың шолжаң сүйкімді қылығына

кешіріммен күле қарағандай, бұны да елестірмейтін.

Үкімет тізгіні қолына тигелі ол дарқандылықтан айырылды. Алдына кеп, қабылдауында отырған кісіге тіл қатпас бұрын әуелі әр сөзді құдды безбенге тартқандай мысқалдап өлшеп сөйлейтін болған-ды.

Генерал Черновпен де мейлінше нығыз отырып сөйлесті:

- Иә, қазір қайда да қиындық жетеді. Бізге де оңай боп жатқан жоқ. Халық аш. Бірақ сабыр... Сабыр керек. Кішкене пұрсат беріңдер. Әуелі ел басындағы қазіргі ауыртпалықты бір жағына шығарып, тынышталып алайық. Сосын көре қалыңыз, бір күнгідей болмай Россия баяғы қалпына... Кешіріңіз! - деп Колчак бұрылып, сырт жағында шарылдап жатқан телефонға қол созды.

Чернов байқап отыр: Колчак көңілді. Сергек. Бұнда келгеннен бері бұның жанын қинап жүрген көп қиындық, көп-көп уайым оның қаперіне кіріп шықпайтын сияқты. Шын солай ма? Әлде Харбиннен келген бұған көз қылғаны ма? Ана жақтан телефон соққан кісіге де ол күш сездіріп:

- Астық болады. Волга бойының биылғы астығы біздікі. Иә! Иә! Тек, биыл о жақта жауын қалай екен? - деді.

«Жоқ, бұлардың жағдайы жаман емес сияқты» деп ойлап, генерал Чернов көңілдене бастады. Ол енді Колчакқа да жүзі жылып, райлана қарады. Патша құлап, ел басына қара күн туған әнебір қиын кезде өзінің қара басын қайттап, «Өлсең тұрма» дегендей, Отанын өртке тастап, шет елге тайып тұрғанына өкінеді. Ендігі қалған жерге қасық қаны қалғанша Колчактың қол астында жүріп, тағдыры таразыға түсіп тұрған сорлы Отанына жатпай-тұрмай адал қызмет істегісі кеп құлшынып отыр еді.

Рұқсат сұрап жас офицер кірді. Онымен шалғайласа сүрініп-қабынып тағы бір офицер кірді. Екеуі де қолына ұстай кірген картаны Колчактың алдына жайып, сыптай боп тартыла қалды. Сәл қозғалса да күміс шпор шылдырап, терезеден түскен күн сәулесі әуелі зер погонға, сосын омыраудағы сары жез түймелерге шағылысып, жылт-жылт етті.

Генерал Чернов бетін бұрып әкетті. Шіркіндер, апырай, бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай. Ана жақта жеңімпаз әскерлер күшін қайта топтап, келесі шабуылға қауырт әзірленіп жатқанын айтып тұрып та сипақтап үсті-басын, белбеуін, портупейін жөндеумен болды.

- Көрдің ғой, генерал. Шабуылға әзірленіп жатырмыз. Дер кезінде келдің, - деді Колчак.

Генерал Чернов қостаудың да, қарсы болудың да жөнін таппай, салмағымен жаншып отырған былғары креслоны сықырлатып қипақтап қалды.

- Жаңағыларға сенесіз бе?

- Сен ше? Сен, сірә, сенбейсің ғой. Ха-ха-ха! Я вижу вы скептик.

Генерал күдігін айта бастап еді; бірақ Колчак оны тыңдамай, киіп кетіп: - Сіз Харбиннен келдіңіз. Ал, маған ұрыстың ішінде жүрген кісілер келеді. Оларға сенбеске қақым жоқ, - деді.

Бұл жайында бұдан артық сөйлесудің қажеті жоғын аңғартқысы келді ме, отырған орнынан тұрып, даладай кабинеттің тұтас бір қабырғасына ілген Ресей империясының картасы алдында ерсілі-қарсылы кезіп біраз жүрді. Генерал жұмсақ креслода көміліп отыр. «Скептик» деп ол әлденеге Колчак сөзін ішінен қайталады. Сәтсіз аяқталған орыс-жапон соғысынан кейін осы сөзді бұл жұрт аузынан жиі еститін-ді. Соған бұл әдепкіде кәдімгідей торсаңдап ренжіп қалатын. Кейін, берегірек келгесін оған да еті үйренді. Жұрттың көзі жетіп тұрған нәрсеге де бұның үнемі сенімсіздікпен шүбәланып қарайтын әдеті. Шынында да, сүйегіне біткен бір кемшілігі сияктанып, ішінен үнсіз мойындап алған.

Колчак кең кабинетті кезіп жүр. Алдынан ерсілі-қарсылы өткен сайын адмиралдың қара хром етік киген тертедей ұзын аяғын көреді. «Тырна аяқ екен ғой!» деп ойлап, сонан ол қашан өз орнына барып отырғанша кеудесіне түскен басын көтермей, ыңғайсызданып, өз-өзінен қысылып болды. Колчак жөнінде көп естігені болмаса, бұнан бұрын көрмеген-ді. Кешегі патша заманында сәті түспеді. Патша құлағаннан кейін бұл үшін тірліктің түк қызығы қалмағандай болды. Ендігі қалған өмірін дос-жарандардан аулақта, тілсіз тылсымдай тыныш бір түкпірде өткізгісі кеп шет елге өтіп кетті. Алғашқыда көз көрмес, құлақ естімес түү-түү шетте жатқан Жапонияға шығынып кетсе де, кейін тағы шыдамай, бір табан да болса сорлы Отанына жақындап жүргісі кеп, Харбинге орналасқан еді. Колчак Харбинде жүр екен. Ресей ішінен ыдырай бастаған соң, бұл да немістермен ендігі соғысты қажетсіз деп ойлап, Қара теңіз флотын тастап кетіпті. Генерал Чернов Колчакпен Харбинде де кездесе алмаған-ды. Сағаттан астам сөйлескеннен кейін Верховный правительмен салқын қоштасып, сүлеленіп сыртқа шықты.

Жоғарғы ставка сапырылысқан кісі. Дуадақтай-дуадақтай жуан интенданттар мен лыпылдап иненің көзінен өтіп жүрген жылпос, жас офицерлер. Соғыс жүріп жатқан жердің картасын жазып ұстаған бір уыздай жап-жас офицер жүгіріп жоғары көтеріліп бара жатып, осы кезде жоғарыдан төмен түсіп келе жатқан бұны иығымен қағып кетті. Өз көңілінде реніші ауырлаған сайын генерал Чернов Харбиннен бір ай бұрын келген өзінің қанжығалас кәрі досы - қарт генерал Рошальді қайта-қайта есіне ала берді. Черновқа таққан атақты осындағылар ол сорлыға да теліп, кез келгеннің аузында әжуа боп жүр. Бір жақсысы, ол әйтеуір жалғыз емес. Қасында офицер баласы бар. Зиялы семьядан шыққан тәрбиелі

офицер.

Сырт желкемдеу екен. Генерал Чернов тітіркеніп кетті де, жалма-жан шинелінің өңірін қаусырынып, жылы жерден шыққан бойын қымтанып ала қойды. Көшеде қар еріп жатты. Алабөле атты әскерлер мен бауыры сары ала балшық пәуескелер тынымсыз ағылып өтіп жатқан орталық көшелердің қары қауырт еріп, жидіп езіліп кетіпті. Көктем кірсе де қыс ызғары қайта қоймаған. Омбы даласының өкпек желі ызғып, қойны-қонышына кіре берген соң, генерал шинелінің жағасын көтеріп алды. Солқылдақ рессорлы арба үстінде отырып та ат тұяғынан ұшқан қар суынан тыжырынып қалады. Әскерлер болмаса көшеде жай халық аз. Ағылшын шинелін киген орыс солдаттарының арасынан анда-санда қоңыр киімді, жақ жүні үрпиген жүдеу біреулер көзге шалынады.

Қала лас. Сылағы түскен, қотыр-қожалақ үйлердің кір-кір терезесінің әйнектері ішкі жағынан буланып тершіп тұр. Көктем шыққалы бір қар, бір жаңбырға әбден селіккен сида теректер көше қапталында бұтақтары су-су боп шаян аяқтанып салбырап қапты. Бағанадан бері байқап келеді. Бір үйдің мұржасынан түтін шыққан жоқ. Генерал Чернов ештеңені көргісі келмегендей, көзі жұмыла түсті. Былайғы кезде де кителінің жағасы қолпылдап тұратын жіңішке мойнын жиырып иығына тығып апты. Мына кір, лас қала, жүдеу халықты көрген сайын көңілі ауырлап, жоғарғы ставканы да қайта-қайта есіне алады. Екі бетінен қан тамған әлгі бір дуадақтай-дуадақтай интенданттар, жалақтаған жас офицерлер, жайлы креслолар, жылы, жарық.кабинеттер... Сонан соң терте сирақ Колчак... Адмирал... Верховный правитель!

Ойы шатыса бастады. Әсіресе, Колчак жөнінде бір байламға келе алмады. Әскер тәртібінің қатал тезіне түсіп шыққанына қарамастан, Колчак мейлінше елпілдеген ақкөкірек кісі екен. Адмирал мундирін киіп, сап-сары ала боп алған бойында мүлде менмен ірілік жоқ. Осыдан кейін ол Колчакпен қызмет бабында күнбе-күн кездесіп жүрді, соның бәрінде де Колчактың бірде болмаса да бірде осы өлкені патшадан кейін бір шыбықпен айдап отырған әмірші екенмін деп басқа жұрттан бойын биік ұстап, шіреніп отырғанын көрген жоқ. Ол қайта өзінің бұрынғы үйреншікті кәсібінен қол жазып қалғанына қиналатын сияқты ма, қалай? Су үстінің соғысынан басқа өмірді білмейтін, кешегі қарапайым көп адмиралдың бірі еді. Бүгінгі күні жер бетіндегі ең бір қиын тағдырлы елдің тізгіні қолына тиді. Халық аш. Жалаңаш. Күші басым жауға қарсылық көрсете алмай қаша ұрыс сап, шегініп келе жатқан әскердің түрі анау. Ел еңсесін езіп бара жатқан осынша қиындықты көтеру бұл сорлыға да оңай, боп тұрған жоқ шығар. Басында ет қызумен билік басына бір көтеріліп қалса да, енді қазір

осынау бір кісінің басы айналатын биіктен қалай түсудің есебін таба алмай, алдына келгендерден көмек тілеп жаутаңдап қарайтын сияқты.

Сонымен бірге Колчактың аса ұстамсыз кісі екені де бұның қырағы көзінен қағыс қалмады. Ойына алған ісін бір ыңғайлап бітіргенше жаны шығып, қызығып бітетін күйгелек. Ондайда екіленіп кететін қызба. Басқа кісіні тыңдағаны біртүрлі. Шегір көк көзінің қарашығы жылтырап, шын ықыласымен сығырайып қарай қалады. Қаймақтай жұқа ернінің екі шалғайлығына мысқыл жиып, жымқырып алады. Соған қарап алдына барған кісі «маған күліп отырған жоқ па?..» деп қуыстанып, қашан Колчак көзін тартып алғанша сөзінен сүрініп қала беретін.

Генерал Чернов кейін Колчакпен жақсы ұғысты. Черновты, әсіресе Колчак қатты сыйлады. Оны әуелі Жоғарғы Ставканың бас интенданты ғып тағайындап еді; екі жұмадан кейін соғыс министріне орынбасар ғып бір-ақ жоғарылатты. Генерал Чернов жасының егде тартып, мұқап қалғанына қарамастан өзіне жүктеген ауыр жұмысқа жан-тәнін сала кірісті. Ұрыс даласында қансырап шегініп келе жатқан әскерді әлденеше аралап, небір қиындық жағдайды өз көзімен көріп қайтып жүр. Бүгулме түбіндегі шайқастан кейін Колчак армиясының халі оңалмасқа қарапты. Соғысқа ықылассыз. Қажыған. Ұрлық етек алып кеткен. Басқаны қойғанда, азғантай азық-түлік солдат қазанына түскенше сұғанақ қолдар жан-жақтан тартқылап, пышақ ұшынан бөліп әкетіп жатты. Ол ол ма! Ұрыс ішіндегі офицерлер қатын-баласын қасына алып жүр. Көктемдегі шабуылда көптеген дүние-мүлік жиып апты. Қазір солар ағып-тамып аяққа оралғы боп алған. Асхана, обоз, артиллерия арасында офицерлердің дүние-мүлкін тиеген арбалар да сықырлап, тар көпірдің аузында кептеліп тұрып алады екен. Ондайда офицерлер әуелі арғы бетке қатын-баласы мен дүние-мүлкін өткізбек боп қиғылық салып жатады. Ызалы солдаттар айқайлап, у-шу, азан-қазан боп боқтап жатқанда, кейінгі жақтан қызылдар келіп қап, боратып оқ астына алады. Қатер төнген кезде әркім қара басын қайттап, қолындағы қару-жарағын тастай-тастай қашып жатады екен.

Генерал Чернов Омбыға келген бойда тұп-тура Колчакқа барып, өз көзімен көріп қайтқан сұмдықтарын айтқан еді. Колчак бұлан-талан болды. «Бәрін атам... Асам...» деп айқайға басып бара жатқан соң генерал «Кінәлілерді ата бастасак, әскеріңіз офицерсіз қалады ғой» деп ескертті.

- Енді қайт дейсің маған?

- Әскерді семьядан тазарту керек.

- Е, тазартпайсың ба, кім қолыңнан ұстап тұр?

- Ол үшін сіздің атыңыздан бұйрық жазу керек.

- Жаз! Тек тез, тез істе!

Колчак қол қойған қатал бұйрық аэропланмен бар армияға дереу жөнелтілді. Арада екі-ақ күн өтті. Үшінші күні азанда Колчак Черновты шақырып алды.

- Слушайте, генерал! - дей түсті де, Колчак тоқтап қалды. Кенілсіз әңгімені бірден бастап кете алмай, тыжырынып отырды да: - Офицерлердің семьясы сен айтқандай көп те емес екен ғой, - деді.

- Мен өз көзіммен көріп келдім ғой.

- Маған армия басшылары хабарлады. Ал кейбір әскербасылардың семьясын қозғаудың қажеті болмас. Реніш-өкпеге қаламыз.

- Түсінбеймін.

- Ал сізге, генерал, көптеген офицер онсыз да ренжулі екен.

- Мүмкін.

- Әскерді аралап шығып, бір ауыз жылы сөз айтпастан үн-түнсіз кетіп қалыпсыз.

Генерал Чернов темекі шеккісі кеп кетті. Қалтасын қарап темекі таба алмады. Айтарын айтып ап, енді екі көзін айырмай қарсы алдында қадалып отырған Колчакқа бұл әлі жүзін тіктеп қараған жоқ.

- Генерал, саған мен де ренжіп қалдым, - деді Колчак.

- Түсінем. Темекіңіз бар ма?

- Пожалуйста.

- Рақмет! Мәртебелі тақсыр, мені соғысқа жіберуіңізді өтінем.

- Жә, жә, ренжіп қалған екенсің ғой, - деп Колчак қипалақтап қысыла бастады, - әуелі, өзің дұрыстап ойландың ба?

- Ойландым.

Колчак шай алғызды. Жаңағы көңілсіз әңгімені ұмыттырғысы кеп, әр нәрсені бір айтты. Генерал Чернов айтқанынан қайтпайтын түрін танытып, үнсіз тұнжырап алды. Ақыры көндіре алмаған соң, оны осы армияға қолбасы ғып тағайындап еді. Сонан бері бір ай өтті. Қазір өзіне-өзі қожа. Колчактан да, Жоғарғы Ставканың жылпылдаған жас офицерлерінен де аулақтап, іргесін бөлек салып алды. Тек Омбыдан қашықтап кеткелі армияны азық-түлік жағы қинады. Кейінгі кездері қырғын ұрыстар күшейіп, оқ-дәрі, қару-жарақ жағы да тақыл-тұқыл жетіспей қап жатады. Осы жағдай жанын қинап жүргенде бір күні оны Омбыға шақырды. Омбыға келген күні кешкісін Министрлер Кеңесінің мәжілісі болды. Мәжіліске үш армияның қолбасшысы түгел қатысты. Жол соғып шаршап жеткен қолбасшылар ықылассыз, енжар отырған. Әсіресе, генерал Чернов қалғып кете берді. Басы қатты ауырып, сынып барады. Мәжіліс түн ортасы ауа бергенде аяқталды. Ұйқы басқан бойын орындықтан әзер қозғап, сыртқа шыққанда көзі түк көрмеді. Тек қараңғыға үйренгесін ғана

мәжілістен тараған кісілердің есік алдында тұрған машиналарға асығыс отырып, жөнеліп жатқанын көрді.

Генерал Чернов жаяу кетті. Кір, лас қаланың жапырайған аласа үйлері ұйқыда. Терезелер көзін жұмған. Таң таяу сияқты. Көп кісі жиналған зал жапырық, ыссы боп еді. Сыртқа шыққан бойда таң алдында салқындайтын дағдылы Сібір ызғары сезілді. Көшеде тірі жан жоқ. Тек оқта-текте атты патрульдер кездеседі. Жүзбе-жүз қарсы кеп қалғанда болмаса, қараңғы көшенің бір басында кетіп бара жатқан бейсауат кісіге бұрылып барып тексеріп жатпайды екен. «Сен тимесең, мен тимен» деген енжар көңілмен ат үстінде қалғып, тас көшені тақылдатып бастырып өтеді. «Жаны ашитын бір жан жоқ. Бәрі немқұрайды қарайды » деп ойлады Чернов. Іле-шала мырс етіп күліп жіберді. «Осы сезімді Колчак төңірегіндегілер естісе, мені тірілей түтіп жер еді ғой» деп ойлады. Онсыз да осы күні көп нәрседен үндемей құтылатын боп жүр. Бүгінгі мәжілісте де қайсыбір мәселеге келіспей қарсы боп отырса да, ол бірақ жұмған аузын ашқан жоқ. Қол астындағы әскерге тікелей қатысы бар мәселе болмаса, басқа әңгімеге араласуға зауқы болған жоқ.

Ұзын столдың екі бетін ала жайғасқан кіл қасқа бас, бұғақты, семіз кісілердің арасында жалғыз бұл ғана сүлесок, енжар. «Тезірек бітсе екен» деп отырған-ды.

Мәжіліс соңында Омбыға одақтас елдердің елшілері келе жатқаны сөз болды. Жұрт тына қап, тегіс Колчактың аузына қарады. Осыған дейін де елшілер келеді деген сыбыс үйден-үйге тарап, қала іші құлақтанып қалған. Екі адам кездессе, амандық-саулықтан бұрын бір-бірінен «Елшілер келе жатыр дейді ғой» деп сұрайтын. Елең-алаңда көше сыпырған шалдар мен нан дүкенінің алдында өшіретте тұрған қатын-балалар, темір жол жұмысшылары құлағы түрік жүрген-ді. Енді бүгін сол астыртын хабар расталып, Министрлер Кеңесінің ресми ашық мәжілісінде, Колчактың өз аузынан естігенде, қорыққаны, әлде қуанғаны белгісіз, үкімет мүшелері демін ішіне тартып тына-тына қалды.

Генерал Чернов ұйқы қысқан көзін әзер ашып, қасында отырған көршісі - сауда министріне қарап еді; о да қапылыста соққы тигендей, тапырайған қасқа басын иығына тартып мықшия қапты. Астындағы орындық әнтек сықыр етсе де, селк ете қап отырған. Кенет ол күтпеген жерден атып түрегелді.

- Мырзалар... Мырзалар, мынау ғажап болды ғой! - деп айқайлап жіберді. Бірақ сол сәтте жым бола қап, «бұным қалай шықты?» дегендей әуелі қасындағы кісілерге, онан Колчакқа қарады.

Мына келе жатқан бай елдің елшілері. Естуі бойынша бұлардың қай-

қайсысы да ана жақтағы өздерінің үкіметі атынан төтенше құқық алып келе жатыр. Колчак үкіметінің басына түскен қазіргі таңдағы қиындықты өз көздерімен көріп-біліп, қажет деп тапса қолма-қол жәрдем бере алатын шамасы бар. Ендеше, мыналардың істеп жатқаны не? Ертең елшілер келгенше Ресей басына үйіріліп тұрған қатер мен қиындық жайын осы қазір өз арасында талқыға салып ақылдасып алса қайтеді? Сирағы шығып, аш-жалаңаш отырған елі бар. Ұзақ соғыстан ақ иық болған әскерінің халі анау. Халық наразылығын күшпен басып отыр. Шыдам қаншаға жетеді?.. Онсыз да осы күні орман арасында партизандар көбейіп барады. Пара, пайда, ұрлық анау - етек алып кеткен. Неше түрлі алаяқ сұмдар адал жандардың арасына іріткі салып, бірді бірге айдап салып, атыстырып-шабыстырып отыр. Осыны неге ойламайды? Іздесең қолға түспейтін ығай мен сығайлар - Англия, Жапония, Франция, Америка елінің төтенше елшілері Омбыда бас құрғалы жатыр.

Соны пайдаланып, елшілердің алдына келелі мәселелер қоятын орайы бар еді ғой. Оның орнына дыңдай мемлекет қайраткерлері осынша ұсақталып, ертеңгі күні қонақтарды қалай күтіп алу жайын әңгімелеп кетті. Кешегі заманда патша ағзамға арнайы қонақ боп келген мәртебелі мемлекет басшылары мен қай елдің королі, қай принціне қандай салтанат көрсетіп, сый-сыяпат істеген мәре-сәрелерін еске алды. Енді бір кезде ертеңгі қонақтарды түсіретін ажарлы үй іздеді. Сібірдің кішкентай қаласында көз тартатын көрнекті үй тіпті аз. Соған қарамастан соңыра өздері қонақ түсетін үй сәнін баяғы патша сарайының сән-салтанатымен ойша салыстырып отырып, енді бір кезде қонақ-асылар, банкеттер жайын әңгімелеп кетті. Бұған бөрі араласты. Бірінен-бірі қалысқысы келмеген кісілер Колчак алдында қонақасы жөніндегі білігімен көзге түсіп қалғысы кеп, бірінің сөзін бірі бөле бастады. Қыза-қыза келгенде Колчак алдында сақтайтын ілтипат, ибалығын да ұмытып, дабырлап кетіп еді.

Генерал Чернов Омбыда ана шаруа, мына шаруамен шырғалып жүргенде оны Жоғарғы Ставкаға шақырып алып, Түстік Армияның алдына жаңа міндет қойды. Бұл бұйрық бойынша Черновтың армиясы бұған дейінгі шабуыл бағытын өзгертіп, ендігі жерге Орск арқылы қазақ даласына кіруге тиіс. Сонан ары қараған жерде темір жолдан бір сәт табанын аудармай, күншығысты бетке ұстап, үнемі ілгері жылжып, қазақ даласына дендеп кіріп, жолында кездескен қарсылықтарды күшпен басып отырып сонау шалғайда жатқан Ташкентке, онан Хиуа, Бұхараға жетуге тиіс. Ал олардың

ар жағында Каспий теңізінің күллі күншығыс жағалауына әмірін жүргізіп тұрған ағылшынның экспедициялық корпусына жеткесін, сол арада дереу кемеге отырып Махашқаладан түседі. Оның ар жағында қол созым жерде, Қырым жарты аралында дәл осы кезде Мәскеуге шабуыл жасауға әзірленіп, жер қайысқан қарулы күштің бас-аяғын жинап жатқан барон Врангельге қосылады.

Бұған Чернов келіспей, қасарысып отырып алды. Келесі күні де Жоғарғы Ставкада қызыл өңеш боп айқайласып, түк шығара алмағасын Чернов өзінің қашаннан бері қанжығалас көрі досы - генерал Рошальға барды. Колчак ставкасында бұны қолдайтын жалғыз кісі осы. Бұл және көктемдегі сәтсіз шабуылдан кейін Колчақтан ендігі жерде ұрыс тактикасын өзгерту керек деп қатты талап етіп жүрген кісі-тұғын.

Генерал Чернов келгенде мына хабарды есіткен көрі досы қып-қызыл боп ашуға булығып отыр екен.

- Армияңның жайын есіттің бе?! - деді ол есіктен кіріп келе жатқан Черновқа.

- Бұл өзі кімнің басынан шыққан ой?

- Кім дерің бар ма, қазір білгіш көп.

- Колчак па?

- Кім білсін?! Нокс па, басқа ма?.. Кім болса да, бірақ әмір Колчақтың атымен беріледі ғой.

- Түсінбеймін. Колчак әскери кісі ғой, тап қазіргідей Ресейдің тағдыры қыл үстінде тұрғанда қолда бар қарулы күшті шетке шашау шығармай, бір жерге басын қосып ұстау керек емес пе? Бұнысы несі?

- Оны Колчак сені мен менен кем түсінбейді. Бұл арада басқа бір жағдай бар.

- Қазір бәрімізге ортақ бір ғана жағдай бар емес пе? Қызылдардың шабуылын тойтарып, өлсек-тірілсек те өзіміз шабуылға шығуымыз керек қой. Самар мен Саратовты алып, биыл қалайда. .. қайткен жағдайда да Деникин әскеріне қосылмасақ, біздің бар үмітіміздің күлі көкке ұшты дей бер.

- Сенің өлі дәмең зор екен.

- Ал, сен ше?..

- Бізге не қарап тұр?

- Сонда бұлардың теріс істерін де дұрыс дей береміз бе?

- Амал қайсы?.. Сені мен біз қазіргідей қиын кезде бар әскердің басын бір жерге қосып, күшімізді біріктіріп алсақ дейміз. Олар түстік армия Орынбор темір жолының бойымен жылжып, Ташкент, Бұхара, Хиуа арқылы Каспий асу керек деп Колчак атымен әмір береді. Оны орындамасқа шараң жоқ.

Орындайсың.

- Омбыға қатер төніп жатқанда қайдағы Каспийде не бар бізге?

- Оны Нокстен сұра.

- Но-кс?

- Иә, бұл планның сырын сол біледі.

- Түсінсем не дейсің? Сонда бұл ой Колчактікі емес...

- Әрине, Нокстікі. Оның ар жағында Англия, Франция, Жапония тұр.

Генерал Чернов кәрі досының қасіретке толы қажыған жүзіне «Енді кәйттік?» дегендей ақылы дал боп қарап тұрды да, бос орындыққа сылқ етіп отыра кетті. Сосын алақанымен маңдайын арлы-берлі ысқылап үнсіз отырып қалды:

- О, Тәңірім! Соңырағы халіміз не болады? Қайдағы бір туземецтердің арасында, сахара шөлде қырыламыз ба? Апырай, бұларға не болды? Бірі құлақ аспайды. Енді не істедік?

- Сен тезірек қайт.

- Өзім де асығыспын, бірақ, Николай Андреевич...

- Менің қолымда не тұр? Билік аналарда. Сенің де, менің де тағдырым солардың қолында.

- Ендеше, жүріңіз, адмиралға барайық.

- Түк те шықпайды!

- Неге? Соңыра Омбыны қорғау үшін де әскер керек емес пе?

- Керек. Бірақ есінде болсын... Жә, құрысыншы. Көзің жетсін, жүр, сөйлесіп көр.

Бұл күндері Верховный Правитель күндіз одақтас елдердің елшілерімен бірге боп, Жоғарғы Ставкаға қас қарайғасын ғана бас сұғып жүрген-ді. Колчакты күні бойы күткен генералдар кешке қарай қарындары ашқасын театр маңындағы кафеге барды. Бұнда да ұзақ отыра алмады, алдына келген асты апыл-ғұпыл ішіп сыртқа шықты. Шет жақтағы қараңғы, лас көшелерді қойғанда, бұл қаланың ең көрнекті көшесі - Любинский проспектімен де күн батқасын жан адам жүрмейтін. Көше бойындағы бағаналарда әлсіз фонар жарығы сығыраяды. Анда-санда қала тыныштығын күзеткен бірен-саран атты әскерлер ұшырасады.

Бұлар жым-жырт көшемен үнсіз келе жатқан-ды. Бағана басында сығырайған тағы бір фонарға жақындап келе бергенде Чернов әлдене дегісі келгендей, қасында отырған серігіне көз тастап еді. Генерал Рошаль қай кезде де етшең болатын. Былайғы кезде де кительдің жағасын жапырып, алқымына сыймай тұратын майлы бұғағы рессорлы арба шайқалғанда дірілдеп, қолы, иығымен бірге бүкіл май басқан ауыр денесі шайқалақтап қалады екен.

- Николай Андреевич, денсаулығың қалай? - деді Чернов.
- Оны ойлап жүрген мен жоқ. Айтқандай, сен қашан қайтасың?
- Ертең-бүрсігүндері...
- Менің ұлым Евгений сенімен бірге кетем деп отыр. Айтқанды тыңдамайды, көнбей қойды.
- Балаң маған ұнайды.

Қарт генерал үндемеді. Азырақ отырып барып:

- Жалғыз балам ғой, өзің қамқор боларсың, - деп бұның қолын сыртынан ақырын қысты.

Колчак үкіметі бұрынғы Омбы генерал-губернаторының сарайына орналасқан-ды. Бұларға кірер жерде іштен шығып келе жатқан Каргинская қарсы кездесіп қалды. Еркек атаулы алдында еркелеп тұратын Омбының атақты әншісі мына екі қарт генералға да миығына күлкі ойнатып, қылымси көз тастады да, іркілмей өтіп кетті.

- Адмирал өзінде екен, - деді Рошаль.
- Оны қайдан білдің?
- Жаңағы бикеш сонан шықты. Есінде болсын, Нокстен кейінгі Омбы үкіметіндегі мықты - осы бикеш.
- Болса болар. Орыс патшасын қашанда еркек басқарып, әйел билеуші еді ғой.

Колчактың есігі алдында отырған көмекшісі - уыздай жас офицер бұл екеуіне ілтипат білдіріп, лып етіп атып тұрды.

- Адмирал өзінде ме?
- Азырақ күте тұрыңыздар.
- Іште біреу бар ма?
- Иә, Бобкин.

Чернов бетін бұра бере мырс етті. Сүйтті де, өздерінің беті қайтып қалған биік ақ сыр есікке арқасын беріп теріс қарап отырды. Бобкин жуық арада шыға қоймады. Шыдамын тауысқан генерал Чернов әлсін-әлі бір тұрды, бір отырды. Сосын сағатқа қарады. Ана жолы да адмиралдың кабинетінен шықпай, дәл осы бүгінгідей ұзақ отырып алған Бобкинді күтіп, әбден зықысы шыққан-ды. Бір көргеннен-ақ осы неменің бұған бас қондырысы ұнамап еді. Үйрек бас. Қамыт аяқ. Рас болса, бұл өзі поляк көрінеді. Арғы атасы кезінде патшаға қарсы көтеріліске қатысып, Сібірге жер аударылған. Ол кездегі фамилиясы - Бонишевский. Бергі жағында Бобкин боп өзгертіп жүрген бұның әкесі болуы ықтимал.

Жә, қалай болса да Колчак үкімет басына келген күні осыған дейін бүкіл Омбыда тірі жан білмейтін осы бір мұжық тақылеттес можантопай кісінің де Сібір аспанында жұлдызы жарқырап шыға келді.

Омбы үкіметінің шаруашылығын басқаратын Бобкиннің ресми қызметі шамалы болса да, қазіргі құдіреті, тіпті, әлемет. Омбыға келгелі осы кісі жөнінде Чернов талай қызың әңгіме есітті. Бұл өзі шала сауатты, дөрекі, доғал басымен замана ағымын аңғаруға келгенде соншалық жүйрік көрінеді. Былайғы жұрт патша құлаған күннен бастап екіге қақ жарылып, бірі - жолымыз болды, енді қарық болдың, кенелдік деп күпсісе, екінші жарты -су түбіне кеттік, құрыдың деп, дүниеден баз кешіп, қаралай түңіліп жатса, бұл солардың бірде-біріне араласпай, үн-түнсіз жүріпті де, қалайда, әйтеуір ығытын тауып, Колчактың іші-бауырына кіріп ала қойыпты. Қай дәуірде қалай өмір сүрудің ретін көкірегі көш жерден сезіп тұратын Бобкин патша тағы құлап, патшалық жойылғанмен, елді, жерді билейтін біреудің болатынын білген. Керек болса, осы дүниенің, тіпті, тас-талқан тал-берені шығып қирап, аты-заты өзгеріп, қаласа, ол Керенскийдің «Уақытша үкіметі» атана ма, не әлде Колчактың «Сібір үкіметі» атана ма, мейлі. Соның бәрінде де жалғыз кісі қожалық етсе болғаны. Қалған көптің бәрі бұның, Бобкиннің дәл өзіндей малай. Онан гөрі кішірек орындағы шағын лауазымдылар да малай. Ал олардың арғы жағындағы сонау шұбартқан қара нөпір көп халық болса-болмаса да, дәл бір ұрыға тоналған кісідей байлық-барлықтан, атақтан, шен-шекпеннен жүрдай болған өңшең қара сирақ малайлар.

Соны білген Бобкин бүкіл Сібір үкіметінде бір ғана кісінің құлқын табуға тырысты. Соның құлқын тапса, соған қызметі болғаны, Омбы үкіметіндегі қалған көп малай, тіпті, әрілесе, шен-шекпені бар малайлар да бұған түк істей алмасын білді. Қызметі Колчакқа жаққасын ол енді қалған жұртты көзіне ілмеді. Тіпті, керек десе Колчактың өзі көтерген кейбір жылпос жас министрлер сөз бола қалса, бұл беті-аузы тыжырынып: «Әй, соны қойшы. Оның қалай жоғарылап жүргенін білем», - деп қолын бір сілтейтін. Шынында да, Бобкин «үкімет» мүшесі боп жүрген пысықайлардың қайсысы қандай жолмен жоғарылап өсіп жатқанын білетін.

- О, Жасаған! Бұл дүние не боп кеткен?.. - деді Чернов. Қарт генерал көзін ашты. Аузын алақанымен басып есінеп алды.

- Дүние бұрын қалай болса, қазір де солай. Түк өзгерген жоқ. Нокс пен Каргинскаядан кейінгі Омбы үкіметінің қазіргі мықтысы осы кісі.

- О, Тәңірім!.. - деді Чернов күрсініп: - Құдіретің күшті ғой сенің. Қарт генерал күлді:

- Жер тәңірісінің қасында көк Тәңірісі түк болмай қалды ғой.

- Иә, иә, Тәңірінің тірі жанға жазығы жоқ. Дүниені бүлдіріп жатқан мыналар.

- Тіпті, тергеусіз кетті. Қалай бүлдірсе де, орнынан қашан түсіп қалғанша,

бұлардың бір ісін теріс деп айта алмай, ішіңнен тынасың да жүресің.

- Қызықсыз, Николай Андреевич. Теріс істесе Тәңірі бола ма? Құдайлар кателеспейді ғой.

- Тек осы құрғырлар көбейіп барады. Көкте бір Құдай, жерде бір бастық болса қандай жақсы болар еді.

- Қазір өзі де соған келе жатыр. Жә, мына үйрек бас қашан шығады?

Осы кезде бұлардың беті қайтып тұрған биік ақ сыр есік дыбыссыз ақырын ашылып, арғы жағынан кеудесіне құдды көпшік тыққандай жуан денелі біреудің тақыр басы шығып келе жатты. Черновтың сөзі әсер етті ме, әйтеуір өзі күнде көріп жүрген Бобкин кенет бұған аумаған семіз үйрек сияқтанып кетті. Әсіресе, бас сүйегі былқылдақ, балапан кезінде біреу құлақ шеке тұсынан алақанымен қысып қалғандай, шынында да, аумаған үйрек бас екен. Қарт генерал бетін бұрып күліп жіберді.

Бобкин еркек қаздай қисық аяғымен екі жағына кезек аудандап, байпаң-байпаң басып кеп, өзіне назар аудармай тұрған генерал Черновтың қолын қысты.

- Сәлеметсің бе, генерал?

- Сәлем!

- Сен осы кешегі банкетте болмадың ба? Көзіме түспедің ғой?

Рошаль Черновтың жеңінен тартты:

- Жүр, кірейік. - Есік алдында отырған жас офицер лып етіп түрегелді.

Бұл екеуінің алдында тағы да ілтипатпен кешірім сұрады да: «Адмиралға сіздердің келіп тұрғандарыңызды хабарлайын», - деді.

Екі генерал бір-біріне қарап, есік алдында шарасы құрып тұрып қалып еді. Бобкин:

- Кіре беріңіздер. Қазір бір өзінен басқа ешкім жоқ, - деп, қисық аяғымен теңселе басып шығып кетті.

-Жаңағы сенімен амандасты ғой? - деді Рошаль.

- Онда тұрған не бар?

- Сірә, жоғарылайтын шығарсың.

- Түсінбедім.

- Сөзсіз жоғарылайсың. Жаңағы үйрек бас иісті алыстан сезеді.

- Амандасқанын айтасың ба?

- Сол аз боп тұр ма? Осы кісіні жек көрем. Жек көретінімді оның өзі де біледі.

Генерал Чернов осы үйрек басты көптен бері біледі. Оның өмір жөнінде, адам баласы жөніндегі ұғымы мен түсінігі тым тұрпайы екенін де білетін. Оның ұғымында жер басқан жан екіге бөлінеді. Бірі - бастық. Екіншісі - малай. Бобкин өзінің малай екенін біледі. Ол бірақ оған арланған да,

қорланған да емес. Үйткені, күллі Омбы үкіметінде адмирал Колчактан басқаның бәрі малай. Министрлер де малай. Сол өңшең малайлардың ішінде басқаларға қарағанда бұл қайта адмирал алдында өзін күлшелі баладай еркін де, еркелеп те ұстайтын қадірлілеу малай көретін. Бобкин өзін әлгілердің жек көретінін біледі. Олардан да басқа Омбы үкіметіндегі бір-бір портфель ұстаған сонша көп малайдың бәрі-бәрі бұны жек көретінін, тіпті, қайсыбірінің атарға оғы болмай, шарасы құрып жүргендерін де біледі. Бұл бірақ ренжу орнына әлденеге ішінен насаттанып, мырс етіп күлетін де қоятын. Әйтсе де, кісіге өзінің малай екенін сезіну қандай қиын. Лас бірденеге тұла бойын былғап алғандай, кісінің өзінен-өзі жиіркенетін кезі де болатын шығар-ау. Ендеше, әлгінің өзіне ұқсамайтын кісілерге ілтипат білдіріп тұратыны сонан ба? Егер, солай болса, мына үйрек бас онша санасыз да болмас. Ал саналы кісіге малай болу қандай азап?!

- Кіріңіздер! - деді жас офицер есік ашып.

Үлкен кабинеттің түп жағында отырған Колчактың бет өңі көмескі. Тек иығындағы адмирал погонының алтын зері күңгірт құбылады. Колчак газет ұстаған қолы тізесіне түсіп, үстіне кірген екі генералға бет өңі кірбиіп қарады.

- Адмирал мырза, менің армиям жағдайын есіткен боларсыз, - деді Чернов мейлінше салқынқанды болуға тырысып.

- Есіттім.

- Егер тез арада осы жаққа алғызбасаңыз...

- Жоқ, бұл жөнінде әңгіме қозғамаңыз!

- Ендеше, біздің халіміз келешекте бұдан да қиындайды. Адмирал мырза, сорлы Ресейдің тағдырын шын ойлайтын болсақ, келешек ұрпақтың қарғысына қалғымыз келмесе...

- Жә, генерал! Айттым ғой, бұл жөнінде, тіпті, әңгіме қозғамаңыз. Одақтас елдерге уәде беріп қойғам. Тағы қандай шаруаңыз бар?

- Ендігі жерде сіздерден қашықтай береміз ғой. Қатынас та қиындайды. Соңыра, тіпті, хабар-ошарсыз қалатын шығар...

- Жә, жә, тым сарыуайымға салынып кеттіңіз. Қиындық болады, әрине.

Бірақ тап сіз айтқандай бола қоймас. Кәне, шаруаны айта отырыңыз.

- Қару-жарақ жетіспейді. Осы жолы, тым құрыса, сіздерден қару-жарақты жеткілікті ғып ала кетуім керек. ■

- Кейін... Ойластырып көрерміз.

- Жоқ, адмирал мырза, осы қазір болмаса, кейін мүмкін болмасын білем.

- Сіз кете беріңіз. Ана жақта әскеріңнің халі қиындап барады.

- Сондықтан да қару-жарақ керек.

- Артыңыздан іле жөнелтем. Бір обоз ғып жермен жөнелтем. Бас-көз боп апаратын сенімді офицер бар.

- Ол кім?

- Қазір осында келеді. Көресіз.

Генерал Чернов адмиралдың бұнда келіп жатқан бай елдердің бабы қатты елшілерінің көңілін табам деп басы қатып шаршап жүргенін көріп отыр. Колчак көзін көтермей, сұқ саусағымен стол шетін тықылдатып отырды да, кенет күтпеген жерден басын көтеріп алды.

- Сізге көптен бері айтсам ба деп жүрген сөзім бар еді. Естуім бойынша, қарауыңыздағы кісілердің тағдырына немқұрайды қарайтын көрінесіз. Штабыңыз жұмыс істемейді. Соғыста ерлік жасаған офицерлер мен солдаттарды орденге ұсынған әлі бірде-бір қағаз көзіме түскен жоқ.

- Ол жөнінен кінәліміз.

- Бұларын жарамайды. Адам тағдыры ойыншық емес.

Осыдан барған бойда...

Ішке подполковник Федоров кірді. Жоғарғы Ставканың кезекші генералының қызметін атқарып жүрген офицер.

- Подполковник Борисов жөнінде қандай әмір беріп едім? - деді Колчак оған.

Федоров бірден жауап бере алмай, күрмеліп қалды. Таяу күндердің бірінде Колчактың әмірімен Каргинскаяның қазіргі күйеуі Борисовке полковник атағын беру жөнінде Жоғарғы Ставкаға документ түскен-ді. Федоров: «Сұлу келіншектің күйеуі болғаннан басқа орыс әскеріне сіңірген еңбегі жоқ», - деп Борисовтың қағазын кідіртіп тастаған. Бұл жағдай Колчактың құлағына тиді. Және елшілерге қонақасы беретін күні Каргинскаяның өзі айтып еді. Қонақасыға шақырылған халық тегіс жиналып болған кезде Колчак келген-ді. Өзіне құрмет көрсетіп, қақ жарылып тұрған жиынның арасымен жүріп келе жатқан адмирал бір кезде төр жақта тұрған Каргинскаяны көріп, әдейі бұрылып барып қолына еңкейіп еді. Үшінші әйелдің қолына ернінен бұрын Колчактың қолағаштай мұрнының мұп-мұздай ұшы тиіп кетті де, Каргинская қолын тез тартып алды. Колчактың көзі Каргинскаядан кейінірек тұрған Борисовке түсіп:

- Бүгін мен сені полковник дәрежесімен құттықтаймын ғой деп келсем...

Ау, бұл қалай? - деп еді, Каргинская миығынан күліп:

- Менің күйеуімнен кінә жоқ, кінә өзіңізде. Берген уәдеңізді орындай алмай жүрген өзіңіз, - деді.

- Жо-жоқ, мүмкін емес... - деді Колчак. - Мен сол бойда әмір бергем.

- Ендеше, бұл Омбыда Правительді де тыңдамайтын кісі шыққан болды.

- Ол кім?

- Коля, сол... Сол өзі кім еді?

Борисов әйелінің құлағына еңкейіп сыбыр ете қойды. Каргинская күліп: - Иә, Некий Федоров... Легок на помине. Міне, оның өзі де келді, - деп, есіктен кіріп келе жатқан Федоровты иегімен нұсқаған-ды...

- Борисов жөнінде мен қандай әмір беріп едім? - деді Колчак.

Федоров түк саспаған күйі Колчакқа тура қарап тұрып, дәрежесін жоғарылатқандай Каргинскаяның күйеуінің Отан алдында ешқандай еңбек сіңірмегенін айтып келе жатыр еді; онсыз да өзін әзер ұстап тұрған адмирал:

- Ах, ты щенок! - деді түсі қатты бұзылып. Сосын Федоровтың иығындағы погонды жұлып алды да, қасында тұрған қарт генерал Рошальге:

- Мына күшікті Түстік Армияға жібер! Разжирел! Обнаглел! - деп әмір етті. Қарт генералға салсаң да жалғыз Федоров емес, штаб маңында жүрген желөкпелердің бәрін аластап қуу керек.

- Осы жақта отырып «Жеңіс, жеңіс!» деп шуылдатушы еді. Ал енді жеңістің қандай болатынын соғыстың ішіне барғасын көрерсің, - деді қарт генерал.

Құп-қу болған Федоров погонсыз иығы салбырап, сүлеленіп басып шығып кетті...

Осы күннің ертеңіне генерал Чернов әскеріне қайтты. Омбыдан пойызбен шыққан-ды. Қайтудағы жолдың екінші күніне қараған елең-алаңда көліктерін қалдырып кеткен Қорған қаласына жетті. Қасында бір топ кісі. Ішінде ротмистр Рошаль.

Пойыздан түсіп, машинаға ауысып отырғасын да жүрістері өнбеді. Жол нашар. Және ілгері жүрген сайын қызылдар қуып келе жатқан Колчак әскерінің жаралы солдаттары ұшыраса бастады. Босқан халық. Ебіл-себіл әскер. Шұбырған жаяу-жалпы кісілердің арасында доңғалағы сықырлаған арбалар, асханалар, жүк тартқан обоздар ақырын жылжып өтіп жатыр, өтіп жатыр.

Бір кезде офицерлердің семьялары ұшыраса бастады. Көбі жаяу. Көлігі бары да келісіп тұрған жоқ. Сары ала балшыққа бауыры былғанған арба үстінде жүдеу әйелдер шүйкедей боп бүрісіп отыр. Жол бойы генерал Черновтың есінен кешегі одақтас елдердің елшілері бір сәт шықпай қойды. Омбы үкіметі қайтсе көңілін табам деп жалпылдаса да, олардың неге іштері жібімей, үн-түнсіз кеткен себебін бұл енді түсінді. Иә, олар Колчактан түңіліп кетті. Апырай, Колчак бұлардың соңғы үміті еді- ау. Бұнан да ештеңе шықпады.

Ақтөбе қаласын қорғаған қызылдар күтпеген жерден қатты қарсыласып еді. Черновтың әскері қаланы қоршап алатын болғасын ғана қызылдар лажсыз кейін шегінді. Күн кештете ақтар Ақтөбеге кірді. Жас майор ұрыс боп жатқан жерден құйындатып шауып кеп, қара тер болған аттың басын генерал Черновтың дәл қасына келгенде бір-ақ тартты.

- Қолбасы мырза...

Генерал қамшы ұстаған қолын көтерді:

- Адал қызметіңе рақмет!

- Рад стараться!

- Шығын көп пе?

- Әзір белгісіз. Анық мәлімет жоқ...

- Қызылдардан қолға түскен бар ма?

- Білмедім, бар болса бар шығар...

- Ротмистр Рошаль қайда?

- Қалаға бірінші боп кірген әскер арасында кетіп бара жатқанын көргем.

- Аман ғой, әйтеуір?

- Оншасын біле алмадым, қолбасы мырза.

- Тауып ал. Тірі болса, маған тез жетсін.

Майор ат басын асығыс бұрып, келген ізіне қайта салды.

Генерал Чернов соңында иіріліп тұрған нөкеріне бұрылып қарамастан астындағы ақбоз арғымақты тебініп қалды. Ақ арғымақ ә дегенде аяғын кібіртіктеп алса да, бірақ іле-шала тез төселіп, бауырын керіп, көсіле жөнеп кетті. Соңындағы үнсіз топ аттарын амалсыз қамшылап, текіректен желіп отырды. Ішінде Еламан бар. Рза мен Әли қасынан екі елі қалмай, қатарласып үзеңгі қағысып отыр. Елде қалған мал-жанды сылтауратып, бұл жерден бас аманда тезірек кеткісі келсе де, бірақ генерал кідіртті жүр. Әдепкіде одақтас елдердің әскери мамандары келеді деп іркіп еді. Кейінгі күндері олар келмейтін бопты деген сыбыс шықты. Бірақ оның есесіне, штаб төңірегіндегі офицерлер арасында басқа бір әңгіме айтыла бастады. «Колчак бұларға қисапсыз көп қару-жарақ жіберіпті. Сол келгесін күшейеміз» деген сөз бұндағы жұртқа желеу боп барады. Еламанның сырт түрі салмақты. Түк білмеген кісіше қаннен-қаперсіз маңқиып жүрсе де, үйде де, түзде де құлағын түрік ұстады. Жол жүргенде генерал Черновтың қасына жақын болуға тырысады. Тақа болмағанда көп дүрмектің арасына ілесіп, атын құйрықтастырып отырады.

Еламан келе жатқан қару-жарақ жөнінде әлі анықтап біле алған жоқ.

Тезірек қайтқысы кеп асығып та жүр. Бұлар кешіккен сайын Дьяковтың да зәресі қалмай жүргенін біледі. «Ақтөбеден кейін қалайда ұлықсат алып,

қайтуым керек» деп түйді.

Ілгергі жақтан шаң көрінді. Іле-шала торы шолақ атты жас офицер ағызып кеп, генералдың ақ арғымағына тұмсық тірей тоқтады. Оң қолын мойнына асып апты. Ақ мәрлі сыртынан қан білініп тұр.

- Командашы мырза...

Генерал Чернов жас офицерге ренішті жүзін жартылай бұрып:

- Ұрысқа кіруіңе қарсы екенімді білесің. Әлде ерлігіңді көрсеткің келді ме?

- деді ақырын, бірақ зілді үнмен.

- Кешірім өтінем.

- Қолыңның жарақаты... қалай?

- Түк те емес. Сүйегі аман.

- Бізден шығын көп пе?

- Иттер қатты қарсыласты. Кісімізді қырып алдық.

- Қолға түскен... тұтқын бар ма?

- Жоқ.

Генерал Чернов атын тебініп қалды. Жас офицер қолбасымен қатарласып келе жатып, артына әлсін-әлі жалтақтап қарай берді.

- Мынау... кім?

- Біздің одақтасымыз.

- Ханба?

- А?

- Сізге қырғыз-қайсақтың ханы келді деп естіп едім.

- Кішкене көңіл делбеп қою үшін оны осылай атағанымыз да дұрыс болар, - деді Чернов езу тартып.

Жас офицер қолбасының арғы жағындағы ащы мысқылды аңғарған жоқ.

Ол тек мына сары ала иық нөкердің арасында бұндағы бір жаннан қымсынбай, өзін емін-еркін ұстап келе жатқан ала көз қазаққа қараған сайын: «Хан болса болар» деп ойлады. Үстіндегі киімдері де ханға лайық.

Ептеп шалғысына ақ түскен қою қара мұрты да ана қоқаң мұрны мен ер тұлғалы ірі бітіміне үйлесіп тұр. Ана қарашы, қасындағы бір кісіге ден қойып қарамаса да, жол үстіндегі бар қыбыр-жыбырды ала көздің қиығымен бақылап келеді. «Жұрт айтатын шығыс халқының зымияндығы» деп түйді ішінен.

- Мырза! - деп генерал Чернов соңындағы көп нөкердің арасында келе жатқан Еламанға мойнын бұрды. Еламан атын тебініп қатарласа берді.

- Мырза, танысыңыз, ротмистр Рошаль. Менің қатты сыйлайтын досымның баласы.

Еламан жас офицердің бет өңіне алғаш рет анықтап қарады да, көзін тез тайдырып әкетті. Сонан соң камшы ұстаған қолын кеудесіне қойып, құндыз

бөрік киген тәкаппар басын тағзым етіп сәл иді.

- Мәртебелі мырза, сізбен танысқаным үшін өзімді бақытты санаймын.

- Мен де.

- Досымның досы маған да дос.

Ротмистр Рошаль бұған орай қалай жауап беру керек екенін білмеді. «Туһ, сайтан алғыр» деп іштей ыңғайсызданып, қысылып қалды да, қара мұртты қазақтан көзін қашырта берді.

Еламан бір көрген кісісін ұмытпайтын. Мына жас офицерді көргенде оның есіне ана жылғы түрік жері түсті. Қақаған қыс. Қар басқан таулы-тасты дала. Сүзек тиіп қырылған жұмысшы батальоны. Өлген-тірілгеніне карамай түрік жеріне ілгерілеп сұғынып кіріп бара жатқан орыс әскерінің соңынан ілесіп отырып қару-жарақ, азық-түлікпен қолма-қол жабдықтау аса қиындаған бір кезде кейінгі жақтан жұмысшы батальоны келді. Қазақ, өзбек, қырғыз жігіттері оқ пен оттың ішінде сүрініп-жығылып жүріп, түріктер қиратып кеткен темір жолды қайта салып жатты. Әлсіз кісілердің ісі өнбеген соң орыс әскерінің жоғарғы бастықтары бұларға бір эскадрон әскерді көмекке жіберді. Райжан сүзектен тұрған, әлсіз. Тарғыл бет солдат... әй-шай жоқ, оны қамшымен бетіне тартып қалды... Сондағы атты әскер эскадронын бастап әкелген уыздай жас командир осы! Осының дәл өзі! Сондағысынан бет өңі өзгеріп жарымаған. Дәрежем де өспеген. Сол жолғы Рошальдың астындағы қара қасқа атқа дейін есінде. Еламан бірақ бұл офицердің өзін танымасын білді. Есіне салып айтып берсе де білу-білмеуі неғайбыл.

- Қолыңыздың қаны тыйылатын емес қой, - деді Еламан.
- Иод жағу керек.
- Жоқ, киіз күйдіріп басқан жақсы.
- Не?!
- Киіз күйдіріп басу керек. - Ротмистр Рошаль күлді.
- Еркіңіз білсін, - деді Еламан.
- Қазір дәрігерге дұрыстап таңғызып алам.
- Генерал сізді жақсы көреді екен.
- Әкем екеуі бала кездерінен дос.
- Әкеңіз қайда?
- Омбыда. Осы сіздің есіміңіз?..
- Тәңірберген.
- Қалай... Қалай дедіңіз?
- Тәңір-бер-ген.
- Танир... бр-р-бр-р... туһ, сайтан алғыр! - деді Рошаль күліп.
- Оқасы жоқ.

Осыдан кейін бұл екеуі тақым жазбай қатар жүріп отырды. Генерал Чернов анда-санда артына бұрылып, бұл екеуіне көз сап қояды. Ұрысқа кіріп шыққан жас офицердің желігі әлі басыла қоймаған. Ала көз қазақ анда-санда басын бір изеп күліп қойғаны болмаса, үндеп жарымады. Жол бойы қатты күліп, ауыз жаппай сөйлеп келе жатқан жалғыз Рошаль ғана.

- Қазақ хандарында гарем... Гарем дегеннің не екенін білесіз бе?

- Әлбетте. Бізде тек оны харамхана дейді.
- Демек, сіздерде де болғаны ғой?
- Е, харамханасыз хан бола ма?!
- Солай ма?!
- Халық хан сайламас бұрын, таққа отырғызардың алдында болашақ ханның әйелдері тұратын алтын сарай салынады.
- Қанша әйелге үйленуге хақы бар?
- Оны ханның қалауы біледі.

Ротмистр Рошаль ішек-сілесі қатқанша күлді. Онда да жарақатты қолы ауырып бара жатқасын сөл тыжырынып барып тоқтады. Еламан мына жас офицердің елгезек бала мінезін ұнатып, салмақты жүзіне сәл-пәл ғана күлкі тепсініп, жымиып қойды.

- Тан... Танир... Танирбр-р... - деп Рошаль тағы да өзінің ойнақы бала мінезіне басты,- кешіріңіз, мырза, есіміңіз қалай еді?

Бұл оның бесінші, әлде алтыншы рет сұрап тұрғаны. Соған орай Еламан да әзілге шаптырып күліп жауап берді:

- Баяғыда бізді оқытқан молладан бір бала сабақ алды. «Әліп» деген арап әрпі ұзын таяқша болады. Осы әріпті молла қағазға тігінен бір тартып қалып: «Аумаған нағыз таяқ» деп түсіндіріп еді. Жанағы бала «әліпті» жыл бойы жаттай алмай қойғаны бар емес пе?! Молла сұраса әліптің аты аузына түспейді де, таяқ деп жауап береді. Сонымен бір жыл өтті. Келесі жылы балалар оқуға қайта жиналды. Өшігіп алған молла әліпті қайта сұрағанда, әлгі баланың «таяқ» деп жауап бермесі бар ма?! Сонда онан молла да түңіліп: «Туһ, пәтшағар! Сірә, сен таяқтан басқаны ұқпассың», - деп, қамшымен басына тартып қап еді...

Рошаль бұған тағы мәз болды, жаралы қолын ауырсынып, сау қолымен шынтағының астынан көтеріп алған. Сонан бір кезде ол күлкісінен тыйылып, былқ-сылқ бойын билеп алды. Ер үстінде дұрысталып отырды. Еламанға бұрылды. Бірінші рет осы қазір ғана көріп тұрғандай, оның басы-аяғын түгел шолып өтті.

- Жаңағы кеше шәкірттей менің де басымнан таяқ айырғың келмейді ғой, шамасы. Сондықтан сізді хан деп атауға бола ма? Сіздің ата-бабаларыңыз, шынында да, хан болған шығар?

- Иә, әкем де, әкемнің әкесі де хан болған. Менің өзім де ханмын.

- Міне, мынау Ақтөбе! - деп, бұлардың кейінгі жағында келе жатқан біреу оқыс айқайлап жіберді. Еламан жаңа байқады: қырғын соғыстан кейін босаған Ақтөбе қаласы сонау етекте, шаң мен түтін астында тұншығып жатыр екен. Әр жерден өртенген үйлер түтеп жанып, қарақошқыл түтін бұрқ-бұрқ етеді.

Ротмистр Рошаль Омбыдан келген бетте қолбасыға адъютант боп тағайындалған-ды. Сонан бері ол ат үстінде. Қолбасыдан қолма-қол орындайтын тығыз бұйрықты ала сала құйындатып полкке шабады. Онан ізінше кері қайтып, ана жақта алақиғаш ұрыс ішінде жүргендердің хабарын жеткізеді. Алғашқыда осы тірлігі өзіне ұнаған-ды. Кейін онан да зейіні шығып, ұрысқа жіберуін сұрап еді; қолбасы құлақ аспады. Бұл жөнінде тіпті сөйлескісі келмейтін сыңай танытқасын бұ да қасарыспады. Кейін бір сыласы болар деп ойлады да, өзінің әнебір Омбыда жүргендегі үйреншікті әдетіне басып бәйгіге тіккен басты отқа да, суға да салды. Бұл күндері ол тек жалғыздықтан ғана қорықты. Өзімен-өзі сәл оңаша қалса қайдағы-жайдағы көңілсіз ойлар басына кеп, салған жерден анасы есіне түседі. Қазір қайда екенін де білмейді. Өлі-тірісі де белгісіз. Бұрын қасында келіні болғанды. Қазір жалғыз. Қазір жұрттың бәрі жалғыз. Әкесі де жалғыз. Бұның өзі де жалғыз. Генерал Чернов та, Колчак та жалғыз. Соны тек ақымақтар ғана білмейді. Ал ақылдылар білсе де, біле тұрса да

білмегенсиді. Бір есептен со да дұрыс. Өзіңді өзің алдарқат. Жоқтан жұбаныш ізде. Сенбесең сен. Маңдайыңа жазылған бір тұтам тірлікте тыныш өмір сүргің келсе де өзіңді-өзің алдарқат. Жұбат. Омбыдағы жалғыз жұбанышы... Күн-күнімен, түн-түнімен ішті. Қайсыбір есінен тана ішкенде болмаса, бұл қалған уақыттың бәрінде де үйге кеп қонатын. Сол күні... Иә, сол күні де таң ағарып атқанда жолдастары үйге әкеп есіктен кіргізіп жіберген еді. Сол күні қайда барғанын, кіммен болғанын білмесе де, бір ғажабы үйге келгені есінде. Су ішкісі келді. Бірақ суды қайдан іздерін білмей шайқалақтап тұрғанда көзі киімшең бойымен креслода ұйықтап отырған әкесіне түсті. Аппа басы, иығы, қолы салбырап, бүкіл бар денесі ауыр салмақпен шөгіп кетіпті. Бұл төбеге ұрғандай тұра қалды. Удай мастығына қарамастан ұялды ма, қайтті, әлдекімге сұс жайып «тсс-с», деп сұқ саусағын безей қойды. Етігін шешті. Басқа киімдерін де бір-бірлеп шешіп, көрпе астына кіріп жата қалғысы кеп еді; оған бірақ өңіріндегі түймеге қолын апара бергенде саусағы жуыспай, түймені тартқылап отырды да, сылқ етіп құлай кетті. Сонан ертеңіне түс ауа оянды. От жақпаған үй ызғып тұр екен. Әкесі жұмысқа кетіпті. Бірге тұрғаны болмаса, әке мен бала бірін-бірі көрмегелі қашан?! «Ішуді қоям. Все. Все » деді. Телефон шылдырады. Елшілердің құрметіне қонақасы береді екен. Соған бұны да шақырды. Бұл бас сұғам да кетем деп еді; көңілі кетіп жүрген ақсары келіншекті көрді де айналып қалды. Жұрт жиналып, Омбының ығай мен сығайлары самаладай жарық залда үйездеген жылқыдай үйір-үйір боп тұрғанда Каргинская келді. Қазіргі күйеуі подполковник Борисов. Каргинская кіре бергенде көз қиығы жас Рошальды шалды. Іштегілермен амандаспай жатып, бірден Рошальға барды. Басқалар сияқты бұған да басын сәл иді де, Рошаль мен күйеуі екеуінің арасында тұрған ақсары келіншекке бұрылды. Келіншектің өзінен гөрі оның үстіндегі етегі малынған мөлттей қара барқыт көйлегіне, сосын мойнындағы алқасына, алтын сақинасына қарап, сұқтанғаны ма, әлде кекесін мысқыл ма:

- Бүгін талай жігіттің жүрегін дірілдетерсің, - деді де жөнеле берді. Атақты актриса өз басы шүберекке онша әуес емес-ті. Оның ойынша ажарсыз әйелдер ғана о жер-бұ жерін шүберекпен қымтағыштайтын. Ол, әсіресе, осындай кісі-қара жиналғанда Құдай берген сұлу денесін жұрт көзіне жалаңаштап тосуға құмар-тұғын. Сондықтан да, өзге әйелдерден гөрі, әдетте оның көйлегінің жеңі шолаң, иығының ойындысы төмен, омырауы ашық болатын. Жаңа да есіктен кіре бергенде самаладай үйдің күллі бар жарығы оның атластай аппақ кеудесінде шағылысып, жұрт назарын тартып алып еді. Жүрісі де сырбаз. Аппақ жұмыр білек дәл ана

топшы тұсынан майысып, салалы саусақтарды жұрт көрсін дегендей жайып тастап, екі иықтың басын кезек ырғап, жайқандап бара жатты. Осы түрі құдды көзі түскен еркектің көңілін қытықтап: «Мені көр. Мені көр де өзіңнің әйеліңе қара» деп, ерлі-зайыптылардың арасына от тастап бара жатқандай.

Бұл кезде үкімет басшылары, генералдар, елшілер ұзын столдың екі бетін ала отыра бастаған-ды. Каргинская қасындағы бос орынға Рошальды шақырып еді, бұл қолын кеудесіне қойып, басын иді де, ақсары келіншектің қасында қала берді. Ақсары келіншек ырза боп, ішінен түлеп отыр.

Ықылас, пейілі түгелдей жанындағы жас офицерге ауған бикеш кеш бойы оның бауырына тығыла түсті. Онан басқа бір жанды көрген жоқ; онан басқа бір жанмен тілдескен жоқ; керек десе үйленгелі жүрген жігіті бір қызарып, бір бозарып өз-өзінен бүлініп, жарыла жаздап отырғанын да байқамады. Тіпті, оның әлсін-әлі құлағына еңкейіп, сыбырлаған ызалы сөздерін де ұқпады.

- Саған не болды? Успокойся, милый, - деп оны балаша алдарқатты да, мына жағында отырған бұған бар денесімен тығыла түсті. Бәрінен бұрын көбіне-көп оның жігітінен ысылған Рошаль тартыншақтап отырған-ды. Тұрып кетудің де есебін таппады. Әрі-берідесін оны жек көріп, бойын тарта бастады. Әсіресе, ақсары келіншектің найзадай кірпік астынан жанары жалт етіп, көзінің астынан сүзіле қарағанын ұнатпады. Дәл осындай тұп-тура кісінің сезіміне шабатын әзәзіл сиқыры бар уытты бір көзді бұл білетін. Иә, білетін. О да мұның қытығына тиіп, бір көргеннен-ақ баурап алған еді. Иә, иә, баурап алған. Сол бір тәтті ұйқы қысқандай жұмыла түсіп, жанарындағы шоқ сөніп бара жатады да, кенет бұлт астынан шыққан күндей, жүрегінді дір еткізіп күлімдей қалатын ұялы үлкен көзді жақсы білетін. Бұл сол ұялы үлкен кездің ар жағындағы кісіні арбайтын сиқырдың сырын білмеді.

Сырт кескіні ептеп сыған қызына келетін қалың қара шаш, қара көз, арық қызға бұл бала жастан ғашық-ты. Тек сүйетінін сездіре алмады. Жас жүрек алабұртып үздігіп жүргенде, бір күні бұған қыздың өзі хат әкелді.

Бұрынғыдай емін-еркін келмей, сол жолы әлденеге жерге кіре жаздап, ернін қырқып тістеп алған-ды. Көзін темен салып тымырайып келді де, әтір сепкен хатты бұның қолына ұстата салды да, үріккен ладтай ытқып жөнелді. Хатқа «Сені сүйем» деп, небәрі жалғыз ауыз сөз жазыпты. Ол кезде алды-артын ойламай, күйіп-пісіп жүретін кішкентай қыздың ғашық болғаны да қызықты. Сезімі де, кітаптан оқыған ба, әлде естияр қыздарға еліктеген бе, күлкі шақырып, сөлекет көрінетін. Сүйетінін қалай дәлелдеудің есебін таппай қиналғанда шиедей қызыл ернін қырқып

тістелей беретін. Өз сезіміне өзі өртеніп, от басып жүрген арық қараторы қыз Рошаль түрік майданына жүргелі жатқанда өзін-өзі өлтірмек болды. Онысынан бірақ ештеңе шығара алмағасын ызаланып жылап жіберіп еді. Рошальды шығарып сап тұрып: «Былай шыққасын оқы», - деп қолына хат ұстатты. Бұл жолы қыз ғұмырлық адал жар болатынына айғақ ретінде қолын қанатып, «некелі жарың» деп, қанымен ақ қағазға екі ауыз сөз жазған екен.

Екі жылдай майданда боп қайтып келгенде, ол баяғы тұлымы желкілдеген ап-арық қызды танымай қалды. Бұл қанша күйіп-жанса да, қыз оған бұрынғыдай өліп-тірілген жоқ. Қайта, бұл шақта балғын тартқан бойын жұрт алдында шалқалай ұстап, шағын ғана муфтадан жел тимеген ақ сүйрік саусағын ақырын шығарып, жігітке созды.

Рошаль қыз үстіндегі киімдерден бұрын-соң әйел баласынан көрмеген сән байқады. Мөлттей қара берен пальтоның жағасы мен жеңінің аузына асыл сусар бастырған. Сусары аса жалпақ та, аса жіңішке де емес. Басында да қара берен шляпа. Бір бүйірін үлпілдек үкімен оқалап тастаған шляпа астынан қалың қара шаш бұрқырап бұйраланып тұр. Қыз сәніне көзі түскенде бұл өз бойынан қысылатын. Әсіресе, алғаш кездескенде аузына сөз түспеді. Қыз да шын сезімін сыртына шығармай, оңашада кездескенде көзің тәтті ұйқы қысқандай жұмылып кете беретін. Бұған да біртүрлі кірпік астынан алыстап бұлдырап қарайтын әдет шығарып еді... Керенский құлағасын Петроградтың бір алаяғымен шет елге кеткенін бір-ақ есітті. «Иә, қазір жұрт бір-бірінен қашып жатыр» деп ойлады Рошаль. Ертеден бері қасындағылармен ісі болмай, жалғыз өзі ішіп отырған-ды. Көп ұзамай қызып қалды.

Бұл кезде біраз тост көтерілді. Біраз арақ-шарап ішілді. Әдетте бір-жар рюмкадан кейін көңілденіп сала беретін стол басы бұл жолы аяз қысқандай, құрысы жуық арада тарқамады. Рошаль байқап отыр. Колчак та соны сезген болу керек, Америка елшісіне бұрылып, көңілдендіргісі келді ме, күлдіргі бір әңгіме айтып еді, онан бұрын өз сөзіне өзі күлді де, ал елші міз бақпай сазарып отыра берді. Стол басындағы кісілер ыңғайсызданып қалды. Америка елшісіне ағылшын елшісі ренішпен қарады. Осы кеш, әсіресе, Франция елшісі Колчакқа ерекше ықылас білдіріп, жалпылдап жатыр. Колчак «үкіметіне» өзгелерден гөрі осының жаны ашығыш екенін Рошаль білетін. Онан басқаларының да жайы бұған қанық; ана бір жолы әскери делегация құрамына ілесіп Владивостокта болғаны бар. Олар жөнінде естуі де көп. Мәселен: сэр Эллиот орысша таза сөйлейді. Онысын орыс халқына өзгелерден гөрі өзінің бір табан жақындығын танытатын туыстың белгісіндей көріп, әрдайым паш етіп жүреді. Сөз төркінінен бүкіл

Шығысты, оның ішінде, әсіресе, Шығыс Сібірді жақсы білетіні аңғарылады. Граф Мацудайра бұлардан бөлектеу. Жапон дипломаты екені сырт түрінен де, сөйлеген сөзінен де, айран шайқаған местей былдырлаған тілінен де көрінеді. Тілдесіп отырған кісісіне сырын алдырмай, ішінің бір астарын бүгіп қала беретін. Көзілдірік киген қысық көзін кісі жүзіне салмай, шолақ ерін астынан екі қасқа тісі ырсиып шығып, жылтыр жүзі жымыып қана тұратын. Бір кісінің сауалына тура жауап бермей, сөз арасына сөз салып, түлкі құйрықтандырып бұлтартып кете береді. Сұраққа жауап бергеннен гөрі басқа кісіден өзі сұрағанды тәуір көретін-ді. Олар Колчактың алдына жиі барып, жымыып күлгенмен, Америка елшісінің әлгі астамшыл ірілігінен кейін Рошаль бұлардың бірде-біріне сенбеді. Ресей жерінде орыстың дәм-тұзын татып, одақтас болғансып жүргенмен, ойлары бұзық; бұл елді өз елімен терезесі тең көрмейді. Қазіргі Ресейге дәл бір қаны сорғалап жараланып жатқан ірі аңның үстінен шығып, әрқайсысы әр мүшесін бөлісіп алғандай, осылардың қай-қайсысы да қызылға үймелеген жыртқыш. Анық жыртқыш.

Ротмистр Рошаль сұлу бикештің жиын ішінде жалғызсырап қалғанын байқамады. Екі иығының басы түсіп, тұнжырап отырып қалған-ды. Ертеден бері Рошаль мен ақсары бикешті бағып отырған Федоров дәл осы кезде түрегелді. Стол басында отырған жұрттың сырт жағын айналып кеп, ақ сары бикештің құлағына еңкейіп:

- Мына ротмистрді погонның бүлдіріп тұрғанын көрдің бе? Әйтпесе, Иванов марқұмның «Сахарадағы Христосынан» несі кем? - деп күлді. Бұ да осы бикеште көңілі бар жігіт. Сондықтан оның алдында Рошальды әрдайым кекетіп, сүйкеніп жүретін әдеті. Рошаль түрегелді.

- Күл!.. Күл! - деді Федоровке.

- Е, несі бар? Жаназада отырғанымыз жоқ қой.

- Орыс халқының жаназасында отырсаң да, сенің ойыңа кіріп шығады дейсің бе?

- Ақымақ! - деді Федоров.

- Күл! Күліп қал. Шет елдің табаны астында тапталып жатқан халық арына да күлерсің сен.

Федоровтың араққа қызып алаурап алған беті кенет қаны қашып құп-қу боп кетті. Бірақ Рошаль тілге келмей бұрылып жүре берді. Федоров шалғайласа еріп сыртқа шықты. Ақсары бикеш те олардың соңынан іле-шала жүгіріп, Рошаль мен Федоровтың арасында тұра қалды:

- Мырзалар, бұларың ұят! Құдай үшін өтінем, қойыңыздар. Сырт кісінің көзіне түсіп, масқара боп қаларсыздар.

- Кешірім өтіңсін. Әйтпесе, мен бұл балаға...

- Ер кісіде ірілік болу керек. А вы плебей, - деді келіншек.
- Не дедіңіз? - деді Федоров.
- Ештеңе емес. Жүріңіз. Бірдеңені бүлдіріп алмай тұрғаныңызда бастығыңның қолына тапсырайын.
- Қаупіңіз мықты болды ғой.
- Үндемеңіз.
- Жоқ, алдымен мына күшік кешірім сұрасын, - деді Федоров қасарысып. Рошаль әлгі бір ауыр ойдан өлі де арыла қоймаған-ды. Жарылап шеккен темекіні лақтырып жіберді.
- Кешірім сұратам деп әуре болма. Сосын, бұл арада жанжалдасудың қажеті болмас. Ертең де күн бар. Ертең қалаған жерінде кездеселік, - деп оған қолын созып еді, Федоров қолын бермей, бірақ қыр көрсетіп:
- Болсын!.. - деді де, ақсары бикешпен қоштасып кетіп қалды. Оңаша қалғаннан кейін сұлу бикеш Рошальдың қолынан қысып ұстап алды.
- Мұның арты немен тынар екен? - деді ол жас жігітке жабысып тұрып.
- Ертең көрерміз.
- Әлгіден қорқам...
- Ал мен сұлу келіншектердің күйеуінен ғана қорқам, - деп ол күлді де, бикешті қолтығынан алып, бұл кезде би басталған кең залға беттеді.

Ақтар Ақтөбені алған күннің ертеңіне Еламан ерте тұрып, генерал Черновқа барды. Өзіне иегімен нұсқаған бос орындыққа отырған соң: «Мен елден шыққалы да біраз бопты. Мал бар. Жан бар. Шөп шабатын да мезгіл болды. Ұлықсат етсеңіз, қайтайын», - деп еді, генерал Чернов үнсіз қостап бас изеді. Колчак үкіметі атынан Еламанның кеудесіне медаль тақты. Осы қазақтың ықыласын өздеріне аударғысы келген генерал ырза қыла түсейін деген ниетпен Рошальға біраз ұзатып сал деп кеңес берді.

Осы офицерді тұтқындап ала кеткісі келген Еламан жол бойы қатар келе жатып оған бірнеше рет көз тастады. Рошаль бүгін бір түрлі жабырқау. Жолға шыққалы жұмған аузын ашқан жоқ-ты. Кенет Рошаль мырс етті. Көлденеңнен көз салған Еламан жас офицердің бет өңінде тұрып қалған ащы мысқылды байқады.

- Федоров деген бір досым бар еді, - деді Рошаль күліп.
 - Оның кім? - деді Еламан, аяқ астынан көңілденіп. - Баяғыда «әліпті» таяқ деп молладан таяқ жейтін баладай біреу емес пе өзі?
- Рошаль бұл жолы әзілге ыңғай бермеді. Бет өңіндегі әлгі бір ащы ыза

ақырын-ақырындап сөніп, салқынқанды, сабырлы кескінге ауысты.

- Жоқ, ол ондай кеше емес. Сіз бен бізге де ұқсамайды. Ол өзі әскер үшін жаралған жігіт.

- Офицер болды ғой?

- Иә, офицер. Сіз түсінесіз бе, жоқ па, білмеймін, әскери кісілердің тілінде «рубака» деген сөз бар.

- Е, пәлі! Ондай кісіні қазақтар «Шаш ал десе, бас алады» дейді.

- Сіздерде тіпті дәлірек айтқан екен. Менің досым соның нағыз өзі.

- Бала ататегіне тартады ғой. Не қылса да досыңның әкесі де қылышынан қан тамған әскери кісі болған шығар?

- Ол арасын білмедім. Менің естуім, әкесі әскер қатарында болмаған - купец. Қазақ өлтіріпті деп есіттім.

- Бір жазығы болған да. Зәбірі өтіп кетті ме, кім білсін, әйтпесе орыс байына қазақ қол көтермейді ғой.

- Мүмкін.

- Рошаль мырза...

Сар желіп келе жатқан ат басын Рошаль сәл тежеді. Бірақ жүзін Еламанға бірден бұра қоймай, бүгін Ақтөбеден шыққалы тор шолақ аттың алдында таяқ тастамдай жерде ұшып-қонып, құйрығы қылпылдап отыратын да қоятын сары шымшықты бағып қалды.

- Ол досыңыз қайда? - деді Еламан. - Осында ма?

- Жоқ. Жолда келе жатыр.

- Жол-да?

- Иә, Омбыдан шыққан обозды басқарып келеді.

- Қанша мақтасаң да әкесі сияқты о да шаруашылық жағында жүрген біреу болды ғой?

- Жоқ, ол нағыз жауынгер командир. Омбыдан қару-жарақ әкеле жатыр.

- Е-е!

- Мырза, біз алдағы уақытта тағы да кездесіп қалуымыз мүмкін.

- Қалай?

- Біз Аральскіде боламыз.

- Қашан?

- Көп ұзамас.

- Е, онда дегендей... біздің үйде қонақ боп дәм татарсыз.

- Танир... - дей түсті де, Рошаль кілт тоқтады. Осы бір есімге әр кездегідей тілі келмей қысылып, - мырза, осы бір кішкентай құсқа қараңызшы, - деп қамшы сабымен сары шымшықты сілтеді.

- Е, бұл бір жазықсыз сорлы. Кісіге үйір. Әсіресе, жолаушылап жалғыз келе жатқан кісіге кәдімгідей қара.

- Мен де соны айтайын деп едім. Кейбір үлкен теңіздерде кемені қайырға соққызбай, алдына түсіп бастап отыратын лоцман деген балық болады. Мына шымшық мінезінен соны аңғарам.

- Есітпеген елде көп деген...

- Не дедің?

- Жаңағы балықты айтам, - деді Еламан. Рошаль жортып кетті. Жалғызаяқ жолмен тырнадай тізіліп келе жатқан кісілердің алдына түсіп алып, осыдан қашан ілгері жақтан кішкентай қаланың аласа үйлері жыпырлап қоя бергенше тартты да отырды. Жапан түзде жетімсіреп отырған жұпыны қаланың шеткі көшесіне кірді. Көзіне басып киген фуражканың күнқағары астынан оңы мен солына бірдей назар салып, қай үйге тоқтасам деп келеді. Қызылдардың жуық маңда жоқ екенін біледі. Өз есебі бойынша бұл арада Алашорданың отряды болуға тиіс. Рошаль қаланың орталығындағы еңселі биік үйге ат басын тіреді. Үсті-басының шаңын қақты. Беті-қолын жуды. Сонан соң қасына екі жас офицерді ертіп, кішкентай қаланың шет жағындағы өзбек байының асханасына барды. Ертерек бір кезде кірешілерге ілесіп келе жатып әлдеқалай адасып қалған өзбек жігіті қазіргі күнде қанасына кеп байып алған. Аласа үйдің іші көк ала түтін. Қатығы аз болған соң тұз бен бұрышты басып салған көк жасық астың иісі үй ішінің азғантай ауасын тарылта түсіпті. Төр жақ столда отырған екі орыс жігіт қызып қапты. Екеуі екі қыздың төсіне басын салып, жыртылып-айырылған жарқыншақ дауыспен өздерінің аузына осындайда түсетін «Очи черные» деп үйді бастарына көтеріп жатты.

- Көңілсіз емес сияқты, - деді жас офицерлер күліп.

Ротмистр Рошаль үй ішіне көз тастап өтті де, жаңағы жас жігіттердің қасындағы бос столға кеп отыра берген-ді. Стол үстінде құжынаған қара шыбындар ду ете қалды. Масаң жігіттер бастарын көтерді. Ертеден бері ұрынарға қара таба алмай іші пысып отырғандай, бірден бұларға тиісті.

- А, офицер мырзалар...

- Алтын иық төрелер...

- Қош келдіңдер... сендердің денсаулықтарың үшін, ха-ха!

Рошальдың жанындағы бір жас офицер қып-қызыл боп атып түрегеліп еді, Рошаль оны етегінен басып тоқтатып қалды:

- Отыр!

- Мына иттердің...

- Қайтесің?!

- Жоқ-ау, қорлығы өтіп барады.

- Көне бер. Ертең мұнан да ауыр қорлықты көресің, - деді де, ротмистр Рошаль есіктен еңкейіп кіріп келе жатқан ірі, қара бұжыр кісіге қарады.

Жалғыз Рошаль емес, жұрттың бәрі алдарындағы асын қоя сап, мына бір түр-түсі бөлек кісінің жойқын зор бітіміне қарады. Өзінің шашы өсіп, бет-аузын сақал-мұрт басып кеткен. Үстіндегі киімдері де біртүрлі. Қай киімі де өзіне лайықтап тікпей, басқа біреудің иығынан сыпырып алып кигендей. Бұтындағы шалбардың шолтиған балағы сіңірлі жуан сирағының тұсарлығын жабуға жарамай, бура сан балтырдың бұлшық еттері жүрген әзірде бұлт-бұлт ойнайды. «О, ғажап! Мынау нағыз гладиатор ғой» деп ойлап, Рошаль зор денелі кісіден көзін айырмай отыр.

Асхана қожасы - домаланған семіз қара өзбектің де есі шығып кетіпті. Бейне бақшасына түйе түскен диқаншыдай, қара бұжыр кісіге үрейлене қарады. Ал қара бұжырдың олармен, сірә, ісі болған жоқ; офицерлерден аулақтау жерге барып отырғасын официантты шақырды.

- Ақшаң бар ма? - деді официант.

- Міне, ақша! - деп бұжыр қара шалбардың қалтасын сыртынан басып-басып қойды. «Мынау орыстың көпесін өлтіргеннен сау ма?» деді асхананың қожасы ішінен. Сосын ол официантқа:

- Сұраған тамағын бер, - деді. Сосын аяғын ұшынан басып кеп, бұжыр қараның қасына тоқтады.

- Сәлеметсіз бе?

- Сен кімсің?

- Мен... Мен осы асхананың қожасымын.

- Сен де менің ақшамды тексере келдің бе?

- Жоқ, жоқ.

- Е, онда құлағым сенде. Айта бер.

- Өзіміздің мұсылмансың ба?

- Иә, мұсылманмын.

- Қазақсың ба?

- Қазақпын.

- Есімің кім?

- Оның саған қажеті қанша? - деп анау алара бір қарал еді, асхана қожасы:

- Айтпай-ақ қой... айтпай-ақ қой, - деп қолын сілкілеп шегініп бара жатты.

Бұжыр қара Кәлен еді. Түрмеден қашып шыққалы бір жеті. Сонан бері кісі-қараның көзіне түспейін деп кіл елсіз даламен жүріп, ассыз-сусыз әлі құрып бара жатқасын бұнда амалсыз бұрылып еді. Көше толған әскер екен, енді мына офицерлерді көріп қорықса да, сырт өңін салмақты ұстады. «Іші-сыртымды бірдей ғып тойып алайын, сосынғысын көре жатармын» деп ойлады да, алдына келген асты жапырып жеп жатыр еді, Рошальдерге тиісетін әлгі масаң екі жігіт түрегелді. Қыздарын қолтықтап кетіп бара жатты да, көзі бұжыр қараның алдында босап қалған ыдыстарға түсті де

тұра қалды:

- Мәссаған! Азық-түлік неге құрып кетті десем... қалаға Гаргантюалар келген екен ғой!

- Гаргантюа, а-ха-ха!..

Кәлен басын көтермеді. Қыздарға сүйкімді бір қылығын көрсеткісі келді ме, қылжаң жігіттер Кәленге бұрылды.

- Әй! Әй, тамыр, тоқта!

Кәлен назар аудармады. Табақ түбінде қалған қол басындай етті қарпып асап еді, ет сіңір екен. Бұл кезде біраз әл жиған Кәлен енді ішкен астың ақысын қалай төлеудің есебін таба алмай, шиқылдаған көк жасық сіңірді асықпай ақырын шайнап отыра беріп еді, әлгі масақ жігіт:

- Мұның аузында бір қойдың еті бар, - деп күлді де, Кәленді қыл өңештен қыса қойды. Кәлен қол қатпады. Әншейін ойнап тұрған шығар деп ойлап еді; жоқ, алқымынан алған қол өңешін буындыра сығып бара жатты.

Кәлен:

- Тамыр, қой енді, - деді. Қылжақбас жігіттер қарқ-қарқ күлді. Кәлен түрегелді.

Қара бұжыр беті қатты бұзылыпты. Ертеден бері көзінің қиығын айырмай отырған ақ офицерлер есінен шығып кеткен еді; қылжақбас жігітті кеудеден нұқып итеріп қап еді, ұзын бойы серейіп құлап түсті. Жұрт тына қалды. Жігіттің мастығы тарқап кетті. Бұжыр қараға бір өзінің әлі жетпесін байқағасын Кәленге енді екеуі екі жақтан жабылып, бір-екі қол сілтеді. Оның ар жағында не боп, не қойғанын жұрт байқамай да қалды. Кәлен қарсыласуға шамасын келтірмеді, екеуін екі қолымен жағасынан ұстады да, басын басына сүзістіріп, сарт еткізіп соқты да, итеріп тастады. Сосын түк болмағандай орнына барып отырды да, тамағын жей бастады. Шал официант шегіншектеп, офицерлердің столына қарай ығыса берді. Кәлен енді өзінен ешкім ақша сұрай қоймас деп ойлап отырғанда ішке әскерше киінген екі қазақ жігіт кірді. Қолдарында мылтық. Кәлен қолға түскенін білсе де қозғалмады.

- Айда, тұр, - деді олар.

- Қайда апарасыңдар?

- Тексереміз.

- Әй, шырағым, мен бір ұзақ жолдан қажып келе жатқан кісімін, қажай беріп қайтесіңдер?

- Ақсақал, сөзді қой. Документің бар ма өзіңнің?

- Орыстар болмаса, қай қазақ өзін қағазға түсіріп пагорнайлатып жатады.

- Ақсақал, қиқанды қой. Документің бар ма? - деп шикіл сары жас жігіт кіжіңдеп қоймаған соң, Кәлен оны ымдап қасына шақырып алды. Шикіл

сары өзіне оңашалап айтатын бір құпиясы бар екен деп ойлап, «Е, немене?» деп жетіп барып еді, «саған керегі дәкмент пе, міне, менің дәкментім» деп Кәлен стол астына таман көлегейлеп отырған қолының кір-кір бармағын екі саусақ арасынан көрсете қойды. Шикіл сары жігіт қызарып кетті.

Қолындағы мылтықтың найзасын Кәленнің кеудесіне тіреп:

- Тұр, алға түс! - деді ақырып.

- Әй, жарқыным, шелтендеме. Менің жанымды алатын әзірейіл сен болсаң да асымды ішіп алғанша тұра тұр.

- Атамын. Тұр!

Кәлен үндемеді. Бұларға Рошаль келді.

- Сендер кімсіңдер? - деді ол шикіл сарыға.

- Осындағы Алашорда отрядынанбыз.

- Мен генерал Чернов армиясының офицерімін. Мына кісіге тимендер.

Шарасы құрыған жігіттер үн-түнсіз шығып кетті. Рошаль официант шалды шақырып ап Кәлен ішкен астың ақшасын төледі. Кәлен мына орыс офицерінің ар жақ ойын аңғара алмаса да, абыржыған жоқ. Жайбарақат отырып асын ішіп, жайланып алды. Ауылдағы әдетпен дұғасын оқып, бетін сипады. Сонан соң ғана түрегелді. Екі қолын артына салып, қасында үнсіз тұрған ақ офицердің алдына түсіп:

- Мен әзірмін. Әлгі мені қамайтын абақтыларың қайда? - деп сыртқа беттеп жүре берді. Қолға түскен кісі секілді емес. Мына түрі бейне ел қыдырған ерке кісінің қонған, түстенген үйін билеп-төстеп: «Кәне, қайда жатамыз? Бізге салған төсек қайда?» - деп өктемсіп тұратын бұ да дағдылы бір еркіндігі сияқты.

Ротмистр Рошаль:

- Қайда кетем десең де ерік өзінде. Ал сау бол! - деді де, бұрылып жүре берді. Кәлен оның соңынан таңдана қарап тұрды да, басын шайқап: «Апырай, мынау бір әділ орыс екен» деп ойлады.

Еламан бет сүйегіне шақыр етіп қылыш тигенде көзі қарауытып кетті. Қолындағы қылыш уысынан сусып түсіп бара жатқанын сезбеді. Өзі де осыдан артық бойын билей алмай, шапқан аттың шаужайынан сыпырылып түсіп бара жатты. Жерге денесінен бұрын басымен соқты да, есінен танып, талықсып кетті. Есін жиғасын да біразға дейін көзін ашпады. Өзінен гөрі жаңағы ақ офицердің айла-тәсілі әлдеқайда артық екенін ойлады. Құдай сақтап қайта қылыш қағыс тиді. Әйтпегенде тірі қалуы екіталай еді; ақ офицер қайта оралып соғады-ау деп ойласа да, бірақ қансыраған денені

қозғауға дәрмен жоқ еді; әлгінде құлағанда тақымы астынан ойнақтап шауып кеткен ақтабан ат қайтып оралып, қасынан кетпей оқыранып тұрып алды. Еламан ақ офицердің жуық маңда жоқ екенін білгесін ептеп жүрегі орнына түсті. «Жігіттер қайда?» деп ойлағанша болмай, бір топ кісі дүсірлетіп шауып келіп, аттан домалап түсе сала Еламанға ұмтылды.

- Тірі ме?

- Басы аман ба екен?

- Қан көп ағыпты.

- Киіз күйдіріп басу керек.

- Өй, киіз... киіз табыңдар?

- Тоқымның шетінен кесіп алыңдар!

Біреу Еламанның басын сүйеді. Біреу аузына су тамызды. Түтеген киіздің иісі шықты. Іле-шала қан тоқтамай, жанын шығара солқылдатып әкетіп бара жатқан бет сүйегіне быжылдатып киіз күйдіріп басты.

Жігіттер Еламанды көтеріп арбаға салды. Атқа бишік үйірді. Доңғалағы майланбаған ескі арба орнынан сықырлап ақырын қозғалды. Еламан көзін аша түсті де, ащы тер құйылып бара жатқасын жалма-жан жұма қойды. Еламан кезерген ернін жалап су ішкісі келді. Тұла бойында қызу бар. Ала-бөле екі бетінің ұшы шыдатпай өртеніп барады. Баяғы бір балық аулап жүргенде бұл дәл бір осындай халді басынан кешетін. Қылшылдаған қыста күні бойы теңіз үстінде болған кісілердің кешке қарай суыққа шалдыққан беті осы қазіргідей дуылдап күйіп бара жатады. Ондайда үйге жету қиын. Қарсы жел кеудеден итеріп тұрып алады. Үйге кірер-кірместе сырт киімін сыпырып тастап, келіншегі маздатып жағып қойған отқа жақындайды. Иығында ішік. Қарсы алды маздаған от. Әрі-беріден кейін үлкен қазандықтың көмейі қызыл шокқа толып кетеді. Суық алған бойына сонда да жылу бармайды. Тек қос шекесі қызып, үсік шалған беттің ұшы тұз сепкендей тызылдап аши бастайды. «Отқа сонша түскенің не? Кейінірек отырмайсың ба?» - дейді Ақбала. Еламан қарақошқылданып бартиып ісінген бетін бұрып, Ақбалаға күле қарап: «Шынында да, отқа шабынып кеттім білем», - дейді. Осы сөз Ақбалаға түрпідей тиетін. Кешке бір төсекте қатар жатқасын да Ақбала бұған тіл қатпай, іргеге қарап үнсіз томсарып алатын-ды.

Ақ пен қызыл арасында бұлар кең жазықта отырған үлкен ауылдың іргесінен өтті. Әскерден жүрегі шайлығып, запы боп қалған халық бұлардың қарасын көргеннен үйлеріне тығылып қалған болу керек, сыртта кісі-қара көрінбеді. Иттер де үрген жоқ. Әли жол бойы Еламанның қатты қиналғанын байқап келе жатқан-ды. Ол мана ауылдың іргесіндегі сай бойынан бір арқадай жоңышқа шауып әкеп, Еламанның астына төсеп еді;

сонан кейін оның жаны саябыр тауып, көзі ілініп кетті. Қас қарайғасын бұлтсыз ашық аспанда түнгі жұлдыздар самсап жыпырлап қоя берді. Шалғай бір шетте толық қып-қызыл айдың төбесі қылтиды. Еламан назарын алмай қарап жатыр. Тірлігін тауысып, батып бара ма? Әлде жаңа туған ай ма? Жарық дүниеге жаңа келген қызылшаңа шаранадай, бұ да осы мына түн жамылып түнеріп тұрған дүниеге жүрексінгендей жатырқай қараған айдың қылтиып келе жатқан төбесі ме?

Еламан батыс қай жақ, шығыс қай жақ айыра алмады. Бір ізбен шұбырған, артынып-тартынған ауыр обоздың бас-аяғына көз жетпеді. Тек көз байлаған қараңғыда пысқырған аттар, сықырлап ақырын қозғалған арбалардың доңғалағының біркелкі үні құлаққа келеді. Обоздың ілгергі жағында бара жатқан біреу ыңылдап еді; Еламан құлағын тіге қалған, бірақ о да ұзаққа бармады, ыңылдап бастаған әннің аяғы бірте-бірте әлсіреп барып үзіліп кетті де, түнгі дала тағы да жым-жырт бола қалды. Еламан тас төбеде түнгі жұлдыздар жыпырлаған тұңғиық қап-қара аспанға қыбырсыз қарап жатып генерал Чернов пен ротмистр Рошальды есіне алды. «Қандай тамаша адамдар» деп ойлады. Кісі жау деп ойлауға қимайды. Колчак үкіметі атынан медаль тапсырып тұрып, адал қызметі үшін шын көңілден алғыс айтқанда, апырай, бұл сол арада қысылғаннан жерге кіре жаздап, тезірек кеткісі кеп, әпі-шәпісі шығып болған-ды. Бұларды бір күншілік жерге шығарып салған жас офицер тіпті қатты ұнады. Қас жау болса да, жақсы кісіні жек көріп, жамандық ойлаудың қиыны-ай! Қоштасар жерде Черновтың да, Рошальдың да көзіне тура қарай алмады. Атқа міне сала қамшы басты. Күні бойы қасындағы кісілердің оқ бойы алдына түсіп алып, атты ауыздыққа керді де отырды. Сол күні жолшыбай бір қонып, ертеңіне ел орынға отыра Шалқарға жетті. Келе сала Петр Дьяковты іздеп тауып алды да, оңаша үйде екеуден-екеуі ұзақ отырып сөйлесті. Сөзінің соңында бұл Дьяковке Омбыдан шыққан обозды айтып еді, Дьяковтың көзі жайнап кетті. Бір күн дем алғасын, бұл қасына жүз қаралы жігіт алып, тағы да жолға шықты. Жым-жырт даланы дүбірлетіп тартып отырып, келесі күні Ырғыз бен Шалқардың екі арасындағы жұрт «Қызыл үй» деп атап кеткен бекетке жетті. Осы арада азырақ аялдап, жергілікті халықтан бұл күндері ешқандай обоздың өтпегенін білді. Әли бастаған төрт жігітті ілгері оздырып жіберді де, өздері кешкі салқын түсісімен атқа отырды. Ертеңіне түс ауа бергенде шолғыншы жігіттер оралды. Омбыдан шыққан обоз жол бойы кездескен бірде-бір қалаға соқпай, үнемі сырт айналып, елсіз дала жолымен келе жатқанын хабарлады. Бұлар тағы да атқа отырды. Қырдағы биік қара жалдың тұсынан өтетін кіреші жолға жеткесін Еламан жігіттерді екіге бөлді. Әли басқарған топ обоз өтетін жолдың өкпе тұсындағы терең

сайға бекінді де, бұл Еламан өз кісілерімен олардың қарама-қарсы бетіндегі қоңыр төбенің астында аттарын тізгіннен тұқыртып ұстап әзір отырған-ды. Көп ұзамай көз ұшынан шаң шықты. Өне-міне дегенше ауыр жүк тартқан түйелер маң-маң басып, атты арбалар сықырлап, үлкен обоздың алды бұлар ертеден бері бой тасалап отырған ұрымтал жерге жақындап келе берді. Азғантай күзет мүлде бейқам. Бір-екеуі мылтығын арбаға әншиін тастай салып, өздері ат айдаушының қасында аяғы салақтап отыр. Ал әнебіреу фуражкамен бетін көлегейлеп, арба үстінде шалқасынан сұлап жатыр. Бірнеше солдат обоз келе жатқан жолдың жел жағына шығып, ат тізгінін бос тастап, қалғып-шұлғып келе жатты.

Еламан жігіттеріне жылдам көз тастады. Сол сол-ақ екен, құдды сең қозғалғандай Еламанның ақбақай атымен құйрықтасып тұрған қырық-елу жігіт бұл жақтан лап қойды. Дәл осы сәтте обоз жылжып бара жатқан жолдың арғы жағынан, сай бойынан Әлидің жігіттері де қиқулап шығашыға келді. Ақтардың көбі қаруына қол соза алмай қалды. Қайсы біреулер қолындағы мылтығын оқтай алмай сасқалақтап жатқанда, тұтқиылдан тиген жігіттер жайпап өтті. Тек қарсыласудың жолы қалмағанын байқаған қара атты офицер тұра қашты. Еламан Тентек Шодырдың баласын бірден таныды. Оның Колчактың қаңарына ілігіп, дәрежесі төмендеп келе жатқанынан хабардар. Еламанның есі-дерті де жас Федоровпен жүзбе-жүз кездесу еді. Бұның астындағы осы жолғы ел аузына ілігіп жүрген бір өңірдің аяқты жылқысы болатын. Жайшылықта көз тартпайтын қораш. Бауыры салбыраған бие қарын. Арқасы да үлкен ерден ауыспайтын тұрқы кішілеу ат-тұғын. Есесіне, бірақ, кеудесі кең. Арқасынан бауыры әлдеқайда жазық. Жазатайым қиқу шығып, тақым қысса түрі өзгеріп сала беретін. Еламан атына сенді. Және ұзаққа жібермей, өкпе тұстан қосылып еді. Федоров қара атты қос өкпеден қанша тепкілесе де, арасы алшақтап ұзай алмады. Онан сайын атқа қамшы басып, тақтайдай жазық даламен жүлдыздай ағып бара жатып артына жалтақтап қарап қояды. Еламан ақ бақайға қамшы салған жоқ. Мұндайда аянбай барын сала сілтейтінін білгесін әншиін тізгінімен демеп қояды.

Аралары жақындай түсті. Сірә, жақындағанда Федоров бұл күтпеген әдіс жасап, атын шұғыл бұрды да, үстіне төніп қалған бұған енді оның өзі тап берді. Еламан қапелімде қайтерін білмей, сасып қалды. Керек десе дұрыстап бойын да жия алмай, үрейлі көз Федоровтың ақсиган тісін, жалақтаған қылышын көрді. Бұл ыңғайланып бір амал қылам дегенше болмай, екеуі айқаса кетті.

Ат екпінімен ағызып өтіп бара жатып асығыс сілтеген қылыш оған да, бұған да тимеді. Екеуі де алғашқы айқаста-ақ бір жағына шыққысы келген-

ді. Аттарын шұғыл бұрып, қайта айқасқанда көк болат Еламанның көзінің алдынан жарқ етті. Қорқыныш қолын күрмеді ме, бұл, әйтеуір, құлаш жазып қайрат қыла алмады.

Еті қызып алған аттар басына әл бермей, екеуі екі жаққа ала қашты. Жел жоқ. Ауа қапырық. Бұл кезде күн еңкейіп бесіндікке барып қалған. Құбыла бетте шоғырланған қоңыр бұлтқа қорғаланған. Әлем жүзін жеңіл кіреуке басып мұнартып тұр.

Еламан онан гөрі өзінің осалдау соққанына ызаланып, аттың басын анадан гөрі бұрынырақ бұрып еді. Федоров та тайсалмады. Екеуі де тап осы жолы ажалға анық бас тігіп, бір-біріне тайсалмай ұмтылып еді... «Иттің баласының қолының қаттысын-ай» деді Еламан ішінен.

Обоз таң алдында тоқтады. Қалжыраған кісілер көз іліндіріп, мызғып алғасын күн қызбай қайта жүріп кетті. Еламан кешегіден гөрі бүгін тәуір. Кешегі ақша бұлттан айыққан аспан қазір түпсіз дүниедей қашықтал кеткен. Бұл әдетте ертеңгілік теңізге шыққанда тас төбеде дәл осындай биік аспан жарқырап тұратын. Теңіз де көк. Аспан да көк. Тура қаратпай көз қарып алады. Ау салған жерге қайықтың тұмсығын туралап бұрғасын бұл қос ескекті бір әуенмен ақырын тартып келе жатады. Теңіз үсті шырадай тынық. Тек су малшыған қос ескек сықырлайды. «Осы ескегі түскірдің құлағын майлап алатын. Өзі де тозды» деп ойлап, бұл сонау күн жарқыраған көгілдір аспанға, онан теңізге қарайды. Әлдеқайда шағалалар шаңқылдап, қомағай сорлылар қолға түскен олжасын бөлісе алмай қиғылық ұрып жатады...

Еламан көк аспан қарып бара жатқан көзін кірпігімен көлегейлеп жұма түсті де, іле-шала қайта ашты. Қазір де көз алдында көк аспан. Көгілдір ауа. Шөбі қураған сұр дала да осы қазір реңі жұмсарып, көкшіл тартып жатыр. Ағарып таң атқалы жағы талғанша шыр-шырлаған сұр торғай күн қызар алдындағы көк мұнар ішінде қанатының ұшы дір-дір етеді. Көз ұшында шырылдап тұрады да, кейде құдды құлап түскендей құлдырап кеп қол созымдай ғана жерге ілініп тұрып қалады. Еламан кішкентай қозғалса, осы бір бейкүнә сорлыны үркітіп алатындай қорқады да, қыбыр етпейді. Дала өмірінің баяу тірлігіне бойы үйренген сұр торғай арба үстінде жүзі жоғары қарап жатқан кісінің көз алдынан кетпей қояды. Оның кіп-кішкентай тұмсығын, безектеген тілін, моншақтай қап-қара көзін көріп жатқан Еламанның есіне қай-қайдағы түседі. Сонау жастай жетім қалған балалық шағы есіне түседі. Онан бай ауылдың қозы-лағын баққан шағын еске алады. Жалаң аяқ. Күс-күс табанның жарығына шөңге кіріп, аяғын ұстап шоңқайып отыра қалатын. Шөңгені алып тастағасын да ауырған аяғын баса алмай сылтып жүргені. Ұшына тиген аяқ күп ісіп кетті.

Аяғының солқылдап қатты ауырғаны сонша бір жолы шырт ұйқыда жатып «апа!» деп жылап оянып еді.

- Елаға, қалайсыз? - деп Әли атын қатарластыра берді. Еламан жас жігітке сездірмей көзін сұртты.

- Су жоқ па? Тамағым кеуіп қалды.

- Қазір, - деді де, Әли атын тебініп, обоздың ілгері жағына қарай шаба жөнелді.

Қас қарая бұлар Шалқар қаласының шетіне ілікті. Еламанды дереу дәрігерге апарды. Бет сүйегі аман екен. Қылыш тиген жерге дәрі жағып таңып тастады. Ертеңіне Еламан кештеу оянып еді. Көзін ашса, күн көтеріліп қапты. Төсегінің бас жағында еңгезердей біреу отыр екен. Бұның оянғанын байқаған бойда анау да бұны бас салып құшақтай алды. Еламан оны осы арада ғана таныды.

- Кәлен ағай-ай, тірі екенсіз ғой.

- Аллаға шүкір.

- Сізбен де кездесетін күн бар екен ғой.

- Ей, шырағым-ай, адам шіркін ит жанды емес пе... Дәм-тұз таусылмаған соң сібеулеп біз де жеттік қой. Ал, бала, бұнда келгелі сенің біраз жағдайыңа сырттан қанып жатырмын. Қосылғандарың құтты болсын.

- Рақмет, Кәлен аға.

- Сен қай кезде-ақ бізден гөрі орыстарға бір табан жақын едің.

Жаңылмапсың. Орыстың жолын ұстапсың, оң болсын.

- Заман жолы болғасын...

- Жөн, жөн. Ал, жарақатың қалай?

- Құдай оңдап, офицердің қылышы тайып тиді. Әйтпегенде ініңнің жағдайы қиын болатын еді.

- Қылыш тисе темір өзек кім бар дейсің?.. - деп Кәлен де өз ішінен бір тәубеге келгендей боп отырды да, кенет қораздана күліп: - Сайыстарыңның аяғы не болды? Әлде қылышпен бетінді бір оскызып алғасын бас сауғалап қаша бердің бе? - деді.

- Баяғы Тентек Шодырдың баласы. Иттің қолы қатты екен.

- Е, солай ма? Әкесінің кегін қайтармаса да, қармысын қайтарған екен, - деді Кәлен күліп.

Еламан Кәленнің жүдеу түріне жаны ашып қайта-қайта қарай берді.

Баяғыдай түн қатып жорық-жортуыл бүгінде бұның бойына лайық емес.

Кәлен сияқты қайратты кісі табан тіреп істеп кететін ауыл арасының азғантай кәсібінде берекет қалды дейсің бе? Еламан сөз арасында жапсарлап онан ендігі тірліктің жөнін сұрап еді, Кәлен ыңғай бермей:

- Жұмысты қайтем, - деп қолын сілтей салды. - Қартайдың қой.

- Мына сөзінді жеңгеміз есітпесін.

Кәлен төмен қарап тұнжыраған күйі басын изей түсіп:

- Ай, Еламанжан-ай, кісі кәрілікті мойындамайын десе де, елуден асқасын баяғы бала кезде тікен кірген, асық тиген, қыз шымшыған жеріңнің бәрі сырқырап ауырып тұратын көрінеді ғой, - деді күрсініп.

Хан-Дауров қол астындағы командирлерді жинап алып, дивизияның алдында тұрған тығыл-таяқ міндеттерді жаңа-жаңа айта бастағанда ақтар аяқ астынан шабуылға шықты. Бұл жолы атты әскер мен жаяу әскер тізе қосып, бірін-бірі сүйемелдей отыра шабуылға шыққан күші басым жау салған жерден қорғаныс шебіне сұғынып кіріп, апырып-жапырып бара жатқан еді. Окопты тастай қашқан Хан-Дауровтың жауынгерлері алды-артына қарамай қаша бастаған хабар жеткен бойда, Хан-Дауров сөзін дереу үзіп:

- Әскерлеріңе жетіндер! Тез! Тез жетіндер, - деді асықтырып. Командирлер сыртқа ұмтылды. Дьяков атқа жетем дегенше бірнеше снаряд жарылды. Дьяков үзеңгіге аяғын салам дегенше басын ала қашқан атқа әрең мінді. Көзі жасаурап, ілгергі жақтан ештеңе көре алмай қойды. Сонан тек қара жалдың басына шауып шыққанда ғана ар жағындағы жусанды жазық далада қашып келе жатқан өзінің жігіттерін көрді. Ағызып келген бойда аттан түсе сала:

- Қайт! Қа-айт! - деп әркімге бір ұмтылып еді; бірақ мыналар өрт ішінен шыққандай екен. Ешкімді, ештеңені көзге ілген жоқ; көзге ілгендер де қолына құмандай наған ұстаған мына біреудің әркімнің аяғына оралып, әлек-шәлек боп жүргеніне түсінбеді. Сосын «есі дұрыс па өзінің?» дегендей оған одырая қарайды да, өтіп кетеді. Құмандай наған қолынан түсе жаздап, ананы бір, мынаны бір тоқтатпақ боп жынына тие бергесін қайсыбіреулер оны мықтап бір боқтайды да, табаны жарқылдап қашып бара жатады.

Дьяковтың көкірегі сырылдап, кеудесі қысыла бастады. Көзіне құйылған жоса-жоса терді сүрткелі қолын көтере беріп еді, үстіне келіп қалған солдатты көрді. Сол арада ол көзіне құйылған терді сүрте алды ма, жоқ па, оны соңыра лазаретте жатқанда қанша ойласа да есіне түсіре алмады. Есіне түсіргені - еңгезердей солдатқа қарсы жүгірді. Бұл «Тоқта!» десе де, басқалар сияқты мынаның да тоқтамасын білді. Сосын оның қолындағы мылтыққа шап беріп жармаса кетті. Солдат сасып қалды. Жұрт жанын сауғалап қашып жатқанда мына бір өз денесін әзер көтеріп жүрген есалаң

неменің бұны неге тоқтатпақ болғанына түсінбеді. Мылтыққа жармасқанына, тіпті түсінбеді. Түгіне түсінбесе де қолына жармасып, жұлқылап жатқасын, қарсыласпай бере салды. Сүйтті де, «енді қайтер екен?» дегендей оған қарап еді; әй, сірә, мынаның есі дұрыс болмас. Мылтықты жұлып алған бойда басынан асыра жоғары көтеріп:

- Жол-дас-тар-р... Бауыр-лаарр... - деуін деді. Бірақ шырылдаған дауысын өзге түгіл, оның өзі де есіткен жоқ-ты. Осы кезде бұлардың соңынан оқ жаудырып, қуып келе жатқан жау да келіп қалған еді. Дьяков қиқылдап жөтелді.

Аяқ астынан басталған шайқастың тағдыры осы арада, тап осы қазір шешілетінін білді. Осы бір я ары, я бері болатын шешуші сәтте аяғын баса алмай, әлі құрып бара жатқасын ол қасында қашарын да, қашпасын да білмей ақырып тұрып қалған әлгі еңгезердей солдатқа қарап еді; о да бұған қарады. Көзіне көзі түсті. Жаутандаған жанардан айта алмай тұрған ар жағындағы жалынышты көрді. Енді болмаса оны құлап қалатындай қорықты да, ұмтылып барып жас бала құрлы көрмей көтеріп алды.

Бұлардың жанынан Еламан жүгіріп өтті. Жаңа ғана көп дүрмекке ілесіп қашқан бір топ кісі анадай жерге барғасын қайырылып тұра қалып еді, эне, олар да Еламанның соңынан айғайлап, жауға қарсы жүгіріп барады. Сол сол-ақ екен, жан-жақтан «Алға! Алғалаған» дауыстар шықты.

«Айналайындар-ай!» - деді Дьяков. Көзіне тер құйылды ма, әлде көңілі босады ма, дүние бұлдырап кетті. Дьяков еңгезердей солдаттың қолынан жерге қарғып түсті. Бірақ есік пен төрдей жерге барды ма, жоқ па, қасына жарылған снаряд үй аумағындай жердің топырағын бұрқ еткізіп аударып түсті. Өрттей ыстық толқын соққан Дьяков жерден табаны үзіліп, бір аумақ қара топырақпен бірге анадай жерге барып түскен еді.

Ұрыс толастаған бір кезде Еламан лазаретке кеп мылтығын босағаға сүйей салды да, жаралылардың арасынан Дьяковты іздеп тапты. Дьяков кеудесінде жаны бар, бірақ әлі де болса есін жия қоймапты. Талықсып жатып та оқтын-оқтын жөтел буып, ішегі үзілетіндей қиқылдап қалады екен. Оның кезерген ерніне су тамызайын деп еді, бірақ су таппады. Белдігіндегі қалайы құтыда да су жоқ екен. Дьяковтың маңдайында бұршақтаған терді сүртіп отырып Еламан жайшылықта да өз денесін өзі әзер көтеріп жүретін осы бір сырқат жанның әлгі бір ұрыс тағдыры шешілетін нақ бір екіталай жанкешті кездегі қылығы есіне түскенде таңданып қала береді. Қан майданды кешіп жүргенде қашқан әскерді

көргені осы еді; сөйтсе қашқан әскер де құдды қасқыр тиген малдай екен ғой. Сол өзі... Тоқта... Құдайменденің жылқысын бағып жүрген кез еді-ау. Қаңтардың қақаған суығы еді; күн ұзын аттан түспеген кісілер кешке қарай қатты тоңды. Еламан қасындағы жігітті ас даярлауға қосқа жіберді.

Жылқылар шөбі шүйгін көл табанда жайылып жатқан-ды. Қанша күннен бері қырдан соғып тұрған ызғырық жел кешке салым шұғыл қатайып, сіреу қардың бет жағы түтігіп борай бастаған-ды. Еламанның астындағы - жаз бойы кісі тақымы тимей, құр шыққан күйлі атты. Қоңы қалың, сіңірлі, мықтылығына қарамастан қырдан соққан қатты желге шыдамай, құйрық-жалы суылдап ықтап кетіп тұрған.

Еламан көлтабанның қара отын қар астынан тұяғымен теуіп, пыр-пырлап жайылып жатқан жылқыларға сүйсіне қарап көз салып тұрған. Шет жақта шашыраған некен-саяқ аттар болмаса, аз аяққа шоғырланған, жылқы, құлын, тайларды ортаға алып, әзір ығын алдыра қоятын емес-ті. Тек сары тіс сақа айғырлар мен кебеже қарын мама биелер күн райы бұзылғанын басқа жылқылардан бұрын сезді. Онда да күресін қардың тоңын тұяғымен бұзып, теуіп-теуіп аршыған жусан мен қызыл изен ақ түтек бұрқасын арасында ұйқы-тұйқы көрінбей кетіп, қиыршық қатты ұшқындар көзге, танауға тыққылап, мазасы кете бастаған бір кезде басын жерден көтеріп, аузындағы үзіп алған шөпті шайнамай, құлағын тігіп селтиіп тұрып-тұрып қалды. Күн батар алдында жаяу борасын үдеп, жер-дүние қарауытып түнере бастады. Жылқыларды түнемелікке далада қалдырмай, қос басына айдап апарғысы келген Еламан өзінің әдеттегі машығымен ащы даусын ышқынта айғайлап жіберді. Жылқылар дір етті. Ә дегенде қалай қозғаларын білмей, қара отқа тойған бүйірлер қағысып-соғысып опыр-топыр болды. Іле-шала қалың қарды күтір-күтір бұзған сом тұяқтар дүсірлеп шаба жөнелді. Күн батып, көз байланып бара жатқан-ды. Кенет ілгері жақтан, қара түнек ішінен қос-қос қызыл шоқтар андыздап қоя берді. Алда келе жатқан шұбар айғыр оқырып, төрттағандап тұра қалғанда соңындағы күллі бар жылқы опыр-топыр тоқтады. Алғашқыда түгіне түсінбесе де, тек шұбар айғыр жан даусы шыға азынап жібергенде, бүкіл жылқы бар үйірімен кейін қарай жалт-жалт беріп, жосылтып шаба жөнелді. Еламан атқа қамшы басты. Үсті-үстіне айғайлап, жылқыларды қайырмақ боп алдын орай шауып еді. Әшейінде оның «оу» деген бір үзік ащы даусынан дір-дір ете қалатын жылқылардың осы жолы баққаны тастай айсыз қараңғыда бірде оң, бірде сол жағынан шығып оттай маздаған қос-қос қызыл шоқ. Солар қай жақтан жылт етсе де, бұлар да бүтіл үйірімен жалт беріп жоси жөнеледі. Еламан бірнеше рет мың сан тұяқ қарды күтірлетіп дүбір салған жылқы селінің астында қала жаздады. Қараңғыда

жоңы тұтасып, дүсірлеп шапқан көп жылқы қайсыбірде құдды сарқырап аққан тасқын судай жосыса, енді бірде мынау дүрлігіп бара жатқан мың сан тұяқ емес, қарға көмілген қара жердің өзі қозғалып, дала дөңдері алдына түсіп домалап бара жатқандай. Бұның өзі де әлдебір құдірет күш бас еркінен айырып, дала дөңдерімен бірге әлдебір жаққа домалатып әкетіп: бара жатқандай еді, Жылқылар теңізге жақындап қалды. Бұл жақтың жағасы теңізге мінбелеп төніп тұрған көк қатпар биік құз-тұғын. Қайыру бермей келе жатқан мына қалың жылқы тап қазір түйдек-шоғырымен ағызып барып опыр-топыр құлайтындай. Сонан зәресі ұшқан Еламан үсті-үстіне айқайлап, жылқылардың алдын орай шаба берді. Сол жолы ол тірі қалам деп ойлаған жоқ-ты. Кейін қанша ойласа да, көзге түртсе көрінбейтін қараңғыда қасқыр тиген жылқыларды қалай қайырғанын білмейді. Қос алдына айдап әкелді де, ат үстінен ес-түссіз құлап түсті. Серігі ішке әрең кіргізіпті.. Сол сияқты мына ілмуген әлжуаз кісінің қашқан әскердің бетін қайырғанына таңданып: «Апыр-ай, ә?!» - деп, дал боп отырған үстіне дәрігер кірді.

- Сен кімсің?

- Мен бе?

- Иә, сен.

- Мен... мына коммунистер полкіненмін. Доктор... ерні кезеріп жатыр. Су болса?..

- Сестра!.. - деді дәрігер. Сырттан жүгіріп келген ақ халатты қызға дәрігер дүрсе қоя берді. - Бөгде кісіні кіргізбе дегенім қайда?

Еламан босағада сүйеулі тұрған мылтығын алып, үн-түнсіз шығып кетті.

Ақ халатты кісілер әп-сәтте Дьяковтың жанына жиналып қалды. Аузына су тамызды.

Есік алдына жаралылар тиеген арбалар кеп тоқтады. Ыңырсыған дауыстар шықты. Зембіл көтерген кісілер кіріп-шыға бастады. Ақ халатты кісілер де әбігерге түсіп құйқылжып жүр. Ақтар тағы да шабуылға шыққан еді.

Хан-Дауровтың әмірі бойынша қызыл полктер күші басым жауға бұл жолы да қарсыласпай, окопты тастап шегіне бастады. Бұл күндері Дьяков полкке қайтып оралған-ды. Темір жол бойымен шұбырып келе жатқан полктың бас-аяғына көз тастаған сайын әскерінің қатары, әсіресе, кейінгі ұрыстарда қатты селдіреп қалғанын байқады. Қару ұстауға жарайтын кісілердің де бірталайы жараланып, қолын, басын, аяғын таңып алған. Қайсыбір өз аяғымен жүре алмағандар қасындағы серігіне сүйеніп барады.

Полкте үш зеңбірек бар-ды. Оның екеуі Қандыағашта болған қатты ұрыста қираған. Жаз басынан бері бір күн бел шешіп отырмаған толассыз ұрыс-қағыстан титығы құрыған әскерлер, әсіресе, бүгін өрттей ыстық күн астында май топырақ бұрқылдаған сусыз шөл далада аяғын әзер алып келеді. Үсті-басы шаң. Ұстара жүзі тимеген бет күн өтінде қап-қара боп түтігіп кеткен. Күн шыға қайнап қоя беретін өрттей ыстық аптап осы даланың топырағы екеш топырағын да қыз-қыз қайнатып жіберген-ді. Түс ауа аттар да, адамдар да қаны кеуіп қаталап баратты. Ерні кезерген. Көзі шүңірейген. Кірпік, қасы шаң-шаң кісілердің белдігіндегі бос фляга былғаң-былғаң.

Шалқарға жеткенше су болмасын білгесін Хан-Дауров та, Дьяков та кісілерді бір жерге аялдатпай, жол шаңдағын бұрқылдатып ілгері тартты да отырды. Сонысы ақыл болды. Күн төбеден ауа бергенде Шалқардың қарасы көрінді.

- Шалқар! Шалқар!

- Жеттік-ау, әйтеуір.

- Енді көлге шомыламыз.

- Ой, несін айтасың, Шалқардың суы тамаша ғой. - Бірақ бұлар қанша жүрсе де көрініп тұрған қала жуық арада жеткізбеді. Тек су тартатын қызыл водокачка алыстағы үміт сияқтанып, көз ұшында бұлдырап тұрып алды.

- Мынау сілемізді қатырды ғой, - деді қарт солдат.

- Жетуін жетерміз-ау, бірақ бұнда қанша болады екенбіз? - деді екінші біреу.

- Бір жеті болармыз, - деді үшінші біреу.

- Ақтар еркіңе қаратса жақсы ғой, - деді тағы біреу. Иә, күші басым жау ықтияр-еркіңе қаратпай, қаладан қуып шығары сөзсіз еді. Шынында да, Хан-Дауров қаланы екі күннен артық ұстап тұра алмаймыз деп, алдын ала ескертіп қойған-ды. Онан артыққа шамасы жетпесін Дьяков та біледі. Бұлардың ақтарға бір тойтарыс берсе, беретін жері -Арал. Сол арада болатын алдағы сұрапыл қырғын шайқаста бұлар да, аналар да күнібұрын әзірленіп, екі жағы да алдын ала қауырт қимылдап жатқан-ды.

Дьяков анада госпитальда жатқанда қатары тың, қару-жарағы сайлы көп әскерді Аралға жөнелтіп жіберген екен. Онан кейін де жаз бойы бұлармен бірге үнемі тізе қосып соғысқан Қазалы, Жосалы, Ақтөбе теміржолшыларының жасағын да бір түнде ұмар-жұмар Аралға жөнелтіп жіберген-ді. Ұзынқұлақ хабарға қарағанда Қостанай мен түрікпеннің атты әскер полктері де қазір Аралға жетіпті. Енді қазір генерал Черновтың жер қайысқан әскерінің алдын бөгеп, қаша ұрыс сап келе жатқан Хан-Дауров дивизиясы еді.

Бір жақсысы, қазақ даласы кең. Бұлар қаптап келе жатқан қарақұрым жаудың жолын бөгеп, сәл-пәл қарсылық көрсете бастаса болды, олар дереу қарақұрым әскерді қаптатып жібереді. Енді сәл кідірсе күші басым жау не қоршап алады, не жаныштап тапап кететін қауіп төнеді де, бұлар жалма-жан артқа шегінеді. Осыдан қашан Аралға жеткенше, ендігі қалған жердің бәрінде де кең далада қаша ұрыс салып жан сақтайды. Сол тәсілді пайдасына жаратқан Дьяков осы жолы да әскерін қалаға кіргізбей, Шалқар көлінің батыс жағына орналастырды. Мұғалжар тауында болған кешегі ұрыстан кейін қара үзіп қалған ақтардың бұнда тап бүгін жете қоюы неғайбыл еді. Сөйтсе де, осы арада оларды біраз бөгемек болған Дьяков кісілерінің әлі құрып тұрғанына қарамастан, түннің бір уақытына дейін окоп қаздырды.

Ертеңіне азанда бұларға Хан-Дауров келді.

- Қалайсыңдар? Әскерің тыныға алды ма?

- Аздап...

- Жаудың қарасы көрінбей ме?

- Жоқ.

- Қамсыз болма. Атаман Дутовтың атты әскерінің аяғы ұзын. Өттеген-ай, тым құрыса екі, үш жүздей ат болса... онда бізде де бір-жар эскадрон болар еді.

Дьяков үндемеді. Хан-Дауров шарасынан шыға жаздап зыттыып тұратын дөп-дөңгелек үкі көзімен айнала төңірекке алақ-жұлақ қарады. Аспан ашық. Жаңа шыққан күн астында айнадай жалтыраған көлдің арағырақ басындағы бір шоқ қамыс арасынан үйрек қырқылдады. Сосын ол түн ішінде көл жағасынан қорыс қып қазып тастаған окопқа назарын тоқтатып қарап тұрды да, қолағаштай мұрынның бір танауынан мырс етті:

- Неге көлге арқанды тіреп орналастың?

- Осы дұрыс болар деп ойлап едім.

- Соңыра шегінгенде қайтесің? - Енді Дьяков мырс етті:

- Қашуға келгенде осы жұрт иненің жасуындай тесіктен өтіп кететін еді ғой.

Хан-Дауров рахаттанып тұрып шалқақтап қарқ-қарқ күле түсті де, кенет кілт тыйыла қалды:

- Ұмытып барады екем. Сені Түркістан майданы штабқа шақырып жатыр.

- Оларға не қажетім болды екен?

- Барғасын білерсің. Ал, кәне жолға дайындал.

- Полкті қайтем?

- Бұнда мен болам.

Дьяков жолға шығар алдында Еламанды іздеп еді, ол түнде қазған окоптың

бір қайырылысында мылтығын тазалап отыр екен.

- Ауылыңа барғың келмей ме? - деді Дьяков.

- Кім жіберіп жатыр?

- Жіберсе барар ма едің?

- Шын айтасың ба?

- Хан-Дауровпен ақылдастық.

- Елге барғанда не істеуім керек?

- Ат жинап әкел.

- Қанша?

- Қолыңа түскенін ала бер. Төрт жүз, бес жүз болса, тіпті, жақсы.

- Жарайды, барайын.

- Онда кідірме. Қасыңа кісі қосып берем.

- Оны қайтем? Кісі бұнда да керек қой.

- Орныңа кімді қалдырасың?

- Әли бар ғой.

- Ал, жөнел! Жолың болсын. - Дәл осы кезде окоптың арағырақ басынан әлдебіреудің:

«Шаң! Шаң шықты», - деген даусы азанғы ауаны жаңғырықтырып жіберді.

«Бұлар да жеткен екен ғой» деді Дьяков ішінен. Кідірмей соғыс басталады.

Және бұл соғыстың қызыл қырғын болатынын көкірегі сезіп тұр.

Хан-Дауров күн батар алдында көл жағасына бекінген коммунистер полкін тағы бір аралап шықты. Қасында осы полктің рота, батальон командирлері. Ол бұл араға ақтардың титығы құрып жеткенінен хабардар еді. Шөлден қаны кеуіп бара жатқан аң әскерлер көз алдында жарқыраған көлді көргенде таң атқанша шыдамай, бірден шабуылға шығар деп ойлап еді; бірақ генерал Чернов ыссылай ұрынам деп әскерін қырып алатын болғасын шабуылдан бас тартты да, түн тыныш өтті. Сонан тек ел жатар алдында ғана атыс болды. Екі жақ та қараңғыда түк кермесе де, құр дүрмекпен беталды боратып оқ атты-атты да тоқтады.

Құлағын сыртқа тігіп сергек жатқан қала халқы жаңағы атыста оянып кеткен-ді. Осы күндері қалаға келіп жатқан Тәңірберген де жастықтан басын көтеріп алды. Төсектен мойнын созып, тұсындағы терезеден сыртқа көз салып еді, тастай қараңғыда көзіне түк көрінбеді. «Кідіре тұру керек пе еді?.. Бекер келдім бе?» деп ойлады Тәңірберген. Шалқарға ақ әскер жақындап қалды, енді көп ұзамай қаланы басып алады деген хабар бұны үйде тыныш жатқызбады. Себеппен Жасаған бергенмен де кездесіп, қысқа

күнде қырық құбылып тұрған мына дүниенің бет аңғарын байқап қайтқысы кеп, аяқ астынан атқа қонып еді. Өзіне қарасты ауылды ұлы жолдан жырақтау жатқан Қарала-Көпке қондырғасын, бұл жолы қасына қосшы-қолаң ертпей, сыбай-салтаң кеп, қаланың шет жағында тұратын кедейлеу қазақтың үйіне түскен-ді.

Кейінгі кезде бұл қалада дүкен ұстап отырған бұрынғы бай достары - Темірке мен Ебейсіннен бойын аулақ салып жүрген. Ал мынау Тәңірбергенге көптен таныс, сәлемі дұрыс, кездескен жерде жалпылдап, асты-үстіне түсіп қалатын елгезек жігіт-ті. Оның осы жолы да өліп-тіріліп, тым жалпылдап бара жатқаны мырзаға ұнамады. Және жуық арада тыныштала қоятын түрі жоғын байқады да, мұртына мысқыл шаптырып: «Мейлі, жеткен жеріне тоқтар» деп тұрғанда көзі кенет күйеуінің тасасынан сығалап тұрған уыздай жас келіншекке түсті.

Үйге кіріп, төрге шығып отырғасын да мырза әлгі келіншектен көзін алмады. Қонақ қамымен үй ішінде қымсына қозғалып жүрген келіншектің әр қимылын бағып, көзбен де, көңілмен де ішіп-жеп барады. Сұғанақ көзден қысылған жас келіншектің бидай өңді беті алаулап, өртен жаздап, басын бауырына тығып алды. «Осындай кісілер әйелден салымды болады» деп ойлады мырза. «Шай-суланып алғасын, мына жалпылдақ немені есебін тауып бір шаруамен алысырақ жерге жұмсап алармын» деп ойлап, қолтығындағы жастықты нығарлап басып, мұртынан күліп жатыр. Жасағанбергенмен қараңғы түскесін кездесетін боп, күндіз астыртын келісіп алған-ды. Тәңірберген сыртқа шықты. Иығына жамылған боз шекпеннің жеңін қараңғы көшемен келе жатып киді. Бұл келгенде інісі бір стол, төрт-бес орындықтан басқа көзге түсер ештеңе жоқ оңаша вагонда ерсілі-қарсылы кезіп жүр екен. Ағасын көргенде кілт тоқтады. Тәңірберген інісін бауырына қысып, үнсіз құшақтады. Қырағы көз жаңа кіріп келе жатқанда байқаған-ды. Әскери киім інісіне қатты үйлеседі екен. Аяғында қонышы сыптай жылтыр қара етік. Сары ала қылыш. Сірісінде сыңғырлаған күміс шпорға дейін талдырмаш бойлы аққұба жігітке ерекше ажар беріп, үйлесе қапты.

- Ауыл-ел аман ба? - деді Жасағанберген.

- Шүкір.

- Жай жүрсің бе?

- Саған жолыққалы келдім.

- Ұрысудан бастайды екенсің ғой?

- Неге олай дедің?

- Білеміз ғой. Қазақ байы үшін қойнындағы қатыны мен есіктегі малайдан кейін ұрысуға ыңғайлы адам - іні.

Тәңірберген мырс етіп күліп жіберді. Ағалы-інілінің күні осы: көрмесе - сағынады, кездесе - ұялас иттей бірін-бірі осылай беттен алып ырылдаса кетеді.

- Сендерді білем, - деді Жасағанберген сөйлеген сайын ширығып. - Мені шіріген жұмыртқа көресіндер. Иә, солай... Шіріген жұмыртқамын.

- Шырағым, саған не болды? Сенімен кінәласқалы келгем жоқ. Ашуыңды бас, келші, қасыма отыршы. Адамға ұқсап сөйлеселікші.

- Жасың үлкен. Ағасың. Қызыл жон ғып сабасаң да еркің. Ың етпеймін. Тек... Тек әуелі мені түсініп ал!

- Неге ей дейсің? Сені түсінбегенде кімді түсінем?

- Жо-қ, түсінбейсің. Ар жағымда ит өліп жатыр менің. Иә, ит өліп жатыр. Нхе-е... ххее..

- Ауырып жүрсің бе?

- К черту... К черту, денсаулық та, он саулық та, ақ жаулық та. Ауыз ашса, айтатындарың осы ғой.

- Інім айналайын, босқа, бекерден-бекер дызалақтайсың. Қашаннан бері көрісін тұрғанымыз осы. Кездеспей жатын беттен алатындай, менің не жазығым бар?

- Аға-еке, ойбай, сенде жазық жоқ. Жазық менде. Иә, шіріген жұмыртқа да, шідер үзген тентек... диуана да мен.

- Жасанжан...

- Мені түсінбейсің. Түсінген емессің...

- Сөз екен. Біле білсең, мен сендей інім болғанына Құдайға мың да бір шүкір айтам. Жас болғанмен, біздей емес, көзің ашық. Келешек сендердікі.

- Кешір...

- Осы бетің дұрыс. Осыдан айырылма.

- Шаршадым. Сыртым бүтін, ішім түтін. Шаршадым.

Шыным сол.

- Бізді ойлап қайтесің?! Онан да өзіңнің келешегіңді ойла! Жасағанберген қарқылдап күлді де, столға басын салып, жылағаны, әлде жөтелгені белгісіз, иығының басы селкілдеп біраз жатты. Сонан бір кезде басын көтергенде кірпігі ылғалданып, көзінің алдында сіркедей тер шүпірлеп тұр екен. Жасағанберген қалтасынан беторамал алып, әуелі көзін, сосын аузы-басын сүртті.

- Келешек? Шутишь, брат. Менде қандай келешек бар? Ал сенде келешек бар ма?

- Рас, бізден бақ тайды. Келешек қазір аналарда. Сен солардың сүйген құлысың.

- Кекет. Кекете түс.

- Жоқ, шын айтып тұрмын. Осы бетің дұрыс. Ендігі жерге осылардың қосын жексең, қор болмайсың, інім.

- Мен дінім үшін жүргем жоқ, күнім үшін жүрмін.

- Қалқам-ау, дінді қайтесің, қазір қара бастың қамын ойлайтын заман туды. Оның айыбы жоқ. Құранда да сондай пәтуа бар. «Күштіге қызмет қып, қосын жек» деп Алла тағаланың өзі айтқан.

Жасағанберген ызалана күлді. Әлгі ашу жас жігіттің ілелі жүдеу жүзіне қайта теуіп, ду етіп қызара түсті де, лезде бозарды.

- Өзін ақтарда бұлардың Құдайы мен Құраны әзір тұрады. Ну и народ! Жасағанберген жолында тұрған орындықтарды теуіп-теуіп жіберді. Күміс шпоры шылдырап, қатты жүріп кетті.

- Біздің түбімізге жеткен сендердің осы тоғышарлықтарың. Бас қосып бірігетін кезде әркім өзінің амандығын ойлап, бұта түбіне бұғып қалады. Қораны малға толтырса, қос-қостан қатын алса болғаны. Басқа дүние өртеніп жатса да бәрібір. Ну и народ!

Тәңірберген көңілсіз тартып, кірбиіп отыр. Әңгімеге де ықылас қалмады. Інісінің арғы жағындағы ойын жаңа ұққан сияқты.

- Солайде?..

- Иә, солай. Қалай ойласаң, солай ойла.

- Ой, сорлы бала-ай! Кімнің несі кетер дейсің?.. Түбі сенің өзіңе...

- К черту! Маған бәрібір.

- Бұрын сен бұндай емес едің.

- Қандай едім?

- Жо-қ, бұрын басқаша сөйлейтінсің. Есінде ме, баяғы біздің түү дегенде түкірігіміз жерге түспей тұрғанда, сен келешек кедейлердікі деуші едің. Жақсы кезімде жаманшылық шақырғандай көрінетінсің. Жасы үлкендігімді арқаланып саған ақырып тастасам да, арғы жағымда дәрменсіздік бар еді.

- Иә, сендерді құртқан сол дәрменсіздік.

- Шынымды айтайын, сол кезде сен алдын болжайтын ақ етек ишан сияқты едің. Ал қазір өртке қарсы жүгірген есалаң бала секілдісің.

- Не десең о де! Тек менің айтарым: осы күні әулие көбейіп кетті. Әулие болу әркімнің қолынан келеді. Қазір бізге солдат керек. Сенің мың әулиеңнен бір солдат артық. Сол-дат!..

- Сонда... бірдеңеден әлі де дәмелерің бар ма?

- Дәме... дәме... Бұлар дәмесі болмаса, аяқ баспайды.

- Е, өзің қайтер едің?

- Егініне шегіртке түскен диқаншы қайтуші еді?

- Ал, диқан қайтеді? - деді Тәңірберген інісінің арғы жағындағы ойын аңғара алмай, тосылып қап.

- Диканшы ертеңгі күні астық алам ба, жоқ па деп ойламайды. Ол егінге түскен шегірткені қыра береді, қыра береді, қыра... Іхее-е...

Жөтел бұған жігіт тағы да қып-қызыл боп қиқылдады да қалды.

Тәңірберген інісін қатты аяп: «Сорлы бала» деді ішінен. Қаракөлеңке бейуақ кеште қарт әжелердің мейірбан жұмсақ даусына сап, мына сорлы баланы ертек айтып ұйықтатып тастар ма еді деп ойлады.

Жасағанберген жөтелін шаққа басты. Сілесі қатып қалжырағаны соншалық, жанынан ақ жібек орамалды әзер-әзер алып, терін сүртті.

Ағасына екі рет көз қиығын тастады. Өлгідей емес, жүдеу жігіттің бет өңінен ашу қайтып, жуасып қалған.

- Кешір! - деді ол ақырын. Ағасына кінәлі кескінде көзін қорғалақтап тастап: - Рас, хал қиындап кетті. Қара тобыр күш алып барады. Бұлар ана жылы болыс ағаны өлтірді. Қазір қарсыласқанның бәрін қырып жатыр. Ертең кезек сені мен маған келеді. Қорадағы малыңды алады. Үстіңдегі үйінді жығады. Қалған тірліктің не қажеті бар? Онан да қолда күш тұрғанда қасық қаным қалғанша қарсыласып өлгенім артық емес пе? - деді. Тәңірберген ләм-мим деместен, тұрды да жүре берді. Жасағанберген таңданып қалды. Тәңірбергеннің қайырылмасын біліп, соңынан еріп жүре түсті де, тоқтады. Өлдене дегісі келгендей аузы әнтек ашылып, ыржиып сөлекет күлімсіреп тұр.

Тәңірберген қатты жүріп кетті. Шамын сөндіріп, есік-терезесін тас қып бекітіп алған аласа үйлер қараңғы көшенің екі бетінде мүлгіп, үнсіз қарауытады. Көшеде тірі жан жоқ. «Сорлы бала» деді Тәңірберген ішінен. Көңілі қатты толқып кеткені сонша, мырза өзі тоқтаған үйге қалай жеткенін де байқамады. Үйге тақай бергенде көлдің арғы бетінде бекініп жатқан әскер шебінің ұзына бойында ұйқы-тұйқы атыс боп кетті. Шабалаңдап иттер үрді. Қораның түп жағында таң асырып қаңтарып қойған ат оқыранды. Мырза атысқа құлағын сап үй алдында іркіліп тұр. Ойлы көзін көкке тігіп қалған-ды. Кенет қаратүнек аспанның алыс бір түкпірінен жұлдыз ақты. Соңынан от сау лап ағып барды да, сөнген шырақтай қап-қараңғы тұңғиыққа жымжылас батып кетті. «Кім де болса бір жанның демі үзілді. Бір шырақ сөнді» деп түйген Тәңірберген тағы бір жанашырымен қоштасқандай жүрегі сыздап тұр.

Келесі күні ақтар қалаға кірді. Онда да түске тарта атыс үдеп, екі жақ оқты қардай боратып жатқан бір кезде атаман Дутовтың атты әскері қаланы қыр жақтан айналып өтті. Енді кідірсе, қоршауда қалатын қауіп төнгесін

қызылдар қаланы тастап, тез-тез шегіне бастап еді. Қала халқы есік-терезелерін тарс жауып, үйлеріне тығылып алған. Төкәңірберген де бұл арадан тезірек кеткісі кеп, ат-көлігін әзірлеп қойған-ды. Ол тек жүрер алдында інісімен тағы да бір тілдескісі кеп, жіпсіз байланып отырғанда атаман Дутовтың атты әскері қалаға кірді. Іле-шала үсті-басы шаң-шаң жаяу әскерлер топырлап кіре бастады. Ұзын мойын зеңбіректер мен оқ-дәрі тиеген ат арбаларда есеп жоқ.

Тәңірберген әскер аяғы басылғасын болмаса дәл қазіргідей қала іші сапырылысып жатқанда жолға шығу қауіпті екенін білді. Бірер күн ақысын аңдамақ боп отырғанда генерал Чернов аяқ жетер жердің бәрінен байлар мен би-болыстарды жинап жатыр деген хабар тиді. Осы қаланың қалталы көпестері де генерал тоқтаған үйдің кең қорасына жиналып жатты.

Тәңірберген әдепкіде барғысы келсе де, кейін ол ойдан тез айныған-ды.

Чернов қант салған шайды күміс қасықпен былғап отырып, үнсіз жиынға көз салды. Қара киімді қала азаматтары сұр шапан, сұр шекпен киген қазақ байларынан іргесін аулақ сап, өз алдарына оқшауланып отырыпты.

Генералдың көзі қара мақпал тақия киген татар байына түсті. Орыс генералының осы жолы анау-мынау емес, бір ауыр салмақ салғалы отырғанын байқаған Темірке салған жерден терісі тарылып, бүрісіп-тырысып алған-ды. Өзінен генералдың көзін айырмай қойғаны да ұнамады. «И-и, Алла, мені бұған айтып қойған инді». Қолбасы қысқа сөйледі:

«Жергілікті халық әскерді азық-түлікпен жабдықтау керек. Киім керек. Ат керек». Ақша керек деп еді, енді татар байы бұрынғыдан бетер тобы кішірейіп, бір уыс боп бүрісе түсті. «И-и, айттым, вит. Айттым. Айттым».

Қасындағы кісілерге күңкілдеп:

- Есіттің бе? Осы күні кісі қарны тойып ас ішпей жүргенде, сонша әскерге... йок, йок, ондай байлық миндә йок, әлі, - деп азар да безер боп қолын сілкіледі.

Жиналған кісілер қипалақтап, бір-біріне қиналған қабақ астынан көз тастады. Бір пәтуға келе алмай, көп жиын әрі толқып, бері толқып отырды да, ақыр аяғында қолдан келген көмекті аямаспыз деді. Генерал Чернов мына жұрттың ықылассыз түрін байқаса да, бірақ әлі де болса ақысын аңдап көргісі келді. Ертеден бері қолбасының ту сыртында қыбыр етпей тұрған штаб офицері бір аттап ілгері басты. Черновтың құлағына еңкейіп сыбырлап еді, Чернов құптап басын изеді де, жиынға қайта көз тастады. - Аралға дейінгі жер бізге қиын соққалы тұр. Алдымызда Улу-кум, Киши-кум жатыр. Оның арғы жағы елсіз-сусыз шөл дала. Бізге жол көрсететін сенімді кісі керек.

Темірке басын көтеріп алды:

- Ондай кісі бар!
- Ол кім? - Темірке қасында отырған Ебейсінді тақымынан түртті:
- Менен гөрі оны сен жақсы білесің, әлі.
- Жоқ, білмеймін.
- Білесің. Білесің, вит. Екеуің бір ауылдансың, әлі.
- Жоқ, білмеймін.

Темірке мына жігіттің бөккен балшықтай бітеуленіп ала қойған бетін көргенде жағасын ұстағандай шошып кетті.

- И-и, Алла... Аллақайым, менің аузым жеңіл, жеңіл инді. Әйтпесе, Тәңірберген мырзаны осында отырған кісілердің бәрі, бәрі біледі, вит.
- Как... Как вы сказали? Тан... Танир?..
- Таксыр, Тәңірберген.

Генерал Чернов әлденеге түсі бұзылып, тақиялы татарға сенімсіздене қарады:

- Ол кім өзі?
 - Таксыр, ол бик жақсы, матур жігіт. Бай. Мырза.
 - Арал өңірінен бе? - деді генерал.
 - Иә, иә. Сіз де білетін болдыңыз ғой?
 - Білем. Жақсы білем. Ол қайда?
 - Қалада.
 - Бұнда неге келмеді?
 - Таксыр, оған хабар тимеген. Хабар тисе ол бұнда бәрімізден бұрын келер еді. Я, ол сондай тамаша, матур жігіт.
- Генерал Чернов қасында тұрған офицерге бұрылды.
- Есіңде ме, ол анада қызылдардың бізге жіберген жансызы.
 - Иә, білем.
 - Ұстандар! Тез. Айырылып қалмаңдар!

Еламан Кенжекейге үйленгесін бұларға іле-шала Сүйеу қарт келген-ді. Қолы ашық қарт жалғыз нарын жетелеп әкеп, желіге байлап жатып: «Үйің толған шиеттей жас бала» деді. «Жаз айында аңсыз отыра алмайды» деді. «Нар буаз. Алдағы жылдың басында боталайды. Балаларыңа ағарған болады» деп еді.

Сол нар биыл боталап, балалардың аузы аққа тиіп қарық болды. Тек бұларға жалғыз түйені жағада ұстау қиынға соқты. Өзінің бұрынғы отысуы мол дағдылы өрісін аңсап, ұзап кете берді. Тақа тынышы кеткесін Кенжекей кейінгі кезде аяғын тұсап жіберетін болды. Соның өзінде қарғып

жайылған қарды ол бүгін Бел-Аранның сыртындағы қара бұйраттан алып қайтты.

Тез оралам ғой деп балаларды көршілерге де тапсырмай кетіп еді; естияр баласы Өтеш. Оған сенім шамалы. Күн санап осы баладан көңілі қалып жүр. Әкесі түзде жүргенде жалғыздікті анасына қолғабыс берудің орнына, осы шірік неменің өскен сайын пиғылы бұзылып барады. Кенжекейдің көзі тайсаболғаны қасындағы кішкентай інілерін жылатады. Ала-бөле күндес қатынынан қалған кішкентай Әбілді көбірек зәбірлейтін. Сотқар бала осы жолы да Әбілді жылатып қойған екен. Кенжекей бауырына басып айналып-толғанып көріп еді, бала жұбанбады.

- Ай, Өтешжан-ай, саған не болды? Кішкентай балаға неге тидің?

- Мен тиген жоқпын, өзі жылауық.

- Сен... сен тидің, асы-ғым...

Өтеш өрешеге арқасын беріп міз бақпай безеріп алған. Інісінен тартып алған асықты оңайлықпен беретін түрі жоқ. Зәті жуас Кенжекей, сірә да, бала ұрмайтын. Оның үстіне Өтештің жолы бөлек. Әжесі сүт кенжем деп, жөргегінен бауырына басқан бала болған соң осы күнге дейін бұған ерекше бір ықыласпен, қайнысындай қастерлеп қарайтын-ды. Осы жолы сіркесі су көтермей шаршап келгесін бе, әйтеуір түйілген қабақ астынан тап бір Төлеуше жаулық ниетін жасырмай тұнжырап қараған баланы жағынан тартып жіберді:

- Бер!.. Бер, баланың асығын.

Өтеш жыламады. Қаны қашып құп-қу боп кеткен бетінің шапалақ тиген жері ғана ду етті. Және осы тұқымның еркектерінде болатын көкбет өжеттікпен анасына кірпік қақпай тура қарап тұрды да, қынаға бояған қызыл қоңыр сақаны ышқырынан алды.

- Сен... сен өз балаңнан гөрі өгей баланы жақсы көресің.

- Өшір үніңді. Ол сенің інің... бірге туған бауырың...

- Тапқан екенсің. Сен ұмытқанмен, менің есімде... Оның шешесі өзінді үй айналдыра сүйрет...

Кенжекей не болғанын білмей қалшылдап кетті.

- Шық! Шық үйден! - деп айқайлап, тапжылмай тұрған балаға дәл бір түтіп жейтіндей жетіп барып жерді теуіп-теуіп қап: - Жоғал, хайуан! - деді.

Баласын үйден қуып шыққасын да долы жас көзіне құйылып, дір-дір етіп тұр... «Доңыз! Доңыз...» деді ішінен. Осы баласы құрғырдың бар мінезі Төлеуге ұқсаған. Өскен сайын сол тұқымның іші тар қызғаншақтығы мен қыңыр кеждігі жеңіп барады. Әлден түрі мынау. Былайырақ барғасын бұлар да Қалау мен Төлеушілеп бір оттың басына сыйыспай, қысқа күйде қырық төбелесіп жүрмесе қайтсін?.. Соңыра ер жеткесін осы мінезін

Еламанға да істеп, тәтті тірліктің шырқын бұзып жүрмесе жарар еді-ау. «Құдай-ау, енді қайттім? Қандай амал бар бұл шіркінге?» деп ойлап, оңаша үйде жаны күйзеліп отырған.

Кішкентай қыз қыңқылдап кеп етегіне оралды. Балаларының ең кішісі осы. Бұл күнде бұ да төртте. Құдай қарасқанда осы қызы ауру-сырқаусыз, қол-аяғы балғадай боп өсіп келеді. Тек Әшімжан жүдеу. Қолға алғаннан бері, әйтеуір, ілесінен айықты. Соңғы кезде тілі дұрысталып, аяғына басып кетсе де, сорлы бала етке шықпай-ақ қойды. Өзі аумаған әкесі болатын. Үлкен ала көзі, қоңқаң мұрны, кез иегі құйып қойғандай. Аяғы алысқа түсіп кеткен күйеуін сағынғанда Кенжекей әрқашан істеп жатқан шаруасын қоя сап, осы баланың әкесіне қатты ұқсайтын бет әлпетіне телміріп қарап қалады. Кейде ол өз бетінше ойнап жүрген Әшімді жүгіріп барып, құшырланып бауырына қысқысы кеп кетсе де, қалған балалардан бата алмайды.

Еламаннан көптен хабар жоқ. Шалқарға барып қайтқан кісілер көре алмадық деп, бұның қосүрей көңілін қорқыныш билеп жүрген-ді. Осыдан бір ай бұрын ауру әкесіне Ақбала келіпті деп естіді. Осы хабар құлағына тиген бойда Қарақатын істеп жатқан шаруасын тастай сап, алау-далау боп жүгіріп келді.

- Ойбай-ау, не есіткенің бар?

Кенжекейдің дыбысы шықпай қалды. Қарақатын оның қуарып кеткен өңіне қарады да, қасына тізе бүкті.

- Естіп пе едің?

Кенжекей әлі құрып, буын-буыны дірілдеп қоя берген бойын қасындағы қазандыққа сүйеді. «Көптен бері хабар болмай кетіп еді. Сорлап қалған шығармыз» деген суық ой жүрегін мұздатып барады.

- Сақ бол, ана сайқал төркініне кепті ғой, - деді Қарақатын.

- Кім?

- Ақбаланы айтам. Ал, көре қал, бұнысы тегін емес.

- Әкесі сырқат деген.

- Соған сенесің бе? Сол қызылкөзге қағынды келетін бе еді? Жұртқа зәрін жайып, жыландай ысқырады да отырады. Қызы да жөргегінен ұшынған.

Осыдан көрерсің де білерсің, мені әулие дерсің. Ол жүзіқараның Еламаннан дәмесі бар.

- Құдай-ай, қойшы.

- Сен аңқаусың.

- Жоқты соқпа.

- Сен ашық ауызсың. Жұрттың бәрін өзіндей көресің.

- Алла разы болсын... қойыңызшы.

- Әй, мынаның есі дұрыс па? Қойы не, а?

- Бірді бірге шатпасаң тыныш жүре алмайсың ба?

- Ойбай-ай, енді не дейін? Мына шірік мені масқара қылды-ау! Мен сорлы омырауымды ашып аңқылдап келсем... Күні кеше Төлеу шашыңнан сүйреп...

- Шық! Жоғал! Ой, жексұрын!

- Өзің жексұрын. Жер басқан жанның азы мен тозысың. Ертең қойныңдағы байыңды тартып алады. Сонда көрермін сенің әуселеңді...

Қарақатын ауылды басына көтеріп бат-бұттап сөйлеп барады. Кенжекей ауыл-үйден қысылды. Үй ішінде үрпиісіп қалған балалардың бары-жоғын да сезбей, шынтағымен ошаққа сүйеніп отырып қалды. Осы бір қаңқу сөз құлағын сарсылтқалы қашан. Балалары жатқан төсектің шет жағына қисайған Кенжекей қараңғы үйде көз ілмей жатыр еді; көңілін күдікке бергісі келмесе де, әлгі қара пәленің лаңы қайта-қайта есіне түсе берді. Төлеу жер-суын тастап, жағаға көшіп келетін жылы Ақбаланы көргені бар. Құдық басында кездескен-ді. Ақбаланың ажары сынық екен. Өздері сияқты шолақ дүниенің зарын тартып, жілігі шағылып жүрмесе де, аппақ сұлу жүзінен ішінен азып, жүдеп жүрген көңілін сезіп еді-ау. Жаңағы қара пәле мың жердей кірлемек болса да, Құдай біледі, ардан аттап жүрмеген шығар. Иә, ол байғұста не сын бар?.. Етінің қызуы, бетінің қызылы тарқамай жатып екі үйдің босағасын көрді. Беті ашылды. Базары қайтты. Бай мен баладан бірдей айырылды. Иә, ол бейбаққа да оңай боп жүр дейсің бе? Қарақатын қанша айдап салса да, бұның өзінің арғы жағында Ақбалаға құйттай да қызғаныш жоқ. Қайта оны есіне алған сайын бағы ашылмаған байғұстың басындағы мүшкіл халді осы түн ол соншалық бар жан-тәнімен сергек сезді. Қасында ұйқылы көзімен кеудесін сипалап жатқан кішкентай Әшімге де бұрынғыдан гөрі басқа көңілмен қарады.

Кенжекей күндегіден ерте тұрды. Балаларын көршісіне тапсырды да, алдына Әшімді алып, ертеңгі салқынмен жүріп кетті. Ботасы ауылда қалған түйе ілгері жүрген сайын қайта-қайта артына жалтақтап, аңырап боздап келеді. Ыстық тез түсті. Тас төбеге келген күн шақырайып тесіп барады. Түйе үстінде итіндеп зықысы кеткен бала әрі-берідесін қыңқылдап жылай бастады. Түс ауа бергенде бұлар жазық далада бір өзі жалғыз шошайып тұрған Жетімқараға жетті. Осы шоқының етегінде қоңыр үзікті кедей ауыл отыр екен. Сыртта тірі жан көрінбеді. Күндізгі ыстық аптаптан ауыл адамының бәрі ішке тығылған сияқты.

Кенжекей түйе басын шеткі үйге тіреді. Қозылар көгендеулі жатқан желі басына түйені шегере бергенде іштен бір әйел шықты. Кенжекей оны бірден таныды.

- Ақбала! - деп дауыстап, түйеден қолына ұстай түскен кенеп дорбадағы қақпыш балықты сатырлатып сүріне-қабына жүгірді.

Ақбала өзі танымаса да, бірақ бұны ол танып, атын атап жатқасын іркіліп тосып тұр.

- Ақбала апаң ғой. Бар. Бара ғой, айналайын. - Ақбала дір ете қалды.

Бейтаныс келіншектің жанында томпаңдап келе жатқан қоңқаң мұрын қара балаға қарады.

- Амансың ба, құрбым?

Ақбала қасында ыржиып тұрған ақжарқын келіншекті көрді. Оның не дегенін есітпесе де, тіл қататын орай өзінен екенін біліп, болар-болмас бірдеңе деді.

- Танып тұрған шығарсың?... - деді Кенжекей өзінің шалғайынан тас қып ұстап алған баланы иегімен нұсқап.

Ақбала басын изеді. Біртүрлі сөлекет күлкі бет ажарын бұзып, біліне түседі де сөне қалады. Кенжекей «апаңа бар» деп қайта-қайта итермелесе де, аяғын баспай қойған ұялшақ қара баладан көзін айырған жоқ. Әшім онан сайын қысылып, Кенжекейге тығыла түсті. Бұрын-соңды бірде-бір әйелдің өзіне дәл мына келіншекше мейірімді, мұңды көзбен мұншалық жаны үзіле қарағанын көрген емес-ті. Әшімге тілін алғыза алмаған соң енді Кенжекей де сағы сынып: «Ай, шырағым-ай, шыққан жатырыңды жатырқап, балалығың ұстап тұр ғой, не қылса да» деді ішінен.

Бұл күні Сүйеу қарттың үйі кешкі асты қызыл іңірде ішкен еді. Көлік соғып шаршаған бала дастархан басында үлкендермен бірге ас ішіп отырып ұйықтап кетті. Ақбала қонақ келіншек пен балаға төсекті бірге салып еді. Кенжекей жатар кезде ұйықтап жатқан баланы көтеріп апарды да, Ақбаланың төсегіне салды. Ақбала оны көрсе де, көрмеген сықай танытып, күйбендеп, үй шаруасын істей берді. Күндегі әдет бойынша кешкі астан кейін ауру әкенің жайын істеп, насыбай толған мүйіз шақшаны жастығының жанына қойды. Онан таң атқанша әлденеше оянатын әкесіне шөлдеген-шөлдегенде мейір қандырып ішетін сусын әзірледі. Сонан соң жалпылдақ шамды есік жақтағы төңкерген шелектің түбіне қойып жатып, қонақ келіншекке көз қиығын тастап еді, ол әлгінде іргеге бетін беріп жатқан күйінен қозғалмапты. Ақбала шам жарығын басып қойды. Бұлтиған бетін алақанына сап, танауы пысылдап тып-тыныш ұйықтап жатқан баланың жанындағы бос орынға қисайды. Өшім оянбады. Кенжекейге істейтін күндегі әдеті ме, ұйқылы көзімен Ақбаланың омырауын сипалап,

кеудесіне тұмсығын басты да тынышталды. «Құлыным. Сорлы жетімегім». Ағыл-тегіл жылаған әйел бауырындағы баланың күнсіген айдарын иіскеп, құшағына тас қып қысты да, таң атқанша көз ілмей қыбырсыз жатты.

Бұрын ол қатты ұйықтап жатып та сырқат әкенің сөл қозғалғанын сезетін.

Бүгін бауырындағы баласынан басқа тірі бір жанды ойламады. Күндегі әдетпен сусын ішкісі кеп оянған әке де, өзінен қол созым жерде жатқан қонақ келіншек те есінен тарс шығып кетіп еді. Жазғы таң ауыл сыртындағы қоңыр шоғының ұшар басына шапаң шашып, түндігі түсірулі абажадай үй іші бозамық тарта бастағанда Кенжекей қозғалды.

Балықшылар аулының ерте тұратын жайы Ақбалаға белгілі. Қонақ келіншектің күндегі дағдылы уақытта ояматынын білген Ақбала ұйықтап жатқан баланың қасынан ақырын тұрып кетті. Сыртқа шығып шай қояйын деп жатыр еді, Кенжекей жанына кеп қолынан ісін алды.

- Қатып қалпын. Әшімжанның ояматын түрі жоқ. Маған бер, отты мен тұтата қояйын.

Ақбала: «Қайтесің, өзім де үлгірем ғой» десе де, Кенжекей екі елі қасынан қалмай, ішке кірсе кіріп, шықса бірге шығып жүр. Және ол көрген-білгенін айтып, салдырлап сөйлеп жатқанда бұл өзінің жұмған аузын ашпағанына қысылады. Оның ықылас-пейіліне орай бұның, тым құрыса, осы тұста жүрегін жайып тастайтын реті еді. «Не қылса да кісінің өзіне де күші жетпейтін бір кезі болатыны ғой» деп ойлады Ақбала.

Көңілдері жараса қоймағанын байқады ма, Кенжекей үйде қалған балаларын сылтауратып, алдын кештете аулына қайтты. Ақбала ұзатып салды. Ботасына қайтқан түйе қамшы салғызбай желе жөнелді. Ақбала түйе үстінде селкілдеп бара жатқан келіншекті көзден таса болғанша ұзатып салды. Артып кеткен ажар-көркі болмаса да, қараторы, екі беті бұлтиған дөп-дөңгелек зерек жүзді. Дәнге тойған бұлдырық тәрізді тұла бойы да тығыншықтай екен.

Ақбала мырс етті. «Құдай біледі, күйеужанды болар» деп ойлады. Иә, түрі айтып тұр. Күйеуінің көлеңкесі сияктанып, отырса да, тұрса да асты-үстіне түсін өбектеп бітетін шығар.

Ақбала тағы да мырс етті. Сыртта самауырға су құйып, от тұтатып, ішке кіргенде әлгі ащы мысқыл әдемі бетінен жуық арада айықпай, ажарын мұздатып тұрып алды. Кешке бауырындағы баласын құшақтап жатып та ол түннің бір уақытына дейін өзінің ит-ыржыңмен өткен өмірін ойлады. Онан Еламан екеуінің арасын ойлауы мұң екен, бүгін тағы да көзінен ұйқы қашып, май шамның әлсіз жарығы сығырайған үйдің оң жақтағы жамау түскен үзікке қадалып алды.

Ой, дүние-ай, о да бір дәурен екен-ау! Ақбалаға үйленердің алдында бір

жыл бойы жылқышы жігіт келуін жиілетпеді ме? Әсіресе, ел қораға кіргесін ай сайын, апта сайын ат сабылтып келіп тұратынды шығарды. Қақаған қаңтар айында бай ауылдың жылқысын ұры-қарыдан күзеткен жігіт күндіз-түні аттан түспейді. Суық қапқан бойы сықырлап, кіріп келе жатқан жылқышы жігітті көрген сайын бұл жиырыла қалатын. Әлі есінде: әке-шешесі ауыз ашуға отырған кезде Ақбала үй сыртындағы ақ шоқалақтың тасасында тосып тұрған Тәңірбергенге кездесті. Осы күннің ертеңіне де сол қуаныш қыз жүрегінде шоқтай маздап тұрғанда жылқышы жігіт келді. Тәңірберген маңайынан жүре алмайтын үйге бұл ешкімнен именбестен емін-еркін кеп, атын қамыс қораның ығына байлап жатты. Қалың киім киген бойы қорбандап, ат шылбырын белдеуге байлады. Бетіндегі боз қырауды алақанымен бір сипап тастап, сарытабан қарды сықыр-сықыр басып келе жатқанын көрді де, бұл шапанын жамылып, көрші үйге кетіп қалды. Бірақ қатал әке дереу шақырып алды. Ақбала дастархан басына амалсыз келді. Бір қырын отырып шай құйды. Еламан ұялшақ. Қашан кете-кеткенше қыз жаққа қарауға жүзі шыдамай, көзін қашырта береді. Үстіне Ақбала кірсе болды, екі беті дуылдап қоя беретін. Көңілі жүйрік қарт қызына атып жіберердей шаншыла қарайды. Басқа кезде қорықса да, бұл дәл осы тұста қаһарлы әке ашуынан қорықпайтын. Қайта осындайда қыздың бойында да әлдебір егес оты өршеленіп кететін. Шіркін, жастық не істетпеді!

Қанша келіп жүргенде оған бір рет те рай бермепті. Сонысы жөнсіздік пе, тәкаппарлық па? Қайткен күнде де шамадан тыс шектен асып кетсе, сірә, тегі тәкаппарлық та қаталдықпен пара-пар ма, қалай?

Ақбала көз қиығын құшағындағы баласына тастады. Ақбалаға бірден бауыр басып кетті. Сорлы бала шыққан жерін сезетін шығар-ау.

Алғашқы күні осы баланың кімге ұқсағанын ойлаған жоқ-ты. Оған мұршасы да болмаған. Бейтаныс әйелдің жанында томпаңдап келе жатқан қара балаға көзі түсуі-ақ мұң екен, өзінің ана жатырын жарып шыққан тұла бойы тұңғышы, тірі жетімегі, бір жапырақ бауыр еті осы бала екенін бір дегеннен бар жанымен сезе қойып еді. Кейін мауқын басқан соң, оңаша үйде ойнап отырған Әшімге анықтап қарады. Қайталап қараған сайын осы баласының тұла бойындағы бар бітімі мен бет әлпетінен Еламаннан аумайтын ұқсастық табатын. Әсіресе, Әшімжанның үлкен ала көзі мен кез иегі, қоңқаң мұрны... құйып қойған әкесі. Мінезі де бұйығы, тұйық.

Туғанда да осы бала үш айға дейін біртүрлі болды, емізетін мезгілінен асып кетсе де, бала боп мазасызданып жылаған емес. Қашан қол-аяғын шешіп, құндағынан босатып алғанша оянбайтын. Жарығымның сол мінезі ескесін де өзгермепті. Қазір нағыз қолда тұрмай зырлап жүретін кезі ғой. Өзімен

бірге ойнайтын бала да іздемейді. Іші пысып жалғызсырайтын емес. Үш мезгіл ас берсең болғаны. Үй ішіндегі кісілерге ала көзінің астынан бір қарап қояды да, ертеден кара кешке дейін өзімен-өзі ойнап отыра береді. «Құдай біледі, жасында әкесі де дәл осындай болған шығар-ау» деп ойлап, Ақбала ақырын күлді.

Кенжекей үйіне ел орынға отыра жетті. Не көрінгенін қайдам, жол бойы қашан жар басындағы ауылға жеткенше басына қай-қайдағы ойлар келіп, әлек-шәлегі шыққаны. Әуелі Ақбаланы есіне алды. Сосын бір күн, бір түн бірге болғанда екі әйел Еламанды аузына алмағандары да есіне түсті. Әрине, Ақбаланың неге үндемегені белгілі. Оның орнында болса бұ да сүйтер еді. Бұл тек Ақбаланың әке-шешесіне түсінбеді. Ол сорлының бұл дүниеде бары-жоғын да білгісі келмеген бейтарап көңілдерін байқады. Сонда оның жазығы не?

Қарақатын Кенжекей келгенше шыдамай, жолына қарап отыр екен. «Осы жұрт Ақбала мен Еламанды қайта табысыпты деп жүр ғой? Сол не сөз, онан не білгенің бар?» деп Қарақатын бұған дүрсе қоя берді. Кенжекей бұған басында көңіл бөлсе де, кейінірек керең болған кісідей құлақ аспай қойған-ды. Соның арқасында болар, ақыры ауыл арасындағы сүйретпе бықсық сөз де сөнді. Сүйтіп жүргенде бір күні Еламаннан хабар келді. Қалаға барған біреуден амандығын айтып, азын-аулақ шай, шекер беріп жіберіпті. Барам деген сөз аузынан шықпаса да, осы күннен бастап «келіп қалар» деген үміт Кенжекейдің кеудесінде шоқтай маздады да тұрды. Үй сыртынан дыбыс шықса да елден бұрын бұл елең етіп, тап бір жігітін күткен қалыңдықтай жүрегі лүпілдеп қатты-қатты соғып кетеді.

Күндіз жұмыста. Кешке үйге келе сала балаларға тамағын беріп, қызыл іңірден жатқызып тастайды да, күйеуге шыққаннан бергі дағды бойынша кебеже түбінде жатқан сүт тайлақтың жүнін бір етек қып алдына салып алады да, түннің бір уақытына дейін түтеді. Қолы қалт етсе, соңыра Еламанға шекпен тоқып бермек.

Күйеуге шыққалы қатты өзгерді. Оны өзі де сезеді. Төлеуден кейін бұл еркек атаулыдан жүрегі қатты шайлыққаны сонша, өмірі күйеуге шықпаспын деп ойлап еді-ау! Қойны құр емес, балалары бар, ендігі қалған өмірді сол қарақтарымның көлеңкесінде өткізермін деп ойлап еді, Құдайдың жазғаны солай болды ма, әлде осы жігіт дегенде Айғаншаның ықыласы басқа болғаны әсер етті ме, ұрса-соқса да төмен етектегі әйелдің еркексіз күні жоқ екенін мойындады. Өгей әке болса да үш сәбидің тірлікте

арқа сүйейтін бір қамқоршысы болғанын дұрыс көріп еді.

Бір жолы қараптан-қарап отырып көңілін күдік жайлап, «Қате істедім бе? Сорлы басыма тары да пәле тілеп алдым ба?» деп ойлады. Осының алдында ғана бірнеше күннен бері көкірегінде гүлдеп келе жатқан қуаныш кенет тағы да қара суық ұрғандай жапырағы солып, өзі де балық сойып жатқан қатындардың арасында қолынан пышағы түсіп, мұңайып отырып қалды. Соны басқадан бұрын мосқал әйел байқады:

- Кенжекей, саған не болды? Бір жерің ауырып...

- Жоқ, жоқ... ештеңе емес.

- Шаршаған шығарсың?

- Әй, құрысыншы... Құрып қалсыншы, осы ит өмір, - деді де, Кенжекей тұрып кетті. Аң-таң боп ақырып қалған қатындарға назар салмастан, сол күні үйге ерте қайтып еді. Былай шыққасын жылап, көзін бір сығып алды. «Өзімнің бұрынғы күнімді көріп жүре бергенім дұрыс еді» деп ойлап, қол-аяғын әрең алып келе жатқанда, кенет сонадайдан көзі Еламанды шалды. Сыртта жерошаққа от жағыпты. Қазан беті буланады. Қара шайнекті де қайнатып, өзі үй алдын сыпырып күйбеңдеп жүр екен. Кенжекей:

«Масқара-ай, сыртта жүрген кісілер кермесе не қылсын?» деп қысылды.

Бұлтиған қараторы беті нұрланып күліп жіберді. Сосын жылап, сырт айнала бере жаулығының шетімен жасын сүртті. Күні бойы өзін қажытқан күдіктің қайда кеткенін білмеді: «Е, Құдай, ұзағынан бере гөр».

Берегірек келгесін жақсылыққа бұның да бойы үйренді. Тіпті, өзгелерден өзін кеммін деген ойдан қалды. Бәз біреуден кем болса да, ал қайсы біреуден қайта өзінің артық екенін сезді. Баяғы қорлық күндерін ұмытты. Ол тек оқта-текте жылаумен еткен жастық шағын еске алатын. Енесі өлгеннен кейін күндесінен көрмеген қорлығы қалмады. Теңдіксіз жас келіншек те күтімсіз жас теректей жер бауырынан нәр ала алмай тұрғанда көктен нөсер төккен қандай! Беу, несін айтасың, о да әнебір жапырақ сарғайып түсе бастағанда Құдіреттің күшімен қайта гүл ашып, құлпырып кете барады екен ғой! Құдайдан ба, әлде адамнан ба, әйтеуір жастық шағын зая жіберіп алатын әйелдер болады. Кейін отыз бен қырықтың аралығына ілігіп, еркек ықыласына ынтызар болған сарыторы шағында Тәңіріден ондай әйелдердің жүрегіне шоқ түспегей деп тіле. Ондай әйелдер құдды аштық өтіп, жүрегі үзіліп бара жатқанда аузына ас тиген кісідей тойымсыз, қомағай. Кеш оянған махаббат кейін кісі өлгенде де қара жердің астына өзіңмен бірге түспейді дейсің бе?! Ал бұндай әйелдер соңыра қартайған шағында да өзінің ең бір отты кездегі ажарын бермей, баяғы бір балғын қалпымен қарап тұратын шығар-ау!

Кенжекей иегін тізесіне сүйеп, қыбыр етпей отыр. Әлгінде сонша ықылас

қойып түткен жүн қолынан түсіп кеткен. Күлімсіреген көз үй ішіндегі бір нәрсені дендеп көріп отырған жоқ. Осы ұяң күлкі кейін ұйықтағасын да келіншек өнінен айықпай, дөңгелек зерен жүзін нұrlандырып, жұмсартты да тұрды.

Ертеңіне ол күндегі дағдылы уақытынан кешірек оянды. Жұмысқа кетер алдында балаларына ас даярлап, асығып-үсігіп жатқан үстіне Еламан кіріп келді. Кенжекей істеп жатқан шаруасын тастай сап, балаларынан бұрынырақ жүгіріп барса да, Еламанның бүтіл бір жақ бетінде ырсиған ат тұяғындай тыртыққа көзі түсті де тұрып қалды.

Еламан балаларын бетінен сүйді де, кішкентай қыз баланы қолына көтеріп алды:

- Өзің өсіп қапсың ғой. Ал, жағдайларың қалай? Әлі де болса есін жия алмаған Кенжекей Еламанның бетінде әлі де жазыла қоймаған тыртыққа қарап қатып қапты.

- Әшімжан қайда? - деді Еламан.

- Атасында...

- Қалай, қарындарың ашып қалған жоқ па?

- Әшімжанның әкесі-ау... - деді Кенжекей. Еламан әйелінің өңіндегі үрейді енді байқады.

- Жә, қайтесің. Бұл ештеңе емес, - деп жуып-шаймақ болды. «Иә, иә, бұл ештеңе емес, жаныңның аман қалғанын айт» деп Кенжекей қостағысы келді. Бірақ аузын ашса өкіріп жылап жіберетінін сезген соң, үндей алмай, іштей қалтырап дір-дір етіп тұр.

- Шайың әзір ме? Әкел, шай ішейік, - деді Еламан.

- Қазір... қазір...

- Кенжеш... осы Ахаң сорлы шынымен-ақ хабар-ошарсыз кетті ме?

- Иә, ол байғұс... сүйтті ғой.

- Алда пақыр-ай!

Осы екі арада көршілер жиналып қалды. Теңізден кеш қайтқан балықшылар да бірінен кейін бірі үзік-созық келіп жатыр. Жұрттың соңын ала Дос келді. Еламан оған әркездегідей ілтипат білдіріп, орнынан тұрып амандасты да, өзінің жоғарғы жағына отырғызды. Көрші келіншектер қолғабыс берген Кенжекей лезде шай-су әзірлеп, дастархан жайды.

- Еламан шырағым, біздей емес, көзің ашық. Есіткен-білгенінді айта отыр. Мына соғыс қашан бітетін? - деді үлкендер.

- Жуық арада бір жағына шықса керек.

- Апырай, ә, мынау бір жақсылық екен.

- Шалқарды жау алды деп жатыр ғой, сол рас па?

- Рас, ақтар қазір Аралға қарай беттеп келеді.

- Көп пе?

- Жетерлік.

Шай ішіп болған жұрт көтеріліп сыртқа шықты. Кеш бойы жұмған аузын ашпаған Дос Еламанға қатарласып, тіл қататын ыңғай білдіріп еді, бірақ Еламан:

- Мөңкенің басына баралық, - деді.

Дос үндемеді. Еламан қарт балықшыға Құранды өзі оқитын. Оған бағыштаған дұғаға бар ықыласын сап, жан-тәнімен беріліп кеткенде, егіліп жылап отырғанын сезбей қалатын-ды. Осы жолы да дұға соңында бетін сипағанда саусағының ұшы жылып аққан жасқа тиді де, көзінің тұсына келе берген қолы кілт іркіліп, алақанымен бетін басып отырып қалды. Тақымдасып қатар отырған Дос оған көлденеңнен көз қиығын тастады. Жұбатқысы кеп еді, бірақ осындайда сөзге шорқақ жігіт жұмған аузын ашпады. Сонан тек үйге қайтып келе жатқанда, Дос:

- Кәне, жөніңді ұқтыршы. Қандай шаруамен жүрсің? - деп еді. Еламан көп ішінде шешілмесе де, жеке қалғасын Достан жасырмады: өздеріне қарағанда ақтардың күші басым екенін айтты. Бірақ олар тойтарыс алатын жер таяу деді. Қазір қызылдар да, ақтар да Арал түбінде болатын алдағы қырғын шайқасқа қатты әзірленіп жатқанын айтты. Ақтар Тәңірберген секілді шонжар байларға арқа сүйейді. Ал қызылдар жағы жер-жерге кісілерін жіберіп, ел ішінен ат жинап, азық-түлік алдырып жатқанын айта кеп, ақыр соңында:

- Көз тігіп келгенім Тәңірбергеннің жылқылары еді, бірақ жамандықты жер түбінен ойлайтын сұм емес пе, жылқыларын жасырып тастапты, - деді.

- Қап, не қыласың? Қолға түссе, оныкі ақсүйек адал мал болар еді ғой.

- Тәңірбергеннің жылқылары түлкі боп кетпесе, Кәлен табар деп сенем.

- Кәл-ен?..

- Айтпақшы, Дос аға, шүйінші. Кәлен Сібірден қашып келді ғой.

- Алда байғұс-ай!.. Еңіреген ер-ай!

- Апырай де! Жанымыздың сірідей берігін қайтерсің?! Тепкілесе де өлмейтін темір өзек екенбіз ғой, - деді Еламан күліп.

Діншіл Дос оның сөзін асылық көріп, ішінен ұнатпай қалды.

Еламан қолындағы ноктаны үй іргесінде жатқан ер-тоқымның үстіне тастай салды да, есік алдында ойнап жүрген кішкентай қызын көтеріп ішке кірді. Бұл кезде кісі-қаралар кетіп, үй іші оңашарып қалған-ды. Кенжекей

үй ішінің аз ғана дүниесін қағып-сілкіп, тап-тұйнақтай ғып жиып қойыпты. Балалардың үстінде де жаңа көйлек. Кенжекейдің өзі де қай заманнан бері сандық түбінде жатқан ақ шыт көйлек пен түгі қырқылған мақпал камзолын киініп сәндене қапты. Айлығының есебіне жазғызып алған жас балықты былқытып асып, қазан маңында жүгіріп жүр екен.

Еламан:

- Қолғабыс берейін, - деп қасына барып еді. Кенжекей:

- Жоқ, жоқ, саған түк істетпеймін. Бүгін балаларыңның қасында бол, демал,

- деп, Еламанды қоярда-қоймай зорлап апарып балалардың қасына отырғызды.

Еламан әйелінің ырқына көнгенсіп, күліп отыра берді де, аңдаусызда оны бауырына тартып құшақтап еді, Кенжекейдің бүйректей беті ду етті.

Басынан сыпырылып түсіп бара жатқан жаулықты тез жөндеп, Еламанның құшағынан сытылып шыға берді.

- Саған не болды? Балалардан ұялмайсың ба? - Еламан асқа дейін балаларды ойнатты. Кішкентай екі баланы арқасына мінгізіп, төсек жайған төр алдында тізесімен жорғалап жүреді де, ара-арасында түйе боп бақырып жатып алады. Балаларды ойнатудан гөрі осы балалардың сылтауымен өзі ойнап қалғысы келген сияқты. Кенжекей асты түсіргесін де күйеуі мен балаларының ойынын бұзғысы келмей, қазан жанында күлімсіреп отыр. Осы бір иманы бетіне шығып тұрған ірі денелі жігітке жар боп қосылғанына шүкіршілік қып: «Е, Құдай, осы қызығыңнан айыра көрме» деп тіледі.

- Әй, осы үйдің үлкен баласы... астарың дайын болды ғой, - деді Кенжекей күліп.

Ас-су ішкесін Еламан сыртқа шығып кетті де, Кенжекей балаларын бүгін күндегіден ертерек жатқызып, ұйықтатып тастады. Өздерінің төсегін де қызыл іңірден салды. Бірақ күндегі дағдысына бағып, көрпенің астына кіріп жата қалған жоқ. Осы кеш ол құдды жігітін күткен жас қыздарша ақ некелі төсектің ыстық бір сәтін асыға күтіп, тұла бойы да біртүрлі тоңазығандай, тоқтата алмаған тәтті діріл бар.

Еламан бір кісімен үй сыртында ұзақ сөйлесті, олардың сөзін есітпесе де, құлаққа күңгір-күңгір дауыстары келеді. Күйеуін күте-күте қалжыраған Кенжекей тағаты таусылған бір кезде Еламанның ескі көйлегін жамап-жасқағалы қолын созып ұмтыла бергенде көзі қымтаусыз қалған балтырына түсіп еді. Күн тимеген тәні атластай аппақ екен. Кенжекей сықылықтап күлді де, аяқ жағындағы көрпе астына кіріп жата қалды. Осы кезде Еламан да үйге қарай беттеп келе жатыр еді, Кенжекей төсектен атып тұрды. Неге бүйткенін өзі де білген жоқ-ты. Тек күтпеген жерден

Қарақатынның өсегі есіне түсіп, түсі демде бұзылып кетті. Еламан ішке кіргенде бұл күйеуінен бетін қашыртып, сырт айналып тұр еді.

- Кенжеш, - деді Еламан, - жай ма? Біреу бірдеңе деді ме?

- Неге екенін білмеймін, осы бақытымды өзіме-өзім көп көрем. Айырылып қалатындай қорқам.

- Сол ма? Кел, қасыма отыршы. Ар жағыңда бірдеңе бар ғой?

Кенжекей сыртын беріп қырындай түсті.

- Кейбіреулер айтады...

- Иә, Кенжеш...

- Жұрт сені... Ақбалаға телиді. Мен оған сенбеймін. Егер, тіпті, шын болған күнде де, бағы жанбағаны болмаса, өзіміз көріп жүрген қай қатыннан кем?! Қайтейін... Көп болса, екі қатынның бірі болам да. Мына қарақтарымның қолы аузына жетіп кеткенше жетімдік көрмей, сенің пананда өссе деймін. Өз басым қараңды алыстан көріп жүргенге де ырзамын.

Ә дегенде Еламанның аузына сөз түспеді. Әсіресе, Ақбаланың аты аталып, әңгіме беті анықтала бастағанда күн қақан қарасұр беті дуылдап кетті.

- Кенжеш... Айналайын, Құдай куә...

- Қарғанбашы. Саған сенем ғой.

- Жұрт не демейді?! Жұрттың аузына қақпақ бола алмайсың.

Кенжекейдің көзінде жас. Онысы өзіне де ерсі көрінді ме, әйтеуір, күйеуінің алдында қызарақтап қысыла күліп:

- Маған не боп отыр осы? - деді.

Еламан осы келіншектің биязы жұмсақ мінезі мен елжіреген жанын жақсы білетін. Тек оның тап бұншалық ақылды, ұстамды екенін біле қоймаған-ды. Еламан Кенжекейдің күн санап толығып келе жатқан тығыншықтай денесін құшақтап, бауырына қысқысы кеп кетсе де, өзін тежеп қалды.

- Кенжеш... Ертең Сүйекеңе барып көңілін сұрап қайтсақ қайтеді?

- Барайық.

- Балаларды қайтеміз?

- Оған қысылма. Көршілер қарай тұрады ғой.

- Онда жатайық.

Ертеңіне бұлар елең-алаңда оянып, тез-тез жиналып жүріп кетті. Ыссыға қалмай ертеңгі салқынмен едәуір жүріп, жол өндіріп тастады. Еламан Кенжекей мінген жазылы түйенің басын жетелеп, бұлаң құйрықпен отырған-ды. Соның өзінде бір жылжып кеткен тұяқ жол қоймады. Түс ауа бұлар жуық арада ғана жұрт жаңартып қонған Сүйеу қарттың ауылына жетті. Ақбала әкесінің беті бермен қараған соң бір-екі күн турасында қайтып кеткен екен. Кенжекей іште кісі-қара отырған соң әдеп сақтап, сыртта қатындардың арасында қалды. Еламан атын белдеуге байлады да,

үйге беттеді. Сүйеу қарт тәуір болғалы қасынан кісі-қара арылмайтын. Бүгін де дүние-жиһазы аз үлкен үйдің іші қауқылдаған көп кісіге толып отыр екен.

- Ассалаумалейкум!

- Әликсәлем, бұ қай бала?

- Ау, мынау өзіміздің Еламан ғой. Ал, жоғары шық!

- Ал, шырағым, дені-қарның сау ма? Аман-есен жүрсің бе?

- Шүкір.

- Ал сапар оң болсын.

- Әумин. Сүйекеңнің көңілін сұрағалы...

- Е-е, дегендей, бетің дұрыс. Үлкендерді ұмытпағаның жөн.

- Сүйекең тәуір. Құдай қуат беріп, шүкір, беті бермен қарады. Ал, өз жөніңді айтшы. Жағадағы ауылдан шықтың ба?

- Иә.

- Жалғызсың ба?

- Жоқ, жолдасым бар, - деді Еламан.

Сүйеу қарт ертеден бері бұлардың әңгімесіне араласпай, үлкен үйдің оң жағына салған төсекте ақ көйлек, ақ дамбалмен тіп-тік боп қазықтай шаншылып отырған-ды. Ол осы тұста жүзін Еламанға шұғыл бұрды.

- Жолдасым?.. - деп оның жаңағы жауабын жұлып алғандай ғып қайтарып сұрады. Ақ кірпік астынан шаншылған көз де өңменінен өтіп барады.

Еламан аңдаусызда бүлдіріп алғанын білсе де, бірақ сыр бермей, сыртын мейлінше салмақты ұстап:

- Иә, жолдасыммен келдім, - деді.

- Е-е. Ол сонда қай жолдасың? Кім деген жолдасың?

- Келіншегім ғой.

Сүйеу қарт көзін тайдырып екетті. Ол жаққа енді қайтып назар салмады.

Көйлек жағасынан қылқиған мойнын қыжырта бұрып, ашық есіктен сыртқа қарап отырды да, кенет мырс етті. Сосын қасында отырған қарияға бұрылып:

- Жолдасым дей ме, ей? - деп мырс-мырс күлді.—Әй, пұшық кемпіріңді сен де жолдас деуші ме ең? Ендігі жерде бәріміз де кемпірімізді жолдас дейміз бе? А-а?

Үй іші жым-жырт. Жұрттың бәрі жапырлап қалған. Ақшұнақ шал ғана анда-санда мырс-мырс етіп қояды.

Ішке Әшім кірді. Үнсіз кісілерге жалтақтап, үркектей қарады да, түп-тура төрде отырған әкесіне барды. Тылсымдай тынып қалған ыңғайсыздықты қалай серпілтерін білмей шыдамы құрып отырған Еламан баланы тілге тиек қып:

- Балам-ау, бойың өсіп қалыпты ғой. Оқуға баратын уақытың да жақын. Бір-екі жылда оқисың, - деп еді.

Сүйеу қарт бас бармаққа толтыра салған насыбайды қырғыштай мұрынға кезек апарып, күсілдетіп ішіне тартып-тартып қалды:

- Ал! Ал, оқуға бердің! Ал, балаң орыс болды. Ал, шашын бір қарыс қып қойды. Тар шалбар киді. Түрегеліп сиді. Сонда ол саған иман әпере ме? О несі... О несі, әй?

Қысылған кісілер бір-біріне көзінің астымен қарап, бір-бірлеп кете бастады. Үнсіз үйде ұзақ отыра алмаған Еламан да әлгілердің соңын ала тысқа шықты. Тек қазықтай шаншылып алған қырсық шал қыбыр еткен жоқ-ты. Сонан бір кезде тағы да өзінен-өзі осқырынып:

- Әй, жолдасым, - деді кемпіріне, - іш дәрет алатын су әкел.

- Ай, сорлы-ай! - деді ертеден бері үн-түнсіз ұршық созып. отырған кемпір.

-Пайғамбар жасынан жасың асса да осы бір ит мінезге әлің келмей-ақ қартайдың-ау сен де.

Сүйеу кемпір сөзін құлағына ілмеді.

- Еламанға сонша неге қадалдың? Не жазығы бар еді оның? Ұят істедің ғой.

- Жоқ-ау, оқуға берем дейді. Ал, бер!

- Йе, оқыса қайтеді? Заманы солай.

- Әй, қақбас, отыр! Отыр жөніңе! Көрдің бе, тілі сала құлаш.

- Сенің де арғы жағың белгілі.

- Е, менің арғы жағымнан не көрдің?

- Бізде де көз бар. Сенің шымбайыңа батып отырған оқу емес, басқа.

- Не дейді? Не деп отыр мынау?

- Тұз-дәмі жараспаған соң кісіден көретін не бар?..

- Оттапсың! Оттапсың! Ақылгөйін... Ондай ақылыңды басыңа шайнап жақ. Шық! Шық үйден!

- Жә, қойдым. Женілдім. Сен сорлы қай қисығыңды мойындап едің, - деді де, кемпір түрегелді.

Сүйеу бармағындағы насыбайды есіктен шығып бара жатқан кемпірдің соңынан шашып жіберді. Бет терісі жыбырлап, іргеге қарап жатып қалды.

Сонан кешке өрістен мал келгенде оянды. Ашулы жүздің зәрі сыныпты.

Еламанның қарсы болғанына қарамай, қолындағы азын-аулақ қойдан алған биылғы телдің соңғы қозысын сойғызды да тастады. Қазан көтерілді. Сол күннің ертеңіне Еламан жолға жиналды.

- Ал, ата, мен жүрем. Көріскенше күн жақсы.

- Жүрем де?

- Иә, ата.

- Ым... Көріскенше дейсің, ә?.. Сендермен көрісетін атаңда қанша күш

қалды дейсің? Енді көрісеміз бе, жоқ па?! Бері... бері келші, балам!
Қасына кеп тізе бүккен Еламанның қолын уысына қысып отырды да, көңілі босап бара жатқасын бойын билеп ала қойды.
Кезерген ернін Еламанның маңдайына тиер-тиместе тартып алды. Сүйеу қарттың ішкі тынысынан ақырған көк насыбайдың ащы иісі бұрқ етті.
Еламан: «Алла қуат берсе аяғыңызға мініп кетерсіз» дегісі кеп еді, оған бірақ мына ақ кірпік, қызылкөз қияңқы шалдың мінезі белгілі: өтірік пен көлгірлікті жек көреді. Ол тегі Еламанды да сондайы жоқтығы үшін жақсы көрген шығар-ау!

ҮШІНШІ БӨЛІМ

Генерал Черновтың армиясы Шалқардан кейін іле-шала Сексеуіл стансасын алды. Оның ар жағында Арал қол созым жер еді. Бірер күнде Чернов пен Дутовтың жер қайысқан әскері Аралғада жетті. Олармен шалғайласып оқ-дәрі тиеген түйелер, арбалар, обоздар, жаралылар, ауру-сырқау әскерлер үзік-созық келе бастады.
Осы бір қарбаласта Аралдың іргесіне бекінген қызылдарға Ташкенттен көп әскер келді. Алғашқы күні Колузаев бастаған бес жүздей мадьяр отряды келіп еді. Іле-шала мыңнан астам түрікпен түсті. Бөрінің басында бір-бір қойдың терісінен істеген сеңсең бөрік. Суырма қылыш сандарына соғады. Ысқаяқ қара жігіттер вагоннан үркектеп түскен қазмойын арғымақтарға ырғып-ырғып мініп алды.
Осының алдында Аралға Түркістан майданы ерекше мандатпен төтенше комиссар ғып тағайындап жіберген Петр Дьяков келген-ді. Қасында Кронштадтан көмекке жіберген он тоғыз моряк бар-ды. Олар келе сала Арал теңізінің бас-аяғынан ірілі-ұсақ кемелердің бәрін жинап, екі асығыс, бір қарбаласта флотилия жасақтапты. Арал көпестері - Марков, Мокеев, Елисеевтердің қай заманнан бері теңіздің арғы бетіне қатынап, саудасаттық жасап жүрген ірі-ірі кемелері - «Хива ханы» мен «Түркістан» теплоходына екі-екіден зеңбірек орнатып, пулеметтер құрып тастаған еді. Осы күндердің бірінде Аралға Кәлен келді. Қасында өңшең қару асынған жігіт. Аттары қара тер. Тәңірбергеннің шың арасында сырт көзден жасырып жүрген бес жүздей жылқысын қуып әкелген екен.
- Әй, әлгі көксауларың қайда? - деді ол келген бойда.
- Оны бұл арадан таппайсың. Ол қазір қаланың шетінде окоп қазып

жатқандардың арасында жүр.

Кәлен оған өзі бармай, қасындағы бір жігітті жіберіп еді, ол Дьяковке жетем дегенше мына жақтан оған екі аттылы құйындатып шауып келді.

- Комиссар... жау...

- Алыс па?

- Жоқ... Алды 68-разъезге келе бастады. Жер қайысады.

Дьяков жау бетті шолғындап қайтқан екі жігітті штабқа жөнелтті де, өзі әлдебіреуге айқайлап, окоп бойымен ілгері жүгіріп кетті. Бір қалтарысты айнала бергенде кеудесі қысылып, тұра қалды. Бұндайда ол әдетте кісі-қараның көзіне түскісі келмеуші еді, дәл қасынан әлдебіреудің «Қамсар» деген даусын есітті. Мынау кім де болса, Еламанның жігіттерінің бірі екенін біліп, жалт қараса, шынында да қасында қылыш асынған қияқтай қара мұртты жігіт тұр екен.

- Ә, Әли... ьхе-е... Кел! Кел!

- Камсар, немене... Сырқаттанып...

- Жәй ғана... Еламан оралмады ма?

- Жоқ.

- Хабар барма?

- Жоқ.

- Жігіттер қалай? Әзірсіңдер ме? - Әли түсінбеді.

- Жау жақын. Жігіттерің әзір болсын, - деді де, ол коммунистер полкінің оң жағында шеп ұстап жатқан мадьярлар отрядына барған-ды. Дәл осы кезде кейінгі жақтан біреу: «Әне, шаң шықты деп айғайлап жіберді.

Дьяков дүрбіні көзіне апарып еді, қолы қалтырады ма, қалай сығаласа да көзі қарсы беттегі сары төбенің баурайына тіреліп, адыраспан ба, итсигек пе, қайда бір сондай қауқиған қадау-қадау бұталарға түсе берді. Сонан бұл кеудесін көтеріп, қос шынтағын окоптың ернеуіне тіреді де, ілгері жаққа қайта қарап еді, бұл жолы разъез басындағы жалғыз ақ үйді керді. Үй маңында қыбырлаған тірі жан жоқ. Ал оның арғы жағынан, түү-түү қашықтан түйдек-түйдек шаң шықты.

- Міне, мынау Арал! Арал теңізі.

- Ға-жап!

- Бұл дүние жүзіндегі мөлдір, таза теңіздің бірі көрінеді ғой.

- Болса болар, өзінің көкпеңбегін-ай!

- Подполковник мырза, сіздің әкеңіз осы теңіздің жағасынан промысел ашқан көрінеді ғой.

Федоров жіңішке ернін жымқырып, тістеніп ала қойды. Ат үстінде тұрып дүрбіден қарап еді. Сонау кез ұшында жатқан көк теңіз ат тұмсығының алдына кеп тіреліп тұра қалды. Онан сәл берегіректе теңіздің дәл жағасына қам кесектен салған кішкентай қаланың құжынаған үйлері мен портта тұрған кемелердің сырықтай мачталары андыздап қоя берді. «Бұлардың бекінісі қайда?» деді Федоров ішінен. Осы кезде ат тізгінін созып ілгері жүріп кетті де, әлгі көріп тұрғандарының бәрін біреу дүрбі әйнегінен сыпырып тастағандай болды.

Федоров тілмашқа бұрылды:

- Мынадан сұрашы, бұл араның халқы суды қайдан алады екен?

Тәңірберген өзіне тілмашсыз тікелей тіл қатпағанына қитығып қалды.

Оның үстіне кешегі күні Теміркеге көңілі қалғаны сонша, осы татар жігіті жынына тиіп, қитығып келе жатқан-ды. Татар тілмаш Федоровтың сауалын қазақшалап:

- Подполковник мырза шушы жирдә құдық бар ма деп сұрап тұр, - деп еді.

- Оны жергілікті халықтан сұрау керек. Мен қайдан білейін?.. - деді

Тәңірберген.

- Сен проводниксің, вит.

- Білмеймін.

- Мырза, бұның жарамы. Дұрыс сөйле.

- Дұрыс сөзім осы. Бұл ара менің бұрын-соңды болмаған жерім.

Татар тілмаш бұның сөзін дереу Федоровқа жеткізіп еді. «Жез қоңыраудай шүлдірлеген сорлы» деді Тәңірберген.

Федоровтың полкі Арал түбіндегі 68-разъезге бірінші боп жетіп еді; өңшен ерні кезерген, көзі шүңірейген үсті-басы шаң-шаң солдаттар жапырлап аттан түсіп жатыр. Аяғы жеткендер бұрынырақ жүгіріп барып, кішкентай ақ үйдің іргесіндегі алқандай көлеңкеге таласып, бірін-бірі иықтап ысыра бастады. Ендігі қалғандары терезе алдындағы жалғыз түп теректің саясына тығылып, өздерінен кейін келгендерді арасына кіргізбей мүйіздеп жатыр.

Подполковник Федоров аттан түспей, кейінде келе жатқан әскерлердің жолын тосып тұр. Қасында бір топ офицер. Бұлар кейіннен ағылып келіп жатқан әскерлерді генерал Черновтың бұйрығына сәйкес өздеріне көрсеткен жерге рет-ретімен орналастыруға тиіс еді. Көп ұзамай кейінгі жақтан атаман Дутовтың атты әскері көрінді. Алдыңғы лекте -Троицкі полкі. Онан кейін Соль-Елецкі атты казактары. Оларға шалғайласып Оралдың атты казактары жетті. Олардан кейінгілер де ұзын найзаны ызғармен безеп құйындатып кеп, кішкентай разъездің бет алдындағы жалпақ боз даланың жүзін шаңдатты да жіберді.

- Мыналар өңмендеп қайда барады, әй? Орындары бұл ара емес еді ғой, -

деді Федоров.

- Олар көрсеткен орынды қайтсін?.. - деді Рошаль.

- Кейін қайтару керек.

- Әуре болмаңыз, олар Дутовтан басқа ешкімді де тыңдамайды.

Федоров үндемеді. Орынбор атаманына өзі түгіл генерал Черновтың да өмірі бірде жүрсе, бірде жүрмей, ұзын арқан, кең тұсаумен құр-құрлап отыратыны есіне түсті.

Бұлардан кейін де шаң астынан лек-лек боп ағылып келіп жатқан әскерде қисап жоқ. Жаяу әскерлер аяқси бергенде, шаң астынан броневиктер мен зеңбіректердің қарасы көрінді. Ауыр қолдың ақыр соңы осымен біткен болар дегенде көз ұшынан тағы да шаң шықты. Бұлар азық-түлік артқан түйелер мен оқ-дәрі тиеген атты арбалар еді.

Бұл күндері Федоров аттан түспеді. Қасындағы офицерлерге де маза бермей, кейінгі жақтан өлі де құйылып келіп жатқан әскерлердің алдынан шаптырып, күнібұрын белгілеп қойған жерге орналастырып жатыр.

- Каппел корпусы келді. Қайда орналастырамыз?

- Полковник Могилевтің жазалаушы полкі келді.

- Бірінші Түркістан полкі келді.

Ығы-жығы әскер разъезд басына сыймағасын кейін келген ендігі полк, ендігі дивизия, корпустарды ізінше кері қайтарып, арт жақтағы сары адырға жөнелтіп жатты. Шабуыл басталғанға дейін жау көзінен жасыра тұру үшін ауыр зеңбіректер мен броневиктер отрядын да әзірше бір қырдың астында ұстады.

Федоров қызылдардың әскер күшінен бейхабар. Әрине, олар да қарап жатқан жоқ, бас-аяғын жиып әзірленіп жатыр. Бірақ қалай әзірленсе де осы жолы бұлардың қол күшіне қарсы тұрып, қайрат көрсете алмасына күмәнданбады. Бұларды әзірге қинап тұрған су. 68-разъезде жалғыз құдық бар екен. Федоров құдыққа құлып сап, күзет қойып жатқанда, оны қолбасы шақырды.

Дәл сол кезде тағы да бір офицер шауып кеп: «Сапер полкі келді», - деп хабарлады.

- Рошаль, оларды өзің орналастыр, - деді де, Федоров жөнеле берді. Бұл келгенде қолбасының шатырына құрама командирлері жиналып қалған екен. Федоров ілгері озбай, есік жақтағы бос орындықтың біріне отыра кетті. Кеңес басталар алдында қолбасының адъютанты командирлердің алдына бір-бір стакан су қойды. Федоров суға қол созбады. Шыт-шыт боп жарылған ернін жалап, түкірігін тамсанып жұтты да:

- Генерал мырза, - деді ақырын, бірақ осында отырған жұрт тегіс есітетін салмақты үнмен: - Аттар да, адамдар да шөлден қырылғалы тұр. Не

істейміз? Бұған қандай амал бар?

- Мырзалар, - деді қолбасы: - Ертеңгі шайқаста тағдырымыз шешіледі. Бұл, бәлкім, біздің ақырғы, ең соңғы шайқасымыз болуы да мүмкін.

- Оны білеміз ғой, қолбасы мырза.

- Түк те білмейсіңдер. Бұнда келгелі бүгін үшінші күн, Жау жөнінде әлі түк мағлұмат жоқ.

Командирлер көзін көтермей, төмен қарап тұқырайып отыр.

- Алдарыңда осал жау жатқан жоқ. Шабуылға шыққанша жау күшін анықтап біліп алуымыз керек. Солай ғой, Александр Ильич? - деп Чернов пәтуа тілегендей атаман Дутовқа қарады. Жаңа басқалардың бәрінен озып барып, қолбасының дәл жанына отырып алған атаманның кеспелтек сом денесі сонан қайтып қозғалмаған-ды. Генерал тіл қатқанда да ол өзінің құйған тастай нығыз қалпын бұзбай, тек басын изеп қостағандай ғана ишара білдірді.

- Жау шебіне кісі жіберіңдер. Федоров, сен де жібер! - деді генерал Чернов.

- Құп, қолбасы мырза.

- Жау шебін көздеріңнен екі елі таса қылмандар. Әсіресе, олардың алдыңғы шепке кеп қосылып жатқан әскер күшін қадағалап біліп отырыңдар.

Командирлер кетуге ыңғайланып қозғала бергенде, Чернов оларды сәл бөгеді:

- Су болады. Ертең түстен қалмай он бес цистерна су келеді. Аттарға да, адамдарға да жетеді, - деді де, көп ішінен Федоровқа жекелеп қарап: - Тек тіл болсын қалайда, - деді.

Федоров полкке келген бойда ротмистр Рошальды шақырып алды. Өмір күтіп тұрған Рошальға отыр деген жоқ.

- Кісілеріңді даярла. Кешке ел жата барлауға барасың. Тіл керек.

Рошаль ләм-мим деместен бұрылып шығып кетті.

Ақтар 68-разъезге тоқтағалы Арал маңы қатты әбігерде. Әсіресе, кішкентай қаланың ирек-ирек тар көшелері топырлаған халық. Бәрі де - бес қаруы бойында. Пулемет орнатқан тачанкалар. Оқ-дәрі тиеген ат-арбалар. Зеңбіректер, Бәрі де лек-лек боп қаланың күнбатыс жағына қарай ағылып кетіп жатыр.

Теңізге бір бүйірін беріп тұрған екі қабат көк үй маңында кісі-қара әсіресе көп. Бәрі де қару-жарақ асынған, Екі қабат көк үйге бірі кіріп, бірі шығып, сапырылысып жатқан-ды. Ақ пен қызыл арасында осы үйдің алдына өзге жұрттан түсі бөлек бір кісі кеп аттан түсті. Осы ыссыда басында тері

тымақ. Үстінде шидем күпі. Бұ да аттан түсе сала сапырылысқан кісілермен бірге штабқа ұмтылып еді, бірақ есік алдында тұрған солдат жібермей, жолын бөгеді.

- Тоқта!

Жолаушы жөнін айта қоймай, омырауға салып бара жатыр еді, солдат:

- Әй... Әй, тамыр, - деп найзалы мылтығын кеселеп тұра қалды.

- Жібер. Бастықтарыңда шаруам бар.

- Документің бар ма, өзің кімсің?

Мынаның жібере қоймайтын сыңайын байқаған жолаушы енді сапырылысқан кісілердің арасынан таныс кездесе ме деп тұр еді, іштен бір топ кісі дабырлап сөйлесіп келе жатты. Үкі көз, ірі денелі командирден басқасын танымады. Шамасы, Аралға кейінгі күндері келген әскерлердің командирі сияқты. Ішінде ақ сеңсең бөркі қоңырайған қапсағай қара бар. Күпілі қазақ жаңа осында келе жатып қала ішінде жүрген түрікпен жігіттерін көрген-ді.

- Жолдас командир...

Үкі көз командир күпілі қазақтың бетіне таңдана қарады да, тілге келмей өтіп кетті. Күпілі қазақ енді не істерін білмей тұрғанда іштен асығыс шығып келе жатқан Петр Дьяковты көрді. Күпілі қазақты анау да алыстан танып: «Еламан!» деп дауыстады да, биік басқыштан жүгіріп түсті.

- Ал бері... бері жүр, - деп ол Еламанды оңашалап шетке алып шықты. - Ал қалай, не болды?

- Бірнеше рет тоқтатты.

- Ал? Сосын?..

- Кімсің деді.

- Сен не дедің?

- Не дейін, ауылым Кішіқұм бойын жайлаушы еді дедім. Сексеуіл жақта тұратын нағашымнан алған түйем үйреншікті өрісін іздеп кетіп қала береді. Соны іздеп келем дедім.

- Жарайсың. Ал... Аналар ше? Айтқаныңа сенді ме?

- Оншасын білмедім. Қойны-қонышымды тінтті де, сезікті ештеңе таппағасын қоя берді.

Төтенше комиссар мәз боп күліп жатыр.

- Қорқып едім. Аман-сау оралғаның жақсы болды. Ал, кәне... не бітіріп қайттың?

- Түрі жаман, ғаламат. Әскердің көптігінен жер қайысады.

- Апырай, ә? Солай ма?

- Айтары жоқ. Сұмдық, ғаламат...

Петр Дьяков бұны көз қиығымен бағып, күлімсіреп тұр еді, Еламан оның

сығырайған көзінің шалғайындағы қуаңы күлкіні жаңа байқады.

- Сендерде бір мақал бар екен, - деді Дьяков күліп.

- Қандай? - деді Еламан қызарақтап.

- Ондай мақал орыста да бар. Бізде де «Қорыққанға қос көрінеді» дейді.

Жә, басқа айтарың жоқ па?

- Броневиктері, айырпландары бар...

- Жарайды, шаршаған шығарсың, үйіңе бар, демал. Еламан үстіндегі күпінің салмағын енді ғана сезгендей, қозғалуға құлқы болмай тұр еді. Жетегіндегі ат сулығы шылдырап, су алып бара жатқан әйелдің шелегіне ұмтылды.

- Атыңды суарып ал, - деді Дьяков.

- Су жағы қалай, тапшы ма? - деді Еламан.

- Бізде тапшы. Ал, аналар қалай екен?

- Су емге жоқ. Көліктері де, адамдары да қаталап өлгелі тұр.

- Так-так...

- Бірақ олар ертең суға қарық болғалы тұр.

- Қалай?

- Кейінгі жақтан сестерімен су әкелгелі жатыр.

- Оны қайдан білдің?

- Өткен түні Шоқысу стансасында тұратын бір таныс қазақтың үйіне қонып ем. Өз көзіммен көрдім.

- Апырай, ә?! Сестеріні көп пе?

- Оннан асады.

- Дәл санын білесің бе?

- Дәл ме?

- Иә, дәл саны?

- Дәл... дәл саны... дәл санын кім білсін? Бірақ, әйтеуір оннан асады.

Жаңа ғана жайбарақат тұрған комиссар кенет асығып кетті. Жүрсе де, тұрса да салбырап санына соғатын зілдей кабурды бір қолымен қысып жүгіре жөнелді де, кілт тоқтады. «Сен қайтесің, қаласың ба? » деген кескінде Еламанға қарап тұр.

- Ырғыздан алашорданың шонжарлары шығып, үш жүздей әскермен осылай қарай келе жатқан көрінеді. Генерал Черновтың әскеріне қосылмақшы. Есебін тапса соңыра шығыстағы мұсылман елінің біріне - не Ауған, не Иран өтіп кетпекші, - деді Еламан.

Дьяков жөндеп тыңдаған жоқ. Бар құлқы басқаға ауып, асығып тұр. Штабқа тақап келе бергенде, көзіне түскен бір жауынгерді шақырып алды.

- Портқа жүгір! «Түркістан» кемесінің командирін тауып ал. Дереву маған жетсін, -деп солдатты жүгіртіп жіберді де, қасында түкке түсінбей, аң-таң

боп тұрған Еламанды қолтығынан алды.

- 68-разъездің өкпе тұсына кеме жақындап бара ала ма?

- Барады. Сарышығанақ бұғазы жау әскерінің өкпе тұсына тіреліп тұр.

- Сарышығанақ тайыз ба?

- Тайызы тайыз, бірақ «Түркістан» сияқты кішігірім кемеге ештеңе етпейді.

Осы кезде еңгезердей біреу атын ақырын бастырып, бұларға қатарласа берді.

- Кәлен аға!

Кәлен аттан түсті де, Еламанды құшақтай алды.

- Мен кеттім, - деді Дьяков.

Аналар бұған көңіл бөлген жоқ. Аттарын жетелеп, анадай жерде іргесін құм басқан үйге барды да, терезе алдындағы жалғыз теректің түбіне қатар отырды.

- Ағаң үйде қарап жата алмады, - деді Кәлен. - Сенің жаңағы көксау тамырыңа бес жүз ат айдап әкелдім. Тәйірі, Тәңірбергеннің малы мойныма қарыз болады дейін бе?!

- Жақсы істегенсің. Ол сұм осында.

- Қалада ма?

- Жоқ, ана жақта. Ақтармен бірге.

- Оны есіткем. Енесін ұрайын, ол түлкі болса, осы күні өзім тазымын. Ал, бала, келін қайда?

- Осында.

- Қалада ма?

- Иә,

- Е, онда бұл отырысымызға жол болсын. Келіннің қолынан шай ішпейміз бе?

Екеуі етегін қағып түрегелді. Еламан кішкентай қаланың құсхана жақ шетінде, портта істейтін жұмысшы орыстың бір бөлмесінде тұрады екен. Бұлар аттарын байлап, беті-қолын жуып, төр алдына жайған төсекке отырғанда мына жақтан Кенжекей де қара шәйнегін қайнатып әкелді. Жаңа ішке кіргенде Кәлен төр жақта сүйеулі тұрған кішкентай қара домбыраны көрген-ді. Жидеден шапқан домбыраны қолы білетін біреу бабына келтіріп күйлеп қойған екен. Кәлен бауырына жабыса қалған домбыраның қос ішегін құшырланып қағып-қағып жіберді. Көңілді кезде қолқалап сұратқызбайтын Кәлен айқайлап шырқай жөнелетіндей, селдір сақал, селдір мұрты тікірейе-тікірейе қалған қарасұр жүзін әуелетіп жоғары көтере берген-ді. Кенет үй қабырғасында ілулі тұрған ақ қалпаққа көзі түсіп, кілт тоқтады. Домбыраны алдына көлденең тастай салды да, көзіне оттай басылған ақ киіз қалпаққа көңілдене қарап:

- Келін, - деп, шай құйып жатқан Кенжекейге бұрылды. - Мынау... Судыр Ахметтің қалпағы емес пе?

- Сол байғұстікі. Әйелі біз осылай көшерде сендерді жақсы көретін, көзіндей көріңдер деп беріп еді.

- Оны тірі деп жүр ғой.

- Еріккен жұрт не демейді.

- Жо-жоқ, келін, тірісі тірі көрінеді. Соны біреу маған өз көзіммен көрдім деді. Арқа жақтағы қалалардың бірінде тұрады дейді. Боталы түйесі бар бір сақау кемпірге үйленіпті. Кемпірі қала халқының қой-ешкісін бағады, ал өзі жалғыз түйенің сүтін сататын көрінеді. Құлағы тосаң есітетін бопты. Бір күні көрші үйдің баласы сүт сұрап барған екен, бұрын сүттің жартылығын екі теңгеден сатса керек. Қолына жарты литрлік шыны ұстаған бала есіктен кіре бере үй ішінде күйбеңдеп жүрген Судыр Ахметке «ассалаймәлікем, ата» деп сәлем берген екен. Ахмет әлгі балаға ит көрген текедей едірейіп: «Сүттің жартылығы үш теңге. Алсаң сол, алмасаң айда, қайқай» депті.

- Қойшы, қайнаға-ай, - деді Кенжекей күліп.

- Жоқ, рас көрінеді.

- Құдай шебер-ай, тірісінде тәлкек қылған халық со бейшараның өлімін де он саққа жүгіртетін болды-ау.

Кәлен рахаттанып күліп, жанында жатқан жастықты өзіне тартып, тақымының астына басып алды. Еламан алдына қойған шайға қол созбай, көзін төмен салып отырып қалған-ды. Үндемесе де, қазіргі түрі әйелінің сөзін іштей құптағандай. Ол сорлыны көзі тіріде де осы жұрт сүтке тиген күшіктей, тәлкек қып болып еді. Ақтай жын, алақұйын сорлы отбасына өскен ошағандай өле-өлгенше өз үйінің де зықын алып бітіп еді. Бірақ қалай десе де, ол барған жер құдды түлкінің күшігін ұстай алғандай қызыққа батып қалушы еді-ау! Сонан ба, осы жұрт күдер үзіп ұмытар кезде де іздеуін қоймайды. Осы бір ақтай жын, алақұйын сорлы таяу күндердің бірінде бұның өзінің де түсіне кірді. Жау ішінде жоғалған түйесін іздеген боп бір ауылға түстеніп, бір ауылға қонып жүріп, бір жолы кешқұрым Шоқысу стансасына келе қалды. Бұнда тоқтамай ілгері өтіп кеткісі кеп тұрғанда, кенет станса алдында тұрған сестеріндерге су құйып жатқан әскерді көрді. Ілгері өтіп кетпей, сол күні бұл стансада тұратын бір танысының үйіне қонып қалып еді. Түнде түс көріпті. Сүйеу қарт берген түйе қайымай қысыр қалған екен. Кенжекеймен ақылдасып, көрші ауылдың бір кісісіне қолдағы қысыр інгеннің үстіне бір қашар, бір қой үстеу беріп, алдына боталайтын буаз түйе алған екен. Сауда бітіп, екі жағы да ырзалықпен қол қысысып отырған үстіне Судыр Ахмет душар келе қапты. Астында нар қара. Басында осы үйдің төрінде ілулі тұрған ана киіз қалпақ.

Оны қоңырайтып киіп алған. Нар қараны белдеуге байлағасын буаз інгеннің ақ үрпіленіп қалған желінін ұстапты да: «Бір үйдің ағарғанын айырғалы тұр екен. Апырай, мына жаманның ырысын қарай ғой. Келесі жылы балалары ағарғанды кешіп жүріп ішеді-ау» депті ішінен. Соны ойлағанда өзінің ана жақта аузы кеуіп отырған балалары есіне түсіпті. Алдынан үріп шыққан итті қамшымен тартып жіберіп, көзіне түскеннің бәрін түтіп жейтіндей, зәрін жүзіне жиып алған. Еламанның да ұсынған қолын алмай, қағып тастапты.

- Сен асыраса да адам болмайсың. Ойбай-ау, бұл кара нар кара шаңырақтың ырысы еді ғой. Сен ырысыңды тептің ғой. Ойбай, ойбай, - деп өз басын өзі төпелей жөнеліпті. -Қара нар ертең өле қалса, басын өзім мүжिमін деп жүрген осы ауылдағы есептегі мал емес пе еді? Өз арамыздан алатын кісі таппағандай, шетке асырып, қайдағы бір қиякелдіге сатып... Әй, әй, бұл сенің бізге істеген қай қастығың, а? А? - деп, ас түсірер алдында уыздай ұйып отырған үй ішін әңкі-тәңкі қыпты.

Бір жанды бетіне қаратпапты. Сырттан келген кісілердің сөзін тыңдамапты. Олар да өз малын мақтап, желіні ақ үрпіленіп, боталайын деп тұр деуі мұң екен, Судыр Ахмет тіпті құтырып:

- Буаз дей ме, әй? Пішту, буазды тапқан екенсің. Желініндегі ақ үрпі дегенің, айналайын, шабы терлеген ақ сортаң. Иә, иә, ақ сортаң, ақ сортаң, - деп, бір жанға жеңістік бермей бастырмалатып жіберіпті. Үй толы кісі үндей алмапты.

- Тірнектеп жиған малды бұл неме уыстап, шеңгел-шеңгелімен шашты-ау, - деп зарлапты. Еламан ұнжырғасы түсіп кеткен оты-суы бөлек кісілерге: - Ақылдаспай, ез билігіммен істеп едім. Айыпқа бұйырмаңыздар, - ден қиналған рай білдірген екен. Қонақтар өзара кеңесіп, үстемеге алған бір қойды қайтарып берінті. Еламан пайдасына қалған қойды табанда сойғызып, бар етін қазанға бір-ақ салдырыпты.

Судыр Ахмет орасан көңілді. Сұңқылдап сөйлеп отыр. Ара-арасында шақылдап күліп қояды. Жаңа ғана бет тырнап шиедей болған оты-суы басқа елдің кісілерінің ол енді асты-үстіне түсе бастапты. Қызды-қыздымен отырып,: Құдай қаласа, соңыра қыз алып, қыз берісеміз деп бөсіпті. Сосын екі ауылдың арасына дорба да, жорға да қатынайды депті. Сол сөзіне басқадан бұрын тағы да Судыр Ахметтің өзі сеніп, буы бұрқыраған ет алдарына келе бергенде қасында отырған қонақтың біріне «құда» дей салыпты. Ертеден бері күлкіге булығып отырған Еламан қонақтар кеткен бойда қарқ-қарқ күліп, тер алдына шалқалап құлай кетіпті. Сонан ішек-сілесі қатып, көзінен жас аққанша күліп жатын оянып кеткен екен... Сол бойда түнде тұсап жіберген атына мініп, жүріп кеткен-ді.

- Сөзіміз ауыр болмасын, бишара қызық жан еді, - деп, Еламан із-түзсіз жоғалып кеткен жерлесін аяп отырғанын байқады.

- Ол да адам ғой. Өлсе өлген болар. Бірақ оның судырақтығы өлуді біледі дейсің бе? - деді Кәлен құрысып қалған тізесін жазып түрегеп жатып. Бұлар сыртқа шыққанда күн батыпты. Көшеде кісі аяғы басылған. Бір-біріне бата алмай, айбат шегіп тоқтаған ақ пен қызыл бүгінде бір оқ атпай, қараңғы түннің күдігі мен қорқынышын ұлғайтып тұр екен. Еламан қала сыртындағы қорғаныс шебіне тартты. Қанша күннен бері бел шешпей, окопта таң атырып, күн батырып жүрген жігіттер жаңа-жаңа қалғып бара жатқанда, кенет тарс-тарс мылтық атылды. Әсіресе, қорғаныс шебінің оң жақ қанаты у-шу боп, қатты әбігерге түсті.

- Не болды?

- Жай ма?

- Білмеймін.

- Командир қайда?

Шошып оянған жауынгерлер апыл-ғұпыл қаруға жармасты. Мылтықтар сатыр-сұтыр оқталды. Жақын тұстан пулемет тақылдай түсті де, кілт тоқтады. Окоп бойы қайтадан жым-жырт боп тына қалды.

Алдағы айқастың бірінші құрбаны жау қолында тұтқында кетіп бара жатқанынан бұлар әлі бейхабар еді. Бірақ ертеңгі қырғын ұрыс алдындағы осынау көзге түртсе көрінбейтін тастай қараңғы түнде өздерінің тірлігің жанап өткен бір жаманшылықты бәрінің жүрегі сезіп еді.

Екі қолын артына қайырып байлаған әлдебіреуді желкеге түйгілеп, сүйрелеп әкелген ротмистр Рошальды солдаттар қапелімде қаумалап ортаға алып жатыр.

- Тіл әкелген бе, әй?

- Ну, молодец!

- Да, герой!

Рошаль тұс-тұстан дабырлап сөйлеп жатқан кісілердің арасында әлі де ентігін баса алмай тұр. Қалталарын қарап ештеңе таба алмады. Сосын; «Кімде темекі бар?» деп сұрап еді, сол арада тұрғандардың біреуінен темекінің қиқымы табылды, біреуден оттық табылды, Рошаль қалтыраған қолымен темекіні тұтатып жатып, қасында тұрған тұтқынға көз тастап еді. Солбырайған біреу екен, Қараңғыда желп етіп сөніп қалған оттықтың сәулесінен оның көзәйнегі жылт етті. Және осы бір қас қағымда шалғысы салбыраған мұрт пен дәл сондай ұп-ұзын мұрнын аңғарып қалды. Кім де

болса, қаперіне ештеңе кіріп-шығып жатқан жоқ сияқты. Ол тек таң алдындағы ұйқысының шырқын бұзып, әлденеге абыр-дабыр боп жатқан мына біреулерге ренжіп тұрғандай.

Рошаль тұтқынды Федоровқа жөнелтіп жібергесін станса басындағы ығы-жығы әскердің арасынан өзінің жігіттерін іздеп шапты. Иесін таныған ат «мен мұндамын» дегендей, оқыранып қоя берді. Сол маңнан ол өзіне орын іздеп тапты да, астына шинелін жайып жата кетті. Сол бойда көзі жұмылып ұйықтап бара жатты да, әлденеге жаңа, тап жаңа ғана басынан кешкен оқиға есіне түсіп көзін ашып алды. Қалай десе де, өзінің оқ қағары бар. Осы жолы да бұнан бұрынырақ ілгері кеткен солдатқа оқ тиіп табанда тіл тартпай кетті де, бұл аман қалды. Тұтқыннан тіл тартып, ештеңе сұраған жоқ. Тек тұла бойын тінтіп қарап, бірнеше документ тапты. 1857 жылы туыпты. Коммунист. Коммунистер полкінде бөлімше командирі. Оған дейін Шалқар депосында жұмысшы боп істеген. Фамилиясы... Иә, фамилиясы қалай еді? Сквозняк... жо-қ, Зновит... Әлде Озноб... Ознобин. Иә, иә, Ознобин. Озно-бин. Рошаль тұтқынның атын ішінен қайталап жатып ұйықтап кетті. Ертеңіне ояна салысымен тағы да түнде болған жағдайды ойлап, түп-түгел есіне түсіріп шықты. Өзінің аман қалғанына тағы да іштей таң қалып, басын шайқады.

Торшолақ ат оқыранды. «Жануар шөлдеп тұр-ау. Суарып алар ма еді» деп ойлады да, керіліп-созылып орнынан тұрды. Беті-қолын жуғысы кен, құдық маңында үйме-жүйме боп жатқан кісілерге барып еді. Күзетші солдат құдыққа жан адамды жуытпай, безектеп тұр екен. Рошальдың есіне тағы да тұтқын түсіп, штабқа барып еді; бір жақ іргесін түріп тастаған брезент палаткаға тақап келе бергенде іштен жыландай ысқырған әлдебір дыбыс шықты. Ішке кірер-кірмесін білмей, есік алдында іркіліп тұрып, әлгі дыбысқа құлағын салып еді, ауада ысқырған дыбыс іле-шала әлдебір былқылдақ нәрсеге тиді де, шыпылдап ала жөнелді.

- Ну, гад... Айтасың ба, жоқ па? Мынау Федоров қой.

- Ну, га-д...

Рошаль ішке кірді. Үй ортасына етпетінен жығып салған тұтқын тырдай жалаңаш. Шынысы сынған көзілдірік анадай жерге ұшып түсіпті. Қол-аяғын керіп тастаған тұтқынның екі жағында еңгезердей екі солдат. Федоров аяғындағы шпорлы етікпен тұтқынды табанына басып, қалш-қалш етіп тұр екен. Рошаль Кіріп келгенде, ол қысылып қалды. Сырт айнала бере терін сүртті.

- Иске сәт! - деді Рошаль.

Екі жендет құлаштап көтеріп алған қолындағы болат сүмбіні сілтер-сілтемесін білмей, ауада ұстап тұрып қалған-ды. Олар «не істейік?» деген

кескінде Федоровқа қарап еді. Федоров өздері біліп істейтін нәрсеге бұны араластырып тұрғанына ыза боп:

- Соғындар! - деді ақырып.

Болат сүмбілер ысқыра жөнелді. Қарт жұмысшының онсыз да түз сепкендей удай ашып дуылдатып әкетіп бара жатқан қан-қан арқасында темір сүмбілер тағы да шыпылдап ала жөнелді. Тұтқын сонда да дыбысын шығармай тістеніп алған. Бұршақтаған тер бетін жуып, кеудесі көріктей күрсілдеп, ырс-ырс дем алады. Рошаль көзінің қиығын Федоровқа тастап еді, ол шімірігетін емес. Жіңішке ернін жымқырып апты. «Ұр! Соқ!» - деп қалш-қалш етеді. Төрт қазыққа қол-аяғын керіп тастаған қан-қан дене темір сүмбі тілгілеген сайын қара жерге кіре жаздап, ұзын, арық дене бір созылып, бір жиырылып ырсылдап жатып, қолы жеткен жердің топырағын тырнағымен осқылап, айырып-айырып тастапты. Әсіресе, аяғының астын қара тұқайымен қазып тастаған екен.

- Тоқ-тат! - деді Рошаль.

Екі жендет тоқтауын тоқтаса да, кейін шегініп кеткен жоқ. Қолдарындағы темір сүмбіні көтеріп тұрып: «Не істейік?» дегендей Федоровқа бұрылып еді.

- Соқ! Соғындар! — деді ол.

Екі жендет сүмбіні қайта сермеді. Темір сүмбілер тиген жерін тілгілеп, терісін жалбыратып сыдырып түсіп жатыр. Қарт жұмысшы шыңғырып жіберді. Қара тер көзіне құйылып, өзі де қалш-қалш етіп ырсылдап жатып, топырақты аузын толтыра асады да, дір-дір етіп қатты да қалды.

Ротмистр Рошаль кабурға қолы қалай барғанын байқамады. Қол-аяғын керіп тастаған қан-қан денеге жетіп барды да, алты оқты ақырына дейін атты-атты да, наганды лақтырып тастады.

- Мынаны қамандар, - деді Федоров әлгі екі жендетке Рошальды иегімен нұсқап.

Рошаль өзін айдап әкеле жатқан екі солдатқа назарын көтеріп қараған жоқ; олардан «қайда апара жатырсындар?» деп сұрамады да. Үйткені, қайда апарып қамаса да осы қазір оған бәрібір еді; тек, баратын жерге тезірек жетіп, төсек болса төсекке, болмаса, мейлі, қара жерге де жата кетуге пейіл боп, өзін айдаған солдаттардың алдына түсті де, олар иегін көтерген жақты бетке ұстап жөнеле берді.

Есіл-дерті ұйқы. Тек ұйқы. Басында одан басқа ой да, уайым да жоқ. Керек десе, өмір деп аталатын осынау дүниеде, осы мына таң атырып, күн

батырып, өмір мен өлімді жан біткен жаһаннамның есіне салып, қараңғы мен жарықты кезек алмастырып тұрған мына аспан астында өзі, сірә, бар ма, жоқ па, бар болса нені тындырды, нені бүлдірді? Әлде қараңғыда ұшқан көбелектей, әйтеуір құрдан-құр қаңғалақтап күн өткізіп жүрген бұ да көптің бірі ме? Бұ да есіне кіріп-шыққан жоқ.

- Бері жүр.

- Жоқ, бұнда... былай жүр!

Бұл ұйқыдан ояңғандай. Басын көтеріп алады. Солдаттарға қарап, олар иегімен жол нұсқағанша ақырып тұрып қалады.

- Міне, мында кір!

Рошаль әлдебір үйге келгенін енді ғана аңғарды. Алдынан ашқан есікке кіру керек пе, жоқ па, солдат иегін көтеріп ыңғай білдіргенше тағы да аңырып тұрып қалды. Кірер жерде аяғы табалдырық па, әлде басқа ма, сүрініп құлай жаздап, эзер-эзер бойын биледі де, тақтай еденге табаны жабысқандай қалшиып тұра қалды. Төрт қабырға арасында қақыраған кіп-кішкентай бөлмеде кіп-кішкентай сығырайған соқыр терезеден басқа көз сүрінер ештеңе жоқ екен. Табан астында кішкене салмақ түссе де сықырлап қоя беретін қиюы қашқан тақтай еден. Беті бір елі шаң. Бұның алдында ғана ішке кіріп-шыққан әлдебіреудің арбаңдаған ізі жатыр. Бұның бәрі алыста, ұмытылып бара жатқан әлдебір елестей, жанарына бірде іліксе де, бірде ілікпей бүлдырап кетіп тұр еді, жалғыз топсаға ілігіп тұрған алқам-салқам есіктің тот басқан темірлері сықыр еткенде, Рошаль артына бұрылып еді, солдаттар шығып кеткен екен. Рошаль тұрған жеріне сылқ етіп отыра кетті. Қараңғы түн енді бұның жанарына орнап, ұйқы қысқан көзі жұмылып бара жатты. Сонан арғы жағын білмеді. Тек ертеңіне ғана түс ауа көзін ашты. Ұйқысы қанбапты. Әлде де болса ұйықтағысы кеп көзін қайта жұма берген-ді, әлдебір жақтан келген пойыз разъезге жете бергенде жүрісін жайлап, Рошаль жатқан үйге бүйірін берді де, ысылдап-пысылдап тоқтап еді. Разъез басы әп-сәтте абыр-сабыр, у-шу, азан-қазан болды да кетті. Іле-шала су сарылдап, шелектер даңғырап, аттар шұрқырап кісінеп, сапырылысқан жұрт даланы басына көтеріп бара жатты. Қу тақтайда түнеп шыққан Рошаль сүйек-сүйегі сынып, денесін қозғай алмай жатқан-ды. Жұртты дүрліктірген мына абыр-дабырға құлағын тігіп біраз жатты да, кенет сыртта сарылдаған судың дыбысын есіткенде орнынан атып тұрды. Кезерген ернін жалап, тілін қуырған ащы кермекті жұтынып қалды. Торшолақ есіне түсті. «Суарса болар еді-ау» деп ойлады. Құлағы шыңылдап кетті ме, қайтті... Төбе құйқасын шымырлата ысқырған алапат дыбыс ауаны тіліп келіп қалды. Үйдің төбесін аударып түсетіндей, сорғалап ағып өтті де, разъезд басындағы ығы-жығы жиынның шет жағына

түсті. Үй дірілдеп, терезе әйнектері шалдыр етті. Төбеден топырақ сау-сау құйылды. Сол сол екен, снарядтар гүрс-гүрс жарыла бастады. Есі шыққан жұрт енді жан-жаққа тым-тырақай қашып; түйелер бақырып, аттар даланы дүсірлетін безіп барады. Бір снаряд тұп-тура паровозға түсті. Цистерндер қирап, су сарылдап ағып, станса басы әп-сәтте телегей-теңіз боп кетті. Рошаль қос қолымен құлағын басты да, тұрған жеріне сылқ етіп отыра кетті.

Генерал Чернов әскерін, ат-көлігін суға қандырғасын ертең жоқ, бүрсігүні шабуылға шықпақ боп күшін жиып отыр еді, мына жағдай оның бар ойын бұзды. Енді не істерін білмей, томаға-тұйыққа тіреліп отырғанда Каспий жағасынан генерал Нокс ұшып келді. Бұл ағылшын үкіметінің Орта Азиядағы төтенше тапсырмасымен жүрген аса беделді адам-ды. Тарығып тұрғанда келгесін бе, бұған Чернов қатты қуанды. Ағылшын генералы айырпланнан түскесін өзін күтіп тұрғандардың ішінен жалғыз Черновпен қол алысып амандасты да, қалғандарға басын ғана изеді. Сосын Черновты оңашалап шетке алып шықты да, бұнда келген шаруасын айтты: Түстік Армияның тағдыры Арал түбінде шешіледі деді. Ертеңгі шабуылда қызылдардың қорғаныс шебін талқандап бұзып өткесін де, сонан қашан Ташкенге жеткенше бір жаққа мойын бұрмай, темір жол бойымен жылжып отырасыңдар деді. Оның ар жағында қашан Каспийге шыққанша жолдарында жатқан бес қала - Қоңырат, Шымбай, Үргеніш, Хиуа, Хожаелі, Бұхара арқылы Красноводскіге жетсеңдер, сол арада ағылшынның экспедициялық корпусы тұр деді. Әрине, бізге жеткенше біраз қиындық көресіңдер деді. Бірақ әлгі қалалардың бәрінде де қол ұшын беретін тілектес достар болады деді де, өзінің айтқандары қаншалық әсер еткенін білгісі келді ме, Черновқа қарап еді, жақсылық пен жамандықты қатар ойлап тұрған орыс генералы түсін бермеді. Бұ да ағылшын генералының көзіне тура қарап тұрып: «Егер ертең қызылдардың шебін бұзып өте алмаған күнде қайтеміз? » - деп еді, ағылшын генералы әуелі жанынан сигар алды. Сосын оны шексем бе, жоқ па деп екі ойлы боп тұрды да, дегенмен шекті. Сосын жуан сигарды түбінен сығымдап ұстап тұрып: - Ондай жағдайда Арал теңізінің батыс жағалауымен Қарақалпаққа тартасыңдар. Бұл жақ елсіз. Сусыз. Сахара. Бірақ сендер біздің назарымызда боласыңдар. Қазақ пен қарақалпақ жерінің шекарасында теңізге сұғынып кіріп тұрған тұмсық бар, онда тұщы су бар. Сол араға арғы жақтан азық-түліктерін алып ақ атаман Фелишев пен ақ офицер Сафаров,

Серов, Елисеевтердің отрядтары кеп, сендерді күтіп тұрады. Ал Аралдың бұрынғы көкжал көпестері - Марков, Мокеев, Кисиндер қаржы жағынан көмектеседі. Ана жақта Хиуа ханы мен Бұхар әмірі де қол ұшын беруге әзір отыр, - деді де, салмақты сөзін соңында айтты:

- Колчак біздің сенімімізді ақтамады. Сондықтан одақтас елдер Колчакты жабдықтауды доғарды. Еуропаның қазір көз тігіп отырған кісісі - барон Врангель. Сосын, сізсіз, сэр генерал. Сіз әскеріңізбен Врангельге қосыласыз, - деді. Тым құрыса, әдеп сақтап ақылдасқан сыңай танытпай, орыс жеріне өздерімен бірге ала келген озбырлығын жасырмады.

Генерал Чернов бұған келіспей, қарсы бірдеңе айтқысы келсе де, бірақ сөзі мынаған қаншалық әсер етерін білмегесін үндемеді.

- Красноводскіден кемеге тиелесіңдер. Каспий теңізінің арғы бетіне өткесін Қырымға жету сендерге онша қиынға түспейді. Совет өкіметіне наразылық білдіріп жатқан жерлердің үстімен өтесіздер.

- Ондай жер бар ма өзі?

- Бар, генерал.

- Әй, қайдам?..

- Ондай жерлер бар. Мәселен, Терістік Кавказ бен Кубан, Дон жерлерінде халық әлі қаруын тастаған жоқ.

Чернов үндемеді.

- Сіздің әскеріңіз саны жағынан Врангельдің әскерінен кем емес.

Врангельде қару-жарақ пен азық-түлік жеткілікті. Танкі де, самолет те бар. Ертеңгі күні сіздің армияңыз Врангельге қосылса, Москваға шабуылдайтын күш екі есе күшейеді. Сондықтан да Врангельге тезірек жетуіңіз керек. Осыны есіңізде сақтаңыз. Ал, сау болыңыз. Шабуыл сәтті болсын.

Чернов балық көз ағылшынның бұнда айналмай, тез кеткеніне қуанды.

Ағылшын генералы аттанған бойда бұл бір топ кісімен алдыңғы шепке барды. Бұл жолы қасына алғандары - құрама командирлері. Ішінде Тәңірберген де бар. Тәңірберген өзі өз болғалы бұншама көп әскерді көрген емес-ті. Ол білерде жер қайысқан қол тек халық аузындағы аңыз-хикаяларда ғана болатын. Қала берді кәрі жыраулар айтатын әлгі бір ішектей созылған қиссаларда ел шетіне жау келгенде, көбіне-көп «әтеңе нәлет ит қалмақтар» немесе исі мұсылман пайғамбардың жасыл туы астына жиналғанда қарақұрым қол бастатан қас батырлар шеру тартып аттанатын... Әдетте, заржақ жырауларды жаратпайтын мырза солардың бірде-біріне сенген емес-ті. Түн-түнімен қақсаған көрі жырау таң алдында тамағы қарлығатын. Сонан бір кезде үні шықпай бара жатқанда құшағындағы қу шанақты сабалап, бақыра бастар еді де, бұл ар жағын тыңдамай тұрып кетер еді.

Мырза көңілсіз. Аралға келгесін босанармын деген дәмесінен ештеңе шықпады. Кешелі-бүгін генералға құлаққағыс қып қыңқылдап көріп еді; Чернов: «Шыдай тұрыңыз, ертеңгі ұрыстың ыңғайын байқайық» деп жүре жауап берді. Шалқардан бері қараған жерде бұл тайталасқан талай ұрысты көрді: қанша кісі қырылды. Қанша қан төгілді. Соның бәрі ат үстінің аударыспағындай алым-берім бірдеңе сияқты еді. Ал, мына шайқасқа Чернов күні-бұрын қатты даярланып, ең таңдаулы полктерін осыған дейінгі ұрыстарға салмай, Арал түбіндегі шайқасқа сақтапты. Оқ-дәрі мен қару-жарақты да кейінге сақтаған. Ең арысы осыған дейін сығымдап ұстаған азық-түлікті де Аралға келгеннен бері ағыл-тегіл бере бастады. «Осы жолы жеңер» деп ойлады Тәңірберген.

Күнге күйген кісілер қап-қара. Шөлдеген аттардың да сүдіні шашып кеткен. Осы араға оқ-дәрі артып келген түйелер ғана шөлдесе де сыр бермей, сары шаңдақтарда шөгіп жатыр.

Бұлардың алды-артынан снарядтар жарыла бастады. Аттар үркіп, тақым астында тұрмай дір-дір етеді. Тәңірберген өзінің атын тырп еткізбей, қос тізгінді қарыстырып ұстап алды. Жұрт жалтақтап Черновқа қарады. Қандай жағдайда да өзін ұстай білетін генерал жанындағыларға сыр бермей, ақ арғымақтың басын бұлтартпай, тура жау шебіне тартып келеді. Әскердің; сусыз қалғаны жанына қатты батты. Бірақ бұны да сыртына шығармай, ішінен тынып, тас түйін боп алған. Күн-түн ойлап, алдын ала кесіп-пішіп қойған жоспардың күлі көкке ұшқасын бұл енді шабуылды кейінге қалдырмай, күні ертең бастауға мәжбүр болды да, шешуші шайқас алдында ертеңгі қан майдан болатын жерді тағы да бір рет өз көзімен көріп қайтқысы кеп атқа отырған еді. Ес білгеннен бергі бар-бар саналы өмірі сарт-сұрт жорық, жортуылда өткен қарт генерал ертеңгі қызыл қырғын бұның, бәлкім, ең ақырғы, ең соңғы майданы болатынын ойлады. Осы күндері қамауда жатқан Рошаль да бір сәт ойынан шықпады. Жас кезінен білетін қанжығалас кәрі досының жалғыз баласы еді. Бейшара баланы аяйды. Бірден босатып жібермегеніне өкінеді. Кідірген сайын сорлы баланың жағдайын қиындатып, тағдырын қолдан шығарып алғанына жаны қиналып, енді қайтерін білмей, басы қатып жүр.

Бұл кезде Рошаль шаңы екі елі еденде шаласынан сұлқ түсіп жатыр еді; ештеңеге зауқы жоқ; басына ештеңе кіріп-шыққан жоқ; осы дүниеде өзі бар ма, жоқ па, о да қаперіне кіріп-шықпай, енжар, сүлесоқ күйде жанары сөніп кеткен көзін күн шықса қайнап кететін кіп-кішкентай қапырық бөлменің

өрмекші ау құрған сонау ыс-ыс қара күйе бұрышынан алмай жатқалы қашан. Іште, тыста, сірә, дыбыс бар ма, жоқ па, о да қаперіне кіріп жатқан жоқ сияқты еді, кенет бір таныс дыбыс құлағына жетті де, тық-тық етіп шекесін тесіп тұрып алды. Орнынан қозғалмай жатып жан-жағына көз тастап еді, көзіне ештеңе ілікпеді, тек шаңнан жүзі көрінбейтін еденде күніне котелокпен екі рет ас әкелетін солдаттың ізі жатты. Солдат бұрын ішке кіретін де, котелокті жерге қоя сала, кідірмей шығып кететін-ді. Оның мына бір ізі ілгері озған екен, Рошальдың есіне түсті: кеше солдат:

«Уақытты біліп жат», - деп, қай заманнан бері тоқтап тұрған, ескі сағаттың тілін қозғап, жүргізіп кеткен еді. Осындай бір сағат Омбыда әкесі екеуі тұрған үйде де болатын. О да қабырғада ілулі тұратын. Кейде тоқтап қалғанда не бұл, не әкесі тілін қозғап жүргізіп жіберетін. Түстік Армияға жүрерден бір күн бұрын бұл әкесімен сөйлескен-ді. Онсыз да сөздері жараспай, әке мен бала қатты ширыққан бір тұста қабырғада тұрған сағат тықылдап жынына ,тиіп болған-ды. Бұл ертең генерал Черновтың Армиясына жүретінін айтқанда жұмысқа барғалы жатқан әкесі бұның сөзіне онша мән бермей, жүре сөйлесіп: «Я, тағы не айтасың?» деді.

- Шын айтам, папа. Черновпен келісіп те қойдым, - деді бұл.

- Мен де шын айтып тұрмын. Қазір ойынның заманы емес, отыршы өзің.

- Ал, отырдым. Бірақ, папа... Бұл үзілді-кесілді шешілген мәселе.

- Е, онда маған айтудың керегі қанша? Қайтпек керек, онда дегенің білсін, балам.

Қабырғадағы сағаттың шекенді тесіп тық-тық еткені аз болғандай, енді қоңыраулатып зың-зың еткені. Рошаль сағатты тоқтатты да, қайтып кеп орнына отырды.

- Чернов жақсы адам, - деді әкесі. - Оның өз басы жақсы болса да, әскерінің жағдайы қиын. Аса қиын.

- Ендеше, оған дәл осындай қиын кезде...

- Сөзімді бөлме. Басқаны қойғанда оларға біз қазір оқ-дәрі жеткізіп бере алмай отырмыз. Ертең бұл күнге де зар боламыз. Әркім өз басын сауғалап кететін күн туады. Чернов бар әскерімен шөл далада қалуы мүмкін. Сен оны білесің бе?

-Білем...

- Түк те білмейсің. Білсең бүйдемес едің ғой. - Қанша сарқылып айтса да сөз қонбай қойған баласына қатты ренжіген қарт генерал қолын сілкіп, орнынан тұрып кетті. Сосын ашумен біраз ықтырып алғысы кеп:

- Сен осы не ойлайсың? Қайда жүресің, кіммен жүресің? - деді.

- Өзім де білмеймін.

- А? Не?

- Нансаңыз, осы күнгі тірлігім өзімді де тойдырды.

- Әне, айтпадым ба, сендердің ұрпақтарың шетінен осындай,- Жанбай жатып сөнеді, тумай жатып қартаяды. Ну и народ!

Жас Рошаль ішін алдырмай үнсіз томсарып отыр. Қарт әке оған бір-екі рет көз қиығын тастады. Қанша ұрысса да оның салғыласпай, төмен қарап сазарып алған түрінен шошыды. Баласына айтқанын тыңдата алмай, амалы құрығаны соншалық, қарт генерал енді қайтерін білмей үй ортасында ақырып біраз тұрды да:

- Ай, балам-ай, - деп кенет күрт қалжырап, жанындағы бір орындыққа отыра кетті. -Дүниеде сен білмейтін нәрселер көп. Мәселен, осы күні біз қит етсе ату жазасына бұйырамыз. Себебі не, соны білесің бе?

Жас Рошаль үндемеді.

- Атуға кесілген кісілерге екі дүние бір қадам, - деді қарт генерал. - Өлім жазасына кесілгендер соғысқа жіберуін сұрап, Колчакқа өтініш жазады. Біз қазір халықты осындай шарасыз халге мәжбүр етіп отырмыз.

- Мынау сұмдық қой...

- Тоқтай тұр. Сорақысын кейін көресің.

- Не деп отырсыз, папа?

- Иә, иә, біз қазір осындай ажалға басын байлаған кісілердің бәрін жиып, генерал Черновтың армиясына жөнелтіп жатырмыз.

Жас Рошаль әке жүзіне таңырқай қарады. Не қылса да, үнемі ұйқысы шала болған адамдай қабағы салбырап жүретін осынау бір олпы-солпы әке бойында өзі біле бермейтін талай нәрсе жатқандай болды. Қарт генерал сөзге түсінбейтін қияңқы баланы бетінен қайтардым деп ойлап, көңілі жайлана бастаған-ды. Жас Рошаль:

- Ертең жүрем, - деп орнынан түрегеле беріп еді, әкесі оны шалғайынан тартып қасына отырғызды. Сосын айтқан тілді алмайтын қиқар баласын иегінен ұстап, бетін өзіне қарай бұрды:

- Сен осы не деп тұрсың?

- Ренжіме, папа...

- Ренжіме... ренжіме... Сен әлде шешең екеуміздің өзіңнен басқа баламыз жоқ екенін ұмыттың ба? Неге күлесің? Неге жетісіп күлесің, а?

- Папа, иегімді қоя беріңізші.

- Тфу! Жарайды, бар. Бара ғой! Қайда барсаң онда бар. Сен Рошальдардың тұқымына ұрпақ боп та жарымассың.

- Романовтардың аяғы аспаннан кеп жатқанда Рошальдар кімге тұлға болады дейсің?!

Осыдан кейін әке де, бала да үндемеді. Сағат тоқтап та қалған. Үй жым-жырт. Қарт генерал жанынан темекі алды, бірақ шеккен жоқ, қолына ұстап

біраз отырды да, қайтадан қалтасына салды. Орнынан тұрды. Бұған назарын салмастан, ақырын басып шығып кетті. Бұл сол күннің ертеңіне Түстік армияға жүріп кеткен-ді. Сонан бері хабарсыз.

Рошаль төңірегінен түк көргісі келмегендей алақанымен бетін басып біраз отырды да, шаң-шаң еденге жантайып жата кетті. Ол енді жардағы сағаттың тықылын да есітпей, керең кісіше төңірегінен түк сезбей, бар мен жоқтың арасында сұлқ жатқан үстіне генерал Чернов келді. Қасында подполковник Федоров. Рошаль орнынан құлықсыз ақырын тұрды. Сақал-мұрт өскен. Беті, әсіресе, көзінің алды күлтілдеп ісіп кеткен. Көзін жерден көтермеді. Генерал да оған назарын тіктеп қарай алмады. Тіл қатпай үнсіз тұрды да, «ләм» деместен бұрылып жүре берді. Келгеніне өкінді. Атына міне сала қамшы басты. Федоров қалмай, үзеңгі қағысып келе жатып:

- Генерал мырза, - деп тіл қатып еді, Чернов үндемеді. Тек разъезден ұзап шыққасын ғана ат басын тартты.

- Генерал мырза, қандай әмір етесіз? - деді Федоров.

- Өз ойың?..

- Рошальдың қылмысы ауыр. Жау әскері жөнінде ешқандай мәлімет ала алмай отырғанда...

- Қайтесің, ойыңды айт!

- Менің ойым... маған салсаңыз, басқаларға үлгі болу үшін бұны қатты жазалаған жөн.

- Жә, оның бәрі белгілі...

- Менің ойым, оның офицерлік шенін сыпырып алып, ертеңгі шабуылда алдыңғы лекпен жіберу керек. Күнәсін қанмен жусын.

Генерал Чернов оған ат үстінен бұрылып, адырая бір қарады. Федоровтың қатал екенін білетін. Оның рақымсыз қаталдығына таңданған да жоқ; тек өзінің аузы бармай тұрған үкімді мына қаныпезердің жүзі шімірікпей, қайта біртүрлі рахат, ләззат алғандай жайбарақат айтқанына шошып, іші мұздап кетті.

- Ел-аға...

- Ел-аға, қайдасыз?

Еламан ертеңгі асын алдына жаңа ала берген-ді. Мыналардың әшиінде бұның алдында сақтайтын сыпайылықты тастап, аяқ астынан абыржып сасқалақтаған түрінен өздері сәт сайын күтіп отырған сын сағаттың соққанын біле қойды. Аузына алған асты қақала-шашала жұтып, атып түрегелді. Жұрттың бәрі анталап қарап қалған жаққа бұ да асығыс көз

тастап еді, 68-разъездің бет алдындағы жалпақ сары белге қалың қол қаптап шыға-шыға келген екен. Олар осы арада аттарының басын тежеп, шоғырланып іркіле түсті. Кейінгі жақтан лек-лек боп келіп жатқан қалың нөпірдің әлде де болса бас-аяғы жиналып болғанын күтті де, бір орында тұрмай тыңыршып тұрған аттың басын қоя берді.

Еламан оңы мен солына жылдам көз тастады. Бұның әмір-бұйрығынсыз да мылтықтар сатыр-сұтыр оқталып жатыр екен. Сүйткенше ілгергі жақтағы сары белден етекке қарай салған қалың қолдың арасынан он шақты атты суырылып озып шығып-ты. Әсіресе, торшолақ аттының түрі бұзық. Жалаң бас. Сақал-мұрт өскен бетте тістер ақсияды. Белінде белбеу, иығында погон жоқ. Күнге күйген сұр көйлектің омырауы ашылып кеткен.

Еламан бір қарағаннан-ақ мынаның талай айқасты бастан кешкен жырынды жау екенін біле қойды. Өзгелерге ұқсап көп дүрмекке ілесіп беталды ұрынбай, қолындағы қылышты да қамшыдай сермеп келе жатқан жоқ-ты.

Снарядтар жарыла бастады. Қайсыбіреулер ағызып келе жатқан ат үстінен ұшып түсіп, жер құшып жатыр. Осы кезде Еламанның оң жағындағы пулемет тақылдап ала жөнелді. Окопты құзына бойынан түтінін түтініне, даусын даусына қосып, қардай боратып оқ жаудырған мылтықтар барған сайын үдеп барады.

Еламан мыналарды тым жақын жіберіп алғанын білді. Тек қарауылында ұстап тұрған торшолақ аттыны көздеп атар жерде тағы да қолы қалтырап, оғы тимей қапы кетті. Ол енді мылтықты оқтауға да, атуға да үлгермеді. Сүйткенше, торшолақ атты емініп келіп қалған еді; ат құлағын жымып алған. Езуін айырған темір ауыздықтан ауызы ашылып, тістер ақсиып, окоптан ырғып атылғалы алдыңғы аяғын бауырына жиып ала қойған екен. Соның ар жағы Еламанның есінде шала-пұла қапты. Басын қорғап, жан-дәрмен бұға қалғанын біледі. Үстінен ырғыған аттың шала терлеген бауыры мен ауаны есіп лып-лып еткен төрт тұяғын көрді ме, жоқ па, есіне түсіре алмады. Тек ырғи берген аттың үстінен әлдене аударылып түсті. Зіп-зілдей жансыз бірдеңе бұның жанына былқ етіп түсті. Еламан есін жиып ала қойды. Әлгі погонсыз солдат қылыш ұстаған қолын астына алып окопта бүктетіліп жатыр екен. Еламан оны танымады. Оны кім атып құлатқанын да білген жоқ. Әлдекімнің: «Грана-та-а!» деген дауысы шықты. Еламан гранатаға жармасты. Ат басын туралап келіп қалған төрт-бес аттының әлде де жақындай түскенін күтіп әзір тұр. Сүйткенше олар да қары жететін шамаға келіп қалған еді; бұл окоптың кенеріне қарғып шыққанын өзі де білмей қалды. Аузына түскен әлдебір ызалы сөзді айқайлап, қолындағы екі гранатты құлашын керіп бірінен кейін бірін

лақтырды. Ол бірақ осынау дүние астан-кестеңі шығып жатқан тарсыл-гүрсіл арасынан өзінің де, гранаттың да жарылған даусын есіткен жоқ еді, тек көз алдында бірінен кейін бірі аударылын түскен үйдей кара топырақты көрді. Сосын аспанға шапшыған аттарды, ер үстінен ұшып құлап түсіп жатқан солдаттарды көрді.

- Жарайсың, - деді Дьяков. Еламан сияқты, бірақ бұ да өз даусын өзі есіткен жоқ-ты. Еламаннан жиырма қадамдай жерде үні өшіп қалған пулеметке жүгірді. Жап-жас бала жігіттің қылыш шапқан қан-қан денесін иығымен ысырып, ар жағына ауната салды да, пулеметке жабысты.

- Келіндер. Қане, жақындандар... иттің асыраған төлдері, - деді Дьяков. Үнсіз пулеметке тіл бітіп, тақылдай жөнелді.

Шыбын жанын шүберекке түйіп алған ақтар төсек боп қырылғанына қарамай, аттарын борбайлап, қылышын оңды-солды сермеп, қайта-қайта шүйлігіп келеді. Соның бәрінде де қызылдардың бекінісін бұза алмай, жарға соққан толқындай кейін лықсып, аттарын борбайлап қашып бара жатты. Окоп бойынан ыңырсыған дауыстар шықты. Носилка көтерген біреулер жүгіріп өтті. Ұрыс даласының үстін басқан жүлге-жүлге түтіннің етегі ыдырап, ойпаңға қарай ойысып барады екен.

Дьяков көйлегінің түймесін ағытты. Қыжылдап күйіп бара жатқан кеудесін алақанымен ысқылап, ауыр дем алып тұрған үстіне Еламан келді.

- Қарсы шабуылға шығамыз. Хан-Дауровтың бұйрығы, әзірленіндер, - деді Дьяков.

Еламан кейінгі жақта, сай бойына иіріп қойған аттарға басқалардан гөрі бұрынырақ жетті. Мес қарын қараға ырғып мінді. Күрең қасқа аттан қол үзгеннен бері осы мес қараға үйрене алмай жүрген-ді. Осы жолы да аттың аяқ алысына ызасы кеп, қамшымен тартып-тартып жіберді. Мес қарын қара ыңыранып бір-екі тезек тастады. Еламан сай бойының қарсы қабағына көтеріліп бара жатып, артына бұрылып қарап еді, жігіттер жапырлап атқа мініп жатыр екен. Кейінгі жақтан Қостанай полкі көрінді. Еламан өздерінің осы шабуылда Қостанай полкімен тізе қосып, қоян-қолтық қимылдайтынын білетін-ді. Тоқ ат денесін ауырлап, ырсылдай бастағанына қарамай жарқабаққа бұл басқалардан бұрынырақ сыдырып шыға бергенде бір солдат кейінгі жақтан құйғытып шауып келді де, әзір іркіле тұрсын деген Хан-Дауровтың әмірін жеткізді. Қостанай полкі де тоқтады.

Еламанның жігіттері аттан түсті. Сонан тек түс ауа атқа қонды.

Бұл кезде ақтар бас-аяғын жинап шабуылға қайта шыққан еді. Ақтарға қарсы Қостанай полкі ұмтылды. Олардың алдына Еламанның жігіттері түсіп кетті. Әли бастаған аты ұшқыр жігіттер салған жерден суырылып шығып, Еламанды шаң астында тастады. Қанша мінсе де тоғы басылмай,

қарыны шермиіп жүретін қара ат ә дегенде, сірә да, артта қалатын. Қара аттың сырына қанық Еламан бұрын шаң астынан тезірек шығуға тырысып, ылғи да бір қапталды ала шабатын-ды. Бүгін көңіліне қобалжу енді ме, өзінің қатты тұтынатын дағдысы есінен шығып, «шүү » дегенде, қалың дүрмектің арасына түсіп кетті. Аттар бауырын жазып, көсіліп шапқанша түйдек-шоғырлары жазылмай, бір-бірімен бүйірлері соғысып қап, үзеңгілер шылдырап келеді. Салған жерден алдына түскен тобылғы торының артқы қос тұяғы бейне бұған қос уыстап топырақ шашқандай. Жаз бойы жаңбыр тамбаған кебір даланың құмын, кесегін бұның беті мен қара аттың ілгері созған басына жентек-жентектеп лақтыра бастады. «Шіркін-ай, күрең қасқа болғанда ғой» деп ойлады Еламан. Алдыңғы аттың тұяғынан ұшқан топырақ көзіне түсе берді. Еламан тізгін ұстаған қолын ілгері созып, қайта-қайта аттың көзін сүртіп келеді. Тобылғы торының шаңынан шыққысы келген Еламан шауып келе жатып өз атының басын оңға да, солға да бұрып еді, бірақ соның бәрінде де ана ат та қасақана бұның бұрылған жағына жалт беріп, құрық бойы алда, төңкерген қазандай сауыры бұлтылдады да отырды. Бір тұтамдай шолақ құйрығын шолтаң еткізіп сермеп тастап, қара аттай емес, ол төрт аяғы денесін ауырламай пыр-пырлап келеді.

Қара ат тағы да тезек тастады. Еламан жау шамасын байқағысы кеп қайта-қайта ілгері қарады. Соңғы қарағанда жау боз төбенің баурайына құлаған екен. Түйдек-шоғырымен кеп ұмар-жұмар айқаса кететіндей еді; кенет күтпеген жерден аттарының сірісін жапыра жалт-жалт беріп, бұларға сыртын тосып зытып берді. Қашқан әскердің кейінгі жағында қалғандар жалтақтап артына қарап-қарап қояды.

Еламан қара аттың қалай көтерілгенін байқамады. Сұр төбеге жұрттың бәрінен бұрын шауып шықты да, қашқан жаудың соңына түсіп, ылдиға қарай құлдилатып ағыза жөнелді. Сөйткенше қаражал сары атты біреуге шаужайласып қалған екен. Өзінің бейқамдығына ыза болған Еламан қара аттың тізгінін қатты жұлқып, шабуға ыңғайлы жағына қарай шапшаң бұрып алды. Кезіне құйылған терді қылыш ұстаған қолының сыртымен сүртіп, емініп ілгері ұмтылды. Соны сезгендей анау да бұған жалт қарап еді, жас солдат екен. Ағы айналып кеткен көзден жанұшырған үрей көрді. Еламан осы қазір оның бойында қарсыласатын қауқар қалмағанын байқады. Онан өлік иісін сезгендей, бетін қашыртып бұраберді. Шынында да, оның қылыш астында бір уыс боп қалған денесі құла атқа өңгерген өлік тәрізденді де, қылышты қынаусыз сілтеді. Бұл қылыш сілтер-сілтеместен-ақанау аттың арғы жағына аударылып түсті. Топырақ бұрқ етті. Үріккен ат қос аяғын артына қарай сілтеп-сілтеп қалды да, жөніне тартып баратты. Еламан ерден аударылып бара жатқан денесін тез билеп, түзеліп отырды.

Жас солдатқа бұрылып та қарамады.

Бұлар ақтардың тағы бір шабуылының бетін қайтарып еді. Дьяков темекі шеккісі кеп ақсары ауып тұрғанын байқады. Құты түбінде қалған сумен аузын шайды. Бір-екі рет жұтып еді, күн көзінде қызған жылымшы су жүрегін айнытты. Сосын жөтел буып, ішегі үзілердей қиқылдады. Тізе бүгіп демалғысы келсе де, бір отырса қайтадан тұра алмайтындай қорықты. Қалжыраған денесін окоп кенеріне сүйеді. Күн еңкейіп қапты. Күндізгі қапырық ыстықтың аптабы әлі қайтпаған. Оқта-текте өрттей жалын соғады. Окоптың кенерінде жатқан үйінді топырақ сусылдап, бет жағы борап кетіп тұр. Аспанда жөңкіп көшіп жатқан аудан-аудан ала шабыр бұлт. Ұрыс даласының үстін басқан түтіннің етегі ыдырап, аттар мен адамдардың өліктері қарайып жатқан ойпаңға қарай ығып бара жатты.

Дьяковтың ұрыс кезінде тас боп бітіп қалған құлағы ептеп ашылып, окоп бойынан ыңырсыған дауыстарды ести бастады. Біреулер жүгіріп өтті. Жаралыларды тиеген арбалар сықырлап кейінгі жаққа кетіп жатыр. Окоп маңында селтиген қадау-қадау жусандардың түбінен шегіртке шырылдады. Бір торғай окоп үстінен ұшып өтті де, ілгері барып қонды. Сұр кесектей кіп-кішкентай құс сұр жерге бауырын басып жата қалды. Бұл сорлылар да жаңағы алапат ұрыстан аман қалғанына мәз боп, осы мына маужыраған айдай әлемге өздерінің кішкентай қуанышын паш етіп білдіріп жатыр-ау, шамасы.

Дьяков күлімсіреді. Өзін қоршаған жарық дүниені жаңа көргендей, жан-жағына біртүрлі таңырқаған кескінде зейін қойып қарады. Жә, бәлкім, ертеңгі соғыс жер бетіндегі ең соңғы, ең ақырғы зор майдан болар. Бүгін ақтар шабуылға шықпас. Ертең тағы да тойтарыс бере алсақ жарар еді. Тойтарыс берерміз. «Идут гады!» Петр Дьяков алғашқыда қате естідім бе деп қалған-ды. Жалма-жан дүрбіге жармасып еді. Сары белден тағы да шаң шықты. Бұл жолы жаяу әскерлер алдына броневиктерін салып, тулары желбіреп, лек-лек боп келе жатты.

- Дайындалыңдар!

Ертеңіне таң қараңғысынан оянған Дьяков зілдей басын зорға көтерді. Сол бойда солқылдап ала жөнелген қос шекесін алақанымен қысып отырды да, орнынан әрең-әрең түрегелді. Кешегі қырғын ұрыстан қалжыраған кісілер

әлі де есін жия алмай, мылтығын бауырына қысып, қалғып-шұлғып отыр екен.

Дьяков бір жерден Еламанды көрді. Бұ да пулеметке басын сүйеп, таң алдындағы тәтті ұйқыға талықсып кетіпті. Кеше қатты тойтарыс алған жау үнсіз. Кім біледі, кешегі күні қолдарынан келмеген қайратты бүгін көрсетер. Бұлардан әлі де күші басым. Қару-жарақтары да сайлы. Бүгінгі қырғынның түрі басқа болары анық.

Жазғы таң баяу атып келеді. Жел жоқ. Аң иектеніп келе жатқан бейқам дүние ештеңеден қаперсіз. Жауынгерлер бір-бірлеп ояна бастады. Кейінгі жақтан оқ тасыған кісілер еңбектеп кеп сырғанап окопқа түсіп жатыр. Күн әлі шыға қойған жоқ еді; окоптың әрегірек тұсынан әлдебіреу: «Басталды» деп айғайлап жіберді. Дьяков жалма-жан дүрбіге жармасты. Шынында да, кешеден бері жау әскері тұрған ілгергі жақтағы сары белден шаң көрінді. Дьяков оңы мен солына жылдам көз тастап еді, жауынгерлер мылтығын сатыр-сұтыр оқтап, гранаталарын әзірлен жатыр екен. Бір ұзын қазақ селебе пышақты шар қайраққа жанып-жанып ап, қынына қайта салды. Дьяков оқ атпандар деді. Арт жақта тұрған батареяларға да сондай әмір берілді. Ақтар қанатын жайып, лек-лек боп келеді. Алдыңғы лекте келе жатқан бір еңгезердей ірі солдаттың қолындағы ту желсіз тымық ауада желбіремей, сағасына жиырылып қапты. Ұзын мұртының шалғысы салбыраған офицерді Дьяков анық көрді. Қолында қылыш. «Қалып қойған жоқ па?» дегендей өзінен кейін келе жатқан солдаттарға жалтақтап қарап, жусанды сұр далада жиі сүрініп келеді. Қалың қол сары белдің етегіне құлады. Осы арада жирен мұрт командир тағы да артындағыларға бұрылып, бірдеңе деп айқайлады да жүгіре жөнелді.

- Бұнан артық жақын жіберуге болмайды, - деді біреу. Дьяков оны есітті ме, жоқ па, белгісіз. Екі көзі алда.

Мына келе жатқан Пластун полкі. Түнде бұларға өткен солдаттың айтуына қарағанда, осы полкте наразылық күшті. Бұлар, әсіресе, атаман Дутовтың атты казактарымен қырғи қабақ екен. Қазақ жеріне кіргеннен бері бұлар орыс жерінен қара үзін алыстап бара жатқандарына наразы көрінеді.

- Комиссар, бұдан артық...

Дьяков үнсіз. Жаудың жақындап қалғанын бұ да көріп тұр. Аяғын сылтып басқан әлгі мұртты офицердің күнге күйген бетінде моншақтап сорғалаған терді де көрді. Қайта осындай қысылтаянда тап болатын демікпесі ұстап, алқына бастады. Екі-үш ұмтылып, окоптан тырмысып эзер шықты.

- Бауырлар, тоқ-таң-дар!

Шамасы осыған ғана жетті. Көкірегі қысылып, әлі құрып барады. Көзіне құйылған терден түк көрмеді. Осыдан кейін не боп, не қойғанын білген

жоқ. Полк командирімен шалғайласып қатар келе жатқан әлдебір офицер бұны атпақ болғанда, бірақ оны өздерінің ішінен біреудің атып тастағанын да көрмеді.

Бұл күні генерал Чернов шабуылды ертеңгі салқынмен бастап еді: өзі де шабуылға шығатын әскермен бірге атқа қонып, қызыл қырғын ұрыстың іргесіне жақындап барды. Қасында бір қора кісі. Ішінде Тәңірберген. Биік қара жалға көтерілгесін генерал ат басын іркіп, ілгергі жаққа дүрбіден көз салып еді. Бүгінгі шабуылды бірінші боп бастаған полк қызылдардың қорғаныс шебіне жақындап қалған екен. Енді сәл кідірсе аналардың окобына баса-көктеп кіріп, жағаласып айқаса кететін сияктанып еді. Бірақ қызылдар үнсіз. Олардың зеңбіректері де оң атпай тым-тырыс жатып алғанына түсінбей, ақылы дал боп тұрған-ды. Кенет дүрбісі буланып бара жатты. Сосын әйнекті асығыс сүртіп, жұрт көз тіккен жаққа қайта қарап еді; Пластун полкінің солдаттары аналардың окобына баса-көктеп кіруін кіріпті, бірақ шартта-шұрт жағаласа кетудің орнына, қаруын лақтырып, бір-бірімен құшақтасып, апақ-шапақ болды да кетті. «Атаңа нәлеттер-ай!» деді генерал. Қоңыр төбе басы құдды кісі өлігіне жиналғандай. Тілі байланған кісілер бір-бірінен көзін алып қашып, басы бауырына түсіп кетіпті. Генерал Чернов та қасындағыларға көз салған жоқ. Штаб начальнигін қасына шақырып алды да, «шабуылды қайта бастаңдар» деп әмір етті. «Өзімнен болды» деді генерал. Жаяу әскерлердің арасында наразылық барын білді. Оларға сенуге болмайтынын да білді. Шабуылға шығардан бір күн бұрын Пластун полкінде болғаны бар. Үсті-басы алқам-салқам солдаттардың жаз бойы ұстара жүзі тимеген сақал-мұрты қаулап өсіп кетіпті. Қолбасы кете-кеткенше назарын жерден көтермей, тұнжырап тұрып алған-ды. «Өзімнен болды» деді генерал. Пластун полкінен кейін Чернов ұрысқа Каппел корпусының тың полктерін салып еді; соның өзінде қызылдар табан серіппей тұрып алды. Ақтар кішкене күш ала бастағандай болған бір кезде олар да дереу қам жасап, кейінгі жақта тұрған Қазалы, Жосалы, Ақмешіт отрядын көтеріп ұрысқа салып еді; үстінен қара май киімін тастамаған теміржолшылар топырлап кеп, ақтардың атақты офицер полкімен шартпа-шұрт айқаса кетті. Окоп іші бұрқылдаған шаң. Қашырлаған темір. Ырсылдаған алыс-жұлыс. Осы жолы қалайда бір жағы жеңіп, бір жағы жеңілетін ең бір шешуші сәт еді; оны қызылдар да, ақтар да білді. Генерал Чернов өзімен үзеңгілес қатар тұрған атаман Дутовқа бұрылды:

- Александр Ильич, қазір ұрысқа сіздің жігіттеріңді салса қайтер еді? Ағылшын генералы келіп кеткелі атаман Дутов көңілсіз жүрген-ді. Ертеңгі күні Арал түбіндегі қызылдар бекінісін бұзып өтсе де, өтпесе де, ол өзіне қарасты әскермен Жетісуға өтіп, сәті түссе, ар жағында Үрімшіге бір-ақ аспақшы боп өз ішінен қатты бір байламға кеп қойған-ды.

Дутов қасында тұрған адъютантқа: «Бастандар!» деді. Адъютант құйындатып ала жөнелді. Іле-шала бұлар тұрған қара жалдың күншығыс жағынан Казачий полк шықты. Бұларда зеңбірек те жоқ. Шұбатылған обоз да жоқ; оларды аяққа оралғы көреді. Бұлар жауға әрқашан ұрымтал жерден тұтқиыл тиетін-ді. Осы жолы да жабындыдан шыға сала лап қойды. Жазық далада жайылып шаппай, жұдырықтай түйіліп алған-ды. Қызылдар жақтан оларға қарсы мың қаралы атты әскер шықты.

- Бұлар кім? - деді Чернов.

- Білсем не дейсің? Какой-то дикий полк.

- Моңғолдар емес пе?

Дутов басын шайқады. Бәрінен бұрын мыналардың басындағы дағарадай сеңсең бөріктеріне қайран қап тұр. Астарындағы аттар да біртүрлі. Салған жерден көсіле жөнелмей, әзір сып-сидам ұзын сирақтары ерең-сереңдеп қасқыр шоқақпен келеді. Тәңірберген бұлардың кім екенін бірден білді. Ана жылы Жөнеуіт хан қазақ аулын шапқанда көргені бар. Бұлар сонда да ә дегенде ебедейсіз көрінген. Оңға бір, солға бір ойқастаған аттардың басымен алысып, өздерімен-өздері әлек болған-ды. Қазір де аттарын құр бекер ұрындырмады. Сонан тек аралары жақындағанда ғана тізгінін тежеп келген аттардың басын қоя берді.

Бұрын-соң дәл мұндай әскерді көрмеген генерал Чернов жалтақтап Дутовқа қарайды. Дутовта үн жоқ; екі көзі жігіттерінде. Жаудан бұлардың да жүзі ығысатын емес. Ұзын найзаларын ат құлағынан оздырып, ұмсынып апты. Алғашқыда бар оқиға дәл бұның өзі ойлағанындай болды: ұзын найзалар қылыш сілтейтін жерге жеткізбей, ат үстінен аударып тастап жатты. Бұрын бұндайда жау жүрегі тез шайлығып, шабуылға - жасқаншақ, қорғануға - шорқақ болатын. Соның ар жағында қарсыласуға жарамай, ат басын асығыс бұрып, жалт беріп қаша жөнелетін. Атаман Дутов мыналар да сөйтеді екен деп дәмеленген-ді. Жоқ, мыналардың қатары ыдырамады. Қайта, ат үстінен ұшып түскендердің орнына екеуі, кейде үшеуі ұмтылып, көре көзге күш алып барады. Сумандап жүрген ұзын-ұзын сүңгілердің арасында ержүрек түрікпендер жанталасып, ұзақ салғыласты. Жау найзасын денесіне дарытпай, жарқылдаған қылышты оңды-солды сілтеп жүрді де, ақыры, әйтеуір қол жетпей жүрген жаумен құшақтасып айқасты да кетті. Сонан арғы жағын генерал Чернов та, атаман Дутов та көре

алмады. Ат тұяғынан ұшқан шақ арасында екі жағы да өлген-тірілгеніне қарамай, бірін-бірі үн-түнсіз кескілеп жатты.

Генерал Чернов осының алдында ғана өздерінің жеңетініне құйттай да күмәнданған жоқ-ты. Әскерінің алды қызылдардың окобына баса көктеп кіргесін-ақ, ол осыған дейін өздерін маңына жуытпай қойған жау шебінің көбесі сөгілін кеткендей көріп еді, осындай жағдайда бұрындары күшке күш қосып, сәл-пәл демеп жіберсе, қандай табаны мықты жау да қара дауыл бұзған мұздай быт-шыты шығатын. Осы жолы... Жоқ, мыналарға бірдеңе көрінді.

- Енді не істейміз? - деді штаб начальнигі.

Чернов сұп-сұр. Қасында үнсіз иіріліп тұрған өзге офицерлер сияқты, осы қазір оның өзі де енді не істеу керек екенін білген жоқ-ты.

Осы жолы қалайда, қайткен күнде де Арал қаласына баса-көктеп кіргісі келген Чернов қолда бар әскердің басы-көзіне қарамай ұрысқа айдап сала берген-ді. Бұл бұрын бұлай емес еді. Бұрын дәл осы бүгінгідей небір қызыл қырғын шайқастарда бұл қайта желөкпе жастар мен қызуқанды командирлерді ырқына жібермей, не істесе де алды-артын ойлап істейтін. Бүгіннің артында ертең барын ойлайтын. Осы жолы ол құдды қолы шықпаған ызалы ойыншыдай. Не де болса тезірек бір жағына шыққысы келді. Үш күнге созылған соғыстың бүгінгі, соңғы күні де жаулар табан тіреген жерінен тапжылмай тұрып алды. Бұ да қолда қалған әскерді топырлатып ұрысқа сала берді.

Бірақ қызылдар бұл күні де міз бақпады. Шарасы құрыған генерал әшиіндегі салқынқандылығынан айырылып, шиыршық атып тұр. Ол: «Енді не істеу керек? Енді қандай амал бар?» - деп ойлап тұрған жоқ; ұйткені, бар амалын тауысқан еді және енді не істесе де ем қонбасына көзі жетті.

«Дүниеге не болды? Бізге не болды?» деп ойлады. Осынша ұзақ жасаған өмірінің ақырғы шағында бұл, сірә, өзінің соңғы, ең соңғы шайқаста тас-талқаны шыға жеңілем деп ойлап па еді?

Генерал Чернов тізгінін созып ілгері жүріп кеткен аттың басын тартты. Жегі құрттай жанын жеп бара жатқан жаңағы сауалға қайта оралып, «ел азды ма, әлде ер азды ма?» деп ойлады. Осы Ресей күні кеше айбары алысқа тараған аруақты ел еді ғой? Ұлы елдің ұйтқысы қалай шайқалды? Апырай... Апырай, бұл дүниеге, дүниесі құрғырға не болды? Ғұмыр бойы темір бұғаумен тырп еткізбей ұстап келген қара тобырды қалай уыстан шығарып алды? Міне, енді сол қара тобыр бұлардың түбіне жетеді. Ел

билігін осылар қолға алады. Сонда өздері ұстап тұра алмаған дүниеге мына жалаңаяқтар тұлға бола ма? Сорлы... Сорлы Ресей. Соры арылмаған ел. Апырай, келешек қайтер екен? Он жыл, жиырма, отыз, елу жылдан кейін не болар екен? Тентек баланың қолына түскен қуыршақтай ел тізгіні қолына тиген бір сотқар басын жарып, көзін шығарып, бұтын бұт, қолын қол қылмай тынбас-ау! Қалай да келешек тұйыққа тірелді. Осылай бола берсе, кім біледі, дүние қарап болмай қайтер дейсің. Сонда әлгі бір топан су астында қалып қарап боп бара жатқанда Нұх пайғамбардың кемесіндей тағы бір талшыққа мәжбүр боп жүреміз бе? Сүйтпей қайтер дейсің? - Қолбасы мырза... - Генерал Чернов дір ете қалды. - .. Екі броневик қирады.

«Иә, бәрі қирады. Қирап жатыр», - деді генерал.

- Қолбасы мырза... қолбасы мырза, біздің әскерлер шегіне бастады, - деді ұрыс ішінен шыққан бір жас офицер шауып келіп.

Генерал Чернов селт етпеді. Осының алдында ғана ағылшындар. берген үш аэропланды да қызылдардың алдыңғы шебін бомбылап жүргенде атып түсірген-ді.

Үш күнге созылған қырғын ұрыстың ақырғы күні аяқталып қалды. Шілде айының аспан айналып жерге түскендей өрттей ыстықтың беті қайтып, кешкі күн бесіндікке тақағанда қарт генерал да өз өміріндегі ең соңғы шайқастың жеңіліспен аяқталғанына көзі әбден жеткен-ді. Қасында тұрған үнсіз топқа тіс жарып тіл қатпастан, ат басын кейін бұрды.

- Жау қашты!

- Жау қашты!

Окоп үсті у-шу. Қуанышты кісілер қырғын ұрыстан қалжырап шыққанына қарамастан, бірін-бірі құшақтап апаң-шапаң. Әлдеқайдан Дьяков жүгіріп келді. Мына хабарға сенер-сенбесін; білмей, апаң-шапаң боп жатқан жігіттердің әрқайсысына бір қарады. Еркін кештеу есітті. Бірақ дер кезде есіткенде де қаштан жауды қуатын күш бұларда да жоқ еді. Өзі де аяғына әзер тұр. Мезгіл-мезгіл көкірегі қысылып, тынысы тарылып қала береді. Соған қарамастан атқа отыра сала Түркістан армиясы орналасқан екі қабат көк үйге шапты. Бұнда құрама командирлері жиналып жатыр екен. Қашқан жауды беталды жөніне жібере береміз бе, әлде ізіне әскер салып түре қуамыз ба, қайтеміз деп әрі-бері қауқылдасты да, ақырында бәрі бірауыздан пәтуаға келіп, Еламанды бала-шағасымен кемеге отырғызып, түн ішінде апыл-ғұпыл жөнелтіп жіберді... Түн жамылған кеме таң алдында

Үшшоқының шығыс жағындағы үлкен қолтыққа кірді. Үнсіз қимылдаған кісілер Еламан мен Кенжекейді және өздерімен бірге кемеге тиеп әкелген үш қанат киіз үй мен бір түйе, бір атты жағаға шығарып, күн шықпай, келген жағына жөнеліп те кетті.

Бұл өңірге ақтар әлі келе қоймапты. Тіпті, ақтар келер-ау деген ой ешкімнің басына кіріп-шықпай, жұрт өзінің бұрынғы безбаяғы жайбарақат қалпы. Малың жасырып, дүние-мүлкін тығып, қыз-келіншекке есікте жүрген малай қатындардың ескі-құсқысын кигізіп, әпі-шәпісі шығып жатқан бір жан жоқ. Бұл өңірдегі ауылдар - байың бол, жарлың бол -мал баққан шаруаның ежелгі бейжай енжарлығына бағып, қаннен-қаперсіз ашылып-шашылып жатыр екен.

Еламан да олардың үрейін алғысы келмеді. Жөн сұраған кісіге жағдайын айтып, Сыр бойының Жаңайым руынанмын деді. Ағайын-туманың ұлтаны теңіздің арғы бетінде, сонау адай, табынмен іргелес отырған балықшы ел еді деді. Беті қатты мына заманда ауыс-күйіс бөліп берері болмаса да, зәуде бір бас ауырып, балтыр сыздағанда, тым құрыса, көңіліңді сұрап, аузыңа қара су тамызатын ағайын-туманың арасында отырайын деп, бір түйе, бір аттың әуенімен көшіп келе жатыр едім деді. Мына ыстықта жас балалармен көшем деп қиындық көріп келем. Көлік жағы тапшы. Жалғыз түйеге әрі жүк артып, әрі бала-шағаны мінгізген соң кешкі салқында да қатты жүре алмайсың. Және жануар буаз, алдына қарай боталайтын болғасын соның бабына қарап, жүрісім өнбей қойды деді. Осы арада да үш-төрт күн ерулей тұратын ойым бар деп, басына түскен қиындықты басып айтты.

Еламан көшіп келген күннің ертеңіне ұлы теңіз жақтан баржа сүйреткен кеме келді. Сыртта шай қайнатып жүрген Кенжекей өздеріне қарай салып ұрып келе жатқан кемені көріп, іштегі күйеуіне асығыс дауыстап:

«Әшімжанның әкесі, сыртқа шықшы, тез, тез!» деп еді, Еламан қозғала қоймады. Түрулі есіктен көз салып, бөрін көріп-біліп отырған-ды.

Үй алдына кеп тоқтаған кемеден Дьяков түсті. Қасында қару асынған бір топ кісі. Жағаға шыға сала жан-жағына сергек қарап шолып өтті. Жуық маңда көңілге күдік туғызғандай ештеңе байқалмаған соң Петр Дьяков қасындағы кісілерді ертіп, Еламанның жаппасына жүрді.

- Ал, қалайсың? - деді ол сыртқа шығып, өздерін күтіп алған Еламанға.

- Ой, тамыр, сұрамаңыз. Ыссыда көшем деп, қиындық көріп келем.

- Сайтан алғыр, не деп тұрсың өзің?

- Сыр бойының Жаңайымы едім. Көкарал жақтағы ағайын-тумаларыма көшіп барам.

- Өтірік айтып тұрған жоқсың ба?

- Тақсыр, о не дегенің. Міне - иманым, міне - жаным.
- Ну и ну! Қызылдарды көрдің бе?
- Қы-зыл?
- Немене, сен қызылдарды білмеуші ме едің?
- Ой, олар дінсіз кәпір ғой. Тәңірім ол кәпірлердің жүзін ар-ман қылсын.
- Олар саған не істеді?
- Жаныма теңгерген жалғыз атым бар еді. Астымнан аударып ап, орнына мына мес қарын қараны берді.
- Бұны бермегенде не істер едің?
- Иә, бұған да шүкір. Бірақ, әй неғыласың, өз атым жақсы еді.

Дьяков ішек-сілесі қатқанша күлді. Момақан, түрі-түсі шаруадан аумайды. Басында киіз қалпақ. Үй жанындағы көк құрақтан басын алмай бырт-бырт жайылып жүрген мес қарын қара аттың тұсауымен белін тастай ғып буып алыпты. Үпірлі-шүпірлі балалары да түсі басқа кісілерге үрпиісе қарап, кішкентай жаппаның есігінен сығалап жылтың-жылтың етеді. Дьяков осы жолы оның балаларын ала кетпек боп келген-ді. Бір есептен, бұның дәл осы бір ашылып-шашылып жатқан бейкүнә түрі дұрыс сияқты.

- Ақтардан хабар бар ма?
- Олар әлі келген жоқ.
- Онда дегендей. Былайырақ барып шолғындап қайтайық. Сен бізбен бірге жүр.

Баржаға тиеп әкелген аттарды жалма-жан тездетіп жағаға түсірді де, басаяғы он-он бес кісі жүріп кетті. Қыр жақтағы аң үзікті бай ауылға маңдай түзеп, сыдыра шоқытып келе жатқан-ды. Күн өткен бе, теңіз жағасынан ұзап шыға бергенде Еламанның мұрны қанады. Еламан қан саулап қоя берген мұрнын қолымен басып, ат басын тежеді. Қалғандары да иіріліп тоқтай қалды. Петр Дьяков атын Еламанның атымен қатарластырып тоқтады да, мұрнынан аққан қанды алақанына толтырып алып, бет-аузына үйкеп жағып-жағып жіберді. Ақ көйлектің омырауына да қан шашырап, мына түрі бұны мыналар сілейтіп соққыға жығып салғандай болды да шықты.

- Е, бәлем, сазайыңды тарттың ба?
- Өзіңе де сол керек.
- Ал, қызылдарды жамандайсың ба ендігәрі? - деп жігіттер күліп жатыр. Бұлар қыр жақта отырған қойлы ауылға келді. Петр Дьяков қасындағы кісі-қаралармен ауыл шетіндегі қоңыр үзікті үйге түсті де, Еламан аттардың жанында тұрып қалды. Кешеден бері бұнымен жүз таныс боп қалған мына ауылдың кісі-қаралары Еламанды мүсіркеп, аяп: «Қарсыласпа, атып тастар», - деп ақыл айтып жатыр. Бір жігіт жүгіріп барып, құманмен су

әкелді. Біреулер ағарған әкелді.

- Қызылдар кісіге тимейді дегені қайда?

- Құрысын, ақ бол, қызыл бол, зәті басқа болғасын сену қиын ғой.

- Иә, сақ болу керек. Өне, аналар бері келе жатыр. Ал, шырағым, қарсыласпа. Аға-еке, көке-еке деп алдына түсіп жүгіре бер.

Еламан оларға алғыс айтты да, аналарға еріп жүріп кетті. Ауылдан ұзап, бір қырдың астына түскесін бәрі жиналып, оны ортаға алып ішек-сілесі қатып күліп жатыр.

- Әлгілерге бізді келістіріп жамандадың-ау деймін. Кенет көз ұшынан шаң шықты. Дьяков аттың басын тартып тоқтай қалды да, шаң көрінген жаққа дүрбімен қарап еді, бұрқылдаған түйдек-түйдек шаң арасынан аттылар қылаң берді.

- Еламан, сен жаңағы ауылға мыналардан бұрын жет.

- Мақұл.

- Абайла, сақ бол. Бізді сылқитып жамандай бер.

- Тәжірибем бар ғой.

- Біз түнгі бірде сенің үйіңнің тұсына кеп тоқтармыз. Сол кезге үлгір.

Ұмытпа, түнгі бір. Ал, жөнел!

Еламан қара аттың басын кейін бұрды. Ақтардан бұрын жетерін білгесін асықпай, сыдыра шоқытып келеді. Жаңа ғана жайбарақат отырған ауыл үсті у-шу. Үстеріне келіп қалған әскерді көріп, есі шығып кеткен жұрт абыр-сабыр. Баласын іздеген қатын. Қыз-келіншекті қайда бой тасалата тұрарын білмей, етегіне сүрініп, үй мен үй арасында жанталасып жүгірген ата-ана. Бас сауғалаған әлдебіреу белдеуде тұрған атқа міне сала қыр асып, шауып барады. Бұлар ес жиям дегенше ауыл үстіне әскер құлады. Ел шетіне кірер-кірместе олар екіге бөлініп, қоңыр төбенің баурайында отырған ауылды ортаға ала қоршай шапты. Еламан тоқтаған үйдің жанынан атты әскерлер дүсірлетіп шауып өтті. Жолында тұрған үйлерге бестен, оннан бөлініп түсті де, өрістен қайтқан қойлардың алдынан жүгіріп шықты. Қолға іліккен қойларды тыпырлатып сойып, көтеріп апарып қазанға салып жатыр. Бір көзі ежірейген жирен сары офицер мына жақта қатындарға қой сауғызып, өзі бір шетте қамшы ұстаған қолымен бүйірін таянып тұр еді. Түбінде бір кәдеме жарап қалар деп ойлаған Еламан, қалайда осының көзіне түскісі кеп, қой сауып жатқан қатындарға жетіп барып:

- Жеңеше, қозы салайын ба? - деп еді.

- Қайтесің, қайным, - деді әйел ыңғай бермей.

- Осынша қойды сауу оңай ма, көмектесейін.

- Адыра қалсын. Жан қиналтып жатқам жоқ, салдаттарға сүт сауып бергенше қозылардың емгені артық. Мына сары сайтанға көз ғып, әшейін саусағымның ұшымен үрпісін тартып жатырмын.

- Дегенмен көмек берейін.

- Өзің біл. Қозыны ағыта ғой. Еламан қай қозыны ағытарын білмей сасып қалса да, бірақ кейін бұның да тәсілін алып, көп қозының ішінен қолды-аяққа тұрмай, көгенді үзе жаздап ұрынып тұрғанын босататын болды.

Қайтсем шегір көз офицердің көңілінен шығам деп, әр қозыға бір жүгіріп жүргенде қасынан өтіп бара жатқан мырзаны кеш байқады да, қой сауып жатқан қатынның тасасына бұғып отыра қалды.

Тәңірберген екі жағында екі офицер. Түйе жүн боз шекпенді қара зегірен бешпеттің сыртынан желбегей кие салған. «Байқады ма, жоқ па?» деді Еламан.

Қараңғы түскесін Тәңірберген түскен үйге жақындады. Ішке кіруге бата алмай, сыртта, есік алдында тұрған ауыл адамдарының арасына кірді де, алдында тұрған біреудің иығының үстінен созылып, ішке көз тастап еді. Үлкен үйдің қақ төрінде Тәңірбергенмен тақымдасып қатар отырған офицерді бірден таныды. Бас қондырысы мен бет әлпеті аумаған баяғы Тентек Шодыр. «Иттің сідігінің асылын қарашы» деді Еламан. Әкесі сияқты бұ да мұртын қырса да, бірақ есесіне сары қира сақалын өсіріп жіберіпті. Подполковник Федоров өзінен төменірек отырған тілмашқа бұрылып:

- Мынадан сұрашы, - деді есік жақта қымыз сапырып отырған үй иесін иегімен нұсқап, - қызылдардың кемесі бұл жаққа келе ме екен?

Тілмаш Федоровты тындап алды да, дереу үй иесіне бұрылды. Еламан оның сөзін есітпеді. Үй иесінің оған не дегенін де есіткен жоқ. Ол тек үй иесінің тақиялы басын тез изеп, әлденені ықыластана құптағанын көрді. Татар тілмаш енді Федоровқа бұрылды:

- Қызылдардың кемесі жиі келетін көрінеді.

- Зеңбірегі бар ма екен?

- Бар... Бар көрінеді.

- Жағаға жақындай ма?

- Офицер мырза жағаға жақындай ма деп сұрайды.

- Жақындайды... Жақындайды, тақсыр.

- Қай жерге келеді?

- Үшшоқы. Сосын... осы маңға да келеді. Жағада отырған жалғыз жаппаның тұсына тоқтайды.

- Жа-п... Қалай... қалай дедің?

- Тақсыр, жаппа. Бағана келе жатқанда байқаған шығарсыз... Теңіз жағасында жалғыз жаппа тұр еді ғой.

- Ол кім өзі, күл шыққан адамдай жалғыз үй отырған? - деді Тәңірберген. Еламанның жүрегі мұздай болды.

- Қызылдардың кемесін атқылауға қай жер ыңғайлы? - деді тілмаш.

- Біз мал баққан кісіміз. Бізден мал жайылымын, жердің оты-суын сұрамасаң...

- И, Алла... Бұл қаһар соққыр қазақтар ықылассыз болса, аузында тұрған сөзді айтпи.

- Бұларға енді қайт дейсің, - деді Тәңірберген. - Жау кемесі жақын келетін жерді айтты. Сендерге нағыз қолайлы жер - Үшшоқы.

- Үшшоқы бұл арадан қанша жер?

- Төрт-бес шақырымдай. Солай ма, жігіттер? - деді Тәңірберген ішке кіруге бата алмай сыртта есік алдында тұрып қалған осы ауылдың ер-азаматтарына қарап. Олар онша елпілдемей, жай ғана қоштады.

- Үшшоқыға алты дюймді төрт зеңбірек қою керек, - деді Федоров.

Ішке офицер кірді. Ол Тәңірбергенге қолбасшының шақырып жатқанын хабарлап еді. Өзін ұстай білетін қу неме мыналардың алдында онша елпілдемейді екен. Аспай-саспай орнынан тұрды. Кереге басында ілулі тұрған қалпағын алды. Сосын боз шекпенді иығына желбегей салды да, үй ішіндегі бір жанға көз салмай сыртқа беттеді. Оған ілесе Федоров та түрегелді. «Чернов осында болды ғой. Ендеше оның штабында бұны бөрі біледі ». Көзге түспей тұрғанда бұл арадан тезірек тайып тұрғысы келді. Әне, үркер көтеріліп қапты. Кеме келетін уәделі уақыт та таяу.

Бағана жирен сары офицердің ауыл шетіне күзет қойып жатқанын көргенді. Сонан бері оның ұлықсатынсыз сыртқа бір адам аяқ басқан жоқ.

Тәңірберген шыққан бойда Еламан ішке кірді. Жирен сары офицердің алдында қолын кеудесіне қойып тұрып, үйіне жіберуін сұрады.

- Үйің қайда?

- Осы арадан қашық емес. Әйелім сырқат еді. Бағана қой сауғызам деп айналып қалдым.

- Неге жалғыз үй отырсың?

- Сыр бойынан көшіп келе жатыр едім...

Жирен сары бұның сөзіне онша тебірене қоймады. Оның сезікті көңілін қайтсем жібітем деп ойлаған Еламан әлгі сөзін тағы да қайталап, балаларының жас, әйелінің сырқат екенін айта бастағанда, мына жақтан үй иесі қостап:

- Тақсыр, айтқанының бәрі рас, - деп еді, есік алдында тұрған осы ауылдың ер-азаматтары да сөзге араласып:

- Бұл бейшараны бағана қызылдар да сабап, өлтіре жаздады.

- Мұрнын даладай қан қылды.

- Үйіне жіберіңіз, тақсыр, - деп тілек білдірді.

Жирен сары офицер Еламаннан әлі де көзін айырмай, тесіле қарап отырды да, онан енді әлгіде үй иесінен білген мәліметтерді қайталап сұрай бастады. Шүбә туғызғысы келмеген Еламан оның бар сұрағына дәлме-дәл жауап берді: қызылдардың кемесі Үшшоқыға жақындап келеді деді. Өздерінде мәлім жоқ, кейде күндіз, кейде кешкісін, кейде тіпті түнде келетінін айтты. Жирен сары офицер сырттан бір солдатты шақырып алды да, «мынаны өткізіп жібер» деп әмір етті.

Еламан қолын тағы да кеудесіне қойып, басын иіп алғыс айтты да, енді

кетпек боп бұрыла берген-ді. Жирен сары тағы да тоқтатып:

- Бетіндегі... ана тыртық не? - деді.

Еламан денесіндегі дірілді басқысы кеп алақанымен әуелі бетіндегі тыртықты сипады:

- Мынау ма? Асау тайды бас білдірмек болғанда теуіп... Жұрт бұның бетіндегі тыртықты жаңа көргендей, жағаларын ұстады.

- Апырай, ат тұяғы әлемет-ау!

- Қайта Құдай сақтаған...

- Иә, жас мал болды ғой. Әйтпегенде, кім біледі... - Жирен сары бажбық көзін Еламаннан айырмады.

Еламан мына сары сайтан бұны енді подполковник Федоровқа апаратын шығар деп тұрған-ды.

- Бар! - деді жирен сары қолын сілтеп.

Еламан айсыз қараңғыда адасып үйін шаққа тапты. Кенжекей ұйықтап жатқан балалардың аяқ жағында тізесін бауырына қысып отыр екен.

Еламанды көргенде атып тұрды.

- Кетейікші осы арадан. Кетейікші...

- Кенжеш... шыдамды едің ғой.

- Енді шыдайтын жайым қалмады.

- Не-ге?

- Қорқам. Кетейікші.

- Сөз болғаныңа...

- Қорқам... қорқам...

- Балалар оянып кетер, ақырын. Кел, отыршы, сөйлесейік.

Еламан әлденеге қараптан-қарап дір-дір етіп, бар денесімен жабысып алған әйелін құшақтап:

- Тұу, саған не болды? Қорқатын не бар? Есінде ме, баяғыда кәрі әжелер отқа салса жанбайтын, суға салса батпайтын темір өзек батыр туралы айтатын еді ғой? - деп еді.

. - Әне, сен тағы да әзілге айналдырып бара жатырсың. Үнемі сүйтесің... Кетейікші, - деді Кенжекей.

Ішке зор тұлғалы біреу кіріп келе жатты. Еламан дереу құшағын жазып алды. Сығырайған май шам жарығынан мынаның кім екенін айыра алмады. Тек оның репетінен үрейленіп атып тұрды. Оны сонда ғана танып, қуанып кетті.

- Кәлен аға!

Кәлен Еламанның тасасында тұрған Кенжекейге амандасты да, сосын бұған:

- Бері шығып кет! - деді.

Сыртта бір топ атты тұр екен. Қару-жарақ асынған өңшең түсі суық кісілер. Еламан Кәленнің қай ісіне де таңданбайтын. Оның небір көзге түртсе көрінбейтін тастай қараңғыда да бір көрген жерді жаза баспастан дәл табатын көріпкел қасиетін білетін. Қаратазға қосшылық қылған әнебір заманда бұл баукеспе ұры атанбады ма?! Сонда бұл ауыл арасының желісіне тимей, тек ерлік сыналатын қатерлі, қиын жолға жалғыз бел буып, түү-түү түрікпен асып, қарақалпақ асып, ылғи да бір елдің маңдайына біткен не сәйгүлік сақлақты, не текті дегдар аруананы жетегіне алып қайтып жүргенде де, бұрын-соңды көрмеген жерден жол табатын қасиеті ел ішіне аңыз боп кеткен-ді. Солай болғанда да дәл мынадай көзге түртсе көрінбейтін қараңғыда жапан түзде жалғыз үй отырған жаппаны қалай тапқанына қайран. Және оның осынша атты кісімен дыбыс шығармай келгені бұны тіпті дал қылды. Кәлен атқа мініп алды.

- Ал, сапар оң болсын! - деді Еламан.

- Әумин, айтқаның келсін.

- Жай жүрсіз бе?

- Ой, шырағым-ай, - деп Кәлен тақымы астында тықыршып тұрған аттың сауырына қарай шалқалап, әдеттегідей рахаттанып қарқ-қарқ күлді де: - Жаман ағаңның жай жүрген кезі болған ба? Басына бүлік тілеп ап жүреді ғой. Ағаң қазір де бір қауырт жұмыспен келеді, - деді.

- Сонда ол не бүлік?

- Сенің досың бар емес пе?

- Дос?

- Иә, әлгі көксау кәмісар...

- Петр Дьяков пе?

- Иә, сол. Кеше сол досың мені шадырып алды. «Әй, тамыр, - деді, - жігіттеріңді ал да ақтардың алдына түс», - деді. «Жарайды, түсейін», - дедім. Әзір жауабыма ырза болды ғой деймін, арқама қағып-қағып қойды. «Ақ әскердің жолында отырған қазақ ауылдарына алдын ала хабар бер. Жол-жөнекей кездескен құдықтардың бәрін көміңдер», - деді. «Бұл әмірің бе?» - деп едім, енеңді с... ақылды ит екен: «Жоқ, өтінішім», - деді. «Е, онда өтінішіңді орындайын», - дедім.

Еламан күлді.

- Неге күлесің? - деді Кәлен. - Сенің досың маған: «Осыны істесең, жасақты жауға жалғыз шапқан хас батырдың нағыз өзі боласың» деді. «Е, жарайды, болсам болайын» дедім. Ал, қалай, осыным дұрыс па?

- Әбден дұрыс.

- Ой, енеңді с... - деп Кәлен өзінің әр кездегідей ашық кететін еркіндігіне басып жіберді. - Осы халық сені қызылдарға иманын сатқан деп, тегі бекер

айтып жүрген жоқ. Сен қайбір менің қамымды ойлап жатырмын дейсің. Қызылдардың мүддесі ғой ойлап жатқаның. Ал, сау бол!

- Жолдарың болсын!

Кәлен атқа қамшы басты. Шаба жөнелмек болғанда, Еламан оны сөл бөгеп, үй сыртына ұзатып салды. Таралғыдан қос қолдап ұстап қатарласып келе жатып ол Кәленге ақ әскердің алды бүгін бұл араға құлағанын айтты.

Ақтардың арасынан Тәңірбергенді көргенін айтқанда, Кәлен ат басын оқыс тартып, тоқтай қалды.

- Ол неғып жүр?

- Ақтарды шөлге ұрындырмай, ел бар, су бар жерлермен бастап апара жатқан көрінеді.

- Ә, солай де?..

- Солай.

- Енеңді с... Ендеше, бәлем, тұра тұр! - деді де, Кәлен шекпеннің шалғайын тақымына басып алды. Қолындағы өзегіне қорғасын құйған дойыр қамшыны нығарлап қысып: «Бұл даладан сендерге бір тамшы су татырсам Кәлен атым құрыр-ау, менің», - деді. Тақым астында тықыршып тұрған атты тебініп, шаба жөнелді. Тұяғын киізбен орап алған аттар құдды құм кешіп бара жатқандай, дыбыс шығармай қараңғы түнге сіңіп кетті.

Әне, бұлар да бірдейлік үшін түн қатып барады. Бұның өзі де анада бірдейлік болмағасын орыс байын өлтіріп еді ғой. Кешегі жылы ақ патшаға жігіт бермейміз деп қазақ даласы ереуілдегенде ашынған жандардың аузындағы сөз - «бірдейлік» болмап па еді? Бірдейлік!.. Бұлардан бұрынғы ата-бабалар да бірдейлік жолында басын бәйгеге тікпеді ме? Еламанның жетінші атасы Тойғожа батыр - қызыл қырғын соғыста «жау марқайып кетеді» деп, садақ оғы тиген аяғын қанжығаға қайырып бай лап тастап, соғыса берген-ді. Кейін ұшына тиіп, елуге қарағанда би ағасы Қыдырбай сынықшыны алғызып, тізеден төменгі жағын кескізіп тастатқан еді. Сонан ол ел арасына «Ақсақ бөрі» атанып еді. Тойғожа батыр не үшін соғысты? Бар өмірі жорық пен жортуылда өткен жетінші атасының жүрегін тебіренткен сондағы арман не? Алаңғасар батыр әлсізге өлім-жеттік істеп, көрінгенге қоқандай берді ме? Онан басқа аталары Тойғожадай батыр болмаса да, олардың да өмірі ел арасының барымта-қарымтасымен өтіпті. Олардан кейін ат жалын тартып мінген жастар да өмірден өз бетінше жол іздемей, төрде отырған үлкеннің аузына телміріп күн кешті. Бәтір-ау, сонда ата жолын тәрк етпегеннен не ұтты? Не мұратына жетті? Ал, біз ше? Біздің нені ұтып, неден ұтылғанымызды кім білсін.

Еламан селдір сұйық қамыс арасымен жан-жағына сергек қарап келеді.

Әлгінде Кенжекейдің үрейін алған қорқыныштан бұның да жүрегі

шайлығады. Құдай ондағанда, әйтеуір, Тәңірбергеннің көзіне түспегені жақсы болды. Жирен сары офицер... Қайдам, сол пәле сезіктеніп жүрмесе... Еламан қараңғыға көзін тігіп алған. Теңіз көрінбесе де, бірақ ілгергі жақтан жағаға шылып-шылып ұрған бала толқынды құлағы шалып келеді. Соған қарағанда, теңіз жақын. Еламан аяғын жылдамдап жеделдете басты. «Дьяков та кешікпес, келіп қалар» деп ойлады. Ара-тұра қыр жақтағы ауылға құлағын түреді. Өлгі бір алажабыр әбігер аяқсыған сияқты. Бай ауылдың қотанын күзетіп, түн-түнімен үріп шығатын маң төбеттерде де үн жоқ-ты. Кенет, мас солдаттар қосылып айтқан көп дауыс алыстан талып естілді. Бұл Еламанға таныс. Әдетте, қайсыбір қырқысқан қатты ұрыстан кейін қараңғы түскесін атыс тоқтап, тірі қалғандардың ішінен әлдебіреу дәл осылай ыңырсып он салатын. Сондай ән кейде жау шебінен шығатын. Құлаққа талып жеткен әннің бір сөзін есітпесе де, зарлы саз жүрекке шауып, сай-сүйегінді сырқыратып қоя беретін. Ән біткенде әркімдер-ақ күрсінер еді. Қалта түбін қағып темекі орар еді. Үсті-үстіне құнығып тартқан ащы махоркаға қақалып-шашалып қалар еді. Сонда әркімдер-ақ өз мұңы, өзінің басындағы қасірет-қайғыға жүрегі уланып, сұлық отырып қалар еді-ау. Неге екенін қайдам, басқа кезде бірін қалдырмай, қырып тастағысы кеп, көзіне қан толып жүрсе де, қызыл қырғын ұрыстан кейінгі осы бір саябыр толаста жау окобындағылардың да шерлі зарын түсінетіндей еді.

Уәделескен уақытта кеме келді. Еламан оларға жау әскерінің қарамын, қару-жарағы жөнінде өзі білген мағлұматтарды берді де, ақтардың Үшшоқыға зеңбірек орнатып жатқанын да ескертті.

Кеме кеткесін Еламан үйіне кеп балалар жатқан төсектің шет жағына қисайды. Шаршағаны соншалық, басы жастыққа тиер-тиместе көзі ілініп барады екен. Үй жанында жатқан түйе пысқырып оянып кетті. Жастықтан жұлып алған басы қатты ауырып кетті де, қос шекесін қысып отырып қалды. Біраздасын төсекке қайта қисайды. Көзін қалай жұмса да, қашан жазғы таң сарғайып атқанша ұйықтай алмады. Неге екенін қайдам, биыл осындай кірпік ілмей шығатын түндер көбейіп барады. Әлде осының бәрі жасқа байланысты ма? Жұдырықтай басты тауға да, тасқа да соғып жүріп, ақыры, міне, қырыққа қалай келіп қалғанын байқамай қалды. Қырықтың арғы жағында кәрілік те қашық емес. Неге көнбеген бас, оған да мойынұсынасың.

Үй жым-жырт. Тар төсекте тығыншықтай толық денесімен бұның бір жақ бүйірін қыж-қыж қайнатып жатқан Кенжекейдің ақырын алған тынысы естіледі. Адам жас санап жүйкесін құртады, әйтпесе, «Көңіл қартаймайды» деген рас. Өзіне салса, бұл әлі де баяғы Ақбалаға үйленер алдындағыдай

жап-жас қалпымен қарап тұрғандай. Тек бұны жүйкелеп, діңкесін құртатын - ес біліп, етек жапқалы тақым жазбай бірге жасаған кешегі сол Мөңке, Есбол, Рай, Итжемес, Құлтума дүние салып, қатары селдіреп қалды. Судыр Ахмет сорлы да көз жұмды. Бұлардан басқа да қаншама қимас жандар кетті. Тірлікте бұл солардың бірімен дос болса, бірімен жүз жыртысыпты. Неге сүйтті? Дүние тарлық етті ме? Не жетпеді? Әлде, көңіл түбінен қос уыс орын жетпеді ме? Енді, міне сол итшілеп өткізген азғантай өмірде ащы-тұщыны бірге татып, бірге жасаған кешегі жандардың қазір көбі жоқ. Қатал тағдыр әуелі төңірегінді тақырлады. Сосын өзіңе ауыз салады. Еламан күн жеп киізі көнерген ескі түндіктің шұрқ-шұрқ тесіктерінен сонау шалғай алыста жыпырлаған жұлдыздарға қарап жатыр. Ұйқы шайдай ашылып кеткен. Кешегі қатар жүрген жайсаң жандарды ойласаң-ақ көкірегі құрғыр құсаланып, қай-қайдағы еске түседі. Сондайда өз үйінде, қатын-балаларыңның қасында жатып та жалан түзде қалғандай, жалғызсырап боласың. Басқа басқа болсын, өмірі мұқауды білмейтін Кәленнің өзі де анабір жолы не деп еді, ол сонда? «Ай, шырағым-ай, - деген екен-ау, — кісі кәрілікті қанша мойындамайын десе де, елуге келгесін баяғы бала кезде тікен кірген, асық тиген, қыз шымшыған жеріңнің бәрі сырқырап ауырып тұрады екен ғой». Жақсы айтты! Әркімнің де көңілінде жүрген көкейтесті сөз ғой бұл.

Кең төсекте айқыш-ұйқыш жатқан төрт баланың бірі ұйқысырады ма, жырқылдап күле түсті де, кілт тыйылды. Ұйқысы сергек Кенжекей оянып кете ме деп қорыққан Еламан әлденеге мазасызданған баланы арқасына қағып ұйықтатып тастады. Үш қатыннан туған үш баланың басын біріктіріп, бір оттың басында ұстау бұған да оңай боп жүрген жоқ. Пақыр, қайтсін, осыларды алаламай, бәріне аналық мейір тауып, ұядағы балапандай тапшы дүниені қылдай бөліп беріп отыр. Мына шіркіндер, соңырағы күні өз қолы өзінің аузына өзі жеткесін бұның сол жақсылығын білсе жарар еді-ау!

Еламан әйелінің арғы жағында жатқан балаларға көз қиығын тастады. Бұлар қандай болар екен деп ойлады. Бізге ұқсар ма екен? Не біліп айтатынын қайдам, Дьяков ол кезде жер басқан жанның бәрі бірдей болады дейді.

Жарайды, осы жұрттың ішер асы, киер киімі, сөйлер сөзі бірдей-ақ болсын. Бірақ Құдай о баста бәрін бірдей ғып жаратпаса қайтеді? Адам баласының көкірегінде алалық болмай тұрған ба? Басқаны қойғанда, бір оттың басында бір қазаннан ас ішіп, бірге жатып, бірге тұрып жүрген, бауырлас кісілердің арасында да бірдейлік деген пәле бола қоймаушы еді ғой. Олардың арасында да бірінің сөзі үстем, бірінің өзі үстем. Бірі ертеден қара

кешке қоқын күн тесіп қой соңында жүрсе, енді бірі алшайып ат үстінен түспейтін.

Жоқ, жоқ, түсінбеймін. Түсінбеймін. Жә, Құдай қаласа, жауды жеңіп, дегенімізге жетерміз. Өмір өзгерер. Қараборбай кедейлер теңдік алсын. Бірдейлік орнасын. Бірақ, бәтір-ау, осы халықтың ішер асы, киер киімі бірдей болғанмен, құлқы бірдей бола ма? Сол мүмкін бе? Жылқышы боп жүргенде талай асауды бас білдіргені бар. Темірдей тақымға түскенде небір заңғар асаулар да жіптіктей боп жүре беретіні қайда? Әрі-берідесін үстіндегі кісінің құлқын көш жерден танып, тізгінді демеген жағыңа елпілдеп отырмаушы ма еді? Адам бойындағы асаулықты да, соңыра бір тентек тақымға салып бас білдірсе, бірдейліктен не қалады? А? Жоқ, түсінбеймін. Ақылым жетпейді. Адамдардың құлқын бірдей қылмайынша, көрерсің де, білерсің, соңыра мына балалардың заманында да біреу артық, біреу кем орында жүрмей қайтер дейсің.

Еламан жастықтан басын көтеріп алды. Лүпілдеп қатты соғып кеткен жүрек дүрсілін үй іргесіне келіп қалған ат тұяғының дүсірі есіттірмей жіберді.

- Ақ-тар ма? - деді Кенжекей ұйқысынан шошып оянып.

- Не болса соған үрейлене бермеші...

- Ақтар ма?

- Сен жата бер. Мен тысқа шығып...

- Жоқ, жоқ, жібермеймін.

Еламан мойнынан тас қып қысып алған әйелдің құшағынан қалай босағанын білмеді. Таң ағарып атыпты. Түндігі түсірулі үйдің іші бозарып қалған екен. Тасырлатып шапқан біреулер жолындағы жаман үйді тапап өтетіндей, аттарын кимелетіп кеп есік алдына тоқтады.

- Әй, шоқыншық, шық үйден!

Еламан түрулі есіктен тақым астында тықыршыған аттардың аяғын көрді. Иініне киімін жамылуға да үлгірмей, сыртқа атып шыға бергенде көз қиығы түтіні будақтап келіп қалған кемеңі шалып қалды. Тәңірберген жанында тұрған Федоровқа бұрылып, басын изеді. Бұнысы «дәл өзі» деген ишарасы еді; татар тілмаш қылышын суырып ап:

- Әй, шоқыншық, - деп ақырып атын омыраулата беріп еді, бірақ ол қылышын сілтегенше бұл атып жіберді. Тілмаштың қолынан қылыш түсіп кетті. Еламан сонан арғының бірін біліп, бірін білген жоқ. Үйден шырқырап жүгіріп шыққан Кенжекейді итеріп жіберді. Іштен у-шу болған балалардың даусы шықты.

Еламан еліктей құп-қу. Бұл ес жиям дегенше Федоров та атын кимелетіп, үстіне төніп қалған еді, бұл жалт беріп ытқып түсті. Қылыш жай оғындай

жарқ етті. Тәңірберген астындағы аттың басына әлі келмей, алыстап бара жатып артына бұрылып еді; Еламанның ағы айналып кеткен үрейлі көзін көрді. Қапы кеткеніне күйініп, қайта ұмтылған Федоровтың ақсиған тісін, жарқылдаған жалаңаш қылышты көрді. Федоров осқырып үріккен атты сауырына қылыштың қырымен тартып-тартып жіберді де, мылтығын кезеген Еламанға тағы да табан жерден тап берді. Мылтық тарс етті. Жалаңаш қылыш жарқ етті. Мына қылыш бұның өзіне сілтенгендей, тұла бойы түршігіп кетті. Көзін қалай жұмып қалғанын да байқамады. Үрейлі көзін қайта ашқанда, Тентек Шодырдың баласы басы қатты атты тоқтата алмай, сырттан кетіп бара жатты. Ал Еламанның қан-қан денесі жаңа ғана ат тұяғы шандатқан жерде жатыр екен. Шашы қобыраған алау-далау әйел өкіріп кеп Еламанның үстіне құлай кетті. Ұзап кеткен Федоров қайта оралмақ болғанда жағаға кеп қалған кемені көрді. Сүйткенше зеңбірек күркіреді. Бірінен кейін бірі жарылған снарядтар Федоровтың жолын кеселеп, астындағы үркек ат далаға қарай ала қашты.

Ақтар Аралдан шегінгелі Тәңірберген төтен бір халде. Бұған не көрінгенін қайдам, осы күні ойына алған іске басқадан бұрын бұның өзі сенбей, тартынып қала береді.

Сондайда: «Осы менмін бе?» деп көңіліне күдік қашып, өзінің осы күнгі халіне тосырқай қарайды. Өйткені, өзінің бұрын қандай болғанын білетін. Қанша бай, бақты, базарлы болса да, бұрын да ойына алған ісі оп-оңай орындалып жатпайтын. Бұрын да ел ішінің айтыс-тартыстарында жағада жүретін қолдар жазылмай, небір тар өткелде тайталаспен күн өткізіп еді; соның бәрінде де жас мырза қаңарын тіккен дұшпанына қарсы істер әрекетін жер түбінен ойлап, тор-тұзағын күнібұрын құрып тастайтын. Сосын келешекте қайткен күнде де бұның дәл өзінің ойлағаны болатынына кәміл сеніп, миығына мысқыл жиятын да, міз бақпай безеріп алатын еді. Сонан болар-ау, көлденең бөгде кісілер түгіл, тіпті тірлікте тақым жазбай жүрген қанжығалас достар мен төңірегіндегі қосшы-қоландардың өзі де жас мырзаның арғы жақ ойының анық-қанығын болжап білген емес-ті. Иә, қалайда бұған бірдеңе көрінді. Айрықша Аралдан бері қараған жолда бір ісі оңғарылмады. Бұған салса, өз басы бұрынғысынан құйттай да өзгерген жоқ. Ақылы орнында. Айла-амалы баяғыша. Не істесе де, өзіне тән машықты сақтықпен ақысын аңдап істеп жүр. Сонан келе, бұған не көрінді? Баяғыда кішкене кеудеге сап, күштеп жіберсе болды, соның ар жағында қисық іс те түзеліп, сәті түсіп оңғарылып жүре беретін еді-ау.

Бұған енді не болды? Бірдеңе көрінді ғой? О, Жасаған, бір пәледен соң бір пәлеге ұрынып жатқаны қалай? Басындағы қазіргі хал бұған лайық па? Тас-талқаны шығып жеңілген әскерге жол көрсетіп, жөн сілтеп, етегі далақтап шауып жүру тұзы жеңіл біреулердің үлесі емес пе?

Рас, заман өзгерді. Амал өзгерді. Адамдар да өзгеріп жатыр. Тек өзгермеген бұл болғаны ма? Сондықтан да бұрын бұған жол көрсетіп, қосшылық қылатын кешегі елпілдектерге, шамасы, сірә, ендігі жерде елпілдеп-желпілдеп қызмет қылатын кезек бұған келгені ме?

Алғашқыда қорлық халіне көнбей, қанша туласа да, амал қанша, бұ да көнді. Көнгенді айтасың, басына түскен пақырлық халге мойынұсынып, генерал Черновты айтпағанда, апырай, тіпті, атаңа нәлет, Тентек Шодырдың баласы мен жез мұрт офицердің алдында елпілдеп жүрген жоқ па?

Тәңірберген қатты еді. Болыс ағасы өлгенде де көзіне жас алмап еді. Кенет, көкірегін өксік қысып, кірпігі суланып бара жатқасын көзін жалма-жан қамшы ұстаған қолының сыртымен уқалап-уқалап жіберді. Көк ат та бұның ызасына тиіп болды. Өзінің шайқалақтап отыратын жол жорғасынан жаңылып, қайта-қайта сүріне берді.

Жастайынан шаһарлы жердің орыс-татар байларына араласқан жас мырза осы даланың бұтқа толып жүретін байларының тірлігіне ызаланатын. Сонан ба, өз басы ата-баба салтын, дәстүрін тәрк етпесе де, әлгі бір берекесіз, бөксе басар бойкүйездіктен бойын аулақ салғысы кеп еді. Осы жолы да басқа түскен тауқыметтің бәріне мойын ұсынып, отбасында жалпиып жата бермей, беті қатты заманның тамырын басып қайтқалы әдейі Шалқарға барып еді. Көрмейсің бе, қаланың алаяқ қулары ұстап берді. Бар пәле басқа емес, Темір кеден болды. Анық, анық сонан. Бұрын көрген жерде қолын қос қолымен ұстай алып, асты-үстіне түсіп, мал-жанын, ауыл-аймағын сұрап өліп-тіріліп жататын неме, сол күні бұл генерал Черновтан көңілі пәс боп жүдеп шыққанда бұған көшеде кездескенде бұның жүзіне тура қарай алмай, көзін алып қашып, өзі де күйген терідей құрыса қалып еді-ау? О, сұмырай! Басына іс түскен кісіге рай бермейтін әдеті. Бұл бірдеңе дейін десе де аузындағы сөзін айтқызбай: «И, и, Алла» деп ішіне тікен қадалғандай тыжырынып қала бермеді ме?

Әуелде бұларды Алтықұдыққа дейін бастап апарсам, ар жағында керегім де болмас деп ойлады. Қызметім жақса тез босанармын деген оймен жан-тәнін салып қызмет істемеді ме?! Жер қайысқан әскерді жол бойы шөлге ұрындырмады. Қарнын ашырмады. Оты-суы мол Ұлықұм мен Кішіқұм бойында иін тіресіп, сыңсып отырған малды-жанды ауылдардың үстімен алып жүрді. Бұл өңірдің бетке ұстаған игі жақсыларын Қарашоқатқа

жинаған үлкен жиында тілінің ебін, бетінің ажарын салып, бұлардың мінерлігі мен сойыстығына қойды да, сиырды да, жылқыны да үйір-үйірмен айдап әкеліп жатпады ма, бұларға істеген көл-көсір жақсылығы ана жақта қызылдардың құлағына жетсе, мына жақта генерал Чернов пен атаман Дутов бұған ырза боп жуық арада айырылатын түрі жоқ. Бұнан өзгелер қатал заманның қаһарына ілікпеуге тырысып, таса-тасаға тығылып жатса, о, пәруардігар, бұл, бұл байғұс қайда бір басынан бағы тайғандардың қосын жегіп, қосшылық етіп көзге түсіп жатқанын да сезбепті. Бұл не? Өлетін баланың әлгі бір көрге қашатыны ма? Ақылды, айлалы болғанда, қулық-сұмдықты көзі тірілердің бәрінен асырмақ боп жүргенде тапқан ақылың осы ма? Қанды көйлек жауыңа өзіңнің қолыңмен ата алмаған оқты орыстың қолымен атқанда не таптың? Кек қайтты ма? Көңіл көншіді ме? Біле-білсең, соңыра ақ-қараны ашқанда, түптің түбінде ұтылатын ол емес, өзің екенін ойладың ба?

Көріп жүрміз ғой, исі қазаққа орыс қандай зорлық істесе де, оған зәредей де пәле жуымайды. Ал, қазаққа қазақ кегін жібермесі анық. Жә, не қылса да, итің қырынан жүгіргесін істеген ісіңнің беті оңғарылмайтыны ғой, шамасы.

- Ну, гад! Құдық қайда?

Тәңірберген қолынан түсіп кеткен тізгінін тез жиып алды. Ала жөнелген аттың басын тежеп, артына қайырылды. Үзеңгі қағысып, қатарласып қалған жирен сары офицердің тұздай көк көзіне бұ да тайсалмай тура қарады да, ләм-мим деместен тебініп қалды. Иесінің ширыққан жанын сезгендей ірі көк ат пысқырып, аяғын жеңіл тастап желіп кетті.

Іші у жалағандай өртеніп жатса да, сырты салмақты. Жаңағы жанжалдан кейін ол күміспен шолулаған көк бас ерде қыбыр етпей, қазықтай шаншылып отыр. Көп кісі боп жүргенде алдына қара салмай елпілдеп, бауырын керіп аяңдап отыратын ірі көк аттың тас төбесінде шаншылған құлағынан көзін айырмай қадалып апты. Жаңағыдан кейін артына бұрылып қарамаса да, әлгі офицердің өзіне ту сыртынан қадалған көк көзі тесіп барады. Аралдан бері қарай шыққалы осы жирен сары офицер мен Тентек Шодырдың баласының бұған қаны қатып алды. Қалғандарында да аяйтын ниет жоқ. Тек генерал Черновтың тәк-тәгімен жан сақтап келеді. Және бұл болмаса өздігінен жол таба алмайтын болғасын амалсыз.

Бастапқы кезде бұлардан қайбартып еді, қазір өзінің де көкірегі қарайып, қанын торсыққа құйып алғасын ба, бұл енді жаңағы жирен сарыдан да, Тентек Шодырдың баласынан да жүзі ығыспады. Осы қазір басындағы бақ пен өрістегі үйір-үйір малдан, қойнындағы жардан, өрттей ыстық күні жанын қоярға жер тапқызбай күйдіріп бара жатқан үстіндегі мына аспан,

мына жарық дүниеден көңілі қалып, суынып алған. Басындағы бір жапырақ тірліктен де түңіліп, талаң деуге әзір. Қалжыраған жаны тек тыныштық қалайды. Бір жұтым су тілейді. Шегенді құдықтан қауғамен тартып алған мұздай суға қайта-қайта ақсары ауып, ернін жалап, аузын қуырған ащы сілекейді тамсанып қояды.

Осы күндері шаруа жайы мүлде жадынан шығып кетті. Керек десе Шалқарға бара жатып, жолшыбай Қарала-Көпке қондырып кеткен ауылын да ойлаған жоқ. Софы ағасына: «Менен хабар болғанша Қарала-Көптен қозғалмандар» деп кеткен-ді. Сонан бері бір айдың жүзі асты. Малды-жанды ауыл бір орында ұзақ отырып қалды-ау деп қынжылады. Мал тұяғы тигесін жерде түк қала ма? Үй маңы сары жұрт боп, шаңдағы шығып кеткен болар. Және биылғы жер сыңайы жаман. Жылдағы шабындық жерлерде тіске ілінер қылтанақ жоқ. Биыл қалайда алдағы қыстың мал баққан шаруаға ауыр сын боларын сезсе де, көңіл сүлесок енжар болғасын ба, әйтеуір ертеңгі тірлік қамы ойына кіріп-шықпады.

Неге екенін қайдам, адамдардан да гөрі жол бойы осынау өрттей ыстықта аяғын әзер алып, қыбыр-қыбыр келе жатқан арық аттарды көбірек аяды.

Сосын Черновты аяды. Қанша күннен бері тақым жазбай, бірге келеді.

Шалқардан шыққалы жол бойы көз жазбай байқап келеді. Аз сөзді.

Ұстамды. Адамгершілігі қандай?! Тек, әттең, басынан бақ тайғанда кездесті. Арқа тірер үкімет құлады. Әскерінің сиқы мынау. Арал түбіндегі шайқаста тас-талқаны шықты. Мыналарға сенуге бола ма? Сенім?..

Тәңірберген мырс етті. Қасындағылардан қысылып, атын тебініп генералды қуып жетті. Бір жаңалық айта ма деп ойлаған генерал бұрылып еді;

Тәңірберген онан көзін алып қашты. Аты да кібіртіктеп, генералдың ақ арғымағынан кейіндеп қала берді. Ел кездесетін дәмелі жердің бәрінен өтті. Өзінің топшылауы бойынша елі бар, суы бар жер бүгін бұларға жуық арада кездеспейді. Ал, ертеңге дейін мына аттардың шыдауы неғайбыл. Тұла бойы терге малшынып, омырауы, қолтығы, шабы ақ сабынданып мықшиып кетіпті. Ат реңі мен адам жанарына қараса көңілі бұзылатын болғасын Тәңірберген көбіне көзін тура алдына қадап алды.

Елсіз дала жым-жырт. Қабағы қатыңқы кісілер үнсіз. Тек шөлге шалдыққан аттар өлсін-өлі танауына шаң толып пысқыра береді. Өлсіз атқа індегіш те үйір. Кейде түбін жел қазып, қаракөңірдектеніп қалған томар жусанның түбірі тұяғын қағады. Кейде көртышқанның илеуіне аяғын тығып, омбылап қалады. Ондайда аяғын іннен суыра алмай, тізе бүгіп қалғанда, қамсыз отырған кісі тақымын қысуға үлгермей, ерден ұшып кете жаздап, аттың шоқтығынан ұстай алады.

Жас мырза ат үстіндегі жүріске берік еді, осы бүгін бұ да тақымы босап,

қайта-қайта қалғып кете берді. Жаны күйзелген бір тұста: «Ит өмірде мен қимайтыны не қалды?» деді ішінен. Бәсе, бұл қимайтын не қалды? Үстіндегі аспан ба? Мына күн, мына жер ме? Әлде, ұры тонаған үйдей өзегі талған кісіге беретін бір жұтым суы жоқ шөл дала ма? Опасыз дүние! Апырау, көңіл торыққанда дүниесі құрғырдың тұла бойынан тырнақ ілінер түк табылмайтынын қайтерсің?! Қызығы таусылғанда, бұл бейбақ та көңілің қалған қойнындағы қатынындай қадірі қалмайды екен. Жас мырза қалжырады. Осы қазір оған ақ та, қызыл да, дос та, қас та - бәрібір. Дәл қазір Еламанға да көкірегінде кек қалмапты. Осы дүниеде оның бары-жоғы, өлі-тірісі бәрібір. «Иә, маған бәрібір» деді Тәңірберген. Кеше теңіз жағасында жалғыз үй жаппаға Тентек Шодырдың баласын ертіп апарғанда да, Құдай куә, бұл қан тілеп барған жоқ-ты. Күн санап аруағы асып бара жатқан осы бір тоқмойын, дөкір жігіттің қылыш астында кірерге тесік таппай, әке-көкелеп жалынғанын көргісі кеп еді; бірақ бұл күткені де болмады. Қыңыр неме қылыш астында да қайсарлыққа басып, қолынан қару түскенше қарсыласты. Жалақтаған қылыштан қорғанып, қолымен басын көлегейлеп шегіне берді. Оң иығының басын жанап тиген қылыш қолын түбінен шауып түскен сияқтанып еді. Сонан соң... Бәсе, сонан соң не боп еді?

Бір әуеннен танбай елпілдеп келе жатқан ірі көк ат кенет әлденеден үріккендей оскырып, шегіншектей бергесін мырза ұмтылып ілгері жаққа көз салса, анадай жерде жалғыз түп қызыл түзген түбінде жуырда ғана қасқыр жеп кеткен ірі қараның сүйегі арса-арсасы шығып ағарып жатыр екен. «Осы араларда ел болуы мүмкін» деп ойлады. Сосын ер үстінен созылып, айнала төңірекке көз тастады.

«Япырмау, бұл қалай? Осы араларда бұрын ел отыратын еді ғой?» деді Тәңірберген. Аралдан шыққалы көкжиекке қарай-қарай көзі талды. Басы айналды. «Күн өтті-ау, шамасы». Қанша күннен бері жер қайысқан ауыр қолдың алдында ат үстінде қаққан қазықтай боп келе жатқан жігіттің сұлу бойы осы арада сәл босаңсып, қос шекесі солқылдатып әкетіп бара жатқасын, басын қысып ұстай алып еді, білеудей көк тамырлар алақаны астында бүлк-бүлк соғып қоя берді. Құлап қалам ба деп қорыққан Тәңірберген тақымын дереу қысып ала қойды. Жол жорғасы бар ат әлі тың, қамшы салғызбай, аяғын қыдындап ширақ алып келеді. Ми қайнатқандай тас төбеде шақырайып тұрып алған Арал өңірінің өрттей ыстық күні болмаса, ат үстінің жүрісіне бұл әдетте болдыра

қоймаушы еді. Тәңірберген басын көтерді. Еңсесін тіктеп, ерге де өзінің қашанғы машығымен шалқалап нығызырақ отырып алды да, тағы да айнала төңірекке көз тастады. Шөбі күйген сұр төбелер сұр толқындай дөңбек-дөңбек боп көз асып кетіп жатыр. Қай жағына қараса да кенеусіз кең дүние. Апырай, шегі-шеті бар ма мына заңғардың? Болса, қайда? Қашанғыдан бұрын бұның сарылатын да жататын мына түрі кісі жанын жалықтырып барады. Дүние дүние боп жаралғалы осы бір құба жон, қу мекенде, Құдай біледі, тірі жан тұрмаған болар? Өзінде ат-атау да болмас? Бәлкім, Әзірет Әлінің үрім-бұтағы түп-түгел шаһит боп қырылып кететін, сол... сол әлгі Кербала шөлі осы емес пе? О да осындай елсіз, сусыз сарылған шөл дала деуші еді ғой? Кербала... Қалай еді? Жатқа білетін еді?.. «Ей, жаранлар, тыңлағын уалаятын, Кербаланың сөйлейін хикаятын...» Сосын... Бәсе, сонан ары қалай еді? Уалаятын... Уалаятын... Кісінің жады да тозатын болғаны ғой. Сорлы Хұсайын... Иә, сорлы. Соры шаш етекпен. Мына генерал да Хұсайын секілді таланы тастай бақытсыз жан. Ана қараш, у жұтса да - ішінде. Ішін ит кеміріп жатса да, сыртын бермей сазарып алады. Басқа кісілер ат соққан денесіне ие бола алмай, күн ұзын ер үстінде қозғалақтап, екі жамбасына кезек қисандап келе жатқанда, апырай, бұл заңғар, күні бойы қыбыр етпейді-ау! Аралдан шыққалы онан көзін айырған жоқ-ты. Қашан қараса да, қанша қараса да жол бойы, бірде болмаса да, бірде белі босаңсығанын көрмеді. Қашан қараса да күн жеп тастаған көне көйлектің тер қатқан ақ сортаң жауырынын жұртқа тосып, ырғайдай мойны қылқиып соңында шұбырған әскердің алдында кетіп бара жатады. Тәңірберген қартаң генералға көбіне сырт жағынан көз салып келеді. Генералдың күн астында шағылысқан аппақ самай шашы мен қылқиған мойнына, кір-кір жағасынан жарылқап көрінген көк желкесіндегі бармақ басындай шұқыршаққа көз айырмай ұзақ-ұзақ қарап отырады да, күн астында қажығандікі ме, кенет қарадан-қарап көңілі босап, Хұсайынның әскері қырылған сол әлгі араб даласы дәл мына Арал жеріндей болар-ау деп ойлайды. Онда да, Құдай біледі, дәл осындай қайнаған ыстық. Онда да осындай шетсіз-шексіз сұр дала. Сұр топырақ. Сыңар тамшы татырмайтын меңіреу шөл. Меккеден қалың қолмен аттанған Хұсайын Шам шаһарымен екі арадағы ұзақ жолды айлап жүргенде сусыз шөлдің бедері өзгермей, безеріп алған болар-ау. Күнде-күнде түске қарай араб аспанының өрттей ыстық күні жер-дүниенің апшысын қуырып күйдіре бастамады дейсің бе?! Аңызға аптаптан аузы-басын орамалмен тұмшалап байлап алған кісілердің таң атқалы қанын кептіріп, әсіресе, шаң жұтқан аттар үсті-үстіне пысқырып, ырсылдап аяғын теңселіп басқан шығар-ау. Аппақ ақ сор. Мың сан тұяқ астында бұрқылдаған шөл далада

көз тоқтатар қылтанақ жоқ. Сонан тақым астында теңселіп келе жатқан аттар түске тарта тіпті діңкелеп, төбеге ұрғандай тоқтап қап жатпады дейсің бе?! Сонда үнемі оқ бойы алда отыратын Хұсайын да дәл мына қарт генералдай артына бұрылып қарамай, шөлге шыдамай қырыла бастаған қалың қолдың ендігі қалғандарын қайтсем де бір қараға жеткізем деп ілгері тарта берген шығар? Иә, сүйтті. Нағашы атасы Мұхаммед пайғамбар болғанда, өз әкесі Әзірет Әлідей дүлдүл мініп топ жарған дегдар болса, олардан шыққан бала күндері жал қайсар болмағанда ше?!

Мына генерал да шөлден қырылуға қараған әскерін дәл сол Хұсайындай бет алған бағыттан маңдай аудармай, ілгері тартып келеді. Сорлының қажыр-қайраты қаншаға жетеді? Апырай, кессе қан тамбайтын Кербала шөлі... Сол емес пе мынау? Осы күдік басынан кетпеді. Мына даланың аңызак аптабы, бұлыңдаған сағымы, бәрі-бәрі бұрын-соң бұл көрмеген, білмеген, жөні басқа бір беймағлұм жат дүние... Мынау сол жат дүниенің сағымы, аңызак аптабы ғой. Ендеше, жаныңды қоярға жер таптырмай, күйдіріп-жандырып бара жатқан мына күн де сол Хұсайын сорлының түбіне жеткен араб аспанының күні болар.

Тәңірберген белі босаңсып бара жатқасын ерге тіктеліп отыра беріп еді, шақырайған күн бетін шарпып алды да, бұл лажсыз ықтап кетті. Күні бойы көз алдында қылтылдап тұрып алған аттың қос құлағы кенет әлденеге алыстап, бір бұлыңғыр кіреуке тұманға сіңіп қарасы үзіліп бара жатты. Иә, бұған күн өтті. Ендеше, генералға да күн өтті. Кербала шөлінде Хұсайынға да күн өткен болар.

Тәңірберген күні бойы өзін баурап әкетіп бара жатқан осы бір удай ащы ойдан құтыла алмады. Құтылғысы келіп көңілін басқа жаққа аударып керіп еді, бірақ сәптіреген сана шатасып, жаңағы ой қайталап соға берді.

Келесіде ол қиянаты мен қаталдығына көз жетпейтін баяғы бағзы заманның құрбаны болған Хұсайын, Құдай біледі, орыс генералына кәміл ұқсаған болар деп ойлады. Таланы мен тағдыры ғана ұқсас емес, орыс генералына оның түрі, түсі, ісі, мінезі, бәрі-бәрі ұқсаған болар. Қыруар әскер көз алдында қырылып жатқанда өзі де өлуге қарап, қаназасы кеуіп бара жатқан Хұсайын құдды мына орыс генералындай жалақ ерні кезеріп, қылдырықтай мойны көйлек жағасынан қылқиып, көк желкедегі бармақ басындай шұқыршығына дейін қасындағы кісілердің көңілін босатып, көзінен жас шығармады дейсің бе?! Асылы, құй кәпір, құй мұсылман бол, тағдыры бір кісілердің басына түскен қиындық та ұқсас болар-ау!

Тәңірберген тағы да ұзақ сонар ойға салынып бара жатқанын байқады да, көңілін бөлгісі кеп төңірегіне көз тастап еді. Ой, заңғар-ай, сол құлазыған дала. Көз жетер жерде көз сүрінер не бұта, не басқа бірдеңе болсайшы. Аң

да, құс та жоқ. Сары аурудай сарылған сүреңсіз дала тірліктен нышан байқатпай, жанын жеп, жүрегін сыздатып бара жатқасын бұрылып артына қарап еді. Ауыр қолдың негізгі салмағы кейінде қалған екен. Тандыры кепкен таз тақыр даланы тынымсыз түйгілеп келе жатқан мың сан тұяқтың дүсірі естіледі. Бұлармен құйрықтасып келе жатқан солдаттардың репеті қандай жаман: жүн басқан бет түтігіп кеткен. Тек түйілген қабақ астында жылтыраған екі түйір жанарда адамның зәре-құтын ұшырғандай ызалы рақымсыздық бар. Иініне әзер ілінген алқам-салқам, кір-кір көйлек күнге күйіп кеткен. Бойындағы қару-жарақты ердің қасына іле салған. Жорық кездегідей сап түзеп, ондық, жүздікке ыңғайласпай, бетімен кеткен бақташысыз малдай шашырап, аяқтарын ілбіп басып келеді. Тәңірбергеннің есіне тағы да Кербала шөлі, Кербала шөлінде қырылған Хұсайын әскері түсті.

Бұлар Аралға дейін де тап бұлай емес-ті. Аралға дейін ауыр ұрыстан ақ иық болса да, бұлар тұтымы қатты генералдың тезі мен тәртібін сақтап еді. Рас, Арал түбіндегі ұрыста тас-талқаны шығып жеңілді. Тірі қалғандардың да жаралылары көп. Қару ұстауға қауқары барлар да бұрынғыдай емес, дүниеден әбден торыққан қыжырсыз. Соған қарамастан генерал Чернов қолда бар әскерді әлі де болса уысынан шығармай, ақ патшаның ақ туы астына жинағысы кеп еді. Бірақ Үшшоқыдан бері шыға бере ат та, адам да болдырды. Үш күннен бері бір ел кездеспеді. Күші үздіккен аттар қарға адым жерге жарамай, танауынан қан кетіп тұрып қап жатыр.

Ызалы солдаттар қазір ешкімнен де айылын жиып жүрген жоқ. Кеше сондай біреу өзінің командиріне мылтық ала ұмтылғанда жирен сары офицер оны тоқтатып: «Ақымақ, ататын кісің, әне, анау!» деп

Тәңірбергенге айдап салды. Мырза жан-жағына сергек көз тастап, назарына ілінген нәрсені жадына түйіп келеді. Ақ борпылдақ топырақ ат тұяғы тиіп кетсе де бұрқ етіп, аппақ шаң көтеріледі. Көзге ілінер қылтанақ күйіп кеткен. Ең арысы қырдың қаракеңірдек жусанында да сығып алар сөл қалмаған. Күні бойы көз ұшында сағым бұлдырап тұрып алады. Шөл қинаған кісілерге бұл кейде нақ бір шалқыған су сияқтанып, соған кәдімгідей ақсары ауып, ауаланып, көзі қарайған қайсыбіреулер астындағы атты қамшылап тепкілей бастайды.

Тәңірберген мына сорлылардың басына түскен тауқыметтің бәріне басқадан бұрын бұның өзі кінәлідей сезінеді. Тентек Шодырдың баласы Аралдан шығарда теңіз жағалап жүрейік деп өзеурегенде бұл қарсы болғанды. Жазда маса-сонадан қашқан жұрт жаппай қырға көшіп, теңіз жағасында балықшылар мен сіңірі шыққан кедейлер ғана қалатын-ды. Бәрінен бұрын суы күрпіген тұщы құдықтар да қырда екенін айтқан соң, генерал Чернов

бұны құптап, қыр жолымен кеткен-ді. Енді көрмейсің бе... Қарақұрым әскер, міне, үш күн, үш түн, осы өңірдің халқы алты ай жазда иін тіресіп отыратын хан жайлауды кешіп келеді. Бірақ, не пайда, қас қылғандай, бұларға әлі бір ауыл кездеспеді. Осынша қыруар қолдың кеше Арал түбінде тас-талқаны шыққаны аз болғандай, енді міне, шөлге ұрынды, үш күн, үш түн ассыз, сусыз өзегі талып, титығы құрыған сорлылар әлі сіңір созып келеді. Кешегі қиындықтан бүгінгі қиындық асып түсіп, қара күн басына түскенде, соның ызасы мен кегін кімнен аларын білмей, бәрі де ширығып алған.

Тәңірберген «адасқан шығармыз » деді. Ойы осыған ауа берді. Ат жалын тартып мінгелі бұл өңірден дәл бұндай елсіз-сусыз даланы көрген жоқ-ты. Зәуде бір жолдан жаңылып адасқанда бұл әдетте ат үстінен еңкейіп топыраққа, шөпке қарайтын. Тақа болмаса, бір уыс топырақты шеңгелін толтыра көсіп алар еді де, реңіне қарар еді. Шөбін алақанына үгіп әрі-бері иіскелеп, әйтеуір бірдеңені топшылар еді. Енді, міне... түгіне түсінсе не дейсің?.. Өзі де осы келе жатқанда өң мен түстей бір халде. Кессе қан тамбайтын адыра қалғыр мына дала тек бұлардың зығырын қайнатып, жігерін құм қылумен келеді. Қайсыбірде көктемей жатып, қылтиып көрінген қылтанағы күйіп кететін бұл дала баяғы ата-баба заманында да күні бойы аң қуып қан сорпасы шыққан араншының жалғыз атына да су бермей безеріп жататын заңғар еді ғой. Сол даланың ежелгі бір қаталдығы мен қайырымсыздығына енді Тәңірім бұларды тап қылғанын қайтерсің?! Тәңірберген түкке түсінбеді. Ақылы дал. Ат үстінде демесең, әл-дәрмені құрып, қолынан тізгіні түсіп кеткен. Дүниеде ақылға сыймайтын нәрсе көбейіп барады. Жер тәңірісі көретін кешегі ақ патша анау, аяғы аспаннан келді. О, сұмдық, құл-құтанмен жағаласта бір жұлқығанға жарамады! Сондай-ақ, бұлар сыйынған жер тәңірісі құр әшиін сағым көтерген бұтадай қауқиған бірдеңе ме еді? Әлде... олар арқа тіреген біздер әлсіз болдық па? Айтса да, осы елді уысында ұстаған анау Жүзбай, Мыңбай, Итбай! Алғыр деген Рамберді. Кешегі жылдары теңіз жағасынан промсол ашқан қарашекпеннің байлары - Тентек Шодыр, Ақсақ Жағор, Курнос Иван, Темірке. Енді ойлап қараса, солардың қай-қайсысы да өзінің қу құлқыны мен қара басынан басқа не ойлады? Онан артыққа өресі жетті ме? Болған үстіне бола түссем деп құнығып, көздері үңірендеді де жүрді. Жә, олар олар болсын, ал сен... Бәсе, осы сен өзің не бітірдің? Нені ұқсатып, не тындырдың? Болыс ағаң барда да, жоқта да басқаға бұйырмағанның бәріне сен ие, сен қожа болдың. Жүйрік ат міндің. Жұрттан асып киім кидің. Күзде аң қуып, аяқ жетер жерде ажарлы аруды сен құштың. Бері келіп, билік қолыңа тигенде де сен, сірә, кесер келдең болмаса, мына адыра

қалғыр дүниенің бүгіні мен болашағына басыңды ауыртып көрдің бе? Сонан не ұттың? Не мұратқа жеттің? Кімді қорғады? Кімді жарылқады? Қатыгез дүние болса, оның сиқы мынау. Кеше ақ патшаны аяғын аспаннан келтіріп, бүгін Колчакты талқандаған қара тобырға қарсы тұрып, қайрат көрсетер күш қалды ма?! Қараборбай кедейлерді келешекте қанша қарық қыларын кім білсін, ал, бірақ билік қолына тисе, көре қал, бұлар ешкімді де аямайды.

Тәңірберген күрсінді. Дүние кезек. Ендігі кезек бұлардікі. Кеше бұлар тайрандаған кең дүние, енді міне, көрер көзге тарылып, бас-аяғы бір уыс боп, екі аяғын бір етікке тығып тастады. Ақтардың соңғы үміті Арал еді. Арал түбіндегі шайқаста қызылдарды талқандап шебін бұзып өткенде, кім біледі, бұларға біраз бел көтерме болар ма еді. Генерал Чернов та осы үмітті өзіне талшық қып еді-ау. Асылы, бұрынғы ата-бабалар да бірдеңе білген. Иә, «Ат шаппайды, бақ шабады». Әйтпесе, қызылдарға қарағанда бұлардың әскері әлдеқайда көп, қару-жарағы анағұрлым басым болды. Чернов кешегі дүниежүзілік соғыста талай шайқасты басынан өткізген тәжірибелі генерал. Рас болса, кезінде ақ патшаға жақын бопты. Сонан келе Арал түбіндегі шайқаста бұлардың тағы да тас-талқаны шықты. Қанша адам қырылды. Қаншама қару-жарақтан айырылды. Ендігі қалғандардың сиқы мынау. Көз шүңірейген. Ерін кезерген. Астындағы аттар аяғын әрең алады. Омырауы, қолтығы, әсіресе, терлік асты саулаған тер аттардың бауырынан тамшылап келеді. Осы қазір бұның астындағы ат пен генерал Черновтың ақ арғымағы, Федоровтың тарланынан басқа аттардың бәрі құдды құлын тастаған биедей, екі бүйірі сұғылып, ішіне кіріп кеткен. Тәңірберген мыналарды көргісі келмей, көзін басқа жаққа бұрып әкетті. Ер ойған қоңын қай жамбасына бұрарын білмей, әрі-бері қозғалақтады да, көзін көк аттың қамыс құлағына қадады. Осы жолы өзіне бірдеңе көрінді: жол үстінің қамынан көңілі босаса, онсыз да қажыған жанын қажай түскісі келгендей басына қайдағы-жайдағы бір ойлар келеді. Көрмейсің бе, есіне тағы да Еламан түсіп, өзін біраз мазалаған бағанағы ойын үзілген жерінен жалғай түсті де, кенет тыйыла қалды. Ар жағында бір түйсік тікендей қадалып: «Мен... Мен осы... неден қуыстанам? Неге қуыстанам?» деді. Бәсе, бұл дүниеде басқа тірлік құрып қалғандай, басын шырмаған бар ой айналып үйіріліп соны таба беретіні қалай? Әлде өзінің айыбын сезіп, ақталғысы келе ме? «Жо-жоқ! - деді Тәңірберген басын шайқап. - Құдайға болмаса, адамға кінәлі болған жерім жоқ. Шектен шыққан жерім жоқ. Тек еруліге - қарулы, сен қылғанға мен қылдым. Бәсе, бәсе, сенен артық мен не қыппын? Күндердің күнінде қазақтан да қара қылды қақ жаратын әділ қазы біреу шығып, ақ-қараны ашар заман болса, кім кінәлі, кімнің кінәсіз

болғанына кейінгі ұрпақтың көзі жетер. Исі қазаққа қылдай жазығымыз жоқ. Жазықсыз едік. Қай кезде де адамды адамға айдап салған біз емес, заман еді ғой. Оу, заманым қасқыр болса мен қалай көгендеулі қозы болам?» Тәңірберген: «Қозы болмаймын! Қозы болмаймын!» деп, мына меңіреу даланы басына көтере айғай салғысы кеп кетті. Қанша ұстамды болса да, күйік көтергенде күнге күйген бетіне ыстық қан шауып, қос шекедегі көк тамырлар жарылып кетердей білеуленіп бүлк-бүлк соқты. Тәңірберген шаршады. Қалжыраған бойында бұрынғы ұстамдылықтың ізі де қалмаған. Ар жағында ішіне сыймай иектеп тұрған ашуды эзер тежеді. Мына аяғын эзер алған арық аттар, тірі аруақтай солдаттар сияқты бұның да қаны кеуіп, қаталап шөлдегелі әлдеқашан. Тамсанса, тісінің арасында тұрып қалған топырақ қышырлайды. Құп-құрғақ тамағы жұтындырмай, аузы қуырылып, тұзды сортаң тұтқырланып, өңешінен ары жүрмей қайта-қайта тыжырына берді. Іште булыққан әлгі ыза, әлгі күйік сыртқа шықпай, осы жолы тағы да тұншығып қалғасын ба, оған біртүрлі енжарлық пайда болды. Енді етінен ет кесіп алып жатса да, сұлық көңіл селт етпей сүлесок: «Кісі өлгенде осылай бола ма екен?» деп ойлап, өзінің тап қазіргі халі шынында да өлі мен тірі арасында әлдеқалай ілініп тұрғандай. Адам өмірінің ақыры дәл осылай өкінішпен аяқталады-ау, шамасы. Иә, қай ақын еді? Кім де болса, әнебір заман тұзу кезде қу домбырасын құшақтап, бұның аулынан шықпайтын тілемсек жыраудың бірі адам өмірін көкпарға теңеген еді-ау. Ел ақтаған емінсек кісілерді бұл өзі жаратпаушы еді; сонан ба, әлгінің аузынан шыққан сөзді пәтуасыз көрген еді де, арғы түбін ойламай, үстірт қабылдап, мұртынан ғана күліп қойған-ды. Әдетте, «дүние кезек» деп, үнемі кісіде есесі кете-кете жаны күйіп, зығыры қайнап жүретін ызалылар ғана кезегін күтіп алақанына түкіріп жүретін.

Иә, осыған дейін бұның ұпайы түгел еді. Сондықтан да бұл өзін келешекте әнебір етке тойған есерсоқтардың кергісіне түсетін көкпардың лағы болам деп әсте ойлаған жоқ еді. Адам өмірінің қалайда көкпарға ұқсайтын бір жері болса, бұл өзін күштінің қолында кететін көкпардың лағы емес, аты мықты, қолы қарулы, тақымы темірдей көкпаршының нағыз өзімін деп ойлайтын. Енді қараса, әлгі бір жаман шалдар айта беретін дүние шынында да кезек екен. Жарық дүниеге келген кісі - құй хан бол, құй қожа бол, басынан бақ тайған күні білегі мықты біреудің тақымында көкпардың лағындай кете барады екен. Кешегі болыс ағасы сүйтті. Оның арғы жағында аузымен құс тістеген кімдер өтпеді?! Сонан келе келешекте өзінің де өмірді дәл солардай аяқтарын неге ойламады? Неге білмеді? Жоқ, білді. Тек жұрт алдында білмегенсіп, бөрі айбатын бетіне жиып, желке жүнін күдірейтіп жүрді. Сен жеті қат жер астындағы болмаса, жер үстіндегі

сұмдықтың бәрін білгенде, тек жазмыштағы зауалды күніңнің осыншалық тақау қалғанын сезбепсің. «Иә, сезбедім» деді ол ішінен.

- Ну, га-д, құдық қайда?

Тәңірберген бұрылып қарамаса да, мынау тағы да бағанағы жирен сары екенін білді. Онан басқалары да жол бойы бұның кейде оң, кейде сол жағынан үзеңгі қағысып, қатарласа бере тіл қатады:

- Құдық қайда?

- Ауыл қашан кездеседі?

- Енді қанша жер қалды?

- Әй, бұл бізге шынын айтады дейсің бе?.. Көре қал, бізді елсіз далаға апарып, ассыз-сусыз қырғалы жүр.

- Генералға айту керек. Бұларға сенуге болмайды.

- Ну, га-д... құдық қайда? Көрдің бе, үндемейді, шауып тастар ма еді өзін.

Тәңірбергеннің өңі құп-қу; ер үстінде қыбыр етпей, әлі де көзін көк аттың құлағына қадап алған қалпы. Мыналардың бейпіл аузынан шыққан боқтық-балағатты өзінің ежелгі бір төре сүйек тәкаппарлығына бағып, құлағына ілмеуге тырысып бақты. Бірақ шыдамның да шегі бар. Төзімі қаншаға жетерін кім білсін?.. Бәрінен бұрын солдаттардың әкірендеген зәбірі жанына батып барады. Кісінің қадірін білмейтін иттерге сөзін шығын ғып ақталғысы келмеді. Жә, қажеті қанша?! Қазір өмірден беті қайтып, талабы теріс кеткен шағы ғой. Әйтпесе, бұл араның елі-жері, суы бұның жадында жазылған хаттай сайрап тұрмаушы ма еді?! Жыл сайын бір шаруасы шығып, Алтықұдық пен Шалқарға әлденеше баратын. Бұл аралар бұның қыста да, жазда да талай-талай жүрген жері. Қыста кілем жайған көк сырлы жеңіл шанаға қасқыр ішік киген бойымен жайғасып отырып алар еді.

Сонан қашан жол үстінде қонатын, я түстенетін ауылға кеп, алдынан иттер үріп шыққанша селт етпейтін. Еті қызып алған күйлі аттың сом тұяғы сары табан қарды күтірлетіп салдыртып келіп, бұның өзі біле бермесе де, бірақ бұны жақсы білетін әлдебіреудің үйінің алдына кілт тоқтап, көшір жігіт хабарлас қылар еді. Кешкі асын қызыл іңірден ішіп жатып қалған үйдің шамы жылт етіп, іле-шала іштен қақпа шекпеннің жеңін сүріне-қабына асығыс киген біреу сыртқа жүгіріп шығар еді. Шабалаңдап үрген иттерді шалғайымен жасқар еді де, шанаға кеп: «Мырза, қош келдіңіз. Қонақ болыңыз. Түсіңіз», -деп қол қусырып, ізет білдіргенше, ой, дариға-ай, бұл қозғала қоймаушы еді ғой.

Ал, жаз айларында қалаға жиі баратын. Әлдебір шаруа шығып, аяқ астынан асығыс кетіп бара жатады. Бірақ сонда да, дүние өртеніп бара жатса да күндіз жолға шықпайды. Әрқашан алдын кештете атқа мінеді. Түнгі салқынмен жол өндіріп алғысы келгенде, қасындағы қосшыларына сенбей,

жол билігін өзінің қолына алатын. Бір жерге тоқтамайтын. Қасына ерген қосшылардың оқ бойы алдына түсіп алатын да, жазбастан сыдырып отыратын. Сонан ат маңдайы аумастан бағана ауылдан шығарда көңіліне түйіп алған жерге тура апаратын. Салт аттыға Алтықұдық пен Ақбауырдың арасы бес күншілік жол. Тәңірберген осы екі араның қай жерінде құдық бар, оты бітік өлке бар, қай ауыл қай құдықта, қай сайда отырады, руы кім, аты шыққан азаматы кім, ақсақал-қарасақалдарын бас-басына білетін-ді. Не қылса да, осы жолы бұған бірдеңе көрінді. Соңында шұбырып келе жатқан қара нөпір қолға Аралдан шыққалы әлі бір тамшы су тауып бере алмай, ұяттан беті күйіп келеді. Бұнан кінә жоқ. Қазір де небір сулы, шегенді құдықтардың тас төбесінен түсіріп келеді. Бірақ, не пайда, белгісіз біреу бұның алдын орап, жолындағы құдықтардың шегенін тарқатып көміп кетеді. Бұрын жаз бойы иін тіресіп отыратын бай ауылдар бұлар келердің алдында апыл-ғұпыл үйін жығып, асығыс көшіп кетеді. Кей жұртта қазан асқан ошақта ыссы қоламта жатады.

Бұл тегін емес. Не қылса да, бір зымиян, әккі жау Аралдан шыққалы бұлардың басқан ізінен көз жазбай аңдып келеді. Бірақ ол кім? Не қылған жау? Тәңірбергеннің ақылы дал. Айтқанының бірі орындалмаған соң, мыналардың бұған сенбеуі де ықтимал. Тірілей түтіп жегелі келе жатқан ызалы кісілердің ішінде әзір арқа сүйегені - генерал Чернов еді; қазір о да бұған онша емес.

Астындағы ақ арғымақты бұның көк атымен қатар бастырып келе жатып, оқта-текте көз тастап қояды.

- Мырза, құдық алыс па?

Тәңірберген қоңына ер батқан аттай қипалақтап қалады.

- Өй, ананы көрдің бе?

- Қайсы?

- Әне, тас төбеңде қалықтап жүр...

- Е, бұны мен бағана көргем.

- Осы пәле бұрын жоқ еді ғой?

- Иә, жоқ еді. Біз құмға кіргесін зорыққан аттардың алды құлай бастағалы бұлар да көріне бастады. Әуелі біреу еді, қазір екеу... Әне тағы біреуі көрінді.

- Тұра тұр, бұлар әлі көбейеді.

- Өзі бүркіт емес сияқты.

- Жоқ, бүркіт қасиетті құс қой.

- Ал, бұлар ше?..
- А хрен их знает. Осыларды ішім алмайды.
- Өздерінің жерге қонатын кезі бола ма?
- Е, сен немене... осылай көкте қалықтай береді дейсің бе?
- Әй, қыршымаңдар! Онан да бір жұтым суды айт! Сіміргенде шекеңнен шыққандай мұздай болса өзі.
- Мен өмірі мұздай су ішіп көргем жоқ. Әке-шешем тамағың ауырады деп, мұздай су ішкізбейтін.
- Соған көндің бе?
- Амалың қайсы.
- Ой, ақымақ;!
- Әрине, ақымақшылық. Соған қазір өзім де өкінем.
- Ақымақтың ақылы түстен кейін енеді...
- Қанша ойласам да мұздай судың демі қандай болатынын білмеймін.
- Ендеше, дәмін білмей-ақ өлесің.
- Ал, сен... Сен ше? Мұздай судың дәмі қандай болатынын білесің бе?
- Әй, мыналар осылай ұшады да жүре ме?
- Үндеме... қонатын кезі алда.
- Алда?..
- Иә, өлікке қонады.
- Ендеше, көп ұзамай жолы болады екен ғой.
- Жетер!
- Қорқасың ба?
- Сен қорықпайсың ба?
- Жоқ, өлімнен қорықпаймын. Тек соңыра мына жексұрындардың денемді шоқитынын ойласам жаным түршігіп кетеді.
- О, Жасаған!.. Мына азапты көргенше кеше Арал түбінде оққа ұшқанның өзі жақсы еді.
- Әне!.. Әнебіреу сорғалады.

Солдаттар бөрі бірден аспанға қарады. Тәңірберген де ілбіп басқан ат тізгінін қоя беріп, көз қиығын көкке тастап еді. Бірнеше құзғын тас төбеде қалқып жүр екен. Бұлар басын көтергенде әлгілердің біреуі бөлініп шыға берді. Қырағы көз әлденені қиядан шалды ма, қос қанатын қапелімде жиып алды да, төмен қарай аға жөнелді. Сонау шалғайдан сорғалаған құс төмендеген сайын бар бітімі іріленіп, бауырына қысқан аяғын керді. Сояудай тырнағын көрді. Суылдаған дыбыс естілгендей болды. Көз алмай қарап қалған кісілердің үстінен ағып өтіп, шаң астында шұбырып келе жатқан әскердің кейінгі жағына көз асып қарасы үзіліп кетті. «Адам ба, ат па, тағы біреу құлады-ау» деп ойлады Тәңірберген.

Қалай десе де теңіз өңірінің бірде кебіртек, бірде борпылдақ құмайты жүріске жеңіл еді. Күн төбеден ауа бұлар қауқиған-қауқиған сары шағырдан басқа шөбі жоқ шағыл құмға килікті. Онсыз да күші үздігіп келе жатқан кісілер жал-жал сусылдақ құмды көргенде есі шықты. Аттар сусылдақ құмға аяғы шашасына дейін кіріп, ыңыранып тұрып қала берді. Тәңірбергеннің де аты бір тұрып, бір жүріп, жүйкесін құртып келе жатқанды. Кенет көк желкеден жирен сарының құдды біреу алқымынан алып буындырып жатқандай қырылдаған даусын естіді.

- Көрерсің де білерсің, мынау қызылдардың кісісі.

- Жоқ, бұл бай. Малында есеп жоқ дейді.

- Болса болар. Бірақ бәрібір бұларға сенуге болмайды.

- Иә, бұлар бізді жек көреді.

- Осыны генерал қайдан тапқан? Кәрі қырт, Федоровтың айтқанын тыңдамай, осының тілін алып...

- Иә, бәрі содан.

Ызалы дауыстар үдей түсті. Жирен сары офицердің қасына оның дәл өзіндей екі көзі шүңірейген, ерні кезерген, бет-аузы жүн-жүн біреулер атын тебініп, жан-жақтан жиналып жатыр. Тәңірберген Черновқа қарап еді.

Бұрын маңайы кісі-қараға толып жүретін қолбасының қасында қазір адам қалып жарымапты. Тәңірберген өзі сияқты оның да қазір дәрменсіз, жалғыз екеніне көзі жетті.

Жирен сары генералдан да айылын жиған жоқ. Төңірегіне топталған көп сотқардың арасында қырылдақ даусын әдейі көтеріп, «кәрі сайқал бізді қыратын болды» деп күш көрсететіндей сыңай танытты. Тәңірбергеннің жүрегі шайлығайын деді. «Мынау қай жер? Мұндай құмды бұрын-соңды көрмеп едім ғой...» деп ойлап, бет жағы борай бастаған таудай-таудай нар шоқалақтар мен сусылдаған шағыл құмға шошына қарады. Түс ауса да аптал аңызактың беті қайтқан жоқ. Құмға кірерде жел көтерілді. Ат тұяғынан ұшқан топырақ шаңдатып борай бастады.

Тәңірберген аузын жібек орамалмен байлап алды. Соған карамастан қарсы алдынан соққан аптап аңызак өрттей шарпып, күйдіріп барады.

Құмға кіргелі аттар танау қағып тұрып қап жатыр. Бір уыздай жас солдат бұның көз алдында жынданды. Осыған дейін ол ілбіп басқан ат үстінде иығы салбырап сұлқ келе жатқан. Төңірегінен түк сезбей, жанары сөніп кеткен көзді алдына қадап телміріп алған-ды. Тақымы астында теңселіп басқан ат биік шоқалақтан төмен қарай түсіп келе жатып, әлденеге сүрініп кетті. Әлсіз ат аяғын жия алмай қос тізесімен құмға кіріп, омақасып қалғанда қамсыз отырған солдат ат мойнынан асып түсті де, домалап-домалап кетті. Ат сүрінген жерде тапжылмай тұрып қалды. Солдат екі

ұмтылып, үшіншіде үсті-басынан сусылдақ топырақ сауылдап атып тұрды. Өлгінде ат үстінде сүлдерін шаққа көтеріп отырған сияқты еді; аяғына мінгенде өзін күш көтерді ме: «Су! Су! Өне, су!» деп, беталды лағып, жанұшырып жүгіре жөнелді.

Тәңірберген ілгері жүріп кетті. Құмға малтығып, аяғын эзер алып келе жатқан көптің арасынан жирен сары көрінбеді. Басқадан бұрын осы сойқанның көзіне түскісі келмеген мырза аты лажға жарап тұрғанда қара үздіріп кеткен генералды қуып жеткісі кеп еді; оған бірақ іші-бауыры қатқан аттың арқасына ер тұрмай, лоқылдап ілгері-кейін кете берді. Ала-бөле ылдига қарай етпеттеп жүргенде шоқтықтан асып, ер-мерімен ұшып кете жаздады да, лажсыз тоқтап аттан түсті. Арқасы босаған ат ер-тұрманын сылдыратып дүр-дүр сілкінді. Терге малшынған дене дір-дір етіп, солығын баса алмай тұр. Тәңірбергеннің өзі де шөлдеп, қаны кеуіп барады. Тілі тас қайрақтай. Түкірігі кеуіп кеткен құп-құрғақ аузында ұртын қуырған ащы кермек бар. Ол өмірі істемеген әдетін істеп, көк аттың бауырындағы қос уыс көлеңкеге ақсары ауып тұрғанын байқады.

Көк атты қайта ерттеді. Айыл тартпаны қатты тартты ма, онсыз да аяғына эзер тұрған ат ыңыранын, әлсіз буындары дір-дір етті. Тәңірберген ат шоқтығына жармасып, үзеңгіге аяғын енді сала берген еді, көз қиығы кейінгі жақтан емпелеңдеп келіп қалған біреуді байқады. Бұл бұрылам дегенше анау да астында аң қуған иттей ырсылдаған аттың тер моншақтаған тұмсығын бұның көк атының құйрығына тақай бере тоқтады.

- Түс!

Тәңірберген сары сайтанды даусынан таныды. Үзеңгіге салған аяғын ала қоймай, арт жақтан шыққан қырылдақ үнге ақырын бұрылды:

- Иә, офицер мырза?..

- Түс аттан.

- Неге?

- Ах, ты урод!

Кейінгі жақтан тағы да бір топ солдат аттарын тебініп келіп қалды. Жирен сары жүгіріп кеп бұны құлақ шекеден қойып жіберді. Тәңірбергеннің басы айналып кетті. Абырой болғанда тізгін ұстаған қолы ат жалынан айырылған жоқ-ты. Жирен сары шойындай жұдырықпен бұны тағы да дәл жаңағы ұрған жеріне қойып-қойып жіберді. Тәңірберген ат жалынан ұстап тұрған уысы жазылып, серейіп құлап түсті. Сонан есін жиса, әлденеден үріккендей одырайып тұрған көк аттың дәл тамағы астында жатыр екен. Көкірегі қысылғандай болып еді.

Сөйтсе, жирен сары кеудесіне қонжиып отырып алыпты. Қалған солдаттар аттарынан түсіп, бұны қаумалап үстіне төніп тұр екен. Тәңірберген күнге

күйген жүн-жүн бетті көргісі келмей, жүзін тайдырып әкетті. Жан алатын әзірейілдей анталап тұрған кісілердің арасынан алақандай аспанға қарап еді; әлгінде ғана нілмен шайғандай далиған шексіз аспан, енді ұлтарактай бүрісіп қапты. Және өзі күнге күйген көйлектей бояуы оңып, бөз өңденіп бозарады. Тәңірберген ешкімді, ештеңені көргісі келмеді де көзін тас қып жұмып алды. Көкірегі әлгіден де гөрі қатты қысылып, қол-аяғынан әл кетіп барады. Мыналарға тіл қатайын деп еді, оған бірақ дыбысы шықпады. Бәрінен бұрын алқымын сығып, буындырып жатқан тершіген алақанынан жиреніп барады.

Мыналардан тірі құтыла алмасын білді. Сүлдері құрыған денеде шыр-шыр еткен тыныс әзір кеудеде ғана қалды. Оны да мына жирен сарының темірдей саусақтары сығып, жан алқымға таяп әкелді. Көзі қарауытып кетті ме, әлде көзін жұмған өзі ме, ол арасын білмеді. Сонан бір кезде есін жиып еді; әлі де сол баяғыдай анталап тұрған әлгілердің иықтарының арасынан кір-кір аспанның қиығын көрді. Бар болғаны жас бала алақанындай. Және бетін жас жуған қатынның жүзіндей сауыс-сауыс. О, Жасаған! Өмір бойы қырқысумен күні өткен қасиетсіз пенденің соңыра ана дүниеге өзімен бірге ала кететін сыбаға-үлесінің болып болғаны осы ма? Осы ғана ма?

Тәңірберген бұны ішінен ойлады ма, әлде сыртына шығарып айтты ма, оны білген жоқ. Жас толған көздің жанары ақырын-ақырын сөніп барады.

Темірдей саусақтар шеңгелін жазбады. Өзегін өртеген ащы өксік әрі де, бері де өтпей, тамағында тас түйін боп тұрып алды. «О, опасыз сұм жалған! Опасыз! Опасыз!» Тас шеңгел алқымын сыға берді. Езуінен ақ көбік ақты. Қырылдады. Ақтың дем үзілуге қарап еді. Сол кезде әлдебір дыбыс естіле түсті де, жел үрлеген шырақтай сөніп баратты.

Қанша уақыт өткені белгісіз, бір кезде есін жиды. Жанарына жан еніпті. Кірпік арасынан сәуле сығырайды. Біреулер қараңдады. Бұл бірақ бірде-бірінің жүзін көрмеді. Құлақ тосаң. Қол-аяққа да әл-қуат оралмаған. Әйтеуір кеудесін езген салмақ сезілмеді. Алқымы да жирен сарының шеңгелінен босапты. Ана; дүниенің дәл өзінен оралғандай. Көзін жұмып біраз жатты. Бағанағы еміс-еміс дыбысты есіне алды. Бәсе, сол не? Кім болды екен?

Біреулер күбірледі. Іле-шала екі кісі екі жағынан сүйемелден тұрғызды.

Тәңірберген көзін ашқан жоқ, бірақ мыналардың өзін тап бір ұзақ жатқан әлсіз сырқаттай абайлап ақырын көтерген түріне қарап, жирен сарының бұл маңайда жоқ екенің білді.

- Атына мінгізіндер, - деді біреу.

- Генерал мырза, ол әлі...

- Дәнеңе қылмайды. Екеуің екі жағынан сүйемелдеп отырыңдар.

Генерал Чернов мырзаның жанына екі кісі қалдырды да, өзі қасындағы аз ғана тобымен ілгері жүріп кетті. Қасындағы - Каппель корпусының кешегі Арал түбіндегі қырғыннан аман қалған аз ғана кісі-қара. Қару-жарақтары сайлы. Және жетекке алған аттың үстінде мүйеттеп артқан пулемет бар. Тәңірберген әлгіндей емес, азырақ әл жиды. Мыналарды әлі де болса түстеп тани қойған жоқ. Әлдебір ақ күшік аяғынан ала кететіндей қайта-қайта тап береді. Бұл: «Мынау қайтеді, әй?!» - деп аяғын тартып алды. Сонан жанарына жан оралған бір кезде көзін тіктеп қарап еді, сөйтсе ақ күшік дегені жел астында елбек қағып тұрған ақ селеу екен. Мырза езу тартты. Қамшысына таянып түрегелді. Көк атқа қасындағы кісілердің сүйемелдеуімен мінсе де, бірақ тақымы ерге тиген бойда қол-аяғына кәдімгідей қуат оралды. Тәңірберген көк атты құм ішінде қыбыр-қыбыр қозғалған кісілердің ізіне салды. Жол бойы зорығып өлген аттар кездесе бастады. Бір жерде қару, бір жерде етік, көйлек жатты. Төбеден ауған күн бұлардың қарсы алдынан шақырайып тұрып алды. Тәңірберген басын олай, былай алып қашты да, ақыры болмағасын басын көтеріп алды. Ер үстінде шалқалап отырып, күн жарқыраған көк аспанға көзі түскен бойда жанары арбалды да қалды. «Бәтір-ау!» - деді ол құдды қадыр таңын көрген діндар адамдай: «О, пәруардігер!» - деді.

«Жаратушы Жалғыз Ие!» - деді. Апыр-ау, бұл осыған дейін не көрген? Әлде?.. Әлде көзін байлап алып жүрген бе? Мына аспанға қарашы. Өзі көк нілмен шайғандай ма, қалай?! Иә... Иә, нілмен шайғандай ғой. Бұлар ғой қанша күннен бері жөн таппай адасып келеді. Адам қаны мен көз жасына керелеп алған мына қатыгез дүниеден қайыр жоқ. Соны білгесін бұлар да біржолата түңіліп еді. Сөйтсе, бәтір-ау, опасыз жалғаннан тек біз емес, мына аспан... бұл жарықтың та бойын алып қашқан ба, қалай? Ана қарашы, заһарға тартып шалқайып жатып алған. Өзі неткен шексіз?! Жер басқан жұмыр басты пенденің ақылы жете бермейтін шексіз! Бірақ... Бірақ шексізде де түптің түбінде барып-барып бір кезде бітетін, таусылатын шегі болмаушы ма еді? Ненің де шегі болатын еді ғой? Жә, жә, жарайды. Бұ да, Алла тағала болмаса, адам баласының ақылы жетпейтін жұмбақ болсын. Ал, мына жер?.. Мына дала ше? Бұл неге шексіз? Әрі-берідесін, бұл өзі... Әлгі Әзірет Әлінің үрім-бұтағы қырылатын Кербала шөліндей, мына Арал да ласы, Арал аспанында, сірә, бітер шек бар ма? Айтса да, осы дала қайдан басталды? Қайда барып бітеді? Өзінің бітер шегі бар ма? Әлде... Әлде мына сорлылар әлі де апта, ай жүрсе де бұл заңғар бір жұтым су

татырмай, сазарып жатады да қоя ма? Тоқ-та... Сонда Арал даласы ғана шексіз емес, әрілесе ай мен күн астындағы айдай әлем шексіз емес, адамзат тірлік кешкен осы мына опасыз дүниеде иттей күшіктеп, өсіп-өніп жататын күллі зұлымдық, жауыздың атаулыда да шек жоқ па? Тіріде адам тартар азап пен адам шегер қайғы-қасіретте де шек жоқ па? Қатыгез тағдыр жарық дүниеге келген әрбір сорлының басынан тоқпағын айырмай, өле-өлгенше төмпештей бере ме? О, Жасаған Жаппар Ие, өзін жаратқан пендеңе Сен неге сонша қатал болдың? Әлде бізге істеген қаталдық арқылы ештеңенің парқын білмейтін қасиетсіз пенделеріне көк тәңірісі Құдайдың қаһары мен құдіретін білдіріп, тәубеге келтіріп қою үшін әдейі істеген бұ да Сенің Құдайлығың ба? Соны тек жердегі екі аяқты жұмыр бастылар білмей ме? Ал, Құдайдың құдіретіне шек келтірген күпірлік емес пе? Бәсе! Бәсе! Ақылы дария ғұлама болса да, адам зердесі жететін өре өлшеулі еді ғой. Онан арғы дүние жұмбақ. Құдірет ісі. Төбеңдегі көк зеңгір аспан да Құдайдың құдіреті. Заһардан бері осынау иттей балалап, өсіп-өніп жатқан әлгі зұлымдық, жауыздың, зорлық пен қиянат... Соның бәрін көре-біле тұра... Апырай... Апырай, сен... сен неге Құдірет сырына көз жіберіп ойламадың?..

Тәңірберген мырс етті. Ызалы мысқыл бетінен айықпай тұрып қалды. Үзеңгіге аяғын тіреп, көк қасқа ерге шалқайып отырды да, оқ бойы алда кетіп бара жатқан генерал Черновқа назар аударды. Тұла бойы терге малшынса да, ақ арғымақ, ана қарашы, сусылдаған құмға шашасы кіріп кеткеніне қарамай, аяғын әлі де ширақалып, тағы бір шөккен нардай шоқалаққа сыр бермей сыпсыңдап шықты. «Апырай, қандай асыл мал» деді мырза. Бергі жағынан болдырғансып, бар күшін бойында сақтап отыратын жанаяр жабыдай емес, тегі, дегдары басқа ғой. Бұл жануарлар қанша шапса да сыр бермей, шелектей танау жел тартып пырылдап, ағып келе жатып, мұрттай ұшып түскенде ғана соңғы демі мен жаны бірге шығатынын айт! Тәңірберген дір етті. Құдай зауалыңды берсін! Зау-ал!.. Сол өзі кім еді? Генерал Чернов нар шоқалақтан қылт етіп ары асып түсті. Оған ере алмай, кейінде қалған кісілер шоқалақтың бергі баурайында тырмысып, ілгері басқан аяғы кейін кетіп жатты. Ал, аты болдырған адьютант, етекте тұрып қапты. Сосын ол басқа-көзге сабалап, қос бүйірін қанша тепкілесе де, сілесі құрыған ат шашасынан құмға кірген аяғын суыра алмай, тілерсегі дірілдеп, қалш-қалш етті. Құдай зауалыңды берсін!

Тәңірберген құлағын баса жаздады. Аनाдай жерде зығыры қайнаған адьютант атымен әлек. Тәңірберген көріп келеді: ат үсті-үстіне тепкілеп жатқан темірдей тақым астында дір-дір етіп, мықшиып тұрды да, гүрс етіп құлап түсті.

Тәңірберген қалпағын көзіне басып киді де, тұсынан тезірек өтіп бара жатқан-ды. Тас төбеден түскен әлдебір ірі құстың қалбаңдаған көлеңкесін көзі шалып, тіксініп қалды. Аяғын баспай келе жатқан ат та елең етті. Тәңірберген бауырына түскен басын көтермесе де, әлгіден кейін бірде алыстап, бірде жақындап, жер бауырлап жосып жүрген көлеңкені кезі шала берді. Сосын ойын бөлгісі келді де, назарын көк сауыр ердің күміспен шылаулаған қасына аударып: «Осыны кімге істетіп едім?» деді ішінен. Ол бірақ ерді істеген шеберді есіне түсіріп үлгірмеді. Кейінгі жақтан мылтық гүрс етті. «Жаңағы адъютант емес пе екен?» Сүйткенше болмады, құлағына дабырлаған дауыс келді де, тер құйылған көзін уқалап жіберіп, ілгері жаққа қарап еді. Ілбіп басқан әскердің алды құмның шетіне ілігіп қалған екен. Оның ар жағында шөбі күйген сұр дала басталыпты. Ебіл-себіл солдаттарда ес-түс қалмаған. Бір-біріне даланы көрсетіп, солай қарай аттарын борбайлап асығып барады. Тәңірберген де атын тепкілей бастады. Аналардың не дегенін есітпесе де, жұрттың жүйкесін құртқан құмның бітіп, даланың басталғанына бұ да қуанды. Көзі тырбиып жер бауырлап қалған кәржік қара жидеге түсіп еді. Жаны кетіп қалған көздің жанары тіріліп: «О, Жасаған! - деді ішінен. - Сенейін бе, жоқ па? Мынау... Ал, мынау... -Абдырап сасқаны сонша, жер аты аузына түспей: - Мынау сол! Сол! Анық сол!» - дей берді. Анық сол! Генерал қайда? Айқайлайын деп еді, оған бірақ даусы шықпады. Сосын атты тепкілеп, Черновқа қатарласты: - Генерал! Генерал! Мынау... Міне, мынау... - Чернов Тәңірбергенге таңдана қарады: көзінде жас.

Күлкі ме, қуаныш па, күнге күйген бет те біртүрлі ұйқы-тұйқы. Аузындағы сөзін айта алмай, шыт-шыт ерін дірілдеп, иегі кемсеңдеп:

- Мынау... Міне, мын-нау-у, - деді.

- Таныс жер ме?

- Иә, иә... таныс.

- Аты қалай?

- Бі-білмей-мін... Ау-зыма... аузыма түс-пей тұр.

- Сенің адал екеніңе өз басым еш уақытта күмәнданғам жоқ. Рақмет, мырза!

Тәңірберген артта қалып бара жатқан әлгі қара жидеге бұрылып қарай берді. Жиде де, топырақ реңі де, шөп екеш шөптер де... бәрі-бәрі көзіне оттай басылды. «Сол! Анық сол!» деп арғы жағынан ішкі дауыс та үн сап жатыр. Ендеше... Иә, иә, ендеше, көре қал, жер реңі тіпті өзгереді. Ат табаны батпайтын кіршілдек ақ құмайт басталады. Қайсыбір қар қалың түскен жылдарда ала-бөле осы құмайтқа көк майқара жусан, қызыл изен қаулап өсіп, дала жүзі сыңсыған шөптен көрінбей кететін. Осы өңірдің бір жерінде, ұмытпаса, әнебір маңда ши өсетін. Сол өңір тұп-тұтас сыңсыған

ақ шиге қақалып тұнып тұратын. Иә, есіне енді түсті. Ақ... Ақшилі! Осы өңірдің Ақшилі аталуы да сонан. Биылғы қуаңшылық бұ жақтың да шөбін күйдіріп жіберіпті. Ана қараш, түбін жел қазып тастаған жусан екеш жусан да қаракөңірдектеніп, бір жамбасына жығылып қалған. Бұның бәрі бала кезден білетін таныс жер. Қатты торыққанда тап болғасын ба, көзіне түскен нәрсенің бәрі - шөбі, тасы, топырағы көңілін толқытып, есіне қай-қайдағылар түсе бастады. Ілгері жақтағы әнебір аласа қырдың астында Ақшилі сайы бар. Ақбаланы алып қашқан жылы өздеріне қараған бай ауыл Ақшилі бойын жайлап еді! Басқа жердің шөбі қуара бастағанда да сай бойының табаны қар ылғалын сақтап, ат тұсарлығынан келетін қоңырбас, бидайықтың ара-арасында хош иісті кек жусан, жауқазын, жалбыз... Жарықтың осы жалбыз бен жусанның ертелі-кеш мұрныңды жарып тұратын жұпар иісін айт! Бірді айтып бірге кеткенін қараш... Сірә, күн өткен болды. Мына ғаламат аптап ыстыққа кім шыдасын?! Абырой болғанда, қайта Ақшиліге кездескенін айт! Ақшиліде су жетеді. Өздеріне қараған ауылдың жылқылары осы өңірдің өрісіне сыймай, көрші ауылдармен құдық үшін қақтығысып қалатын. Ши түбінен қазған құдықтардың суы күрпіп... Суы... Суы балдай... Айтса да, генерал қайда? Қаталап шөлдеп келген кісілерге суды аз-аздап беру керек... Әйтпесе... Иә, иә, әйтпесе, аш өзегін қиып кетеді.

Тәңірберген тақымы босап, бір жағына ауытқып баражатқанын кеш байқады да, дереу ұмтылып ердің қасынан ұстай алды. Басы айналды ма... көзі қарауытты ма... күні бойы қылтылдап көзінің алдында тұрып алған көк аттың қос құлағы көбейіп, үшеу... Неге үшеу? Атта үш құлақ бола ма? Жаңа ғана үзеңгі қағысып келе жатқан кісілер, аттар бұлдырап, түрін, түсін шатыстырып, ақ, көк, қара... бәрі ұйқы-тұйқы араласып кетті де, Тәңірберген құлап қалатындай қорқып, ат шоқтығынан қос қолдап ұстай алды. Күні бойы жұмған аузын ашпай, үнсіз келе жатқан солдаттар әлденеге аяқ астынан әбігерленіп, дабырлап у-шу болды да қалды. Кейбіреулер атын борбайлап шаба жөнелді. Тәңірберген көзін ашса, басы айналып, құлап қалатындай қорықты. Ілбіп басқан ат үстінде мүлгіп келе жатып, әнебір Ақбалаға үйленген кезді есіне алды. Несін айтасың, ол бұның бақытты кезі еді ғой. Бұның қалауы бойынша, жас келіншектің отауын басқа үйлерден оқшаулап, Ақшилі сайының іргесіне тақап тіккен еді. Сол жылы сай бойының қалың көгі қашан жаз бітіп, күз басталғанша көктемдегі балауса қалпын сақтап, балбырап тұрған-ды. Қадірлі қонақтар болмаса, бай ауылдың үстін босатпай, бірі келіп, бірі кетіп жататын көп қыдырма атын бір қырдың астына байлап, жаяулап келетін. Сауын малдың желісі болса да ауыл маңынан аулақта. Түндік түсірулі. Іргесі түрулі. Тек

кейде ұзақ жауған жаңбырдан кейін жазғы түн шұғыл салқындап, жас жұбайлар жібек көрпе астында сөл тоңазыса болды, малай қатындар сықырлауық есікті сыртынан жауып кететін.

Бұларға қараған ауыл келесі жылы да көктем шығысымен Ақшиліге қонған-ды. Сол жылы қыс қатты болды. Соған қарамастан күн жылт етісімен теңіз жағасын қыстаған ауылдар дағдылы мерзімде дүрк көтеріліп, тырнадай тізілген көлікті көштер ұбап-шұбап шыққанда қыр әлі қыс ызғарынан айыға қоймай, қара жел ызғыған жонда ала қанат қар жатты. Көлік сабырлап, жас балалар қыңқылдап жылағанына қарамастан ұбап-шұбаған көштің алды қыс бойы құлазып жатқан кең жайлаудың шетіне іліге бергенде көктен құйып жаңбыр жауды. Баратын жерге жете алмаған көш тоқтап, итарқалап үй тігіп, бірнеше күн ерулеп отырып қап еді. Үшінші күні жауын басылды. Жарқырап аспан ашылды. Шырадай желсіз тымықтың аяғы ерте көктемнің сары шуағына айналды. Биылғы жылдың ағыл-тегіл ылғалына керелеген жер күн шықса қоңы қызып буланды да жатты.

Бұлар Ақшиліге үй тіккен күні ұсақ қаралар төлдеді. Қоңыр төбелердің күнге бетінен қылтиған тықыр көк көктем айының сары шуағымен тез көтерілді. Бұл жаз бойы жас келіншек жанынан екі елі аттап шықпады. Жазатайым бір жаққа шыға қалса да, сонан қашан үйге жеткенше жаны қалмай дызығып бітетін. Ауыл қарасы көрінер-көрінбесте ілгергі жаққа мойын созып, көгалда отырған ақ үйлердің арасынан Ақбаланың отауын іздейтін. Сыртта қаншама қыз-келіншек болса да, күлтілдеген қызылды-жасыл арасында Ақбала сәні бөлек еді-ау! Қос етек ақ көйлек сыртынан жасыл қамзол киіп, үкілі сәукеле киіп, шытыра тағып, шолпысы шылдырап сыртқа шыққанда кәрі-жасы сұқтана қарап... «Әй, мыналарға не болды? Сонша неге у-шу боп кетті?» - деді Тәңірберген. Еңсесін тіктеп төңірегіне көз салып еді, жұрттың бәрі аттарын сабалап, ілгері қарай тырағайлап шауып барады екен. Алды ылдида жайылып жүрген тұсаулы аттарға жетіпті. Үш-төрт солдат тұсаулы аттарды ұстап, ерттеп мініп жатты. Қашаған аттарды қуалаған қайсыбіреулер ұзақ жолда тақымы талған ба, аяғын баса алмай солтақтап жүр. Тәңірберген тақымы астында танау қағып келе жатқан көк атты тепкілей бастады. «Ақшиліде ауыл отырған болды-ау? Кімнің аулы екен?» деп ойлады. Танитын сыйлас біреудің аулы боп, ұят боп жүрмесе не қылсын?.. Апыр-ай, ә? Кім де болса айлап, жылдап әйел көрмей, нәпсі зарын тартып келе жатқан мына найсаптар ұятқа қалдырмаса жарар еді.

- Мырза, ана қырдың астында отырған ауылды көрдің бе?

- А-а?

- Ауылды айтам. Өне!

- А-а... Иә, ау-ыл...

- Үйлері аппақ екен. Сірә, бай ауыл болар? - Тәңірберген бұдан кейінгі сөзді есіткен жоқ. Қасында үзеңгі қағысып келе жатқан генерал да есінен тарс шығып кетті. Ол өзіне-өзі сенбегендей, көзін уқалап жіберді. Басын шайқап-сілкіп қалды да, ілгергі жаққа қайта қарап еді, бұл жолы солдаттар ұстап мініп жатқан тұсаулы аттардың санындағы тайтұяқ таңбаға тіксіне қарады. Өлі де болса көзіне сенбей қайта қарап еді. Қателеспепті. Жылқы болған жылқының бәрінде де тайтұяқ таңба.

Тізгін ұстаған қолы қалтырап, бүтіл денесі безгек буғандай қалшылдап ала жөнелді. «Ойпырмай... Құдай-ай!.. Құдай-ай!..» Қатты соғып кеткен жүрек аузына тығылды. Өзінен ат бойы алға түсіп кеткен генералға дауыстайын деп еді, оған бірақ даусы шықпады. Оның үстіне қарысқан жағы да ашылмады. Дір-дір еткен еріндер бір-біріне жуыспай, тісі тісіне тиіп сақ-сақ...

Кіл өңшең жұмыртқадай ақ үзікті аппақ ауылға жақындап келе бергенде көк ат төбеге ұрғандай тұрып алды. Тәңірберген аттан қарғып түсті. Басын жерге салып, төрт аяқтап тұрып алған атты қақ маңдайдан тартып-тартып жіберді де, бұл кезде ана жақта әскер талап, ызы-шу, азан-қазан боп жатқан ауылға жүгірді. «О, Құдай! Құдай! Саған не жазып едім? Қай пиғылымнан таптым? » Өлі құрыды ма, әлде сүрініп кетті ме, әйтеуір жан-ұшырып келе жатып мұрттай ұшып түсті. Көзі қарауытып кетті. Есінен танып жатып та ұлыған иттей қыңсылап, қолы жеткен жердің топырағын тырнап, өкіріп жылап жатқанын өзі де сезбеді. Кенет дір етіп, жасын тыйып ала қалды. «Құдай зауалынды берсін!» Иә, мынау сол! Өзі білетін баяғы кәрі әйел. Соның қырылдап шығатын жарқыншақ дауысы. Бұны тағы да тапты. Және... апырай, қарғысы қабыл болғанда тапқанын қарашы. Бұл не, түс пе? Жоқ, түс емес. Қорқынышты түстің өңінде қайталаған жалғасы... жо-жоқ, о да емес. Түс пен өң арасында аян беретін өлі аруақ жаңағы кемпір бейнесіне еніп, соның аузымен айтты ма? Солай ма? Бар пәле тастай қараңғы түнде қара киінген бір топ кісіден басталмады ма? Иә, содан... Содан басталған-ды. Тастай қараңғы түн-тұғын. Қара киінген бір топ кісі шырт ұйқыда жатқан ауылға дыбыс шығармай, атын ақырын бастырып келген еді. Бірақ шырт ұйқыда жатқан жұрт бәрібір оянып, сыртқа жүгіре-жүгіре шыққан еді ғой. Құйрық-жалы сүзілген қара атты дәл сондай қара киімді кісі тізгінінен жетелеп әкелген еді ғой. Қара киізге

ораған өлікті қол-аяғын салақтатып қара аттың үстіне көлденең салыпты. Ат үй алдына тоқтай бергенде іштен аңырап шыққан кәрі әйел ай-шайға қарамай бас салып өлікті құшақтай алды. Бетін алып-салған қаралы кемпірдің өкірген даусы қараңғы түнді қақ айырған-ды. Кәрі әйел дауыс салғанда бір жан жанына батып бара алмаған-ды. Бұ да желбегей жамылған шапан иінінен түсіп, сілейіп тұрып қалған-ды. Қара түнді тілгілеп жатқан қаралы дауыс кенет кілт тыйылып еді де, қара жамылған кәрі әйел көп ішінен жас жуған бетін бұған бұрып: «Қартайған шағымда жалғыз баламнан айырып, жұлынымды үзіп отырсың. Құдай зауалыңды берсін!» - деп еді ғой. Мынау сол! Сол. Мына аспан, мына жер, су, бүтіл айдай әлем соны қайталап, күңіреніп тұр. Құдай зауалыңды берсін! Зауал!.. Зау-ал!.. Тәңірберген бар денесімен жерге, қара жерге кіріп барады. Жоқ, қара жерге кіре жаздап, у жеген иттей қыңсылап, жер тырналап жатқан-ды. Тас боп бітіп қалған құлақ дәл қазір қарғыстан басқа түк сезбеді, түк есітпеді. Керек десе, тас төбесінде бір жоғарылап, бір төмендеп жағы талмай шыр-шырлап тұрған бозторғай үнін де сезген жоқ-ты. Жасын тыйғасын да шекесі сынып бара жатқан зілдей басын жерден көтере алмай жатыр. Сонан бір кезде сүлдерін қозғап, түрегеле бергенде тәлтіректеп кетті. Аяғын әлтек-тәлтек басты да, қалт тоқтап, денесін билей алмай шайқалақтап тұрды да, қайта жүрді. Бір жүріп, бір тоқтап, етектегі ауылға жетем дегенше кейінгі жақтан әлі де лек-лек боп ағылып келіп жатқан атты әскерлердің талайы басып озды. Бәрі де қызыл көрген құзғындай құтырынып алған. Қара жалдан құлай берістегі кең жазықта қаперсіз отырған ақ үзікті бай ауылға аттарын борбайлап шапқылап барады. Ауыл үсті у-шу. Азан-қазан. Қайда тығыларын білмей, үй-үйдің арасында шыр-шырлап жүгірген қыз-келіншек. Атылған мылтық. Тасырлап шапқан ат. Қан-қан бөксесін сүйретіп, үйден-үйге тығылған иттер. Жылаған бала. Өлгіде ғана үй жанында ойнап жүрген баласынан көз жазып, ойбай салған қатындар.

Тәңірберген самсөз, сүлесөк. Ештеңе миына кіріп шыққан жоқ. Осы қазір ол: «енді маған бәрібір» деп, көз алдында болып жатқан сұмдыққа иманы селт етпей, бейтарап бей-жай қараған бөгде адамдай. Ана жақта еліріп алған солдаттар еңселі ақ үйлерге баса-көктеп кіріп, сыртқа мес-мес айран, кісі бойы сабаларды сүйреп шығарып жатыр. Құдық басы, тіпті, ығы-жығы. Дабырлаған дауыс. Даңғыраған шелек. Генерал Чернов та сол маңда. Тәңірберген тәлтіректеп келеді. Көзі түскен кісілер үрпиісіп шошып қалады. Бірақ олармен бұның ісі болмады. Тіпті назар аударған жоқ. Иығынан сыпырылып түскен шекпеннің бір шалғайын сүйретіп келді де, су толы шелекке бас қойды. Омырауына төге-шаша сылқ-сылқ жұтып жатқан-

ды. Генерал Чернов қасындағы бір офицерге «шелекті ал» дегендей ымдап еді, офицер:

- Мырза, енді болды, - деп еді, Тәңірберген құлақ аспады, сосын офицер қолынан шелекті жұлып алды.

Чернов оған жақындап, қасына келді.

- Мырза, жаяу жүрсің ғой, атың қайда?

- Ат-т?..

- Жақсы ат еді. Бірақ оқасы жоқ. Мына ауылдың жылқысын айдап әкеліндер деп әмір бердім. Жақсысын таңдап мінерсің.

Тәңірберген үндемеді.

- Мынау бір бай ауыл екен. Жолымыз болды. Ауылдың қариялары әне! Ана тұрған солар. Сөйлес.

Тәңірберген мырс етті. Оның өңіндегі мысқылды байқап қалған Чернов:

- Таныдың ба? - деп еді.

- Иә, таныдым, - деді Тәңірберген.

- Кімдер? Білесің бе?

- Білем. Мені құттықтауыңызға болады.

- Қалай?

- Бұл менің ауылым.

- Да-а...

Генерал Тәңірбергеннен көзін тайдыра берді. Ол енді мырзаның қасында аялдап тұра алмай, соңына ерген нөкерлерімен тайып тұрды. Олар ұзаған бойда Алдаберген софы бастаған ауыл ақсақалдары өлі де болса жан-жағына үркектеп қарап, Тәңірбергеннің қасына келді. Қара сұр бәйбіше басқалардан бұрынырақ жеткен еді, келе сала мырзаны бас салып құшақтай алды:

- Мырза-ау, не болдық? Не күйге түстік, ойбай?!

- Әй, келін, қой, қоя тұр, - деді Алдаберген софы.

Ойбай-ау, атеке-ау, қоятын не қалды?

- Жә, жетер! Әй, Тәңірберген, сен бе мыналарды бастап әкелген?

Тәңірберген үнсіз, сұлық.

- Келістірдің. Ауылымның үстінен әскер құлатып, аузы түкті кәпірге, әне, көр, аш қасқырдай талатып жатырсың.

Тәңірберген әлі сол сұлық қалпы.

- Талатпа аулымды. Есебін тауып, мыналарыңды алып кет.

Қара сұр бәйбіше мен қалған ағайын-тумалар да кәрі софыны қостап, дабырлай жөнелді:

- Тәңірбергенжан, бізді тыңда. Сөзімізге құлақ сал.

- Иә, бала-шағаның көз жасына қалма.

- Тым құрыса талатпа.
- Бейбастақтығын тыйсын.
- Мыналардың түрі жаман. Үй-мүлкінді тонап, астан-кестенін шығарып жатыр. Құрсын... Құрсын, күйедей жалап барады. Бізді қайтсін, бізді жыр демесе де, сенің тіліңді алар!

Тәңірбергенді шел қайта қинады.

- Әй, неге үндемейсің? Мыналарыңды алып кетесің бе, жоқ па? Айдың күні аманда аулымның үстіне жау құлатып, уа, бізге істеген бұл қай лаңың? - деді кәрі софы ақырып.

Тәңірберген бұған да селт етпей, басы салбырап тұра берді. Кәрі софыдан кейінірек тұрған ауыл ақсақалдарының өңіне үрей пайда болды. Бір-біріне қабақ астынан қарап, күбір-күбір тіл қатты:

- Мынаның есі дұрыс па?
- Мен де соны ойлап тұрмын.
- Пері салқынын салған ба? Тіл-жағы байланғаннан сау ма?
- Тегін емес. Тірі аруақ.

Діндар шалдар күбірлеп, тілін кәлимаға келтірді. Қара сұр бәйбіше де жасын тыйып, күйеуінен көз айырмай бағып қапты. Қараған сайын көңілдегі күдікті анықтай түскендей, түсі бұзылып барады. Тек Алдаберген софы сезіксіз. Жасы үлкендігіне қарамастан осы інісі бұның сөзіне де, өзіне де зейін қоймай, үнемі осылай немқұрайды қарайтыны қытығына тиетін-ді. Соған қатты зәбірленетін. Әсіресе, соңына ерген мына ауыл ақсақалдарының алдында өзінің таусылып айтқан сөзіне де құлақ аспай қойғаны ызасын қайнатты.

- Е, Құдай... - деп, күмпиген жуан саусақтардың сырт жоны жүн-жүн қолын қызарып батып бара жатқан құбылаға созды. Софы ажарынан беті қатты бір қаталдықты байқаған шалдардың зәресі ұшып, «астафиралла!» деп жағасын ұстай алын еді.

- Атеке-ау, бізді Құдайдың қарғағаны аз ба еді?.. - деп қара сұр бәйбіше зарлап қолына жабысып еді, кәрі софы келінін итеріп тастады да, қос қолын құбылаға қайта созып:

- Е, Құдай! Мына ақ пен қызыл арасында, мына зауал шақ-та... - дей берген-ді.

Ертеден бері түк сезбей тұрған Тәңірберген софының аузынан шыққан сөзге тіксініп қалды.

- Жоғал! Жоғалыңдар! Көзіме көрінбеңдер! - деп айқайлап, тұла бойы түгел қалшылдап кетті. Онсыз да үрпиісіп тұрған кісілерге қамшы үйіріп тап берді. Мыналар бұрын-соңды мырзаның дәл бұндай түрін көрмеген-ді. Жаңа ғана едіреңдеп тұрған кәрі софының өзі де жұмған аузын аша алмай,

ығысып шегіне берді.

Ауыл үсті азан-қазан. Аузы аққа тиіп әлденіп алған солдаттар шын лаңды енді бастапты. Қолға іліккен дүние-мүліктің кәдеге жарайтын-жарамайтынына қарамай, көзге түскен жылтырақты қапқа, дорбаға тығып, аттың артына бөктеріп жатыр. Бай үйлердің тұсына ұстаған қалы кілемдер мен сусар бөрік, түлкі ішіктің талайы қанжығада кетті. Үстіне әскер құлағанша бейқам отырған ауылдың бойжеткен қыздары мен жаңа түскен жас келіншектері қайда тығыларын білмей, үй мен үй арасында жанталасып жүр. Әсіресе, еңгезердей бір солдаттан қашқан жас қыз шырылдап, далаға шығынып барады.

- Бұл ауылдың еркектері қайда, ойбай?! - деп олардың соңынан қыз шешесі далпылдап жүгіріп баратты.

Ес-түссіз Тәңірберген ауыл ортасында теңселіп тұр еді, бір жас жігіт жүгіріп кеп:

- Ағажан-ай, масқара болдық қой, - деп жылап жіберді.

- А-а?..

- Масқара болдық.

- Мас-қа-ра?!

- Иә. Иә, масқара... Софы ағанның ақ тоқалы...

- Ақтоқал?..

- Иә, ақ тоқал... соны бір солдат... - Тәңірберген ар жағын тыңдамады.

Сонан ары не болғанын оның өзі де білген жоқ-ты. Ертеңіне түс ауа оянса, бүтіл денесі соққыға жыққандай. Сүйек-сүйегі сынып, қол-аяғы қозғалтпады. Ала-бөле қос шекесі солқылдап әкетіп барады. Кешегі оқиғаны қанша ойласа да, есіне бірі түсіп, бірі түспеді. Есіне түскені - жас жігіт сілтеген үйге қарай жүгіргенін біледі. Софының сегіз қанат үйі... Үй алдында тұрған әлдебіреу бұның жолын бөгеді. Бұл оны итеріп жіберді де, ішке баса-көктеп кіріп барды. Киіз үйдің түндігін жауып, іргесін түсіріп қойған екен. Батып бара жатқан күннің қызғылт сәулесі үй ішінің көлеңкесін қоюлай түсіпті. Бұл табалдырықтан аттай бере төрге көз тікті. Ә дегенде көзі түк көрмеді. Тек жиһазды үйдің қаракөлеңке тұтасқан түпкі жағынан ырсылдаған әлдебір ыңғайсыз, сөлекет дыбыс естілді. Онан басқа ештеңе көзіне түсе қоймағасын, қай жаққа қадам басарын білмей іркіліп қалған-ды. Сүйткенше, үстіне кірген адамды байқап қалған әйел: «Мынашіркін қайтеді, әй... Тұр!.. Тұр, былай», - деп әлдебіреуді төмпештей бастады.

Тәңірберген ілгері басты. Көрпе-төсек жайған төрде, әдетте софы ағасы намаз оқитын дағдылы жерде бітімсіз бірдеңе бүлкілдеді. Сонда ғана құрқол екені есіне түсіп, үй ішінен бірдеңе іздеді. Қолына іліккен сол

бірдеңенің не екенін де білген жоқ. Не де болса, әйтеуір, зіп-зілдей бір затты қос қолдап ұстады да, әлгі селекет дыбыс шыққан жаққа ұмтылды. Солдат бұны әлі де байқаған жоқ-ты. Ол түгіл бүгерлеп астына басып алған әйелдің басқа-көзге төмпештегенін де елең қылған жоқ-ты. Тырдай жалаңаштанын алыпты. Күнге күйген бүтіл дененің тек күн тимеген бөксесі ғана аппақ екен. Мынау Тәңірбергенге жирен сары секілденіп кетті. Тісін шықыр-шықыр қайрап, әуелі оның ұйыққан иттей изендеген бөксесіне, сосын басына құлаштап қойып-қойып қалды. Әйел шар етті. Сау еткен жып-жылы қаннан жиіркеніп, бетін бұрып қашырта берді де, қапқа тыққан өлі еттей былқ-былқ бола қалған жансыз денені үстінен аударып тастады. Тәңірбергенге тура қарауға жүзі шыдамай, етегі түріліп кеткен көйлегін жалма-жан төмен түсірін жатып:

- Амансың ба, қайным? - деп еді.

- Жо-ғал! - деді бұл.

Сонан әрі не болғанын білмеді. Үйге қалай келгені де есінде жоқ. Шамасы, сірә, бәйбіше сүйеп әкеліп төсекке жатқызған. Кең үйдің оң жағында ақ болыскей кереуетте жатыр. Баяғы сәнін бұзбай, үй ішін айналдыра кілем ұстап, жерге оюлы сырмақ, текемет төсепті. Түндігі түсірулі үй қоңыр салқын. Шілде айының сырттағы ыстығы сезілмейді.

Көлеңке бет түрулі. Сол жақ іргеден самал соғып, кереге түбінде қылтиған әлдебір әлжуаз көк жел астында дір-дір етеді. Алғашқыда байқамаған-ды: біраздан соң сыртта, киізін түрген іргеде кісі-қара отырғанын аңғарды. Даусын көтермей, ақырын күңгір-күңгір сөйлеседі. Насыбай атқан біреу басқалардан гөрі жиірек сөйлеп, шырт-шырт түкіріп отыр.

- Көріңде өкіргір Кәлен-ай! - деді ол бір кезде. Бұның аузынан шыққан өкініш өзгелердің де жанына аяздай батып отырған сияқты. Біреулер күрсінді.

- Сол сойқанның сөзіне қалай сеніп қалдың?

- Білмеймін... Жазған басым, қара басып...

- Иә, не қыласың... Қарала-Көпте қозғалмай отыра бергенде ғой...

- Жә, енді болар іс болды. Жүріңдер, мырза оянған шығар.

Үй іргесінде отырған кісілер шалғайын қағып түрегеле бастады.

Сықырлауық есікті ақырын ашып, үстіне үнсіз кіріп келе жатқан мына ет жақын ағайын-тумаларына Тәңірберген рай бермей, жүдеу өңі суық тартып ала қойды да, іргеге қарай аударылып түсті.

Алдаберген софы мен қара сұр бәйбіше өздерінің соңын ала кірген кісілердің алдына шығып, жас мырза жатқан биік төсекке жақындады.

- Мырза, ағаң келіп тұр, - деді бәйбіше. Алдаберген софы тамағын кенеді.

Кешегідей емес, бүгін беті қайтып жуасып қапты. Көкшулан сақал басқан

шара табақтай беттің терісі босап, бір түн ішінде сұрқы қашып екі ұрты солып кетіпті.

- Тәңірбергенжан, тұр, басыңды көтер. Салдаттар аттанғалы жатыр. Шамаң келсе сұранып қал. Сенің орныңа жолды білетін жігіт тауып берейік, - деді софы.

- Тілмаш арқылы жанаралға тілдестік, - деді бәйбіше.

- Генерал қарсы емес. Өзі білсін деп отыр, - деді софы. Тәңірберген сыртын беріп, теріс қарап жатқан қалпы тырп етпеді. Алдаберген софы етжеңді ауыр денесін әзер көтеріп тұр. Таспиқ ұстаған қолы салбырап, еңсесі түсіп кеткен. Аяғынан сарсылып әрі-бері тұрды. Інісінің бұл жолы да бұлармен тілдеспейтін сыңайын байқағасын, енді көбіне-көп қасындағылардан қысыла бастады. Қасындағылар оның қорланып өле жаздап тұрғанын көрмегенсіп, көзін жерден көтермей тұрған-ды. Дәл осы кезде сыртта үлкен әбігер басталды. Дабырлап сөйлеген бір топ аттылы осылай қарай беттеп келеді. Кешеден бері қит етсе мылтық ататын түсі суық кісілерден залы боп қалған иттер үре алмай, үйге бөксесін тығып қыңсылай бастады.

Тәңірбергеннің жүйрік сары тазысы зып етіп ішке кірді. Бірақ қайда тығыларын білмей, дызығып қыңсылап жүр еді. Бір солдат қару-жарағы сартылдап кіріп келгенде сары тазы зып беріп кереует астына кіріп кетті.

- Мырза, жүргелі жатырмыз. Киін, - деді де, солдат ізінше шығып кетті.

Тәңірберген түрегелді. Ертеден бері түс жоқ, өң жоқ үрпиісіп тұрған кісілердің ешқайсысына көз салмады. Бәйбіше әзірлеп қойған таза киімдерді киді. Беті-қолын жуды. Әйелі күнібұрын әзірлеп қойған неше түрлі тағамның біріне қол созбай, тек сырлы зереңде көбігі бұрқыраған шұбатты баяғы төрт құбыласы түгел, болып-толып тұрған бақты, базарлы кездегідей дәмін алып, асықпай ақырын ішті. Сонан соң кереге басындағы қамшысын алып, ертеден бері өзінен жауап күтіп аяғынан сарсылып тұрған ағайын-тумалардың ешқайсысына назарын салмастан есікке беттеп бара жатыр еді, қара сұр бәйбіше шыдамай, шалғайына жармасып:

- Мырза-ау... - деді де, жасқа булығып тоқтап қалды. Тәңірберген оған да қайырылмады. Есік алдында көлденеңдеп ұстап тұрған қара жал құла айғырға мінді. Бұл кезде қара нөпір қалың қолдың алды көз асып ұзап кеткен екен, мырза атын тебінді. Жанұшырған бәйбіше жүгіріп кеп қапталдаса бере таралғыдан ұстады. Дауыс сап, ойбай салуға Тәңірбергеннен қаймықса да, бірақ долылық буған ызалы қатын еңіреп жылап:

- Мыр-за... мыр-за-ау!!! - деді.

Тәңірберген құла айғырды тебініп шаба жөнелгенде ертеден бері қапталдасып келе жатқан бәйбішенің қолы таралғыдан шығып кетті. Ала

жөнелген аттың ағынымен ілесіп, аяғы аннан-саннан бір тиіп барды да, етпеттей ұшып түсті.

Тәңірберген артына қайырылған да жоқ. Қара дауыл соғып, астан-кестеңін шығарып кеткендей ауыл азан-қазан, у-шу. Астарындағы арық-тұрық мәстекті тастап, бай ауылдың құрық көрмеген күйлі аттарына мінген солдаттар былай шыққасын сұр даланы шандатып жіті жүріп кетті. Алды қара асып ұзап кеткен. Құбыла беттегі қоңыр жалға шауып шыққан Тәңірберген осы арада ат басын тежеп, кейінгі жаққа көз тастап еді; аруақты бай ауылдың ұйпа-тұйпасы шығыпты. Ұлыған ит, күңіренген дауыс арасынан жас жуған бетін алып-салған қатындардың ойбайы әлі басылмаған. Ауыл маңы тіпті ажарсыз. Қай жаққа көз салса да бұрынғыдай кең даланың беткей, бөктеріне сыймай шұбартып жататын жылқылар көрінбеді. Тек өңшең отын ала алмай басын жерге салып тұрған арық-тұрық аттар. Бәрінің де құйрығын түбінен тақап шолтитып кескен. Тәңірберген тақым астында жүргісі кеп шиыршық атып тұрған айғырды тебініп, шаба жөнелді.

Түске тарта күн қатты ысыды. Шөбі күйген сұр далада қара-құрттай қаптап келе жатқан кісілердің жанында қапталдасып еріп келе жатқан қоңыр көлеңке осы қазір тас төбеге келген күннен бұғып, ат бауырына кіріп кеткен.

Сары шілденің шоп басында ызылдайтын да тұратын желі бұрынғыдан да гөрі күшіне мініп алған. Жынды жел бір кез құтырынып, ат тұяғынан ұшқан сұр шаңды ұйтқытып аспан астын шаңдатып тұрады да, іле-шала жүргіншінің қарсы алдынан шығып, өрттей ыстық жалын бетті шарпып өтеді. Онсыз да ер үстінде шаққа отырған Тәңірберген жалын шарпығанда тап бір ыстық темір қарығандай жалт беріп, бір қырындап бұрылып отырады.

Қыбыр-қыбыр қозғалған қарақұрым қолдан басқа көз жетер жерде көңіл бөлер тірі жәндік жоқ. Жортқан аң, ұшқан құс - бәрі-бәрі ми айналған ыстықтан жан сақтайтын пана таппай тығылып қалғандай. Ақшиліден шыққалы Тәңірберген бір жалғыз торғайды көрді. О да қаталап шөлдепті. Боз көде түбінде бұғып жатыр екен. Кішкентай аузын желге ашып, өкпесін ырс-ырс соғады. Үстіне келген аттылыны көрсе де, ұшқысы келмей, тарының түйіріндей көзі жаутандап, бауырымен жылжып боз көдеге тығыла түсті.

Тәңірберген аң шыт орамалмен аузын байлап алған. Тағы біраз жүргесін

ілібіп басқан әскердің алдыңғы легінде бара жатқан кісілердің ілгергі жағында, ту-ту сонау көк мұнар арасында бұлыңдап таулар көрінді. Кең жазықта дара-дара оқшауланған таулар. Жас мырза мыналарды жазбай танып келеді. Анау Сырғақты. Анау Ұяоба. Мына біреу Андрей шоқы. Ал, сонау әрегіректе, көк мұнар арасында бұлдыраған Боташ! Мынау Бел-Аран, Бесшоқы. Қалың мұнар арасынан қылаң берген әнебір кішірегі - Жетімқара. Ежелден бергі атамекен. Кіндік қан тамған жер. Адыра қалғыр, туған жер ғой бұның бәрі! Ізсіз өтіп жатқан қайран тірліктің нелер заманнан бергі тілсіз айғағы.

Бесшоқы, Боташ, Бел-Аран,
Тұрғанын қараш мұнартып.
Арзығұл, Керей бір табан,
Жатқанын қараш шұбартып.

Тәңірберген демі жетпей бара жатқан соң тізгін ұстаған қолымен аттың шоқтығын тіреп, көк бас ердің қасына кеудесімен жығылып етпеттеп жатып алды. Іші-бауыры өртеніп барады. Өзін қанша ұстайын десе де, осыдан артыққа дәрмені жетпеді. Көзіне құйылып кеткен ыстық жас пен іштен ұрған ащы өксік ықтияр-еркіне қаратпай, иегі кемседеп барады. Бәрі құрыды. Бәрі бітті. Соған көзі әбден жетті. Үміт қырқылды. Іргесін алдырмай келген ауыл-аймақ, ағайын-туманың сиқы анау. Өзінің де саудасы бітті. Көп ұзамай інісінің де басына қара күн туатынына күманданбады. Түк қызығы қалмаған дүниеде кісі қимайтын не қалды? Өмір бойы өліп-тіріліп жиған дүние-мүлік дәл қазір ойына кіріп те шыққан жоқ. Осы қазір, ол тек азды-көп тірлік кешкен адыра қалғыр мына туған жердің құлазыған даласы мен қаңқиған тауларын керген сайын құсалы жүрек қарс айрылып, ат үстінде шайқалақтап құлай жаздап келеді. «Жол да кісіні қажытты. Сонан болар» деп ойлады. Солай болса, солай да шығар. Әйтеуір, Ақшиліден шыққаннан бері екі күнгі жүріс аттарға да, адамдарға да қатты батты. Әсіресе, тоғын баспай мінген бай ауылдың аттары шілде айының шыжғырған ыстығында қызыл майы шықты. Жаз бойы жан адам мінбеген ісік өкпе семіз аттар тез барлығып, аяғын баса алмай ырсылдап қалды. Далиған көл-көсір далада әр жер, әр жерден бой көтеріп, көк мұнарда қалқыған мыжырайған жапырық таулар әлгінде жақын көрінген сияқтанып тұрса да, жүре бастағанда жуық арада жеткізбеді. Тек күн кештете қалың қолдың алды әрең дегенде Бел-Аранның кезіне ілікті. Генерал Чернов оқ бойы алда. Тәңірберген оның соңына ерген аз ғана топтың ішінде келеді. Жол бойы бұ да жұмған аузын ашпады. Керек десе,

ауылдан шыға бергенде артынан қуып жеткен атқосшы жігіт Ақикөзге де тілдеспей сазарып алған.

Генерал Чернов Бел-Аранның кезіне тасырлатып шыға келгенде бүтіл күншығыс бетті тұтас алып жатқан ұлы теңіз жалтырап қоя берді. Шөл қинап келе жатқан аттар суды көргенде сулығын шайнап, оқырана ұмтылды. Тәңірберген қарыстырып ұстаған қос тізгінді жібермей, ат басын Ақбауырға бұрды.

- Тама-ша! - деді Чернов. Ол әуелі Бел-Аранға, сосын күн астында жалтыраған көк теңізге, сонан соң ғана иек созым жерде шұбартқан шағыл құм Ақбауырға қарап: - Мырза, - ден Тәңірбергенге бұрылды. - Бұл арада тұщы су бар ма?

- Бар.

- Ендеше, бүгін осы араға тоқтаймыз. Бір күн демаламыз. Ел бар ма? Бұларға балықшылар аулын айтқысы келмеген Тәңірберген есітпеген сыңай танытып үндемеп еді. Әшиінде бұндайда басқаның көңіл-күйімен қатты есептесетін сыпайы генерал әлденеге осы арада Тәңірбергенге қадала қарап, әлгі сұрағын қайталап: «Ауыл бар ма?» дегесін, бұ да мойын бұра алмады. «Ауыл бар», - деді де, атын тебініп ілгері жүріп кетті. Мына жақта оның оңашаланғанын күтіп тұрған подполковник Федоров та атын тебініп бұған қатарласа берді.

- Мырза, мынау бір таныс жер секілді ғой?

- Мүмкін...

- Бұл қай жер?

- Ылдидағы ана құм - Ақбауыр.

- Ак-к...

- Мына қара жота - Бел-Аран.

- Бил... Тұһ, сайтан алғыр. Тілің де келмейді. Бірақ таныс жер сияқты.

- Танисың. Баяғыда осы арада сенің әкеңнің промсолы болған.

Сүйдеді де, Тәңірберген: «Қайтерекен?...» дегендей Федоровтан көзін айырмай бағып қалды. Федоров үндемеді. Астында ұзын көк ат. Кешелі-бүгін тарлан тақымынан босап, қосарда бос келе жатқан.

Бұл өзі Сексеуіл стансасының бет алдындағы Тебіренбес тауының кәукиген қара тұмсығы астында жалғыз үй отырған кедейлеу жігіттің бәйгеге қосып жүрген аты еді. Бірер күн бұрын Тебіренбес тауының сыртындағы жазықтықтан киік қуып, қан сорпасы шыққан атты отқа жібермей, белдеуге байлап қойған-ды. Елең-алаңда ауыл үстіне сау етіп әскер құлағанда бұлар шырт ұйқыда болатын. Ат тұяғының дүбірінен оянған жігіт көйлек-дамбалшаң сыртқа жүгірін шықса, аң офицер тарланды белдеуден шешіп жатыр екен.

Осы ат Федоровқа салған жерден ұнаған-ды. Қуса жетіп, қашса құтқаратын жүйрік атты ол екіталай күнге сақтап, Ақшиліден шыққалы қосарға алып келе жатқан-ды.

Жаңағыдан кейін Тәңірберген онан біразға дейін көз қиығын алмады. Бірақ өзін ұстай білетін неме сыр алдырмай, үнсіз сазарып алған. Қайдағы бір киргиз-қайсақтың қолынан қаза тапқан әкесі сорлыны аяды ма, жоқ па, белгісіз, тек оның көзі тіріде жазған хаттары есіне түскен еді. Бұған қалдырған мұраның сиқы - теңіз жағасындағы екі-үш үй мен түйе қорадай кең лабаз. Болып болғаны сол-ақ. Ал, бұған жазған хаттың бәрінде де: «Құдайға шүкір,- дейтін әкесі. - Жағдайым жақсы. Промсолым жылдан жылға қанатын жайып, өзім де байып жатырмын. Азиаттар алдымда құрдай жорғалайды».

Әке байлығының сиқын торгке салғанда көрді. Ал, көзі тіріде азиаттар алдында құрдай жорғалады ма, жоқ па, оны Құдай біледі. Ал, қаза тапқасын күл шыққандай, айдалада құс саңғып тастаған төбеге бір өзін жалғыз жер легенд ері ақиқат. Қабір басына шанышқан ағаш крес те балықшы ауылдың қотыр түйелері сүйкеніп, бір жамбасына қисайып тұрды да, ақырында есебін тауып о да құлады. Сонан бері жалаңаш төбе басындағы жалғыз қабірдің топырағын жел үрлеп-үрлеп, Құдай біледі, қазір жермен-жексен боп типылданып қалған болар-ау.

Осыған дейін қамшы салғызбай келген ат кенет осқырып, ығысып артына шегініп қалғанда Федоров қолынан түсіп бара жатқан тізгінді әп-сәтте уысына жиып ала қойды. Еңсесін тіктеп, ат үріккен жаққа қарап еді, әлде бір қыстауға кепті. Қарсы алдында есік-терезесін суырып әкеткен иесіз қыстау үңірейіп тұр екен.

- Туһ, сайтан алғыр, - деп, неге ыза болғанын өзі де білмеген Федоров қасындағылардың арасынан әлдекімді іздеді.

Анадай жерде бір топ солдат Тәңірбергенді қаумалап ортаға алыпты. Ызалы жандар оны тірілей түтіп жейтіндей қамшыларын үйіріп жатыр екен. Бірақ мырзаның міз бағатын түрі жоқ. Қара зегірен бешпеттің сыртынан киген боз шекпеннің өңірін айқара ашып тастап қаннен-қаперсіз жайбарақат тұр екен. Федоров іздеген кісісін көргенге қуанып кетті. Жолында тұрғандарды қамшымен жасқап кимелеп келді де, Тәңірбергенге ат тұмсығын тірей тоқтады.

- Құдық қайда?

Бір жанға көз салмай, сыртын беріп тұрған мырза бұған да бұрылмады. Қаны қайнап қалш-қалш еткен Федоровтың қолы қылышқа жармасты. Бірақ ол қынаптан суырам дегенше мына жақтан атын кимелетіп Ақикөз жігіт жетті.

- Тақсыр... тақ-сыр...

Жұрт назары бұған ауды. Федоров жарқ еткізіп суырып алған қылыштың ұшын қынапта ұстап тұр.

- Тақсыр!.. Тақсыр, мырза алдап тұрған жоқ. Бұл біздің ауылдың қыстауы. Он шақты құдық болатын. Қыруар малды суарғанда суы ортаймайтын...

- Врешь, гад. Бұл бізді Аралдан шыққалы алдап келеді.

- Жоқ, жоқ, тақсыр. Алла атымен ант етем. Он шақты құдық болатын...

- Ах, ты, косоглазый холуй! Ол құдықтар қайда?

- Балықшылар көміп тастаған.

- Балықшылар?

- Иә, тақсыр, балықшылар. Ақтар... Ақтар келе жатыр дегесін әдейі істеп отыр.

- Балық-шы-лар? - деді Федоров.

- Иә, тақсыр, балықшылар. Ана жылы... Ана жылы әкенді өлтірген кісілер. Өздері осы арадан онша қашық емес.

Федоров атын тебініп қалды. Солдаттар да аттарын дереу қозғап, Федоровтың соңынан шаба жөнелді. Қара жерге тиген көп тұяқ жым-жырт даланы дүбірлетіп, көзді ашып-жұмғанша балықшылар ауылының желке жағындағы қоңыр төбеге шауып шықты. Қара жардың ұшар басында жыпырлаған жерқазбалар қаңырап бос қапты. Тірі бір жан көзге түспеді. Тек сонау көк теңіздің өрінде желкен көтерген кеп қайық бетін алысқа бұрып көз ұшында кетіп барады екен.

- Өртеңдер! - деді Федоров.

Үй болған үйдің жанында үюлі жатқан отын лаулап ала жөнелді. Есік-терезелер пышыр-пышыр жанып, үйлердің төбесі әп-сәтте опыр-топыр ортасына құлап жатқан үстіне генерал Чернов та келіп жетті.

- Подполковник мырза, бұныңды мақұлдамаймын. - Федоров көз ұшында көк теңізді өрлей жүзіп бара жатқан желкенді қайықтардан назарын аудармай тұра берді.

Сол күні түннің бір уағына дейін полк-полк, батальон-батальон, эскадрон-эскадрон боп кейінгі жақтан құйылып келіп жатқан әскерде қисап болған жоқ-ты. Қаталап шөлдеген аттар терін басып суытқанша шыдамай, келе сала теңізге бас қойып жатты. Қайсыбір ат кешіп барып, тереңірек жердің тұнығынан ішті. Солдаттар шаң-шаң киімімен теңізге гүмп беріп қойып кетті.

Ертеңіне бұлар кеш оянды. Тәңірберген шешінбей, астына жайған ақ

тоқымға қисая кеткен-ді. Теңіз беттен соққан қоңыр самал астында қыбыр етпей қатып қалған екен. Жағалаудың түнгі дымқылы бұлар тұрам дегенше кеуіп те үлгерді. Жел көтерілген. Ұлы теңіз өкіріп, үйдей-үйдей толқындар ереуілдеп бой көрсете бастаған.

Чернов әлдеқашан оянған-ды. Бұлар тұрам дегенше ол ақ арғымақ үстінде айнала төңірекке барлай қарап тұр екен. Тәңірберген де жел ығында жалпылдаған шалғайын жиып, өңірін қаусырынып алды да, тұсап жіберген атына аяңдады. Қара жал айғыр ұзамапты.

Қарақұрым әскердің алды ақырын қозғалып, қырға бет алып шыға бергенде, теңіз жағасының есірік желі құтырынып кетті. Шаң көтерілді.

Толқын басы ағарды. Жағалаудың селдір сұйық қамысы жел астында суылдап шайқала бастады. Тәңірберген күн жауар деп ойлап еді:

алғашқыда болар-болмас сіркіреп өткен сірке жауын бір сәтте бу боп ұшып та үлгірді. Сонан кейін-ақ, шілде айының ыстық ауасы адам бойын ауырлатып, кір жайған үйдің иісіндей қапырықтана бастады...

Ащы су ішкен аттар ырсылдап, аяғын әрең алып келеді. Тәңірберген ауылдан ере шыққан атқосшы жігіттен көз жазып қалды. Бел-Араннан ұзап, былайырақ шыққасын қыста да, жазда да құлазып жататын елсіз далаға қалындап кіре түсті. Бір кезде бұлардың алдынан тіске тиер қылтанағы жоқ қызғылт тастақ дала басталды. Осыдан былай қараған жол, сонан қашан Қарақалпақ жеріне жеткенше, құс ұшпайтын қу дала. Бұл жақтың жолын Тәңірберген тінті білмейтін. Тек көнекөз шалдардың айтуына қарағанда, кессе қан тамбай безеретін де жататын осы мына далада жылда-жылда қазақ ауылын шауып, ырғап-жырғап қайтатын Жөнеуіт ханның басмашылары мен балықшы ауылдың Қоңырат, Шымбайға астыққа барып қайтатын жаужүрек жігіттері ғана білетін жалғыз-жарым құдық болатын көрінеді. Рас болса, ұлы теңізге мінбелеп төніп тұрған сол көк қатпар шыңның кейбір шатқалы мен ұры жымдарында тас түбін тесіп, шымырлап шығып жататын тіс сындырғандай мұздай бұлақ ұшырасады дейді. Бірақ бұлар қанша жүргенде де құлазыған мына меңіреу даладан тірлік ізі байқалмады. Арал теңізінің бұл беті тік жар. Алда әлі де сонау Тамақ-Қорадан әрі қарай басталатын Қасқа-Жол, Қара-Тамақ, Қоян-Құлақ, Қос-Құлақтың қиын асулары жатыр. Титығы құрыған әскерде бұдан артық жан созатын шама да қалған жоқ-ты.

Генерал Чернов тірі аруақтай. Бел-Араннан бері шыққалы күн-түн қатқан жүрісте оның өзі де, аты да болдырды. Соған қарамастан әлі де дініне берік. Ертеден қара кешке шақырайған күн астында жұрттан оқ бойы озғындап, қазықтай қақшияды да отырады. Жағы қуарған қу сүйек бет қан-қара, түтігіп кеткен. Жыра-сайда, төбе-төбенің астында ыңырысып қалып

жатқан солдаттарға да бір қайырылған жоқ. Ендігі дедігі: қолда қалған кісілерді қарақалпақ пен қазақ жерінің шекарасына жеткізу. Ағылшын генералы уәдесінде тұрса, сол араға ар жақтан атаман Фелишев пен ақ офицер Сафар бұларды азық-түлікпен күтіп алуға тиіс.

Бұған бірақ Тәңірберген сенбеді. Екіжүзді адам түгіл, тап осы қазір ол көктегі Құдайға да сенген жоқ-ты. Оған салсаң, біреуге біреудің жаны ашилы екен. Бахымы түседі екен, ет бауыры елжіреп аяйды екен деу - ақымақшылық. Ондайлар не ақыл-есі кем, ақымақ немесе қолынан түк келмейтін, дәрменсіз шерменделер. Өз басы осы қазір ештеңеге сенбейді де, дәмеленбейді де. Адыра қалған өмір. Алдамшы жалған. Өңшең екіжүзді, опасыз, көлгірлер мен имансыздар дәуірлеп, адамзаттың көз жасы мен қанына керелеген түкке тұрмайтын дүние!

Жә, басқа басқа болсын. Ал, қане, сен... Сен өзің ше? Кеше құдіретің жүріп тұрғанда сен өзің не істедің? Алысты былай қойғанда қасыңдағы қоқсыңа қайттың? Ағайын ішінде әлің жеткенді сауырлап қуып жүріп таламадың ба? Бүгін ғой, бастан бақ тайып, бойдан қайрат, білектен күш кетіп, айбат пен айбардан айырылғасын жетім баладай жаутандап қалғаның. Бәсе... Бәсе де... Кеше солдаттар өзге емес, өз аулыңды талап, аяқтағы асыңды тартып ішіп, астыңдағы атты аударып мініп, қыз-келіншектеріңді зорлап жатқанда соншама сорақы сұмдықтың бәрін көре-біле тұра қол ката алдың ба? Мыналар қолына түскенде балықшыларды да аяр ма еді? Кімді кім аяп еді? Арғы-бергі заманда адам адамды аяды ма, сірә?

- Осы араға тоқтаймыз!

Тәңірберген басын көтеріп алды. Жазғы күн талаурап батып бара жатты. Қолда қалған әскердің алды Қасқа-Жол, Қара-Тамақ асуына жетіпті. Әлі құрыған кісілер жеткен жерге жығыла-жығыла кетті.

Тәңірберген де ат арқасынан алған көк қасқа ерге басын салып, шалқалап жата кетті. Көзіне ұйқы оралмады. Жұлдыздар жыпырлаған аспанға бейжай көз тігіп жатып, осынау қызығы таусылған адыра қалғыр дүниеде өзінің бары-жоғын да сезбеген сұлық қалпы. Сүйтіп жатып ұйықтап кеткен екен, айқай-шудан оянды. Айсыз түн тастай қараңғы, көзге түртсе көргісіз.

Тәңірберген оянған бойда не боп, не қойғанын білмеді. Апалақ-құпалақ атып тұрып жатқан кісілер де не болып, не қойғанын білмейтін сияқты.

Түкке түсінбесе де, мылтыққа жармасып, беталды құла түзге тасырлатып оқатып, абыр-сабыр. Әлдекім әлдебіреулерге айқайлап, әлдеқайда жүгіріп барады. Жанталасып, ұйқы-тұйқысы шыққандардың арасында иығындағы шекпен иінінен түсіп, бей-жай тұрған жалғыз Тәңірберген. Осы қазір оған бәрібір. Атса да, асса да мейлі. Бәріне көнген, бәріне пейіл.

Әлгі абыр-сабыр аяңсыды. Сөйтсе, түн жамылған біреулер бұлардың

қаңтарып қойған аттарын қуып әкетіпті. Ішінде генерал Черновтың ақ арғымағы. Подполковник Федоровтың тарланы. Тәңірбергеннің қара жал құла айғыры бар.

Тәңірберген көк қасқа ерге құйрығын басып отыра кетті. Ұйқысы қанбаған. Басы зілдей. Өзіне салса осы араға қисайып жата кеткісі кеп тұр. Онан басқа ештеңе басына кірген жоқ. Тірлікте жақсылыққа да, жамандыққа да тойғаны сонша, жау қуып әкеткен әлгі жылқылар миына кіріп те шықпады. Тек бір кермек ащы дом аузын қуырып бара жатқасын, өз-өзінен тыжырынып тұр. Осы тұрғанда Кәленге дән ырза. Абзалы - жауласпа. Жауласқан екенсің, аянатын не бар, шамаң келсе, жауыңды жерге тыққанша тыншыма.

Кәленнің орнында болса бұ да осы лай істер еді. Аралдан шыққалы бұлар шеккен бар азап, бұлар тартқан бар-бар тауқыметтің бәрі содан. Бұлардың жолында отырған ауылдарға алдын ала хабар беріп, құдықтарды көміп, шөл далада солдаттарды қырған сол. Тұу-тұу Қарала-Көпте отырған бұның ауылын алдап-сулап, ақтардың жүрер жолына көшіріп әкеліп арандатқан да сол. Аттарды қуып әкеткен басқа ешкім емес, бұны да істеген Кәлен. Иә, сол! Соның өзі! Бұл бірақ оның зұлымдығын асырған зымияндығына зығыры қайнап тұрған жоқ. Зығыры қайнап қайтсін?.. Бұ да адамның адамға ежелден бері істеп келе жатқан көп қиянатының бірі. Бізден бұрынғылар да сүйткен. Бізден кейінгілер де сүйтеді. Біз де солардың істегенін істеп, бірімізден-біріміз жауыздықты, зұлымдықты, қайырымсыз қаталдықты асырып жатырмыз. Аң бол, адам бол, сол ана Абыл, Қабыл заманынан, Лауқыл ғаламынан бермен қарай күштінің әлсізге істеп келе жатқан қанға сіңген қашанғы қасиеті. Адам баласы жүріп өткен іздің бәрінде жосылып қап жатыр.

Мырза көз қиығын генералға тастап еді. Мына жағдаятқа оның да иманы селт ете қоймапты, тіпті жайбарақат. Алдына әкеп тосқан атқа мінбеді. Қолына таяқ алды. Таяқтың ыңғайлы басынан ұстады да, жөн таппай иіріліп қалған әскерді бастап алға түсе берді. Тәңірберген тәлтіректеп бір-екі басты да тоқтады. Соңында қалып бара жатқан көк бас ерге жанары сөніп кеткен көзін сап тұрды да, тастақ жерді топырлап басқан жаяу кісілердің арасында ілбіп кете барды. Қазір оған аттың да, жаяудың да бәрібір еді. «Маған бәрібір» деді осы ойды өзі де құптап.

Сүлдерін сүйреткен кісілер күн кештете Қасқа-Жол, Қара-Тамақтан әрең асты. Көп адам ере алмай кейінде қалды. Әлі құрыған кісілер жол бойы бестен, оннан қалып жатыр. Тәңірберген оларға қарамауға тырысты. Қазір бұ да әлсіреді. Анадан туғалы жаяу жүріп көрмеген сорлы басы қарға адым жер мұң болып, кезінде бір қара беріп тіккізген адыра қалғыр етіктің

шоңқайма биік тақасы басқызбай шойнаңдап келеді. Иығынан сыпырылып түсе берген соң үйленген жылы Ақбала боз тайлақтың жүнінен өзі иіріп, өзі тоқып, қара берен мақпалмен жарасын әдіптеп тіккен шекпенді де тастап кеткен-ді. Қазір бойында қалған жалғыз лыпа қара зегрен бешпет. О да алқам-салқам. Өңір түймелері үзілген. Шамалы жүргесін қара етікті де шешіп, жол жиегіне қалдырып кетті. Күн көзінде қайнаған шоқтай ыстық топырақ табанын күйдіріп барады. Генерал Черновтан көз үзіп қалды. «О, Құдай-й!..» - деді мырза. Ар жағынан дыбыс шықпай, құр қырылдады. Аяғын ілгері басқысы келсе де, денесін билей алмай, теңселіп тұрды да, жоғары қарады. Қара құстар бұрынғыдан да көбейіп кетіпті. Тәңірберген тұла бойынан қару іздеп таба алмады. Жә, құзғын аз ба?! Қайсыбірін құртасың?.. Бұларды торуылдап ұшып жүрген құзғындардың ар жағында, сонау заһарда шалқалап жатып алған мөп-мөлдір көк аспанға да, сол аспанда кеше қара дауыл түтіп дода-додасы шыққан бұлттың сілімтігіне де бұл дендеп ықылас қоймай, сүлесок, енжар көз сап тұрған-ды. Кенет шошып оянғандай болды. Аспан әлгіден де гөрі қашықтап, сырын ішіне бүккен жұмбақ дүние сияқтанып еді. Иә, аспан... Мына аспаннан өзі бұрын-соң байқамаған мүлде оқшау, тосын құбылыс аңғарғандай. «О, Жасаған! - деді ішінен. - О, Жасаған! Іші тар, қызғаншақ кісілерге не жорық?! Бір-бірімен олар қайтіп қырқыспасын?! Сен мына... Мына аспанға қараш! Аспан екеш аспанда да тыным жоқ екен ғой. Бұлт пен жел қысқа күнде қырық жағаласып, ұйқы-тұйқы майдандасады да жатады. Күн сонда туады. Ай сонда батып, түн мен күн бірін-бірі кезек жеңеді. Ай мен күн батқан сайын қай пенде мезгілсіз сөнген үмітін көргендей көңіл мұңданады. Сен тек жер бетіндегі тірліктің бұнымен таусылмасын, түннің артында күн барын, қуаныш пен реніш аралас жүретін және бір жарық күн жер бетіне қайта кеп, ертең тағы да мігерсіз өмір басталатынына сенесің. А-а?! Сенесің бе? Мен сенем бе? Ана генерал сене ме? Мына сорлы солдаттар сене ме?

Тәңірберген тәлтіректеп кетті. Миы айналып, көзі қарауытып, тап жаңа көріп тұрған көз алдындағы дүние қапелімде көмескіленіп бұлдырап барады. Тілерсектен басталған діріл бүкіл тұла бойына тарап, әлі құрып тұрды да, ілгері бір басты да тоқтады. Теңселіп тұр. Енді көре қал, бұларды торуылдап ұшып жүрген құзғындардың жолы болады! Иә, жолы болады... Тәңірберген аяғын аннан-саннан бір басып, есік пен төрдей жерге барды да қалт тұра қалды. Көзі қарауытты. Басы айналды. Енді қайда қадам басарын білмей тұр еді. Көзін тіреген қараңғы түнек кенет жалқындап қызарып кетті. Бұл не-е? Өрт...? Өрт пе? Дүниені өрт алды ма? «Иә, сүйтті» дегендей, өрт лебіндей ыстық жалын бетін шарпыды. Бұл бетін алып

қашып еді, жалт бұрылған жақтан - әлгі қызыл жалын арасынан болымсыз бір тұлға қараңдады. Бұл соған көзін тігіп еді, жаңағы қараңдаған бірте-бірте бермен жақындап, адам бейнесіне енді. Кім де болса өртке қарсы жүгірген есалаң біреу. Ой, бишара... Тоқ-та-а!.. Эй, эй, мынау таныс біреу ғой? Иә, таныс... Иә, таныды. Дәл өзі! Тәңірберген інісінің ақылға сыймайтын оғаш қылығына түсінбей, таңданып тұрды да, кенет қарқылдап күлді. Ха-ха! О, сорлы... Есалаң... Есі дұрыс кісі үстіне келген өртті қарсы жүгіріп өшіре ме? Ха-ха-ха!

Жас мырза есін жиды. Сәптіреген есірік сана қайта оралып, осынау тас төбедегі ұшы-қиырсыз көк аспан мен жарқыраған күннің бәз баяғыша мөлдіреп тұрғанын көрді. Тек әлсіз буын қаттырақ қалтырап, денесін билей алмай толықсып, теңселіп кетіп тұрған-ды. Әлгі тас төбедегі көл-көсір аспан мен аяқ астында ақ шаңдағы шығып жатқан жер бұның өзімен бірге теңселіп шайқала ма? Шайқалған аспан кейде ана шалғайы, кейде мына шалғайы жерге соғып, қайқаң етіп қайта көтеріліп кете ме, қалай? Басы айнала ма? Көкте репетсіз ірі құстар әлгіден де гөрі көбейіп, қанатын үсті-үстіне далп-далп қағады. Құстардың арғы жағында тұңғиық көк аспан мөлдірейді. Адам баласының нақақ төгілген қаны мен көз жасына керелеп, қаталап өліп бара жатқан кісіге бір жұтым су татырмай безеретін де жататын мына безбүйрек жерге қарағанда, асылы... Асылы бар-ау, мына аспан... он сегіз мың ғаламның үстіне үй көтергендей мына аспанның рахымы мен әділдігінде шек жоқ. А-а?.. Солай ма? Шын... Шын солайма? Баршаға бірдей әділ ме? Маған істегені... мыналарға істегені әділдік пе? Жас мырза аспанға қайта қарады. Шаңқай аспан шалқалап жатып апты. Сонау заһарда жарқырайды. Құбыла бет батар күннің соңғы қан күрең қызыл сәулесімен алаулап тұр.

О, Жасаған... О, Жаппар Ие!.. Кессе қан тамбай безеретін де жататын адыра қалғыр қара жерге қарағанда, мына аспан... Аспанның әділ болмауы мүмкін емес. «Жоқ-қ. Аспан әділ, әділ!.. Әділ!» деп ол осынау опасыз сұм жалғаннан кеш байқаған пұшайман бір сырын жаһанға айқайлап тұрып жар салғысы кеп еді. Оған бірақ шамасы келмеді. Бұл кезде ол бар дауыстан жұрдай боп айырылған еді.

ТҮСІНІК

«Қан мен тер» трилогиясының ең алғашқы кітабы «Ымырт» деген атпен

1961 жылы, 2-кітабы «Сергелдең» деген атпен 1964 жылы, 3-кітабы «Күйреу» деген атпен 1970 жылы жеке-жеке кітаптар болып баспадан шыққан болатын.

М.Әуезовтің өзі көзі тірісінде үлкен үміт артқан санаулы шәкірттерінің бірі Ә. Нұрпейісовтің осы шығармасы Кеңес дәуірі тұсында қазақ сөз өнерінің еншісіне айналған роман жанрының ең ірі туындылардың бірі ретінде бағаланды. Сол баға жазушыны 1974 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері атандырды. Осыдан кейін - ақ романның халықаралық деңгейдегі бағы жанып жүре берді.

1976 жылы үш кітап біріктіріліп, осы атпен трилогия ретінде «Жазушы» баспасынан қайта шықты. Жазушының өзіндік кредосы болуы керек - әр басылым бұрынғы басылымдарға қарағанда елеулі өзгертулер мен толықтыруларға ұшырап отырады. Алғашқы басылымға қарағанда екінші басылымда осындай өзгерістерді байқасақ, ал 1981 жылғы басылымда тіпті жаңа өзгерістерді байқауға болады. Мысалы, бұрынғы басылымдарда көбірек орын алатын соғыс көріністері азайған. Кейбір басқа да құрылымдық өзгерістер мен жаңалықтар кездеседі. Тәңірберген, Еламан образдарына тән бірсыпыра бояулар да, олардың сөйлеу тіліне тән ерекшеліктер де біршама өзгерістерге ұшыраған.

Авторлық сөз қолданыстарға, стильге тән өзгерістерді де байқауға болады. Жаңа басылым, әсіресе осы баспаға ұсынылып отырған мәтін көп сөзділіктен, оқиғаны баяндау кезінде қазбалап түсіндіруден біршама арылған тәрізді. Яғни, автор шығарма туған кезең қолтаңбасындай көрінетін заманы өткен таптаурын кеңестік идеологиялық штамп белгілерінен де бас тарту жөн деп санағаны байқалады.

Ә. Нұрпейісовті өз өнер гүлзарының, өз өнер бағының өнегелі қожайынымен теңеуге болады. Ол өз «сүйіктілерін» әлде - қайдан жел айдап әкелген әлі жапырақтан да, топырақ астына байқаусыз түскен басы артық тал - бұтадан да көзінің қарашығындай қорғауды мұрат тұтады. Қажет деген жерінде одан әрі көркейтіп, жасандыра түсуге де бейіл. Оған шаршамайды да, жалықпайды да. Қайта ләззат алады. Сондықтан да оның «осы басылымға қатты - ақ қолым тиді. Тіпті, көп өңдедім. Бірақ тағы қарасам, тағы да өзгерістер енгізетін тәріздімін» деген шығармашылық көңіл күйін де түсін түстеуге әбден болады.

«Қан мен тер» - символдық атау. Қан - өмір, биік мүдделер жолындағы күрес символы. Тер - тіршілік, көнбіс бейнеткерлік пен үзілмес үміт символы. Қазақ жұртының бір өркениеттік болмыстан екінші өркениеттік болмысқа бет бұру, бір саяси - әлеуметтік формациядан екінші саяси-әлеуметтік формацияға ауысу сағатын бейнелеуге арналған туындының бар

мазмұны мен мәні осы екі сөзбен - ақ сәтті беріліп тұр.

Шығармада жиырмасыншы ғасыр басындағы қазақ даласының ақиқаты, қалыпты тіршілігі адамдар арасындағы қым - қиғаш қарым - қатынастар арқылы - сүйіспеншілік пен бақталастық, ізгілік пен сұрқиялық, салиқалық пен сатқындық, адалдық пен көлгірлік тәрізді адами қасиеттердің шарпысуымен астасып беріледі.

Жазушы кейіпкер арқылы сөйлейді, солар арқылы өз шеберлігін паш етеді. Жазушы қаламынан туындаған алаңғасар, әпенде, істеген ісінің, сөзінің тұрлауы жоқ Судыр Ахмет, мінезі ала құйын, сөзі төбеден түскендей, ақылы келте Қарақатын - нағыз халық арасынан шыққан зергерлік үлгілерге жатады.

Осылардың ортасында, осылардың әрқайсысымен тығыз байланыста бола отырып шоқтығы биік көрінетін - шығарманың алтын тініне айналған үш бейне - Еламан, Ақбала, Тәңірберген образдары. Бұл үш кейіпкер арасындағы махаббат тағдыры шығарманың бар жүгін көтеріп тұрған негізгі ұстын. Басқа тақырыптың желілердің бәрі соған қатысты өрбіген бұлақтар.

Арал бойындағы қарапайым балықшы ауылдың бұйығы тіршілігін бұзған замана дауылының қаңбағына айналған үш бірдей тағдырдың қасірет - қайғысы болып өрілген сезім стихиясы қазақ оқырманына таныс дәстүрлі әсерден көп бөлек.

Романның соңғы бетін жапқанда уақиға біткендей әсер қалдырмайды.

Еламанның жау қолынан қаза тапқаны болмаса Ақбала мен Құдайберген сахнадан шықпаған күйі қалады. Роман соңында бар дауысынан айрылған, сорақы зорлықтан қансыраған ауылының ортасында жаны өліп, жүрегі қан жылап тұрған Тәңірбергенді көреміз.

Міне, роман соңында автордың алдына қойған мақсаты орындалып, халық алдындағы парызының өтелгенін айқын байқаймыз.

Оглавление

І КІТАП

ЫМЫРТ

БІРІНШІ БӨЛІМ

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ТҮСІНІК

II КІТАП

СЕРГЕЛДЕН

БІРІНШІ БӨЛІМ

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ҮШІНШІ БӨЛІМ

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

ТҮСІНІК

III КІТАП

КҮЙРЕУ

БІРІНШІ БӨЛІМ

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ҮШІНШІ БӨЛІМ

ТҮСІНІК